

Сестри Річинські (книга друга)

Ірина Вільде

СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ

КНИГА ДРУГА

Частина перша

Першою прокинулась Катерина. Мало бути вже досить пізно, бо крізь заморожені шиби лився звисока у спальню матово-білий холодний день. Безбородькова з заплющеними очима відновила в пам'яті події, що передували сьогоднішньому ранкові: вінчання, весільний бенкет, втеча з батьківського дому і пошлюбна ніч при боці чоловіка у власній квартирі по вулиці Джерельній.

На руці в неї лежить Безбородько, смішно віткнувши підборіддя у мереживо ковдри. Неестетично блищить випукле, біле під відкинутим чубом чоло. З вуха стирчить тугий, гей дратва, рудавий волосок.

І як не запримітив перукар, в якого Філько прихорошувався перед вінчанням?

Критична гримаса оживляє пом'яте, з підпухлими очима обличчя Катерини.

Чи для того, щоб мати право лежати в одному ліжку з цим бундючним чубчиком, потрібно було аж сестрами жертвувати? Чи полювання на звірика не могло обійтись меншою ціною?

Це не совість Катерини Річинської подала свій голос. Каяття самою природою не закладене в характері найстаршої дочки отця Аркадія. Катерину просто охопило обурення, подібне до того, що його відчуває купець, не будучи певним, чи не переплатив за куплений товар.

Проте коли згадала, як ще недавно індючився цей чубчик, як попід небеса підносив свою шановну персону, як по-лисячому хитрував, а як потім по-ослячому попав у розставлені нею сіті, то сумніви відступили від неї.

Само собою, що товар на вітрині переважно здається кращим, ніж коли до нього придивитися вдома.

На руці у неї її чоловік. Муж. Її власність, що за неї вона, зрештою, заплатила не менше й не більше, як тим, що у людській мові зветься совістю.

Та для того, щоб їх новосклеена родина могла почати своє нормальне життя, Безбородьковій треба буде пройти через місток однієї розмови, яка не буде легкою для Катерини, а тим паче для нього.

Майже рік тривав поміж ними двобій. Спритність змагалася з ще більшою спритністю. Фальш — з більшою фальшою. Безличність[1] — з ще більш розгнуданою безличністю.

Переможцем у цій диявольській грі вийшла вона, Катерина. На Безбородькове нещастя, Катерина не належить до натур, яких перемога настроює великодушно.

Крізь листки півонії, виписані морозом на шибах, продирається сонячне світло, вдаряється об рожево-золотистий атлас фіранок і м'якими рефlekсами кладеться знову

на паморозь.

Катерина оглядається навколо: правильно розташовано меблі чи доведеться зробити перестановку?

Нові модні меблі — потрійна шафа з ясного дерева, низькі, під сучасний стиль, ліжка, прямокутні, без усяких прикрас нічні тумбочки — відгонять ще магазинним повітрям. Все до того необжите, що навіть ліжко, на якому лежить Катерина з чоловіком, чужиться до них.

Новий неподатливий матрац не пристосований до форм людського тіла. Нова, не забруднена недокурками попільниця тільки підкреслює необхідність квартири.

Речі, які стягнула Катерина з батьківського дому, стоять у явній ворожості до крамничної тандети[2].

Безбородько плямкнув губами, ніби немовля, що вдосталь нассалося материної груді.

Катерині зробилось жаль чоловіка.

Пощадила б Філька і звільнила його від цієї прикροї для нього розмови, якби не мала забобонного переконання, що коли пропустить цю нагоду, тобто з самого початку їхнього співжиття не покаже йому зубів, то навряд чи вдасться їй коли-небудь осідлати його. А пані Безбородькова, уроджена Річинська, не уявляє свого подружнього життя інакше, ніж верхи на чоловікові.

Катерина поволеньки відсторонюється від Філька. Від тягара його голови у неї вже затерпла рука.

Прикриваючи коліна ковдрою, всуває Катерина босі ноги у капці, на нічну сорочку накидає хутро і навшпиньках виходить до неопаленої кухні.

Всі кухонні меблі пофарбовані у білий гігієнічний колір. Суміш запаху живиці і свіжого лаку нагадує аптеку. Катерина береться розпалювати вогонь під плитою. (Служницю для рівного рахунку найме вона щойно з нового року). За пічкою задалегідь заготовлені сухі соснові розпалки. Невипалена плита починає куріти кислуватим димом, але навіть цей сморід створює ілюзію тепла. Тепер наставить вона воду для кави. Дверцята нового буфета відчиняються туго. Катерина не може відразу пригадати собі, де вона ткнула пачку з кавою.

Нічого, — потішає себе, — прийде час, коли вона зможе навпомацки знайти в буфетах чи шафах все їй потрібне.

В її домі буде порядок.

На фронтівій стіні у кухні, як і в батьківському домі по вулиці Куліша, висить невеличке дзеркальце для служниці, а фактично для пані дому, щоб та могла зиркнути в нього, заки вибіжить до несподіваних гостей. Безбородькова усвідомлює, що виглядає погано і краще їй не заглядати до дзеркала, але дурна цікавість перемагає розсудок. З стіни дивиться на неї землисте обличчя з посинілими повіками і виссаними губами. Катерина об'єктивно дивується Безбородькові, де його очі були, що таке чудо взяв у жони.

Зате вона зладить йому теплу купіль, — сміється в душі з себе і з нього. А крім того,

ванна кімната і є в побуті саме те, що найбільш імпонує таким парвеню, як її Безбородько.

За ремонтом та обладнанням квартири Катерина майже не звертала уваги на оточення найманого будинку. Щойно тепер з вікна кухні (звечора веліла Марині не палити на кухні, і тому сьогодні вікна тут не замерзли) бачить вона, до якої міри жалюгідний дім навпроти! Облуплений, з латаними фанерою шибамі, з запалим почорнілим дахом, з старими горшками на вікнах замість вазонів, без огорожі, без деревини, із скособоченою убиральнею.

Гарне сусідство, нема що казати!

Катерина якось не може уявити, щоб у такому домі могли жити симпатичні люди. Напевно, належить якомусь шевцеві-полатайкові з купою дітей. Трохи дальшим сусідом праворуч — старий будинок з високою огорожею і садом. Обгорнуті деревця в саду, загата попід північною стіною, прометена доріжка від брами до дороги, фіранки у вікнах свідчать за те, що там мешкають охайні люди.

Сусіди! Пані докторова заводитиме стосунки тільки з вищими і нижчими від себе.

Нижчих (цих впускатиме у свій дім чорним ходом) терпітиме біля себе для того, щоб ті своїми підлабузницькими похвалами та покірними, заздрісними зітханнями курили перед нею фіміам, а з вищими від себе старатиметься зав'язувати стосунки для того, щоб лопалися від злості такі, як вона сама!

По кухні розноситься запах свіжозавареної кави. Пахне домом. "Я в себе, — утверджується в думках Катерина, — я тут пані".

Щойно тепер дозволяє собі побавитись здогадами, що творилося уночі по вулиці Куліша, коли спохватились, що вона втекла з чоловіком.

Хто перший розумний зміркував, що це не жарт з боку панства молодих, а задалегідь обпланований трюк?

Зоня! Ніхто інший, як вона, адвокат у спідниці, перша зорієнтувалася в ситуації, а тепер десь пиляє тупою пилкою маму, що та не припантрувала, не запобігла!

Вар'ятка Зонька, знайшла кого обвинувачувати!

Хоч по ширості Катерині не дуже-то й шкода матері. Далєбі, час у сорок з гаком років стати дорослою. Безбородькова вважає, що вона кінець кінцем вчинила розумно не тільки щодо себе (і Філька!), але й щодо мами та сестер. Оцим сміливим, безперечно, дуже болючим для них фортелем, чи, як висловився по-лікарському Філько, кайзершнітом[3] вона примусила їх нарешті самостійно подумати про себе. (Мамі, як обіцяла, допомагатиме по змозі фінансових можливостей свого чоловіка).

Можна уявити собі, як закомашилася, розтривожилася "кохана родинонька" (улюблений вислів тітки Клавди), коли дізналися, що вона їм устругнула!

Та Катерині Безбородьковій байдуже до того, що пліткуватимуть за її спиною. Згадує слова Філька, що плітки могли б пошкодити панні Річинській, але пані докторовій вони не страшні.

У спальні заскрипіло ліжко. Катерина чує, як Безбородько завовтузився, втягнув носом запах кави, що линув з кухні, і, очевидно, знову накрився з головою. Напевно,

вирішив подрімати трохи з заплющеними очима.

Безбородько не збирався дрімати. Розглядав затуманеними очима спальню, бо спросоння не міг з'ясувати собі, де він і що з ним.

"А, — позіхнув він, — таж це я в себе. Гм, непогано починається оце "в себе". Дай боже так нам і нашим онукам до самої смерті".

По Катерині залишився тільки запах парфумів у ліжку. До холери ясної, ще ніколи досі не мав у постелі такої запавної жінки! Баби, з якими мав діло, вживали завжди такі гострі простацькі парфуми, що від них аж в носі крутило. Лише Валечка була така гігієнічна, що вся пахла операційною.

Ех, Валечка, Валечка...

А оці вишукані, не виключено, що й оригінальні паризькі, парфуми — це теж, чорт його знає, одна з ознак вищого світу.

Навколішках човгав до нього син нашівського ремісника і таки переступив його високі пороги.

Зять Річинських (воно, звичайно, краще було б, якби той тесть був у живих!) — це вам не гелетка бобу!

Аж гаряче стало докторові Безбородькові від припливу самозадоволення. Витягнув з-під ковдри руку і повів нею по її атласній поверхні. "Яке легке, а яке тепле", — і для кращого усвідомлення цієї істини пом'яв крайчик покривала.

І чому це, обурювався, в їхньому вищому світі не пасує хвалитись такими речами, як пухова постіль чи напарфумована нічна сорочка шлюбної жінки?

Аромат натуральної кави нагадував Безбородькові добрі дні його раннього дитинства, коли мати з нагоди свята готовила "білу каву з кожушком". Батько було, неспроможний діждатися тієї блаженної хвилини, крутив цигарку і закурював натщесерце. Мати лаялася, що батько з самого ранку пускає "фабрику в рух", але з виразу її обличчя було видно, що вона не проти цигарки. "Фабрика" відвертала батькові думки від кави, яка вимагала часу, щоб осісти і настоятися, бо ж у цьому полягав увесь секрет того напою.

Безбородько потягнувся за штанами і тут, на спинці крісла, побачив сіро-синій пухнастий чоловічий халат. Подарунок від жінки. Чорт його маму знає, як там у них водиться, — може, йому треба теж було зробити якийсь подарунок Катерині?

Е, не мав би чим морочити собі голову з самого ранку! А халат приємний на дотик, ніби ангорська кішка. Гм, це тобі чистісінько, як у тій казці про пастуха, що став царевичем, — самовдоволено поплескав себе по волохатих грудях.

Теофіл роблено кашлянув, щоб привернути до себе увагу Катерини. Вона, й правда, тої ж миті зазирнула до спальні.

— Я, може, тебе розбудила? — спитала для чемності, хоч знала, що це не так.

— Я звик рано вставати, — поштиво відповів Безбородько, безпардонно позіхнувши до хрякоту в щелепах. — Мені здається... чи не розбудив мене запах кави... Колись, бувало, дома... як би там сутужно з грішми не було, мама завжди так викроювала, щоб на неділю була натуральна кава з цикорієм і молоком... Шкода, що навіть маминої

фотографії не залишилося... Але, я тобі кажу, цілий тиждень могло не вистачати хліба, а коли приходила неділя, то кава з молоком мусила бути...

— Так? — без великого захоплення перепитує Катерина. Їй неприємна згадка про покійну свекруху. Воліла, щоб Філько взагалі родився без матері, ніж мала це бути мама-міщанка. Людина з більшим тактом, ніж у її чоловіка, не нагадувала б свого пролетарського походження, а цей вважає, що перед дружиною можна варнякати казна-що. Хай трохи підожде, вона ще стягне йому віжки!

Катерина перечекала, поки Теофіл звівся з ліжка (а сіро-синій халат таки йому дуже до лиця), а потім відчинила двері до ванної кімнати, звідкіль запарувало вологим теплом.

— Диви, диви, а я, бігме, не знав, що то так легко можна купіль зробити! То що ж, можна лізти у ванну?

Безбородько починає при ній скидати з себе нічну сорочку. Катерина хоче вийти з ванної, але голос Теофіла затримує її:

— Чекай, чекай, обмиєш мені плечі...

Безбородькова, уражена в своїй жіночій гідності, залишається у ванній кімнаті.

"А кому я дивуюся? В його сфері всі баби миють мужикам спину, та ще й у присутності дітей".

Зрештою, хіба справа в тому, що жінка чоловікові чи він їй помиє спину? У Мопассана, наприклад, є сцена, де пара коханців купається в одній ванні, — але яка тонка поетична любовна гра з його боку передує цій купелі!

Звичайно, вона зробить розумно, якщо заздальгідь дасть спокій подібним ілюзіям щодо Безбородька.

Що за обман!

В костюмі її чоловік виглядає куди симпатичнішим, ніж в Адамовім убранні. Одяг приховує не тільки цю хворобливо-білу шкіру, але й маскує баб'ячі стегна та набряклі, ніби в дівчини-підлітка, груди.

У ванні Безбородько починає порскати, хлюпатись, прискати і кректати, як, очевидно, ті, для яких купіль не є щоденним явищем. Нарешті він уже сидить у кухні на табуретці в чалмі з махрового рушника, в купальному халаті, поверх якого накинуто шубу, і схвальним поглядом стежить за рухами Катерини, яка порається біля сніданку.

— Що ж ти, жінко, наливаєш мені чашечку, ніби для горобця? Хе... хе... хе... Я не в гостях, слава богу, а в себе дома! Налий мені півлітровий збан, щоб я пам'ятав, "пане добродію", як каже Нестор, коли я снідав уперше в себе.

Простацький тон Безбородька до решти псує настрої Катерині.

— Якщо в тебе такий апетит, — дає Катерина перший урок доброго тону чоловікові, — то можна попросити ще одну філіжаночку. — І далі зовсім недвозначно, закінчує: — В нашій родині не прийнято пити каву півлітровими збанами.

Безбородько поводитьсь так, ніби не до нього сказані ці слова. Сьорбаючи та прицмокуючи, він випорожнює чашку за чашкою. Катерина ладна вже думати, що він навмисне грає їй на нервах.

Гарячий струмінь розходитьсь Безбородькові по тілі. Після ванни (до речі, не зовсім теплої) це особливо приємно. Так. Тепер ми закуримо собі. Ледве витягнув він з кишені шуби портсигар, як Катерина тицьнула під ніс попільничку.

— Дай спокій, знаю сам! Ми теж трохи обертались між панством. Ти не забувай, що п'ять років прожив ім шенен Він[4]. Знаю етикет не гірше, може, від декотрого паничика, але, прошу тебе, не цивілізуй мене хоч сьогодні. Хоч у моїй власній хаті дай мені... бути собою!

Катерина не відзивається. З нервовим поспіхом починає прибирати на столі, немов хотіла покласти кінець розмові на цю тему.

— Ти зрозумій, — розходитьсь Безбородько, не звертаючи уваги на кислу міну дружини, — що всі ці роки був я ніби спутаний. Ти бачила коли-небудь спутаного коня на толоці? Так, от видиш. Інші коли засідали за стіл, то потирали руки, бо їм слинка текла, а я, розумієш, не чув смаку. Мені сорочка прилипала до лопаток з переляку, чи правильно орудую ножем, чи вхопив той келишок, що треба. Яка тут приємність, коли з тебе сьомі поти сходять? Ти гадаєш, що тоді у вас на тризні я дуже почував себе у своїй тарілці? Бодай так пси петрушку пасли. А тут, розумієш, треба держати фасон, аби не осоромити себе. Ти міркуй, жінко, я роками, ну, бігме, мріяв про колочену фасольку з часником, олійкою і перченим квашеним огірком. А до того свіжа кулешка, але така, щоб її можна ниткою краяти... Ти знаєш чи не знаєш, що ніщо так не смакує, як страва, яку ми в дитинстві їли? А таку кулешку вкраяти ниткою, а потім пом'яцкати в пальцях, от так, от так, — показав він їй рухом руки, — і вмочати в колочену фасольку, по якій би спливала присмажена на олійці цибулька... Що? Не тече тобі ще слинка?

Катерині могла набігти слинка, але не апетиту, а огиди, — так корчило її від його простацьких манер.

Бачила його тепер нагим не тільки зовні, але й з нутра, ніби розрізаний кавун.

Остаточно зрозуміла, що Безбородько, пошиваючись у пани, вкрав у її сфери не лише правила поведінки за столом чи фасони костюмів, але підробився і під манеру розмовляти, прийняту в її середовищі.

У своєму домі буде він м'яцкати кулешу в пальцях, плювати на паркет і посилати собак петрушку пасти.

Що ж, з часом Катерина наведе порядок і в цій справі, а поки, якщо виникне така необхідність, виправдає його простацькі навики, як захоплення фольклором.

Вийде модно і... весело!

Добре усвідомлювала, що відтепер компрометація доктора Безбородька буде подвійною компрометацією докторової Безбородькової, уродженої Річинської.

— Але що ти гадаєш? Я міг облизуватися тільки в думках, бо я був пан, а пани не їдять фасольки з часником... Ха... ха... ха... Ти розумієш, що трагедія була в тому, що я потім уже мав гроші. Я міг до чорта з'їсти того, що мені смакувало. Але що була б собі подумала пані Бровко, якби я замовив на вечерю колочену фасольку чи мандибурку[5] з дземою[6]? Ні, жінко, ти таки не годна цього зрозуміти, хоч ти і моя шлюбна. А тепер сиджу у своєму домі і плюю на таких, як пані Бровко... Ха... ха... ха... — розреготався, —

але добре. Тепер я не залежний від пані Бровко, бо сам пан... Ха... ха... ха... От захоче пан, візьме плюне на підлогу, розітре черевиком, — і хто йому що зробить? Це і є, жінко, той, свій дім.

— Не знаю, — пройнята вся презирством, старається не дивитись на нього Катерина, — треба хіба зовсім без пам'яті бути, щоб плювати на паркет. Для цього є плювачка. — Вона нахилиється, ніби хоче пошукати цей предмет і ткнути його Безбородькові під ніс.

— Таж це символічний плювок, жінко. Як ти цього не розумієш? — тягнеться він до Катерини, обнімаючи її нижче пояса. — Тепер ти моя, так?

— Так...

— А якщо так, то я хотів би тобі в чомусь признатися, розумієш, аби ніяких секретів між нами не було... бо мені тяготить, а, сама розумієш, раніше я не смів...

Катерина тужавіє вся. Ще, чого доброго, дізнається, що в нього байстрюк десь на селі, якого він заміряється спровадити в їхній дім. Та, хоч що б там було, вона готова до оборони й нападу.

— Слухаю. — Катерина примощується на табуретці так, щоб держати Безбородька поглядом, ніби на прив'язі. Вона готова слухати його вухами, очима, кожним нервом стягнутого від напруження обличчя.

— Гм... та воно й слухати так дуже нема що. Ти не змерзла? — буцім огортаючи хутром Катерину, він намагається сховати лице в її подолку.

— Дай спокій, Фільку...

— Видиш, жінко, я не хотів би, щоб ти думала погано про мене. Як каже доктор Гук? Щирість передусім.

— Та говори вже, — не дуже дружелюбно підстьобує його Катерина. Вона силоміць зводить його з-над свого подолка. Хай дивиться у вічі, коли говорить з нею. Безбородько морщиться від такої "ніжності", але скоряється. Якщо з ним так поведуться, то й йому нічого панькатись.

— Одним словом, жінко, я по вуха в боргах.

Погірдлива усмішка Катерини не проминула уваги Теофіла. Змішаний, запитує її очима: в чому справа?

— То все, що ти мав мені сказати?

— Все. А що?

— І це весь секрет, що ти його так довго м'яцкав?

Безбородько не розуміє, чого їй треба від нього.

— Я вже сказав...

— Тоді знай, що твій секрет для мене давно не є секретом. Не віриш?

Безбородько перш за все не повірив своїм вухам, що Катерина взагалі може з такою безтурботністю говорити про борги. Це не в її характері, і тому Теофіл насторожився, хоч хлопський розум підшепнув, що йому нічого серйозного не повинно загрожувати від жінки, яка назавжди зв'язала свою долю з його.

Все ж таки треба в'яснити нарешті цю каламутну ситуацію.

— Це добре, жінко, що секрет, який мені так докучав, для тебе давно не таємниця. Але ти мені скажи одно: хто тобі сказав, що доктор Безбородько в боргах?

— Хто? Ти наївний, мій мужу, — вона зневажливо гладить його по голові. — Як мені було не знати про твої борги, коли я сама приклала до того, аби вони множились... Тобі хіба не видалося підозрілим, як дехто з купців насильно пхав тобі товар на оплату?

Безбородько сам відчув, як міняється на обличчі. Воістину так було, як вона говорить. Силоміць тицяли йому ручку в пальці, і тільки діла з його боку було, щоб підписатись під злочином зобов'язанням. Тільки він, зарозумілець, вважав тоді, що купчики мають собі за честь давати в борг такому клієнтові, як доктор Безбородько.

— Я одного не розумію: що ти з того мала?.. Нащо тобі було топити мене в боргах?

— Ти дійсно не здогадуєшся? — Катерині аж не хочеться вірити, що він до такого ступеня обмежений. — А хіба, коли б у тебе були вільні руки, говорім по щирості, хіба б ти оженився зі мною?

Катерина сказала і вп'ячилася очима в Безбородька: чи розуміє, що відкрила перед ним останню хвірточку, через яку може без шкоди пронести свою власну і її гідність? Чи дійде до нього, яка це велика, вирішальна у їх взаємовідносинах проба джентльменства з його боку? Ох, якби вистачило йому розуму галантно заперечити, збрехати по-великопанському (і так уже нічого змінити не можна), що взяв би її за будь-яких обставин, за будь-яких умов, заборгований чи з капіталом (якщо б у нього такий був), бо ж він любить свою Катруся.

На жаль, Безбородько не виявився на висоті. Він не знайшов, що їй відповісти, бо признавав її рацію. Справді так: коли б не цей вексельний зашморг довкола шиї, то який дідько змусив би його женитись на найстаршій з сестер Річинських? Безбородько сягнув би по херувимчика Нелю, в гіршому випадку не дав би Валечці виїхати з Нашого.

Вважав, що поводитьсь з дружиною чесно, якщо не заперечує правди. Катерина дивилася тепер на Безбородька, не завважаючи його. Презирство, яке відчувала до нього в цю хвилину, не можна було ні з чим порівняти.

Не вистачило йому розуму спромогтися на галантність, хай тепер нарікає на свою дурну голову.

— Це ще не все, мій дорогий. Я повинна тобі сказати, що багато хто з нашихців вважає, що ти оженився зі мною заради грошей... І ніхто не знає, в тому числі й ти сам, що ти взяв мене з ідеальної любові...

— Що ти хочеш цим сказати?

— Хочу сказати, що ти, Філечку, не тільки оженився з голою-босою панною, але ще й узяв за нею у віно борги, які удвоє перевищують ті, що ти маєш...

Катерина сказала й зблідла. Не з страху, а з почуття надмірної відваги, що крижаним струменем вливалася в неї. Видалася сама собі величною у своїй одчайдушності.

Безбородько скулився і мовчав. Підкосив його не так самий факт матеріального краху, як свідомість, що йому зрадила його щаслива зірка, в яку він так забобонно

вірив.

Так ганебно спотикнутись на... гладкій дорозі!

Чим? Чим погрішився супроти свого опікунчого духу, що той так жорстоко помстився йому?

Так, кінь, на якому він мчався галопом крізь життя, долаючи перешкоду за перешкодою, з волі вищої сили дістався іншому господареві.

Згасла іскра — залишився самий попіл. Безбородькові стало ясно, що з сьогоднішнього дня він не зможе вже нічого гаряче прагнути для себе. Одне ще питання цікавить його:

— А як же Суліман?.. Таж я питав його, і той негідник запевнив мене, що у тебе є капітал... Немоżliво, аби маклер не знав правди...

— Ні, Суліман знав, як стоїть справа з нашим капіталом...

— Що ж він тоді за інтерес мав, — стогне Безбородько, — обманювати мене?

— Мав він у тому свій інтерес, не бійся. Він не хотів, щоб Неля попала тобі...

— А яке його собаче діло?

Катерина зітхнула з робленим співчуттям:

— Я не знала, що ти такий сліпий. Хіба ти не бачиш, не здогадуєшся, що Суліман по вуха закоханий у нашу красуню?

Спазм схопив Безбородька за серце. Хвилину перед цим він подумав, що в тій купі попелища не тліє вже жодна іскра, і раптом вона так боляче опекла його.

— Але ж Суліман... Суліман — єврей, — Безбородько зразу схопився найсильнішого аргументу.

— І що з того? — довершувала свою помсту Катерина. — Хіба в єврея немає серця, немає очей?

— Але Неля, хіба ж вона схоче дивитись на нього?..

— Це її справа. Знаю, що була вже в нього на квартирі.

Безбородькові захотілося раптом дико, по-ідіотськи заіржати.

— Ти не маєш чого впадати в розпач, — вела далі Катерина з холодним розрахунком, — бо Неля і так не пішла б за тебе, бо ти гидкий їй.

Безбородько охляв до того, що відчув себе знеболеним. Хотілося йому сказати Катерині, що її стріли не ранять уже його, але не почував достатньої для цього сили волі.

Захотілося лягти, простягнути ноги, а що важливіше — схватися під ковдру. Хай би та відьма дюгала вату, а не його серце.

Встав.

— Тобі чогось треба? — схопилася й собі Катерина. Його осунена постать пробудила в ній якщо не серце, то розсудок.

— Нічого мені від тебе не треба. Ляжу в ліжко. Холодно все ж таки.

— Я зараз, — пішла поперед нього в спальню, щоб поправити постіль.

Безбородько перечекав, поки вона впорається з подушками, а потім став роздягатись.

Не маючи куди подітися від свердлючого ока своєї прекрасної половини, він повернувся спиною до неї, притому закутався в ковдру так, що самі лише ніздрі виглядали на повітря.

В домі Річинських ще не бувало такого: гості серед ночі і морозу шикуються до від'їзду, а ніхто з домашніх хоча б жестом, хоча б для самої форми не пробує затримати їх.

Трудно, мабуть, доводиться Олені вив'язуватись з подвійних обов'язків господині і голови дому.

Сновигає поміж зворохобленими гостями без припрошуючого слова, без заохотливої усмішки, а вся її постать виражає тільки одну мольбу, аби гості не барилися з церемонією прощання та чимхутчіш звільнили її хату.

Лише Нестор (та цьому і так ніхто не дивується) нахабно упросився переночувати у Гелі. Коні відіслав з Несторовою, а до готелю о цій порі, знаємо це з практики, пане добродію, не достукаєшся. Бидло портє, напевно, накрився кожухом і хропе, аж слина з рота тече. Це ж свинство, пане добродію, щоб у таким славнім місті, як Наше, був тільки один готель.

Нарешті Мариня засунула браму за останніми залубнями.

Якийсь час у сінях напотемки вовтузиться ще з вхідними дверима. Напучнявіли від пари, що у ті дні безнастанно бухала з кухні, а тепер ані руш не хочуть приставати.

Людині й без того мало що бракує, щоб гавкати почала від нервів, а тут ще й з дверима такий трафунок[7].

Нарешті вже якось перекрутила ключа в замку. Роздратована, розпатлана, червона, минає Мариня кухню і йде до їдальні.

— Прошу їмосці, гайда, панни, і ви, стрійку Несторе, зберімося до купи й порадьмося, як то між фамілією[8] буває, що нам далі робити, як нам, гей той казав, з біди вихрапатись!

— Мариню! — мало що не з сльозами на очах проситься Олена. — А хто в таку пізню ніч починає розмови? Почекаємо з нашою справою до ранку. І так вона нікуди від нас не втече, хоч би ми і не знати як хотіли цього...

— Тої самої! Певно, що не втече, сіле візьме і перегорить у чоловікові. А їмосць уже таку натуру мають, іно би пригладжували, а тут, скажу їмосці, нема що замащувати, а треба кричати до бога про пімсту, що таку кривду заподіяли нам, сиротам.

— Завтра, Мариню, завтра поговоримо про все...

— А може, і змивання посуду відкладемо на завтра? — запитує визивно Мариня, пам'ятаючи заповідь Олені: "Пори в нього носом, а не залишай на ніч немитого посуду".

— І посуд перемиємо вранці.

— Но, — креше об долоні Мариня, — як я маю таке від їмосці чути, то мені вже й жити не хочеться. Світ кінчається, не інакше! Залишити на ніч брудні виделки й ножі, аби поржавіли до ранку?! Не, прошу їмосці, посуд буде перемитий, аби-м навіть мала в нього носом пороти, їмосць можуть іти собі спати, як так уже на сон хилить, — глузує з

Олени, прикривши очі своїми закучерявленими віями, які колись Нестор напідпитку порівняв до лоз, що нахилилися над озерцями, — але та розмова однаково не мине їмосці.

Навіщо ця погроза, моя Мариню? Їмосць і без того знають, що не уникнути їм інквізиції. Ідеться тільки про те, щоб пересунути речинець до сходу сонця. Олена тільки що відпросилася у Зоні. Правда, тут заступилися за неї її добрі діти — маленька господинька і Неля, яку вчинок Катерини начеб пробудив з летаргії.

Як же вони старалися, ластівки мої, одна наперед одної підбадьорити матір однією інтонацією голосу, саможертвено видавленою усмішкою, самаритянською святою брехнею, щоб хоч трохи заспокоїти її.

"Коби до ранку", — думає Олена про Мариню, а головне про Зоню, зачпний, незносний характер якої не осуджує, боронь боже, а приписує до рахунку своїх гріхів.

За ніч їхні думки охолонуть, нерви уляжуться, а слова у світлі сонечка божого стратять свою яр.

— Хай мама не журиться, все буде добре, мамочко. Доки ми з мамою, нічого напrawdę злого не може з мамою статися.

Такі в неї ці дві середущі. А коли говорити про Нелюсю, то в житті дуже рідко так буває, щоб така краса ішла в парі з голубиним серцем.

Слава... Дитина просочена своїм коханням, ніби воцина медом, і цілий світ її не обходить.

Вранішнє сонце застало Олену у сні. Все ж таки переміг сон на світанку. Коли прокинулася, то з кухні долинав уже дзенькіт посуду. Мариня розміщувала помиті горшки та каструлі по бляшаних шталюгах на стіні.

Олена приперезала поверх халата кухонний фартушок і так увійшла до кухні.

— Добрий день, Мариню, я прийшла помагати, а Мариня, бачу, впоралася вже сама...

— Їмосць чули, як то кажуть: чекав дід на мід, та й без вечері спати ліг. Хай їмосць краще розпорядиться, що з тим м'ясивом робити, що його стільки полишалося. Хоч бери та поправини справляй...

— Тепер зима, Мариню, може постояти, — хоче Олена якось обійти чергову провокацію з боку Марині. — Я десь читала, що в Сибіру чи Гренландії заморожують от так м'ясо на цілий рік.

— Хай їмосць краще мовчать.

Олена вмовкає.

Безперечно, це перше весілля в розгалуженому роді Річинських, що обійшлося без поправин. В неї, Олени, можна сказати, зовсім скромне весілля було, а й те було з поправинами.

Звичайно на другий чи третій день після весілля, коли гості трохи відіспляться та освоються поміж собою, відкинувши маску етикету, щойно тоді починається невимушена, весела забава.

— Прошу їмосці, браму відчиняють... хтось заїжджає до нас! — несамовито скрикує

Мариня і біжить з тією новиною у покої до дівчат.

— Спаси і охорони господи! — в крайній розгубленості звертається Олена до бога словами, що ними звичайно просить відвернути нещастя від своєї родини.

Кого це ще несе недобра сила на її бідну голову?

— Мариню, Олю, Нелю, вийдіть котра на ганок, звідайте, хто там приїхав!

Поки дівчата поодягалися, — всі ще лежали в постелі, — Орися була вже в хаті. Довга, до землі, з коміром по пояс, а манжетами по лікті, бараниця пойнялася вся памороззю, аж занесло від неї в кімнаті озоном. Від усієї Орисі залишилося тільки обрамоване сивими кучерями, до непристойності помальоване морозом мале личко.

Паморозь танула на віях, і Орися плакала веселими слізьми. У всякому разі, всі зітхнули з полегкістю, що тим нежданим, непрошеним гостем виявилася саме невістка Ілаковичів.

Орися одразу ж стала виправдуватися. Телеграма з запросинами на весілля не застала її вдома. Коли пізно ввечері повернулася з сусіднього села (їздила оглядати коня в одного господаря), дуже жалкувала, що втратила таку okazію. Повинна сказати: її свекри трохи надулись, що телеграма була адресована тільки на невістчину адресу, але це — між іншим. Все ж таки, незважаючи на замети по дорогах, приїхала сьогодні, бо ж ясно, що весілля в Річинських не кінчиться в один день, а поправини часто бувають веселіші, ніж сам церемоніал весільного пиру.

Але чого це такий спокій у домі? Сплять ще гості? І чого це на подвір'ї немає залубнів, тільки посліжене місце залишилося по них? Не може бути, щоб гості вже роз'їхались, правда, дівчата? Ага, певно, повідсилали коней з фірманами на ночівлю; де тепліші стайні. А хто з гостей ночує в домі? Що-о? Один Нестор?

— Де ж той стрийко? — справляє свою необережну фамільярність. — Давайте його сюди, ми зараз натremo йому вуха снігом!

Слава поскакала на одній нозі за Нестором до ванькирика, а тим часом Оля з Нелею розкутували Орисю з бараниці, з хустки-пледа, перев'язаного навхрест на плечах, наввипередки визволяли її черевики з солом'яних папуч, одне слово, доти возилися з нею, поки залишили її в одній візитній сукні з хутряною пелеринкою на плечах і лакірках на ногах.

— Я ніколи не сказала б, що блондинкам так до лица фіолетовий колір! — вигукує Неля.

У модному, вузькому знизу, "плутаному", як сміялись чоловіки, платті, з оголеними до ліктів руками, Орися видалася їй особливо принадою. Може, це ще й від того, що цілу попередню ніч мелькали Нелі перед очима лише охлялі, бліді лица.

Тим часом відчиняються навстіж двері з спальні. Зоня, прибравши позу церемонімейстера, урочисто впускає заспаного, з одним прилежаним боком лица, але вже причесаного і відсвіженого одеколоном стрийка Нестора. На Славу найшли пустощі з самого ранку: вчепившись за хлястик піжами, вона попихає стрийка ззаду.

— Не може бути! — вкрай вражений несподіваною з'явою, белькоче стрийко Нестор. — Не може бути. Мені хіба сниться, пане добродію...

Мальовничо спершись об раму вікна, у морозяних біляках, фіолетово-золотиста, ненормально рум'яна, з такими ж ненормально білими смугами довкола носа стоїть велика, пахуча, апетитна невістка Ілаковичів.

Зоня з обуренням помічає, що той старий шалапут, їх велебний стрійко, насправді схвильований. От буде весело, коли до тітки Ілаковичевої дійдуть чутки про шури-мури її невісточки.

— Цілую рученята, кузиночко, — згрібає у жменю Нестор пругкі, виточені Орисині пальці і з гріховною побожністю прикладає їх собі до губ, — а я тебе цілу ніч виглядав, недобра. На, послухай, — тягне її руку собі за пазуху, — послухай, як воно калатає, пане добродію.

Орися придержує руку, нібито пручається, але чинить це в'яло й, головне, без того глузливого нещадного смішка, яким жінки вміють садовити на місце не завжди тактовних мужиків.

В її опорі помітні і страх перед недоступним, але таким бажаним з обох сторін, і чисто жіноча передбачлива, полохлива недовіра у чоловічий, так часто лише солом'яний, порив.

— Ти мені не віриш, — густим шепотом хрипить отець Нестор Річинський, ніби їх тільки двоє в кімнаті, і всім корпусом упритул присувається до Славкової жінки. Та не відштовхує його від себе, лише, задихана, ще щільніше притискається до віконної рами. Якби могла, увійшла б у неї і Нестора потягла за собою.

— Стрійку, — істерично зарепетувала Зоня, — що ви робите? Помнете нову сукенку Орисі!

Нестор поки що дає спокій невістці Ілаковичів, але Зоня дістає за те доброго ляпаса пониже поперека, аби не пхала свого носа, пане добродію, туди, де її не просять. Крім того, стрійко розуміє Зонцю. Через свій дурнуватий гонор дівка, напевно, ще не побувала у лещатах чоловічих обіймів, а стара відьма природа домагається свого.

Коли Олена увійшла до їдальні, то стрійко гиндричився з племінницею, а Орися все ще пригладжувала долонею плаття, якого не встигла пом'яти.

Олена (як же ж личить їй голубий кухонний фартушок) як на те питає й навіть не уявляє, як ціляє в точку:

— А чого це твій чоловік, Орисю, не показується ніде з тобою?

— Дорогі мої, — галасливо перебиває Нестор Олену, аби звільнити молоду Ілаковичку від відповіді на те слизьке питання, — у мене щойно блиснула нова ідея! Добре, пане добродію, що маємо Орисині залубні[9]. Поснідаємо і, скільки нас тут, сідаємо на залубні і вйо — на Джерельну! Іду на ви, пане добродію! Гелюню, не геніально? І ти з нами, розуміється, на почесному місці, пане добродію!

Ні, ні, відхрещується Олена. Перша не покажеться вона до Катрусі за жодні скарби світу. Всьому є своя межа, Несторе, щоб ти знав. І материнська дурна любов повинна мати крихту хоч і підленького, а все ж таки якогось гонору.

— Панни, дівчата, що це ви жодного руху не робите? А маленька господинька чого надулася, як вошка на морозі? Що ж це, пане добродію, я з вас усіх маю бути

наймолодшим?

Він, за звичкою, хотів ущипнути Ольгу у щічку, але та вивинулася йому з-під рук:

— Хай стрийко вгамується нарешті!..

— Еге, але ти ще не сказала мені, чому ти така сердита?

— Господи, які ви всі комедіанти! Мама ні... наша мама виняток, — покvapно поправилася й повела очима за Оленою. — І як я раніше цього не зауважувала?

— Олюнцю, — журно похитнув головою стрийко Нестор, — та коли на те пішло, то все життя один фарс. Ідеться тільки про те, хто яку роль облюбує собі в цій комедії... Я з приємністю грав би все життя першого аманта[10]. Ха-ха-ха!

Раптом він урвав сміх. Ольга, до якої держав слово, зробила гримасу, що ні в якому разі не могла стосуватись до того, що він їй говорив.

Нестор оглянувся.

Посеред їдальні стояла Катерина.

Стрийко, який не спускав ока з невістки Ілаковичів, бачив, як Оріся кинулася до Катерини з простягнутими руками і як тут же опустила їх, збита з пантелику загальним демонстративним мовчанням.

Олена — і та, перемагаючи сльози, мовчала. Катерина буцімто не зауважила замішання, яке вона внесла своєю особою. Вона сердечно привіталася з Орісею, церемонно прийняла її побажання всього найкращого, поцілувала ще раз кухню за подарунок, якого фірман не встиг ще знести з саней, жартівливим тоном поскаржилася на чоловіка-сплюха, якого ніяк не могла витягти з постелі (в цьому місці Нестор видав з себе багатозначний нечленоподібний звук), і найнормальнішим у світі голосом заявила, що прибігла помагати ладити сімейний обід, іншими словами — поправини на невелике коло.

Мариню, яка, вгледівши паню докторову, мало не обернулася на стовп, Катерина поплескала по плечі, мовляв, дивуватись Мариня буде пізніше, а тепер треба закасувати рукави і братись за роботу.

Коли Катерина залишилась удвох з Оленою (дівчата порозбігались котра куди, а Орісю Нестор затягнув на "дві слові" до ванькирчика), Безбородькова припала до Олениних рук:

— Мамцю, хай мамця повірить, що і для вас, і для нас буде краще, коли житимемо нарізно. Я вже мамці говорила і тепер скажу ще раз: я мами ніколи не покину... Буду давати мамі щомісяця, скільки зможу... а те, що я зробила, то так мусило бути. Я не хочу мамі розкривати всіх секретів, але прошу мені вірити, що я не мала іншого виходу.

Олена тихенько поплакувала. Хотілося їй бути трохи ніжною до дочки і бодай погладити її по голові, але рука не знялася. Найважче було для Олени те, що не вірила у щирість слів своєї найстаршої. Знала ж бо: не того прийшла Катерина сюди, що стало їй жаль матері.

Пані докторова потрудилася прийти з Джерельної аж на вулицю Куліша, аби в зародку придушити плітки, які вже розходяться по Нашому.

Звичайно, плітки не можуть зашкодити пані докторовій Безбородьковій, але на

відвідинах пацієнтами приватного кабінету доктора Безбородька це може відбитись. З цією метою, власне, і придумано ті поправини на мале коло, чи то пак сімейний обід.

"Вибити палицю з рук противника, поки він ще не потяг нею по тобі, — це неабиякий хід", — думає з болючою чужістю мати про свою найстаршу дочку.

Зоня Річинська не користувалась симпатіями серед місцевих хлопців. Одні сміялись, що та гонориста панна чекає хіба на англійця з Коломиї, а інші розповсюджували чутки, що Зоня, мовляв, з того типу жінок, які можуть бути чудовими коханками, але не підходять до дружин.

Чоловіки цікавились нею саме завдяки прикметам, які висміювали в ній. Жінки не любили Зоні. Свідомість цього справляла Зоні своєрідну приємність. Була недоступною, гоноровитою і зовсім не турбувалась, як інші ставляться до неї.

Олену, коли Зоня була ще дитиною, журила її вдача.

— Як будеш така далі, то ніхто не любитиме тебе, — хотіла настрашати дитину, але Зоня сміялась. Мружила при тому очі і колола самими зіницями. Ще зовсім мала, а така вже самовпевнена.

— Або мені потрібно, щоб мене хтось любив? Або то так добре, як когось усі люблять? От Нельку всі люблять і всі чогось хочуть від неї. Мене не потребує ніхто любити, — чи мені гірше від того буде? Ще ліпше!

— А може, те минеться, — потішала себе Олена перед чоловіком. — Діти її віку звичайно люблять все наперекір робити. Єсьм певна, що Зоня не така, яку вдає з себе. Напевно, тішиться, коли я чи ти пригорнемо її до себе, а тільки так вдає, що наша любов їй байдужа.

Небезпечний вік дозрівання давно минув у Зоні, а вдача її нітрохи не змінилась. В свої двадцять три була така сама, як і в тринадцять. Носила тепер півчеревики на високих французьких каблуках. Було це наче наперекір моді, яка у змові з спортом крокувала тепер в зашнурованих півчеревиках на низьких широких підборах. Ходу мала легку, граціозну, ногу зграбну у кістці, з високим підйомом. Коли йшла з гордо піднесеною головою, завжди наче у незгоді зі світом, не заохочувала до ближчого знайомства.

Поза її спиною чоловіки розказували анекдоти з приводу її прищуватого обличчя, але перед нею самою знімали капелюхи з шанобливим уклоном.

Навіть Олена з усіх своїх п'яти дочок найменше повчала Зоню. Часом обминала її, як терня на стежці.

Коли хтось з дітей докоряв їй тим, виправдувалась:

— У Зоні не знати коли на який гумор натрапиш, а я люблю спокій у хаті. Краще вже не зачіпати біди.

Насправді була інша причина, чому Олена так багато дозволяла Зоні. Натякнула про це навіть Орестові Білинському при його першому візиті. Зоня прийшла на світ випадково, проти бажання й волі матері, і тепер Олена пояснювала собі, що Зоньчина погана натура, власне, звідси й узяла свій початок. Вона, Олена, согрішила тим, що ненавиділа зачатий плід, і тепер мусить відпокутувати свою провину.

Зоня справді була якась відмінна від решти дітей. Мажарин якось висловився про Зонину вдачу:

— Воно так, прошу панства, всі люди носять черевики на ногах, а панна Зоня хотіла б одягти їх на руки.

Над нашою родиною навис фатум.

Катруся перша зробила пролом у мурі, і тепер ми всі насторожені: обвалиться мур чи виявиться таким міцним, що витримає?

Атмосфера очікування згущується в нашому домі з кожним днем.

Але навіщо всі ми вдаємо, начебто в нашому домі все нормально, все по-давньому?

Чи не скидається це на те, що ми граємо комедію перед... порожнім залом?

Тим часом у нашому домі, либонь, тільки годинники ходять нормально. Зрештою, я б не здивувалась, коли б у цій атмосфері вони оголосили страйк.

Мене цікавить інше питання: татко відійшов, Катруся втекла від нас, — хто ж тепер буде главарем у нашій родині?

У всякому разі, не мама і не я. Може, Зоня? Ого, вона не мала б нічого проти, щоб захопити владу у свої руки, але проти тирана повстане народ, тобто Неля, я, Мариня, мама й Ольга. Хоч мала господинька залишиться на своєму посту незалежно від особи пануючого.

Ах, вже знаю, як воно буде. Згідно з демократичними віяннями, нашим царством управлятиме президент Мариня. Втім, вона сама собі надала цю високу посаду.

Своє урядування Мариня почала з того, що порушила питання про квартиру. П'ятикімнатне мешкання тепер рішуче нам не під силу, отже, як бути? Воно, звичайно, розпускає Мариня дипломатію, ніби каракатиця своє чорнило, могло б залишитися так, як є, якби знаття, що Славуня (люди, це я, я!!) ще в цьому році вийде заміж. В тому випадку, розуміється, немає сенсу збуватися старого гнізда.

Прощу, не думайте, що це зондування ґрунту: це просто-напросто моральний тиск на мене. Ситуація до того загострена, що Север повинен би днями попросити маму о мою руку (вам подобається така форма: "О мою руку"?).

В гру входить не тільки гонор родини, але й п'ятикімнатна квартира.

Іншими словами, Север повинен женитись на мені, щоб зберегти старе гніздо.

Север, коханий мій, що ти на це?

Життя (мама сказала б: "Господь досвід чує") випробовує мене більшою міркою, ніж можу двигнути на своїй спортовій спині. Север, коханий мій, може, трошки допоможеш мені під гору?

Пробач мені і, прошу, не гнівайся, я не хочу бути надокучливою, — але чому ти такий чуткий, коли йдеться про нежить у мене, і такий якийсь байдужий у цій насправді великій біді?

Я, завжди така, як мені здавалося, смілива (пригадуєш, як я хотіла діставати зірку з неба?), тепер відчуваю незнайомий, новий страх у собі. Починаю боятися, наприклад, таких речей, як раптової мовчанки в кімнаті, бо мені починає здаватись, що кожне з тих, хто мовчить, готується запитати мене: коли нарешті Север заявить про свою

готовність одружитись зі мною?

Почуваю полегкість, коли в хаті запроториться що-небудь і всі домашні зайняті пошуками цього предмета. Так благословенно недавно зникли десь великі ножиці. Я знаю, що в такі хвилини нашим не до мене й Севера. Радію дрібним суперечкам, бо вони теж відвертають увагу наших від мене й Севера. Найменшу нісенітницю, що її принесе Мариня з базару, роздуваю до сенсаційної чутки, бо це теж хоронить мене від теми "Слава — Мажарин". Кожну чужу людину в нашому домі, навіть коли б це мав бути ексекутор чи поліцей, вітаю, як свого рятівника, бо при чужих у нас не мовиться про доктора Мажарина. Починаю не любити те, що колись любила, й навпаки. Уникаю, наприклад, так званих сірих годин в нашому домі, хоч колись дуже любила ту смужку часу, коли за вікном уже темніє, а на столі ще не засвічена лампа.

В такі хвилини люди говорять притишено, щоб їхні серця могли зближуватись, начебто гамір і світло перешкоджають їм у цьому. А тепер боюся, що, власне, в цю золоту сіру годину наші почнуть по-доброму, по-сердечному... висотувати з мене жили на тему Севера.

Вчора Оксана забула в нас свій віденський журнал мод. Всі мої сестри сиділи над журналом і метикували жартома, які б фасони пошили собі, коли б у нас були гроші, коли це раптом Зоня — як горобець з конопель:

— Ану, подивіться, які тепер фасони шлюбних суконь. Як ти вважаєш, Славцю? Скромно, але елегантно. Десь після великодня...

— А певно, чого ждати? — Це називається, що Мариня заступається за мене. — Лише не вийшло б такого, як з весіллям пані докторової.

Не можу вгадати, що Мариня має на думці: витівку стрийка Нестора з тіткою Меланією чи втечу Катерини, — але Зоні більш до вподоби те, гірше:

— Ми не думаємо, що ти зробиш так, як Катерина. Бачиш, спальню дамо тобі. Правда, мамо? В малій може бути його кабінет, влітку пацієнти можуть чекати й на веранді. А що ти на це?

Що я на це? Насамперед роздягнули мене догола, витрутили на мороз, а потім питають: чи не змерзла?

Запорожець, ненько, запорожець
вивів мене босу на морозець...

Мама, наша свята, вловлює моє розпачливе SOS, бо поспішає мені на допомогу:

— Зонцю, Мариню, діти, дайте спокій! Перед нами ще рік жалоби, а ви про весілля завели... Я й так через те Катрусине весілля не можу людям у вічі подивитись... Господи, що про мене і вас люди подумали б? В хаті важка жалоба... Аби я цієї бесіди більше не чула.

Бідна мама від нападу Зоні заслоняється жалобою в домі, ніби дитячою парасолькою від каменя, але в дану хвилину і це мене рятує.

Север, невдячне створіння, де ти? Іди припадь пані добродійці Річинській до ніг і дякуй, що вона так спритно оборонила тебе й мене від каменя.

Насамперед каменяка випадає з рук Марині:

— То таки так. Їмосць добре кажуть. А то ще, прости мене боже, грішну, подумують люди, що наші панянки не в силі дочекатись кінця жалоби. Нема що — треба буде пересунути Славусине весілля.

"Слава богу, слава богу", — молюся в душі. На жаль, Мариня ще не скінчила.

— З весіллям почекаємо до осені, але з чиншем годі чекати довше... Як то кажуть, заки сонце зійде, роса очі виїсть. Як собі їмосць гадають, але я кажу... я не маю звідки вилуплювати (що за огидні вислови у цієї Марині!) кожного місяця по сто двадцять злотих.

Хто після таких слів насмілиться взяти слово?

Мама!

— Я думаю, — починає вона, затинаючись, — мені здається, не знаю, як ви всі, це мешкання тепер взагалі завелике для нас. Якби це тільки від мене залежало, то я замінила б його на два малі покоїки...

Якби це від неї залежало! А від кого має залежати? Господи, чому мама не розуміє, що вона не має права говорити так... неавторитетно!

— Два малих покоїки для нас тепер вистачить...

Раптом моє серце калатнулося об грудну клітку, наче людина в розпачі головою об стіну, і завмерло. Аж тепер дійшов до мене прихований зміст маминих слів. Мамо, а моє з Севером весілля? Де воно відбудеться? На нього приїде багато гостей. Де ж ми розмістимо їх усіх у двох малих покоїках?

Мамині очі блукають ніяково по предметах понад моєю головою. Мамо, рідна, єдина, так? Наберися відваги, дорога, і скажи: "Так!" Ти теж не віриш, що Север буде твоїм зятем.

Але твоє голубине серце не дозволяє тобі ранили дитини, і тому ти кажеш:

— А як котра з вас і вийде заміж, то... я за те, щоб молоді жили окремо. Як я була прив'язана до своїх опікунів, а коли вийшла заміж за вашого батька, то четвертого дня покинула їх і поїхала з ним у чуже село.

От так ті анемічні, бліді ручки зняли з мене тягар: можна міняти квартиру на меншу, не чекаючи мого весілля, бо ми й так не будемо жити разом.

Ні, що не говоріть, матері — це особливий гатунок людей на землі.

В нашій родині (бодай для мене) настає відпруження. Коли Зоні нема дома, мама з Маринею починають розмови про обмін квартири. У зв'язку з цією пертурбацією треба буде продати частину меблів.

Продавати речі, куповані для того, щоб вони служили для нашої вигоди і втішали наше око, це сумна справа, але для мене вона — бальзам на серце, бо вона відтягує увагу домашніх від мене і від Севера.

Така конспірація не могла утриматися довго від нашого адвоката в спідниці.

Зоня почула крайчиком одного вуха про ці переговори з Маринею і підняла крик, що мама хоче скомпрометувати весь рід Річинських, виставити своїх дочок на посміховище і т. д. І т. д.

— А зрештою, — поклала кінець розмовам Зоня, — ніхто з порядних людей не міняє

мешкання взимку.

І, вважаючи це питання вирішеним, наказала Марині внести дров і розпалити в опочивальні, їдальні, навіть у малому салоніку, так, як робилось за татка.

Зоня наказує, аби, незалежно від меню вечері, накривали до столу за всіма приписами етикету, так як було за татка.

— Хай Мариня пам'ятає це собі раз назавжди, навіть коли на вечерю має бути пісна картопля з огірком, прошу стіл заставити повним сервізом. Бо, Мариню, панство не лише в тому, що їсться, але і як їсться.

І коли нарешті приходить такий день, що на вечерю випадає справді тільки картопля "в мундирах" з квашеними огірками, Мариня з лукавою слухняністю, навмисне не приховуючи зловтіхи, виконує те, що наказала їй колись Зоня.

Застеляє стіл святковою адамашковою скатертю, розкладає подвійні тарілки і крихту масла, яке має більш символічне, ніж практичне, значення, укладає в кришталеву масельничку, подає на стіл, крім солі, ще й гірчицю подвійного гатунку — кримську солодку і французьку — та перець, до кожної пари тарілок додає ще десертні виделки й ножі, на середині стола кладе зубочистки і букет паперових серветок. Завершенням Марининої помсти був піднос з порожньою горілчаною пляшкою і порожні склянки з підставками перед кожним прибором. Картоплю подає на стіл в полумиску, прикритому серветкою. Зоня сидить за столом випрямлена, зовні спокійна, лише її права рука сперта на край столу, тремтить ледь-ледь.

Славу розбирає сміх, і вона тільки чекає, щоб Мариня вийшла з їдальні.

Олена здивованими, зляканими очима водить від обличчя до обличчя, намагаючись збагнути: що це таке, навіщо ці подвійні тарілки, для кого ті подвійні чарки, яке призначення тих склянок перед кожним прибором?

Олена не насмілюється відкрити піраміду картоплі на полумиску й почати оту нещасну вечерю. Вона двічі простягає руку до серветки й картоплі і двічі відсмикує, ніби серветкою тією прикрито не картоплю в лушпинні, а обличчя мертвої людини.

— Досить комедії!

Це вигукнула Ольга. В її голосі стільки рішучої тверезості, що Славу облишив раптом сміх. З кого вона сміється?

Олена, замислена, оперлась на бильце крісла: чи справді колись у її житті існували ті низькі, темні літом від довколишньої зелені, кімнати у лісництві, де люди, навіть коли це нікому не порушувало спокою, розмовляли між собою стишеними голосами?

Ольга встала. Не була в чорній сукенці, мала тільки чорний бант при бронзуватому, витертому вже на ліктях платті. Хвилину постояла біля столу, долонями спираючись на край, наче збиралась виголосити промову. Роздивилась навіть навколо себе. Всі стежили за нею і, здавалось, чекали. Тоді Ольга, обійшовши стіл, наблизилась до вікна й опустила штори.

— Досить комедії!

— Не треба, — зірвалась Зоня, хоч було вже запізно. — Не треба спускати штор, нехай вулиця бачить, як вечеряють Річинські!

Та вулиця не буде цього бачити. Оля відтепер власноручно щовечора спускатиме штори в ідальні. Проте Зоня, бодай на півгодини, засвічує електрику у всіх кімнатах.

Хай голота бачить, дивується і завидує, що Річинські й надалі займають та опалюють весь дім.

Але як довго можна утримувати такий стан? Як довго можна умовляти Мариню і дурити самого ж себе, ніби пісна баранина смачніша, поживніша за жирну свинину?

Воно так. Не раз і за життя батька готувалось дома баранину і тоді спеціально замовлялось у знайомого різника товстенького, не занадто-таки молоденького баранчика. Покійний батько сам стежив за тим, як Мариня лаштує турецький шашлик, сам пильнував, щоб шматочки м'яса, настромлені на дріт, були достатньо тоненькими і правильно чергувались з шматочками цибулі та сала. Смажили шашлик над розжевленим вугіллям, і відразу ж, не дай господи, щоб прохололо, подавалось на стіл до рису.

Так було колись.

Тепер купується найдешевше м'ясо старих, призначених на кожухи баранів, робляться з нього сіканці, додається досить часнику, щоб забити душок старої, нікудишньої баранини, і це повинно бути смачнішим за свинячі котлети.

Звичайно, Мариня дуже добре розуміє, що колись шашлик у домі був лише панським вибриком, а тепер баранина на столі — мізерна крайність.

Але Зоня хоче, ні, вона вимагає, коли б її сила, то примусила б Мариню не бачити або хоч не виявляти, що вона добачає цю різницю! Та Мариня, дарма що стільки літ прожила в культурній атмосфері їх дому, дарма що Василюшку покохала заради його графських манер, в якихось закапелках своєї мужицької душі залишилась тою самою первісною мужичкою, якою прийшла до них: лицемірна, коли вдає покірливу, зловтішна, коли удає співчуття, і загрозна, коли мовчить у гніві.

Зоня не вірить Марині. І тому її іноді дратує, як Олена явно намагається догоджати дівці. В тій самій мірі ображає її родову гідність і свідомість, що Слава дружить з Маринею, як з рівнею.

Звільнити Мариню тепер ніяк не можна. Не тільки тому, що вони винні їй за півроку, але й тому, що позбутись останньої прислуги в домі — це те саме, що визнати себе банкрутом, а цього прилюдного, нагого банкрутства Зоня Річинська найбільше боїться.

Але як довго можна приховувати такий стан?

Як довго можна доводити комусь, що сколотини здоровіші за молоко? Правда, робиться це в дуже тактовний спосіб. От виникла раптом історія про одного залізничника, який вилікував себе з останньої стадії туберкульозу псиним салом і сколотинами.

Друга історія про одного дяка, знайомого Річинських, що вилікував собі виразку шлунка. Але яка з цього втіха, коли Мариня, позіхаючи на весь рот, заявляє з удаваною набожністю:

— В мене, грішної, нема-таки понад солодке молочко.

Ось такі факти і дуже до них подібні обставини призводять до того, що Зоня Річинська поволі, з гірким почуттям у серці, усвідомлює в собі клятву залежність свого особистого від цілого ряду причин поза нею, проти яких вона безсила.

Це неприємно. Це принижує. Це породжує почуття безпредметної, а тому й нереальної кривди, але це тепер важить, і Зоня досить розумна, щоб не вважати на нього.

Питання "і що далі?" від якогось часу непокоїть її навіть уночі.

Справді: і що далі? Кажуть, — філософує Зоня, — що бідність не ганьба. Ця приповідка зародилася не в нашому краю і не за наших часів. Це свята правда, що безробіття загально зростає, що уряд веде в Західній Україні винищувальну економічну політику, обмежує до мінімуму національні й політичні права народу, а проте не всі ж тонуть у морі цього лихоліття. Спритніші, всупереч всім ударам, тримаються на поверхні життя!

Скільки таких прикладів можна налічити, коли інтелігент, витиснутий з адміністративної державної посади, кидається на іншу ділянку, чи буде то кооперативний промисел і торгівля, чи якась приватна ініціатива. Із нічого, можна сказати, створює новий верстат праці для себе і ще для когось, крім себе. Хіба не так народилась ота мережа наших мініатюрних фабричок, торговельних осередків і верстатиків?

Ні, Зоня не може поріднитися з бідністю. Річинські, по своїй природі, повинні опинитись в рядах тих відважних, що, всупереч усім нищівним силам, таки знаходять у житті місце для себе.

Тим часом тільки одній Катерині пощастило, буквально пощастило, як сліпій курці зерно, спіймати чоловіка і забезпечити своє майбутнє.

Решта, чотири їх, чекають ще долі.

Зоня послідовно приходять до висновку, що батько в їх вихованні зробив одну кардинальну помилку. Він привчав їх користуватись набутиим, а не готував до того, щоб учились набувати. Бо й справді: на основі яких законів, яких фактичних якостей прищеплено їй та сестрам переконання, мало сказати переконання — сліпу віру в те, що добробут їхньої сім'ї — це щось незмінне, непорушне, вічне.

Як догма було те, що на сніданок мають пити каву на вершках з французькими булочками, що кожного року навесні мають бути нові пальта, а капелюхи можна носити тільки фірми "Зайончик"[11].

За яким правом, на основі якого закону мав тривати такий стан речей?

Зоня згадала, як батько безпосередньо перед своєю недугою, повернувшись зі Львова, розповідав смішні історії про свого товариша з гімназії, тепер шкільного куратора Львівської округи, з яким завжди підтримував близькі, дружні взаємини. З оповідання батька виходило, що Вацик не відмовив би і найсміливішому його проханню.

— Я маю цю свідомість, і мені цього досить. І тому я стараюсь не зловживати його приязню до мене. Він це теж цінить...

Чому, власне, чому жодній з них не спало на думку звернутись до батька, аби той

попросив Вацика дати котрійсь з сестер посаду у своїй кураторії?

Чому не використали цієї єдиної, тепер уже неповторимої нагоди?

Бо винятковість становища Річинських між іншими полягала і в тому, що пани Річинські могли бути на державних посадах, але не хапались за них, бо не потребувала цього.

І навіщо ж було себе обтяжувати клопотами, пов'язаними з державною посадою, навіщо було зрікатися родинного життя, коли й без того завжди і незмінно мала бути на сніданок французька булочка, а капелюх тільки фірми "Зайончик"? І ось несподівано приходить хвороба татка.

Хто міг припустити, що закінчиться вона катастрофою, і то подвійною: втратою батька і втратою матеріального добробуту?

Все уривається так раптово, що навіть виникає сумнів: чи було воно колись справді? Їхнє життя прибирає нових форм, нового, чужого їм досі змісту.

Це дійсність. Але дійсність цю треба якнайдовше маскувати. І коли Зоня з таким розпачливим зусиллям ще на якийсь час зберігає бодай ознаки давнього блиску їхнього життя, то робить це не лише з амбіції. Вона так само добре, як і сестра Катерина, розуміє, що людині легше вилізти нагору з останнього, ніж з першого щабля. Але такий стан — це повторює собі тепер Зоня раз у раз, — такий стан не може тривати до безконечності. Повинна нарешті початися якась дія, якийсь рух уперед. Може, Неля заміж піде, правда, вона непоправна романтичка, але й цьому настане колись кінець.

Ще місяць, ще два — і Неля сама дійде до переконання, що поетизуванням життя сит не будеш. Порозумнішає дівчина і подумає про жениха на посаді, як кожна інша. Вона надто вродлива, щоб навіть за сьогоднішніх крутих часів не вполювати чоловіка з товстими кишенями. Тоді, може, хоч мама знайде собі пристанище при Нелі.

Вона, Оля і Слава мусять думати про працю або жениха з сьаким-таким заробітком. Останнє майже безнадійне. Акції Річинських на товариській біржі занадто упали, щоб хтось з хлопців ще мав якісь ілюзії щодо їх маєтку. Ніхто не оженився тепер з ними тому тільки, що вони Річинські. Це факт, на який не можна заплющувати очі. Лишається якась посада, звичайно, гідна імені Річинських.

Могли б піти, навіть Зоня особисто, на вчительську посаду, але тільки, боронь боже, не на село. Ні Зоня, напевно, й Оля, хоч ця найменше має родової амбіції, не мають охоти бути подібними до своїх шкільних товаришок, до тих псевдощасливців, яким по довгих митарствах пощастило одержати посаду в глухому мазурському селі.

І що поробило з них життя?

Немодно одягнені, з чудернацьким акцентом у мові, відсталі від культурного життя, від біжучих подій, голодні на все нове, на все модне, і ніби боячись, що за короткий час канікул на рідній землі вони не зможуть всього надолужити, гарячково літають від кіно до кіно, шиють собі крикливі модні сукні, перечитують старі журнали, ба навіть щоденники у рідній мові за цілий рік, бувають на всіх товариських зібраннях, дають інкогніто великі суми на культурні і політичні цілі свого народу, мовби пеню за те, що там, на заході, зі страху перед втратою державного хліба цураються навіть рідної мови,

обов'язково відвідують всі забави в солодкій надії, може... пізнають якогось безробітного інтелігента, що згодиться бути чоловіком своєї жінки, і у свою нору повернуться уже вдвох.

Одна Зонина товаришка на запитання, ким працює її чоловік, відповіла Зоні:

— Веде мій дім, і мушу сказати, що чоловік дешевше мені коштує, ніж служниця, а що найважливіше, — додала вона ніби на виправдання, — не краде.

Життя цих заточенців за два місяці канікул нагадує собою життя комашки-одноденки: однаково коротке і однаково ненормально насичене. Після двох місяців, завжди з претензіями до обставин, що не дали їм більше того часу, покидають рідні сторони, аби десять місяців знову сумувати і мріяти про те, що ніколи не здійсниться. Ні, ще раз ні. Зоня Річинська не хоче такої самостійності. Вона має тільки одне, а не два життя, і в ньому тільки одну, а не дві молодості.

Наприкінці січня (термін змінювався декілька разів) мав приїхати в Наше з концертом співак світової слави Модест Мединський, українець з походження, а дехто твердив, що навіть уродженець Покуття.

На початку нашого століття Мединський з колосальним успіхом гастролював у всіх столицях світу, пожинаючи лаври слави та збиваючи гроші. Двадцять років тому постійно замешкав у Стокгольмі, прийнявши шведське громадянство і титул надвірного співака його величності короля.

Дружина-шведка не виявляла великого зацікавлення батьківщиною чоловіка. В Галичині не знали її навіть з фотографії.

Не часто приїздив Мединський у рідну сторону. Озивалися в ньому коли-не-коли докори совісті, що нічого не зробив для народу, з якого вийшов. Напевно, під старість будилася в ньому туга за матірною українською мовою, землею, за рідними Карпатами, і те, що гнало його тоді з далекої Швеції в Галичину, було чимсь сильнішим, ніж звичка до вигод. Прекрасно забезпечений матеріально, він весь прибуток з своїх концертів призначав на "Рідну школу".

Концерти Мединського мали нечуваній у галицьких умовах успіх. Люди, незважаючи на кризу і підвищені ціни, розкупували квитки за два тижні вперед. Ті, що чули співака в молоді його роки, тепер горіли бажанням порівняти колишнього божественного Мединського з сьогоднішнім. А ті, хто вперше мав його почути, і собі були сповнені цікавості: що це за сьоме чудо світу, той Модест Мединський?

В родині Річинських заповіджений приїзд співака у Наше викликав цілковите змішання. Найперше тітка Клавда зробила сенсаційне признание: вона знайома з Мединським. Як? Коли? Таж у свої молоді роки, точніше, під час своєї подорожі по Італії, познайомилась вона з Модестом Мединським. Невже кохана родинонька вперше про це чує? Лукавий погляд і багатозначне мовчання, яке запало за цим, мало означати, що не було це звичайним знайомством, як і не була тоді звичайною й сама тітка Клавда.

Італія... Клавда з роками щораз рідше піддавалась ліричним спогадам. Сьогодні чомусь згадала грот на Капрі, в який можна в'їздити, лише лежачи на човні... а вода в

тім гроті, внаслідок перелому світла, здається темно-голубою, ніби розведене чорнило... Зачерпнеш долонею, а "чорнило" так і скапує поміж пальців...

Оливкові дерева достоту подібні до наших верб. Небо в Неаполі таке лазурне, а повітря таке чисте, що прибулим з чужини людям поправляється зір... А в Сорренто помаранчі ростуть, як декоративні дерева...

— Прошу тіточки, а гондоли у Венеції? — спитала необачно Слава.

Тітка Клавда вилаялася, як фіакерник[12].

— Всяке, — тут ужила тітка непристойного слова, — що не бувало в Італії, починає з гондол.

Звістка про особисте знайомство тітки Клавди з визначним співаком миттю облетіла всю ближчу і дальшу родину Річинських. Першою з'явилась на цей сигнал не тітка Меланія, як можна було сподіватись, а невістка Ілаковичів.

Орися відкрито призналась, що прагне нарешті показатися на цьому концерті. Еге ж, рішила пошити собі тафтове, кольору аквамарину, вечірне плаття за варшавською модою, бо ще трохи, — сміялась, — і вона через незвичку заплутуватиметься у вечірній сукні. А руки, а пальці які в неї? Доведеться їй хіба зо три дні тримати руки в попелі, щоб злізла з них груба мужицька шкіра. А то, їй-бо, правда, вона за господарством, за ярмарками та кіньми втратила вже жіночу подобу. Адже бувають дні (особливо напередодні повітових ярмарків), коли вона добу цілу не скидає чобіт і штанів.

А тепер годі, годі, годі! Правду сказати, від похорону стрийка Аркадія вона й не була в порядному товаристві. І тому Орися вирішила взяти реванш на концерті Мединського.

Про це все говорила вона збуджено, з різким сміхом і жестами, що дуже не сподобалось Олені. Вона ще не бачила такою невістки Ілаковичів. Якби причиною цього піднесення нервового стану в Орисі мав бути, боронь боже, той старий ловелас Нестор, то це був би знак, що настають на світі новітні содом і гоморра. Куди ж свекруха Наталя дивиться?

Тільки Орися від'їхала, в Нашому з'явився Нестор. Бідкався, мало волосся з голови не рвав, що доля так поглузувала з нього, і не міг простити Олениним дочкам, що не вдарили йому дискретної[13] телеграми. Свинтухи, ось хто вони після цього!

Нестор завіз до Клавди сулію домашнього, з шипшини, вина, сподіваючись споїти стару кухню та почути від неї яку-небудь пікантну історію про її роман з Мединським, аби мати пізніше чим розвеселяти товариство. Та Клавда розгляділа його низькі наміри і вигнала за двері, придержавши, проте, сулію з вином.

Катерина, чи, як її тепер звали, докторова, вирішила, що Річинським і Безбородькам конче треба показатися на концерті разом. Була то вимріяна нагода ще раз продемонструвати перед світом непорушну гармонію і єдність обох родин.

Катерина зробила гарний жест і придбала квитки для всіх Річинських. Дівчата, за винятком Ольги, яка мала свої міркування з цього приводу, з приємністю прийняли цей подарунок докторової. Зрештою, воно рано чи пізно прийшло б до примирення з Безбородьками, та концерт Мединського був якраз найкращою вимріяною нагодою для

цього.

Докторова тільки поставила від себе вимогу, щоб усі сестри прийшли на концерт вичепурені на останній гудзик.

Безбородько, який поволі очунював після сюрпризу, який зробили йому Катерина з Суліманом, тішив себе думкою, що знову матиме нагоду бачити Нелю зблизька. Ах, скільки разів бився він своєю дурною головою об стінку за те, що підказала йому, замість взяти той квіт камеї Нелю і втішатися ним до кінця своїх днів, зв'язатися з Катериною в надії на долари, яких чорт мав!

Знаючи, що Мажарин залицяється до Слави, Безбородько запропонував йому на спілку найняти фіакрисани. Про бонбоньєрки так і не здогадався жоден з них. Факт цей дав привід тітці Клавді проїхатись по сучасних кавалерах та згадати при цьому салонні традиції її молодих років.

Безбородько, вихований в іншому середовищі, не міг зрозуміти цієї гарячки, що знялась в Річинських у зв'язку з концертом. Він сам признавав тільки хороші співи, проте й собі перепитував, клопотався, гарячкував не менше за своїх швагерок. В аристократичній сфері, видко, так треба, і Безбородько потай засвоював черговий урок вищого тону.

Притьопала до Річинських тітка Клавда з пляшкою вина з тієї сулії, що її видерла в Нестора. Вино було справді добряче. Пили всі, навіть Олена, хвалили золоті руки Несторової, і тітка Клавда, розчервонівшись, вже непрошена, стала розповідати про своє знайомство з Мединським.

Познайомилась вона з ним у Венеції на англійськiм балу.

"А, пся крев, — подумав Безбородько, — треба буде й собі поїхати до Венеції чи якоїсь там Швейцарії. Видко, в них так водиться".

"А що таке англійський бал?" — допитувались дівчата.

Тітка Клавда з насолодою давала пояснення: "Це, кози, бал в англійському посольстві". Тітка делікатно замовчує, як це вона пробралася в посольство. Офіційно ж вона перебувала в Італії через своє слабке здоров'я.

Та Олена чула колись від Аркадія, що Клавда їздила до Італії з якимсь високим військовим. Було так, що ніби навіть розводитися з дружиною хотів через неї, та десь там згори наклали вето, і Річинським так і не судилося поріднитись з родовою аристократією. Тепер тітка змальовувала всю цю справу інакше. З її слів виходило, що тим її жонатим обожнювачем був не військовий, а, власне, Модест Мединський. Був він одружений (шведка — то в нього друга жінка) з якоюсь доробкевичкою[14] з Борислава, яка лише компрометувала його своїми простацькими манерами. Ніякого вето згори, казала тітка Клавда, не було. Це Мединський наполягав на розводі, а вона, мовляв, на те не погоджувалася. Боялася, дурна, що її задзьобає побожна родинонька. Коли б була знала, що він однаково покине бориславську міщанку, то ні хвилини не вагалась би.

Олена прислухалася до цього базікання з деяким ніяковінням. Їй було соромно перед дітьми за Клавду. Така розсудлива в усьому іншому, тут вона геть-чисто

забулася. Просто не хоче розуміти, що дівчата бачать її не такою, якою була вона сорок років тому, а яка вона є тепер: зморщеною, з чорними плямами бруду на обличчі, сіро-коричневою, з обвислими губами і червоними повіками, з висохлою шкірою на руках, і — річ ясна — не вірять жодному її слову. І хоч вона розповідала б найчистішу правду, в їхніх очах вона завжди буде брехухою і чванячкою.

Тітка Клавда теж замовила собі нове, хоч і не бальне, як Оріся, але візитне плаття. Це викликало неабияку сенсацію в родині, бо Клавда вже більш як двадцять років лише перешивала й перелицьовувала старі речі з добрих старих часів. Зоня розповідала, що тітка Клавда покликала до себе першокласну кравчиню, широко відому у Нашому панну Місю, поклала перед нею сувій добротного чорного оксамиту і наказала пошити сукню, яка зробила б тітку бодай на двадцять п'ять років молодшою. Кравчиня, звісно, мала іронічно посміхнутись.

"Нічого, — десь нібито відповідала тітка, — шнурівка в мене міцна, витримає, а решта — справа ваших рук".

Плаття вийшло а-ля Катерина Медічі, із стоячим гіпюровим коміром і жабо, рюш якого чудово маскував зморщену шию. Рюшки при рукавах сягали мало не до нігтів, прикриваючи ревматизмом викривлені суглоби пальців. Всупереч існуючій моді, плаття, хоч і візитне, було довге — аж до землі. Так, якби не дивитися на обличчя, то по фігурі їй можна було дати не більше як сорок п'ять. Щоправда, тітка Клавда признавалась, що такою молодою не могла б витримати довше за дві години: шнурівка натискала не тільки на печінку, але, здавалося, і на гортань.

Ольга не була така рада мирові з Безбородьками, як її сестри. Немилі були Ользі й квіти на концерт, закуплені тільки заради того, щоб усі побачили, що в родині Безбородьків — Річинських все в порядку. Та Катерині однаково не пощастить замилити людям очі оцим колективним походом родини Річинських — Безбородьків на концерт. Бронко Завадка перший не повірить цій виставленій напоказ родинній гармонії. Дивне диво! Той "тип" перестав переслідувати Ольгу наяву, зате не давав їй спокою ні на годину в думках. Був такий нахабний і невихований, що потрапляв влізти їй у голову під час молитви, а раз навіть під час святого причастя. Просто жах!

На весіллі Катерини постановила Ольга не з'являтися на вулиці в такій порі, коли могла б зустріти Броніслава. Була спершу певна, що він уперто шукатиме зустрічі з нею хоч би для того, щоб поглузувати з їхньої буржуйської етики. Ольга, знаючи трохи характер Завадки, після Катерининою фортелю сподівалась справжнього переслідування з його боку ("знову закружляє вовк біля кошари овець"), а коли на ніщо подібне й не заносилося, Ольга розчарувалася. Не могла не видатись смішною у власних очах: з такою старанністю готувалася відбивати атаку, а тим часом ніхто й нападати на неї не збирався!

За розчаруванням прийшов сором. А хіба не було чого соромитись? Ольга стільки місця і часу приділяла тому "типові" у своїх думках тоді, коли для нього вона давно перестала бути об'єктом будь-якої уваги (бо інакше він, напевно, знайшов би спосіб побачитись з нею!). Та вона має тільки радіти з цього! Позбулася нахаби і тепер зможе

безпечно прогулюватись вулицями Нашого.

Все було б гаразд, якби не те, що Олі неймовірно скучно і якимось порожньо стало без Бронка. Так, вона могла обурюватись через його неінтелігентні вислови, через зухвальство, з яким він, наприклад, брався критикувати діяльність священиків, могла аж кривитися від його простацьких манер, сповнюючись при цьому приємним почуттям своєї інтелектуальної вищості, а проте ні з ким їй не було так гостро цікаво вести розмову, як з ним! І хоча тих зустрічей між ними було всього три чи чотири, та після кожної з них Ольга поверталася додому з головою, вщерть переповненою думками. Так, це правда, тільки з ним Ольга відчувала пульсування власного життя. Вона сперечалася, сердилася, обурювалася, але при тому мислила й жила!

Вона чекала, що Завадка все ж знайде якусь дорогу до неї. Може, спаде йому на думку написати листа? О, можна сподіватись, скільки він помилок наробить і як їй приємно буде відчутти свою перевагу над ним на цьому полі. Любовний лист — і двадцять орфографічних і граматичних помилок! Бр-р! А може, якогось ранку, відчинивши двері, наткнеться Мариня на нього на сходах, і він з усією впертістю своєї натури заявить їй, що не піде звідти доти, поки панна Ольга не вийде до нього. А може, якоїсь неділі в церкві під час служби божої вона поверне голову і побачить його пліч-о-пліч з собою. Від такого "типа" можна було всього сподіватись! А проте все це були самі лише Оліні побажання, бо Бронко Завадка навіть і здаля не показувався їй на очі. Або виїхав з Нашого, або попав у тюрму.

Концерт Мединського будив у Олі слабку надію побачити там Завадку. Як вона прагнула цього! Ні про якого із знайомих хлопців ще не думала так безупинно і детально, як про Бронка. Вона мов наяву бачила його ходу, рух голови, з яким нахилився до неї, коли образив необачно, його лукаву посмішку, з якою прислухався до заперечень з її боку в їхній дискусії, його губи, які безмовно розкривались у великому обуренні, погляд його очей, коли він без слів милувався нею.

Чепурячись до концерту, Ольга безнастанно думала про Бронка Завадку.

Було домовлення, що в день концерту Безбородько з Катериною приїдуть по дівчат і Олену на вулицю Куліша. Заздалегідь одягнені в пальта і шапочки, чекали дівчата біля вікон, аби не затримувати Безбородька і Катерини, що мали чекати на них у санках.

В перші сани сіли Олена, Оля, Слава і Мажарин. В другі — Катерина, Безбородько, Неля і Зоня.

Ті, в перших санях, розмістились так, що Олена з дівчатами вмостилися на головному сидінні, а Мажарин — в них у ногах, на лавочці. Зоня подумала, що Безбородько в їх санях зробить те саме: вона з Катериною і Нелею їхатимуть на парадному сидінні, а Безбородько примоститься собі на лавочці, їм у ногах. Та Безбородько, не кажучи вже про те, що хотілося йому сидіти поруч Нелі, побоювався за свій авторитет і зіпхнув на лавочку в ногах Зоню.

Зоня не сказала на це ні слова, але окинула Безбородька таким поглядом, що коли б він міг його прочитати, то, напевно, наказав би вилізти з фіакра, за який мав платити він, а не вона. Зоню аж холодом пройняло від злості. Вона, що так любила блищати, що

півдня мучилася з шапочкою, аби її примістити на голові в такий спосіб, аби не розпатлати локонів, мусила їхати тепер у ногах, наче якась Попелюшка.

І отак, вичепурена, в локонах, сиділа Зоня з похнюпленою головою між пледів і пальт, прагнучи лише одного: щоб найшвидше скінчилась ця ганебна для неї їзда.

Чому моя радість ніколи не може бути повною?

Коли я вся тремтіла від думки, що Север цілу дорогу триматиме під пледом мою руку у своїй долоні, Катерина, мов навмисне, подбала про те, щоб зіпсувати моє свято. Виходячи з дому, вона сказала мені:

— Постарайся сісти коло нього, щоб люди звалили, що ви — пара...

Отруївши мене, вона почала давати свої вказівки далі, а мені так хотілося наздогнати її, затримати і примусити вислухати приблизно таке:

"Цим уже не смій торгувати, ти... перекупко! До цього руки в тебе закороткі, ти, продажна шкуро!"

Звичайно, я цього не зробила. Але пощадила не Катерину, а себе. Я ж так внутрішньо готувалась до цього концерту! У мене на душі все було прибрано, як на Великдень: стіни побілені, підлога вишарувана, стіл застелений білою скатертиною, на вікнах — свіжі завісочки, у вазах — незабудки! Я знала, що коли почну суперечку з Катериною, моя великодня хатка зникне!

Іноді мені здається, що на тому базарі, на який перетворився наш дім після смерті татка, наше з Севером кохання — це єдина непродажна річ. Біла квітка на баговинні.

Допомагаючи мені сісти у сани, Север шепнув:

— Сьогодні цілий вечір ти тільки моя, мишко!

Моя сонячна хатка з незабудками була врятована.

Це дуже добре, що мені випало сидіти не поруч мого коханого, а навпроти нього. Я мала весь час перед собою його любе обличчя (коли Север щупить очі, то від кутиків очей лягають довгі тонкі лінії. Але це не зморшки, ні!). Наші коліна, за браком місця, прилягали. Я розкошувала теплом життя, яке йшло від нього до мене. Ми проїздили доріжкою, якою ходили влітку на таємні прогулянки. Він моргнув мені непомітно оком, я закопилила губу. Ми зрозуміли одне одного.

Коли наші сани зупинилися перед театральним залом каси ощадності, де мав відбутись концерт, я зіскочила перша, щоб допомогти висісти мамі. Та Север випередив мене. Він галантно подав нашій мамі руку, і я бачила, як їй було приємно, що про неї не забувають. Першою ми пропустили в зал маму, за нею Олю. Мене Север взяв під руку, і так ми ввійшли до залу.

Мені здавалося, що очі всіх звернені до нас. Я не заглядала в ті очі, що націлились на нас, але всім еством відчувала, що, крім звичайної цікавості, в багатьох з них тліє ще й заздрість. Север провів мене через усю доріжку поміж двох рядів крісел до наших місць на самому переді. Це був (Север, коханий мій, я ніколи більше не буду така нескромна, як оце!) тріумфальний похід нашого кохання. Я хотіла мати серйозний вигляд, вдати, ніби нічого особливого не сталось, та це мені не вдавалося, бо ж відчувала, що просто променю вся від щастя. Здавалося, що якби раптом погасло

світло, я світилася б фосфором.

Тіточка Клавда була вже на своєму місці. Ах, яка метаморфоза сталася з нею!

Зоня шепнула Северові, що тітка наша просто-напросто помилася туалетним милом і дошівкою. Вона, як казала Зоня, за старим французьким рецептом не вмивалася цілі роки, щоб не змивати зі шкіри природного жиру. Хоч шкіра їй не дихала під грубим шаром бруду і природного жиру, та чомусь справді зберегла свою відносну свіжість.

Север жартував, що це надзвичайний казус у косметиці.

Тітка Клавда сиділа перша скраю (Оля удостоїлася честі сидіти безпосередньо за нею!) і тим наче очолювала весь рід Річинських.

На нас з Севером, зрештою, перестали звертати увагу, і це дало нам нагоду зайнятися тільки собою. Ми не потребували жодних слів. Він питав мене очима, а я йому так само відповідала.

"Пам'ятаєш нашу прогулянку на початку зими?"

"Еге ж, — відповідаю йому очима. — Я тоді звинувачувала тебе в чомусь негарному. Не гніваєшся тепер на мене за це?"

"Я на тебе не можу гніватись, бо я тебе люблю, ти, дурненька. Як ти цього ще й досі не розумієш?"

Віддавшись мові очей, ми втратили контроль над своїми руками, а вони, оті погані ручиська, зовсім розсваволилися. Вони обмацували одні одних, стискалися до болю, то знов гладили на перепросини, сигналізували азбукою Морзе всякі дурниці.

І невідомо, чого б ті руки ще придумали, якби я раптом не відчула чужої руки на своїм плечі. Я підвела голову.

Бліда, обіллята потом, з дико розширеними очима, тітка Несторова термосила мене.

— Як ти поводишся? — спитала тремтливими, якимось відразу обвислими губами. — Весь зал дивиться на тебе. Господи, що діється, що тут діється! — Вона схопилася за скроні і пішла на своє місце біля Нестора. Я набралась відваги і окинула поглядом зал, чи то справді всі на нас дивляться, і все зрозуміла: стрийко Нестор держав руки Орисі в своїх достеменно так, як мої Север. Сердешна тітка Несторова!

"Север, невже ж і ти міг би колись перестати мене любити?"

"Ніколи, — відповіли його очі, — не бути цьому".

"Вірю. Вірю тобі більше (не карай мене, господи, за богохульство!), ніж богам..."

На сцені, прикрашеній вазонами зимових хризантем, стояв відкритий блискучий чорний рояль. Настала напружена хвиля тиші. Я хотіла через голови наших глянути на тітку Клавду, та побоялась, що прогавлю хвилину, коли Мединський виходитиме на сцену. Тому, міцно, нервово стиснувши Севера за руку, я разом з іншими втупила очі в сцену, в її лівий кут, звідки звичайно виходять артисти. Хвилини пролинали, і напруженість залу доходила до краю. Я вже стала хвилюватися за співака. Коли він зараз не вийде на сцену, напружена цікавість публіки якимось розрядиться. Та Мединський, очевидно, мав за собою чималий досвід у цій справі, бо, власне, в тій самій хвилині появився він у товаристві худої дами у штудерній[15] сукенці.

Я відчула, що не тільки ми з Севером розчаровані. Це був середній на зріст, якщо не сказати низенький, чоловічок, товстун, з помітним черевцем, яке марно намагався приховати вузький білий жилет. Рум'яне його обличчя було кругле, як диня. На ньому зовсім губилися цяточки очей і вузька щілина рота. Пишні були в нього самі лише кучері. Білі, густі, вміло закручені на потилиці, вони скидалися на перуку.

Еластичним, наче в учителя танців, кроком пройшов він по сцені і став біля рояля, раз у раз запихаючи в рукава каучукові, либонь, манжети сорочки.

Дама-концертмейстер, на голову вища за нього, в чорних локонах та з випнутою нижньою щелепою, дуже скидалася на коняку.

Вона взяла перші акорди, він стиснув руки (ледве опоясуючи ними живіт) і заспівав "Село родиме, краю родимий". І з першим-таки звуком його голосу в залі сталося чудо. Увесь зал нахилився до сцени, наче благаючи пробачення за своє перше враження.

Факт! Мединський Модест завоював нас з першого акорду. Голос у нього тепер уже не був сильний, але який кришталево-чистий, який вишкolenий, а до того ж яка дикція!

Коли він проспівав "Я вас вітаю, місця любими", в залі почувлися стримані ридання.

Ніколи не припускала, що в чоловіки може бути така оксамитова ніжність голосу! Він, мабуть, сам зрозумів, що йому минула вже пора співати героїчні речі, а тому співав ліричні твори всіма мовами світу.

Публіка втрачала здорові змисли. Вона ревля, плескала, тупотіла ногами, хрипла від "бісів", а він зберігав олімпійський спокій, лише жестом прохаючи тиші.

Коли він заспівав романс Січинського на текст Івана Франка "Як почувеш вночі край свого вікна", то при словах "Се любов моя плаче так гірко" Север притулив мій лікоть до себе. Як усе ж таки красиво вміє він любити!

Цією піснею закінчилася перша частина концерту. Публіка викликала артиста знову і знову, він за кожним разом виходив на авансцену, прикладав руку до серця і кланявся. В залі загорілися вогні, публіка, схопившись на ноги, аплодувала далі. Тітка Клавда виступила на доріжку посередині залу і теж плескала в долоні, піднявши руки трохи вище, ніж усі. Тоді сталося щось незвичайне. Мединський зробив крок наперед. Зо хвилину стояв, наче завмерши, але притаклива тітчина посмішка розвіяла його сумніви й вагання. Він приклав руку до серця і трохи театральним жестом (тепер йому можна було все подарувати!) низенько похилив голову.

Це був, мабуть, найбільший тріумф тітки Клавди за все її бурхливе життя: чоловік впізнав її після сорока років, а впізнавши, не відвернувся неухважно, а приклав руку до серця і низько схилив голову перед нею. Іще який чоловік — співак світової слави!

Ми з Севером метнулися поздоровити тіточку, але, поки дісталися до її крісла (Мединський уже сховався за лаштунками, натовп глядачів все ще юрмився перед сценою), її там не було.

Коли встигла щезнути тітка Клавда? Хто бачив, як вона залишила зал?

Я звернулася до Олі, яка сиділа найближче до неї, щоб дізнатися, що сталося з тіткою Клавдою, але моя сестричка була чимсь так схвильована, що тільки попросила

дати їй спокій. Нічого вона не бачила, нічого не знає. Підозріває лише, що тітка зовсім пішла з концерту.

Коли Зоня стала обурюватися на коники тітки Клавди, якій, мовляв, уже час би за розум узятись, тітка Несторова стала в обороні старої панни. "Нерозумні ви, дівчата, — сказала вона. — Клавда вчинила цілком слушно. Невже ж ви не розумієте, що вона вийшла з залу, щоб не показатися Мединському зблизька? Навіщо йому бачити, що за пластичним рожевим кремом прихована стареча дрябла шкіра у зморшках? Хай залишиться в нього ілюзія, що панна Клавда Річинська й досі майже така сама, якою бачив він її на березі Адріатичного моря. Співак, — сказала ще тітка Несторова, — дістав багато квітів, але найціннішою квіткою все-таки буде для нього подарунок тітки Клавди!"

Я не могла з дива вийти. Ну, ніколи, ніколи б не подумала, що наша рубашна, джокейська, як каже Неля, тітонька може бути такою романтичною. Браво, тітонько, браво!

Мене здивувала постава Ольги. Вона сиділа непорушна, скулена, наче увібгана в собі. Місце тітки Клавди зайняв якийсь молодий, не з нашого круга, як видно, хлопець, що досі стояв біля Ольги. Мене вразила якась подібність між нею і Орисею Ілаковичевою. (Нестора силоміць відтягнув від невістки вуйко Ілакович, бо тітка Несторова вже насилу трималася на ногах!) Обидві вони, Оля і Орися, були білі, в тілі, як то кажуть, лише Орися була дуже велика, а Ольга, хоч і повніша за неї, дякуючи ідеальній пропорціональності своєї будови, здавалася коло неї мініатюрною.

Я не могла ніяк відгадати, що діється з моєю сестрою. В мене навіть було враження, що вона, крім усього іншого, переживає ще й якийсь страх (?!). Не можучи витягти з неї нічого толком, я добралася до свого місця, але тільки сіла, як мені знову захотілося до Олі.

В чому справа? Кого чи чого боїться наша відважна мала господинька?

— Ходімте розважимо трохи Олю, — сказала я до Севера.

Він узяв мене за лікоть і відвів у куток коло дверей.

— Не роздавай себе так усім, мишко! Захочай і щось для нас, коли вже будемо з тобою старенькі. Виділи в своїм серці місцинку і там збирай цей надмір тепла. Коли будемо старі й самотні і діти наші нас покинуть, будемо виймати звідти по шматочку того тепла (звичайно, дуже економно!) і жити ним свої холодні і голодні серця.

Господи, яка багата наша мова, як тільки Север уміє так підібрати слова, що вони в нього відразу розквітають, наче пишний букет!

А все ж чим так збентежена моя сестричка?

Збентеження Ольги Річинської пояснювалося дуже просто: в залі був Бронко Завадка.

Вона, що так гарячково прагнула цього, тепер уся пройнялася неспокоєм, що бив на неї від нього. Ольга весь час відчувала його очі в себе на потилиці. Погляд цей був такий пекучий, що вона аж кулилася від фізичного глухого болю. Спершу Завадка сидів на гальорці. Яка ж мусила бути сила його погляду, коли він навіть звідтіля примусив

Ольгу повернути обличчя в свій бік!

За якийсь час, ще до антракту (хоч до залу, кажуть, під час виконання програми нікого не впускали), він якимсь дивом опинився в партері. Скориставшись тим, що всі проходи були заповнені публікою, той "тип" пропхався на самий перед і став собі поруч крісла тітки Клавди. Коли ж та встала і вийшла із залу, він — о господи, дай силу витримати — сів на її місце біля Ольги.

Панна Річинська стужавіла від страху. А тут, як на зло, підійшли Слава з Севером і в його присутності стали розпитувати її, чого це вона так збентежена, що саме стривожило її?

Це було з його боку таким зухвальством, якому Ольга не знала й назви. Вона буквально тремтіла від думки, що той "тип" у своїй невгамованості ще, чого доброго, може заговорити до неї перед очима всього роду Річинських. Боялась і відвернутись від нього, аби він, бува, не вигукнув: "Не вдавайте, панно Олю, не вдавайте, що не помічаєте мене". Це, ясна річ, було б найстрашнішим з усього, що могло статись. Водночас Ольга боялась, щоб хтось з їхніх, скажімо, Зоня, не запропонував йому звільнити незаконно зайняте місце. Не мала також стопроцентної впевненості, що тітка Клавда не передумає і не повернеться до залу.

Ольга сиділа як зв'язана, нерухома, перестрашена, молячись у душі, щоб і він був біля неї і щоб нічого не сталося.

Бронко Завадка теж не міг поки що отямитися від випадкової ласки долі. Чорт забери, як йому пощастило сьогодні! Найперше був щиро вдячний своїй дружині (як називав тепер завжди в думках Сташку), що вона відмовилася піти з ним на концерт. Пхі, стане вона витрачати таку суму грошей, щоб цілий вечір слухати одну лише людину! Нема дурних! За ті гроші вона радше три рази піде в кіно. Молодчина Сташка!.. А далі — він не тільки пожарним ходом дістався з гальорки в партер, але й сидів у такій безпосередній близькості до тієї, що отруїла йому кров. Куди б не ходив він, чим не були б зайняті його думки й руки, марив нею, мов одержимий.

Олину близьку присутність Бронко сприймав усім своїм еством. Його огортав жар, що йшов від її схвильованого, неспокоїного тіла. Вуха його ловило ритм її дихання. Він аж затримав віддих, щоб їх легені знімались і опадали в один такт. Ніздрі його пестив ніжний запах лаванди. (Перед від'їздом з дому скропила їх усіх Катерина квітковою водою).

Користаючись з того, що очі всіх були втуплені в постать співака на сцені, Бронко безпечно насолоджувався розгляданням профілю панни Річинської. Зрадив, що нічого спеціально панського, аристократичного в тому профілі не було. Короткий, злегка піднятий носик надавав Ользі такої зворушливої жіночності, що Бронкові на хвилину навіть здалося, ніби то якесь непорозуміння, що вони сидять поруч такі чужі і мовчазні. Поодинокі волосинки на її гладенько зачесаній голові блищали у світлі ламп, мов золоті, втикані в голову нитки.

До сьогодні не знав Бронко, що спів може таке робити з людиною. Коли той, на сцені, проспівав "Се розпука моя, невтишима тоска, се любов моя плаче так гірко",

Бронко відчув, що йому треба теж стримати ридання, яке народжувалося в нього десь у самому серці.

"Слухай, — питав він самого себе, — виходить, що по-справжньому можна любити тільки недосяжне, тільки недоступне, тільки те, що може завдавати отакого болю, як оце завдає вона мені, чи не так? Але що тоді мають сказати наші приступні, досяжні, безболісні дружини?"

І повторив у думці фразу, яку колись, ще з осені, визначив як своє кредо: "Свинею я ніколи не був і не буду, а мій біль — це виключно моя справа".

Коли нарешті закінчився концерт, а публіка не хотіла покидати зал, Ольга й не помітила, як не стало Бронка Завадки.

— Хто це сидів біля тебе? — спитала Ольгу Слава, коли чекала в гардеробі на пальто, що мав їм принести Мажарин. — То, може, твій знайомий?

— Який там знайомий, — відповіла згорда за Ольгу Зоня. — Ти, Славо, вже як щось скажеш! Хіба це ти не бачила, що то якийсь роботяж? Зухвалі вони стали тепер, а наші кавалери — ет! — жоден не здогадався зігнати його з місця... Я вже хотіла сама спитати того нахабу, чи він часом не помилився.

Знайомий! Отакої!

Повернення з театру не було вже таке урочисте. Крім того, біля саней стався маленький скандал. Неля категорично відмовилась сідати разом з Безбородьком. Розлючений Безбородько посадив Катерину в сани, сам сів біля неї і наказав візникові їхати просто на Джерельну. Оскільки всі інші не могли поміститись в одних санях, Слава і Мажарин попросились дозволити їм піти пішечком.

Олена пристала на прохання своєї наймолодшої дочки без великого опору. Вона була сповнена глибокого смутку від того, що Аркадій лежав у могилі і не міг слухати сьогодні Мединського. Він так розумівся на музиці! Тим паче, що Мединського знав він ще з своїх студентських років. Орест Білинський (як звичайно, зійшла вона в думках на предмет свого першого кохання), видно, не мав смаку до музики. Інакше як міг би він сперечатися з ксьондзами тоді, на весіллі у Зеленій, про "йорчик", коли у сусідній кімнаті оркестр виконував безсмертний шубертівський вальс.

Другого дня після концерту дівчата допізна лежали у ліжках не так з лінощів, як через низьку температуру в кімнаті. Лише мала господинька гасала по хаті, зайнята домашнім господарством.

Слава здивувалась, коли Ольга ні сіло ні впало раптом спитала її:

— Скажи, от скажи, чи могла б ти покохати, наприклад... малоосвічену людину?

Слава, серце якої після тієї прогулянки пішечком з театру на вулицю Куліша було по вінця сповнене щастям, не сказала, а проспівала:

— Ой, є освіта, нема освіти — яка то різниця? Що це має спільного з коханням? Я, — схопилася вона з-під ковдри в нічній сорочці, розкинувши вітряки рук, — я заради кохання зробила б усе, все, все! Немає жертви, на яку не пішла б! Ах, як я люблю любов! — засміялась і тут же на ліжку зробила козлика.

Якраз надійшла Мариня із скупим оберемком дров.

— А то fajно! А то пасує для панночки! А я собі думала, чоґо це так пружини повилазили у Славусинім ліжку... Встидилася б ти! Паннунця знають, — звернулася вона до Ольги, аби могли повернутися спиною до проштрафленої Слави, — паннунця пам'ятають оту Завадкову, що приходила тоді до нас з тими штаньми...

— Пригадую собі. А що?

— Син її жениться, паннунцю! Стара страх яку біду заводить. Але той, якраз він маму послухає. А то така непорядна дівчина, кажуть. Паннунцю, а що будемо сьогодні на обід варити?

— Зараз, Мариню, зараз... Я трохи пізніше подумаю... тепер дайте мені спокій.

— Агі! — розсердилася Мариня. — То хіба це паннунця моляться, що не можна перебити... Ще такого не чула, відколи мене ноги носять... Чоґо тут пізніше думати, коли в хаті, крім квасолі і картоплі, більше нічоґо немає.

Так до Ольги прийшов сердечний біль. Але тоді вона ще не здавала собі справи, що з цим болем прийшло на світ її перше кохання.

Кукурбів уже хату вибілили до весілля, а сусіди й досі ще сумніваються, чи справді Бронко Завадків оженився зі Сташкою. Сусідки цілими годинами висять на воротах і через плоти обмінюються своїми міркуваннями з приводу цієї надзвичайної події.

І що він таке побачив у Сташці? Ні краси, ні постави, ні розуму бозна-якого, ні багатства, а вже про те, що для дівчини найцінніше, про дівочу цноту, й говорити не доводиться. Її, кажуть, загубила Сташка десь у бур'янах, ще підлітком бувши.

Виволочилася, з ким їй забагнулося, витовклася (добирають жіночки щораз гостріших висловів) по чужих кукурудзах, а тепер виходить собі заміж за Бронка Завадку, — і що їй біда зробить?

— Постривайте, постривайте, хай тільки вона стане його законною дружиною, побачите, що ще й не з кожною з вас здоровкатися буде.

— А порядні дівчата, — підхоплюють ті, що мають дочок на відданні, — сидять удома та виглядають женихів: може, трапиться бодай удівець з купою дітиськів.

— І не кажіть, такі завжди мають щастя.

Чоловіки підсміюються собі з того завзяття, з яким їхні дружини й сестри втручаються у цю любовну історію.

— Ет, що ви, баби, знаєте. А може, в Сташки якісь приховані чари? Може, є в неї таке ком цу мір[16] що вона його і не кожному показує? Ха... ха... ха...

Жарт жартом, але ви, баби, таки вже надто присікались до дівчини. А то ж, як поляк каже, цо задужо, то не здорово. Бо які ви, власне кажучи, маєте претензії до Стахи? Може, чіплялась вона коли-небудь до жонатих? Розбивала родину? Плакали через неї чиясь жінка чи діти? Чи, може, чоловікові вчасно обіду на стіл не подала? Чи дітей немитими на вулицю пустила?

А що гуляла з багатьма? Ну, то що з того? Була вільна, як птаха. Могла гуляти, скільки хотіла і з ким хотіла. А кому слинка тече із зазидків, то хай би і собі погуляв.

А відколи зв'язалася з Бронком, будьте хоч капку справедливі, баби, — то хто може про неї півслова лихоґо сказати? А коли хочете знати, кохані жіночки, то з тих гулящих

зразкові дружини й матері бувають. Дівка всього перепробувала, як то кажуть, і на возі, і під возом, от і знає ціну родинному кубелечку. Вона собі вважає, що чоловік їй ласку зробив, оженившись з нею та прикривши своїм чесним ім'ям її дівочі гріхи. Така старається на кожному кроці віддячити чоловікові. А візьми на свою голову якусь ходячу невинність, то як зачне тобі мухи показувати, то, їй-бо, відхочеться вже тобі й її превелебної цноти.

Такі балачки чоловіків ще більше розлючують жіноцтво. Виходить, що ті, хто зберігають свою дівочу цноту, дурепи якісь?

Дурепи не дурепи, цього ніхто не каже, — відповідають чоловіки, — але й особливої заслуги перед паном богом за це не матимуть. Для нас, чоловіків, важить не те, що було до нас, а те, що при нас буде. А ми хіба всі, як один, такі дуже святі?

— Чого ж ви тоді, гаспиди лукаві, — накидалися на них жінки, — двадцять чи десять хоч би років тому мовчали? Якби ми дівчатами знали, що для вас усі корови сірі, то, можливо, й ми були б скуштували не з одної печі хліба.

— Ге-ге, — регочуться чоловіки, — той хліб, бабоньки, це вам не борщ, щоб його куштувати. Це вже від матінки природи даний людині такий темперамент, така кров, — розумієте? А раз воно богом дане, то, мабуть, бог і не судить за нього.

Зрештою, всі ці розмови чоловікам до... Дунаю, як кажуть на Мнихівці. Подумаєш, переважна проблема. Для них має значення вже те, що Сташка сама на себе заробляє. А що ж. Заробляє пристойно, бо дівчисько вміє відстояти свої права. На фабриці Гольдштрома вона — перший організатор серед робітниць, можна сказати, у всьому там рій водить. Було раз так, що Гольдштром спробував звільнити її з роботи, і вийшов пшик з того. Робітниці всі, як одна, обстали за нею, і виявилось, що в Сташки більше сили, ніж у Гольдштрома з усім його кагалом.

А те, що було, те загуло. Сказано-бо у святому письмі ("Дивіться, дивіться, — глузують собі жіночки, — які побожні стали наші чоловіки"): "Хто з вас без гріха, киньте в мене камінь". І коли вже хочете знати чисту правду, то саме Сташка найбільш відповідає як дружина, подруга життя такому хлопцеві, як Бронко Завадка...

— Вона? Падоньку ти наш. Вона?

— Вона. Бо йому, власне, такої жінки і треба, щоб і газетою поцікавилася, і про політику могла два слова сказати, і щоб коло хати вміла лад дати, і... — затинаються чоловіки, — свої обов'язки жінки розуміла, як належить.

— Ви, бабоньки, можете лахи дерти[17] на ній скільки завгодно, але що Стаха погана господиня — цього жодна з вас не може їй закинути. Підіть у хату до Кукурбів. Таж там чисто, як у церкві... Завадка коли оженився з нею, то матиме друга, до кого буде слово по-людському промовити, а не те, що ми, бідні. Прийдеш, буває, з тієї роботи та й тільки чуєш, що той черевики подер, а та з лави впала, а там коза щепу обгризла чи сусідська квочка грядки розпорпала. Від такої милої розмови хоч капелюх на голову та просто до корчми.

— А ви так і робите, — відгризаються жінки.

— Може, і робимо. І, може, не робили б, коли б нас інакше вдома зустрічали.

— Нічого, нічого, — злостяться жінки, — піде Сташка заміж за Завадку, то від неї навчимося вже, як коло чоловіків ходити, щоб вони більше хати держалися.

Тъху. Подуріли хлопці. Не досить того, що виправдують ту помийницю, та ще ставлять її вище за порядних жінок.

Сама Сташка чує і не чує, що за її плечима базікають, та це її якраз стільки обходить, що торішній сніг, як то кажуть. В неї тепер роботи та приємної, зв'язаної з підготовкою до весілля метушні вище вух. Їй-бо, правда. І хату треба побілити, і борошно на калачі просушити, і костюм віддати пошити, і до тітки у Жовкву написати, щоб обов'язково на весілля приїжджала, і качок для відгодівлі закупити, і в когось добрих рецептів на печиво дістати. Певно, усім мала б зайнятись, власне, мати, але що вдієш, коли стара Кукурбиха від щастя ходить, наче пава, розпустивши крила, і, замість закасати рукави та взятись до діла, тільки те й робить, що хвалиться перед усіма доччиним щастям.

— Бронко, — звиряється Сташка сусідкам, вдаючи, буцімто вона не знає, що вони ладні її в ложці води втопити, — хоче якнайскромнішого весілля. Каже: "Для себе женюся, а не для людей". А я йому кажу: "Я раз у житті заміж іду, то хай і в мене буде так, як у людей".

— Ти у фаті братимеш шлюб? — хоче вколоти її котрась, натякаючи на давно загублену Стащину невинність.

Сташка червоніє, але не з сорому, а від злості. Та становище нареченої вимагає від неї скромності, тому й відповідає чемно:

— Я у костюмі братиму шлюб... Фата тепер не в моді. І Бронко не хоче такої комедії...

...Напередодні шлюбу зайшов Бронко до нареченої і не застав там нікого, крім свого майбутнього тестя. Старий Кукурба, вже напідпитку, сидів на високому ліжку, не досягаючи ногами землі, молів усе, що слина йому на язик приносила.

— Сідай, Броник, сідай, зятю. І мовчи. Тихо. Нема твоєї. Побігла кудись. Бігає тепер, мов посолена... хі... хі... Я нічого не кажу. Що мені? Хай собі бігає на здоров'я. Сам колись бігав. Бронику, а чого ти сумний? Га? А я тобі кажу: не впадай у туск. То тільки перших сім років біда страшна, а потім звикає чоловік. Ти гадаєш, що я... той... хотів із своєю женитися? Я, брате, от як ти, до дівки ходив, вигоду собі мав, а як прийшлося ж до женячки, то й гов, пр-р. І точно, кажу тобі, як тебе, мене теж було одурили.

— Хто мене одував? — спитав насторожено Бронко.

— Ге... ге... А ти хіба не знаєш? Але слухай, Бронику... — старий поліз цілуватись, та Бронко посадив його на місце, — шляк тебе трафить, як ти мене зрадиш...

Це правда, що старий п'яний й може верзти бозна-що, та однаково Бронко вже не дасть йому спокою, поки не витрясе з нього все, як із запорошеного віха.

— Де ж би я вас зрадив, тату? За кого ви мене маєте?

— Та, — чухався п'яний у потилиці, — я нібито знаю, що з тебе порядний хлоп... а... а... ніби тебе й не знаю... А то ще таке буде: я тобі візьму і скажу, а ти здіймеш шухер...

Я не здивуюся, бо я на твоєму місці те саме зробив би... Зробиш вітер і підеш собі, а на мені все окошиться. Ні, вже краще буду мовчати...

Бронкові якось наче холодно стало всередині. Буквально начеб вийняли з нього нутрощі і всипали туди товченого льоду. Опанував себе і мовив ласкаво, щоб тамтой не втратив до нього довір'я:

— Та що ви, тату. Поговоримо між собою, як двоє мужчин. Ви знаєте, що чоловік — то чоловік, а баба бабою. Ви мені таки скажіть, хто мене обдурив?

Старий подивився на нього боязкими очима:

— Що мені з тобою робити? І боюся, і мушу тобі сказати правду. Не можу тобі збрехати... Вони змогли, а я не можу... Такі вже чортячі очі в тебе, що, вбий, не можу їм збрехати. Та коли ти мене зрадиш, Броник, то кажу тобі: життя мені в цій хаті не буде. Це я тобі точно кажу...

— То ви мені, виходить, не вірите?

— Ей, або не знаю, що мені, бідному, робити? І хочу, і боюся. Нещастя моє, що випив. А знаєш, як випив? Гадаєш, пішов до корчми та й нажльопався, як свиня? Ні, впився по-дурному, по-бабськи, можна сказати. Я тобі кажу... Ти чуєш мене? Принесла стара тут спирту та й каже: поналивай у бутлі з наливками. Та покуштуй, каже, аби не було ні заміцне, ні заслабе, розумієш, щоб у сам раз було. А я як зачав куштувати, то ади, що вийшло...

— Та вийшло, бачу, що вийшло. Але ви ще не сказали, хто мене обдурив.

— Ей, ти таки на правду не знаєш чи тільки вдаєш, що не знаєш? — прискалив око старий Кукурба. — А мені здається, що ти вже здогадався. Га?

— Та кажу вам, що ні про що не здогадуюсь.

— То я тобі скажу, тільки, Броніку, ясний шлячок тебе трафить, як ти хоч слово писнеш. Слухай, дай сюди вухо, бо то знаєш... я не мав би що в цій хаті шукати. Точно тобі кажу. Слухай, ти, Сташка — не вагітна. Аби я так до ранку не дочекав, коли не кажу правду. Це вони так, точно тобі кажу, придумали із старою, щоб тебе оженити...

Холод усередині став ще гостріший. Підозра, яка прошила йому мозок при перших натяках старого, виявилася правдою. Завадку пройняло таке почуття, ніби його пограбував приятель, якому він довірився і пустив ночувати до хати.

Майбутній тесть, здавалося, не помічав враження, яке справили на Бронка його слова. Він тепер ще зайнятий обороною своєї особи:

— Ну, що з того, що я випив? Випив, бо випив. Але робити дурня з порядної людини таки не дам. А вони хитро придумали. Це мамунця її так навчила. То собі мамунця. Я тобі кажу, Броніку, що жінку, а що тещу будеш мати. Тещу ще ліпшу, ніж жінка... Га... Га... Але, Броніку, свиня, як ти мене зрадиш, то мені доведеться хіба виступати з цієї хати. Ти — анічирк. Вдавай, що нічого не знаєш. А вже як будете по шлюбі, як лежатимете під периною, яко чоловік і жінка, то ти скажеш їй тоді: "Ах ти, стерво, ти мене хотіла обдурити? Аво, не обдурила, бо я й так усе наперед знав... Ха... ха..." То буде сміху, Броніку.

Бронко вже не слухав дальших теревенів старого. Вийшов надвір, бо в хаті душила

його стеля, запах жареного м'ясива всуміш з корінням. І та п'яна морда просто дратувала його.

На свіжому повітрі і думки його повернулись в інший бік.

Дурень він, і то ще в квадраті. Як же соромився тепер своєї наївності. Дати так обвести себе довкола пальця. То треба справді неабияким ідіотом бути. Скільки разів випитував її у своїй сліпоті про стан здоров'я, скільки разів наполягав, щоб розказувала йому, як воно поводить ся в її лоні. А та, не моргнувши оком, дивилась йому у вічі і фантазувала, а він, дурень, вірив їй. А хіба не було так, що приносиш, було, їй винограду. І хоч вона силою впихала йому грона до рота, і хоч він іноді мав велику охоту освіжити собі горло, та все ж відмовлявся від цих розкошів, аби його синкові (шляк би тебе, ідіоте, трафив) більше дісталось.

І думки не хотів допускати, що Сташка пішла на обман через кохання до нього. Кохання мусить бути правдивим. Кохання повинне бути мужнє. Що ж це за кохання, що живиться облудою і брехнею. Говорив їй не раз про це, а вона от як сприйняла його слова. Що ж з нього, — сам поглузував з себе, — за пропагандист, що за носій прогресивних ідей, коли не зумів перевиховати однієї, до того ж ще й закоханої (припустимо) дівчини? Як же він, мізерота, нещастя, мріяв навертати на нову правду тисячі, коли однієї Сташки не міг відучити обманювати і брехати?.. Старого, звісно, шкода.

Бронко повернувся до хати, щоб попрощатися з своїм недошлим, як кажуть поляки, тестем. Застав Кукурбу, як той перехилив склянку наспиртованої наливки.

— Це я так, Бронику, для відваги... Броник, зятю мій дорогий, я тобі сказав чисту правду, але як ти мене зрадив би, то — це точно так — не мав би я що в цій хаті шукати... Я тебе прошу, Бронику, як вони... прийдуть, ти ані слова... А вже потім, як я тебе вчив, скажеш: "Ти стерво", можеш сказати і "суко". А шлюбній бабі можна вже всяко сказати...

— Ідіть спати, тату. Ідіть, а то прийдуть, і почнеться тут колотнеча. А як будете спати, то ніхто вас не зачепить...

— Бронику, я тобі нічого... не говорив... Ти чуєш? Я нічого не знаю... Чуєш?

— Чую, чую, тільки закидайте ноги на ліжко. Отак. А тепер я піду... А ви спіть...

— Бронику, шляк тебе трафить, як ти...

Бронко вийшов. На порозі хати ще раз спитав себе: чи зміг би, навіть чисто теоретично, простити Сташці чи будь-якій іншій жінці такий обман? Ні. Ні, це було просто понад його душевні можливості. Людина, яка його раз обманула, не може вже бути йому другом. Сташка не зрозуміла цієї простої речі, і тому між ними кінець.

Бронко не хотів би зустрітись із Сташкою дорогою. Він потребує трохи охолонути від першого струсу для такої розмови. Бронко передчував, що його чекає нелегка сцена.

Тепер гнало його чимшвидше до матері. Скільки вона, сердешна, натерпілася у зв'язку з цим його одруженням. Як мужньо, з якою гідністю витримувала явні й замасковані шпильки "добрих" сусідок.

Тепер ніс радість матері, сам не маючи її у своїм серці. Ніс, наче страву, якою нагодує матір, а самому скуштувати того, що на тарілці, не доведеться.

В серці не було нічого, крім неприємного, важкого осаду.

Мама застав зігнута над столом при вікні. Латала татові папучі[18]. Висока, вона з роками ставала, здавалося, ще більш костиста. Було так, що тіло спадало з неї, а кістки, де тільки могли, випинали назовні. Стоячи, вовтузилась з дратвою і шилом. Колись, за добрих часів, батько купив собі фетрові, вистелені хутром пантофлі. Папучі давно зносилися, але мама раз у раз їх підлатувала. Тепер уже нашивала латки, і з давніх папучів лишилася тільки цератова обвідка.

Бронко увійшов до хати, як звичайно, з коротким "добри вечір".

Якимсь дивом збережене ще з дитинства тепло до мами розігріло йому кров. Уступилося неприємне відчуття льоду в усіх нутрошах. Та минувся той час, коли кидався їй на шию чи заходив ззаду й чіплявся за плечі руками, наче кліщ, а вона, вдаючи, ніби сердиться, струшувала з себе оту "напасть" і ніяк позбутися її не могла. Тепер відносини між ними були такі, що навіть не міг поцілувати матір у руку без видимої для того причини.

"Моя мама", — подумав з ніжністю, на яку міг спромогтися в цю мить. Став біля Павлини. Була майже однакова з ним на зріст. Ще чотири роки тому була навіть трохи вища за нього. Тепер ревматизм скарлючив її.

— Мамо!

Мати не повернула голови. Бронко підозрівав, що знову плакала над його долею. Ховалася зі своїми слізьми, мов дівчина, що боїться поговору.

— Мамо, ви чуєте?

— А що?

— Та те, що в мене вже по весіллі...

Мама прислухалася, кивнула головою, потім поволі повернула обличчя до нього і застигла в німому питанні.

Бронко зрозумів її.

— Мамо, вона мене обманула. Не при надії вона, — почервонів весь. — Збрехала мені. Розумієте?

— Тобі збрехала? — спитав спроквола батько, встромивши знадвору голову у двері. — Здуріла вона, чи що? Брехати Завадці? А раз так, то нема про що більше й говорити. Довір'я — це така річ, слухай ти мене, що раз загубив і не шукай на тому самому місці, бо не знайдеш. То вона собі що гадала? Кого хотіла одурити? Сина Йосифа Завадки? Ой, недарма то кажуть: довгий волос, та... це тебе, Павлинко, не стосується, бо волосся в тебе якраз коротке... А з тим... так ми й думали... То таке, слухай ти мене: на битій стежці трава не росте. Це щоб ти знав.

Чим більше Бронко роздумував над тим, тим обманство Стахи набирало глибшого сенсу. Вона не лише обманула його, як дурника, огидно набрехала йому, та ще й збиралась пограбувати єдину особисту мрію його життя.

Бронко прагнув сина.

Чорт забери. Міг без жалю відмовитися від власної хати, від ванни, від білого хліба, від святкового костюма, від багато чого, що вважається конче потрібним для нормального життя, але нізащо не позбавив би себе надії на нащадка.

Це мав бути син не тільки в біологічному розумінні. Це мав бути хтось найближчий, найвірніший, кому можна було б довірити розпочате діло, якби Бронкові самому не довелося дійти до мети. Це мав бути той хтось, кому Бронко мав би довірити свої мрії, передати всю свою пристрасть, всю свою щирю, велику віру. Та що тут багато казати. Його син мав бути він сам, тільки ще раз народжений, ще раз повторений природою, тому що одне, життя було, мабуть, закоротке, щоб перетворити велику мрію на дійсність.

Життя Бронка, життя його сина, життя синового сина — це була єдина естафета поколінь до великої мети. Коли одне покоління відживатиме, воно передасть червоного прапорця наступному, а те зробить так само щодо своїх нащадків.

Яке чудесне змагання поколінь. Який прекрасний поштовх для історії. А Стаха хотіла позбавити його участі в цьому благородному русі вперед. Хотіла вибити йому з рук те, що він ставив нарівні з ціною свого життя. До того ж як підло, як же ж по-бабському нечесно підійшла вона до цього. Уявила собі в своїй дурній голові, що досить його піймати в сильце, мов дурну синицю, і він уже не матиме інших прагнень, як удень працювати на Філіпчука, а вночі мати її у своєму ліжку. А для чого ж тоді жити?

Адже треба чесно визнати, що навіть коли про великі справи думаємо, то й з ними зв'язуємо часточку нашого егоїзму: прагнемо кращого завтра для народу, маючи на увазі притому й своїх дітей та дітей їхніх дітей.

Чи не злочин то з її боку, коли хотіла позбавити Бронка його продовжувача в тій естафеті поколінь?

Не вірив уже, що Сташка допустилася цього з кохання до нього. Яке ж це, до чортової матері, кохання, коли тебе грабують серед білого дня? Ненавидів її в ту годину...

На роботі теж не міг думати ні про що, як про цей випадок. Робочі години того дня тягнулися до неможливості довго. Так потребував самотності, а тут, мов навмисне, то приходили якісь клієнти, то Філіпчук викликав його до себе, а вже Рудому рот ходив того дня, наче на завісах.

Бронко передчував, що розмова зі Сташкою буде нелегка. Перш за все вона не зрозуміє самої суті, чому він не хоче з нею одружуватися. А потім, боронячи себе, певно, намагатиметься звинуватити у всьому його. Ще більше було йому прикро від того, що перед ним була ціла голгофа неприємних, огидних сцен тоді, коли він для себе вже покінчив з цією справою. Хоч скільки б було розмов зі Сташкою, хоч якими засобами вона намагалася б затримати його при собі, він твердо знав, що свого рішення не змінить.

До чортової мами. Міг би плюнути на все і виїхати на якийсь час з Нашого (товаришам пояснив би, і вони зрозуміли б його), але не хотів, щоб хто-небудь коли-небудь міг закинути йому якусь нечесну гру проти дівчини, яку вже вважав за свою

дружину.

Зараз після вечері, не зволікаючи, вибрався до Кукурбів. Зустрів Сташку на подвір'ї, коли та йшла з городу з оберемком сухого торішнього бараболиння. З-за бадилля видно було лише самі її очі, що сміялись, наче іскри розсипали навколо себе.

"Чому вона не дивиться мені у вічі? Може, прочитала б у них, що нема чого їй веселитися".

— Мама хоче протопити бараболинням по хлібі на солодке...

— Не треба.

— Фі, а чого не треба? Може, чоловікові і не треба, а жінкам кортить похрупати щось солодке... Тоді, може, й вам пива не треба?

— Все? — спитав Бронко коротко.

Сташка щойно тепер придивилась до нього. Кинула бадилля на землю, сама вчепилась руками йому в пазуху:

— Йой, що сталося? Може, мама, не дай боже, захворіла?

— Моя мама здорова. Слухай... Я прийшов тобі сказати, аби ти твоїй матері переказала, щоб собі надаремно видатків не робила, бо я женитись не буду.

Бронко побачив, як Сташка зблідла, як усе її обличчя відразу вкрилось коричневими веснянками.

— Йой, а то хто набрехав на мене?

— Все ти винна, Стахо, так що не шукай вини ні в кому...

— Я? Матко боска, я? Що — я?

Важко було говорити з нею, коли вона ще й досі не здогадується, в чому річ.

— Ти — нічого, — спромігся Бронко на холодний ущипливий тон, — ти лише сповістила мене, що скоро татом стану.

Мусив похвалити її в душі, що так стримано сприйняла оце справедливе, хоч і важке звинувачення. Знайшла в собі мужність не заперечувати і — це його справді вразило — не просити ласки для себе.

"Все ж таки, — подумав з болем, — щось із того, що втовкмачував їй у голову, залишилося там. Раніш обстоювала б свою рацію кулаками й зубами".

Сташка не допитувалася, від кого дізнався він правду. Її обличчя з блілого стало буряковим. Видно було, що навіть саме дихання дається їй з-над силу.

І нагло, як би хто увімкнув у неї струм, щось струсило всю її, і вона враз закричала, заговорила мов заведена:

— Ти когось маєш, — накинулася вона на Бронка вже без сліду розгубленості. — Ти когось маєш... Ти хотів... Ти вже раніш пробував викручуватись... А тепер — дивись на нього — знайшов причину. Ти не хочеш женитись? Так? Так? Бо я тобі збрехала? Так, збрехала, збрехала. — Вона стала перед ним у визивній позі — руки в боки. — А що мала я робити, коли став холодний до мене? Мала чекати, аж ти покинеш мене? А-а... — заскреготала зубами. — Який мені чесний знайшовся, який високоморальний. Дивіться. Я брехуха, і тому він не може взяти мене за жінку... Ха... ха... ха... А хто ти? Не брехун, не ошуканець? Ти, ти десять разів гірший за мене брехун, бо мене обіймав, а

про іншу думав. Чи не так? То ти інших навчаєш, а подивися на себе, який ти красний... ("Вона не без рації"). Але ти не думай, що зі мною можна так легко покінчити... Го-го... Ти ще мене не знаєш, небоже, коли так думаєш. Силою перед ксьондза тебе не затягну, але пам'ятай, Броник, аби-сь пізніше не жалкував, розваж добре, що робиш. Бо кажу тобі: не буде мені, але й не буде іншій. Мені тепер, — розстебнула собі блузку на грудях, мовби бракувало їй повітря, — все одно: чи жити, чи в могилі гнити... Я тебе тепер не спускатиму з ока і таки вистережу, щоб ти знав. А тоді ви обоє бідні будете... цілі з моїх рук не підете. А мені що? Я криміналу не боюся. Ти навчив мене, — докинула ехидно, — не боятись криміналу. Нікого, нікого не боюся, — стала кричати вона, розкидаючи в якомусь шалі бадилля по подвір'ї. — Не боюся... Нікого не боюся. Та звідки ж, Броніку, ця напасть на мене? Звідки?

Бронко аж розсердився. Причепилася до нього з тим, хто наговорив на неї, начеб єдино у цьому все лихо.

— Та відчепись ти від мене. Хто та хто сказав... Слухай, тож хіба річ у цьому? Хто тебе видав? А може, я сам здогадався? Яке це має значення... Факт той, що ти мене обдурила і... взагалі хотіла пограбувати з того, що мені найдорожче...

— Я? Тебе? Хотіла пограбувати? — від люті аж піна виступила їй у кутиках рота. Не розуміла його чи вдавала, що не розуміє, не міг він того збагнути.

— Слухай, я хотів женитися, бо хотів мати сина... А тепер... сама знаєш... Дай мені спокій, — відкинув її руки від себе, — я трохи пройдуся. Слухай, я не можу так... в мене теж нерви... — Але, побачивши в її очах злу готовність будь-що затримати його при собі, докинув: — Пізніше ще поговоримо. — Однак природжена чесність тут же наказала йому застерегтися: — Та мусиш знати, що давнього між нами вже не буде...

Сташка, видно, не зовсім повірила йому. Рада вже, що не відмовляється від зустрічей з нею, а там воно дасться видіти. Сам колись признавався, що дурманом сповнює його її тіло. Ех, Броник, скорше Прут в інший бік потече, ніж ми з тобою розлучимося.

Не хоче він тепер розмовляти з нею? Хай іде собі. І так не зайде далеко без неї.

Від Кукурбових воріт Бронко подався над Прут. Ноги самі принесли його на те місце, де восени мав розмову з самим собою. "Свинею я ще ніколи не був і не буду", — сказав тоді до себе, а ось як воно вийшло... Він боявся показатися свинею, а тим часом з ним вчинили по-свинськи. "О, — аж зойкнув, — і ще як по-свинськи".

Стояв на високому, підмитому водою березі, наче на виступі, і дивився, як сутінки виповзають з верболозів, насувають пеленою над берег і тонуть у воді. Вимите недавніми, весняними вже повенями побережжя біліло сірими камінцями, мов кістками. Та ось зійшов місяць чи, вірніше, поринув за темну смугу Карпат останній відблиск сонця, з неба впали на ріку скісні срібні пруті. Серединою ріки простелилася мерехтлива доріжка з живого срібла. Срібло хлюпалося дрібними рухливими хвильками, мінилося під місячним сяйвом, і тоді здавалося, що у воді грають мініатюрні золоті рибки. Ці кольорові мінливі переливи на поверхні води здавалися Бронкові чудом.

І коли так стояв, задивлений у гру водних хвиль при сьйві місяця, відчув усю глибину своєї самотності. Нема в нього нікого, кого би зараз витягти з хати чи хоч би з ліжка і показати йому цю красу. Може б, тільки Ольга Річинська.

Сів на зрубаний пеньок, стиснув голову кулаками, мов обценьками, і в думці кликав її: "Ольго... Ольго..."

Якби вона була зараз тут, коло нього, вона, можливо, розкрила б ще ширше перед ним цю вечірню красу. Можливо, крізь її очі побачив би, що ота група тополь на тлі темних верболозів начебто виростає з неба, а не з землі. Можливо, Ольга змогла б якимсь найвлучнішим словом сказати про оте світелко під горою.

— Ет, — потер кулаками скроні, аби не вдарити себе ними по голові, — що мені тепер робити? А, чорт побери, — сплюнув у воду, — обивателі перевішають на мене всіх здохлих собак і матимуть слухність. Почну я відгавкуватись у свою чергу, мов скажений собака, і теж матиму рацію. А немає важчого, хай йому чорт, як бути суддею і оборонцем перед власною совістю.

Десь хруснула суха гілка. Бронко оглянувся. Нікого не видно, проте відчував, що Сташка десь поблизу. Встав з пенька і вийшов на стежку. Гілля двох суміжних кущів розкрилося, наче завіска, і Стаха ступила на стежку, сумна і безмовна, наче тінь.

Зухвалість, грубість, нахабна самовпевненість, з якою вона накинулася на нього лише годину тому, поступилися тепер місцем тихій винуватій покорі, що відбивалася у всій її поставі. Темна, накинута на голову хустина обрамувала вузьким трикутником її обличчя, надаючи йому ніжних обрисів. Очі, розширені від болю, світилися до місяця, наче самоцвіти.

Сташка була гарна зараз тією внутрішньою красою, брак якої в неї завжди так боляче відчував Бронко. Таку міг би її любити, якби не те, найстрашніше для нього, що не зможе вона подарувати йому сина. Зрозумів у тій хвилині одне: буде він її любити чи ненавидіти, байдужою вона йому стане нескоро.

— Бронику! — гукнула вона.

Не обіззався. Хай продовжує, що мала на думці.

Адже бачить його перед собою і повинна знати, що він чує її.

— Бронику, — повторила прохально, — чи чуєш мене? — Підступила ближче, але рук до нього не простягнула. — Як же ми можемо розійтись з тобою, скажи? Бронику, опам'ятайся. Що робиш? Ти забув, що між нами було? Ти забув, що казав мені? — вчепилась руками в лацкани його плаща. — Бронику! "Лише смерть розлучить нас". Ти казав, що я — твоя жінка... Смерть, Бронику, лише смерть може розлучити нас. Це я тобі кажу, а ти роби, як знаєш...

— Смерть нас і розлучила, — твердо звучить його голос в нічній тиші.

Він має на думці те, що Стаха хотіла позбавити його щастя мати сина. Та чи зрозуміла вона цей натяк? Ні, Стаха нічого не зрозуміла, бо ось оповиває його руками й лепече все, що їй слина принесе на язик:

— Ніжки тобі буду мити і воду пити, лише не кидай мене, Бронику. Я вже більше ніколи в світі — ади, чим хочеш присягнуся, що й слова неправди не скажу тобі...

Може, ти спротивився, що мама... Не дивись на маму, не з ними тобі жити, а зі мною... Бронику, буду тобі вірна так, що другої не найдеш, повір мені, Бронику... Все в нас буде, як ти скажеш, як ти схочеш. Немає у світі, чого б я не зробила для тебе. Бронику, де ти таку іншу знайдеш?

Не мав серця відтрити її від себе. Не голубив її, але й не протривав її обіймам.

— Вірю, Стахо, чесне слово даю, що вірю, але одного ти не можеш уже для мене зробити...

— Чого, Бронику? Йой, ти лише скажи чого... — І далі не розуміла його чи вдавала, що не розуміє, Стаха.

— Сина ти мені не даси. А як без сина, Стахо? Як ти собі уявляєш подружжя без дітей, га? Я не міг би отак, хоч по правді то скажу, мені нелегко відриватися від тебе...

— А я лікуватимусь, Бронику. Йой, звідки ж я могла знати, що тобі так залежить на дитині? Звикли чоловіки боятися вагітності, як чорт ладану... А я не знала, що ти такий...

— Смішний, — проказав з невеселою іронією Бронко.

Бронко пішов, а вона стояла на тому самому місці, роздумуючи, вагаючись, що їй даліше робити.

Може, дати йому поки що спокій? Хай відпочинуть обоє від цієї важкої розмови. За день-два знову пригадається вона Бронкові. Зубами вчепиться за живе м'ясо, а не дасть Бронкові вирватися з її рук.

Добре подумала, а зробила навпаки. Ледве пустила його з своїх рук, знала, що вся її розумна постанова до... Дунаю.

Перемогти себе було понад її сили. Відчувала не лише безпам'ятний біль серця. Стаха шаліла з досади, що з неї, яка й святого могла підняти на сміх, тепер з самої насміялися. І хто — "кармеліта"[19] нещасний, який ще донедавна не знав, з котрого боку дівчину під руку взяти. Оферма[20], якого вчила танцювати, як каліку на ногах триматись. Легейда[21], яким ще вчора гралась, немов кішка мишкою.

І чого? Фі, подумаєш, вельможа смертельно образився, що вона йому, мовляв, збрехала. А коли отак чесними очима подивитись по людях, то котра жінка говорить правду чоловікові? Хіба та, що несповна розуму... Бо у всі ті поважні, сиромудрі причини, що їх Бронко виклав Стасі, вона ністілечки не вірить і має їх всіх до... одного місця.

Хай він виб'є собі з голови робити їй штемп[22] на всю Мнихівку і зривати весілля, коли вже кабана закололи, і дріб порізаний... І тітка з Жовкви приїхала.

О, любчику, не на таку натрапив!

Поки Бронко дійшов до обійстя Завадків (не без того, щоб у роздумах не побродив трохи понад Прутом), Стаха чекала вже його на містку перед брамою. Була потульна[23], як звичайно після бурі в ній, лише вимучена вкрай сердечною раною.

З остраху, щоб Бронко, здалеку заглядевши її, не завернув, присіла на обмерзлі дошки містка, підстеливши під себе рукавиці.

Бронко не йшов, а волівся з похнюпленою головою. Запримітив її щойно за декілька

кроків до брами. Слава богу, не шарпнувся, не розсердився, але й привіту від нього теж не було. Стаха чекала, що бодай простягне їй руку і скаже "встань", але й того не сталося.

— Чого ти знову, Стахо?

— Броник! — схопилася, посковзнулася і була б опинилася в канаві, якби не вчепилася за рукав його плаща. Тим рукавом, ніби шнурком, притягла його до себе і вже не відпускала.

І чого це випускати з рук те, що належало їй? А крім того, oprіч ласки, потребувала й погрітись, бо промерзла вся. Впхала закостенілі руки Бронкові у піджак під пахви.

Був знову її (міцно стискала його за боки, щоб не вирвався), а вона його, поза тим не обходив її весь світ.

А що тут дивного? — запитувала себе, щораз щільніше горнучись до нього. — Не ким-небудь доводилась йому, а жінкою. Мала право на нього. Говорив їй, що не віддасть її нікому. Чого ж би це тепер мав її сам покидати?

Чорна кішка перебігла нам дорогу, мій мужу, але ми тій кішці прикрутимо хвостика.

Раптом матір божа Гошівська, яку Сташка недаремно звала того вечора на допомогу, натхнула її спасенною думкою.

— Броник, — ткнула лицем йому в груди, вдихаючи знайомий запах його одежі, наче чисте повітря після дощу, — коли вже ти так хочеш тієї дитини... коли від цього залежатиме наше з тобою життя, то, — вона зовсім занурила своє обличчя в його світер, — постарай собі десь на боці... Принесеш до хати, ади — словечка тобі не скажу. Аби мені руки й ноги покрутило, аби я осліпла на ці обидва, коли не дотримаю слова. Броніку, ти чуєш, що говорю?

А що це з ним? Чому він мовчить? Повірити не може, що його жінка здатна на таку жертву?

Ой Бронку, Бронку, не знаєш ти, що може жіноче серце, коли любить. А чого це ми стоїмо? Гайда, Броніку, ходімо до твоєї матері, впадьмо їй до колін, і хай уже раз скінчиться моя і твоя мука.

— А йди ти, — відкидає Бронко злісно її руки. — То я мав би чужій дівчині зробити дитину, а потім кинути її? Маму свого сина кинути? Жаль, — скреготнув зубами, — жаль, Стахо, що стільки часу змарнував з тобою... Ти ж мене, виходить, зовсім не знаєш. Ніби вчора познайомились. Іди, Стахо, вступи́ся мені з дороги, — хотів відсторонити її рукою, але вона знову вчепилась за ту руку і повисла на ній.

— Броніку... чуєш... Броник... подумай, що робиш, аби-сь пізніше не каювся...

— Не грози мені, дівча, бо я не з боязких. А з тобою — це тобі моє останнє слово — я однаково жити не буду. Відпусти мені руку, бо не хочу сіпатися з тобою. І дай мені перепочити, бо скоро треба буде на роботу збиратись.

Отака була розмова поміж ними. Може, якби рвонула за ним, вдерлася насильно в хату, наробила лементу, впала мамі-татові до ніг, то, може, й залишилася б у тому домі назавжди...

Та не відчувала в собі сил ще до однієї битви. Постояла на містку, заки Бронко зник у сінях, і, замість до хати, до теплої постелі, зла сила понесла її над Прут.

Чого?

Чого? Чого? Коби-то чоловік мав розум тоді, коли його немає.

Видко, так мало бути. Не могла звертати ні вліво, ні вправо, а тільки йти вперед, вперед і вперед. А що дорога вперед вела над Прут, а потім через міст у ліс, то Сташка і опинилася там.

А як ніч минула? Не пам'ятає. Знає лише, що коли зійшло сонце, то вона наче осліпла від тієї білини кругом. Слепа збилася (а вночі трималася дороги) з проходженої стежки й побрела чагарниками-вертепами, де й заячого сліду не було видно.

Коли отак чвалала снігами, ламала гілки кущів по дорозі, підносила їх до рота і гризла (так у ній нуртував біль), натрапила на якісь отруйні кущі — вовчої ягоди чи ще якої біди.

Бо ж звідки взявся той задубілий язик у роті і блювотиння? Потім і з очима ніби щось поробилося у Сташки. Зникли з-перед очей і ліс, і вертеп, залишилося саме рівне снігове поле з гайворонням над ним.

А пізніше те гайвороння перемінилося в чорні мухи. Від їх коловоротного мигтіння перед очима болів Стасі мозок.

Мала ще настільки світла в голові, що вибралася на стежку, де могли її здібати люди. Воно так і сталося. Напівпритомну підібрали її нашівські люди і завезли додому.

Репет матері привів Стаху до свідомості. Кукурбиха то примовляла над дочкою, наче над небіжкою, то на переміну взивала її останніми словами. Оббльоване Стащине пальто навело матір на думку, що дівчина труїлася. Труїтись через штани? Тьфу та ще раз тьфу!

А хай не діждуть, аби через них мали жінки руки накладати на себе.

Стасю, донечко мамина, де тебе болить? Дитинко золота, та хіба тільки й світла, що у вікні? Йой мамочко солодка, та тобі вистане мізинним пальцем лівої ноги кивнути, і таких цуциків, як Бронко, хтозна-скільки побіжить за тобою.

Кукурбиха залила дочку ліками домашнього виготовлення. Після них почалися у Стахи такі рвоти, що мама мусила її стискати за голову, бо Стаха пищала, що череп розколюється їй надвоє.

А ще потім Стаха вже нічого не пам'ятає. Або зомліла від виснаження, або таки зразу кинуло її в сон, наче у темну яму.

Коли прокинулась у ванькирику, то повернулися їй і зір, і пам'ять, лише у вухах гуло, наче хто у бубон вибивав: "Бум-бум-бум".

Прислухається Стаха уважніше: ні, це не у вухах бубнить, а дійсно десь бубон вибиває.

Музики? А в кого би то? А чому зовсім скрипки не чути?

В кімнаті через сіни гул голосів. Стаха сідає на ліжку, спустивши ноги. Якісь люди ходять по сінях. Відчиняються двері з кімнати, галас дужчає. Гості в них, чи що?

Тихше там, бо Стаха виразно чує п'яний голос батька:

— А д-д-е-е мій сва-а-ат? Набик в-від ме-ене... хочу випити з-з-з-з своїм сватом. Ану, хто м-мені тут до розказу? П-пане З-з-завадка... д-де-е ви?

Матко боска, що це? Весілля в їх домі?

"Це я з розуму сходжу", — вдаряє жахлива думка в голову Стасі. Вона ж бо розуміє, що після того, що сталося, жодного весілля в їх домі не може бути.

Бубон, наче на зло, не те що не вгаває, а набирає ще більшого розгону: "бум-бум-бум".

Гей, що тут робити?

Стаха встає з ліжка, тихенько відхиляє двері у сіни і — що бачить?

В покої за святково заставленими столами сидять її весільні гості і цокаються келишками.

Не може це бути маренням, бо Стаха виразнісінько бачить тітку з Жовкви, Вівтонюків, молодих Скибінських. Все це особисто Стахою запрошені гості на її весілля.

"А може, — приходить Стасці думка, від якої її знову кидає в жар, — а може, Бронкові переказали, що Стаха труїлася через нього, він злякався і привів ксьондза, аби їх звінчав у костьолі. Бувають же такі випадки".

"Бум... бум... бум..."

Чекайте, якщо вона повінчалась з Бронком, то в неї мусить бути вінчальна обручка на правій руці.

Немає обручки ні на правій, ні на лівій руці.

Певна річ, яке ж вінчання могло бути, коли Бронко її більше знати не хоче.

Але ж бо тітка з Жовкви в святковій шовковій чорній сукенці, Скибінський з розстебнутою камізелькою, полумиски з ковбасою, пляшки з горілкою. Це не марення?

А бубон, голий бубон, без скрипки, без флейти, все тієї самої: "бум-бум-бум".

"А що, коли я зараз увійду туди, як стою, простоволоса, розперезана, і спитаю, що це за гранда?"

Не встигає Стаха переступити поріг, як нашттовхується на маму з полумиском паруючих голубців у руках. Мама теж, нівроку собі, вже напідпитку.

— Мамо, що тут діється? — кидається до неї Стаха так раптово, що Кукурбиха мало не випускає полумиска з рук.

— Ти вже встала? Вже здорова, моя донечко? Голівка не болить? Я ж казала, коли тільки заснеш, то прокинешся здоровою. Я то знаю...

— Мамо, ви мені баки не забивайте, а кажіть: що тут діється? Чи я з розуму сходжу, чи вправду тут весілля? Звідки музика взялася?

Мама відводить очі, мовчки молить Стаху, щоб та мовчала. Киває головою в бік покою, підсуває їй під очі полумисок з голубцями, мовляв, люди чекають на теплу страву, а вона стигне у неї на руках.

— Мамо, — хапає й собі за полумисок Стаха, готова тут же гепнути ним об землю, — ви мені скажете, в чому справа, чи не скажете?

— Стули писок, бо люди почують, — полумиском зашттовхує стара дочку до ванькирика, сама подається за нею. Ще двері причиняє за собою. — Що тобі треба

знати? Може, мала пропадати праця? Коби-м хоч м'яса була не попекла, а то... Агі, та то... чоловік умре, та ще люди повеселяться на поминках. А тітка з Жовкви-то що? Мала я з неї вар'ята зробити, чи як ти собі гадаєш? Не хоче женитись, то хай його шляк трафить на гладкій дорозі, а я собі у своїй хаті людей прийняти маю право. І хто мені що зробить? Тим більше, що я нічого не втратила. Він і так повернув мені всі кошти до гелера.

— Мамо, — затуляє Стаха руками очі, хоч насправді треба було вуха затикати. — То ви на мою ганьбу ще й музику покликали... Я виджу, що ви геть-дочиста вже здуріли. Що з вами? Мамо!

— А... а... а... що музику? А де ти чуєш... музику? — белькотить стара і, щоб не дивитись дочці у вічі, нібито шукає за чимсь на підлозі. — Та це... діти на вулиці з бубном граються...

А тут, як на те, відчинив хтось надвірні двері, а звідти як забубонить на повний голос: "бум-бум-бум".

Побачила Кукурбиха, що їй нікуди крутити, закліпала очима, підшморгнула носом і по-п'яному розплакалася:

— Та це Каролька з дівками... Чекай, чекай, ти, помийнице, я тобі ще покажу, як моїй дитині марша вигравати.

— Заткайтеся, мамо, — гримає на неї Стаха, а в самої губи пожовтіли, — ідіть до гостей, що скликали-сьте на мое "весілля". Та витріть собі ніс, бо ще капне вам з нього в голубці. Ну, йдіть, чого стали-сьте? Лишіть мене у спокою... я дам собі раду і з собою, і з Карольчиними дівками, і геть з усім на світі.

Стара вийшла (голубці ж стигнуть!), а Стаха знову повернулася до ліжка, але не лягла на подушку, а накрила собі нею голову, бо вже сама не знала, як заглушити оте страшне "бум-бум-бум".

Треба знати, що на Мнихівці вибубнити дівчині марша — це куди більший сором, ніж прилюдно плюнути в обличчя. Звичайно вибубнення марша — це парубоцьке діло, проте хлопці ніколи не зробили б Сташці такої пакості. Вона залишилася з кожним з них у злагоді, навіть коли розходилася навіки.

Карольчині дівки мстяться Сташці за те, що повідбирала їм фацетів[24]. Всім трьом підряд. І от придумали помсту Стасі дівки вошиві. А тут, як на те, обійстя Кукурбів межує з Карольчиною мізеротою. Тамті бубнять на своїм смітнику, а людям збоку здається, що це музика у Кукурбів.

І хоча Стаха добре знала, що на Мнихівці ніхто не шанує ані Карольки, ані її затьопаних дівок, і хоч певна була, що цей марш ще їм колькою в боці стане, проте цей випадок зігнув її. Не те щоб поставити навколішки, але приголомшив. Знала, що ні завтра, ні позавтра не зможе пройтись вулицею, як бувало, з гонористо назад відкинутою головою.

Найбільш боліло Сташці те, що не її правда взяла верх, а мнихівських пліткарок, які шушукалися, що Завадка тоді оженився на Кукурбівні, коли рак свисне.

Та нічого, нічого, — тішить Сташка саму себе, бо більше нікому розрадити її, — не

радуйтеся занадто, вороги, моїй пригоді. Ще прийде час, коли Сташка Кукурбівна проходжатиметься гонористо по Мнихівці та жбурлятиме у ваші погані пліткарські писки своїм "фі", наче піском у вічі!

А щодо Марічки Мартинчукової, то нам треба повернутись до подій ще з минулого року, точніше, до тієї історії на пралі, коли буцімто Марічка хотіла утопити Куроччину Доцьку.

Коли жандарми наділи Марічці наручники і кинули її на віз, вона ще була при повному розумі. Доки везли селом, то, хоч сором обливав потом очі, почувала себе безпечною. Все мала на думці, що коли б з нею хотіли щось погане зробити, то на її крик повибігали б люди з вилами і кіллям й не дали б її скривдити.

Фіра минула хати, виїхала на вишнянські левади, а Марічка й далі відчуває себе безпечною.

Розглядається спокійними очима довкола себе й згадує, що ось туди попри вільхи ходила вона кмину збирати, а там у гайку під вапняною горою, оперезана одним липником (аби хлопці липли), гасала гола з дівчатами в ніч під Івана Купала.

Аж коли виїхала за межі вишнянської землі, Марічку впіймав страх. Була одна серед чужих піль і людей. Хто схоче прийти їй на допомогу, коли б попала в біду?

Стала боятись жандарма, який сидів навпроти неї з карабіном поміж колінами, хоч дотепер не звертала уваги на ту дзьобату пику. Видалося їй, що його очі обмацують її всю, ніби блощиця лазить по ній.

Зсунувся з сидіння (а чи, може, навмисне) так, що його коліно торкалося її колін. Відхилила ноги, оскільки було це можливо, але нога в чоботі знов прилипла до її коліна.

В'їхали в село, і нога в чоботі дала їй спокій. Тільки минули останні хати, як той чобіт знову став примуцьовуватися до її стегна. На превелику силу могла ще чинитись, що не зауважує цього. Але коли червона набрякла рука відірвалася від карабіна і полізла їй в пазуху, Марічка, як і кожна порядна дівчина з села Вишня, не могла вже стерпіти.

Руки її були в кайданах, — чим мала боронитись, як не зубами?

Кричати? А хто ж прийшов би їй на допомогу серед чистого поля?

Перепілка, жайворон а чи польовий коник?

Бігме, от забожилась, не може сказати, чи відкусила поліцаєві кінчик носа, чи не відкусила, бо не пригадує собі, щоб ковтала живе м'ясо, але що під язиком відчула солоний смак, то правда. Що потім настало — не дуже-то й пам'ятає. Знає лише, коли вже з поліції в Нашому перевезли її до слідчої тюрми, то очі їй вигнало так, що на одне зовсім не бачила, а другим схоплювала лише вузьку шпарку світла. Лежала у в'язничному шпиталі й кілька днів не могла язиком в роті обертати. Давали їй воду крапля за краплею. Мала, певно й високу гарячку, бо пізніше казали, що язик у неї білий, немов щойно сир їла, а губи сині-синезні.

Лише перевели її у камеру і стала трохи приходити до себе, трапилася та паскудна історія з чоботом. Правда, не стосувалася вона Марічки, але такої однієї, що, як і дочка

Петра Мартинчука, вперше переступила поріг тюрми. Проте Марічка так до серця сприйняла той неприємний випадок, ніби він трапився з нею самою.

Сімнадцять було їх у камері, а не знайшлося ні одної, щоб опам'ятала ту лярву, аби дала спокій несвідомій дівчині з села.

Досить того, що однієї ночі, тільки погасили світло, щось зашолопотіло біля замка, ніби хто двері зібрався відчиняти, але ні кроків, ні скреготу замка не було чути.

Нараз питає глухий голос, наче десь аж з коридора:

— Є там серед вас Парася з села Ставки?

— Є, — скрикнула дівчина, не замислюючись над тим, що ніхто її з судовиків не міг Парасею називати.

— Слухай, Парасю, — каже далі голос, — твоя справа виявилася. Сендзя признав, що ти не винна, і завтра пустять тебе додому.

— Йой, та чи то правда? — вистогнала з себе Параска, бо більш нічого не могла сказати, так ошелешила її та радісна вістка.

"Завтра?" — подумала Марічка, начебто про неї річ ішла. Та вже сьогодні, зараз, у п'ятю добиралася б до рідного села, аби лише випустили її з цієї залізної клітки.

"Мамко, — подумала ще, — чи не сниться вам у цю годину голуб, що б'ється об вікно нашої хати. То не голуб, мамко мої рідні, то ваша дитина в дорозі додому".

А глухий голос, ну, чисто вам, якби хтось з коридора крізь двері говорив, ще каже:

— А за те, слухай, Парасю, що невинно тебе сюди запроторили, мають тобі з судової каси виплатити тридцять злотих відшкодування. Тому, як завтра рано прийде пані видзялова[25] на перевірку, то зажадай, аби тобі не затримували грошей, аби-сь ще завидка могла додому прийти. А як маєш щось з речей коло себе, то роздай тим, що сидять з тобою, бо ж матимеш гроші і купиш собі нове, що тобі треба буде...

Видко, що вістка, ніби вона завтра має йти додому, та ще з грішми, так тарахнула її по голові, що дівчина немов оглухла і осліпла на те, що навколо неї творилось.

Якби не було так, то хіба не чула б, що камера заходить від сміху, хіба не видався б їй підозрілим той безпричинний регіт? Добре, а чому Марічка не похvatилася, що тут щось неладне твориться? Та, либонь, тому, що вона прибула сюди з села й ще не знала, що можна так злобно насміятися з невинної людини.

Вранці на апелі[26] коли з'явилася пані видзялова, Парася (так її навчили ті помийниці!) виступила на крок вперед і попросила не затримувати їй грошей за відшкодування, бо вона хотіла б ще сьогодні дістатися додому. Може, тому, що Парася говорила по-українськи (от, звичайно, як з села), а може, тому, що взагалі говорила нісенітницю, видзялова не зразу второпала, про що їй ідеться. І щойно потім, визвірившись грізно, зацокала на дівчину: "Цо? Цо? Цо?"

Проте нарешті і вона розсміялася з гупої сільської дзевухи:

— Глупя, глупя, то оне з тебе вар'ята зробілі. То ктурась в бут мувіла до тебе, ти, гупі цуваксе![27]

Такій бідній голові, яка була тоді у Марічки, треба було спокою, щоб і мушка не бриніла. Маминої співаночки-колисаночки. Щебету пташки до схід сонця. Росистого,

доки ще його сонце не випило, повітря, а не жандармського обцаса в голову, а наостанок ще цього нелюдського жарту.

Звідсіль і пішла та жовтовода, мутна повінь, що залила Маріччину пам'ять. Всі співанки, всі весільні ладкання, всі великодні гагілки, колядки й похоронні голосіння пропали під намулом небуття.

Врятувався від того потоку тільки уривок співанки, ніби писану хустину роздер хтось надвоє:

Ой летить же він, та й летить,
та крилоньками блудить...
Ох, як важко на серденьку,
як хто кого вірно любить...

І от тоді зчинилась з нею, Марічкою, така чудасія, що життя її стало для неї сном, а сон — життям.

Коли наставала ніч (ціле щастя, що сон знемагав її відразу, лише голову до постелі прикладала), Марічка опинялася у Вишні серед своїх людей. То ходила вдома по садочку і журилася, що злодії горобці видзьобали все насіння з чорнобривчиків і навесні прийдеться хіба в дівчат його позичати... То тягла під гору біля попових верб оберемок ріщя, і серце розривалося їй з жалю, що дівчата втекли від неї та залишили саму-одну з тягарем.

Але найчастіше мала здібання з Митром. Недокінчена розмова у Вишні продовжувалася тут.

"Митрику, — каже йому, — я, відаю, сню тебе, небоже. Бо я у криміналі, а ти з Доцькою шлюб взяв. Вона тепер твоя газдиня. Як ти можеш здібатися зі мною?"

А він, ще вродливіший, ще дужчий, як насправді, бере її, немов комашку, на руки, гойдає то вперед, то назад, як у колисці, і лише сміється з такої її дурної бесіди:

"А хто тобі казав, що ти в криміналі? За що тебе, солодятко моє, мали б до криміналу садовити? Чи ти вбила кого, чи обікрала, чи підпалила? А з Доцькою хай газдують мої мама, коли вже так напосілися на багацькі маетки. Ади, хай сватає їх старий Курочка. Я би хотів видіти, яка буде з них пара... ха... ха... ха..."

Марічка вірить йому і не вірить. Навіть у сні мучить її думка, що він може знову покинути її.

"Ти тому так говориш, що я тут, коло тебе. А зараз візьмеш і зникнеш, розпливешся, гей туман по долині, я знову лишуся з журою, а ти будеш з Доцькою. Бо мені все здається, Митрику, що я сню тебе. І не я, а Доцька твоя газдиня. А я люблю тебе, Митрику ти мій злотий, і діленого не хочу. Або ти будеш весь моїм, або дай мені спокій і йди своєю дорогою".

А він нахиляється над нею (сам великая, вона комашка комашкою проти нього), шукає гарячими губами вільного місця на шиї поміж коралями, де б можна притулитися губами, і каже палко:

"Неправда твоя, Маріє, що я покидаю тебе. Хто тобі таке наговорив? Та й кому ти маєш, дівча, вірити, як не мені одному? Затям собі, Марічко, — голос його м'який, як

повісмо, а очі великі, ніби світла снятинського поїзда, коли вночі мчить вишнянськими верболозами, — що б тобі люди на мене не наговорювали, що б я сам не робляв, що б тобі не снилося, то тямуй тільки одне: я твій, а ти моя на цім і на тім світі".

Ой летить же він, та й летить,

та крилоньками блудить...

Ох, як важко на серденьку,

як хто кого вірно любить...

Справу Йосафати Мартинчук вів новий слідчий суддя Владислав Матіясек, плечистий блондин з напрочуд сплющеною головою. Зважаючи на форму черепа нового слідчого, можна було зробити висновок, що в Матіясекової мами були важкі роди, які не обійшлися без втручання акушерських щипців.

Владислав Матіясек був гомо новус у Нашому. Прибув він сюди з колишнього російського забору[28] (звідціль і деяке знання української мови) як спеціаліст по боротьбі з комуністами та іншими неблагонадійними елементами на території Східної Малопольщі.

На перших порах свого перебування в Нашому Матіясек привертав до себе увагу негалицькою мовою і вишуканою, під англійський спортивний стиль, елегантністю.

Владислав Матіясек мав, крім того, ще й марку неабиякого теоретика в питанні національних меншостей в Речі Посполитій Польській. Стояв на позиції тих, які вважали ясною несправедливістю та навіть і образою для громадян польського походження, зокрема прихильників панівного уряду, коли б їх юридично зрівняти з так званими національними меншостями.

З цих міркувань у своїй суддівській практиці він старався щораз більше утверджувати неписаний у Польщі закон про громадян першого і другого класу.

Напередодні від'їзду Матіясека у Наше секретар Міністерства справедливості[29] недвозначно натякав, що в майбутньому, розуміється, в залежності від того, наскільки він виявиться на висоті своїх службових обов'язків, у Варшаві його чекає посада в окружному суді. До речі, в тому самому місті, де минули його студентські роки, чекала на нього наречена, між іншим, родичка якраз секретаря Міністерства справедливості, трохи химерна, а проте (а може, саме й тому) чарівна панна Малгося.

Основним принципом в суддівській практиці молодого судді була аксіома: закон сильніший, ніж сама правда (рес юдіката про вертітате габетур).

На східних кресах[30] цих відібраних назад історичною справедливістю і польською зброєю землях суд не смів помилятися ще й тому, що в даних політичних обставинах він тут потріжно репрезентував польську державність.

Матіясек лестив собі, що має свій індивідуальний метод висвітлення найбільш заплутаних справ. Етичною основою цього методу було упереджене недовір'я до місцевого населення.

В кожному русині Матіясек підозрівав вивротовця[31], що приготує замах на цілість Речі Посполитої. Просто-напросто виходив з переконання, що аполітичний русин сьогодні є політично небезпечним в потенції.

Годилося б об'єктивно ствердити, що Владислав Матіясек справді не вірив, ніби в Польщі може бути інший, досконаліший соціальний лад, ніж існуючий, на створення якого склались найкращі думи найсвітліших умів сучасної Польщі.

Навіть вироблений міністром Грабським план денаціоналізації національних меншостей, в першу чергу українців, розцінював слідчий суддя як добро, мало що не ласку для місцевого населення. Для цього мав він свою, на його думку, логічну аргументацію: полонізуючи українське (читай — русинське) населення, уряд тим самим допомагає йому влитись в одно русло з культурно вищим, історично багатшим, політично незрівнянно впливовішим польським народом. Це, безперечно, благородніше, ніж послідовно обстоювати поділ громадян на білих і чорних. Тому всяку сепаратистську тенденцію (яка, очевидно, десь там далі закінчувалась возз'єднанням з Придніпрянською Україною) будь-якої організації чи індивідуума Матіясек кваліфікував як державну зраду, яка вимагала найсуворішої кари, що, зрештою, і передбачалося карним кодексом.

Стрижнем індивідуального методу доктора прав Владислава Матіясека був не сам злочин як такий, а ґрунт, чи, як він любив говорити, послуговуючись медичним терміном, "плацента", всієї справи.

Справа Мартинчук мала всі ознаки типового кримінального злочину, і, не попавши в руки саме Матіясекові, вона б і пішла по цьому каналові.

Початком справи послужив донос на селянку Мартинчук Йосафату, фальзе Марію, дев'ятсот шістнадцятого року народження, з села Вишня, Нашівського повіту, яка буцімто задушила свою новонароджену нешлюбну дитину й скрила її труп.

Прокурор, який у своїй практиці вже не раз мав докази диких звичаїв і аморальних вчинків місцевого темного населення, спираючись на артикул 142 карного кодексу, висилає в село Вишню на слідство представника державної поліції пшодовника[32] Яна Купку.

За той час, поки вищезгаданий представник поліції проводить дізнання у домі запідозреної у злочині, вищезгадана Йосафата Мартинчук на так званому пралі робить замах на життя через утоплення селянки того ж села Вишня Явдокії Савицької, чим допускається злочину згідно з артикулом 16 карного кодексу.

Цей факт за своїм змістом і типовістю тільки утверджує і згущує підозріння на перший злочин, що, крім того, допомагає дорисувати портрет Мартинчук Йосафати, фальзе Марії, як людини низьких анімальних інстинктів, позбавленої всяких моральних гальм, з безсумнівно шкідливими для оточення нахилами.

Пійману сімома свідками на гарячому вчинкові Йосафату Мартинчук під час замаху на життя селянки Савицької арештовує поліція і згідно з артикулом 167 карного кодексу намагається доставити її до найближчого слідчого судді.

Під час ескортування згадана вище Мартинчук кидається на конвоїра, вже згаданого Яна Купку, з метою нанесення йому важкого тілесного ушкодження, чим допускається злочину згідно з артикулом таким-то карного кодексу Речі Посполитої.

Тепер особистість арештованої окреслена до подробиць: інтелектуально

недорозвинене, позбавлене елементарної етики й моралі створіння нагулює собі позашлюбну дитину, яку власноручно вбиває. Зустрівши з боку селянки Савицької критику свого аморального вчинку, намагається позбавити тамту життя через утоплення її у пралі. Згодом, коли до свідомості цього темного, позбавленого всяких гуманних порухів створіння доходить, що все ж таки за злочин доведеться відповідати перед судом, вона у людиноненависницькій злості кидається на представника порядку, вищезгаданого Яна Купку, з метою нанести йому важкого ушкодження тіла, себто відкусити ніс.

Одним словом, типова кримінальна справа, тобто вона залишилася б такою, якщо б слідчий суддя не застосував до її розв'язання свого методу детального вивчення "плаценти".

Детально вивчивши "плаценту", слідчий суддя приходять до переконання, що ця, на перший погляд, типова кримінальна справа носить суто політичний характер. І саме з цих мотивів, керуючись, крім даного артикулу, ще й совістю польського патріота-громадянина, доктор прав Матіясек будуватиме свій акт оскарження, спираючись на артикул 93 чи 99 карного кодексу.

...Перша зустріч з слідчим суддею для хворої ще Марічки перетворилася на тортури.

— Прізвище?

— Мартинчук.

— Ім'я?

— Марія.

— Ім'я! — кричить суддя, бо ж він з досвіду знає, як це властиво для всяких злочинних елементів надавати собі чужі імена чи псевдоніми.

— В метриці Йосафата, — допіру тепер здогадується Марічка, чого від неї хочуть.

— Рік народження?

— Тисяча дев'ятсот шістнадцятий.

— Віросповідання?

— Греко-католицького.

— Розповідай судові, як ти вбивала свою нешлюбну дитину і куди ти поділа її трупа.

— Я не вбивала дитини, бо її не мала.

— Ага, — шкірить суддя свої білі зуби, від яких відгонить м'ятними цукерками, — а якби ти мала дитину, то задушила б? Піш, пан, — звертається до секретаря. В чорному убранні, сутулий, з довгим носом, він нагадує Марічці ворону.

Марічка сказала два слова, а "ворона" шкрябає пером та шкрябає.

— Чому ти хотіла втопити Явдокію Савицьку?

— Явдокію Савицьку? У нас у Вишні є одна лише Савяцька, жінка Ілька Повішеного, але то Дмитрова мати.

"Ай люди, таж він мене про Доцьку питає!"

— Так, прошу ясного суду, так, — хоче сказати йому Марічка, що вже розуміє, про кого він її питає.

— Піш, пан, підсудна признається, що хотіла втопити... А чого ти хотіла її втопити?

— А хто каже, що я хотіла її втопити? — настрашується Марічка, бо вже бачить, що нападє валиться на неї, наче стеля, під якою стоїть. — Я не хотіла її смерті...

— Піш, пан, підсудна плутається у зізнаннях.

— Я не плутаюся, — набирає Марічка відваги заговорити непитана, — я лише хочу розповісти ретельну правду, як воно було. Я не хотіла Доцьки топити. Не варта вона того, аби-м через неї я гріх на душу брала. Хотіла-м лише здерти в неї з голови помолодицьки пов'язану хустину, аби так не гонорувалася, бо не вона мала її носити... Я лише замахнулася...

— А все ж таки замах був. Піш, пан, підсудна не заперечує, що замах мав місце. Напад на постерункового виконала підсудна з доручення комуністичної організації?

Який напад, люди добрі? Ой боженьку, то, певно, та сліпа "ворона" геть все дочиста поперемишувала у паперах, а тепер таке ще вийде, що Марічка перша почала гиндричитись з поліцаєм. Люди добрі, бодай скажіть, що тепер буде зі мною?

— Підсудна розуміє, що її питають?

— Не розумію, прошу ясного суду, бо тут хтось набрехав на мене або, — зиркає крайчиком ока на "ворону", — не так позаписували у паперах. А я хочу сказати ретельну правду, як то було. Жандарм почав перший зачіпатись зі мною.

— Докладніше. Що значить — зачіпатись з підсудною? Судові не ясно.

— Мені соромно, прошу ясного суду...

— Тут суд. Тут не може бути сорому, а одна правда. Відколи ж то підсудна така сором'язна стала? Ге? Отже, як то було? Суд питає, як то було з тим зачіпанням?

— Ми їхали полем. Поліцай...

— Пшодовник, — поправив суддя.

— Пшодовник почав сунути свою ногу мені між коліна.

— Цо? І то вшистко? І це була причина, що підсудна кинулася з зубами на пана постерункового під час виконання ним службових обов'язків? Ге? А може, на фірі місця не було, і панові пшодовникові затерпла нога, ге?

— Може, й затерпла, — погоджується без переконання Марічка, аби тільки перестали на неї кричати.

— І через ту затерплу ногу підсудна кинулася з зубами на представника польської власті? Ге?

— Не через ногу...

— А пшез що?

Марічка чує холодний піт на переніссі. Він лоскоче її до нестерпності, але вона не може спромогтись на сміливість обтерти його. Вважає такий жест непристойністю перед лицем суду.

Боїться натякнути про свій сором, бо вже раз сказали їй, що в суді немає й не може бути сорому, а тільки одна правда.

— Підсудна буде відповідати?

— Буду.

— А венц, як було з тією ногою? — сміється їй просто в очі суддя, а дочка Петра Мартинчука, яка скоріше стерпіла би шпильку під нігтем, ніж образу гонору, тепер мусить мовчати.

— Я за ногу нічого не кажу... хоч то дуже не файно було з його боку... але я ще терпіла... але коли він поліз мені рукою за пазуху...

— Ах, так, — знову показує свої м'ятні зуби суддя, — і це підсудну так вивело з рівноваги... так образило, що вона ладна була нанести панові пшодовникові важкого ушкодження тіла... зробити калікою на ціле життя... Ге?

Марічка не знає, що вона могла б відповісти на це, а тому мовчить. Не хотіла нікого робити калікою, — але хіба повірять, коли скаже?

— Підсудна з села?

— Так, село Вишня, Нашівського повіту.

— І скільки років підсудній?

— Двадцять два роки...

— Двадцять два лятка вейскей дзевухе... І дотепер жоден парубійко не сунув підсудній руки в пазуху, ге? Але підсудна на жодного з них не кидалася з зубами, хоч то були прості хлопи, а пан пшодовник інтелігент... Хай краще підсудна перестане бавитись з судом в хованого і признається нам, з ким вона зв'язана організаційно...

— Я ні з ким не зв'язана. Була б з одним зв'язана, але мама намовила його... І він оженився з іншою.

Очевидно, що того роду зізнання, коли дивитись на них окремо, без застосування методу розгортання "плаценти" справи, могли б кваліфікувати підсудну як тупе, несвідоме, мало що не відповідальне за свої вчинки створіння.

Але суддя Матіясек в той час мав уже дані про те, що Йосафата, фальзе Марія, Мартинчук — дочка відомого комуністичного діяча Петра Мартинчука, особистого друга теж відомого на Нашівщині комуніста Броніслава Завадки.

Далі було відомо, що в селі Вишня існували два політичні табори: про— і контрурядові. Контрурядовий табір очолюють комуністи Петро Мартинчук і Василь Загайчик. Проурядовий, лояльний до влади табір очолює фактично (хоч і не формально) Степан Курочка, багатий хлібороб з того ж села. І тому намірене вбивство через утоплення з боку Йосафати Мартинчук відносно Савицької, дочки Степана Курочки, треба перш за все розглядати як акт політичного терору, а особисті мотиви, які фігурують у цій справі, — це лише один з досить популярних прийомів у діяльності вивротців.

Намір завдати важкого ушкодження тіла представникові державної поліції з боку вищезгаданої Мартинчук — це ще один доказ спонтанної, непогамовної зненависті комуністки до польського мундира. Бо ж наївним і смішним було б припускати, що сільська дзевуха, яку запідозрено у дитиновбивстві, могла аж так ревно реагувати на кавалерський жарцік з боку пшодовника Купки. Невідомо ще, чи той жарт взагалі мав місце, бо потерпілий заперечує.

Маючи такі дані, слідчий суддя будуватиме свій акт оскарження за артикулом 99

карного кодексу.

Але перед тим, аби надати стрункості будові акта оскарження, треба буде вилучити справу дитиновбивства. Тим паче, що були попередні дані про те, що підсудна взагалі не родила. Зрештою, новочасний процес, як учили колись Владислава Матіясека, намагається осягти не повноту доказів (пленіссіма пробаціо), а висвітлити правду.

Все ж таки формально треба було піддати оскаржену лікарському оглядові. Довелося в цьому випадку мимоволі порушити артикул 131 карного поступовання, який передбачає, що при огляді повинен бути бегли[33] тої самої статі, що підсудний, проте шалений опір оскарженої (змушені були застосувати фізичних методів, щоб вгамувати роз'юшену дівку) не знаходить ніякісінького виправдання для себе.

Розуміється, був то не дівочий сором невинної бялоглови, а лише ознака низької побутової культури темного русинського людику. Як виявив огляд, роди не відбувалися, але дефлорація мала місце.

І так, завдяки Матіясековому методові розгортання "плаценти" справа з типово кримінальної стає політичною, хоч, може, й не зовсім типовою. Коротко можна сформулювати її так.

Розгнuzдані вивротові комуністичні елементи, які досі стримувалися від застосування індивідуального терору, тепер змінили тактику, залучаючи до терористичних актів і жінок.

Озвірілі мегери кидаються не лише на громадян польської національності, але й на тих представників русинського населення, що ставиться лояльно до Польської держави.

Владислав Матіясек, який до своїх заручин з дочкою секретаря Міністерства юстиції сам мріяв про журналістську кар'єру, уявляв, як зарясніють газети проурядової орієнтації такими сенсаційними заголовками: "Молодий пшодовник поліції — каліка на ціле життя"; "Жертва комуністичного терору пшодовник Ян Купка піддається косметичній операції"; "Польки, глядіть пильно, де купаються ваші діти"; "Русинська хлопка в ролі убивці"; "Поліцаї на кресах повинні носити середньовічні кольчуги".

Наслідком зібраних даних було те, що Марічку з загальної камери перевели у "п'ятку" до політичних.

Мала "п'ятка" видається Марічці виповненою дівчатами по саміську стелю. Одна наперед одної засипають Марічку питаннями, ніби посівальник зерном на Новий рік: як звати? Довго вже сидить? Дістала вже акт звинувачення? Які новини там, на волі?

Марічка більше розглядається по дівчатах, ніж відповідає на їх запитання. Не має великої охоти говорити. Їй цікаво, що в цій камері одні молоді... І охайні. Вигладжені плаття, акуратно зачесані, чисті нігті. Глипнула крадькома на свої руки. Не чорна земличка за нігтями, а кримінальні бруді. І не м'ятою чи любистком заносить тут від дівчат, а пліснявим сопухом[34]. Ніби з скрині, Дмитрику, в якій довго лежало зацвіле шмаття. Але ти не дивуйся, бо стіни тут взялись грибом, гейби памороззю. Одне віконечко під стелею — і те загратоване.

...коноплі під стелю, льон по коліна,

аби вас, хрещених, голівка не боліла...

Дмитрику, їм далі здається, що я не при своєму розумі, бо чого питали б:

— Тебе, певно, по голові били?

Це, відай, тому, що я не хочу говорити багато. Вони мене питають по кілька разів одне й те саме, кричать мені над вухом, як глухій, а я все розумію, лише балакати мені з ними неохота.

При передачах дають нам пошматкований хліб, прошпиганий, ніби цідило, шматок солонини, проколоне яблуко, прорізану цибулю і, дурні, не догадуються, що "грипс"[35] можна переслати і в кістці цукру.

Яблука, що ти мені передав, Дмитрику, пахли різдвом і походили з саду твого покійного тата. То добре, що я їх пізнала, бо інакше була б роздала, не вкусивши. Ти знаєш, що я маю на думці. Хай яблука з саду Курочки їсть його Доцька, може, менше жовта буде.

Тут, на "п'ятці", все хтось дістає передачі. Буває й таке, аби ти знав, що приходять передачі від незнайомих людей. Тут такий закон: що хто дістане — мусить ділитися порівну з іншими. І тому я твоїми яблуками теж обділила всю камеру. Може, буде тобі, Дмитрику, і дивним здаватися, але тут багато такого, що тобі важко було б зрозуміти там, на волі.

А й справді, що сказав би Дмитро, коли б дізнався, що на "п'ятці" старостує слаба на груди, з повибиваними напереді зубами дівчина на ім'я Рута? Може, її й не зрозуміти Дмитру, бо для самої Марічки донедавна староста був не доконче живою людиною. Міг старостою бути двоповерховий, на жовтий колір помальований будинок з зеленими штахетами в самій середині Нашого. Перед будинком є великий квітник, в якому літом цвітуть високі, наче молоді яблуні, рожі, а зимою на їх місці стоять присипані соломою і снігом горбики, ніби дитячі могилки. Мале й старе в Нашому знає, що це будинок старости, або просто — староста. Могло старостою бути і невелике сіре авто, що раз або два рази на рік проїжджало курними дорогами Вишні, залишаючи за собою хмари пилуки. Міг старостою бути й надрукований папірець з печаткою, який приносив на біду й горе в дім селянина десятник і про який люди висловлюються наче про чорта: "Щез би".

Ой Дмитрику мій любий, хочу ще сказати тобі, що я тобі збрехала. Наша староста не називається Рута, а Рут. Але й не Рут. Справжнє її прізвище Еті, або Етка Браун. Та ти, напевно, не чув про неї, бо ти в газетах читаєш лише, хто кого вбив та чия коханка кому очі випалила. Може, я неправду кажу? Але не будемо сперечатися, мій срібний. Колись, може, рік, може, півтора року тому, Етка сиділа в криміналі. Я її не розпитувала за що, але гадаю собі, що за те, що й інші: може, за розповсюдження комуністичних листівок, може, за переховування нелегальної літератури (ти чуєш, як я навчилася вже говорити по-вченому?), може, за перевіз у дамській валізі револьверів або за агітацію за Радянську владу, не скажу тобі точно. Знаю лише, що тут хотіли зробити з неї донощицю-капуся, а вона не здавалася, і за це її сильно катували. Ой Дмитрику, я буду тобі десять разів розповідати, й ти десять разів мені не віритимеш,

що тут виробляють з людьми. Я хрест святий цілуватиму перед тобою, а ти однаково засумніваєшся: ба ци? На селі звірини ніхто так не мучив би, як тут людей катують! В нас як минулого літа прив'язали хлопці калатало котові до хвоста, то вже галасу було на все село, а тут можуть чоловіка роздягти догола, оповити мокрим простиралом (аби синців не було, не гадай собі!) і молотити гумовими прутами, доки людина не зомліє. Або закнеблювати (по-нашому — заткати) рот, в дірки від носа вставити гумові рурки, встромити їх у якусь рідку смердючку, і — на, маєш — дихай і втягай те паскудство в себе, доки тобі живіт лусне! Це не байки, Дмитрику! Так робили з тією дівчиною, що про неї я тобі розповідаю. А ще перед тим вони сказали їй: або будеш нам доносити на таких, як ти тут, в тюрмі, або не вийдеш живою звідділь.

І те молоде хрупке дівча, що, здається, до коліна переламав би його надвоє, вибрало смерть.

Мусила вона подумати собі: краще зогнити у криміналі, ніж зрадити товариша. Це велика річ, Дмитрику, могли отак сказати собі. Може, найбільша у світі, але ти це не годен зрозуміти. Ти — ні. Ти спудився смерті, що нею погрожувала тобі мама, і взяв Доцьку. Тому ти, хоч і хотів би, не годен зрозуміти Рут. Але я нічого не кажу. Не всі люди можуть однаковими бути, ніби ромашки на леваді — так чи ні? Хотіла я ще про Рут сказати, що все ж таки вдалося їй втекти за кордон.

Спас її господь, то хай би сиділа собі спокійно, та — ні! Через півроку закортіло їй до своїх, і (треба було їй цього?) в першому прикордонному селі прицупала її поліція. Тепер сидить вона з нами на "п'ятці".

Дотепер для Марічки всі поляки були одні пані. Дідичка пані тим, що пані з панів. За нею йде шеренга вишнянських польок: пані вчительки, пані постерункова, пані управителева, пані поштмейстєрова, пані кухарка у дворі. Кучера жінку — і ту в селі панею величають. Одне слово: що поляк, то пан. Так само і з єврейками. Дотепер у очах Марічки кожна єврейка була гендлярка. А чому? Та тому, що всі єврейки у Вишні були гендлярками. Гендлювали, котра чим могла. Котра за прилавком, котра за шинквасом, котра скуповувала у жінок покладки[36] котра міняла посуд і скло на зерно та повісма.

Для Марічки такою ж простою річчю було уявити собі єврея за прилавком, на базарі з кошиком, в шабас на spacerі з дітьми, як вишнянську жінку з праником на пралі.

Але євреї у тюрмі за політику... А от же Етка Браун... Є в камері одна полька з Нашого. Пані, можна сказати, а теж сидить за комунізм. Виглядає, як дівчинка, але, напевно, має свої роки. Бо як би інакше могла вчителькою бути? Може, це тому здається вона такою молоденькою, що сама невеличкого росту, а личко має маленьке, як у ляльки. Замість кіс на голові у неї пушок, ніби в молодого каченяти. Кажуть, що це по якійсь хворобі, а Марічка не допитується дуже. Бо й нащо? Називається вона Ядвіга, але на камері кличуть її Ягудкою, по-нашому Ягідкою.

Мамко мої золоті, вона ще більше терпелива, як ви колись до нас малих були. Правду говорю вам. Страх, яка погідна й терпелива. Може вам десять разів спокійно

пояснювати одне і те саме й ані не взлоститься, ні не здивується, як ви її і за одинадцятим разом не зрозумієте. Мамко, вона каже, що до арешту працювала по наших "Просвітах". Ще каже, що знає добре Бронка Завадку, того, що не раз до нас приїздив (а може, й приїздить ще й тепер) у Вишню. Якби ви знали, мої золоті мамко, як то велико значить мати тут когось, хто знає твого знайомого. Але ви цього не можете розуміти, бо у нас все село знайомі і всі вони з вами, а ви з ними.

Ягідка вчила Марічку рахунків і географії. Треба додати, що тут усі дівчата вчилися. По правді, то для Марічки смішно виглядало, як дівчата, лежачи під причами, бубоніли незрозумілі для Марічки речі, з яких могла вловлювати хіба поодинокі слова, як "товар", "оборот", "гроші", але що до чого в тій політекономії, вона так і до кінця не збагнула.

Замість шкільної дошки (Марічці здається, що вона давно-давно в школу ходила, — а може, то тільки снилося їй?), як годиться, була табуретка. Тут виглянцьовували її фляшкою до того, що блистіла, наче дзеркало. Коли по такій наглянцьованій повести, було, милом, то можна виразно відрізнити на ній цифри і лінії.

І хоч Ягідка терпляче по кільканадцять разів доказувала Марічці одне й те саме, вона однаково мала сумніви, чи земля насправді крутиться. Якщо б крутилася, то разом з землею не повинна б стояти на місці й ця проклята тюрма.

Молоденька вчителька малювала на табуретці землі, моря, гори й ріки. Марічка притакувала з делікатності, а сама вірила й не вірила. Бо як же це можливо виміряти такі величезні простори, коли у Вишні люди городів не можуть виміряти як слід? Коли б прийшлося ділити спадкову масу без геометра, у Вишні дійшло б до розбою поміж рідними братами.

Поговорить собі Марічка з мамою, татом, братами, сестрою, сусідами, й знову думки повертаються до Дмитра, бо йому завжди має найбільше сказати.

Ой срібний мій, та я говорю з тобою, гей з небіжчиком, бо відповіді від тебе ані раз не чую! Хочу розповісти тобі, Дмитрику, але лише тобі одному-однісінькому, як відізналася в мені "чорна жила" і що з того вийшло. Мої тато, чуєш, кажуть, що чоловік доти буде терпіти, доки не порушити в нього "чорної жили". Тоді він стає дуже злий і страшний тим, що йому вже все одно. Пішло з того, що ми тут ладилися до концерту в честь Леніна. А чого ти дивуєшся? Кажу тобі, до концерту з хором, з декламаціями, з доповіддю, з живими образами. Ще раз кажу, що то тільки вам на волі здається, що ми тут не лише мурами, але дошками забиті від світла. А воно трохи так, а трохи не так.

Ми знали наперед, я ж тобі казала, що тут пошта добре курсує, що в цьому разі з святами Леніна буде круто, як ніколи. Але таке тут право: чим вони до нас крутіше, тим ми з свого боку завзятіше! Вони нам раз наперекір, а ми їм — десять! Я мала співати у хорі. Ти ще не забув мого голосу?

Вже туй-туй має починатися концерт, а в камері й на лік нема червоної бинди. То треба би багато тлумачити тобі, але скажу лише одне, що не може бути концерту в честь Леніна без червоного знаку.

"Нема червоної бинди. Нема червоної бинди", — вистукує Рут хлопцям, а ті

відповідають:

"Чекайте. Червона бинда буде. Червона бинда буде". А мені плакати, Дмитрику, захотілося: а де ж мої червоні бинди?

І що ти гадаєш? Як не пильнували нас видзялова з ключниками (а вона в нас теньга[37] та грудаста, як кухарка Матильда нашої дідички), а все ж таки червона стрічка дісталася на "п'ятку". Приніс її в нашу камеру приклеєну до другого боку дна відра сам ключник. От такі чудеса творяться тут!!

Приготувалися ми, як має бути, і чекаємо з запертим духом знаку від хлопців, коли починати "Повстаньте, гнані і голодні...". Бо тут, видиш, Дмитрику, ще й дуже важне, аби виступити разом, минута в минуту, секунда в секунду.

Стою я з дівчатами в хорі, а серце так і валить в мені, що десь його аж у скронях чую. Дивлюся по дівчатах, а вони теж бояться глибше дихнути, аби не прослухати знаку від хлопців. І чого це в мене так серце билосся, не скажеш, Дмитрику? Рахую в пам'яті: один, два, три, чотири... І вже не пам'ятаю, чи до одинадцяти, чи до п'ятнадцяти дотягла, коли почувся той страшний крик: "Б'ють". Не можу тобі сказати, до чого той рев подібний і чи кричало десять, а чи сто чоловік. Нічого не можна було розібрати, бо по коридорах почалося тупотіння, біганина, вигуки, брязкіт заліза, клацання заряджуваної зброї... Я ж тобі вже згадувала, що тут усі за одного, а один за всіх. Староста дала команду, і ми почали теж разом з усіма кричати: "Б'ють!" Не знаю і тому не можу тобі сказати, чи, якби ми мовчали, минула б нас біда, але ми кричали одна дужче наперед одної: "Б'ють, б'ють", — хоч нас ще ніхто пальцем не торкнув. Але десь катували нашого товариша, і ми мусили кричати за нього. Бо то є організація, Дмитрику. Тому нічого дивного, що у камеру урвалася заюшена видзялова ще з двома ключниками.

"Ах, кричите, що вас б'ють (вона стала обзивати нас такими словами, що їх у Вишні й найостанніша жінка по-п'яному не вимовила б!)"! Тепер, — каже, — будете незадармо кричати!"

Вони кинулися зривати червоні биндочки в нас на грудях й бити, бити, Дмитрику, тяжкими залізними ключами по голові, по лиці, по очах. Що я хочу тобі сказати, мій срібний: аби-сь ніколи нікого не бив по очах. Про це я тебе дуже прошу, хоч і не приходжуся тобі шлюбною жінкою. Один з тих гицлів вдарив Ягідку в ніс, і її залляла кров на місці. І знаєш, тамтой настрашився. Я на власні очі побачила, як він змінився на лиці і почав наборзі витирати свої окривавлені руки об спідницю зімлілої моєї вчительки. Втім, поміж криками й зойками почулося виразно, хоч і не дуже грімко, "Повстаньте, гнані і голодні...". Староста наша дала знак, і ми затягли й собі. Я не можу сказати, як ми співали, відай, не дуже міцно й голосно, бо всі ми були змучені й збиті, але найважливіше, що "п'ятка" співала теж!

Видзялова мусила уздріти, хто дав знак до співу, бо відразу прискочила до Рут і залізним прутом з цілої сили врізала її по шиї... Та то шия — як у курочки голошийки, — кого ж там було бити?? Я ще заздріла, як Рут схопилася за горло, але й так було вже запізно. Кров бухнула їй носом і ротом. Ніколи б була я не гадала, що в такої зболеної,

такої змізерованої дівчини може бути стільки крові... І знаєш, Дмитрику, кров тієї мучениці нарушила "чорну жилу" в мене... І не лише в мене. Видиш, тяжко тепер сказати, як це акурат дійшло до того, але сталося таке, що камера почала не лише оборонятися перед ударами, але й собі бити! От так, ми — голіруч, а вони — залізьяками, але це нічо... "Чорна жила" дає силу, дужчу від заліза, кажу тобі, а ти вір або не вір. Як мої мужицькі пальці допали до упругої шиї видзялової, то я почула, що можу вбити. Я, Дмитрику, я, що дома курки не зарізала б, тут годна була вбити.

Тієї ночі сталися в нашівськiм криміналі дві новини: закатрупили на смерть одного політв'язня, і померла наша староста Етка Браун.

Одно ще хочу сказати, що небіжка правду якось казала, що "іноді мертві можуть більше зробити, ніж живі". Я казала це, а ти сам поміжуй, що це може значити. І не забувай, що я маю для тебе перстень не з золота-срібла, а з кіс моїх. І ще пам'ятай, аби-сь ніколи не бив нікого по очах.

Ім'я Еті Браун у свій час наробило забагато шуму в краю і за кордоном, щоб адміністрація могла поминути цю смерть без формального слідства. Пародія слідства зводилася до того, щоб ствердити, що Еті Браун померла внаслідок заавансованого туберкульозу легенів. Коли розслідна комісія в особі начальника тюрми, прокурора і видзялової з'явилася на "п'ятці", в'язні, ігноруючи запитання комісії, виставили такі постулати камери:

по-перше, політичні в'язні домагаються дантиста в тюрмі, щоб можна було вставляти протези на місце повибиваних зубів, і з такою самою метою домагаються лікаря-хірурга, щоб вправляв поламани ребра;

по-друге, вимагають, щоб кожний політичний в'язень був забезпечений радіонавушниками, аби в той спосіб міг глушити зойки і стогони катованих під часу допиту в'язнів;

по-третє, домагаються електричного світла у карцерах і кам'яних шафах, щоб воно хоч трохи відстрашувало щурів.

Наслідком такої заяви, як можна було зрештою і чекати, було позбавлення прогулянок, заборона отримання передач, заборона отримувати й писати листи для всієї камери.

Смерть Рут ще більше зблизила Марічку з Ягідкою.

Коли через два місяці слідчий викликав до себе Йосафату, фальзе Марію, Мартинчук на допит, то був не те що здивований, а ображений змінами, які сталися в підсудній.

Вважав, що його просто-напросто нечесно обмануто.

Зухвала (може, тільки непокірна, пане суддя?) постава, лексикон, живцем взятий з більшовицького політичного словника, типова поведінка політв'язня говорили за те, що перед ним новоспрепарований більшовицький агітатор.

Ясно, якщо такій надати трибуну, то вона у судовому залі влаштує мітинг, що — само собою зрозуміло — розходилося з тенденціями слідчого судді.

І тому, аби не дати нагоди вивротовим елементам для публічного виступу, а тим

самим для пропаганди шкідливих інтересам держави ідей, Владислав Матіясек, ображений, що його нечесно обмануто, взявся перебудувати акт оскарження.

Вважав за доцільне вилучити з нього політичний момент, тобто обійти 91-й артикул карного кодексу, а спертись у своєму оскарженні єдино на артикул, що відноситься до ушкодження тіла під час виконання обов'язків і передбачає від 1 до 5 років тюрми.

Це й було основною причиною, чому справа Йосафати, фальзе Марії, Мартинчук затягнулася у слідстві понад передбачену карним кодексом норму.

Між іншим, факт цей був відмічений як мінус в діяльності молодого судді, що зрештою безпосередньо не торкається нашої справи. І так Марічка знову опинилася в загальній камері, яка в нашівській тюрмі значиться під номером 9.

Уперше цього року термометр показує дев'ять градусів морозу. Надворі такий спокій, що кошлаті від паморозі телефонні дроти, які так скидаються на ялинкові ланцюжки, не ронять жодного кришталіка. Промені сонця відбиваються від снігу на дахах будинків. На білому тлі небо здається темно-голубим. І цей колір робить його абсолютно бездонним. Повітря має такий запах, ніби у високих горах.

Зоня стоїть біля вікна і дивиться на вулицю, на тіні від протилежних домів, що псують ілюзію про сонячну країну, на людей, які поспішають дрібним, зимовим крочком і нагадують цифру на термометрі.

Оля, Неля і Слава сидять у кухні, спинами до печі, і співають над філе[38]. Зоня внутрішньо не може, просто не може переламати себе морально, взятися за ту роботу. Для неї означало б це те саме, що здатись, визнати себе подоланою, позбавленою надії на інший вихід з становища, в яке попала їх родина. Однак лежати з книжкою на дивані тоді, коли її сестри схилилися над цією томливою роботою, від якої болить спина і коле в очах, вона теж не може.

В її житті повинно прийти інше розв'язання. Зоня відчуває, що час для цього настає.

Можливо, її сестри теж не мають наміру робити з цієї праці професії. Вони вхопились її як тимчасової, щоб тільки роздобути якийсь гріш для хати. Але чи це не образливо — за такий марний гріш віддавати стільки часу і здоров'я?

Можна б вишивати для українського кооперативу "Народне мистецтво", заробити трохи більше, кажуть, — але як дістати звідти роботу, щоб про це ніхто не дізнався?

Офіційно Річинські не впали ще так низько, аби жити з фізичної праці. По філе ходить Мариня. В тих колах ніхто її не знає. Вона приносить від одної посереднички, бідної вдови-єврейки, яка дістає від посереднички більшої, а та доставляє посередникові-гуртівникові. І тільки він здає готову продукцію комусь, хто вже має пряме відношення до фабрики, яка пускає фіранки у світ.

Фабрика та далеко, аж у Познані. Там додають до мережива маркізету і з Познані, вже з маркою відомої фірми, вертають фіранки знов у Галичину. Колись, розповідають Марині давні в'язальниці, платили за цю роботу непогано, але тепер набралось забагато (і з кожним днем більше) безробітних дівчат, що беруться за цю роботу. Тому, хоч фіранки філе мають популярність і збут їх зростає, ціна за їх виготовлення падає. Появляються щораз то нові посередники, яких, річ ясна, оплачує не власник фабрики,

а Оля, Неля і тисячі їм подібних безробітних, не потрібних суспільству і державі дівчат.

— Трудно! Нині кожен хоче жити, — відповідає Мариня, коли дівчата насідають, аби вона вишукувала такі джерела, де найменше посередників, бо це ж страшно, просто дико сліпати від ранку до вечора за вісімдесят сотиків на день.

Мариня трохи зла тому, що дівчата зайняли її теплий куток біля печі, а ще більше тому, що Зоня демонстративно бойкотує філе, ремствує і шукає тільки причини до сварок.

— Я не знаю, як цеї ночі спатиме пан Мажарин? Чи я знаю? Як гадають їмосць? Може, йому сьогодні до ліжка поставити пляшку з гарячою водою? То так здається, дотепер спати в неопаленому покої. Пес не витримав би. Прийде бідачисько з того шпиталю та й ходить по хаті в плащі, як найнявся, щоб тільки трохи кров розігріти. Часом до кухні забіжить. Він, мабуть, думає, що ми наймили йому покій з опалюванням. Я кажу їмосці, і воно на зіхер[39] так буде.

— Моя Мариню, пан доктор не можуть так гадати, бо при наймі не було мови про це.

Олена, що, незважаючи на протести дівчат, допомагає їм у в'язанні, від якогось часу починає висловлювати практичні, основані на параграфах законів думки. Ясно, якщо не було в умові опалювання кімнати, то ніхто не може мати до неї претензії на холод у кімнаті.

— То треба докторові пригадати, — наполягає Мариня, бо їй болить серце не так за Мажарина, як за Славу, — що треба дров купити. Якби то інші часи, — посилає Славі розуміючий погляд, — то я сама напалила б у його кімнаті, ще й попіл вимела б.

— То Мариня так розпадається над паном доктором, що він спить у нетопленій хаті, а нас Марині не жаль? — сміється сумно Ольга.

Мариня має на це свою логіку.

— Ви мусите, біднята, спати поки що в неопаленій кімнаті, а він ще не мусить. Може б, ти, Славуню, — звертається безпосередньо до Слави, — пригадала йому, що треба купити дров? Ще дістане чоловік запалення і зійде марно з світу.

— Та що ти, Мариню? — не обурюється, тільки дуже ніяковіє Слава. — Де ж би з ним про такі речі говорила?

— Як так, то я з ним сама поговорю, — зловісно заповідає Мариня. — Коли жодна з вас не має змилювання над християнською душею, то я буду мати! Я кажу, якби трохи краще з дровами було, то не питалась би у вас ради... А так що ж! Трудно, як одні працюють, аж очі вилазять, аж горбатіють, а другі сидять з виманікюрованими руками і чекають змилювання господнього... Як хтось має встрент[40] до праці...

Тоді розчинились двері з суміжної кімнати так тихо, що Слава, яка сиділа спиною до них, не повернула навіть голови. Двері мусили бути відхилені тільки, коли так беззвучно розчинились. Зоня стояла на порозі. Обрамована хутринами на тлі того білого кришталевого світла, виглядала, як дівчина з картини.

І тоді саме впали оці слова з уст Зоні до Марині і всіх присутніх:

— Хай Марині не болить голова за мене... Я їду на вчительську посаду...

Паде чудодійне слово "посада", і народжується дія. Починає працювати людська думка. Рухається з місця час і галопом через можливе й неможливе мчить уперед. Розступаються стіни кухні. Стає ясніше. Стає просторіше. Світ вабить до себе простягненими долонями.

Посада — це спокій і безпека. Так думає Олена.

Посада — це можливість допомогти Маркіянові Івашкову. Так думає Неля.

Для Марині посада — це поновлений кредит у Кремера, шанобливі уклони двірника. Певне місце у суспільстві: "Ми — державні службовці". Це, нарешті, солідний розподіл днів від першого до першого: "Прийдете по першим", "Платимо на першого".

Посада — думає Слава — це можливість вирватись у світ.

Для Ольги посада — це перш за все перемога над тим "типом". На жаль, її, Ольгу, не може так легко чекати посада, як Зоню, бо в неї, по суті, немає жодної кваліфікації.

Гімназія, яку закінчила Ольга, — це місток у вищі учбові заклади, а не професія. Чому покійний батько не дав їй змоги перейти через той місток? Чи справді заздалегідь готовив її у добродійки?

Примирена, розохочена, ніби тільки-но у світ випущена, Мариня забуває про всі непорозуміння вчорашнього дня і обіймає сердечно Зоню.

— Направду паннунця мають уже посаду? Прошу їмосць, а я не казала, що за сиротою бог з калитою?

Олена, навчена гірким досвідом, обережна, щоб радіти, але відчуває, як бере верх над усім іншим в її серці добре передчуття. Вона не наважується поставити Зоні відвертого запитання. Вона боїться сполошити добрі сили, що знову беруть під свій захист їхнє житло.

"Не треба, — умовляє вона себе, — забігати наперед. Все прийде само собою і в слухний час стане на своє місце".

Сестри не дивляться безпосередньо на Зоню. Але Зоня відчуває, як вони мліють від цікавості. І тому вона мусить дати пояснення:

— Мама знає, я вирішила написати до Вацика і, — вона свідомо відкинула слівце "попросити", — звернутись до нього у справі вчительської посади десь у Львівській окрузі.

— Тільки-но вирішила, — вихоплюється сповнене розчарування зітхання з грудей Олени, — але якщо вирішила, то вже добре, — додає скоренько, щоб, боронь боже, своїм запалом не вбити запалу у Зоньки або в якийсь інший спосіб не пошкодити доброму починові.

Оля, Слава і Неля повертаються до праці. Три спини знов нахиляються над п'яльцями, думи врівноважуються, час уповільнює хід: нічого не сталось. Все так, як було вчора і як буде завтра. Видовище закінчено. Глядачі розійшлись додому.

— А ви побачите, що з цього все ж таки щось буде, — по довгій паузі озивається перша Слава.

— Може, — притакує їй Неля. — В цьому випадку йдеться, головним чином, про нахабство. Мені здається, що в нашої сестрички його не бракує...

В суміжній кімнаті при замкнених дверях Зоня з Мариною радяться (ось де спільники, — сміється в кулак Слава), а Олена стоїть збоку як німий, але всім серцем прихильний свідок.

— Але хай паннунця в тім поданню виразно напишуть, що паннунця дочка покійного отця каноніка, бо паннунця знають, як то нині... рука руку... Її, той казав.

— Але ж, Мариною, — обурюється Зоня, — це ж не буде елегантно. Хай уже Мариня краще не втручається до цієї справи... Я сама знаю, як треба. Я ж долучаю метрику до прохання. Власне, що не треба нічого просити... а навпаки... зберігати гідну, як годиться доньці отця Річинського, форму... Я заадресую тільки до власних рук куратора, а він уже, хай Мариня не журиться, зрозуміє, в чому справа... Треба зберігати елегантну форму. Розуміє Мариня? Таж то пан з панів, Мариною.

Мариня біжить до крамнички і приносить зразу ж аж сім аркушів паперу. Ще тільки лінійчик, ручка і чорнило. Де ручка? Скільки ж тих ручок у хаті було. Де ж вони поділись тепер усі? Знаходиться нарешті якась ручка, але перо негодяще. Мариня біжить до крамнички за пером. Приносить їх цілу дюжину різних.

— Паннунцю, ануко, беріть оце золоте...

Вона хукає на щастя на перо, але Зоня не хоче скористати з цього щастедайного пера, бо вона пише тільки "рондовим".

— Хукніть на це, Мариною, — напівжартом-напівпереконано підсуває Марині перо "рондо".

Зоня встромлює перо в чорнильницю, аби наперед випробувати, і з досадою відкидає його. В чорнильниці не чорнило, а чорнильний мармелад.

— Висохло, — констатує Мариня.

Чорнило в хаті висохло! Скільки то вже часу, гей, люди, ніхто не писав у цьому домі?

Нарешті, щоб не бігати втретє до крамнички, позичають у Мажарина вічне перо. При цій нагоді вияснюється справа зимового опалення. Виходить, Олена мала рацію. Доктор Мажарин не вважає і не вважав ніколи, що він наймав кімнату з опаленням. Просто не посмів турбувати пань, щоб зайнятись цим, а сам, як чужий у містечку, не знає де дістати рубані дрова. Поки що дає Марині п'ятнадцять злотих і просить, щоб вона зайнялася цим ділом.

П'ятнадцять злотих! Три срібних п'ятки лежать на столі, і сам їх вигляд справляє вже приємність, хоч призначення їх заздальгідь відоме.

Нарешті прохання — після кількох редакцій і коректур — готове.

— Сьогодні вже запізно, — каже Зоня, — а завтра з самого ранку піду до магістрату за свідоцтвом про здоров'я і сама віднесу його на пошту...

— Ей, ще аж до завтра чекати? — стурбувалась Мариня. — Я б радесенька вже з ним полетіти на пошту... Таж то кожна днина дорога...

Зоня бере одну п'ятку зі столу і передає Марині.

— Хай Мариня купить булок, півфунта шинки, цеголку масла, п'ятнадцять дека шоколадних помадок, — я плачу сьогодні вечерю!

— Дитинко, — дуже скромно відгукнулась Олена, рада в душі, що в Зоні бодай раз дало знати себе добре серце, — таж то не наші гроші.

— Але ж, мамо! Тепер, гадаю, я можу дозволити собі цю дрібничку! Хай Мариня не вагається... я відповідаю за гроші пана Мажарина!

І коли ввечері вся сім'я сидить за столом і смакує булку з маслом та шинкою, почувають усі, що Славі, наприклад, трохи смішно від цього, що світ був би значно кращим, коли б усім було дано змогу, замість картоплі в лущинні, споживати булочку з маслом.

Слава по своїй простоті висловила цю думку вголос.

На це сказала їй Оля:

— Мені здається, що ти маєш рацію. Коли подивимось позад себе, в історію, то всі соціальні реформи, всі світові війни і революції крутяться головне коло цього питання.

Після вечері, коли те, що так радувало очі і підносило настрій, було поховано у шлунку, Зоню охопили сумніви: чи той Вацик захоче зважити на дочку померлого приятеля? Чи покійний татко справді дружив з ним, чи тільки... сфантазував собі цю приязнь, як багато чого іншого?

— Чого ти так задумалась, Зонцю? — спитала невпевнено Олена з забобонним трепетом у серці, щоб усі ці мрії, що так підбадьорили її серце, не щезнули, як мильна банька.

Замість Зоні відповіла Мариня, що саме збирала посуд зі столу:

— Або то, прошу їмосці, нема ж над чим роздумувати? А в котрім-то селі буде посада? Чи далеко від станції? А чи добрі люди? А чи директор якийсь людський? А чи школа відповідна? А чи свій парох, чи тільки доїжджий? Таж то голова може розтріснутись від думок, а їмосць питають, мов дитина.

Юлько Скиба і Дувід Таненбрух були суджені в останньому великому збірному процесі комуністів Покуття.

Сліпий випадок охоронив Бронка від арешту.

Спалах інстинктивної короткої радості від того, що його обійшла біда, скорю поступився довготривалому, з неприємним осадком почуттю нез'ясованої провини перед засудженими товаришами. І ось тепер Юлько Скиба і Дувід Таненбрух повернулися знову в Наше.

Дувід і Юлько, різні по натурі й темпераменту, не особливо заприятені до свого ув'язнення, тепер майже не розлучалися. Засвоївши одні й ті самі, породжені однакою способом життя, прийоми мислення, своєрідну настороженість до людей на волі (незалежно від ролі у їхньому житті), до того ж тюремний жаргон, вони уподібнилися, мов ті сіамські близнюки.

Борис Каминецький сказав Бронкові наче жартома:

— Ти слухай, тобі не здається, що нашим кримінальникам вдарило кадило в ніс? А ти знаєш, таке може бути. Я знав одну попадю на Поділлі. — Згадавши свою сторону, Борис уже не міг стриматись. — Ах, Поділля! Я не буду я, коли не потягну тебе колись у ті сторони. Сонце там, я вже говорив тобі, скривається поволеньки, на очах сідає за

обрій, ніби потопає...

— А як же то з попадею було?

— Ага, попада. Хотіла баба руки накласти на себе, бо піп — ти чуєш — не цілував її так палко, як колись у молодості.

— А при чому тут Юлько з Дувідом?

— Та вони самі ні при чому. Як кажуть, неправий ведмідь, що корову з'їв, — неправа корова, що в ліс пішла. Вони не винні, то ми... Пощо було улаштовувати їм ті вар'ятські овації? Вийшли хлопці з тюрми, то їй добре, що вийшли з цілими ребрами та неповідбиваними печінками. А фіміам їм курити за що? То що — дивниця, що комуністів садять? Та була б більша дивниця, коли б комуністи в тюрмі не сиділи. Хіба не так? Ти, Броник, раз чи двічі сидів?

— Раз, — не без сорому признався Бронко.

— Нічого, ще посидиш, — підбадьорив його Каминецький. — Не журися. Це тебе не мине. Але одне пам'ятай, що це, хлопче, не героїка, а служба. Ти, чуєш мене, слухай!

Бронко признав рацію Борисову. Може, їй справді не треба було аж подію робити з такого повсякденного явища, як повернення товаришів з тюрми. Легко сказати?

Он Юлько — як він змінився за ці роки. Мертві (хоч і природні), без полиску зуби і жовтава, дрябла, як дамська лайкова рукавичка, шкіра аж ніяк не в'язалися у пам'яті з образом "симпатичного блондина", як звали колись Скибу дівчата.

Поза тим він лишився і далі таким же рухливим і дотепним, як колись, тільки з тією різницею, що рухливості було трішки-трішки забагато.

Натомість Дувід майже не змінився. Був, як і колись, рудий, пишноволосий, довготелесий, з рухливими, наполошеними очима. Нічого з цих зовнішніх прикмет не убуло йому.

Непропорційно довга, колінцем надломлена посередині шия ніби відставала трохи від тулуба вбік. І тому на перший погляд голова здавалася настромленою на палю.

— Де ти працюєш, Дувід? — досить недоречно запитав його Бронко.

Дувід за професією муляр. Бронко, що залишився на волі, повинен був знати, що тепер панує застій у будівництві.

— Що значить, де я працюю? Де я можу працювати? Я цікавий знати, хто тепер будується? Виділи-сьте його! Може, ти знаєш, хто тепер ставить хату, то мені скажи, а я попрошуся до нього на роботу за один кокс[41]. Я працюю! Я чекаю, коли в мого сусіда комин розвалиться. Але я не люблю бути песимістом, — чи не так, Броник? Ти не віриш мені? А якби я тобі сказав, що хочу оженився? Ну, то що? Чого закліпав очима? Може, знаєш яку алі-бабу?[42] Що тут може бути дивного?

Броникові було не так дивно, як досадно. Зачепила його легковажність, з якою Дувід заговорив про одруження.

— Ну, дивись на нього, чого ти замислився? Броник, женитися збираюся я, а не ти! Ти хочеш знати, що я собі думаю? Сказати тобі? А може, я собі думаю, що коли мене знову запакують в цюпу[43], то якась бідна дівчина матиме кусок хліба. Ви чуєте, Каминецький, що мені говорить моя мама? "Що таке — каже моя мама, — ти її знаєш,

Броник, правда? — як ти сидів у криміналі, то ти більше заробляв, як тепер. Тебе не було, — каже моя мама, — я плакала, але я більше отримувала на хату, ніж при тобі". Ви чуєте, Каминецький, як працює червона поміч?

— Ви ідіот, Дувід, — замахнувся вдарити його по носі Юлько Скиба, але той подав голову назад. — А як та бідна дівчина, яку ви збираєтесь ущасливити, залишиться після вас з купою бенькартів?[44] То як? Червона поміч має годувати весь ваш хайдер? Ви шукаєте легкого фарту?[45]

Різниця поміж ними була й та, що Дувід жив при рідні, тобто з матою і сестрою-кравчиною, а Юлько відрікся батька і тинявся по чужих хатах. Останньо жив кутом у вдовиці-девотки[46].

Побожна вдовиця, знаючи про те, що Скиба сидів за безбожний комунізм, взяла його до себе на квартиру з богоугодним наміром навернути заблукану душечку на путь істини.

Скиба піджартовував собі, що його господині ще бракує декілька очок, щоб напевняка попасти в рай. Його навернення в лоно католицької церкви мало запевнити пані Флорі вільний вступ крізь небесну браму.

Сам Юлько вважав себе революціонером-професіоналом з вузькою спеціальністю пропагандиста. За пропаганду марксистських ідей (хлопці умудрялись кишенькове видання "Капіталу" Маркса втискати у обкладинки молитовників і "молились" з них під час богослужінь чи нудних реколекцій) Юлька вигнали з шостої гімназійної.

Дуже можливо, що коли б при допиті у дирекції він був виявив більше скрухи, то, посилаючись на недозрілий вік, його залишили б у школі, відповідно покаравши. На жаль, як сказав директор, "учень не проявив доброї волі в тому напрямі". Проте, зважаючи на розпач і мольби батька, нижчого поштового службовця, Юлькові не видали жовтого білета. Його прогнали тільки з однієї гімназії, а всі інші стояли ще отвором перед ним.

Батько, бажаючи ізолювати сина від згубних впливів комуністичної ідеології, що знайшла своїх визнаців навіть у такому тихому містечку, як Наше, прилаштував сина в гімназію в далекому бойківському Самборі. Нові обставини, як гадав він, нові люди позитивно вплинуть на хлопчиська, бо Юлько переходив з класу в клас без поправки, при відмінній оцінці з науки релігії і поведінки.

І правда. Юлько закінчив гімназію, здав на атестат зрілості, а по канікулах вписався на юридичний факультет Львівського університету.

Юриспруденцію, чи то пак право, як говорилося тоді в Галичині, обрав молодий Скиба тому, що був це єдиний факультет, який можна було, по суті, кінчати заочно, тобто з'являтися в університет тільки на семінари.

Та заспокоєння батькове щодо долі сина було передчасним. За поширення антидержавної (читай — комуністичної) літератури Юлька виключили з другого курсу університету. Явних доказів провини за Юльком не було, тому справа не дійшла до суду, але з університету все ж таки відчислили.

Син намагався вмовити батька, що він богові духа винний. В університеті в'їлися на

нього за те, що він виступив на семінарі з критикою церковного права. Батько вірив і не вірив. Одне знав певно, що не бути йому батьком адвоката.

А далі що? Чей же недопустима річ, щоб здоровий хлопчисько сидів батькові на карку і тільки б у нього до чиніння, що поширювати комуністичну літературу.

Після розширеної родинної наради (приїхав тіточний жінчин брат із Львова) було вирішено, що найкраще для блудного сина, коли примістять його продавцем, чи то пак суб'єктом, у католицькій книгарні "Наш дзвін". Причому враховано й ту обставину, що якраз у цій книгарні рух невеликий, так що студент-невдаха зможе знічев'я і яку побожну книгу прочитати, що буде йому тільки на користь.

Супроти такої перспективи старий Скиба знову вдарився в оптимізм: добре, що добре кінчається.

Цим разом добро потривало неповних три роки. Старий Скиба дякував господові, що нарешті син врозумився і... зліз йому з шиї.

Воно-то так, що адвокат то не купець, але краще побожний суб'єкт, ніж безбожний меценас.

Все, здавалося, йшло тихо-мирно, коли раптом нагрянула поліція з тайняками на "Наш дзвін", замкнула вхід, спустила штори, і почався обшук.

Одне слово, Юлька заарештували з місця, але цим разом до особи заарештованого доєднався ще плік речових доказів. Марною потіхою був для старого факт, що разом з Юльком сіло в тюрму тоді кільканадцять хлопців з Нашівщини.

Як виявилось на процесі, Юлько зробив з "Нашого дзвона" експедитуру комуністичної літератури, яка в обкладинках молитовників і житій святих розсилалася у всі кінці східних країн Польщі.

Спокійному, добродушному Скибі (якого зрештою всі в Нашому знають) цим разом урвався терпець.

Батько відрікся сина.

Певно, не прилюдно, не через газету, як то практикували інші батьки з непоправними дітьми, але отак в родинному колі заявив, що відтепер не хоче бачити того лайдака на очі. Хай батяр[47] робить тепер, що сам хоче, коли не хотів слухатися батька.

Так хай спить, як постелив собі. Батька більше не обходить його доля. Кінець.

Проте ця грізна заява не перешкоджала старому, коли Юлько сидів в тюрмі, час од часу кинути жінці кілька злотих в руку і, не дивлячись їй в очі, промимрити:

— На, зроби яку передачу тому шибеникові, але пам'ятай: я нічого про це не знаю...

Коли Юлько вийшов з тюрми, батько залишився непримиренним, зате мама мала для нього наготові одяг, черевики і кілька злотих на перші потреби.

Про влаштування на роботу сидівшого за комунізм, та ще й на додаток у такому акустичному містечку, як Наше, поки що й мови не могло бути.

Юлько, правда, під час свого примусового безробіття отримував дещо з червоної помочі, але це не давало йому великого морального задоволення, хоч і бадьорився перед хлопцями: мовляв, серед своїх чоловік не пропаде.

— Допомога, — сказав оце недавно, — від товаришів — клята річ, але все-таки це — конечність, а не гонор. А що мені тепер робити? — напирав на Каминецького, ніби єдино відповідального за такий стан речі. — Пасьянс класти чи гнати до Пацикова кіз кувати.

Був це, між іншим, і натяк на деякий застій в нашівській підпільній організації.

— Ти будеш мати роботу, і то скоро, — сказав Борис Юлькові, звернений обличчям до Бронка, — і ти дістанеш зайняття.

— Мені-то що? Я маю роботу...

— Маєш? А ти насамперед скуштуй, а потім говори: "Не солоне".

Тоді-то, власне, Борис Каминецький і сказав хлопцям про рішення ЦК КПЗУ видавати в Нашому дві газети: легальну і нелегальну. Фактичним редактором легальної мав би бути Юлько. Про нелегальну і зв'язану з нею техніку, тобто друкарську машину, мала бути окрема розмова в чотири ока з тим, кого це буде стосуватись.

Борис, хоч і намагався тримати себе в руках, внутрішньо весь був у радісному русі. Його по-мужськи квадратне, відкрите обличчя ("як екран", — сказав колись про нього Дувід) пашіло золотисто-цегляними рум'янцями.

Звістка про призначення Юлька фактичним редактором легальної газети перш за все розстроїла його. Годі було відразу второпати, чи він радий такій новині, чи поставився до неї, як до непосильної ноші.

Скиба заметушився, втрачаючи, в першу чергу, контроль над пальцями рук. Причесав ними (шкіра на руках кольору старої лайкової рукавиці, що й на обличчі) споловіле волосся, поманіпулював щось біля краватки, хряснув суглобами, почекав, наче потребував перепочинку, і спитав не зовсім до речі:

— Дві газети в одному Нашому?

— Так ти знаєш, що вони матимуть не локальне значення, — пояснив Бронко, хоч, напевно, питання Юлька носило тільки риторичний характер.

— А що я кажу? Але хай мене шляк трафить, як я розумію, в чому ж заковика! Легальна... то значить... ми маємо видавати тепер... коли абсолютно всі легальні видавництва закриті, легальну революційну газету. В моїй макітрі це не вміщується.

Каминецький зробив декілька потужних вимахів руками вперед.

— Скажу тобі, хлопче (Бронко подумав: "Ще не так давно він лише мене одного називав цим словом"), одну східну сентенцію: "Філософія є дерево, яке росте з серця і видає плоди за посередництвом язика". Партії ж треба знайти ще одну дорогу до розуму і серця безпартійної маси, — чи як ти вважаєш? Тим паче, що ту масу треба часто переконувати, що вся біда в нашому житті іде від нашого профашистського уряду. Скажи, Юльку, але так, по-чесному, ти знайомий з матеріалами сьомого конгресу Комінтерну?

— Якими?

— Я ж тобі кажу — якими! Ти хочеш конкретніше? Наприклад, з промовою Димитрова? Знаю. Можеш не відповідати... читав у скороченні... давно... забув... Броник, я давно збираюся тебе спитати... в тебе є моя вудка? Мені щось здається, що я

восени залишив в тебе під стріхою. — І не чекаючи Бронкової відповіді, без запинки процитував: — "Ми — вороги всякої схематичності. Ми хочемо враховувати конкретну обстановку в кожний момент і в кожному місці, а не діяти по певному шаблону скрізь і всюди", і ще... Чекай, чекай, я згадаю... І ще: "Ми хочемо викорчувувати з наших лав самозадоволене сектантство, яке в першу чергу загороджує нам дорогу до мас".

— Досить, — нервово обірвав його Юлько. — Мені і без цитати все ясно. Цікаво, що за вождівські манери... пояснювати ясніше від сонця?

— Що значить — ясно? — спитав Дувід. — Мені зовсім не ясно... популярна газета... Громадсько-політична чи як? Що значить — ясно? Вам, Юльку, ясно, що треба буде вміщувати "Кутики господині", "Лікарські поради", "Як добре і здорово готувати", "Косметичні поради", "Матримоніальні оголошення"...

— Дувід, — поклав Борис своє важке ручище на його тендітне плече (неприємно признаватись до цього, але Дувід на волі зримо схуд, хоч і позбувся хворобливої білості шкіри), — тепер я для тебе зокрема процитую: "Ми хочемо викорчувувати з наших лав самозадоволене сектантство, яке в першу чергу загороджує нам дорогу до мас". А крім того, ти не можеш редагувати газети, бо не знаєш української літературної мови...

Таненбрух почервонів, аж Бронкові прикро стало за нього.

— Що значить — бути редактором? Хто хоче бути редактором? Я — муляр. Я можу печі класти. Що значить — я не знаю української мови й хочу бути фактичним редактором? Я тебе питаю, що це значить?

— То значить, що ти будеш печі по селах людям класти... І виконувати попри те ще деякі партійні доручення. Смішака ти, Дувід! А твого фатерка, — широко посміхнувся Бронкові, — зробимо зіцредактором[48] легальної газети.

Бронко відчув, як раптом зник його добрий настрій, а власні рамена затяжіли йому.

— Залишіть старого Завадку у спокою, — хотів, щоб це вийшло в нього як жарт, та саме це йому не вдалося.

— Чого ти денервуєшся, хлопче? Газета ж легальна, жодної небезпеки не бачу для батька.

— Бо не про вашого батька йдеться, — скипів Бронко і в ту ж мить обізвав себе квадратним дурнем. "Нерви?" — спитав себе з деяким сумнівом. "Нерви", — була впевнена відповідь.

Розрив з Сташкою, від якої відійшов душею, але якої не могла забути його кров, не приніс Бронкові сподіваного спокою. Стаха існувала в його житті як постійно діюча небезпека. Ніколи не був вільний від страху, що Кукурбівна, зустрівши його в товаристві Ольги Річинської, не нанесе образи тамтій.

Була це одна з не усвідомлених до кінця причин, чому він після концерту Мединського не робив спроби наблизитись до панни Річинської. Зрозумів, що, будучи вільним, він був ще більше спутаний, ніж тоді, коли вважав себе за жонатого. Холонув від самої думки, що хто-небудь міг би грубо поставитись до білої панни. Була для нього уособленням жіночої чистоти, яку поетично порівнював до краплини роси в келисі квітки. Любив її за те, за що ненавидів середовище, з якого вийшла. Була для нього

ніби спиртне для алкоголіка, який розуміє його пагубну силу, але пірвати з ним не в силі.

Це духовне розщеплення, оцей непорядок у власному серці діяв Бронкові на нерви, призводив до роздратованості, до випадів грубості, першою офірою якої падала мати.

Павлина, туманно здогадуючись, що син її знову встряв у якісь амурні перипетії, хотіла в який-небудь спосіб дати знати Бронкові, що вона, мама, співчуває йому.

Хотілося якнайкраще, а виходило, на жаль, навпаки. Її рабська запобігливість, услужливість, якої ніколи так підкреслено не проявляла, лише дратували хлопця.

Бронко не дуже-то й каювся, що грубив матері. Де ж пак! Не встиг він оглянутися за ножом, коли мати вже підносить йому врізаний шматок хліба; ще не замкнув дверей за собою, коли мати вже наливає йому теплої води до мийниці; ще не стріпав з грудей воду, як мати вже стоїть перед ним з рушником.

Часом вибухав, не рахуючись із словами:

— Не треба мені вашої опіки! Я вже змучився від неї. Уступіться нарешті від мене.

Павлина відступала без слова. Промовчувала синові як у молодості чоловікові, але, як тоді, так і тепер, не почувала себе з цього боку упокороною.

Кому уступалася з дороги? Своїм найдорожчим!

Свої жалі до Бронка виливала перед чоловіком:

— Не хотів мене слухати... вперся... вона або ніхто... Шо-м ся напросила, шо-м ся наплакала — ані ду-ду... А тепер сам покинув її. Думала-м, що тепер йому світ розв'яжеться, а він аж зчорнів. А чого? Я собі гадаю, що тут неспроста. Де ж би сьогодні дівки залишили такого хлопця у спокою?! Але чи скаже, що його тлумить? Лише те знає, що буркати мамі... Ти б поговорив з ним... все-таки, рахувати, якийсь тато...

— А чого я буду говорити? До мене він не буркає, бо я його не випитую того, чого не треба. То ви, баби, цікаві... аж... аж... Я дивуюся, як ти, Павлино, того не розумієш! Слухай ти мене: хлопчисько бігав туди щодня по вигоду, наче теля на тепле молоко, а тепер урвалося. Слухай ти мене, а кров бурлить...

— Ет, пусте!

— А ти не дуже-то "пuste"! Я, чоловіче, був на війні і знаю, — тут ти вже мені не говори, — як казилися хлопці без баб... Ти мені будеш доказувати! А ти ще береш і дивуєшся, що хлопець ходить хмурний...

"Згадав те, — подумала Павлина, — що я давно забула". Фронти! Пам'ятає трохи і вона оті фронти! Інші жінки побивалися, аби чоловіки каліками не повернулися додому, а вона чомусь завжди була певна, що її Йосиф повернеться живий і здоровий. Павлина боялася чого іншого. Спати ночами не могла з страху, щоб він не роздивився по світі та не пристав до якої болгарки, чи чешки, а чи до росіянки у плену.

Коли повернувся, була така щаслива, що святотатством вважала б розпитувати про інше. Передчувала, що ту дужу шию обіймали не одні білі, до ліктя закасані руки.

Іноді, на початку ще, тихо нило серце, але вона ніколи, боронь боже, не наважилася б розпитувати його, як він з камратами на тих фронтах баришкував з

чужими солом'яними вдовами.

Згодом і це опустила пам'ять. От згадалося, як зайшла мова про Бронка.

Молодий Завадка справді переживав душевну кризу. Розрив із Сташкою, безглузда претензія до Ольги Річинської за те, що вона переслідує його в думках, наростання конфлікту між ним і шефом, вічне незадоволення своєю підпільною діяльністю, чи то пак бездіяльністю, німе, дратуюче співчуття з боку матері — все складалося на те, що Бронко весь у напрузі чекав на зміну у своєму житті. Не зовсім уявляючи, звідки повинна б та зміна нагрянути і як мала б виглядати, Бронко внутрішньо готовився до неї.

Мала, надміру висока кімната з одним "варшавським" вікном у сад. Широкий тапчан, застелений ловіцькою у яскраві смуги, домотканою веретою, займає половину всієї вільної площі. Кремові стіни заставлені вузькими етажерками, напханими книгами різного формату.

Над етажерками кілька дереворитів на тему татринської природи. В одному кутку стоїть старовинна темна шафа з претензійними прикрасами в стилі барокко. Не важко здогадатись, що кімната найнята разом з шафою, якої господарям ніде діти і шкода порубати на дрова.

Впоперек, а не повздовж, як цього вимагала б економія місця, либонь, заради правильного освітлення стоїть простий ясеневий стіл, завалений зошитами, книгами та словниками.

За столом Рита Валевська поправляє неграмотні вправи своїх учениць.

Дійсно прикро, що учениці четвертого класу гімназії, які вже четвертий рік вивчають французьку мову, за винятком трьох відмінниць, не впорались з такою нескладною граматичною вправою, як приклади на іпіїпШу з прийменником еп для визначення двох рівночасних дій в реченні.

Від довгого сидіння без руху у Рити зледенів поперек. Відколи хворіла нирками, оте відчуття льоду в поясниці дає себе знати при ледь пониженій температурі.

А в кімнаті таки холоднувато. За роботою забула підкинути у грубку дров, і вогонь погас.

Спробує ще розпалити дрова паперами. Газета спалахує, освітлює челюсті грубки і попеліє, не зайнявши полін. На попелі можна прочитати рядок літер. Рита, маючи вже деяку практику, робить з газети пружні скрутні, розкладає їх навхрест (щоб вогонь не задушився через брак повітря), поверх паперу цим самим способом накладає дрова і запалює.

Своєрідний запах паперового диму нагадує Риті Валевській студентські роки у Варшаві, коли з надміру конспіративної пильності часто спалювали що треба і чого не треба.

На превелику силу сире дерево займається, але від цього в кімнаті тепліше не стає.

Рита скидає черевики (своєю формою вони більш подібні до лижних бутсів, аніж до дамського взуття), по-турецькому підібравши під себе ноги, моститься на тапчані і кутається у старе хутро, яке вже протягом декількох зим править їй за похідну ковдру.

В голові джмелить від екзерсисів. Поки в печі розгоряється вогонь, вона намагається зігрітися власним теплом, хукає в жмені, наче на морозі, і знічев'я зупиняє погляд на власних руках.

За студентських років хлопці робили Риті компліменти з приводу аристократичності її рук. Не проймалася цим занадто. Вважала, що хвалять її пальці тому, що немає за що похвалити обличчя, яке, незважаючи на правильність рис, ніколи не можна було назвати гарним.

Пожовтіла, передчасно обезжирена шкіра на руках настроює Риту на роздуми. Вони можуть передувати хворобі, від якої вона тільки-тільки втекла. Невже ж це перші ознаки старості?

Нонсенс! Не буває старості у тридцять два роки, хоч фізіологічно ми старіємо вже з дня народження.

А чого ж їй, власне кажучи, боятися старості? З психозом вона покінчила, а поза тим — що їй до шкіри рук? Адже косметика ніколи не була її пасією. З педагога досить у бездоганній охайності тримати нігті.

Треба би повторити пісеньку, що її завтра вчитиме з гімназистками другого класу.

Голос у Рити теж наче змерз. Мелодія пісеньки наївно приємна. Але хіба вона в силі розвіяти гнітючий настрій, приховане джерело якого Риті аж надто зрозуміле?

А все воно почалося від одного сліпого, нітрохи не оригінального випадку.

Десять років тому пролунав у будинку на вулиці св. Мартіна, 3, у Варшаві різкий електричний дзвінок. Дзвонили до квартири пана Фелікса Валевського, радника найвищого суду і голови крайової лісопромислової спілки "Татри".

І треба було випадку, щоб саме Рита відчинила двері Борисові Каминецькому: по той бік дверей стояв захеканий, приземкуватий блондин і закривавленою, не дуже чистою носовою хусткою затуляв рану на голові.

Рита зойкнула з переляку, відсахнулася і підсвідомо хотіла відгородитись дверима від того страшного чоловіка. Він, відгадавши її намір, всунув ногу поміж двері.

— Я не бандит. Поліція женеться за мною. Сховайте мене.

Потрібно було секунди, щоб отямитись і зрозуміти, чого від неї хочуть, а потім сама втягнула його до передпокою.

Вдома саме нікого не було, крім куховарки, яка в їдальні чистила столове срібло.

Рита затягнула його до своєї кімнати, і, поки клала на кушетку, зомлів під її руками. З переляку мало що сама не впала. Поняття не мала, що годиться робити у подібних випадках. Схопила флакон з одеколоном і бризнула ним у лице.

Очуняв, попросив води. Коли увійшла з склянкою, в кімнаті до нуду заносило сумішшю поту й парфумів.

За вікном змагались крики, свистки, автомобільні сирени. В цьому гаморі годі було розрізнити окремі звуки.

Невдовзі вся ця метушня стала віддалятися у напрямі вулиці Мостової.

Рита зрозуміла, що сама не впорається з пораненим.

Мусила звернутись до куховарки — рожево-білої, як на пакетиках від порошків до

печива, добродушної, хоч і гостроязикої, товстулі. Наспих вигадала неправдоподібну історію, жертвою якої став Ритин "знайомий".

Панна Юзя (інакше не називали куховарки в домі Валеvських), само собою, не повірила, проте миттю кинулася, дістала кип'ячену воду, спирт, йод, обчистила волосся від згустків крові, затулила рану найодованим бинтом, поклала холодний компрес на потилицю, напоїла чорною кавою, високо поклала подушки і лікарським тоном наказала хворому не рухатись, доки... не стемніє.

Рита була ошелешена медичними знаннями панни Юзі і пройнялася великою вдячністю за організовану нею швидко допомогу.

— Але, панно Юзю, щоб ні мамуся, ні татусь нічого...

— Знаю, — поклала кінець дальшим тлумаченням спритна Юзя.

Першим прийшов додому батько.

— Чим це заносить у мешканні? — потягнув він своїм делікатним носом.

З кухні випливла Юзя.

— Дезинфекцією і порядками.

Таку саму відповідь дістали мама і брат.

Після вечері, коли пан Валеvський почимчикував до клубу, а мама лягла у ліжко з новим французьким романом (брат взагалі не явився того дня до вечірнього столу), Рита вивела пораненого з квартири.

— Я вас проведу, куди вам треба, — необдумано запропонувала і, коли він відмовився від цієї чемності, зрозуміла, що лягнула дурницю. Має не право, а обов'язок не довіряти їй. Сказала збентежено на своє виправдання: — Я думала, що у товаристві жінки ви будете привертати до себе меншу увагу.

Зиркнув на неї з цікавістю вільним, незабинтованим оком.

— Дозвольте запам'ятати ваш портрет бодай одним оком. Ходімо. Тут, на повороті, стоянка таксі.

Сів у машину на задне сидіння, потис їй руку (обурило Риту, що Юзя, пораючись біля пораненого, не обмила йому рук від крові) і зник у світляному хаосі велико-міської ночі.

Думала про нього багато і довго. Була переконана, що врятувала життя підпільникові, а не кому іншому. Не припускала думки, що рана не була смертельна і незнайомий без її допомоги не помер би, а — що найбільше — не вскочив до рук поліції.

Якщо він порядна людина, — міркувала, — то рано чи пізно відшукає її, щоб подякувати за врятоване життя.

Та незнайомий або не був порядною людиною, або виїхав з Варшави, бо більше не показувався на вулиці св. Мартіна.

Зустрілася Рита з Каминецьким через два роки випадково у Львові, куди приїхала до тітки, щоб разом з нею податися на всесвітню виставку у Париж. Не вона його, а він її впізнав перший. Наче виріс чи змузнів. У всякому разі, видався до тієї міри вродливим, що аж ніяково відчула себе в його присутності. Коли ж переконалася в тому, що він (який абсурд!) не здає собі справи з чару своєї особи стала вільною з ним і

страшенно була рада цій зустрічі. Каминецький відразу заявив, що не зв'язаний часом, вільний, наче горобець у житі, а від'їзд у Францію затягувався через недокінчений гардероб тітки.

Почуття такту, чи, може, вірніше, повага, з якою ставилася вона до життя людей з підпілля, підказали їй не розпитувати Бориса, коли виїхав з Варшави і як довго перебуває у Львові.

Гуляли по околицях Львова, яких досі зовсім не знала. Для забави розшифровували назви окраїн міста, як Чортова Скеля, Левандівка, Личаківське і т. п. Розуміється, більш, ніж природа і пам'ятники архітектури, цікавили Риту розмови з знайомим-незнайомим. Дотепер знала лише його ім'я, яке подобалося їй саме тим, що його майже не зустрічала серед поляків. Борис мав тонке відчуття гумору, що дозволяло йому говорити Риті багато приємних небилиць, які були тим сприйнятнішими, що, подані в напівжартівливій формі, не зобов'язували до нічого ні одну, ні другу сторону.

Борис називав Риту своєю рятівницею, і це не було для неї неприємним. Повторяв це так часто і з таким гарячим придином, що вона нарешті повірила йому.

Вийшло природно, коли звернувся до своєї рятівниці з проханням розповісти йому свою біографію. Але кожний порядний віруючий обов'язково повинен знати курікулум віте свого патрона в небі а чи... на землі.

Рита не змусила довго просити. Мала біографію, якої не було чого соромитись.

Походила з старого роду польських патріотів поміщиків.

Факт цей зробив на нього враження, але яке саме — Рита не могла відгадати.

— Серйозно? — перепитав Борис, ніби бажаючи підтвердження.

Подивилася на нього дурним поглядом:

— Чому ви гадаєте, що я можу принизити себе до того, щоб говорити неправду?

Перепросив з місця. Рита, рада своїй відповіді, вела далі:

— Дід по матері був учасником повстання в шістдесят третьому році. Це спричинилося до конфіскації великих родових маєтків на Волині і Поділлі.

В родині сприйняли цей факт з тією самою погордливою рівновагою духу, як сприймалася в ті часи польськими патріотами тюрма чи висилка до Сибіру. Зрештою і тюрма, і Сибір, і конфіскація майна були на той час наглядним доказом справжнього патріотизму. Люди, які не зазнавали ні морального, ні економічного утиску з боку царського уряду, підлягали негласному бойкоту і позбавлялись почесного звання синів батьківщини.

Патріотичні традиції в родині по батькові мали глибоке коріння. Двоюрідна батькова сестра, тітка Аделя з Мальчевських, вісімнадцятирічною молоденькою мужаткою[49] поїхала за висланим чоловіком в Сибір і за три роки згоріла там з ностальгії. Рідна батькова сестра, тітка Марія, поїхала добровільно на Сибір слідом за каторжником нареченим. Цілих дев'ять літ жила нарізно від нього, чекаючи, поки нагодиться католицький ксьондз і обвінчає їх. На десятому році померла від родів.

Тітка — бабуня з боку матері, — гарненька Зося, про незвичайну красу якої в родині ходили легенди, начебто, за наказом підпільної польської організації, стала

коханкою великого князя Костянтина, губернатора королівства Польського.

Говорилося в родині, що не один польський патріот завдячував їй волею, а то й життям, на жаль, вона сама не витримала нервово і покінчила самогубством.

Батько Рити служив у перших легіонах Йосифа Пілсудського. Вона пригадує собі ентузіазм, яким вітала столиця відродженої Польщі марш перших польських військових частин у Варшаву. Панночки з аристократичних родин кидалися на шию простим легіонерам. Старі патріоти, вусачі, понадягали конфедератки й плакали з радості, як малі діти, при зустрічі з жовнірами у польських мундирах. Хлопчаки, між ними і Ритин брат, повилазили на дахи кам'яниць, щоб звідтіль краще бачити, і кричали щодуху: "Нех жие!" Балкони, вікна будинків були так прикрашені килимами, народними прапорами, квітами, ба навіть іконами, що вся Маршалковська площа здавалася сценою велетенського концертного залу.

— Скільки років вам було тоді? — запитує Борис з легеньким натяком на недовір'я.

— Дванадцять, — додає для точності, — я з тисяча дев'ястсот шостого року.

Коли Рита пізніше згадувала цю розмову, приходили їй на думку слова одного італійського письменника, який казав, що "розповідати комусь свою біографію — то однаково, що показувати комусь свою білизну. Але й це не вірно, бо на показ маємо завжди чисту білизну".

Це правда. Розповідаючи, а може, чванячись патріотичними звитягами своїх близьких і дальших предків, Рита замовчала перед Борисом про свої прикрі розчарування через не зовсім етичні вчинки своїх родичів.

Чому? Адже відчувала, що ці розчарування могли лише піднести її в очах таких, як Борис. А може, власне, кривила душею, бо побоювалася, щоб не запідозрив, що вона рисується перед ним своїми поглядами.

Могла, наприклад, розповісти йому, як п'ятнадцятилітнім підлітком поїхала на літні канікули у родовий маєток Валевських на Мазовщині. Реставрація цього Мазовецького палацу тривала кілька років. В родині точилося стільки розмов навколо реставраційних робіт у Гайку Великім (рисунок для шпалер робив художник з відомим ім'ям, кольорове скло привезено з Чехії), що Ритина уява намалювала собі відновлений палац на тлі такого ж оновленого села, бо інакше це було б не лише порушенням законів гармонії, але й отруювало б чисто моральну насолоду.

Відремонтований палац своєю вибагливою пишнотою (мраморні сходи, фонтан в бальній залі, зимовий сад) перевершив бліді фантазії дівчини, зате чвораки[50] і село, які хоч-не-хоч творили загальне тло для палацу, видалися Риті такими нужденними, що їй соромно стало за стрійка, який нічого не зробив, щоб полегшити життя селян.

З того, що Рита наслухалася за царської Росії на приватних напівлегальних уроках історії Польщі, начиталася в патріотичних, видаваних за кордоном читанках для польських дітей, що наслухалася з уст патріотично настроєних вуяшків і вуянок[51], уявляла собі польське село у відродженій батьківщині з будиночками під бляхою, з зеленими верандами, з лікарнею посередині села, з двоповерховою світлицюю, з електрикою по хлопських хатах, з дитячим садочком, з виховательками в білих халатах

і дітками в однакових панамках. А що побачила?

Темні, смердючі чвораки з головатими та череватими дітьми, стайні під одним дахом з людським житлом, купи гною перед вікнами, блідих, землистого кольору селянок з обвислими капшуками грудей, зарослих чоловіків з гнилими зубами, вошивих старців, зачухану, заїжджену худобу. Ось як у Гайку Великім — маєтку патріотів польських Валецьких — виглядала відроджена Польща.

Змінилося хіба те, що на школі, на будинку громадської канцелярії і поліцейського постерунку, замість двоголового орла, висить одноголовий, що, замість арештувати в ім'я батюшки царя, тепер позбавляють людей волі в ім'я польської Речі Посполитої, що, замість в російській мові, відповідну статтю про конфіскацію рухомого майна за несплачені податки проголошується в рідній польській мові, що, замість російськими копійками, платять народів за його чорну працю польськими грошами.

Була досить молода й недосвідчена, щоб поставити отакі питання прямо. Сподівалася, що своїми питаннями зажене на слизьке батька і його компанію і вони не знатимуть, що відповісти логіці її аргументу. Проте батько і його друзі протиставили Ритиній логіці свою. Найперше, вони не заперечували, що Рита має рацію. Звичайно, з своєї точки зору. Але й вони мають рацію, теж з своєї точки зору.

Народ інакше представляв собі вільну Польщу?

Може бути.

Але що ж діяти, коли той укоханий польський люд ще не дозрів до того, щоб управляти складним державним апаратом? А саме тому землянство[52] керуючись вищими державними інтересами, мусить поки що виконувати роль регента при малолітньому королі.

Земля у своїй більшості повинна у вільній Польщі належати селянинові? А хто з них проти цього священного гасла? Але в державі, яка щойно зводиться на ноги, розподілити землю поміж селян без наявності мертвого і живого інвентаря — це рівнозначно тому, що звести нанівець постачання молодій польській армії і приректи на голодування міське населення. І тому державні інтереси, оте саме про публіко боно, вимагають тим часом концентрації великих земельних масивів.

Національна автономія українцям і білорусам (до речі, Рита не розуміла значення цього слова)? Як же може волелюбна держава, яка сама ще донедавна була в неволі, не задовольнити цієї природної, зрештою законної вимоги братніх слов'янських народів? Але що ж робити, коли національна автономія українцям і білорусам приховує в собі небезпеку, що в дальшій своїй розвитку може загрожувати цілості Речі Посполитої? Тяга у більшості українців і білорусів до возз'єднання з своїми народами, що живуть в Радянському Союзі, набирає антидержавного характеру, що, у свою чергу, проявляється в антидержавних діях (що це за дії — теж було не зовсім зрозуміле для гімназистки п'ятого класу), і саме з цих високих державних міркувань уряд не може виконати своїх міжнародних зобов'язань щодо української і білоруської національної меншості.

Лунали голоси, особливо серед репатріантів, які звинувачували колишніх борців за

визволення Польщі просто-напросто у шкурництві і дволичності. Що ж то ви, мосьпанове, колись вважали ганьбою, суперечною поняттю про гуманізм, саджати людину в тюрму за те, що вона визнає протилежні панівній ідеології погляди, а тепер робите те саме? Ви, що сиділи самі по тюрмах, — як же ж можете миритися з тим, що тюрми Польщі переповнені політичними в'язнями? Були й такі, що саме на прикладах з історії польської визвольної війни доводили, що ідея, позбавлена елемента ризику і героїзму, зводиться нанівець. Дехто у своєму нігілізмі посувався до того, що твердив (згодом ці самі слова вчитала Рита в однієї польської письменниці), що відстоювати ідею, яка здійснилася, можна лише з закритими очима.

Рита сама прийшла до висновку, що в часи неволі тюрми і висилки об'єднували патріотів більше, ніж тепер воля. Придумала собі таке порівняння: Польща у неволі — це багатодітна хвора мати. Всі діти стараються різними засобами, не жалкуючи ні грошей, ні часу, повернути матері здоров'я. Коли ж мати нарешті видужала, починаються чвари поміж дітьми за те, хто більше витратився на хворобу матері і кому вона більше винна.

Рита признавала рацію тим, які твердили, що джерелом сучасного польського патріотизму є не снага для добра оновленої батьківщини, а романтична героїка минулого. Це Польща не за плугом чи верстатом, але та, у терновому вінку.

Такі і їм подібні думки запрятували розум молоденької дівчини і відбивали у неї охоту до різних молодіжних розваг, як фестини[53] куліки[54], пікніки, бали та раути.

Мама, хоч і брала собі до серця, що її дочка не така, як всі молоді панночки, не могла розгадати дійсної причини нехоті Рити до світу.

Трапилося одного разу, що Рита випадково почула, — чому батькам здається, що дітям досить покласти голову на подушку, щоб поринути у кам'яний сон, — як мама звірялася перед батьком з дивацтв їхньої дочки. Дівчина дійшла до відповідного віку і, на жаль, усвідомила, що вона не гарна. Аби не наразитись на неуважність до своєї особи з боку молодих кавалерів, вона, горда, воліла ізоляцію від товариського життя.

Ці слова вкололи дівочу гордість Рити, але не тільки не дала ніколи пізнати цього по собі, але ніколи не старалася вивести маму з її помилки.

З часом виробився у Рити свій своєрідний *modus vivendi*[55] до якого звикли домашні, як звикають люди до каліцтва близької особи, залишивши за собою право до часу (в доброзичливім зрештою тоні) прозвати Риту дивачкою.

Закінчивши гімназію з відзнакою, Рита поступила на французьку філологію, обравши собі як побічний предмет історію.

Вир студентського життя обійшов її боком. Можливо, велику роль в цьому відіграла та обставина, що Рита жила при батьках, тобто, по суті, була відірвана від гущі студентського життя. Проте, навіть не живучи у вирі студентства, вона скоро зорієнтувалася, що в цій масі киплять дві основні течії. Перша (переважна більшість) — це "золота молодь", девізом якої було паскудненьке латинське *carpe diem*[56], і серйозна, ідейна молодь, серед якої не бракувало й таких, що бунтували заради самого бунту. А які були серед них хоч і гарячі, проте міцні голови! Ох, були! Рита не раз і не

два до того захоплювалася сміливою логікою їх виступів, що ладна була приєднатись до їх гурту, але знову ж таки надмірно розвинене почуття гордості чи самолюбства стримувало її від цього кроку.

Справа в тому, що ті її колеги, які виступали за справедливий розподіл грошової допомоги в університеті, чи за рівноправність студентів національних меншостей, чи проти ганебного гетто в аудиторіях для студентів євреїв, чи (коли збори відбувалися поза територією університетів) домагалися розігнати уряд полковників і встановити в Польщі народну владу, та і виступаючі, і ті, що підтримували їх, мали моральне право на це.

Рита самокритично здавала собі справу в тому, що вона такого морального права не має. Не заслужила на нього своїм дотеперішнім життям. О, якою приниженою, якою морально сполічкованою[57] відчула б себе, якби хтось з них запитав її:

— І ви проти Пілсудського, паненко?! Ви виступаєте за зміну режиму? А хто ж зробив вашого батька радником і головою промислової спілки, як не цей режим? Хто ж повернув вашій родині родові маєтки, як не кліка Пілсудського?

І саме з цих міркувань її симпатії і тяга до цих людей залишались чисто платонічними. Вона, що відколосалася від свого кола, але не пристала до цих, поневолі була засуджена на товариську ізоляцію. Це не дуже і пошкодило Риті, бо те, що вона прочитала і засвоїла в студентські роки, навряд чи встиг хто з її колег.

Проте мама не переставала журитись доростаючою дочкою, якій не траплялася не те що не відповідна, а жодна взагалі партія. Роки підходили, і Рита — чи принадна чоловічого ока, чи не принадна — для порядку в родині повинна вийти заміж.

В той час старший Ритин брат Болеслав оженився на дочці лодзинського короля бавовни, вихреста, що прийняв не тільки хрест, але й християнське прізвище, змінивши Розенблата на Ружицького. Брат і братова запросили Риту до себе на Великдень.

Був це неспокійний у всій Польщі 1928 рік.

Пані радникова Валевська вирішила, що нагодилася okazія, як не може бути краще: Рита розвіється трошки після всяких екзаменів і покажеться світові лодзинських капіталістів. Хто знає, чи при впливах свата...

Рита охоче погодилася на цю поїздку, головне з-за симпатії до молодої, гарненької братової.

Мріяла, як будуть розважатися вдвох! Планувала поїздки верхи по околицях Лодзі, як колись за добрих часів в Гайку Великім, гру в теніс, виїзди машиною за місто і т. д.

Та коли приїхала, сама зміркувала, що в родині брата панують далеко не радісні настрої. З уривків розмов між братом і паном Ружицьким зрозуміла, що назріває хвиля страйків серед лодзинських текстильників. Спалахували вже тут і там вогнища, але досі вдавалося керівництву поодиноких фабрик гасити їх, часто і без втручання поліції, на основі обопільної домовленості.

Тепер є секретні відомості про підготовку загального страйку всіх текстильників Лодзі, який повинен охопити близько ста п'ятдесяти тисяч робітників. Фірма "Ружицькі

і К°" ще не мала в себе страйку в прямому розумінні цього слова. Звичайно, були непорозуміння між робітниками і дирекцією, але завжди вони кінчались полюбовно: раз поступалася дирекція, іншим разом робітничих представників вдавалося намовити на уступки, і так воно якось латалася взаємовідносини.

Пан Ружицький, сивий чоловік з смолястими бровами і вусами, завжди акуратно одягнений, був майже певний, що і цим разом хвиля страйків обійде його фабрику, як град нивку побожного християнина (як типовий вихрест, він любив посилатися на приклади з біблії), але, проте, волів додержуватись принципу, мовляв, береженого бог береже. Одним словом, він вирішив в цьому році зробити на своїй фабриці спільне свячене на Великдень з роздачею подарунків дітворі робітників.

Рита, як вияснилося з розмов, була викликана головне для того, щоб допомогти недосвідченій в таких справах братовій зайнятись цим.

їй сподобалася сама ідея. З запалом взялася вона допомагати братовій у підготовці до безпрецедентного в історії фабрики свята. Треба було шістсот три особи посадити за стіл. Шістсот три тарілки. Шістсот три вилки і ножі. Шістсот три несподіванки перед кожною тарілкою.

Звечора ходили вони вдвох з Лілі по цехах переписувати дітей робітників (вік, ім'я, стать), а вранці на всіх текстильних фабриках Лодзі вибухнув організований, давно підготовлений страйк.

Першою жертвою була як навмисне красильниця з фабрики Ружицького. Мати трьох дітей, яка ще сночі попереджувала Лілі (потім братова довго бідкалася: "Як я не вчитала з її очей, що вона завтра виступить проти мене!") і Риту, що на фабриці вже три родини носять прізвище Ковальські і щоб шановні пані цього не забули.

Риті було суджено бачити мертвою цю Ковальську. Страшна картина: жінка з пробитою штиком шиєю.

Рита негайно виїхала до Варшави.

Додому повернулася морально розбитою. Батько брався заспокоїти її, доводячи, що коли перед урядом стала дилема: пожертвувати життям кількох бунтівників чи допустити до заколотів у всій державі, — то державний розум (зненавиділа тоді фразу — "державні інтереси") волів-таки вибрати перше.

Ще цього року восени, вже не випадково, зустрілася вона з Борисом Каминецьким. Одного жовтневого дня, коли навіть у місті заносить перегнилим листям і городовим димом, чекав під брамою св. Мартіна, З.

З перших його слів Рита відчула, що Борис не той самий, що водив її по околицях Львова. Був тепер похмурий і маломовний. Зате пильно придивлявся до неї, начеб перевіряв, чи вона та сама, що залишилася в його спогадах.

Поява Бориса воскресила в її пам'яті приємні львівські спогади, і Рита, всупереч тому, що бачила, пробувала розрухати в Борисові тамтого зі Львова. Призналася йому, що хотіла з Парижа вислати йому листівку з поздоровленням, але не змогла, бо... не знала його адреси (про прізвище мовчала). Проте з того часу не розлучалася з листівкою, щоб при нагоді вручити йому.

— Ось вона, — витягла з ручної торбинки фото Ейфелевої вежі з скупим написом на зворотному боці.

Ця увага з її боку ще не поправила його настрою. Взяв карточку до рук, розглянув її, прочитав надпис, зиркнув на Риту і віддав їй подарунок назад.

— Не раджу вам заводити кореспонденцію з усякими Каминецькими.

Рушили у місто, інстинктивно вишукуючи вузькі малолюдні вулички. Рита відчувала, що він хоче їй щось важливе сказати. Чомусь думала, що почне з неї. Вийшло навпаки. Почав з себе.

З його слів вийшло, що він ніби пробачається перед нею за того шибайголова у Львові. Він просить її не дивуватися тому всьому, що плів в нестямі той вітрогон. Пішло воно від того, що він, Борис Каминецький, за довгий час дав собі відпустку від свого "я". Тепер у нього знову все лімітоване: час, сон, життя.

— А котрий з вас той, правдивий? — спитала.

— Цей, що перед вами, — відповів з усією серйозністю. — Таким, до вашого відома, буду завжди.

І знову той проникливий погляд в її бік, в якому Рита вчитала найсвятішу брехню, але не мала відваги признатись йому у своїй підозрі.

Борис говорив з нею, як з давньою знайомою. Час зблизив їх поза їх участю. Не питана, заохочена одною його готовністю слухати, почала розповідати про лодзинські події.

Ніколи, ніколи не забуде рани в шиї тієї мертвої жінки. Боїться, що цей образ переслідуватиме її до самої смерті.

Сказав тоді:

— Все, що є кращого в Польщі, включається в боротьбу проти полковників... — і по паузі докінчив з безапеляційною певністю: — Ви теж будете з нами!

Ніколи б не призналася йому, як імпонував їй цим своїм наказовим тоном.

Довго не могла зрозуміти, як це він так відразу довірився їй. Адже просто могла видумати йому ту лодзинську історію на основі газетних матеріалів. Коли по роках повернулися до цієї розмови і Рита спитала його, чим пояснити собі його довір'я до неї, можна сказати, незнайомої, то признався, що довголітнє перебування у підпіллі виробило в нього восьме відчуття, що з його допомогою мав нюх, яким навчився відрізняти чесних людей від падлюк.

Залишаючись на давніх, платонічних позиціях, коли йшлося про революційний рух серед студентської молоді, Рита увійшла у підпілля через двері робітничих хат.

Розкрилося перед нею життя, якого не знала ні література, ні екран, ні шпальти газет.

Знала тепер, що багато дечого, що досі в її понятті було неможливим, в житті було дійсним. Згадала тоді слова Налковської: "Все дійсне стає природним".

У деяких кварталах Варшави вважалося нормальним, щоб сестра-повія приводила "гостя" до спальної кімнати, в якій ще були і малолітні діти. Нормальним явищем вважалося, коли молодші брати виїдали недоїдки з миски туберкульозного брата.

Дійсним, отже, за Налковською, нормальним було, що люди жили в кімнаті, переробленій з убиральні.

Не таким вже рідким випадком було, що мати биттям змушувала малолітню дочку йти заробляти на вулицю або що жінка у змові з чоловіком жила з власником будинку, аби не платити за квартиру.

І все це мало місце не в літературі минулих днів, а у вільній, відродженій Польщі.

Збентежена очною явкою з життям, Рита старалася рідше зустрічатись з батьком і двоюрідним братом, сином вуйка Пйотра, щоб не вислухувати наївні чи цинічні, — їй-бо, сама не знала, як визначити, — коментарі з їх боку до того, що діялося тепер у самій Варшаві.

— Уряд береться за ліквідацію решток демократії? — питав пан Валевський. — А що він має робити, моя дорога? Чекати, щоб та демократія його зліквідувала? Уряд збирається підвести страйкову боротьбу під параграф державного злочину? А що має в кінцевій меті всякий організований масовий заколот, як не повалення уряду?

Ідуть у Варшаві арешти за антивоєнні демонстрації? І правильно, дитино. В нашій політичній ситуації антивоєнні виступи мусять розцінюватись як антидержавні заворушення, бо Польща, в силу свого географічного і політичного положення, скоріше чи пізніше буде тим марсовим полем, на якому розіграється останній, розтрошувальний бій проти комунізму.

Безробіття, голодовка, хвороби, депопуляція населення? Можливо, дещо з цього і є насправді, але, дорога моя, все це зникне, коли ми розіб'ємо більшовиків і поширимо свої впливи на Схід. Ти дівчина, Рито, і тому не в силі зрозуміти далекоглядних планів маршала, а плани, коли хочеш знати, грандіозні.

Пацифікація на східних кресах? Дозволь, чому вважається етичним пускати з димом панські маетки, а такі уланські витівки, як розпорювання штиками подушок чи у крамниці хлюпнути нафти, має кваліфікуватись як компрометація століття чи зганьблення священного імені Польщі? Де тут пропорція, де мірило злочину як такого? На добавок, не улани перші починали. Пацифікація — це лише реакція на злочинні випадки тих, кого начебто так жорстоко скривдили.

Коли Рита показала батькові фотографію знівеченого нагаями тіла спацифікованої української вчительки, батько обурився, що його дочка може вірити таким вигадкам:

— Брехня, наклеп! Так можна сфотографувати і посічену шинку волову, обрамувавши її для невпізнання жіночим ганчір'ям. Дві тисячі арештованих у самій Варшаві? Це багато, небувало багато, але якщо цей захід органів публічного спокою має покласти кінець розгулові і спричиниться до загального спокою не тільки у столиці, але й у всій державі, то "да будет воля твоя"!

Подібні політичні дискусії за вечірнім чаєм носили бодай формально спокійний характер, доки революціонізована дійсність не торкнулася самих Валевських, їхнього маєтку у Великім Гайку.

Було так, що всі оті чутки про масові страйки — з одного боку, і масові арешти — з другого, про заворушення по селах, про жертви з однієї і з другої сторони (у газетних

репортажах про лодзинські події помилково пропущено фірму "Ружицькі ет компанії", і це вповні заспокоїло батька Валевського) до випадку у Великім Гайку були лише абстракцією, темою для дискусій за вечірнім чаєм, і тільки. Фатальною, трагічною дійсністю став випадок, коли роз'юшений натовп селян напав на палац вуйка Пйотра, який, дякуючи щасливому випадкові, зміг разом з родиною втекти живим.

Тепер пан Валевський не попивав спокійно чайку, сидячи у м'якому кріслі, а метався по кімнатах, вигукуючи з піною на губах: "Нечуване! Обурливе! Ганьба! На шибеницю лайдаків! На шибеницю! Пацифікації на них!"

Неймовірно: у родовім маєтку Валевських утворився тимчасовий революційний комітет, який за добу встиг конфіскувати панську землю, випорожнити засіки, розподілити панські скирти і націоналізувати ліс. Не говорячи вже про те, що ті вандали вчинили з обстановкою палацу.

Революція у Великім Гайку — це щось таке неправдоподібне, таке жахливе, таке... таке... неприпустиме, що може спричинити апоплексію і в цілком здоровій людині.

Родинні дискусії, якщо так можна назвати словесне пекло на тему великогайківських подій, що забунтували в тихому домі Валевських, остаточно призвели до розриву Рити з сім'єю. Борис запропонував їй для підкріплення революційних сил переїхати на Західну Україну. Пристала без вагання, але перед тим офіційно вступила до Комуністичної партії Польщі.

Хотіла з рук варшавських робітників отримати благословення на нову путь у житті.

Приїхавши в Наше, Рита змінила свій дотеперішній спосіб життя, починаючи від ставлення до такої дрібниці, як манера, чи, краще, стиль, одягатись. Не було, зникла, вознеслася в небеса чи провалилася у підземелля давня Рита Валевська, цурка радци найвисшого сонду[58].

Свою партійність розуміла як вступ у суворий чернечий орден. Мала сильну волю і тому повірила собі, що витримає до кінця днів своїх. І тому була вкрай збентежена, засмучена й присоромлена, коли мусила признатись перед собою, що кохає Бориса.

Але тоді ще держалася.

Вмовила себе, а згодом і чесно повірила у самою створену версію, що платонічне, без взаємності кохання цілком заспокоїть тугу її серця.

І це була найбільша помилка Рити Валевської. Не треба це сьогодні розцінювати як каяття. Ні. Тричі ні. Коли б Риті Валевській була б дана можливість наново повторити останніх десять років свого життя, то в принципі прожила б їх так само, з тією лише різницею, що вже не повірила б, буцім для ідеї, для священної справи комунізму потрібно, щоб такі, як вона, позбавлялись щастя материнства, морились сексуальним голодом і самотністю. Так само, як давно перестала вірити, ніби для возвеличення бога потрібно, щоб люди не їли м'яса в означені дні чи цілували запорошену долівку.

Два роки пізніше виникає на Нашівщині великий політичний процес. Борис — один з трьох головних звинувачених. Ішлося про підпали панських маєтків і дві випадкові смерті (у судових актах вони фігурували, як навмисне вбивство) — адміністратора одного маєтку і сільського поліція.

Всіх трьох чекав недавно введений військово-польовий суд і смертна кара. Буквально години вирішували справу. Дякуючи одному трюкові оборони, справу передано звичайному судові, де мали розглядати її присяжні.

Сподіваючись смерті, Борис написав листа до Рити:

"Рито, пишу вам, бо знаю, що більше не побачимося. Я б хотів попроситись з вами, як з найближчою мені на світі людиною. Рито, я хочу признатись вам у чомусь, чого я ніколи б не сказав вам, якби не ця дурниця (це ж зовсім по-дурному — покидати цей світ у тридцять один рік, — правда?) — смерть. Рито, я любив вас. Кажу про це в минулому часі, бо поки цей лист дійде до вас, мене вже не буде в живих. Ви, чиста, горда, цілеспрямована, наче сонячний промінь, і не підозрівали, якою страшенно дурною, брудною, коли хочете почути правду, земною любов'ю любив я вас. Коли б ви знали, дівчино, скільки це мені коштувало — бути по-товариському ввічливим з вами. Скільки разів так було, що, попросившись з вами, я, як шпіцель, ішов за вами вслід, аж доки ви не зникали за дверима чужої чи своєї хати. Смійтеся ж з мене, дурня, Рито! Що вам ще сказати? Чи страшно вмирати? Може, не так страшно, як жаль, жаль, що так мало зробив для справи, жаль, що так по-дурному сходжу з арени, і до болю жаль, що більше вас не побачу. Цілую вас, моя незаймана, моя пречиста. Будь мужня, найдорожча. Передавайте привіт товаришам. І скажіть їм, що я тримаюсь і триматимусь до останньої хвилини. Хай будуть спокійні. Їм не доведеться стидатись за мене. Люблю вас, люблю вас.

Борис".

Лист до Ритиних рук попав, коли Борис був уже поза небезпекою смерті. Коли прочитала його, заплакала з надміру щастя. Повірила раптом, що Борис не може залишатись у тюрмі тепер, коли нарешті порозумілись між собою, коли тут, на волі, чекає їх таке велике щастя.

Процес трьох тривав понад два місяці і закінчився звільненням для Бориса Каминецького. Річ в тому, що, коли йшлося про участь у підпалах і вбивстві згаданих двох людей, суд висунув перед присяжними лише два питання: винен — не винен, так або ні.

Борис вийшов на волю перевагою одного голосу. Біля тюремних воріт, де чекали на нього товариші, Рита при всіх кинулася йому на шию з щасливим риданням.

Приголубив її по-братськи, вловивши відповідну для цього хвилину, сказав зніяковівши:

— Винний перед вами, Рито, за того дурного листа. Забудьте його. Думав хлоп, що буде вмирати, і вдарився у лірику.

Рита як сміялася крізь сльози, так відразу згасла. Втягнула голову у плечі і відсторонилася, уступаючи своє місце товаришам, які, коли б можна було, несли б на руках Бориса.

Удар був завеликий навіть на її "чоловічі" сили.

Ошаліла від болю, довго роздумувала над його словами, вкінці прийшла до переконання, що Борис, вважаючи себе приреченим, не захотів і їй ламати життя. Як

благородно — і як жорстоко!

Але чому дозволила йому одному вирішувати їх спільну долю? Була молода, здорова, фізично і морально загартована, могла і без чоловічого ліктя пройти крізь життя, ще й з дитиною на руках.

Знав, мусив знати, що вона ніколи не стала б вимагати чого-небудь для себе чи дитини в ущерб великій справі.

А що найважливіше — кохав її. Може, не так безтямно, не так захланно[59], як вона його, але лист, писаний у годину смерті, свідчить, що з усіх його друзів вона одна йому найближча.

Що ж здержувало її поговорити з ним, відкрити й переконати його, як далеко він без рації?

При всьому безумі свого кохання до Бориса, Рита не могла цього зробити.

Почуття чисто жіночої сором'язності, свідомість можливого упокорення, зранена жіноча гордість, все ж таки підслухана в дитинстві розмова матері з батьком про її невроду не залишилися без сліду, не дали Риті зробити рішучого кроку.

Згодом намагалася його зрозуміти до того, щоб аж могли виправдати: був надто мужчиною, щоб зв'язувати собою жінку, якої не зможе завжди і всюди захистити.

І так, здавалося, непомітно минав час у чергуванні пір року й губив свій рахунок. На котромусь відтинку часу затягли зичливі люди Риту у книгу старих дів-дівлиць, і начеб аж стало все на своїм місці. У всякому разі, публічна опінія перестала цікавитись, чому панна Валевська не виходить заміж, а якщо задумує виходити, то за кого і коли.

Здавалося, осілася в своєму нутрі і сама Рита. Коли оце з минулого літа стала Рита помічати в собі якісь дивні настрої, якщо не сказати примхи.

Котрогось ранку, взуваючи черевики, знайшла неможливо огидними свої бутси.

Була такою ж, як і всі інші жінки. Нащо ж було їй носити ці чоловічого фасону незграбні черевиська та корчити з себе гермафродита?

Через деякий час, побачивши у своєї колеги, молоденької історички, квітчасту сукню, Рита захотіла такої і для себе. Боже ти мій, ще не втратила почуття самокритики й добре знала, що ні обличчям, ні фігурою не дорівнює своїй молодій колезі, а проте страшенно, по-бабськи, захотілося їй такого яскравого, легкого плаття. Тим паче, — констатувала з гіркотою, — ще рік, ще два, ще три — і буде вважатись непристойним носити в її віці плаття веселих тонів.

Це ще не все.

Вона, що, відколи пішла з дому, їла виключно з чужих столів чи у мензі[60] заморювала голод різними консервами, тепер відкрила в собі непереборне бажання готувати, поратись біля кухні, подавати до столу та запобігати хвали тих, для кого старалася.

І щойно згодом усвідомила, що ці ненормальні забагання — це перші прояви страшної недуги, ім'я якої — психоз материнства.

Звідкіль це в неї? Під впливом яких сил? Які таємні джерела відкрились в її

організмі і вдарили ключем?

Не могла збагнути.

Знала лише, що хоче дитини. Малої живої істотки, яку могла б брати голеньку на руки, сповивати й прикладати до молоком стікаючих грудей.

Психоз до такої міри порушив її нервову систему, що не раз прокидалася вночі, облита холодним потом, бо їй снилося, ніби придавила собою своє малятко.

Траплялося щось двічі з нею і таке, що зривалася серед ночі з ліжка, бігла до вікна, бо їй вчувався дитячий плач у садку.

І знову подає голос те темне, небезпечне місце в її психіці: ще непізно!.. Ще й вона, Рита Валевська, може, як шевчиха, сусідка через стіну, ходити перегнута в поясі, з випнутим животом.

Від чого ж воно почалося в неї сьогодні?

Від згаслого вогнища в пічці? Від старуватої шкіри на руках? Чи, може, від того, що й котяча мама має свої клопоти?

Кінець кінцем не каліка ж вона й не синя панчоха, хоч за таку мимоволі і видає себе, а нормальна з нормальних жінка.

"А як же служіння ідеї?" — питає чужий, ехидний голос.

Ох, що за езуїтське запитання!

А хіба служіння ідеї виключає повноту особистого життя? Власне, що не виключає. Шкода лише, що Рита пізно збагнула цю істину. А що, коли б Борис, — розважає себе, як колись у дитинстві невишуканою грою фантазії: "Що б було, якби було", — якимсь способом відчував би силу її туги і явився на зов її серця? Що тоді?

О, тоді, напевно, не вагалася б і миті. Першою припала б йому до грудей і просила б, як жебрають хліба: "Милий, єдиний, досить цієї трагічної комедії. Давай почнемо життя наново, поки ще не пізно. Поки для мене не пізно".

Викликала в собі такий приплив одчайдушної сміливості, що самій захотілося порівняти свій психічний стан до того, що його може мати монашка у хвилини свого першого гріхопадіння.

Коли б Борис тепер з'явився перед нею, — снувала нитку фантазії, — то скинула б перед ним, наче сорочку, оту прокляту жіночу гордість, що стільки років путала порухи її серця.

Стала б перед ним нага душею і сказала: "Ось яка я — вся твоя". Несподівано (і треба такого збігу обставин) почувся умовний стукіт у шибу крайнього вікна.

Борис!

Не почувши в собі досить фізичної сили піднятися йому назустріч, Рита лежить зібгана калачиком, тремтить і чекає, коли увійде Борис.

Він уже в сінях. Чути, як віником обмітає сніг з черевиків. Потім напотемки, не зразу, знаходить клямку.

Знайомий, несміливий стук у двері.

Прийшов.

Є.

Звідки цей холодний струм повітря, що пронизує кімнату від дверей до стіни?

Певно, забув причинити сінешні двері: з Борисом трапляється таке досить часто.

Рита бачить, як кумедно він мружить на лампу очі, як з робленим смутком оглядає на закаблуках пластівці снігу, як весь міниться своєю готовою, принесеною з дому радістю. Ясно, що прийшов, як звичайно, коли йому нетерпеливиться поділитися з нею своєю справою або ще раз, через призму Ритиною захоплення, наново пережити своє задоволення від удачі.

З'явився до неї з іншої планети. Це Рита вмить збагнула, розцінила і, як завжди, пристосувалася.

Борис справді прийшов сповістити її першу, що, за рішенням ЦК, в Нашому має виходити газета.

Знала добре, яке велике значення надає він згаданому фактові, співчувала йому, що цим разом не може поділити його ентузіазму, було їй прикро за його розчарування з цього приводу, але було б їй морально важче, коли б розіграла комедію перед близькою людиною.

На своє і її щастя, Борис не запримітив цього всього. Сидів біля неї на тапчані, не зауважуючи її, і вголос міркував про перспективи майбутньої газети.

Палила його чисто чоловіча жага безоглядно та егоїстично говорити тільки про те, що його цікавить. Щойно згодом помітив, що Рита слухає його, але не переживає разом з ним його захоплення.

Здивувався. Збентежився. Може, й образився.

— Ви щось сьогодні... чи не хворі часом?

— Я? Я ні. Просто-напросто перевтомилася. Заїдають мене зошити.

— Я бачу, що я про вісімнадцять, а мені про без двох двадцять. Тоді я піду, Рито, а ви відпочивайте, — повів рукою гарним братським рухом від чола вгору по волоссю. — Добраніч.

— Добраніч. Чекайте, піду двері замкнути за вами вже на ніч.

Надворі розгулялася така хуга, що мало не вирвала з її рук клямки. (Борис, виявляється, таки примкнув сінешні двері).

— Ух, — натягнув шапку на вуха, — погодонька! Добрий господар пса не викине надвір!

"То залишайся", — заскімлило щось в неї, і Рита, аби хоч трохи пожаліти себе, дозволила собі відкотити йому комір на вуха.

Скочив з східців, махнувши у білій імлі рукою.

Вчула, як хряснула дошка під його ногами.

За якийсь час рипнула хвіртка. Вийшов на вулицю.

Уявила собі, як іде безлюдною вулицею, змагаючись з вітром, весь серцем і думками у майбутній газеті.

Був таким, яким був: одним з мільйонів нервів великої справи, завжди готовий реагувати на її сигнал. Чи можна осуджувати його за те, що залишався вірним собі?

Зрештою, не було б це й логічно з її боку, бо не далі, як завтра, Рита сама пірне з

головою в цю газетну справу.

Кінець кінцем тамте лише хвороба, хоч і природна, а це саме життя, якщо не єдине його виправдання.

Прийшла настільки до душевної рівноваги, що могла критично віднестись до свого попереднього психічного стану. Дивилася тепер ширше на прояви слабовілля людської натури.

Розуміла, що через душу кожної людини може проходити коли-не-коли струм первісних, диких, безвідповідальних, нормально чужих відчуттів.

На щастя, струм той короткотривалий, а люди переважно мовчазні, коли ідеться про власне падіння. Скромна жінка на мить стає повією, чиста людина — шахраєм, чуткий, з голубиним серцем — садистом, щедра натура — скупендрягою. Оце ті нурти, що білим вогнем пролітають крізь мозок і кров людини. Вільні від них хіба одні звірі, але й в цьому випадку немає абсолютної певності.

На жаль, Бронкові не вдалося побувати на засіданні окружкому, на якому був присутній представник ЦК. За всіма ознаками, товариш повинен був приїхати у другій половині квітня. Тим часом він прибув у Наше наприкінці березня. Саме в той час (ще одна божевільна ідея шефа!) поїхав Бронко у Станіслав стягати за давнені борги фірми Філіпчук.

Напружена політична ситуація, солоний передсмак війни, наслідків якої для Галичини не міг би передбачити і сам бродівський чудотворець "ребе", непевність кожної нової днини — все це підказувало Костю Філіпчуку громадити готівку, а ту вимінювати на долари.

В додаток до всіх клопотів з недавнього часу почала Філіпчукові докучати ідея, що хтось може в нього відібрати друкарню.

Власне, не хтось, а вони.

Хто мав би бути тими "вони"?

Невідомо! Хто захоче, той і буде. Настають такі часи, що грабіжником може стати кожний, хто тільки цього забажає.

Може поліція (хоч з нашівським комісаром, нікуди правди діти, випорожнилося не одну пляшечку французького коньячку!) увійти одного дня з багнетами "на гостро" і попросту заявити, що вона орендує, окупує чи кінець кінцем конфіскує друкарню для військових потреб.

Може впасти сюди котрогось дня молодий Ілакович з своїми молодчиками і під загрозою револьверів проголосити, що йому потрібна друкарня для добра неньки України.

Може і лайдак (гадюка, яку пригрів за пазухою) Бронко оголосити одного дня окупаційний страйк, — і що такому гицлеві вдієв би він, шеф? Тому до чортової матері всякі там патріотичні, філантропічні й інші дурацькі жести! Долари, прощу я вас, — ось політична програма, яка ніколи не підведе!

Бронкові шеф наказує доти не повертатися у Наше, доки не видушить з боржників все до цента. Хотів, але, на щастя, вчасно стримався натякнути лайдакові, мовляв, як

добре справиться, то і йому якийсь процентик перепаде, але краще ні. Може б, у мирний час ще подумав, але тепер не пора на м'якотілість! Нема дурних, прошу я вас!

Перед тим затіяв ще розмову з Бронком на актуальні політичні теми. Цікавою ця розмова була тим, що Філіпчук весь час вдавав з себе політичного ігноранта, аби збагнути, чи то пак вибадати[61] що той шмаркач думає...

— От, Броник, ти, рахувати, політик.

— Та який з мене політик, пане шефе? Вам згадалися старі часи, коли ви глумились з мене...

— Но, но, тепер якраз поглумишся з тебе! Якраз! Минулися ті часи, і ти так само добре це знаєш, як і я, але ти, свиньо, і тут не хочеш бути щирим з своїм шефом. Ти не політик. Я це знаю, але ти, прошу я вас, маєш себе за такого. Так, так, не бреши, маєш себе за такого. От ти скажи мені, прошу я тебе, як ти це розумієш? Власне ти. Польські газети паплюжать Гітлера, як буру суку.

— Які польські газети, пане шефе?

— Та майже всі. Між ними і проурядові, що, власне, мене найбільше дивує. На, маєш, вчорашній "Кур'єр цодзенни", "Варшавські вьдомосці": "Адольф, геть руки від Польщі", "Не допустимо, щоб чобіт тевтона топтав польську землю", "Божевільний канцлер хоче запалити світ", а тут зовсім парадно: "Ренька-нога — музк на сцяне; Гітлер Гданська не достане", і таке інше і таке інше, а тим часом, прошу я вас, польський уряд з великою помпою запрошує Ріббентропа на полювання. Як то, прошу я тебе, Гітлерові не доповідають, що польські газети виливають помиї на нього? Як ти це розумієш? Слухай, я цікавий знати.

— А ви знаєте, пане шефе, що говорять про це полювання?

— Що?

— Кажуть, що полювання у Біловезькій Пущі — то генеральна репетиція до полювання на території всієї Польщі.

— То, по-твоєму, виходить, прошу я тебе, уряд перед народом у газеті проти фюрера, а нишком веде з ним переговори? А Гітлер — що йому Польща? Проквітне її, як собака муху, і по моцарству[62]. То, по-твоєму, в уряді засіли одні вороги Польської держави? Ні, ти мені скажи, як ти дивишся на ці справи?

— Знаєте, пане шефе, страх не люблю, як хтось для забави хоче з мене дурня робити. Що ви мене таке питаєте? Ви не читаете газет? Та хіба ви не знаєте, що санація[63] вважає Гітлера своїм політичним ворогом, але меншим від... скажімо, Радянського Союзу. З двох зол, як то кажуть, завжди вибирають менше. А крім того, — ви це теж добре розумієте, — Гітлер не буде брати Польщу голими руками. Він добирається до неї в рукавичках. Він не говорить: "Я вовк і хочу тебе з'їсти, Червона Шапочко!" Ви ж студіюєте газети, читали про візит Бека Гітлеру, Бек декілька разів підкреслював у різних інтерв'ю, що при берлінській зустрічі канцлер робив недвозначні натяки на особливу роль Польщі на Сході... Розумієте? Насамперед розпарцелюють[64] з Гітлером Чехословаччину, а потім візьмуться за розподіл Радянського Союзу. Як то кажуть, коби свиня роги мала. Між іншим, нашого міністра закордонних справ в

дипломатичних колах вже називають комівояжером Гітлера.

— Ага, дипломатичні кола. А ти, прошу я тебе, звідки знаєш, що саме говорять у дипломатичних колах? Ануко, відповідай мені на це питання.

— Пане шефе, та ви тільки-но назвали мене політиком.

— Неправда твоя! Я казав, що ти себе за такого маєш. О, і вже перекрутив мої слова. Я тобі кажу, Бронку, ти погано скінчиш. А ти думаєш: дасть Гітлер Польщі колонії чи не дасть?

— Поки що маємо в Польщі товариство "Ліга морська і колоніальна".

— Ти мені зуби не заговорюй! Я тебе питаю, на твою думку: дасть Гітлер Польщі колонії чи не дасть? Ну, якщо не колонії, то бодай шмат України над Дніпром. Тільки щиро, Бронку.

— Та щиро... щиро так, як ви мене вчили.

— Слухай, ти що ж, із самого ранку, прошу я тебе, заповзявся псувати мені кров?

— Пане шефе, щоб іншим дарувати, треба насамперед самому щось мати.

— Ага, ага, розумію. То, на твою думку, Гітлер не розіб'є Советів? Чекай, ти проти війни з Советами, як і твій Народний фронт. Тут я тебе, прошу я вас, щось не розумію. Тут, по-моєму, щось не кляпує. Як твої Совети такі потужні...

— А чого вони мої, пане шефе?

— О, видиш, і тут ти кривиш душею. І тут ти не щирий зі мною. Ей, Броник, Броник, так хотілося б, щоб ти... Ех, мовчу!.. Як твої Совети, кажу, такі потужні та добрі, а Гітлер такий паскудний, то хай би вони його розбили у пух і прах! І на світі торжествували би один соціалізм. Добре я кажу чи ні? Ну, що ти на це? Ви проти війни з Радянським Союзом...

— А чого ви, пане шефе, за війну з Радянським Союзом?

— А з тієї самої причини, чому ти проти війни з ним. З тієї саміської причини... Я чесний і правдивий чоловік, прошу я тебе, і мені немає чого вертати хвостом...

— Хвалити будемо себе пізніше, пане шефе...

— Але ти не вихований, Броник, не вихований... Ах, мені соромно, що я твій шеф.

— Коли я цього не соромлюся...

— Мовчи, шмаркачу, бо колись дограєшся. Я тобі кажу, що я за війну з Советами з тої самої причини, чому ти проти. Я знаю, що друга світова війна принесе світовий крах більшовизмові...

— Колос на глиняних ногах, пане шефе?

— Власне, і тому ти боїшся, щоб той колос не розсипався, а я цього хочу, бо я патріот свого народу! Мені серце обкипає кров'ю, як дивлюся, як бідує той галицький селянин... Як він того бідного півморга, прошу я тебе, ділить натроє поміж своїх дітей... І тому, гадаю собі, не буде зле, коли ми частину безземельних і малоземельних галицьких селян переселимо на український чорнозем за Збручем...

— Дійсно, ідея чудова! Залишається лише одне питання: а хто дасть той чорнозем галицькому селянинові? На основі якого закону має він отримати ту землю? Попросту кажучи, яким правом?

Філіпчук закліпав очима.

— Питаєш таке дурне, а ще маєш себе за політика! Мовчи, мовчи, я знаю, що маєш, хоч ти ним не є і ніколи не будеш, бо до політики, прошу я тебе, треба ще, крім горла, і здоровий глузд мати. Що ж, може, я цього й не повинен тобі говорити, але я людина правдива й відкрита... Зрештою, то не секрет, що гасло платонічної любові до України збанкрутувало. Нема що таїти, до цього банкрутства спричинились і твої "товариші", певно... І тепер... Ти слухаєш мене?

— З найбільшою увагою, пане шефе.

— А ти хитрий лис! Ви всі хитрі, але й нам нічого, прошу я тебе, не бракує. Твої камрати обіцяють землю і волю, а ми ще конкретніше: хто піде у хрестоносний похід на Советів, тому вуйцьо Гітлер дасть на Придніпрянській Україні двадцять п'ять моргів чорнозему. Хай би знав хлоп, за що наставляє свої груди. Що ти скажеш на таку тактику? Не, ти мені скажи — здорово?

— Здорово, пане шефе? Мені тільки, як ви кажете, лише один пункт не кляпує: чому той селянин з Придніпрянської України має віддавати свою землю галицьким селянам?

— Не кляпує тобі? — спитав ехидно Філіпчук. — Неясно? Якщо тобі неясно, то я зараз поясню: на Придніпрянській Україні немає українських селян. Їх Сталін винищив вщент. Є трактори і москалі. Москалі повтікають, а трактори залишаться нам.

— Я щось таке чув, що, в разі потреби, трактора можна і на танк замінити.

— Знаєш, Броник, ти останнім часом щось забагато чуєш.

— Якщо накажете, можу й оглухнути, пане шефе.

— О, знову твоя облудна, езуїтська, ага, ага, езуїтська покора. А я, як людина чесна і правдива, то вже волю, прошу я тебе, бунт, ніж оту облудність.

— Можу, пане шефе, і бунтом служити...

— Ти, слухай, не доводь мене до того, щоб я вийшов з себе, бо я людина нервова.

— Та я бачу, пане шефе...

— От гадина сороката! Не змовчить, аби мав здохнути! Ти собі думаєш, що все знаєш, а ти фігу з маком знаєш! Слухай, що каже тобі Кость Філіпчук: тут більшовицької лаби не буде, і друкарня буде моя...

— А я хіба інакше кажу, пане шефе?

— Кажеш, кажеш! Що мені з того, що ти кажеш, коли я не знаю, що ти думаєш? Ти й тобі подібні... От що я хотів би знати.

— А ви подумайте, чи не забагато ви хочете, пане шефе?

Цим разом Філіпчук не скипів на таке зухвальство з боку свого челядника, а тільки повів втомленим, до краю байдужим поглядом:

— Ти маєш рацію, Броник. На жаль, маєш рацію... А ще не так давно нічого не було забагато для Костя Філіпчука. Гм... А тепер слухай, що буду тобі говорити... Піди до мого тестя і скажи: "Прошу ласкаво дати гроші, які пан добродій не додали до приданого дочки". Ще скажи: "Про це просить вас пан Філіпчук, я його довірений". По дорозі, якщо б старий дав гроші, дістань чверточку рому, але, слухай, тільки

румунського. Но, тебе вже нема!

Повертаючись від шефового тестя, річ ясна, безрезультатно, Бронко в кінці вулиці Легіонів побачив Ольгу і Славу Річинських, що йшли з візиту на вулиці Джерельній. Бувало, Бронко переплутував паненок Річинських, зате тепер відрізняв їх навіть на великій відстані.

Цілий рік у домі Річинських велася розмова про те, що треба відремонтувати квартиру. Аркадій не допускав думки, що майбутній зять може не жити з ними.

А як усе воно вийшло?

Нема заміжньої дочки, нема зятя, і... квартира не відремонтована.

Є докторство Безбородьки, з якими Олена про людське око підтримує добрі стосунки. Сама час до часу появляється на Джерельній, інколи запрошує до себе на каву Катерину з чоловіком, а крім того, безнастанно шукає нагоди, щоб по черзі посилати дочок туди. Під будь-яким приводом, іноді просто за марницею ідуть сестри з волі матері на Джерельну, аби тільки люди бачили, що відносини у родині Річинських не змінилися, що там усе по-старому, як і до заміжжя Катерини.

Сьогодні задумала Олена послати Катерині насіння купчиків. Може, Безбородькова захоче з весною посіяти їх у своїм палісаднику. Треба знати, що це особливий сорт купчиків. Що пишні формою, а що переливають кольорами! Зрештою, якого б сорту вони не були, квіти ці не вибагливі, селянські і тому напевно добре приймуться на пісковій землі на Джерельній.

Слава, до якої Олена звернулася з цим дорученням, збунтувалася і не захотіла йти до сестри:

— Чому мама не скаже просто, що гонить нас до Катрусі, аби тільки люди бачили, що в нашій родині все в порядку? Треба по ширості сказати, а не придумувати різні купчики!

Олі стало шкода матері, якій тепер доводиться досить часто вдаватись (як же ж незграбно!) до дипломатії. Крім того, хіба не належить до обов'язку маленької господиньки утихомирювати, злагіднювати, заспокоювати?

— Ти чого пристала до мами? Ще й ти, Славуню, будеш її гризти? Хочеш — підемо удвох на Джерельну.

Слава погодилась.

Коли вийшли на околицю міста (яким негарним, обшарпанним здається Наше, коли вже сходить сніг, а ще не появилася зелень!), Слава спитала ніби жартома:

— А ти не думаєш заміж виходити?

Здивувалася, що Ольга так знітилася. Почервоніла, ніби впіймали її на брехні. Все ж таки відповіла, теж жартома:

— Якщо б хтось узяв мене, то чому ні?

Славі не сподобалася така відповідь. Видалася їй неширою.

— Чому ти так кажеш? Адже в тебе вже є хтось. Пам'ятаєш, я бачила тебе з ним на вулиці, а потім ще питала тебе, хто то такий... Правда, і Неля бачила тебе з ним. Мариня каже, що то челядник з друкарні Філіпчука. А мені щось не хочеться вірити.

Зрештою, яка різниця, правда? Дивись, дивись, то жук чи метелик? Яка різниця, господи, — аби любити... аби лише любити... Я так люблю любити...

— Коли він мене не бере, то, значить, його нема. А щодо того, ти маєш рацію, яка різниця, — аби любити...

Слава прикинула. На її рухомім, виразнім обличчі це стало відразу помітним.

— А все ж таки які ми, дівчата, бідні. Мусимо чекати, доки нас візьмуть. Я теж пішла б, ой, як пішла б за Севера, якщо б він мене взяв...

Ольга не відповіла. Розмова урвалася. Так ішли мовчки аж до брами. Перед самим порогом Слава спитала:

— Як ти думаєш, вона буде рада нашому візитові?

— Думаю, що ні.

— А чого ми тоді йдемо? Навіщо мамі ця гра?

— Яка ти!.. Мамі гра зовсім не потрібна. Опінія[65], Славуню, вимагає цього.

— А що таке опінія?

— Цього, сестричко, ніхто не знає.

Катерина лежала у притемненій їдальні на тапчані. Була, як любила висловлюватись медичною мовою, у легкій недиспозиції. Зранку її нудило, а тепер боліла голова. Візитом сестер, річ ясна, вона не втішилася, а насіння купчиків просто вивело докторову з рівноваги.

Що та мама, справді, має за помисли! Покійний татко мав сентимент до села, тому й сіялися ті купчики в городчику при вулиці Куліша. Але в себе вона не хоче й близько свого палісадника бачити це простацьке зілля!

Дівчата посиділи декілька хвилин і вийшли, ніким не затримувані (Філько приймав хворих). Єдиною особою, про яку спитала Катерина, був Суліман.

— Ти чула? Не поцікавилася, як мається мама, а чи Суліман у нас буває. Як це тобі подобається? — Поведінка Катерини обурила Славу.

— То не випадково, не думай. Але що то нас обходить! Ми з тобою, Славуню, ще ніхто, а то вже пані докторова.

Ольга взяла сестру під руку, ніжно притиснула її до себе, з любов'ю заглянувши їй у вічі.

Олі дуже хотілося б, щоб Слава повернулася до властивого їй веселого, задерикуватого настрою, який їй, до речі, так до лиця. Думка, що раптом вдарила Олі до голови, вимагала союзника. Якщо Слава буде в ударному настрої, то при можливій зустрічі з Бронком вона, Ольга, набереться відваги першою заговорити до нього. Ого, при такому союзникові зовсім не страшно! Знайдеться і спосіб, щоб не уразити власну гідність так званої дівочої гордості. Могла б, наприклад, зі сміхом сказати: "Пане Завадка, а моя сестра не вірить, що ми з вами знайомі", чи щось подібне. Біда лише, що Слава ніяк не дає себе розморозити.

— Чого ти сьогодні така надута, Славуню?

— Сумно мені, сумно мені... Подивилася я ще раз на Катерину. Не хотіла б я, щоб наша з Севером сім'я виглядала так, як у Безбородьків. Ти розумієш мене чи ні? Не

хотіла б я такої атмосфери для нашого дому. А втім, чому я турбуюся? Ми з Севером, напевно, і так не будемо мати спільного дому...

— Та що ти, Славуню? Север любить тебе, а це ж усе...

— Ні, не все. Я колись теж так думала, а тепер не маю ілюзій. Пам'ятаєш вірш у Асника "Смутно мені, боже..."? Сумно, мала господинько!

Ольга пробувала роздмухати Славу, а коли це їй остаточно не вдалося, не банувала, що не зустріла Бронка того дня. Однаково до розмови не дійшло б...

Загледівши здалека сестер Річинських, Бронко минув друкарню (чим пізніше шеф дізнається про свою невдачу, тим краще буде для його нервів) й подався за Ольгою. Свідомо здавав собі справу з того, до якої межі Ольга Річинська небезпечна для нього. ("Доторкнуся і згорю дотла, як від електричного струму"). Проте саме небезпека побуджувала в ньому передсмак неземної насолоди. На жаль, самого передсмаку стало не вистачати, хоч як суворо заборонив собі ("а будеш протестувати, вилуплю перед дзеркалом по морді") зустрічатись з білою панною. В ті дні вся його енергія, весь час повинні належати організації техніки для газети. До того ж існувала постійно діюча небезпека — Сташка. Вирішив перечекати, поки Сташка не улаштує своїх сердечних справ. Не сумнівався, що при її темпераменті це не затягнеться надто довго.

...Сестри увійшли в двір. Захлопнулася хвіртка за ними. Ні, не хвіртка. Відчалив корабель, залишивши його самотнього на пустиннім березі. Увійшли в дім, канули в той інший світ, що відділяв його від Ольги. Було багато дрібних, незначимих речей, що спричиняли йому докучливий, постійний біль. Хотів бачити, як увійшла в кімнату, як примружила від світла очі, рух, яким скинула шапочку. Хотів подивитись, як виглядає зимою без пальта, як сідає за стіл, як їсть, як розчісує коси на ніч, як лежить у нічній сорочці з ковдрою по пахви.

Ех, що тут багато говорити! Хотів знати кожну найменшу дрібничку, що стосувалася його коханої.

Згадався вірш таки нашівського поета (дійсно, майже кожне місто має свого поета!), яким Бронко так захоплювався у період свого дозрівання:

Всі думи мої і мислі
бродять коло твого дому.
Заглядають в кожну шибку
у віконечку малому.
Хочуть знати, хочуть чути,
що ти робиш, моя мила.
Хочуть чути кожне слово,
що його ти говорила.
Між мільйонами стежок
віднайду твій слід, кохана,
бо між ранами душі
ти моя найважча рана.

Хотів поглузувати з приводу своєї сентиментальності, але не став, бо знав, що цим

разом було б нещиро. А якщо лукавити вже з самим собою...

Що за кривда, що за несправедливість! Молочниця, наймичка, кравчиня — хто не захоче, може бачити її в хатній обстановці, лише не він, Бронко Завадка!

Забувши про наказ виключити з думок панну Річинську, Бронко піддався невеселим роздумам. Звідки він взяв, що Ольга симпатизує йому? Не прийняв він часом бажане за дійсне? Уявив собі на одну мить, які очі зроблять хлопці, коли дізнаються, що він кинув дівчину-робітницю задля дочки отця Річинського! Спробував поговорити з собою на розум:

"Що ж, брате, які високі пориви не були б у тебе, який вогонь не спалював би тебе, все з часом минеться, утрамбується життям і остигне. Будь спокійний. В наш час люди скоріш пускають кулю в лоб з причини безробіття, ніж із-за нещасного кохання. Залишишся і ти живим, брате. Зав'яжеш нерви у вузлик, запечатаєш дурне серце, а на могилі своїх мрій поставиш хрестик, і... підуть дні за днями..."

Так, поза всякий сумнів, він жив би і без Ольги Річинської. Але яке то життя?

Поїздка по Станіславщині не принесла фінансових результатів (чого й можна було чекати), зате послужила Бронкові добрим приводом для декількох партійних доручень. Між іншим, треба було з Станіслава забрати матеріал для першого номера підпільної газети. Місце зустрічі було попередньо домовлено, час повідомлено зашифрованою телеграмою.

Саме від товариша, який передав матеріал, Бронко дізнався, що поліція у воєводському місті Станіславі у повній бойовій готовності. Сам воєвода зажадав скласти список всіх підприємств, на яких можна сподіватись страйків. Головне, бояться так званих окупаційних страйків. Поліція має виготовити план усіх підприємств з зазначенням кількості кімнат чи взагалі приміщень, вікон, входів, запасних виходів. Напоготові має бути певна кількість людей з спеціальних військових частин, призначених для успокоєння населення на випадок страйків чи демонстрацій. Воєводство склало додаткові списки нелояльних громадян. Є таємні інструкції воєводства тримати у постійному стані транспортабельності деякі цінності міста, як художні картини великих майстрів, рідкісні книги, історичні документи, костюльне золото і тому подібне. З огляду на непевну ситуацію, у краї відкликані плановані в цьому літі дитячі і молодіжні табори в Карпатах. Натомість зорганізували в цих місцевостях двадцять п'ять табірних відділів студентства, по двадцять п'ять чоловік в кожному, з спеціальною місією вивчати польсько-русинські відносини на місцях.

На тисменецькому вокзалі біля Станіслава Бронко зустрівся з селянином, що чекав на поїзд з добрим кондуктором, тобто таким, що не викидає з поїзда безбілетних пасажирів (про штраф і мови не може бути!), отаких непричком, як він.

— Ви звідки?

Селянин, дрібний чолов'яга з лукавою мордочкою мавпи, хвилину придивлявся Бронкові з сільською безпосередністю, чи варто взагалі встрявати в розмову з міщухом! Почухався за вухом, сплюнув, розтер подертим черевиком і посміхнувся не до речі:

— А вгадайте, хто я?

Відгадати було більш ніж просто, але Бронко, аби зробити приємність людині, вдав, що задумується.

— Думайте не думайте, все одного не вгадаєте.

— Невже ж?

— Я вам кажу.

— Хто ж тоді ви?

— Я? — він звів гордо голову. — Один з семи мільйонів.

— А українців немає сім мільйонів у Польщі.

— А що мені українці!

— Як то? А ви хіба не українець?

— Та той ніби, гі, той казав, теж українець...

— А чого — ніби?

— Бо в мене, прошу пана, є інша нація...

— Перейшли-сьте на польське? — спитав Бронко без переконання, бо ті, що змінювали метрику, як тоді говорилося, звичайно мали з того матеріальну вигоду, чого не можна сказати про цього обдертюха.

— А ви гадаєте, що Польща така дурна, що всіх гуртом перетягає на свою віру? Нема ще так добре, паночку.

— А яка ж тоді ваша нація?

— А ви, може, й собі хочете пристати до нас?

— Та буду бачити, чи варто...

— Та, може, вам і не варто. Я — з тих семи мільйонів, не потрібних у Польщі.

— Як то — не потрібних? — вдав неосвідомленого Бронко.

— Та таких, що їх ні місто, ні село не приймає...

— А хто вам казав, що їх аж сім мільйонів?

— Ви що, хочете бадати мене? — вже з деякою недовірою спитав дядько. — Гадаєте, що я настрашуся?

— Я так не думаю про вас.

— А бог вас знає, пане, що ви думаєте. А мені що? Думайте собі на здоров'я. Тепер, скажу вам, є про що панам думати. Ви питали мене, звідки я знаю, що акурат сім мільйонів є?.. Є такі рахівники, що все пишуть, а другі такі поштарі, що все поміж людей розносять, — закліпало лукаво каре очко.

— Не потрібні, то не потрібні, але якось живете, — провокував Бронко.

— Аякже ж, дякуючи ласці панській, якось поки що живемо. Роботу дає нам "Фонд праці".

— А що це таке за "Фонд праці"? Я знаю, що люди скаржаться на безробіття, а тут якийсь "Фонд праці"?

— Або не кожному там дають роботу.

— А, ось воно як... А кому дають роботу?

— Треба, паночку, насамперед безробітним бути, щоб дістати роботу з "Фонду праці".

— Правильно, вуйку, бо робітному не треба роботи...

— Ет, говорите, бо не знаєте, як воно... Ви собі гадаєте, що то так легко безробітним стати? Треба мати папери на то. А я вам кажу, що не один чоловік повісився, заки виробив собі оті папери на безробітного. Що ви собі міркуєте? В наш час безробітний — то вже гейби посада... Лише на тій посаді не дають грошей, як ви собі гадаєте, а платять гнилою бульбою і вугіллям наполовину з землею. А рахівники, про яких я згадував, обчислили, що якби ретельно платити нам за нашу роботу, то ще повинні нам по дві-три десятки до бульби й вугілля докладати. А воно таке виходить, чуйте, що держава одним боком ніби нам спомагає, а другим — обдирає.

— А де ж вам дав роботу "Фонд праці"?

— Справляємо шляхи.

— Ще рік тому були шарварки.

— Є, коли й тепер є, але панам не терпиться мати в краю добрі дороги...

— Певно, пани люблять вигідно роз'їжджати собі...

— А хто його знає? Може, роз'їжджати, а може, прийдеться і втікати...

— Ви що гадаєте, що Польща може розпастися?

— А ви знаєте, прошу пана, що годно таке статися?

— Це таке вам ваші листоноші сказали?

— А якби й так — то що?

— То нічого. Шустрі хлопці, видно, з них.

— Та певно! Якесь ніяке до такого діла не бралось б...

— Добре, пани повтікають. А як ви думаєте, хто буде тримати порядок в краю?

Мусить якась влада бути?

— Певно, без порядку не можна...

— А хто той порядок тримав би, як ви гадаєте, як пани повтікали б?

— Про мене, хай би й сам чорт скочив на час з неба, аби не пілсудчики.

— А якби більшовики перейшли Збруч?

— То й що таке велике? Були би-сьмо бодай вкупі.

— Як ви сказали?

— Ет, пане, з вами не наговорився б! Адить, поїзд курить. Щось мені видиться, що в заднім вагоні буде добрий кондуктор.

Чоловік, не чекаючи, аж поїзд зупиниться зовсім, вхопився за підніжку передостаннього вагона.

"А буржуазія потішає себе надією, що немає українського пролетаріату. Він є, прошу панства, є, і то ще який!"

Розуміючи, що дядько хоче відділитись від принагідного співбесідника, Бронко сів у перший вагон.

Шеф, на диво-чудо, не розсердився на Бронка, що той не привіз грошей. З дев'яти боржників тільки один, будучи на смертній постелі, віддав свій борг, якого, до речі, якраз вистачило, щоб покрити кошти подорожі Бронка.

— А що вони казали? Людина щось говорить, прошу я тебе, коли не віддає борг.

— Той, колишній голова, що від імені товариства "Просвіта" підписав грошове зобов'язання, видивився на мене, як на вар'ята. По-перше, їх "Просвіту" ще рік тому ліквідували, а до того він вже три роки не був там головою. Але це не найважливіше. Він каже: "Треба бути шуєю[66] щоб напередодні девальвації віддавати гроші".

— Чекай, Броник, чекай. А про яку девальвацію мова?

— А що приносить із собою кожна війна, як не девальвацію в першу чергу, пане шефе? Він ще сказав: "Я хоч би й хотів, то не знаю, якими грішми віддавати... радянськими карбованцями чи німецькими марками".

— Так і сказав?

— Так і сказав, пане шефе.

— Я знав, прошу тебе, що українці — підлий народ, але що аж так, то не припускав. Підлий народ, для якого не варто було жити, як це я робив. Дотепер, як сам знаєш, Броник, жив я тільки для народу, а відтепер житиму, прошу я тебе, тільки для себе. Так вирішив твій шеф, Кость Філіпчук, а тому з цієї нагоди скоч, прошу тебе, гін унд цурік[67] на одній нозі. Ех, Броник, Броник, ти був колись моє третє око.

— Бійтеся бога, пане шефе.

— Права рука, хочу сказати. І я хотів би, прошу я тебе, шмаркачу, щоб вернулися між нами давні відносини. Як сам чуєш, грядуть страшні часи, Броник. Згадаєш слово свого шефа, страшні часи насуваються...

— Як для кого, пане шефе.

— Чекай-но. Як ти сказав? Ніби як що до чого, то ти собі "ти", а я собі "я"? А ти знаєш, що це нечесно з твого боку? Ми ж, прошу тебе, незважаючи на деякі непорозуміння, завжди йшли, прошу тебе, разом, хоч і доводився тобі начальником. А у скрутну хвилину ти зрікся мене, ніби Іуда Христа?

— Пане шефе, ви мені сказали "на одній нозі" — тому мене вже немає...

— Ти не чоловік, а гадина! Гадина, яку я пригрів біля серця, чуєш? — крикнув Філіпчук до місця, на якому мить тому стояв молодий Завадка.

Бронко Завадка вважав за велику моральну кривду для себе той факт, що не мав змоги познайомитися з товаришем з ЦК. Хлопчисько вбив собі в голову, що чоловік під кличкою Зелений — це правдоподібно Вечір.

Перший, на кого наткнувся Завадка після своєї поїздки у Станіслав, був Юлько Скиба.

— Слухай, який Зелений з себе?

— Можеш погратулювати мені. Я — офіційний коректор "Волі Покуття". Логічно? На сто процентів правдоподібно. Тюрма відчинила мені очі йвилікувала від комуністичної недуги. Боюся, що ще мій старий захоче перепроситися зо мною. Забавно, що? "Устаткувавсь, волоцюга". "Набравсь розуму". Я, між іншим, Броник, дурне тоді плів про "Кутики господині", а як без такої рубрики грати у відкриту? Я, між іншим, схвально дивлюся на таку максимум легальну газету.

— Таж ти заперечував разом з Дувідом! Ти ж говорив, що в твоїй макітрі не вміщується!

— А може, то Дувід заперечував? А я вважаю, що така максимум легальна газета — це перш за все штаб.

— А ти будеш начальником штабу?

— Ні, офіційним редактором буде старий Завадка.

— Щоб я зрадів від такої новини, не можу сказати...

— Штаб. Революційний штаб. Серйозно. Думаю, що правильно ставлю питання. Під цей час партія повинна орієнтуватись у своїх теперішніх і потенціальних кадрах.

— Ти хочеш знати, хто революційно настроєна молодь? Тож слухай, Скибко: вся молодь, за винятком куркульських та попівських синочків на селі й націоналістичних молодчиків по містах.

— А от і брешеш. Серед націоналістичних молодчиків є і чисті серцем хлопці, тільки нема кому їм очей відкрити.

— Зате ти Америку відкриваєш. А чому ти не працюєш з ними?

— Забавно! А звідки ти знаєш, що я не працюю? Скажу тобі... я навіть сидів якийсь час з одним з них. Цікавий такий. Не піддавався теоретичній пропаганді. Прагнув усе на практиці перевірити. Називався Маркіян. Тобі, чуєш, не здається, що це ім'я пахне ладаном?

— Може, по якійсь далекій асоціації...

— Дурниці! Я люблю точність. Тюрма привчає до великої точності. Щось ніби як монастир. Числиш, наприклад, скільки день має минут. Скільки місяць годин. Колосальні цифри виходять.

— А який він з себе?

— Хто?

— Я питаю тебе про зовнішність Зеленого.

— А, Зелений. Високий. Вузьколиций. Щуплий. По-польськи тонкогубий. Ти чого скривився?

— Невже ж?

(Вечір ані вузьколиций, ані тонкогубий, мабуть, і не високий).

— Я подумав, — Бронко знайшов привід, аби відвести Юлькові думки від себе, — що відносно малий процент українців-інтелігентів у комуністичному підпіллі... Таких недоуків, як ми з тобою, я не числю. Невже ж поляки прогресивніші в цьому відношенні, прогресивніші за нас?

— Забавно, який ти скорий до висновків. Ти просто не знаєш, як стоять справи. Я сам знаю одного письменника. Галичанин. З бойків. Не вилазить з тюрми. Сидів я теж з одним доктором філософії з Тернопільщини. Комуніст-філософ — здорово?

— Так.

— І тому я кажу: ми замало знаємося. Розумію — конспірація! Але — в біса! — треба знати свої морально-політичні ресурси чи ні? Броник, ти знаєш... ти змужнів за цих сім років! Ти, напевно, вже ніколи... не будеш у такій добрій чоловічій формі, як тепер... А ти знаєш, як у злодійському жаргоні називається тюремний одяг? Дубова кора.

Бронко дивився на правильне, ультрапропорційне обличчя Скиби й думав мимохіть, що у зрілому віці не пасує чоловікові аж така регулярність рис. Либонь, справжня мужськість жадає для себе й елемента диспропорції як одного з проявів чоловічого бунтарства проти усталених канонів. Хоч би це були й канони краси. Зате Бронко міг би без великої напруги фантазії уявити собі Юлька чотирилітнім хлопчиком з золотистою гривкою над небоподібними очима. В тому віці солодкава регулярність рис на своїм місці.

— Та ти скажи нарешті, який Зелений з себе?

— В нього довгі пальці... гарні, мигдалевої форми нігті... ти не уявляєш собі, як у тюрмі тужиться за красним...

— А взагалі... який він... так?

— Чого ти присікався? Яке значення може мати тут вигляд людини? Він — інтелігент. Вольове підборіддя. Проникливий, я сказав би, може, й холодний, але розумний-розумний погляд. А зрештою, не це найважливіше. Приїжджає людина і відслоняє завісу, яка відгороджує Наше від широкого світу. І що я бачу? Я питаюся тебе, що я бачу? Треба бути лецтим[68] ідіотом, щоб самому раніше не побачити цього. Нашівська організація — яке щастя! — просто-напросто каригідний виняток. Революція, кажу собі, старий ідіоте, революція не йде, а біжить! Броник, що лише не твориться на білім світі! У відродженій Польщі уряд паціфікує польських селян! А розправи поліції з польським робітником у Кракові, Торуні, Познані, Красноставі? Капітально! Горендально![69] По містах і селах Польщі відбуваються масові виступи солідарності робітників і селян... в захист народної Іспанії. Ідуть мітинги за негайну ліквідацію Берези Картузької! За повну амністію для політв'язнів! За повернення політичної еміграції в Польщу! Бунт! Майже революція у краю! Проти генеральської диктатури — Народний фронт! Уряд з страху забороняє з'їзди хліборобської молоді... Розв'язує масові організації польських учителів... ліквідує театр сатири! Це вже зовсім забавно! А ще... почекай... а ще... Ти пригадуєш собі, з яким патріотичним запалом збирали польські діячі на льоп?[70] Просто на вулицю не можна було показатись, щоб не прикололи тобі літачка. А тепер — ти здаєш собі справу з того, що твориться? — польська авіація успокоює тих же патріотів! Народ стільки років боровся в неволі за свою державу, а тепер — це просто неймовірно... одне слово... колосально забавно — піднімає бунт проти неї. Скорий поїзд, чуєш, Броник, мчить у революцію, а ми, нашівці, сіли на дрезину й хочемо наздогнати його. Забавно! Експрес і дрезина!

— Ти хочеш тим сказати, що ти в тюрмі не читав газет? Був зовсім відірваний, ізольований від подій у революційному світі? Якщо ти це хочеш сказати, то я тобі не повірю...

— Тяжко розумному чоловікові говорити з ідіотом. Гм... чи ти не розумієш, чи, до біса, не можеш розуміти? Чути — кризь вистукування кризь мур. Читати — на цигарковій бібулі. То — одне. Сприймати безпосередньо від очевидця — то зовсім інша річ. Однаково, що пити правдиве "Мокко" чи його ерзац з цукрового буряка. Забавно, що ти, Завадка, не розрізняєш цих речей! Я думав, що в тебе більше фусів[71] у голові.

— Дякую за комплімент!

Дувід не міг говорити про Зеленого, бо йому, у зв'язку з його приїздом у Наше, так багато хотілося сказати про себе.

— Ти пам'ятаєш, Броніку? Ну, що я тебе таке дурне питаю? Ми з тобою разом у хайдер[72] не ходили, так?

— Ти, бачу, заразився від Скиби безперестанку молоти язиком... навіть стиль у вас однаковий.

— Що значить — заразився? Я вже сім років хворію на цю хворобу. А чому вона так вчепилася мене? Та тому, ти чуєш, Броник, що, відколи я себе пам'ятаю, від самого раннього дитинства, сиділо мені в пам'яті (Дувід помацав себе за голову) одне слово "ша!".

— "Ша" — не слово, Дувід...

— Ай, мовчи! Для мене воно десять разів слово. Що значить — не слово? Ви чуєте, "ша" — не слово! Мені хочеться сміятися! Що сміятися? Мені хотілося б ревіти! Оце "ша" мені відобрало дитинство, зламало життя, зіпсувало характер, ну і забрало те, чого всі хочуть... всі на світі — радість від життя, а він бере й каже, що "ша" не слово! Та я таке чути не можу.

— Якщо я тебе вразив, то пробач. Але й дотепер не знаю, про що тобі йдеться...

— Він не знає, що я хочу сказати! Та я тобі й кажу. Я хочу сказати про "ша".

— То говори вже, але більш до ладу.

— Людина вийшла з нервів, а їй кажуть говорити до ладу. Ти комік, Броник, але я аніраз не можу сміятися з твоїх віців. Я ж тобі кажу, що з самого дитинства — я ще в хайдер не ходив — я чув від мами, від тати лише одне "ша!". "Ша, майн кінд, ша!" "Ша", бо тато спить. "Ша", бо мамі голова болить. А я тебе питаю, а чому її не мала боліти голова? "Ша", бо через стіну наш сусід хворий! "Ша", бо збудиш сестру в колисці... Всюди і завжди тільки "ша!". Відвели мене в хайдер... мені ще шість не було, і тут перше слово, яке я почув від учителя, було "ша!". "Ша, кіндер, ша!" Мене набили на вулиці католицькі діти... Ти можеш уявити собі, як їх приваблювала моя руда чуприна? Що? Я побіг до мами. Куди має бігти дитина, як її поб'ють? Вона біжить до мами... Я був малий і думав собі, що моя мама зробить так, як мами католицьких хлопців: вийде на вулицю і погрозить, що піде до їхніх мамів...

Але моя мама не грозила. Вона обтерла мені сльози й сказала: "Ша, майн кінд, ша! Їх багато, а ти один, ша!"

Мій тате був швець. Ти його знав, правда? І швець-єврей, — це вже зовсім смішно, правда, Броник? — захотів, щоб його син учився. Чому ти не смієшся, Броник?

— А чого мені сміятися? Друкар Завадка теж захотів у свій час, щоб його син вчився...

— Він, мій тате, задумав післати мене до гімназії... Він таке собі задумав, але мене не прийняли, хоч — ти віриш мені, Броник? — хоч я здав не гірше за інших. А чому мене не прийняли? Це вже ціла комічна опера, чому не прийняли до гімназії сина Мошка Таненбруха! Зі мною здавав синок дідича Модзінського з Підпечар. І ти

подумай! Мусило якраз так випасти, щоб я сидів поруч з ним на одній парті. Малий Модзінський — ти чуєш, Броник? — наскаржився своїй мамі, що від мене часником чути, і тому його голова розболілася, і тому він погано диктант написав... А чому, я питаю, не мало від мене часником чути, коли мама давала його нам рано, вполудне і на вечерю? Часник і цибуля — то єврейські помідори й банани. Ти, може, хочеш заперечити, Броник?

— А чого я мав би заперечувати? Я хотів лише сказати, що не для всіх євреїв часник і цибуля — то банани...

— Ой, кинь ти мені тут політграмоту! Ти ж знаєш, що я мав на думці.

— Ну, далі... слухаю тебе. А то ти збиваєшся...

— Що значить — збиваюся? Я тобі говорив, що я сім разів заражений балакучістю.

— Ти почав, чому тебе не прийняли в гімназію...

— Так, так. Пані Модзінській видалося, що я буду у класі сидіти якраз з її синком. І вона попросила директора, щоб мене не прийняли за браком місця... Мій тате пішов до директора. Я не знаю, що він там говорив... може, й кричав, але то однаково нічого не допомогло. А я й не дивуюся: кого мав послухати директор — шевця чи дідичку?

А я, дурний, плакав. А що мені міг сказати тате? Він витер брудною шевською долонею мої сльози і сказав: "Ша, ша!" Потім... ну, як і підріс, в мені почав назбируватися бунт проти того "ша". Мої очі стали розумніші... Я бачив, що в житті не все так, як має бути... І я хотів... я думав, я хотів, але я нічого не зробив, бо мій тате сказав мені: "Ша, Дувід, ша! Якби бог того не хотів, то його не було б. Ми з тобою заслабкі, щоб проти людей іти. А що допіру проти бога?"

А треба знати, що Мошко Таненбрух був побожний єврей. По смерті тати... Я не забагато говорю? Ой, як та тюрма вчить чоловіка думати вголос, просто страх!

— Ні, ні...

— По смерті тати... Ну, як тобі сказати? То був розумний і справедливий чоловік, бо він був моїм татом. По смерті тати на мене почали ще більше "шакати". Не досить мені було горя, що тате помер, то я ще мусив з усіх боків чути оте зненавиджене "ша": "Ша, Дувід, не говори, що на світі нема справедливості!", "Ша, не вигукуй на бога, бо він тебе покарає!", "Ша, не читай заборонених книг, бо це погано скінчиться для тебе!" "Ша" і "ша"! Мені було сімнадцять років, а вони затикали мені долонями рота... Це не поетичний образ, Броник, а таки правда... затикали долонями рота! "Ша"! Потім ти пам'ятаєш той вечір над Прутом?

— Дурне питаєш...

— Правда, що дурне... бо таке не забувається, — що? Ми здибалися з тобою в комсомолі. Там я вперше за своє життя перестав чути "ша!". Це правда. Але є ще одна правда, ну, я думаю, що ми не будемо її боятися. Броник, як ти вважаєш?

— Я не знаю, що ти маєш на думці...

— Не знаєш? Як це ти не знаєш? Нам давали читати революційні книги, — так? Нас кормили нелегальною літературою, ми самі складали й розліплювали бойові листівки.

— І що?

— Вони нам не говорили "ша", боронь боже, — так кажуть у вас? — але весь час тримали нас за руки такі, як Борис Каминецький. Скажеш, ні?

— Допустимо, скажу "так"!

— А бачиш! А ми так рвалися до роботи, — може, ні? Ти пригадуєш собі, як нас мало що з комсомолу не вигнали за якісь там лівацькі замашки? Ти пам'ятаєш, чому не мав би пам'ятати, як нас переконував Борис, що підпалювати панські скирти — це, — ну, я вже забув, як він точно говорив, — це майже вигода панам, а нещастя народові. Так він говорив? Ніби пани дістануть відшкодування за спалені вимолочені (чому зараз — вимолочені?) скирти, а на село стягнеться пацифікація... Ой, ти розумієш? Ми з тобою хотіли пацифікації.

— Не перекручуй, Дувід...

— Ну, не просто, а так з того виходило... А, Броник, слухай, Броник, а ти пам'ятаєш, як мені, євреєві, приписали український націоналізм? Це було б сильно смішно, якби не було трагічно. А пригадуєш, — ну, чого я вічно запитую, чи пригадуєш, коли ти й без того все пам'ятаєш? — як на сходинах у Княждвірському лісі сказав один секретар повіткому: "Ми нічого не робили, бо ми боялися ухилів..."

— Пригадую. Скажу тобі навіть дату. Це було третього липня...

— Пощо пам'ятати дати?

— Пусте говориш! А хто буде колись писати історію революційного підпілля, як не ми з тобою?

— Ти так думаєш? Ой Броник, чути такі речі — то для мене хліб з маслом. Але я хотів би докінчити... Нас тримав Борис за фрак, а хлопці таки вирвались... І таки пішли з димом панські маєтки. Що — не так воно було? Ну, нам з Юльком таки пощастило — сім років. Могло так само добре бути й п'ятнадцять.

Бронко знову відчув у душі неприємний осадок від почуття нез'ясованої своєї провини перед товаришами. Дувід вмить вловив зміну настрою в Завадки. Очевидно, здогадався і про причини тієї зміни.

— Тобі випадково, ти розумієш — випадково, пощастило, що ти не міг прийти тоді на сходинах, де нас накрили... з доказами. А тепер, — ти лише зрозумій так, як треба, — з'являється Зелений і критикує, — що значить — критикує? — він нас лає, він сварить на нас, він кричить, що в нас — спокійне болото. Що то — в спокійному болоті чорти водяться? Він нас питає, — що значить — питає? — він вимагає від нас відповіді, чому ми не протестуємо, чому не підносимо рейваху, не організуємо походів, не окуповуємо магазинів з хлібом, не влаштовуємо демонстрації, не, йдемо на переговори з іншими партіями проти уряду, не підпалюємо панських маєтків...

— Так він говорив? — Бронко не приховував свого сумніву.

— Ну, чи я можу слово у слово повторити, але в такому дусі... так говорив! І знаєш, — ти чуєш? — я собі сказав: "Дувід, нарешті скінчилося твоє "ша!" Це так, Броник, як би чоловік ціле життя, від уродження самого, був позначений якоюсь ганебною плямою... як то по-вашому говоритьсь?..

— Таврований...

— О, таврований... І хтось прийшов, якийсь чудотворець, і змив з чоловіка ту ганебну пляму... "Ша". Ти це відчуваєш, скажи мені?

— А який він з себе... той товариш Зелений?

— Він? Ох, Броник! Він такий... ну, він такий, що я хотів би ним бути!

Бронко сподівався, що від Каминецького довідається найбільше про Зеленого, але саме тут спіткало його розчарування.

Борис був настроений на діловий тон.

Вся його увага була націлена на придбання техніки для таємної друкарні. Крім того, особливо сувора конспірація в даному випадку вимагала й приміщення поза всяким підозрінням.

— Ти і я, — сказав Борис Каминецький, — і більш ніхто на світі. На випадок всипи[73] відповідатиме один з нас. В найгіршому випадку — я і ти. І на цьому ланцюжок кінчається. Амінь. Камінь у бульбону.

Бронко, щоб замаскувати хвилювання, спитав отак, аби:

— А який він з себе, той товариш з ЦК?

Борис відповів досить грубувато:

— Ти про колір очей? Даруй, але якось не додивився... — Потім, зміркувавши щось, спитав, кивнувши головою на брудно-зеленкуваті води Пруту, що тільки звільнилися від льоду: — А ти знаєш, як вилазити з ополонки?

— Дотепер не мав щастя бути в ній...

— На бога надія, хлопче! Насамперед треба вилазити а того боку, який знаходиться зверху по течії, май на увазі, інакше може затягти під лід. Яквилізеш на поверхню, то завжди старайся опиратись на край животом і грудьми, аби зайняти якнайбільше поверхні льоду.

А ногами бий по воді перемінним рухом... зверху і вниз. Запам'ятав?

— Запам'ятав. Борисе, ви не піднімете мене на сміх, як я вам щось скажу?

— Мені, як бачиш, сьогодні не до сміху. Отже?

— Борисе...

— Що — Борисе?

— Борисе, то не буде сентиментально, коли скажу, що я вам дуже... дуже вдячний за довір'я. Ви не знаєте, яке це має величезне...

— Іди вже, Броник.

Пішов. Збивав ногами кремінці і бавився думками, як би жбурляв "качки" по воді:

"Провесна. А де прозима, проосінь?"

Вмить усе відлетіло, наче білий пушок цвіту тополі. Весь світ заступила п'янка свідомість:

"Тобі — повірили. Тобі — довірили".

Олена Річинська власними роздумами дійшла до того, що щирість і відвертість — це устарілі, провінційні чесноти, а вміння маскувати свій справжній душевний стан (поставою, виразом очей) — це не скритність і не хитрість, а вища товариська оглада[74].

Провінційна безпосередність чи сільська натуральність, що колись надавали чарівності молоденькій дружині отця Аркадія, — тепер матір п'яти дорослих дочок, до того ще й вдову, тобто формально голову родини, могли тільки ставити у смішне становище.

Олена інстинктом відчула, що чоловікова родина зможе толерувати[75] у своїм гурті бадьюру, зарадну, незалежну дружину покійного брата й швагра, але ніколи нещасну чоропіту[76].

Давніше Олена ніколи не замислювалася, що в дану хвилину виражає її обличчя, бо воно виражало те, чим була сповнена її душа, почуття, серце. Олені не було чого і перед ким ховати своїх думок та почуттів. Тепер пані добродійка Річинська не могла дозволити собі таку безпечність. Будучи у товаристві, тобто в крузі Аркадієвої родини, вона безупинно контролювала себе: що виражають її губи, як вона тримає себе, що сказала, ба — як сказала! Свідомо дбала про те, щоб кутики її рота не опускалися вниз, а очі щоб мали завжди веселий, бадьорий блиск.

Набувала здатності, як набувають фаху, маневрувати словом так, щоб могти і у великому розпалі загальної розмови перемінити загрозливу для спокою в домі тему.

Коли, було, починалися їдкі репліки на тему Зоньчиної сподіваної посади, Олена моментально, ніби з бабусиної сумки, витрясала з пам'яті якусь ультрацікаву історію. Наприклад, на Мнихівці якась міщаночка отруїлася з тієї причини, що її наречений в останній хвилині відмовився стати з нею під вінець.

Хіба не цікаво це для молодих дівчат?

(Север, коханий мій, я далека від того, щоб порівнювати тебе з ким, бо ти єдиний на світі, але скажи, ради бога: чому в моїй уяві той нерішучий кавалір з Мнихівки в якійсь площині асоціюється з тобою? А може, це тому, — будемо сильно, сильно вірити, що це саме тому! — що на темному фоні чужого горя власне щастя здається більш рельєфним?)

На велике розчарування Слави ("мамця тільки нагнала нам оскому"), Олена не знає подробиць цієї пікантної історійки. Зрештою, Олені не йшлося про сам факт як такий, а про його моральне підґрунтя.

І в цьому випадку не могла поскоромити своєї поганій звички, щоб не провести паралель між собою (тією, з ранньої молодості) і незнайомою дівчиною, річ ясна, на користь вихованки Ладиків.

Олені не хотілося вірити, щоб якась там міщанська дівчина спромоглася на подвиг самогубства з сорому перед скандалом. Вона з такою підозрілою ревнивистю боронила свою думку, що мала господинька знетерпеливилася:

— На чому мамі так дуже залежить? Чому міщанська дівчина не може мати амбіції?

— Ви мене не розумієте, — оправдувалася Олена не тільки перед однією Олею. — Я хочу сказати, що само самогубство — це ще не доказ кохання. Якраз противно. Так, якраз навпаки, щоб ви знали. Я вважаю, що всі оті самовбивці — то передовсім великі егоїсти. Нароблять всячини, а потім — шусть! — як миш у ріщя — у смерть. Накладають на себе руки і тим самим звальюють весь тягар людського осуду, болю і сорому на своїх

найближчих.

Хіба це любов? Бридкий, безсердечний егоїзм, а не любов, мої діти! От у Лісках, розповідала мені пані Максимовичева... — і пішло. — Одна кузина тітки Ореста Білинського задумала на зло нареченому не більше не менше, як відібрати собі життя. Притому була така зловна, що хотіла мертвою видатися ще кращою, ніж була за життя. Видно, мали поміж собою свої порахунки...

Що вона робить? Іде у повітове містечко до перукаря, причісується за останньою модою, купує собі атласні шлюбні пантофельки, коронкове плаття і... тільки в одному зрадила стилю — замість білої троянди приколола на груди пунцову. А може, під тією пунцовою трояндою розуміла вона кров? Звідкіль можна знати, що думають самовбивці?

Аби по смерті виглядати, наче жива, та капосна дівчина підмалювала собі щоки, губи, ба навіть кінчики вух. Примостилася у м'якому фотелі, напевно, прибравши при тому відповідну звабливу позу, і зажила отрути.

На жаль, усі її продумані з такою скрупульозністю розрахунки пішли внівець. Мусила бідняга пережити пекельні болі, бо знайшли її скоцюрбленою, з покусаними пальцями, посинілу, з вибалушеними очима, перепрошаю, всю оббльовану. Коли подумати, що при тому страшному вигляді мала ще помальовані губи й щоки, то можна уявити собі, що за жахливе видовище зробила вона з себе. Тому, — сходить Олена на моральні поуки, — дівчина з ліпшої родини ніколи не буде вдаватися до таких засобів тероризування своїх найближчих.

Щодо тієї міщанської дівчини з Мнихівки, то й нічого дивуватись. Хіба котра з них рахується з тим, що про неї говоритимуть по смерті, коли вони й за життя не дбають про опінію?

Мариня слухала Олену із злою нетерпеливістю, переморгуючись час до часу з Славою.

— Тої самої! Їмосць чули, що дзвін, та не знають, де він. Як їмосць хочуть знати, то я давно чула цю історію, але-м не хотіла те сміття в хату нести. От що я скажу їмосці... Але що їмосць хотіли такими речами займатися, то, бігме, дивуюся...

— Моя Мариню, тільки нагадати, що не вірю, аби проста міщанська дівчина, — розуміє Мариня? — аби проста міщанська дівчина... но, так, аби могла так дуже до серця взяти собі те, що її покинув хлопець...

— А, певне! То тільки пані вміють любити.

Ольга, що стежила за обличчям Олени, не вміла пояснити собі спалаху страху на ньому.

В чому справа?

Припущення, що Мариня може натякати на якусь темну, тільки їм двом відому таємницю, видалося Олі абсурдним.

— Ну і розвели філософію! — спищала Слава. — А я замерзла... бр-р!

Оля теж відчула холод у поясниці. Підвелася з-над кросенок і стала під пічку, притулившись долонями до теплового поля грубки.

— Ну, ну, Мариню, як то було з тим отруєнням? Хто кого?

— Ніхто нікого — от що я паннунці скажу! Всього то небилиці, паннунцю! Правда хіба та, що Бронко Завадків не захотів вести до шлюбу Стаху Кукурбів. От і всьо!

Ольга опинилася перед психологічною загадкою: чому ця вістка так вразила її? Власне, вразила, а як — Ольга не зуміла б дати відповіді на це питання. Мариня торохтіла даліше:

— Та паннунця повинні б знати того Завадку, бо ж паннунця ходили замовляти, як то називається, мовчи, Славуню, я зараз сама згадаю, чекайте, чекайте, ті... о... я зараз...

— Клепсидри, — допомогла їй Слава, чим тільки розсердила дівку.

— І хто тебе просив? Не бійся, була б сама згадала... Шкода, що нема доктора Гука, а то почав би викладати, звідки те слово взялося... ха... ха... Я й не дивуюся, що та якась наречена кинула його. Я б сама.

— Хай Мариня не говорить дурниць, — тихо й лагідно упімнула її Олена.

— А Марині не треба аж доктора Гука. Я скажу тобі, звідки походить це слово "клепсидра"... Це...

— Ади, як воно... то відай так кожне слово від чогось походить... Непричком, "стіл" від чого походить?

Поки велася ця філологічна дискусія, Ольга думала своє: "тип" представився їй у новій ролі — героя матримоніального скандалу. Цікаво було б запитати його, як погоджує він це геройство з своєю революційною ідейністю? У розмові з нею так брав на бас їхню, буржуазну мораль, — а сам як поступив?

"О, добре, — каже стрийко Нестор, — що в них подвійна мораль: одна для теорії (тобто для інших), а друга для практики (тобто для себе)".

Ольгу розносила досада, що тому "типові" все-таки вдалося надути її. Як же переоцінювала свій вплив на нього, коли вбила собі в голову, ніби вона на концерті Мединського зачарувала його. Їй здавалося, що він тужив за нею, а він тим часом забавлявся в нареченого.

Почуття, що скаламутили Олин спокій, в жодному разі — наказала собі — не можуть відноситися до категорії ревнощів. Забагато честі було б для того "типа"! Була хвилина слабості, коли їй, панні Річинській, хотілося скрутити в баранячий ріг того міщанського парубійка: подати йому ілюзійну надію, а потім відкинути його від себе з убивчим саркастичним сміхом.

Ціле щастя, що "тип" не знає і ніколи не знатиме, що за фантастичні думки шибали їй у голову! Від сьогодні вона не удостоїть його честі відповісти кивком голови на його уклін.

Тепер Ольга жалкує за кожним делікатним словом, що його мала для того міщука.

Кінець цьому нерівному знайомству — фініта ля комедія. А для панни Річинської наука: знай, як водиться з нерівнею!

Мариня тим часом не переставала теревенити:

— А що молодий Завадка — лайдак, то своєю дорогою. Кожний хлоп однаковий, я то

давно вже казала...

— А чого ж ти стрижеш усіх хлопів під одну машинку? — обстала за чоловічим родом Слава.

(Север, якщо з тобою розійдемося, то не тому, що ти виявишся лайдаком, — правда?)

— Тихо, Славцю, не перебивай...

— Чи я щось сказала? — запитливо повела по всіх очима Слава. — Я думаю...

— Хай Мариня не слухає Слави, хай Мариня говорить...

— Ого, вже бачу, і їмосць запалилися...

— Могла б Мариня культурніше висловлюватися...

— Е, пусте. Тут самі свої... Я ще хотіла про Стаху того... то пустий вітер дівка. Як то кажуть, не з однієї печі хліб їла... Кажуть, ніби той син Завадків... не знаю, я там поміж ними не була... хотів з нею пожити на пробу.

Олена кашельнула дипломатично в носову хустинку.

— Та що їмосць... наші панни — діти, чи що? Каже він їй: "Як ще зможеш дитину мати, то файс[77] женюся на тобі, а якщо ні — то бувай ми здорова..." А вона бери, дурна, та й згодися. Мудра, мудра, а тут здуріла. Досить того, коли вже стало погано коло неї... ніби той, коли вже небезпечно знала, що матиме дитину, бере і каже йому: "Так і так... Сталось, як ти собі віншував, а тепер женися зі мною". А він — а ти ще, Славуню, борониш хлопів — каже: "А мені такої не треба. Я, — каже, — не хочу, щоб люди вираховували моїй жінці місяці, а потім, — каже, — аби пів-Нашого збігалось дивитися на дитину, до кого вона подібна". От маєш, Славуню, що хлоп може. А ти кажеш... Тоді Сташка пораз-другий питає його: "Будеш женитися чи ні?" — "Ні, — каже, — не хочеться мені". — "А мої весільні кошти?" — "Кошти, — каже він, — поверну до гроша, а женитися таки мене не заставиш". Певне, ця могла б будь-кого зоритувати.

— Зіритувати[78], Мариню.

— Як знав, так звав, прошу паннунці! Сташка як почула таке, то вже ні слова не вимовила, а тільки гайда в ліс. Небезпечно там зажила щось, бо знайшли її на дорозі, і ледве теплу...

— То вона залишилася в живих? — вихопилося в Нелі. Мариня скартала її поглядом.

— А паннунця хотіли б, щоб вона з-за хлопця ганц[79] відібрала собі життя? Виздоровіла і вже знову, як ружа... Може, Завадка тепер лікті кусає собі... така краля...

Прислухаючись до базікання Марині, Ольга приходить до висновку, що тим істотним, що відштовхує її, панну Річинську, від класу того "типа", є брак аристократизму духу, відсутність почуття тонкості того, що німці називають фінгефіль. Освіта, диплом (хоч "товариш" його і не має) — ці елементарні перепустки у вищу сферу в жодному разі не можуть заступити товариської культури людині з простолюддя.

Між богом і правдою сказати, що залишилося Олі в пам'яті з аористів та різних інфінітивів кум кон'юнктиво з латині чи з палеозойської та мезозойської ери в

географії? З цілого курсу астрономії запам'яталася Олі одна астролябія, і то вона не певна, чи назва ця стосується галузі науки, чи вимірювального приладу. З морфології, анатомії, соціології та ембріології рослин разом з їх запутаними родоводами збереглася в її пам'яті одна пімпінелія анузус (ганус, з родини округлих малоазіатського походження). Запам'яталося, що ганусовий олієць вживається для приправи горілки та як засіб проти вошей і корости. Мис Абукир, де відбувалася битва між англійським і французьким флотом за часів Наполеона, Ольга до сьогоднішнього дня плутає з Абу-Бекером, наступником Магомета, та Абусіром, персонажем з "Тисячі і однієї ночі".

Знання можуть вивітруватися з голови, але навіть ті, скороминучі, незримим рильцем різьблять у корі мозковій благородні зміни, що, удосконалюючись, передаються з покоління в покоління.

Жінки предків Річинських співали романси під звуки арфи, а чоловіки у вільні від воєнного ремесла хвилини читали Вергілія з пам'яті тоді, коли предки Завадків натирали тіло ганусом...

І тому, пане Завадка, не лише соціальне, як ви говорите, а перш за все моральне, естетичне становить непрохідну прірву поміж нами.

Хіба у нашій сфері не буває такого, що наречені розходяться перед шлюбом? Але в яку приховану і культурну форму прибирається цей малоприємний акт! У нас в кожному випадку, незалежно від дійсного стану, мужчина бере вину на себе. А як поступили ви, пане Завадка?

І що з того, що ви закінчили нижчу гімназію, де проходили латинь, граматику, алгебру та інші дисципліни, коли скандал — це ваша стихія? Як харкнути на долівку, так само мусите ви вжити грубого слова, бо це у вас така сама органічна потреба, як для мене почитати книжку чи послухати музику.

— Моя Мариню, навіщо так багато розводитись про ту цілу брудну історію? Між іншим, я чула не від кого-небудь, а від самої пані деканової, що після всього там таки відбулося весілля, хоч і без шлюбу. Щось подібне...

— А хіба я не кажу, що їмосць чули дзвін, а не знають, де він? Тої самої... відбулося весілля! Треба знати молодого Завадку! То таке вперте та заяdle, що я не знаю... Якраз він по тім всім пішов би жити з нею... Але весілля таки було...

— Мариня думає, що говорить? Як може бути весілля без жениха чи там нареченого?

— А бачать їмосць, що було! А що мала стара Кукурбиха робити з стравами і печивом? Може, роздати жебракам, бо свині не було... на весілля закололи... Старі спросили гостей і забавилися, аж любо було... хоч та музика... а й могло її не бути...

— То й музика там була?

— Та то, прошу їмосці, Карольчині дівки Сташці бубон вибивали... щось там мусили мати з нею на пеньку...

Неля обурена:

— Це ж варварство! Татко розповідав, що колись в давнину був цей дикий звичай... Я думала, що з ним уже покінчено...

— Не Варвара, а Карольчині дівки, але паннунця їх не знають... викапані циганки... А я все своєї дурної... якби тому гунцвотові не запахла інша спідничка, то він Сташки не лишив би. Скільки часу ходив до неї... жили вже явно-славно, як чоловік з жінкою... сама мені стара розповідала... А тут... маєш, Гандзю, книш, раптом відхотілося йому дівки... Не інакше, я кажу їмосці, як батяр іншою закрутив собі фляки в голові...

— Що то Мариня верзе? — хоче Ольга схопити зміст Маринино базікання. — Завадка закрутив собі голову іншою?

Пробі! Та це ж вона, Ольга, є тією іншою, через яку Бронко відмовився від тамтої вагітної!

Оля знову схильна повірити, що його поведінка на концерті Мединського — то не хуліганська вихватка, а продиктований нестримним почуттям відчай!

Господи, її, малу господиньку, таку потульну, таку тиху, люблять до безпам'яті, до одчайдушності!

Окрилена свідомістю свого безумного впливу на мужчину, Ольга тріумфуючим поглядом поводить по всіх присутніх: ніхто, ніхто не здогадується, що це її справа, чому та пара розійшлася!

Гуманність, якої не треба було прищеплювати малій господиньці, бо вона сочила нею, наче береза соком навесні, натурою дана скромність, вроджена делікатність полишили в одній хвилині малу господиньку, віддаючи всю її на поталу інстинктові.

Щось туманоподібне до теперішнього душевного стану відчула Ольга лише раз у житті, коли в дитинстві, наперекір волі Марині, вибігла гола з хати у бурю з громами і блискавицями.

Був це єдиний бунт в її житті і коротка, як блискавка, перемога над чужою волею.

"А чи пасують до мене такої, як я тепер, ці меблі?" — сваволить у думках Ольга.

Чорні дубові буфети (креденси), оголені Катериною з срібла й дорогої порцеляни, ще дишуть старими добрими часами. Важкий, теж темний, круглий стіл з ногами у формі левиних голів з роззявленими пащами теж пам'ятає старі добрі часи. Старосвітський, шкіряний, колись темно-червоний, сьогодні почорнілий диван, з високим опертям та засмальцьованим кружечком від таткової голови на ньому. Дві ясні плями на стінах по картинах, що їх забрала на Джерельну Катерина. Низько опущена фаянсова нафтова лампа, яку, відповідно духові часу, перероблено на електричну. Пожовклі, безліч разів штопані фіранки. Невід'ємний фікус, з мовби залізним листям. Шерстяні червоні у зелені полоски портъери, перев'язані алюмінованими ланцюжками (старосвітсько!). Шкіряні, з високими спинками і вигідними поруччями крісла до комплекту з диваном. Вони, як диван, теж до комплекту полиняли і витерті.

От і вся панорама ідальні панства Річинських.

Дух отця каноніка закам'яніло стоїть на місці. Роззявлені пащі дубових левів стережуть його мнимий спокій, такий мнимий, як вони самі...

На цьому фоні — я, мала господинька, така непричетна думками до всього, що тут твориться.

SOS, мамочко, SOS! Напроти тебе стоїть не мала господинька, а обманщиця, а ти

не відаєш цього і надалі віриш їй.

Олена, яка любить час до часу уважніше спостерігати за котрою-небудь з дочок, ніби контролюючи себе, чи не допустилася якого опущення в контакт з дітьми, зупинилася на Олі. Боже милий! Як їй подобається ця пухкенька, як булочка, ясноволоса, з зарожевілими кінчиками вух, з пишними губоньками дівчинка!

Милуючись загадковою усмішкою, що грає на личку Ольги, Олена спроквола попадає в один з своїх блаженних, заспокійливих душевних станів: нічого поганого не приключиться їй, бідній вдові, поки цей ангел-хоронитель при ній.

Те, що друкарський челядник міг так закохатися у панну з вищого товариства, щоб аж покинути вагітну від нього дівчину, вповні зрозуміле для Ольги. Але те, що Бронко Завадка, будучи до безумства закоханий у неї, Ольгу, паралельно вів роман з міщанською дівчиною, — для панни Річинської річ незбагненна, а тим самим невибачлива.

Ольга Річинська вирішила втерти носа тому нашівському донжуанові.

При першій спробі Бронка Завадки заговорити до неї на вулиці вона дасть йому таку відсіч, що аж у п'ятах застигне тому фацетові.

Лежачи у ліжку з книжкою в руках (якої не читала), вона вимальовувала в уяві деталі цієї фатальної для Бронка зустрічі.

Тим часом Завадка, начеб передбачив, що за лавина збирається скотитися на його голову, вів себе коректно до образи. При випадкових зустрічах з Ольгою здоровкався досить стримано, не виявляючи найменшою гримасою чи жестом охоти зачепити на розмову панну Річинську.

Ольга мимоволі опинилася у досить дурнім становищі. Стільки галасу знічев'я!

Аби втихомирити своє бажання помсти, Ольга вирішила сама спровокувати розмову з тим "типом". Видалося їй, що найприродніше буде, коли він "випадково" зустріне її біля кіоска з книгами, де він зупиняється ("претендуємо на інтелігента!") щоразу, повертаючись з роботи.

Трюк вдався несподівано добре, Ольга прибрала таку позу, яка дозволила їй "помітити" Завадку щойно тоді, коли він знайшовся плече об плече з нею. "Впізнавши", хто побіч неї, Ольга зробила рвучкий поворот (може, й заризикований) у протилежний бік. На щастя, Бронко тої ж миті загородив їй дорогу.

— О ні! — не підніс руки до кашкета, начеб про всяк випадок мусив мати їх обидві вільні. — Тепер ви так легко не втечете мені!

Мала нарешті безпосередньо перед собою те миле обличчя, яке стільки разів викликала уявою!

Морозне повітря зробило те обличчя якимсь тужавим, ніби напнутим, і вуглуватість ліній додавала йому ще більшої приваби.

Темне, синювате місце на верхній губі до того нервувало панну Річинську, що в котрійсь хвилині опустила очі.

— А я собі думаю: ви це чи не ви?

— Я, — відповіла з викликом у голосі, глянувши твердо.

Про себе думала: "Який же ти вродливий! На жаль, ти тільки — Бронко Завадка. Ти розумний, але ти й дурний, бо не відчуваєш, як ти мені шалено подобаєшся".

Завадка вмить вловив неприхильний тон.

— Чого ви якась така до мене? Шкода вашого труда, бо з того й так нічого не вийде...

Зробила губами гримасу здивування.

— ...бо сьогодні я не відстану від вас. Про це я вас чесно попереджаю. Можете фукатися, фиркатися, ображуватися, лаяти мене — однаково нічого з того не вийде. Я ж так давно, зрозумійте мене нарешті, не бачив вас зблизька... Я, — зам'явся, для чогось потер рукавицею щоку, — вперше бачу вас з цією памороззю на волоссі... Слухайте, ви насправду не здаєте собі справу з того, яка ви... прекрасна?

Бронко був по-щирому певний, що Ольга свідомо своєї вроди, а лише всякі правила, чи, як називав, штучки, їхнього товариського кодексу забороняють їй признаватись у цьому.

— Панно Олю, я хотів би вам сказати, але... Як то? Що це, власне, може вас обходити?

— Коли вже почали, то докінчіть...

— Я не хотів би, щоб ви подумали, що я рисуся перед вами, чи як там... Але ситуація така, що в мене тепер страшенний голод на час... а сьогодні винятково маю вільну хвилину... І що за щастя! — і ви тут, ніби зоря з неба впала.

— А то не зірки падають...

— Як не падають? Скільки разів я сам бачив...

— То метеори...

— От бачите, що значить малоосвічена людина. Та я не про це хочу... Метеори, кажете. Ви теж метеор у моїм житті. Панно Олю, я вас прошу... підім от так перед себе, куди ноги несуть... Завтра я вже не зможу...

Ольга вдала, що вагається.

Взяв її, ніби пробуючи, легенько за лікоть. Перечекав хвилинку, яка буде реакція, а потім поволі, дуже обережно взяв її під руку, притиснув до себе.

Ольга зберігала цілковиту пасивність. Проте струм від доторку його пальців діставався до її нервів крізь сукно пальта, ватин, светр і рукав плаття. Запрагла повторення цього гострого враження і з робленою ненарочитістю налягла на його рам'я. Мусила посоромитися самої себе.

— А що скаже на це ваша наречена? — хотіла заскочити його цим питанням, але і це не вдалося їй.

— І до вас дійшли вже плітки? Слухайте, — в його голосі виразно далася відчуті збудженість, — я страшенно радий... що ви... що ви... зволите цікавитись мною!

— А ваш характер не змінився, — завважила їдко. Хвилина дурманного обезвладнення відлетіла, і Ольга входила у свою роль. Попробувала увільнити свою руку, та він не допустив до цього.

— Не пуцу. Не хочу.

— А я не хочу наражуватися на неприємності...

— Які?

— Ваша наречена може...

— О, вона може!

— Може вчепитися мені за волосся... У вас... водиться, що жінки тягаються за коси через чоловіка?

— І по писку б'ються! Ох, чорт би то побрав! Як не старався, а таки вирвався мені той "писок"! Но, будемо вважати, гарна панно Олю, що ви нічого не чули... А жінки в нас дійсно темпераментні... Але ви не бійтеся. Зі мною ніколи і нічого не бійтеся...

Вони пустилися вниз по вулиці Легіонів, за місто, минаючи вулицю Куліша.

— Я не вірю у вашу рицарськість, пане Завадка! Мужчина, який кидає дівчину напередодні шлюбу, і то ще... ну, ви самі знаєте... Ви дорікали мені, що в нас гнила мораль. А яка вона у вас? Як же ваша високоморальна ідейність може миритись з таким фактом? Як це назвати?

Бронко, примруживши очі, намагався здути кришталіки паморозі з кучеря на лівій скроні у Ольги.

— Перестаньте, Завадка. До вас говорять, а ви бавитесь. То нечемно...

— Я чую кожне ваше слово, панно Олечко, але я... власне, з чемності хочу продовжити хвилину вашої уявної перемоги наді мною. Хай вам поки що здається, що ви поклали мене на лопатки.

— Ви... ви... може, хочете знайти якесь оправдання для вашого... негідного... нечесного... вчинку?

— І ще якого, панно Олю, і ще якого? — Він милувався нею, як милується нерозумний батько першим нецензурним словом свого одинака. — Коли б ви тільки знали, як ви подобаєтесь мені... така збуджена... така... громометаюча — можна так сказати? Ну, чого ви справді віддули губки?

— Ви хочете сіном викрутитися?

— Як ви сказали, панно Олю? Боже борони! Я і сіно? Отже, ви вважаєте нечесним, скажім просто, підлим той факт, що я покинув свою наречену?

— Так. Вважаю, що то підло з вашого боку. Я не хочу даліше говорити, але ви добре знаєте, що я маю на думці, коли мова про вашу наречену...

Олі не могло проскочити крізь зуби слівце "вагітна".

— А, вже розумію! Тепер уже знаю... про що вам ідеться. Так слухайте, панно Олю: коли вже на те пішло, то Стаха не була моєю нареченою...

— А, не була формально вашою нареченою? Не носила перстенця від вас?

Ольга пристанула, повернулася до нього цілим обличчям, аби вбивчо зазирнути йому у вічі.

— От так і виглядає вся ваша моральність, пане Завадка. Високі слова в теорії, а у практиці...

— Я ще не скінчив, панно Олю.

— А що ви ще можете сказати? Ви вже сказали, що вона не була вашою нареченою.

Хіба цього не досить?

— Дозвольте перебити вас і попросити вислухати мене до кінця.

Ольга вмовкла, закопиливши губи. Була ображена й зневажала.

— Так, я сказав, що Стаха не була моєю нареченою, бо вона була фактичною жінкою. Я жив з нею, до вашого відома...

От що доводиться вислухувати, коли вдаєшся в дискусію з неотесою! Добре їй так! Це заслужена кара за її непослідовність. Вибиралася на зустріч з наміром знищити морально того "типа", а замість того почала кокетувати його як рівного собі...

— І ви покинули свою фактичну жінку після того, як дізналися, що вона має стати матір'ю? Гратулюю, пане Завадка! Значить... зводити дівчат здібні не одні буржуазні кавалери? Браво!

Бронко знову знехотя дмухнув на "заморожений" Олин локон на лівому виску. Глипнула зло на нього і засунула космик під шапку.

— Добре говорить мій стрійко, що такі, як ви... великі тільки на словечках.

— Ви тільки про це щойно говорили. І що шкодив вам той кучер, що ви його сховали під шапку?.. Так, я давно знаю, що про нас говорять такі, як ваш стрійко... А от ви не знаєте, що коли б Стаха була вагітна, то я не кинув би її навіть... навіть... заради вас, панно Річинська!

Такої цинічної нахабності Ольга таки не чекала від нього. Скипіла вся.

— Прошу вас, або ви відійдіть від мене, або дайте мені це зробити. Я не можу довше... я мушу додому...

— Як же ми можемо розійтися, не закінчивши такої цікавої розмови? З вами буває так, що покладете кудись недоїдений кусок хліба... от раз на зуб... І доти буде це вам заважати, доки не віднайдете того шматочка... Ви хочете, щоб наша недокінчена розмова... заважала вам так, як той недоїдений "раз на зуб"?

— Ви надто балакучі, пане Завадка, а для чоловіка це не завжди до лиця.

— А ви все ж таки повинні знати, що причиною причин, чому я зірвав з Стахою, є не русалка дністрова, а ви... ви!

"Боже, як я хотіла почути від тебе. Тепер можеш іти собі. Коханий, дурненький, коханий!"

— Боюся, що ви прорахувалися, пане Завадка. Там пірвали, а тут не впіймаєте, і взагалі, як ви смієте мені таке говорити... В тій хвилині звільніть мене від свого товариства.

— Слухаю! Прошу, ви вільні, — уклонився, обернувся і потюпав кудись у бічну вуличку.

"Вернись! — крикнула за ним у думці. — Вернись!"

Бракувало їй розмови з ним, як того недокінченого шматочка хліба.

О, яким нікчемним видавався їй в тій хвилині той "тип" і яким, незважаючи на все, пожаданим — саме через свій чоловічий досвід! Ольга молилася не так, як колись: "Господи, відверни його від мене", — а благала бога: "Прости мені, грішній, і пошли його мені".

Можна вірити в бога в трьох особах, можна вірити в чорного бика, можна в ніщо не вірити, але що людина приходить на світ уже з своєю долею — це істина. Слушно щодо того говорить польське прислів'я: "Що ма вісець, то не утоні"[80].

І старий Завадка був у цьому твердо переконаний.

Отож долі заманулося, щоб Йосиф, той самий колишній Юзик Василя Завадки, був у своїм житті ще й редактором. Занесено цей пункт у протокольну книгу людських доль, і тепер якими кривульками не тягалося б його життя, а редактором, хоч, може, й ненадовго, хоч на старість, а все ж таки він має бути.

І не подумайте, що Йосиф Завадка хоч мізинним пальцем кивнув, щоб потрутити справу свого редакторства вперед. Власне, що ні! Доля так покерувала, що цей гонор сам прийшов до нього в хату.

Майстрував старий Завадка того дня, як звичма, в себе під повіткою. Десь люди, слухайте, з шкіри лізуть, щоб виїхати на літнисько[81], а для цього немає кращих Ворохт та Яремчів, як у теплі дні праця в його майстерні. Людина, слухайте мене, звивається за роботою, кров розігрівається в жилах, починається циркуляція по всьому тілі, а тут тебе холодком, ніби віялом, провіває, а простудитись не дає, бо ти весь час у русі. Чи треба ще кращого санаторію?

Але не об цім річ.

Дивиться Йосиф, а в його ворота завертає Борис Каминецький ще з якимсь незнайомим чоловіком. Каминецький, як видно, просто з роботи, бо не встиг і рук витерти від фарби, а тамтой, це й на перший мет ока видно, з інтелігентів. Зрештою, дурному сказати: сірий реглан, черевики, хоч і замарані свіжим болотом, але видно, що були вчищені на глянец, капелюх — такого у Нашому і за виставою не побачиш — і поголений у будній день, як до шлюбу. І з лиця собі отак нічого, симпатичний, та фігура слічна[82].

— Ми до вас, пане Завадка, — починає Каминецький, хоч, може, насамперед годилося б познайомити його з незнайомим чоловіком, — але кому тут дивуватись?

"Та певно, що до мене, — міркує Йосиф. — Бо інакше чого вам було заходити на моє подвір'я?"

— То, може, прошу у хату?

А в хаті той у реглані репрезентувався як представник фірми "Фелікс", що виробляє електричні лампочки і грілки. Електричні грілки, прошу зважити, — це новинка не лише в Галичині, але й у цілій Польщі, без якої людина у віці пана Завадки ніяк обійтись не може. Прошу, він задемонструє. Де тут включатель? Хай пан Завадка подивиться добре: ось тут регулятор. Тепле — римське один, гаряче — римське два, дуже гаряче — римське три.

— Люкс! — вигукнув Борис.

Оцей легковажний вигук і призвів до того, що Йосиф Завадка вийшов з себе.

— А ти що, слухай мене, маєш обіцяне баришівне? Тебе хто просив наводити мені на хату незнайомих людей? Ти що, слухай ти мене, вже мене ввів у графу інвалідів? А може б, ти своїй мамі зафондував таку електричну грілку? Дивіться на нього! Ану,

прошу, забирайтеся мені з хати, і аби я тут вас більше не бачив, за перепрошенням!

Певно, пізніше всім трьом було таки досить маркітно, коли виявилось, що Борис з тим у реглані зайшли зовсім чого іншого.

А хто тому винний, слухайте ви мене? Не треба було Борисові досипати до вогню отого "люксу", і все!

І так дізнався Йосиф Завадка, що в Нашому має виходити легальна (чи ж інакше вели б з ним мову?) селянсько-робітничка газета. Розуміється, не буде вона себе афішувати такою, але загальний напрям... Одне слово, їм ясно, що Завадці — ясно.

— Гм, — міркує вголос Завадка, — газета-то взагалі добре діло, але чогось-то Нашому не щастить на друковане слово. Прикро про це говорити людині, яка живе з того друкованого слова, але що правда — то не гріх, а що торба — то не міх. Скільки-то в Нашому, слухайте мене, вилуплювалося тих газет на світ, і всі вони, за винятком жіночої газетки, скоро гинули, мов індічата у сльоту. От і Каминецький може підтвердити, що дійсно так було. Правда, Борисе?

— Ми це знаємо, — трохи начеб незадоволений скептицизмом старого наборщика, з гідністю відповідає незнайомий. — Все дійсно було так. Але газета, про яку йдеться, дуже мало, а то й нічого спільного не матиме з тими недоносками, що про них згадує товариш Завадка. Отакі-то справи, товаришу Завадка. А до вас прийшли ми, бо знаємо, що ви людина чесна і...

— Гм, та ніби досі вважали мене за такого люди.

— Знаємо, що ви ще австрійський соціаліст.

— Я не з тих, слухайте мене, що міняють шкіру, як ящірка.

— В Нашому вас знає і поважає мале і старе.

— Цього я вже не можу судити, хай інші скажуть.

— От ми і є ті інші, товаришу Завадка. Ми до вас відносно тієї газети, що вже з весною повинна виходити...

— Перепрошую вас, товаришу, і тебе, Борисе, якщо ви маєте на увазі друкарську справу, то я вже не того. Але в мене є син. Спеціаліст — перша кляса, і чотири кляси гімназії теж на зарінку не валяються. В разі потреби, це я кажу істинну правду, можна його і директором зробити. Витримає, бестія. Що ви на це обидва? Це я не тому, що він син мені. Ось нехай Каминецький сам скаже...

— Не директора друкарні ми питаємо, Завадка, а редактора для газети, про яку йшла мова.

Тоді ще Йосиф Завадка не знав, що у протокольній книзі людських доль стоїть коло його прізвища слово "редактор", і тому можна уявити собі, яке враження зробили на нього ці слова.

Якби не знав, хто такий Каминецький Борис, то, їй-бо, був би подумав, що цей панок у реглані прийшов, щоб посміятись з старого друкаря.

Каминецький, мабуть, зауважив, що ця пропозиція приголомшила Йосифа, бо зразу ж узявся розтлумачувати:

— То так, пане Завадка, фактичним редактором газети буде хто інший... будем усі...

— Дуже мені приємно, — бевкнув Йосиф, бо що міг інше сказати?

— Газета вже робиться, до вашого відома. Потрібно лише людини, яка б перед староством офіційно підписувала газету, як відповідальний редактор. Попросту ви мали б бути підставною особою, — розумієте? Газета вже робиться, і у вас за неї голова не болітиме.

Йосиф Завадка розуміє, хоч той Борис міг би і тут бути огляднішим у слові. Що значить у нього не болітиме голова за газету? А може, і серце його болітиме за неї, як болить за долю всього трудящого люду?

— Ясно вам, товаришу Завадка? — запитує незнайомий довірочно.

Ясно. Аякже, не перший рік Йосиф Завадка працює в цьому фаху. Слава богу, мав з ним справу ще за небіжки Австрії і знає, що таке відповідальний, чи то пак підписний, редактор. Що ж, як треба, то він з радістю душею послужить громаді, як то кажуть.

Гості посиділи ще трохи, незнайомий спитав про стан здоров'я господаря дому, похвалив його майстерню на свіжій повітрі, завважив, що це особливо корисно для людини, яка понад половину свого віку провела у друкарні, попрощались гречно і вийшли з хати.

Завадка, як годилося господареві, пішов за ними аж до воріт, постояв ще хвилину, дивлячись їм услід, а потім поплентався до своєї майстерні. Долото в руку взяв, дзьобнув навіть ним разів зо два, але на тому і крапка.

Почував, що втратив апетит до роботи. Так його ошелешила оця звістка про редакторство.

"Згода, — метикував, — підписний редактор — це лише фірма. Але чому тоді, слухайте ви мене, не звернулися з цією пропозицією до першого-ліпшого безробітного з вулиці, а вибрали саме його, Йосифа Завадку? З того виходить, коли подумати на хлопський розум, що й підписний редактор мусить бути якась фігура? А крім того (як добре, Павлино, що чоловік може час до часу поговорити з собою!), хто з пересічних, звиклих, як кажуть у Нашому, людей знає, що відповідальний редактор — це тільки підставна особа? Таж для дев'яноста дев'яти з половиною процентів нашівців Йосиф Завадка буде справжнім редактором. Гей, Юзик, слухай мене, чи твій тато, чи твій дід думали коли, що біля прізвища Завадків стоятиме слово "редактор"?"

Може, хтось не йме віри, але Йосифові Завадці в цю хвилину дуже шкода, що розбилося його посвоячення з старим Кукурбою. Хто як хто, а сват зрозумів би його в новій ролі. Той гине за політикою, як циган за музикою.

На порозі хати з'явилася Павлина. Має жінка добру звичку зникати з очей, коли хто з чоловіків навинеться на обійстя.

— Чого приходили? — відразу, дивись, напала на чоловіка.

Суперечливі почуття шарпнули грудьми старого Завадки: і кортіло йому похвалитися перед жінкою честю, що йому зробили добрі люди, і начеб стримував його від цього острах, що Павлина, хоч і золота жінка, неспроможна буде зрозуміти його гордої чоловічої радості.

— Ти що, прийшла протокол з мене стягати? — хоче Завадка веселим тоном

прихильно настроїти жінку до себе і до всієї справи, але затія не вдається.

Павлина не вірить його показовій веселості і залишається при сліпим неспокої, що починає скипати в ній.

Чого приходив Борис з незнайомим? Чого їм треба від її мужа? Чому люди нарешті не забудуть дороги до її воріт?

— Гість в хату — бог в хату, — перекиривляє вона мовчазного Завадку, ніби відгадуючи його думки. Ого, вона знає тих "богів"! Через них не одна жінка, не одна мати товче головою об стіну. Агі, не бувало так, щоб прийшов хтось чужий у хату, а за ним добро посунуло в її дім, а все навиворіт, а все навиворіт!

— Чого Каминецькому потрібно? — запитує вона ще раз.

Добра птичка той цілий Борис, нема що казати! Хлопові під сороківку, а він і досі ходить нежонатим бугаєм, без родини і пристановища. Сам волоцюга й інших береться розволочувати. Досить уже Бронка зводить з путі (синок думає, що мати сліпа, а в неї тим часом очі бачать краще, ніж совині вночі), — а тепер уже з старим гешефтів шукає?

Скажете, може, що її Йосиф уже старий і тому по той бік всякої підозри та небезпеки? Якраз! Таке ще можна про жінку подумати, але ніяк не про хлопське насіння. Це ж бо про них склав народ приповідку, мовляв, у старій печі сам чорт палить!

Її Йосиф, щоправда, з природи статечний, розважний, коби не один той недостаток, що господь його чоловіком створив. Павлина не вірить у розсудливість чоловіків, як у невинність сучасних дівчат.

— Павлино, жінко, чи ти віриш у призначення?

— Я тобі про попа, а ти мені про попадю. Питаю тебе втретє: чого приходили?

— Це я тобі скажу, певно, що скажу, але ти насамперед відповиси на моє запитання: віриш у призначення чи не віриш?

Переступає Павлина поріг і йде аж під повітку до старого, тиче своїм носом мало що не до самого його рота: випив з тамтими, до холери ясної, чи яка біда, що верзе, ніби з гарячки?

— Чи ти розумієш, що я до тебе говорю, чи не розумієш? Я тебе питаю і не можу допитатися, чого заходив Каминецький ще з якимсь?

І знову прошибає груди Завадки болючий шарп: признатись жінці, яка його честь зустріла, чи краще дати собі спокій з бабою?

По якійсь хвилині починає оглядно:

— Коли люди заходять, то, видко, слухай ти мене, що я ще потрібний людям. Гірше було б, жінко, якби й пес з кульгавою ногою не дивився в мій бік. Так я собі думаю, не знаю, як ти...

— Та я бачила, що заходили, — але чого їм від тебе було потрібно? — вперто торочить своє Павлина.

Не спекатись Йосифові бабської цікавості.

— Видиш, має виходити газета в Нашому, і вони приходили просити мене...

Газета? Це слово міняє ставлення Павлини до гостей. В уяві Завадкової газета — серйозна і корисна людям справа. Сама малограмотна, але завжди рада, коли чоловік чи син прочитають їй з газети яку-небудь цікаву сторінку. Ні, ні, проти газети Павлина нічого не має, тільки от що...

— Чи тобі здоров'я дозволить знову іти до друкарні?

Важко, дуже важко свідомому чоловікові вести дискусію з темною бабою, будь та баба і його шлюбна жона.

— Слухай ти мене, потрібний я їм не як друкар, а як редактор, во! І вони приходили питати, чи я б...

Відчиняє Павлина губу і так застигає з нею, наче з відкритим гаманом.

— Ти... редактор? То вони хіба хотіли тебе на сміх взяти. Та ти, сирото, певно, вже й писати відвик... Редактор!

— Ти, слухай мене, коли не розумієш, то не гавкай! — пригримує з серцем Завадка на жінку. Вжалило його в живе місце саме те, що бісова баба мала рацію. Бо таки правда, що він уже й сам не пам'ятає, коли держав ручку в пальцях. Воно так: до суду не визивають, поліція, слава богу якось обходить, а коли раз на місяць листоноша принесе пенсію, то він сам і заповняє переказ, бо ж знає, що завжди пару грошів перепаде йому за цю роботу. А як двічі на рік зайдуть до хати з колядою чи писанкою на "Рідну школу", то Бронко розписується на листі за весь рід Завадків. Воно так то так, а як пронюхала це клята баба?

— Я ж говорю тобі, як жінці, а ти ніц, слухай мене, не розумієш. Я маю бути відповідальним редактором. Але що тобі говорити, коли ти темна, як табака в розі? Відповідальний редактор — це, слухай, жінко, такий редактор, що має тільки своє прізвище дати газеті, во! От, неприємком... — мало не зіслизнуло йому з язика, що таким редактором могла б бути і вона, Павлина, аби тільки підписатись зуміла. Ще цього бракувало, щоб він зрівняв редактора з малограмотною хатньою господинею! (Його одруження з тією малограмотною людиною — це чисто приватна справа Йосифа Завадки, прошу я вас). — Видиш, робота такого редактора не дуже важка. Та й взагалі, слухай ти мене, коли та якої роботи я боявся? Одним словом, як то кажуть, міркую, що й тут дам собі раду.

— А що ти з того матимеш? Тобто скільки плататимуть тобі місячно, чи тижнево, чи як уже там?

Скільки плататиме старому соціалістові його газета за почесну роботу?

— Таку посаду не оплачують, Павлино, бо це гонорова справа, — розумієш, жінко? Ні, бачу по твоїх очах, що ти не зовсім розумієш, що до тебе говорять. Ну, во, для прикладу церковні брати і сестриці. Їм теж ніхто не платить за їх працю в церкві. Зрозуміла нарешті?

Павлина слухає і не слухає, що говорить їй Йосиф. Її увага поглинута новою думкою, що раптом шпигнула їй мозок: як це так? Хтось інший буде грошики отримувати, а відповідати за все має Йосиф? То ні по-якому. Бо ані по божому, ані по людському законіві. Гонор, гонор — ади, знали, на яку вудочку впіймати старого! А

чому вони, коли такі добрі та гречні, не беруть собі тих безплатних гонорових посад, а тобі не дають тих гірших за гроші? Добре то вона казала, що до її воріт нічого доброго не приб'ється.

— Гонор! Гонор! — роз'ятрюється, ніби ватру роздуває в собі. — Гонори вже позад нас, чоловіче, разом з нашими молодими літами, і не вернуться вони до нас, як наші діти з того світу. Тепер для нас з тобою, Йосифе, залишився тільки один гонор: просити в бога легкої смерті та просити.

Йосиф сам не впізнає себе: баба змиває йому голову, як бахурові якому, а він лише очима кліпає.

Постарів ти, видко, Завадка, коли вже бабський лад бере верх у твоїм домі! Та не про це тепер ідеться Йосифові. Коли двоє живе разом так довго, як він з Павлиною, то вже й сам чорт не розбере, чиє зверху, а чиє зісподу. Йосиф за щось інше має глибокий жаль до жінки. Не розуміє Павлина, що для чоловіка, хай і в його віці, хай

і пенсіонера, хай і покрученого ревматизмом, як оце він, найкращі ліки проти хвороб і старості — це щоб люди, як то кажуть, мали нас за людей.

Але жінка може розуміти чоловіка тільки на коротку годину в ліжку, а поза тим у неї розум квочки, хоч, може, й серце золоте, як у його Павлини. Так воно вже є, Йосифе, і нічого ти не переіначиш, хоча б тебе й головним, а не те що відповідальним зробили.

Павлина подається своєю важкою чоловічою ходою назад у хату. Вона ображена, розчарована і не на жарт стривожена.

"Чого ти шукаєш, чого тобі бракує, чоловіче нерозумний! Чи ти хоч раз-разісінський не мав на неділю чистої сорочки? Чи, може, не заставав обіду впору на столі? А чи, може, лягав коли в брудну постіль? Чи хата в тебе застоюється неметена? А чи посуд засмерджується немитим?"

Та що тут багато говорити! Доки світом правитиме чоловік, доти на ньому не переводитимуться війни й кримінали, — приходять до такого безнадійного висновку Павлина, зникаючи у чорних челюстях сінешніх дверей.

Недобрим знаком вважала Павлина для себе й те, що обидва її чоловіки ніколи нічого не розповідали один одному, не радились між собою щодо тієї газети, за яку мав Йосиф відповідати. З другого боку, воно правда, що старий ніколи не пестив сина словом (хіби, може, як той ще повзав по землі). Завжди боявся, що зайва ласка може розпустити бахура. Але така близька та рідна їм обом справа, як газета, — і тут ані слова? Це вже будь-кому може видатись підозрілим. Павлина спочатку думала, що вони, може, криються від неї, баби, з своїми чоловічими, розмовами. Пробувала, підкравшись навшпиньках до дверей, підслухувати або, перша лягаючи в ліжку, вдавала, що заснула твердим храповицьким. Нічого не вдавалося їй вистежити. Сиділи один перед одним, як і колись, мовчки, кожний зайнятий своїм ділом, а Павлина й надалі мучила себе здогадками.

Все ж таки треба признати, що в дечому Павлина мала рацію, бо мовчання обох чоловіків, коли йдеться про газету, не було ані безпідставним, ані нормальним.

Бронко обурювався, що батько, завжди такий розсудливий, в цьому випадку начеб загубив здоровий глузд. Добре знаючи старого, Бронко був би ніколи не припустив, що те бутафорське редакторство так закрутить йому голову.

З другого боку, Йосиф, помічаючи на собі іронічні погляди сина, уникав потрапляти синові на очі, проте зраджував свій стан безліччю вчинків. Він, наприклад, майже зовсім закинув свою майстерню під повіткою, де раніше пропадав цілими днями. Тепер він весь, тілом і душею, був у редакції, виконуючи добровільно взяті на себе обов'язки господарника, сторожа, прибиральниці. Допомогає пічникам перекладати печі (а після цього сам виносив сміття і змивав підлоги) у двох кімнатах. Додержуючи економії, сам на плечах тягав столи і крісла до редакції, ніяково про це говорити, але й вікна у приміщенні помив сам.

І вперше в житті Бронкові було трошки соромно за свого старого.

Або таке: Йосиф Завадка купив собі нові окуляри. Це добре, бо старі не лише номером не підходили (батько придбав собі їх ще тоді, як пішов на пенсію), але й були без держальців, на саморобних дротиках. Проте скільки Бронко не говорив батькові, що окуляри треба замінити, — і все одно, що горохом об стіну. А тепер, звісно, відповідальному редакторові не годиться в таких поламаницях показуватись на люди.

Колись галстук і святковий піджак батько одягав лише в неділю чи в свято, а тепер зранку в будній день відповідальний надягали на шию галстук, ніби зроду-віку не розлучалися з ним.

Недавно, шукаючи за чимсь на етажерці з книжками, Бронко знайшов зошит, весь списаний одним і тим самим словом "Завадка". Сердега вправлявся у гарному редакторському підписі.

Тим часом Йосифа Завадку з свого боку обурював син. Шмаркач гадає, що його батько з'їхав з глузду і не здає собі справи, що таке відповідальний редактор і які його функції. Слухай ти мене, синульку, ти ще мамі в животі ногами фікав, як твій батько вважався вже досвідченим друкарем, — зрозуміло?

І Павлина помиляється, коли думає, що старому (ади, яка молода мені знайшлася!) вдарили гонори до голови, ніби гаряча брага на меду. Гонор для мужчини — солодка річ. Йосиф не стане сперечатися про це, але солодша від нього є помста. Так, помста, слухайте ви мене! Йосиф Завадка ні на мить не сумнівається, що друкарськими роботами в редакції буде керувати він. Так, він, досвідчений, старий друкар і пенсіонер. А тепер Йосиф Завадка побачить, як забігають навколо відповідального редактора (а чого ж, коли треба, то й офіційного титулу можна вжити, не крадений же він) різні зілінські, філіпчуки та вайнштоки. Колись Йосиф ходив до них на поклони, а тепер вища сила скерувала його долю так, що вони потрудяться на нього.

Тільки той, хто ціле життя наймався, може зрозуміти, слухайте мене, яка це насолода — наймати своїх вчорашніх господарів!

От Філіпчукові, для прикладу, він скаже таке:

"Пасувало би українській газеті друкуватись в українській друкарні, але тому, що ви, пане Філіпчук, у свій час пошили мене і мого сина в дурні, я віддам газету

Зілінському. Не подобається вам? Мені теж, слухайте мене, дуже не подобалося, коли ви мені в очі брехали та ще брехуном хотіли мене зробити... До побачення, пане Філіпчук, більше не маю що вам сказати".

А Зілінському Леонові може такої заїхати:

"Що ж, Леоне, я тебе знаю ще хлопчиськом. Твій батько погано повівся з нами, його товаришами, але ти ще більший шуя від нього. А я тобі колись говорив, пригадай собі, що мій син, слухай ти мене, і перевертнем не стане, і друкарем буде. Що, на моє вийшло? Я б тобі з радіої душі дав друкувати газету, коби ти хоч трохи меншим лайдаком був, як ти єси. До побачення, Леоне, можеш замкнути двері з тамтого боку".

Залишається один Вайншток. Може, він і порядніший від Філіпчука і Зілінського, але йому не зможе Завадка віддати друкувати газету, бо то єврейська фірма.

Отож, мабуть, доведеться друкувати таки в Філіпчука (все ж таки Бронко там працює), але заки дістане пан шеф замовлення у Йосифа Завадки, то змушений буде не раз і то низенько, йому вклонитись.

Старий Завадка своєю ревністю до діла свідомо й несвідомо на кожному кроці робив рекламу новій установі.

Не дивина, що вістка про його редакторство дійшла до Річинських. Сенсацію цю, як звичайно, принесла Мариня з базару.

— Хай мені їмосць витлумачать, — атакувала вона Олену, хоч побіч сидів юрист доктор Гук, — як це може бути, щоб такий Завадка, от таке ніщо, — видно було, що стримується від більш точного епітета, — мало редактором бути? То як немає вже різниці між паном і Йваном, то я не хочу на світі жити!

— Моя Мариню, я Марині сто раз говорила, щоб Мариня не вірила всьому, що на базарі говорять... не приносила тих сенсацій до хати.

— Я перепрошую, пані добродійко, — тактовно вмішався в суперечку доктор Гук, — випадок, що про нього згадує Мариня, в наш час не є з категорії неможливих.

— Їмосць чують, — злорадісно блиснула очима в бік Олени Мариня, — чують їмосць, що пан доктор кажуть?

Олена була незадоволена втручанням доктора Гука в розмову, а головне тим, що взяв Мариню в оборону. Змовчав би, і не потрібна нікому дискусія на тому і урвалася б. Тим часом доктор Гук почав набирати ораторського розгону:

— Демократія, прошу пані добродійки! Ми не здаємо собі справи з того, що світ міняється буквально в нас перед очима. Спрошуються, прошу зважити, всі форми життя. Візьмім для прикладу моду. Пані добродійка самі носили ще сукні по землю, правда? І взагалі пані того часу...

— І шнурівки, прошу пана доктора, — вислужилася Мариня. — Та я сама ще шнурувала їмосць так, що, аби-м така здорова була, коліном втискала живіт у шнурівку.

— Мариню, Мариню ніхто не просив... хай Мариня йде до кухні і готує чай.

— Агі, вже й правди сказати не можна! Бо то встид, чи що? Най би встидались ті, що були придумали таку моду! Але у нас усе так... аби тільки все затаювати.

— Мариня чула, що Марині сказали?

— Ще-м не оглухла, слава богу...

— От мода, — переcheкав доктор Гук, поки Мариня замкнула двері за собою (дівка неможлива своєю фамільярністю, а всьому винна сама пані Олена), — вона теж пройшла цікаву еволюцію. Пічнемо від греків, які полюбляли моду просту і доцільну. М'який уклад фалд вільного одягу підкреслював лінії тіла... Вигідне взуття... власне, сандалі у великій мірі спричинялися до граціозного ходу. Потім настає готик... стрункий хлоп'ячий силует. Характеристичний одяг для тієї епохи — це так званий міпарті: кожна ногавиця іншого кольору, а короткий кептарик теж з різнокольорових двох частин.

— Пане докторе, це поважно?

— Славуню, як навчуся говорити неправду, то зголошуся до тебе. Чи маю продовжувати?

— Але прошу, пане докторе, так цікаво...

— Епоха Ренесансу, наприклад, в протилежності до готика, фаворизувала сильний чоловічий квадратний силует. Буфасті рукави поширювали рамена, короткі штани демонстрували сильні литки, а великий плоский берет скорочував фігуру. Барок, прошу панства, — це монументальність і прикрашування в архітектурі... а в моді зробив обов'язковою перуку... перука на голові і вираз, повний гідності, на обличчі...

— А як відбився в моді стиль ампір? — спитала Зоня.

Гук усміхнувся:

— Не знаю, Зонечко, чи ти хочеш похвалитись, що ти чула про такий стиль, чи мене піймати на ігноранції[83]. Ампір... Тобі, очевидно, ідеться про жіночу моду? Зразком, хочу сказати — найкращим її зразком, того часу є найелегантніша жінка тодішньої Франції Жозефіна, жінка Наполеона. Увіковічнив її разом з дамами двору, розуміється, і моду того часу, придворний художник цісаря Давід в його насправді знаменитій картині "Коронація Наполеона".

— А в той час кожний король мав своїх придворних художників, правда, прошу пана меценаса?

Доктор Гук не вважав за належне відповідати на таке наївне питання.

— Коли мова про Давіда, то він був взагалі безпринципна людина, хоч критика і зачисляє його до видатних художників французького неокласицизму.

— А чому безпринципний, чому?

— А як ти це собі уявляєш, Славуню? Як погодити одне з другим? Бути активним учасником революції, а пізніше — придворним художником Наполеона, хоч такі випадки в історії траплялись. З Гойєю, наприклад, навпаки. З придворного художника став художником іспанського повстання проти армії Наполеона, і взагалі... Одним з найбільших антивоєнних художників всіх часів... Його аквафорти "Страхиття війни" — дійсно... жахливі... Жахливі тим, як під впливом війни людина може перемінитися в дику бестію... Але залишмо історію, хоч вона і цікава... От сучасна мода, що сукенечка зовсім вільна і вривень з колінами, та ще й босоніжки. Хто в наш час, пані добродійко, чув про такий гатунок взуття, як босоніжки? Прощу мені дарувати, але я вважаю, що

вже сама назва звучить непристойно. Поняття, пані добродійко, міняють свою суть. Іде безкровна революція на всіх відтинках життя. А візьмім, наприклад, Мариню. Чи пані добродійка не вважають, що за життя покійного Аркадія вона вела себе скромніше? А щодо Завадки, то він може бути редактором. В наші часи такі казуси можливі. Не знаю тільки, котрий з них, старий чи молодий?

Ольга, що, як звичайно в цю пору дня, сиділа з ногами на дивані й в'язала філе, похнюпила голову ще нижче, а пальці, що ніколи не лінувались, запрацювали з ненормальною жвавістю.

— А що їх — два брати чи батько й син? — з ввічливості до приятеля родини поцікавилася Олена.

— Батько і син, пані добродійко. Чому я кажу? Бо син — це вже як би напівінтелігент. Ходив щось два чи три роки до гімназії...

— А що вони будуть редагувати? — вийшла з дівочої заспана Зоня. Вона одна з сестер щодня після обіду лягала, бо, за її словами, такий пообідній сон не лише заспокоював нерви, але й чудесно діяв на шкіру лица, що спричиняла стільки турбот своїй власниці. Тема розмови змусила її піднятися з ліжка.

— А що вони можуть редагувати, Зонцю? Якусь чергову просоветську агітацію і пропаганду.

— Так? І ви про це так спокійно говорите, пане докторе? А що ми, я маю на думці українську інтелігенцію, протиставляємо цій просоветській агітації і пропаганді?

— Ти мене не питай, Зонцю, такі речі, бо я ще з тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року перестав займатися політикою як такою...

— Та що пан доктор наговорюють на себе, — обстала за Гуком Олена. — Скільки ж то років було панові докторові у тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятому?

— Мав уже стільки, що міг носити кріс. Та хіба пані добродійка не знають, — страшенно здивувався і образився доктор Гук, — не говорив про це пані добродійці покійний Аркадій? Ет, молодість, романтика, пані добродійко, чоловік ладен був крапля за краплею віддати свою кров за Україну, — а що вони з нами пізніше зробили? Коли до мене дійшло, що пан міністр за державні гроші купив собі села, — шлюс міт дер лібе[84]— я скінчив з політикою. І тепер не вірю жодній, з-під якого прапора вона не була б. Про що ми говорили? Ага, про Завадків. Мушу об'єктивно визнати, що Завадка — сильно розвинений хлопчисько, я навіть сказав би — інтелігентний, що при його приємній зовнішності...

— Якби не та вада, що комуністичного духу, то пан доктор може посватати котрусь з нас за нього, — зіронізувала Зоня.

Ольга ще більше зіщулилася. Мала враження, що ховається від переслідувача, який ось-ось потрапить на її слід, і вона загине.

Боже, боже, чи думали коли-небудь, що вона, мала господинька, буде від мами і сестер ховати в серці таємницю? Сидять усі гуртом, дружньо говорять, і ніхто з них не здогадується, що вона, Ольга, біля них, але не з ними, не знають, що біль, який вони завдають їй своїми словами, відділяє її від них колючим заіржавілим дротом.

Так, біль так само важко приховати, як і радість. Одне й друге випромінює з людини поза своєю волею і свідомістю.

Не міг і доктор Гук не спостерегти, що мала господинька якась не своя.

— А чого це так принишкла наша мала господинька?

Якою жалюгідною мусить бути усмішка в людини, що говорить неправду!

— Це вам так здається, пане докторе. Може, я трошки перепрацювалася сьогодні, і все.

Під ослоною цієї фальшивої усмішки Ольга виходить до кухні, бо їй гидко сидіти поміж своїми і обманювати їх.

Мариня збирається нести чай у їдальню. Господи, така сервіровка для того, щоб поставити на стіл голий чай з пісним хлібом і ложкою тогорічного повидла!

Крізь прочинені двері чути, як Мариня розповідає про свої базарні успіхи. Вона знайшла новий спосіб набирати покупця: коли виходить на базар, то поводитьсь так, буцім у неї під полою крадені речі. Для чого це? А для того, що крадені речі збуваються за безцінь, — це раз, а по-друге, до таких речей ніхто надто довго не приглядається, а купують їх гальпаль, і готово. Таким чином, вона всякий домашній шмельц продає за пристойну ціну.

Олена почала було обурюватись такою нечесною грою, але Мариня з місця офукнула її:

— Як їмосць такі мудрі, то най самі постарають грошей до хати.

Олі стало соромно, просто соромно за маму, за доктора Гука, за Мариню, за всіх разом, і, щоб відійти від цих розмов, наопашки накинула Маринин кожушок і вийшла на веранду.

Наставав вологий, з запахом талого снігу вечір.

З-під крон дерев, з-під парканів і закутів поміж будовами виповзали, ніби видобувались з надр землі, сутінки. Повзучі чорні тіні не були у жодному взаємозв'язку з тим, що творилося в цю пору на небі. Сонця вже не було, але пурпурові відблиски на заході зайняли спокійні за дня хмаринки, а вони, ніби тільки чекаючи цього, запалали нестримною пристрастю на все небо.

Траурні плями на землі і симфонія кольорів на небі викликали підозру, що небо і земля погнівалися і не хочуть знати одне одного.

Ольгу оповило невтішне почуття самотності і безнадії, що часом навіщає людину, коли перед її очима згасає сонце.

З акта оскарження, який недавно вручили Марічці, виходить (тут такі адвокати, що хоч і шкіл не кінчали, проте параграфи знають краще, ніж дехто "оченаш"), що можуть звільнити її або після суду з зачисленням слідчого арешту, або може ще й чотири зими та чотири літа прокапарити в цих запліснявілих мурах.

Радять їй тут жінки: не будь дурна, візьми собі доброго гавкуна, бо пропадеш.

Добре радять, та коли б ще вмiли порадити, звідкіль її батькові взяти грошей на адвоката, то було б зовсім, як має бути. Однак такої порадоньки ніхто Марічці не подасть, та й не дуже вона їй потрібна, правду сказати.

Буде боронитись сама, як уміє, а якщо й програє, то хоч жаль серцю не буде, що задарма батькову кервавицю розтратила.

Аж одного дня, таки зараз після обіду, викликає Марічку ключник:

— Іди, Мартинчук, будеш з адвокатом говорити.

Марічка, замість втішитись, ще дужче зажурилася: йой, не знати, що заставили, що продали з дому тато з мамою, що таки стягнулися їй на адвоката. Переказувала їм двічі, щоб про жодного адвоката й гадки не мали. Ой, чому не послухали її?

Була така лиха на своїх, що й з адвокатом не дуже-то хотіла бачитись.

Уявила собі, що застане у вахтерці молодого, зализаного, м'ятного панка з блискучими нігтями (трохи подібного до слідчого, що вів її справу), але коли побачила літнього шпакувастого чоловіка, то відразу втихомирилася.

— Ти Мартинчук?

— Я.

— А я твій адвокат. Доктор Гук. Буду боронити тебе. Познайомився я вже з твоїм актом оскарження. Так. Тепер розповіси мені, як то було з тим поліцаєм. Тільки мені говори вже правду. За що хотіла ти відкусити йому ніс? Мені це не подобається. Пахне канібальством. Канібальство — це людожерство, розумієш? Ти до школи ходила? Географії вчилася?

Але що це все до купи має спільного з її справою? Вже як витратилися тато на гавкуна, то не могли якогось розумнішого вишукати?

— Я хотіла сказати, прошу пана, що мій тато можуть не мати вам чим заплатити...

Він поправляє окуляри на носі, а потім знімає їх, витирає жовтою шкірочкою, хукає на скельця, ще раз витирає.

— Це шляхетно з твого боку, що ти жалуєш свого тата. Так. Але той, що приходив до мене у твоїй справі... не міг твоїм татом бути. То був зовсім молодий чоловік. Скоріше на нареченого годився б тобі. О, вона почервоніла! То ти знаєш, хто це? Так? Бо мені не хотів він сказати свого прізвища. Я особисто не визнаю такої конспірації... Про секрет Полішинеля чувала?

Марічка не чувала про такого. Та й не до нього їй тепер.

"Йой Дмитрику, виходить, що то правда була, коли ти говорив мені тоді, у сні..."

Марічка тепер рада, щоб цей літній сивий пан побув чимдовше з нею. Оглядається на ключника. Хотіла б знати, чи він не спішиться, чи взагалі не мав би нічого проти того, щоб арештована трохи довше поговорила собі з адвокатом.

Для неї доктор Гук не лише оборонець, але й хтось, хто кілька днів тому бачив Дмитра і говорив з ним.

Може, ця жилава, костиста рука торкалася долоні її коханого?

Хочеться Марічці запитати, чи дуже змінився Дмитро за цей час, що вона його не бачила, але сама себе мусить дурною обізвати, бо ж звідки мав би адвокат знати, як перед тим Дмитро виглядав? Це по-перше, а по-друге, чи взагалі пасує випитувати літню людину про такі речі?

Тим часом вона не знати як рада, що може бачити когось, хто так недавно чув

Дмитрів голос, дивився на його лице, волосся, руки...

Доктор Гук не може збагнути, з якої причини сталася така метаморфоза з його клієнткою. Похмура, маломовна, вона без видимої причини раптом оживилася і не лише охоче відповідає на його кожне запитання, але й сама розпитує його про те й про це.

Трохи збентежений такою невмотивованою, на його думку, зміною в Мартинчук, він з цікавістю, не без приємності, приглядається до цієї симпатичної селянської дівчини. Щойно тепер зауважує, що в неї надзвичайно рухливе обличчя.

Короткий, енергійно втятий ніс і широкі, зрослі на переніссі брови нагадують докторові Гукові одну його фляму з студентських років. Не пригадує собі: Аліна чи Галина звалася вона. А втім, це не має значення. Широкі, зрощені на переніссі брови і червона парасолька — все, що залишилося з того образу.

Оборонцеві прикро (хоч, як професіонал, він повинен бути вільний від такого роду сентиментів) пояснювати дівчині, що її справа виглядає далеко не райдужно, попросту казавши, кепсько. З конструкції акта оскарження видно, що пан Матіасек будував його кум іра ет студіо[85].

Нараз спадає йому на думку, що той молодий чоловік, який приходив до нього у справі клієнтки, говорив, що тому рік вона мала психічне захворювання. Так. Запишемо цей факт, може нам дуже пригодиться. Лікарське свідоцтво — і, можливо, вдасться витягти дівчину. Інакше — п'ять років мурованих. Так.

Добираючи слів, доктор Гук викладає перед своєю клієнткою суть справи. Якщо йому вдасться добитись огляду лікаря-психіатра та отримати від нього відповідну довідку, то можна надіятись на позитивне закінчення судового процесу. Говорячи так, раптом усвідомив собі, що оперує термінами, можливо, не зрозумілими сільській, малоосвіченій дівчині.

— Мусиш вдати з себе дурну... я ще тебе повчу — як, — кидає скісний погляд в бік ключника, але той саме зайнятий цигаркою, яка не хоче зайнятись, і не звертає ніякої уваги на адвоката і його клієнтку. Зрештою, у справах кримінальних така гостра пильність, як у політичних, не обов'язкова.

— Я маю з себе дурну вдавати? — хмурить брови Йосафата Мартинчук, і її таке миле лице перед тим набирає попереднього впертого, недоброго виразу. — А я вже не хочу дурною бути! Не хочу їхнього помилування і не хочу з себе дурну вдавати... Досить уже вони з нас дурних роблять... Не хочу! Не буду! Аби-м мала тут зогнити!

Марічка так поставилася до адвоката (та чи не можна було те саме якимось чемніше сказати?), що аж самій стало ніяково. Не здивувалася б, якби він обернувся до неї спиною і вийшов без "будь здорова", бо тільки це й належало їй за її угурність[86].

Але, власне, їй дивуватись, бо пан адвокат не тільки не образився, але немов аж зрадів її словам. Тепер Марічка не розуміє, чого це літній сивавий чоловік дивиться на неї розчуленими, вогкими очима. Не сміє запитати, але серцем відчуває, що заскарбила собі чимсь ласку у пана доктора.

Не знає, чим заслужила собі на те, але певна, що цей літній чоловік усіх старань

докладе, аби вона вийшла на волю.

— Маєш рацію, — нарешті каже доктор Гук, — вже досить з вас... з нас, — поправляється швиденько, — дурнів робили протягом цілої історії...

Відколи Марічка увірила, що зможе стати Дмитриковою парою ще на цьому світі, поволі стала приходити до злагоди з собою.

Її голови не займали тепер думки лише про Дмитра, а мала око та вухо і для чужих справ.

Могла знову бути уважною і доброю для інших, а що найважливіше — мати серце до чужого нещастя, як колись.

За той час, що Марічка розлучилася з дівчатами з "п'ятки", не розгубила вона жодного словечка. Мало того. Чим більшою ставала відстань часу між нею і дівчатами, тим міцніше пахли їхні слова, тим сильнішим чаром віяло від їхніх розмов. Думки, влежані в часі, гей яблука в сіні, тепер визрівали одна по одній ще більшою силою правди.

Але була серед них у "дев'ятці" одна жінка, якій навіть переміна не могла нічого дати, бо вона сама не хотіла жодної зміни у своїм житті.

Аж страшно таке слухати.

Коли Марічка пізнала Петриху, це була вже стара жінка. Але ще мала всі зуби, то не дуже змінилася з обличчя, і тому можна було уявити собі, якою вона могла бути у молодості. Багато значило їй те, що шкіра на щоках в неї зісохла, пристала до костей, а не звисала поморщеними торбами, як у інших старих людей.

Петришині очі зберегли не лише молодече світло, але й правильний рисунок. Не були, як в інших старих людей, з пом'ятими, обвислими повіками, одне вище, друге нижче, заскалені чи каправі. Обведені рівною лінією, вони здавалися молодими. Хоч і гарні очі ті, ніколи вони не були добрі. Марічка не бачила, щоб ті очі коли-небудь сміялись.

Звертали на себе увагу пальці тієї жінки. Були вузькі, довгі і закінчувались закарлюченими нігтями, ніби пташині лапки.

Сама Петриха була висока, темно-бронзова, одні кості й дуже балакуча.

У камері була вона найпершою ворожкою. Орудувала саморобними, такими засмальцьованими картами, що розрізняла їх не очима, а пальцями, на дотик. Не була милосердна в картах, як і в житті. Не вагалася сповіщати людям, коли їм випадала на картах смерть чи досмертна слабкість.

Любила розповідати свою історію. Просто любивалася тим, що пережила. Мала, видно, потребу, щоб ще раз і ще раз пригадувати собі, як це все сталося і як воно дійшло до того, що вона, господиня-багачка, сіла в тюрму.

Не минула ця розповідь і Марічки.

Залишилася вона вдовою, дівчиною, коли перейшло їй уже поза п'ятдесятку. Не була з бідних і за такого, як сама, й заміж пішла. Статки були, а дітей не було. Може, з її вини, може, з його вини, — хто міг те знати? Може, скоріше з її вини, бо дітей не любила чомусь замолоду. Бо коли б уже так дуже хотіла їх мати, то була б узяла собі на

виховання когось з своєї чи чоловікової фамілії. Не хотіла нікого в хаті. Хотіла сама набуватись з чоловіком, аби їм ніхто попід ногами не плував. Любила бувати на весіллях, хрестинах, храмах, взагалі не минали з чоловіком жодної okazji. І була така рада, що не мусила, як інші жінки, переривати собі забави в самому розпалі, щоб бігти додому дитину погодувати. Добре жилося їй за чоловіком. За все їхнє спільне життя лише раз погаркалася з ним (через якийсь дурний воловід), і то ще тієї самої ночі перепросилася. Одне слово, жили собі, приспівуючи. Куди загадали — поїхали. Чого забагли — з'їли. Мали охоту до роботи, то працювали, як чорти при пекельних печах, а навістила було їх "лінива Олена", то могли і цілий день проваландатись без роботи.

І от треба було такого нещастя, щоб помер її чоловік. Нагло. Ніс відро, коли б хоч два, сказала б — надсадився, а то одне, й не доніс до хати. Перед самим порогом випало йому з рук, а він оперся об одвірок і тільки зсунувся по ньому на землю.

Страшна то нагла смерть, дівко. Не для того, хто помирає, а для того, хто залишається. Але — головою бий об стіни — однаково нічого не допоможе.

Похоронила вона з парадом свою газду, як годиться, і щойно тепер зрозуміла, як це гірко самотній жінці і як нерозумно поступила, що замолоду не взяла когось на виховання.

Правда, відразу стали набиватися до неї різні фаміліанти, ба й чужі, у приймаки, але вона й не думала брати кого-небудь. Ого, нема дурних! Знала, що коли візьме приймака під вусом, то він тільки й чекатиме її смерті, з малого вирощувати вже не було коли.

І тому здавалося їй, що найкраще зробить, якщо візьме наймита. Згодить його на рік і не зробить тим кривди ні собі, ні чужій дитині. Захоче ще з рік побути (а буде вартий того), то ще рік продовжить з ним умову, а як не підійде їй під лад, то відправить його з богом, а сама оглянеться за іншим.

Так і зробила. Згодила до себе молодого хлопця, що сміло міг їй сином бути. Взяла його, головне, до коней і волів, бо її покійний чоловік мав велику слабкість до рогатої худоби, і хотіла, щоб і надалі було по його волі, щоб йому там у небі було приємно, що вона шанує його звички.

Справується наймит. Аби що загадала робити, аби серед ночі мала його розбудити — й півсловом не відворкне. Переконалася, що й на ретельності йому не збуває. Чесний був у роботі. Не треба було йому нагадувати, мов штурпакові якому, щоб худобу напоїв чи коней почистив, бо впорювався з цим раніше, ніж вона встигала подумати про це.

І так пробув він у неї цілий рік. По році закликала його в хату і спитала, чи має охоту залишитись в неї ще на рік, а чи, може, йти на своє, бо ж хлопець якраз повернувся з війська, міг захотіти й женитись.

Відповів, що залишився б ще на рік, якщо вона не має нічого проти нього. Хіба що, може, вона не задоволена ним, тоді інша справа. При тому, коли нібито сумнівався, чи задоволена ним газдиня, так якось подивився на неї, що їй, немолодій жінці, відразу погана думка прийшла в голову.

Досить того, Марічко, що ще тієї самої ночі зійшлися вони.

Ступили у гріх, а в стосунках поміж ними нічого не змінилося від цього.

Він не став ані менше слухати її, чи зухвало ставитись до неї, а чи занедбуватись в роботі. Лише те одне, що вдень було йому ніяково їй у вічі дивитись. Тільки те й змінилося поміж ними!

І хто був би сказав, що саме вона, а не він, зрадить людям їх близькі стосунки.

Не зробила цього навмисне. Певно, що ні. Але якось само собою воно вийшло, що забувалася на людях і, замість, скажім, Василю, кликала його Василечку. Стала давати йому газдівський, а не наймитський харчунок, коли їхав у млин а чи у ліс по дрова. Траплялося, що, коли були обоє на людях, вона забувалася, що він служить у неї, і усміхалася до нього так, як не повинна була цього чинити газдиня до наймита. Або присувалася до нього (а ще як, було, вип'є трохи!) чи лапала за руки, чого вже ніяк не повинна була робити.

Одне слово, стали люди в селі шептати про них.

А їй що? Вона собі ніц з того не робила. А може, ще й гонор мала, що її, стару бабу, прикладають до молодого хлопця, але йому, видно, було соромно. Коли вийшов рік, то перший заявив їй, правда, з сумом в очах:

— Не буду я більше у вас, вуйночко, бо з мене люди сміються.

— Чого ж з тебе сміються? — спитала, хоч відразу здогадалася, про що йому йдеться.

Пом'явся-пом'явся, а потім таки взяв і сказав:

— Та, адіт, сміються, що я живу з старою бабою.

Подумала тоді собі: знав би ти, що старій жінці не можна нагадувати її старості, — проте не мала за це урази до нього: "Молоде — дурне". І тоді вперше відчула, що за жодні скарби світу не зможе його відпустити від себе.

Отак, немов яке видіння зійшло на неї, відчула, що коли піде від неї, то це погано скінчиться для них обох.

Чим може стара жінка придержати при собі молодого хлопця?

Лише маєтком. Тільки цим одним. Ага, невже така була темна, щоб цього не розуміти. З місця, не роздумуючи довго, обіцяла йому, якщо залишиться з нею, записати половину хати й обійстя, половину живого інвентаря, половину господарських будівель і три морги поля, але все по її смерті.

Кого не спокусило б таке добро?

Він, як це почув, втішився страшенно, спалахнув весь від радості, але лише на мить, а потім згас, як сірник на вітрі.

Написано було на його лиці, що дуже жаль йому обіцяного багатства, але совість не дозволяє піти проти себе.

Страшно їй стало. Спала думка, що, може, упатрив собі кого з-поміж дівчат. Не пантрувала його: пускала і на вечорниці, залишала самого до ночі з дівчатами на полі. Отож всяке могло бути.

І тоді вперше, кажу святу правду, бо це тепер уже ані не допоможе, ані не пошкодить її справі, відчула, що т о т о вступило в неї. Могла б його навіть вбити.

Вступає в чоловіка, Марічко, така темна сила, що заслоняє йому розум, і він, позбавлений свого власного розуму, відтепер мусить слухати й робити лише те, що воно йому велить.

Ти думаєш, дівчино, ті, що вішаються, чи підпалюють хату, чи вбивають, то вони того хочуть?

Бодай так!

Його це роботонька. Воно може одного дня сказати тобі: "Вбий" чи "Підпали сусідові хату".

Ти спершу ані чути не схочеш про щось подібне. Може, й проженеш його на якийсь час від себе, але воно знову і знову поверне до тебе. Ти будеш відпрошуватись у нього, ховатись у святе місце, у церкву, затикати вуха клоччям, вмиватись у свяченій воді, але це однаково нічого не допоможе тобі. Воно тепер уже не відступить від тебе. Що б ти не робила, хто б не був при тому, на якому місці ти не стояла б, воно всюди знайде тебе. Крізь твій голос, що йтиме від тебе до людей, крізь людські голоси, що йтимуть від людей, ти вчуватимеш його шепіт.

"Іди, іди", — капатиме тобі до вуха, аж доки схопиш бритву чи сірник, одне слово, доки зробиш те, чого воно від тебе хоче.

Але т о т о вже раз приступало до неї. Давно-давно, ще дівчуром була. Може, і дев'яти не мала.

Було, слухай, Марічко, так: дочка вчителя, з якою вона бавилася, появилася одного дня на вулиці з великою, завбільшки з дворічну дитину, лялькою. Несла ту ляльку Оришка (так звали ту вчительську дочку) поперед себе, наче оберемок.

Сіла на толоці біля кладовища, де звичайно бавились, поклала собі ляльку на коліна й так показувала її всім, хто хотів би бачити, але діткнутись не дозволяла нікому.

А була це предивна лялька, якої до того часу ще ніхто в селі не бачив: замикала — чуєш, Маріє? — очі і виразно, дуже виразнісінько вимовляла "мамо".

Вона теж, як інші дівчата, просила Оришки дати їй хоч на хвилинку потримати ляльку у своїх руках. Так страшенно хотіла мати ту ляльку у своїх руках, що аж дрожі взяли її. Здавалося їй, що під платтячком ляльки намацає живе тіло.

Ніяк не могло поміститись їй у голові, що нежива річ може говорити.

— Дай мені ляльку, я лише капку подержу її у руках.

— Не дам, — завірилася Оришка.

А вона не відступає від учительової дочки:

— А може, ти боїшся, що втечу з лялькою, то я залишу тобі свою крайку. Куди буду розперезана втікати?

В Оришку теж як би чорт вступив — бо що їй пошкодило б дати подержати трохи ляльку? Чей же не відломала б їй ні руки, ні ноги!

— А нащо мені твоя крайка здалася? А ляльки сказала; що не дам, то й не проси, бо не дам.

— А може, ти боїшся, — просила вона далі у недоброї дівчинки, — що я замараю

ляльку, то я постелю собі хустинку на коліна.

— Не боюся, але ляльки не дам з рук.

— А як вже не хочеш дати, то бодай скажи мені — чому? Чому не хочеш, щоб я її трішки-трішки потримала у своїх руках?

Тоді Петриха вперше відчула в собі ту чорну силу. Спало їй на думку (а ти гадай собі, Маріє, що їй і дев'яти не було ще!), що найкраще буде, як вона вб'є Оришку. Вже навіть обдумала собі, як вона це зробить: підставить ніжку, звалить на землю, затулить рот хустиною, аби не кричала, а потім насипле їй у рот глини з піском. Не думала навіки забирати ляльки. Була б тільки заглянула, що в неї там під платтячком говорить. Але того вечора не могла взятись до Оришки, бо все проходили люди біля того місця, де бавились, а на кладовище вчителева дочка не дала себе заманути. Мабуть, щось передчувала або так дуже боялася за ляльку.

Більше вчителева дочка не показувалася на вулиці з лялькою. Зрештою та вгодована панська дитина, напевно, була за неї сильніша й не далася б так просто згладити з світу, і до жодного убивства не дійшло б, але, у всякому разі, така думка прийшла їй у голову ще тоді.

І коли Василь наважився йти від неї, відразу пригадалася їй учителева дочка Оришка.

Повір, дівчино, що аж пекло їй щось під серцем, щоб взяти його за рукав, відвести в кут і остерегти:

"Василечку золотий, тікай від мене, куди тебе ноги несуть, у світ за очі, бо тут тебе смерть чекає".

Жаль їй було його, бо був молодий та красний і життя стелилося перед ним ще довгою доріжкою, але що могла порадити, коли т о т о було в ній сильніше за жалість, за розум, за все геть-чисто на світі.

Ще мала щось останнє, як бідна людина має останній гріш при душі, чим могла його приманити:

— А якби я віддалася за тебе, то залишився б ти на господарстві?

Була приготована, що знову виткне їй її старість, як каліці горб, але ні. Цим разом тільки зрадів страшенно:

— Хіба би я був дурний, аби тікати від калачів?

Хотіла випитати його акуратно, аби все ясно поміж ними стало:

— А не будуть з тебе сміятись, що оженився з старою бабою?

Відповів статечно, ніби вже молодий газда:

— Якби ви були старою дівкою, то, може б, і сміялися. Але як парубок бере вдовицю, то певно, що не можуть ровесниками бути. З такого, що бере стару вдовицю, ніхто не сміється. Вдовиці переважно старші, самі знаєте.

Знала то знала, але шлюбу цього страх як не хотіла. Та що мала діяти, коли іншої ради не було на неї? Розуміла добре, що старій бабі мати молодого коханка — то, може, й гонор, але ставати під вінець з таким, що міг би їй молодшим сином бути, — то перед людьми публіка, а перед господом — гріх.

Вже тоді небезпечно знала, що це одруження погано скінчиться для них обох, але іншого виходу не було. Аж надто добре розуміла, що лише одним шлюбом може втримати його біля себе.

Це страшне, Марічко, коли знаєш, що робиш не так, як треба, а не можеш перебороти себе, щоб не робити того.

Колись у їхньому селі була дівка, що хворіла на голову. Коли тільки добиралось до неї того, то зараз бігла до студні[87] скидала сорочку з себе. Не могла в іншому місці скинути ту сорочку, тільки акурат біля студні.

Лікувалася у Львові і видужала з тієї хвороби.

Пізніше, будучи вже здоровою, розповідала, що й тоді знала, що робить погано, що то негарно скидати з себе сорочку при людях, але коли воно навіщало її, не в її силі було не послухати його.

Достеменно так було й з Петрихою.

Наперед знала, що нічого доброго не вийде з того, що йде за молодого парубка, що як не тепер, то у четвер їхнє подружжя мусить нещастям скінчитись, а проте не могла інакше.

Ой боже, як загуділо, як заклекотіло, як зашуміло в селі, коли дізнались люди, що стара Петриха здуріла на голову і хоче виходити за свого наймита молоденького!

Найперше ксьондз покликав її до себе і, може, зо дві години сповідав, а коли побачив, що його слова — мов той горох об стіну, то залупив таку ціну за шлюб, що на ту суму можна було справити весілля, хрестини і шлюб заодно.

Але це було найменше.

Вже згадувала, що була не з бідних.

Поприбігали зараз рідні та всякі двоюрідні браття і сестри її покійного (дай йому боже царство небесне) чоловіка, бо подумали (без жартів), що в неї щось, хай преч кажеться, з розумом поробилося.

Умовляли, просили, переконували, клялись на свої очі, на свої діти, що їм не про землю йдеться (бо мають своєї досить), але благали-молили, щоб пошанувала честь їх роду та пам'ять покійного їх брата.

Гей, билися долонями об стегна та чухалися позавуш, що сталося з нею, їхньою братовою. Так їй важко одній господарство провадити? То чому ніколи не звернулася до кого-небудь з чоловіків з їхньої родини? Чи був би котрий з них відмовив у млин відвезти чи у ліс поїхати? Чи були б не допомогли їй всім родом виорати чи засіяти?

Дякувала красно за їх добре серце, але просила залишити її у спокої.

Бачила ж бо, що вони її анітрішки не розуміють, і тому шкода кожного слова, як її, так і їхнього.

Не могла ж вона, чуєш, Марічко, признатися їм, що в неї вселилося того, бо були б відразу зв'язали її та відвезли до Львова.

Можна сказати, випросила їх з своєї господи, а вони далі не давалися за виграну[88].

Приходили ще декілька разів. Юрмою і кожне зокрема. Не допомогло. Тоді стали

підсилати своїх жінок, а коли з цього нічого не вийшло, ще раз прийшли до неї всі — чоловіки і жінки разом, напсьочили їй, наплювали на її ворота і забралися кленучи.

Зараз після Петра взяла вона шлюб з Василем. Брала, як годиться удові, у будній день, скромно убрана, без дружок і бояр. От тільки те, що звінчалися.

Привела вона свого шлюбного чоловіка в хату, але від цього, по правді, нічого не змінилося між ними. Хіба що він тепер явно-славно спав з нею на широкій господарській постелі, але й надалі викав їй, хоч і просила, щоб говорив "ти". Видно, це йому заважко упадало. Не міг переламати себе. Бачила це й тому заборонила йому звертатись на людях до себе, аби не сміялися вороги, що в них навиворіт: замість жінка чоловікові, то чоловік жінці викав.

Газдинею у хаті й на обійстю й надалі була вона. Як і до цього часу, розпоряджалася, де що сіяти, коли у млин їхати чи гній возити.

Він таки на самому початку їх одруження мав до неї тільки ту одну просьбу, аби не ходили разом у церкву. Він собі окремо, а вона собі окремо. А пішло це від того, що у перший рік як побралися, то просили на церковнім подвір'ї людей до себе на храм, і трапилося таке, що одна сторонська жінка взяла Василя за її сина.

Але це пусте. І вона, і він скоро забули про цю неприємність.

Прожили вони отак у мирі і злагоді, дівчинко, три роки. А проте, що ти скажеш на це, Маріє, тото не опускало її й на день. Часом тільки немов причаювалося в ній і надалі тривало скрито.

Несе, було, навесні їсти в поле своєму молодому чоловікові. Небо чисте, мов устояна вода у пралі. Хмарини не пливуть над землею, а гойдаються над нею. Раз високо, раз низько, мало що дерев не черкають своїми пухнастими черевами.

Бджоли гудуть у соняшниках, аж волохаті від меду. Лан бульби за очі ловить бузковим пахнучим цвітом. То лише той, Марічко, хто болю не знає, може сказати, що цвіт бульби не пахне. Жайворонок спускається від бога по срібній нитці на землю, а нитка деренчить: дрінь-дрінь-дрінь...

Людські сорочки біліють по полях, мов ті гусята на леваді, там двоє, там троє, там одне.

Далеко пільною дорогою знімається золота пороша, але ніхто на неї не відказує, бо, може, якби не цей божий пилок, то люди заблудили б у цьому раю і додому не потрапили б на ніч!

Іде вона межею поміж сріблестий полин та звіробій і, скажімо, думає собі (не те щоб голова була пуста, ні), що треба буде тих зел на зиму на лікарства насушити, а тото шепоче їй над вухом: "А може б, ти іншого лікарства пошукала для нього?"

І тут поти як вдарять на неї, в очах як пожовтіє, і якби не присіла, то хіба впала б.

Що має робити з собою? Чим заглушити той страшний голос у собі?

Всього вже пробувала-перепробувала, Марічко-душко. І віск ходила зливати, і під евангеліє ставала. Нічого не допомагало — і все!

Лежить, було, у постелі з чоловіком на його руці молоденькій та й нараджується, як, звичайно, газдиня з газдою, на котрім місці посіяти б їм кукурудзу, котре поле

відвести б під картоплю. Мирно, безпечно говорять собі про господарські справи, а тото регочеться їй над вухом: "Дурна ти, дурна. Та до того часу він давно вже буде у землі гнити!"

В одну хвилину скупається в холодному поті і вже й говорити не годна, а лише шепоче чоловікові:

— Не дай мене, Василечку.

А він, гречний та добрий, не гидує, що вона вся у липкім поті, а притуляє її до себе і такими словами промовляє:

— Що це вам поробилося, вуйночко! Господь з вами. Та де ж би я дав комусь скривдити вас? Але коли хочете знати, то таки ви самі собі винні. Наробитесь цілий день на сонці так, якби ви мусили, напечете собі голову, а потім лізе вам у голову всяка непотріб. Може, — ще питає, — покропити вас свяченою водою, га?

А їй лише одне на гадці:

— А ти не покинеш мене?

— Ой, та якби я мав вас покидати, що, хіба женився б з вами? Та я, — каже, — через вас стільки наруги переніс, а тепер мав би покидати вас, аби мені суд по вашій смерті нічого не признав. Не бійтеся, вуйночко, не покину я вас. Вибийте собі пусте з голови. Спіть спокійно і мені дайте відпочити, бо завтра мене робота чекає.

Заспокоїв її, — та хіба надовго? На день-два тото як би відійде від неї, а потім знову повертається. Бувало й таке, що чує Петриха його гадючий шепіт, але не зраджується перед чоловіком з своїми страхами, аби самого Василя не налякати.

Не раз тото будить її вночі, бере на муки, а вона мовчить, зціпивши зуби, і тільки постогнує потихеньку, аби Василя не розбудити.

Місяць світить крізь вікно, хоч пшеничку перебирай. Василь спить солодко, як дитина, зісунувшись на краєчок подушки. Вона дивиться на нього, підперши лікоть, і сама не вірить, що цей гарний парубок — її шлюбний чоловік. Забудеться на хвилечку про свою біду, а воно вже й дало знати про себе: "Любуйся ним, любуйся, бо й так скоро будуть його в землі черв'яки точити!"

А зійде сонце — він прокинеться, усміхнеться до неї, — і де нічні примари ділися.

Но, але стався такий трафунок, що вона забила собі цвях у ногу.

Марічко, ти ж сама сільська дитина, ти знаєш, чи раз доводиться нам забивати, а потім витягати цвяха з ноги.

А вона, пам'ятає, як сьогодні, й кров видушила, аби з нею всяка нечисть зійшла. Потім обв'язала шматинкою, затягнула туго — по всьому. Василь якраз на те увійшов у хату. Побачив, що нога кривавить у неї, й каже:

— Ви б, вуйночко, горівкою промили ногу, або дайте я її у вас виссу, бо цвях, видите, погано заржавілий, та й дошка довго коло гноївки валялася...

Тільки бери, дурна бабо, та послухай його. Але так взяло її за серце, чуєш, дівчино, те, що він, голуб, ладний навіть її стару ногу ссати, аби тільки їй нічого не сталося, що вже нічого більш не багла її душа. Здавалося, що видужає від самого того, що він готовий аж так допомогти їй. Дурний бабський розум, та й тільки!

Минула ніч. Нога почервоніла, трохи опухла, але ще нічого. Ще можна витримати. Почалося воно допіру на другий день. Пухлина (відколи Петриха живе, ще такого не бачила) гнала на очах і була не червона, як звечора, а якась аж бузкова.

Мусила Петриха і високу гарячку мати, бо не хотіла ні їсти, ні пити, а все лише просила холодної сироватки.

Не пам'ятає, зовсім не пам'ятає, як опинилася у шпиталі. Коли оглянули її доктори, то всі в один голос: якщо хочеш, бабо, жити, то давай відрізати ногу.

І Василя стали намовляти: "Скажи мамі (чуєш, Марічко, — мамі), хай не жартує собі з зараженням, бо виходу їй не буде". А вона подумала собі: якщо маю вмерти, то, видно, така моя доля, але калікою не хочу залишатися ні на цьому, ні на тому світі. Притому думала більше про Василя, чим про себе. Не досить йому, сироті, жінки старої, так ще й каліки треба?

Та не судилася їй смерть і тим разом.

Знайшовся поміж докторами такий один, що погодився колоти її заграничними шпильками, лише заповів, що то багато коштуватиме.

А що їй гроші?

І що ти скажеш на те, Маріє, що до тижня стало їй настільки легше, що вже напевно знала, що буде жити.

Відпала в неї жура про себе, та вчепилася гризота про чоловіка: як він там один дає собі раду? Хто пере йому сорочки? Чи бодай раз на день має теплу страву? Хто дає облад у хаті?

Фамілія, та й він сам, коли навіщав її, просив, аби вуйночка нічим не гризлася, бо дома все в порядку. Заглядає до нього жінка її молодшого брата, тому вона хай ні про що інше не думає, а лиш про своє здоров'я. Може, має на що спеціально густ? — допитувався соколونько. — Може, помаранчу, а може би, медових цукерків їй купити?

Нічого не треба було їй, аби він лише був завжди до неї такий, як тепер.

Заспокоїлася. Так якось стало їй на душі спокійно, що навіть того на якийсь час відійшло від неї.

Дотепер не може зрозуміти, як могла вона почувати себе такою безпечною, так нічого не передчувати?

Все йшло до того, чуєш, Маріє, щоб та новина впала на неї не підготовлену, відразу ошелешила її.

Коли повернулася додому, то застала, гріх мала б, коли б сказала інакше, порядок у хаті. Одне трішки не сподобалося їй, що, замість братової, побачила там дочку брата, Анничку. Але й тоді, повіриш, Маріє, не мала поганого передчуття.

Може, тому, що Анничка була ще зовсім дівчуром. П'ятнадцять чи чотирнадцять скінчила. А найбільше тому, що Василь такий був радий, що вуйночка прибула в хату, що не міг натішитися нею, не знав, де її посадити.

Коли по всім тім, що сталося, роздумувала про той перший день свого повернення, то все більше схилялася до того, що Анничка в цій справі була, як то кажуть, богу духа винна, хоч через неї і скоїлася вся біда.

Через неї пішла людина в землю, а вона живе й нічого не знає про це. І добре, що не знає, Марічко. Нащо має загризати свій молоденький вік?

Першого вечора, коли приїхала з шпиталю, походила родина, сусіди, прийшли і дві невістки з фамілії її першого чоловіка, випили, як звичайно, з такої нагоди. Засиділися так допізна, Василь, змучений їздою, не дочекавшись кінця гостини, заснув при столі.

Петриха попросила чоловіків, щоб збудили його, аби роззувся, і сама вказала йому місце на бамбетлі.

На другий день прийшла та сама Анничка, помила посуд, позамітала по гостях і пішла додому на ніч.

Повечеряла Петриха удвох з чоловіком, а по вечері, шкутильгаючи, береться стелити постіль.

А Василь як побачив, що вона робить, так відразу і посумнів. Лягла вона у постіль, зробила йому місце біля себе, а він поклався якось крачком — і ні слова. Вона згасила світло, присувається до нього, а він у плач. Чуєш, Маріє, хлоп заплакав!

Страшно їй стало. Питає його ласкаво, аби не уразити: в чому справа? Він і признається їй крізь сльози:

— Вуйночко, — каже, — не знаю, що сталося, що поробилося зі мною, знаю лише те, що більше з вами, як з жінкою, жити не можу. Буду у вас приймаком, буду вам платним наймитом, попихачем за одні харчі буду, слухатиму вас, як рідну маму, але більше з вами не буду. Не можу, хоч хотів би, бо це не від мене залежить.

Отут, Марічко, і наступила ота межа, поза якою одна лиш смерть. Тепер уже небезпечно знала, що вб'є його. І не пробувала більш боронитись перед тотим. Пощо? І так ні на що не здалося б.

Мав згинутися від її руки, й не було відклику від цього, хоч би до самого пана бога йшла на скаргу.

Запитала, отак, з цікавості, бо що могло її обходити, коли й так скоро мала їх смерть розлучити, чи за той час, що її не було, не нагледів собі якої дівчини в селі.

Присягнувся на землю, яку йому записала, що ні.

Як повірити на таку важку присягу?

Виходить, що таки Анничка винувата у всьому.

То нічого, Марічко, що ні Василь, ні Анничка ще самі не знали, що бог спарував їх. Їхні серця, кажу тобі правду, ще дрімали, а очі їхні вже порозумілися з собою. Була така одна хвилина у той вечір, як вона повернулася з шпиталю. Василь подавав їй воду в кохлі[89] (чогось захотілося їй саме з кохлі напитись), ніс її почерез голову Аннички, що сиділа на стільчику біля Петришиної постелі, одна краплина, нехотячи, впала дівчиниськовій на шию.

Нічого більше, Марічко, але для неї, Петрихи, стало все ясним.

Блискавка проскочила поміж ними. Блискавка, що мала йому смерть принести.

Тепер тото зовсім заступило їй мозок. Було таке темне, таке густе, що вже не просвічувалася крізь нього жодна ясніша думка.

Не боронилася тепер перед тотим, а лише просила чорної сили, щоб дала їй бодай трохи часу обдумати, як то зробити, щоб він, бідненький, не мучився.

Якби була дурна, як інші баби, то ганяла б по знахарках та ворожках, але вона знала, що жодна ворожка не в силі повернути їй молодості...

Тамтій було п'ятнадцять, а їй на сорок більше, — що тут ворожка могла вчинити?

Чи жаль було їй вбивати його? Певно, що серце боліло, та ще як!

Тепер, коли вже не мала вагань, думала лише над одним: чим би осолодити останні дні життя своєму молоденькому чоловікові? Зарізала для нього у будній день, чуеш, Маріє, курку. Наказала купити горілки. Не будила його вранці до роботи, аби висиплявся вдосталь. Не примушувала його до важкої роботи. А воно, дурне, убздурило собі в голову, що вуйночка для того так шанує його, бо хоче, щоб чоловіча сила в ньому назбирувалася.

І замість бути радим, що дають йому добре їсти, пити, файно закурити й не кажуть нічого робити, водить за нею смутними очима та все проситься:

— Дайте спокій, вуйночко, не коштуйтеся[90] надаремно, бо то й так нічого не допоможе.

Жаль їй його. Такий жаль, що товклася б головою об стіну. Але що то допоможе? Аби додати йому трохи отухи, каже йому.

— А ти ані раз не думай про мене і забудь, що було між нами. Я, — каже, — з того довгого лежання у шпиталі гейби здуріла та й сама не знала, що язиком плела. Нащо такий старій бабі, як я, чоловіка? Та то бог гнівався б і люди сміялися б, якби дізналися... Я навіть хочу тебе просити, аби ти перейшов на лавицю ночувати, бо нога в мене хоч загоєна, та ще боляча, і потребує для себе багато місця на постелі.

Помогло. Віджив її Василечко. Лише далі йому незрозуміло та маркітно, чого це йому вуйночка день у день празник справляє.

Не знав сирота, що кожний новий день міг бути останнім в його житті. Тото вибрало собі ніч з вівторка на середу, бо свята середа, може-сь, чула, Марічко, дуже легенька для померлих душ. В той день нібито й найлегше душечці в рай попасти.

У вівторок звечора напоїла вона його добре, але то таки добре, бо зразу звалився на лаву і заснув не роззувшись.

Він похропує смачно, а вона чекає, щоб місяць зійшов, аби було їй видко, бо хотіла за одним махом покінчити з тим, аби він, сердешний, не мучився. Цього найбільше боялася.

Не раз було просила у чорної сили: "Послухала я тебе, то, прошу, вислухай і мене, одніське тебе дуже прошу".

І мусить визнати справедливо, що тото вислухало її. Раз шарпнула бритвою по горлянці — і по всім. Лише застогнав, як би крізь сон. Напевно, без свідомості. Вдячна вона чорній силі, Марічко, і то дуже, що не дала йому мучитись довго. А то, сама знаєш, як було когута різати. Декотрому перетнеш горлянку — і по всьому, а інший з відрізаною головою вирветься тобі з рук та оббризкує кров'ю ціле подвір'я.

То-то бо й є!

Падоньку ти мій! Ніколи була б не подумала, що з людини може так високо кров бити... Ні, ні, кажу, анітрохи не мучився. Лише те, що стіни та постіль оббризкало кров'ю. Та то й не дивина. Молоде воно було та здорове, як вода.

Що потім?

А що могло бути потім? Прийшли, окували, забрали, судили, і тепер вона досиджує своїх десять років.

Родина хотіла наймати адвоката, аби з неї хвору зробили, якийсь переходовий вік винайшли їй чи яку там біду. І чути не хотіла про жодного адвоката. Пригрозила їм, що наколи проти її волі наймуть брехача, то вона таке виробить їм у залі суду, що пожалкують.

Мабуть, злякалися, бо дали їй спокій.

Відсиділа п'ять років, а перед нею ще раз стільки. Не так воно вже й мало п'ять років, але вона вже наперед журиться: що далі з нею буде?

Збирається просити судді, щоб в дорозі ласки продовжили їй тюрми ще на п'ять років, а якщо не схоче послухати її по-доброму, то вона таке придумає, що дістане, може, й цілих десять. Не така вона дурна, як виглядає, та й розум у неї, слава богу, ще не схибив.

До села вона не повернеться вже ніколи. Не хоче. Не могла б бачити ні своїх людей, ні фамілії, ні рідної хати.

Зрештою, відколи те сталося, то і село (а їхнє село таке файне, Марічко, ніби рукав вишитий), і люди, і її обійстя, і його могила, якої вона не бачила, але яка десь є там, — одна темна яма. Правду говорить.

Чого мала б хотіти до ями, коли вона тут завжди серед людей?

Повір, Марічко, що їй тут дійсно добре. Подумай сама: щораз то нові люди, щораз то нові сторії. Ніколи скучно не буває. А що найголовніше — ніхто тут на неї пальцем не тиче, бо всі менше-більше однакові.

І безпечно їй тут, — усміхається жартівливо, — не потребує самотна вдова боятись ні злодіїв, ні парубків-збиточників, аби воріт десь не віднесли чи воза не вивезли з подвір'я. Не сохне їй голова, звідки взяти палива на зиму. Гадки немає ні про хліб, ні про взуття, ані про податки.

Тут їй найліпше.

"Боженьку, — думає Марічка про себе, — це вже найгірше, коли тут найліпше".

І немов хто карти виклав перед дочкою Петра Мартинчука. Дивись: цей валет — то Василь, що через землю запродав душу тій старій відьмі. А отой чорнявий поруч з ним — то твій Дмитро, що його мама теж продала за землю. Дивись і читай, хоч, може, ти й не дуже письменна на картах. Ці два молоді чоловіки випали близько один коло одного, бо й долі їх близькі.

Зрозуміла?

За землю — в землю...

— Господи, а іншої ціни немає на цьому страшному ярмаркові?

— Є, Марічко, є, але не в наших сторонах, а десь, кажуть, аж за річкою Збруч.

І сниться Марічці, що йде верболозом понад Вишнянкою та гукає: "Гей... гей!.."

А голос її відбивається аж об бані ставчанської церкви й повертається назад до неї... Гей... гей!

Ще настане час, — і у сні бродять Маріччині думки біля чорнявого валета, — прийде така година, що ти, чорна, будеш нічия, бо у всіх спільна. І ніхто через тебе не йтиме у могилу, бо буде тебе стільки, скільки оком можна буде обійняти.

І ще більше.

І ще та ще більше.

Саме Слава, про яку Олена була думки, що вона вся буяє в небесах, перша запримітила зміну в докторові Гукові.

— Мамця зауважила, як постарів доктор Гук? І то десь буквально цими днями!

— Та що ти кажеш? — попала відразу в нервовий стан Олена. — Як постарів? Чого постарів?

Знервував її не так самий факт наглого постаріння друга, як обставина, що сталося це поза її увагою.

Господи, так можна не помітити й початок хвороби чи моральної депресії у своїх найближчих. А може, це тільки так видалося дитині? Міг доктор Гук невдало повернути голову в бік світла, або тінь абажура впала невдячно, і у Слави склалося враження, що Гук раптом постарів.

Власне, Олена нічого не може мати проти ув'ядання дотепер свіжого, як дубовий листочок, доктора Гука, бо ж кінець кінцем нікому з нас не минути цього перелазу... Її лише неприємно вразила нетерпляча раптовість цього процесу.

Зі смерті Аркадія вона, мов злодія в домі, боїться всяких несподіванок, хоч з якого б джерела вони брали свій початок.

Доктор Гук, подібно Христині Річинській — жінці Нестора, згубив своє хресне ім'я в роді Річинських, і, мабуть, не всі Оленині діти знають, що звати його Михайлом.

І справді, коли ж це він міг постаріти? Про нього завжди говорилося в родині, як про мужчину в повній силі. Хтось там чи не збирався його навіть сватати, і — ось тобі маєш — постарів раптово! До того ж доктор Гук, як відомо, був втіленням акуратності і точності, а насправді старим людям саме й бракує цих прикмет. А втім, доки Олена своїми очима не переконається, доти утримається коментарів.

Коли під вечір, як звичайно, доктор Гук зайшов на склянку чаю, Олена змушена була червоніти за виховання своїх дочок, так безцеремонно вони розглядали гостя.

Сама вона, заговорюючи то цим, то тим бідного доктора Гука, лише крадькома зиркала на нього, але й цього вистачило, щоб визнати: Слава мала рацію.

Справді, доктор Гук дуже подався. В цілому ніби нічого й не змінилося, але коли придивлятися до окремих рис, то ставало ясно, що старість засіяла вже доктора Гука, а тепер треба тільки чекати сходів. Рот запався, хоч зуби (гордість їх друга) залишились на своїх місцях. Підборіддя не те, що обвисло, але поламало гостроту лінії мужського профілю, і це надало всьому обличчю баб'ячої старкуватості. На скронях з'явилися коричневі тині, яких раніше не помічалось. Волосся теж не те щоб посивіло чи випало,

але якось змиршавіло на пні.

Так, нема що говорити, таки постарів доктор Гук.

Ну, коли старість добирається до таких козарлюг, як доктор, то що тоді вже діяти нам, його ровесникам?

На щастя, доктор Гук анітрохи не здогадувався, який суд відбувається над його персоною. Сидів, як звичайно, на своєму місці за столом проти дверей і повчав Мариню, як треба запарювати чай:

— Мариня щодня запарює чай чи, може, Мариня залишає запарений чай через ніч? Бо такий чай може бути токсичним. А чи прийшло бодай раз на думку Марині, звідки взялася назва "чай" і... взагалі чай?

— А я знаю, прошу пана меценаса. Від Крамера. Ха... ха...

— Мариня сміється не знати чого, а це несолідно у віці Марині. Назва "чай" походить з Китаю, або інакше з Хін. "Хіни" англійською мовою читаються, як "чайн", хоч по-китайськи чай називається "ча".

— О, — скрикує Слава, ніби ця відомість має бозна-яке значення для неї, — а мені завжди здавалося, що "чай" — це російське слово.

— Це тому, що росіяни споживають багато чаю. А польська назва "гербата" знаєш від чого походить? Ти ж вивчала латинь...

— Не знаю. Не хочу пригадувати тепер собі...

— А що таке "герба, гербе", а?

— Прошу пана меценаса, а звідки походить... "кава"? — Мариня зримо хотіла вчинити приємність докторові Гукові.

— Мариню це цікавить? То добре. То мені подобається, що Мариня хоче щось знати... "Кава", Мариню... "кава"... З кавою дійсно цікава історія. Був собі колись у нашому галицькому Самборі такий купець, що називався Юрій-Франц Кульчицький.

— Прошу пана меценаса, я знала одного Кульчицького з Самбора, — Мариня щиро обрадувалася своєму відкриттю. Так любила час від часу здивувати чимсь своє оточення.

— О, я тільки похвалив Мариню, а Мариня вихопилася, як Філіпп з Конопі. Кого Мариня знала? Та той Кульчицький жив у сімнадцятому сторіччі! Навіщо треба було Марині перебивати мене? Мариня повинна вже раз знати, що я того не люблю!

— Я перепрошую, пане меценас, — Олена якось смішно одним боком лица ластилася до Гука, а другим картала Мариню, — прошу, прошу продовжувати.

— У цьому домі абсолютно ніхто не числиться з моїми нервами, не говорю про настрої... Одна ви, пані добродійко, — зробив реверанс в бік Олени, — тільки заради вас я закінчу цю історію. Цю цікаву історію! Отже, той Кульчицький подорожував у купецьких цілях по Сході... Мені здається, що то був рівночасно і польський шпійон... Пізніше був перекладачем турецької мови при Східній Академії у Відні... В тисяча шістсот вісімдесят третьому році... Ануко, панни, що в цьому році діялося? Славуню, не пам'ятаєш?

— Я вже казала, пане меценасе, що я не хочу напружувати собі пам'ять. Хай

відпочине трішки...

— І звідкіль ти така лінива взялася? Ге? Отож, прошу панства, в тисяча шістсот вісімдесят третьому році під час облоги Відня турками Кульчицький провів німецькі війська і цим фактично найбільше спричинився до звільнення Відня... хоч там був тоді і Ян Собеський з козаками. Як єдиний трофей з війни, він взяв для себе міхи з кавою. Відкрив першу у Відні кав'ярню, яка, проше запам'ятати собі, до сьогоднішнього дня носить назву "Кафе Кульчіцкі". І таку саму кав'ярню відкрив він у Львові, яка теж існує до сьогоднішнього дня і, прошу дуже, називається "Віденською", чи у скороченні "Віденка". Вмер Кульчицький, прошу панства, в тисяча шістсот дев'яносто шостому році.

— Пане меценасе, від чого походить слово "фіакр"?

Звичайно, хто як не Слава вискочила з таким запитанням. Якщо доктор Гук не образився, то тільки тому, що не хотів смаркулі виявити аж стільки честі. Так думала Олена, бо сам Гук зовсім не мав наміру ображатись, хоч і розгадав, що Славка пустошів ради хотіла загнати його в глухий кут.

— Не вдасться тобі, панно, твоя затія. Ти хотіла, як тепер молоді висловлюються, загнути старого? А дзуськи! Прощу, відповідаю: слово "фіакр" походить від імені святого, так, прошу панства, так, святого Фіакера... У минулому столітті всі фіакерники Парижа мали на своїх фіакрах наліплені образки того, власне, святого...

— А звідки походить "буряк", прошу пана меценаса?

Це Мариня вискочила з таким дурним питанням. Може, не так щоб пожартувати собі над доктором Гуком, як для того, щоб підкреслити свою рівноправність в цій родині. Олена затисла губи, а доктор Гук відповів з гідністю ученого:

— Буряк походить з Китаю. Знали його вже дві тисячі років до Христа. На Київській Русі став відомим в десятому-одинадцятому сторіччі. У Європі — на кілька років пізніше. Квашений буряк, тобто борщ, допомагає при високому тисненні, вмиватись ним добре, бо має той складник кислоти, що потрібний людській шкірі, допомагає на поріст волосся... гм... я ще... не мию ним голови, — застерігся заздалегідь перед неприємним для себе питанням.

— Господи, — висловила за всіх своє здивування Слава, — як ви багато знаєте!

— А яка кому користь з цього?

У цій фразі було стільки щирого й наболілого суму, що Олена переглянулася з дочками.

Доктор Гук, аби якось затерти враження від тону своїх слів, знову пристав до Марині:

— Отже, як Мариня готує чайник для запарки?

— А як маю готувати? Виллю вчорашню запарку, вимію.

— А якою водою? Холодною чи теплою?

— Або то не все одно?

— От бачить Мариня, не знає, а сперечається. Де ж то все одно, коли треба вимити чайничок теплою, і то досить теплою, майже гарячою водою. Треба вимити, випарити,

потім порожній поставити на плиту, щоб нагрівся. До нагрітого вкинути на кінець ножа питної соди, щипту чаю, і запарити гарячим, але відстояним окропом, заткати дзьобик — щойно тоді розливати по склянках. Дуже важливо, щоб окріп був відстояний, бо я вже говорив Марині, не знаю, чи Мариня пам'ятає, що у воді є дуже багато всяких мінеральних солей. Може Мариня повторити: кальцій, натрій...

— Тої самої! Буде це мені якраз голови держатись! Ніби я без того не знаю, що треба, аби вода відсілася. Пан меценас як заведуть своєї...

— Мариню, — мусить втрутитись Олена, бо дівка ще насправді готова образити поштивого доктора Гука, — пан меценас хоче, щоб Мариня чогось навчилася, а Мариня цього не розуміє.

— Тої самої! Як буду забагато знати, то скоро посивію. Якби пан меценас менше науками займалися...

— Мариню, — не дає їй докінчити змінена на обличчі Ольга, а Слава дає штовханця під бік, що остаточно опам'ятує Мариню.

— Ага, ага, знаю, знаю... мовчу, мовчу...

Доктор Гук і без того ображений Марининою поведінкою.

— То зле, що Мариня вперто не хоче підвищувати свого рівня.

— Та нащо його, прошу пана меценаса, підвищувати, коли він в мене якраз на мірі: ні високий, ні занижений, — не розуміючи суті, випадково влучно відповідає Мариня.

— Мариня неможлива, — стверджує доктор Гук, а коли та вийшла, скеровує свою претензію на адресу Олени: — Я дивуюся вашим нервам, пані добродійко.

— Пан меценас таке кажуть. А я, — знизила голос, глянувши в бік Зоні, — а я вже не можу уявити собі нашого дому без Марині.

— Власне, — озвалася на те Зоня, — а Мариня відчуває це і розперізується, як на своїм. Їй здається, що вона зайняла таткове місце у нашому домі.

— А чому їй має не так здаватись? — підвелася з свого місця мала господинька, яка щораз частіше виходить з себе на великий смуток матері. — Колись татко утримував дім, а тепер ми, фактично, на утриманні Марині. Бо ж навіть філе приносить в хату і відносить Мариня. Чого кліпаєш мені? Пан меценас свій, може знати...

— Це брехня, — істерично кричить Зоня, і відразу від неї заносить їдким потом. — Брехня! Якщо... якщо... — Зоня не може перевести духу, — вона і продає старі таткові... непотрібні речі, — та це наші, Річинських, речі! І як тобі язик повертається говорити при панові меценасові, що ми... ми... на утриманні служниці! Мамо, чого мама мовчить? Чому мама не приведе до порядку ту вар'ятку? Ти... ти... ненормальна! Кожний, де тільки може, вихваляє своїх, а ти, де тільки можеш, стараєшся принизити престиж Річинських.

— Бо я вже не в силі продовжувати грати ту комедію...

— Ідіотка!

— Діти, діти, — Олена однією рукою хапається Ольги, а другою тягнеться до Зоні, — що з вами? Чого ви гризетесь? Що пан меценас подумають?

— Пані добродійко, прошу бути певною, я ніколи нічого не подумаю. Але кінець з

тим, мої панни! Увага! Розповім вам цікаву історію з залу суду. Сьогодні захищав я... Пані добродійка пригадують собі Мартинчуків з Вишні?

Так, Олена пригадує собі, але, на жаль, тільки саме прізвище.

— Це так давно було, пане меценасе, а крім того, в мене тоді були на руках малі діти... З Вишні залишився в мене прикрий спогад про одного, що його повісили пруссаки. Ми з Аркадієм були переконані, що він ні в чому не був замішаний, але, на жаль, Аркадій не міг нічого зробити для бідака. То були такі страшні часи... Так пан меценас захищали Мартинчука?

— Ні, то цікава історія, хай пані добродійка послухають. Петро Мартинчук з Вишні має репутацію комуніста.

— І ви захищали комуніста? — зеленіє Зоня. — Ви... ви не розумієте, що в цьому домі слово "комуніст" рівнозначне з убивцею нашого татка?

— Заспокойся, Зонцю, і перш за все вислухай мене до кінця. Що в тебе за погана звичка завжди перебивати людину? Це некультурно і формально неправильно.

— Я вас питаю, меценасе: ви боронили комуніста?

— Пані добродійко, я хотів розповісти вам цікаву історію, але з огляду на обставини, які склалися в даний момент, відмовляюся. Мене тут тероризують, а я не звик і ніколи не звикну, — погрозливо підносить голос, — говорити під терором.

Олена забувається і в розгубленості чіпляється руками піджака доктора Гука, аби лише заспокоїти його, аби не зірвався з місця.

— Я прошу, хай пан меценас не зважають на неї... Хіба пан меценас не знають Зоні? А ти, Зоню, теж...

— Я питалася і настоюю на своєму: захищав пан меценас комуніста чи ні?

— Не боронив! Не боронив! — кричить доктор Гук, хапаючись обіруч за голову. — Чого тобі ще треба?

— Більш мені нічого від вас не треба, — великодушно відпускає Зоня знервованого, доведеного до межі істеричного вибуху доктора Гука.

Олена знову кидається перепрошувати і заспокоювати гостя.

Добре, пані добродійко, він докінчить ту історію, але просить поки що пані дати йому хвилинку часу, щоб привести свої нерви до порядку. Треба розуміти його психічний стан: чоловік вимотається на процесах, заходить у цей дім, щоб знайти тут трохи родинного затишку і відпочинку для душі, а тут тобі Зонця влаштовує попросту баню! Цілую ручки за такий прийом!

Навіть мала господинька, до якої доктор Гук з усіх Аркадієвих дочок відчуває найбільше симпатії за її вроджений такт і душевний спокій, сьогодні випала з ролі.

— Прошу пана меценаса, ми слухаємо, — несміливо, з почуттям провини за Зоньчин вибух починає Олена.

На щастя, доктор Гук вже відійшов.

— На чому я зупинився? Ага, в того Мартинчука є дочка. За метрикою вона — Йосафата, але чомусь уперто називає себе Марією. Я вже подумав, чи покійний Аркадій не хотів насолити тому Мартинчукові...

— Пане меценасе, та то, певно, копилка, — вирішує Мариня, що з'явилася з підносом, заставленим чашками з чаєм. — Єгомосць любили позначити копилів, аби знали... А що? Так їм і треба!

— Я лише не знаю, чому діти мають відповідати за батьків, — сказала й почервоніла Ольга.

— Так воно прийнято, дитино, і не наш татко перший ввів цей звичай. Але ми знову нечемно перебили панові меценасові.

Доктор Гук махнув лише рукою на знак свого безсилля.

— Паням треба ходити на судові процеси. Там пані навчилися б парламентарного способу розмови. Якби так свідок чи адвокат перебивав судді, як пані мені... Так, на чому ж я став? Ага! Отже, прошу слухати: ту Йосафату, або Марію, запідозрено... Славцю, вийди з кімнати, прошу тебе.

— А чого?

— Бо те, що я буду розказувати, не для твоїх вух.

— А я не хочу виходити. Пан доктор забувають, що я вже матура[91].

— Славцю, то нечемно з твого боку. Якщо пан доктор вважають...

— Мамцю, пан доктор і в сорок вважатиме мене недозрілою, бо я мала нещастя вродитись наймолодшою з сестер Річинських. Я чемно і з повною пошаною до нашого дорогого пана меценаса заявляю, що не вийду з кімнати! І прошу продовжувати, бо я страшно цікава.

— Я не хочу брати на себе відповідальність. Пані добродійка вважають, що Славця може бути присутньою при розмові?

— Я нічого не вважаю, пане меценасе, але коли вже така вперта, що не хоче вийти, то хай залишається.

Доктор Гук подумав, що коли б жив покійний Аркадій, то він дав би собі раду з дітьми, а пані Олена, на жаль, нездатна для цієї ролі.

— Отож на ту Марію-Йосафату було донесено, що вона замордувала свою незаконнонароджену дитину.

— Господи, — перехрестилася Олена, — за час нашого перебування не траплялося чогось подібного у Вишні. Про це я можу говорити з чистою совістю, бо це я певно знаю.

— Так, але прошу слухати. Пізніше виявилось, що той донос був брехливий, зроблений з помсти. Вищезгадана Йосафата-Марія мала залицятись до якогось Савицького, і його жінка з помсти...

— Яка дикість...

— Але на цьому не кінець. У свою чергу Йосафата-Марія намірялася втопити вищезгадану Савицьку.

— Ой пане меценасе, це так цікаво, а ви хотіли, щоб я вийшла...

— Мовчи хоч ти, Славцю, я ж сказав, що не беру на себе відповідальності. А втім, все ж таки було б краще, щоб ти вийшла, Славуню. Почав до дівчини приставати конвой, якась там історія з пазухою була, я перепрошую, мені просто незручно перед

панями... Одне слово, дівчина, обороняючись, скалічила поліцая, погризла йому носа. Суд, точніше слідчий суддя Матіясек, молокосос, повинен я сказати, вбачив у цьому злочині політичну підкладку.

— І правильно вбачив! — вигукнула Зоня.

— Ти знову вихопилася, Зоню, наче Пилип з конопель. Між іншим, це вже перелицьована поговорка... травестія. В оригіналі вона звучить, як Філіпп з Конопі...

— Пане меценасе, про Філіппа пізніше, нам цікаво, що було далі з тією Марією-Йосафатою.

— Прошу пробачення, але завжди на першому місці ставиться дійсне ім'я. Отже, треба сказати: з Йосафатою-Марією. Ти кажеш, "правильно", Зонцю, а насправді це зовсім не так. Дівчину посадили до політичних, точніше до комуністок, а ті допіру навчили її політики.

— А ви, пане меценасе, захищали на суді комуністку і приходите до нашого дому та нахваляєтесь цим, — так? Ще коли я вас питаю, ви заперечуєте.

Доктор Гук встав. Ні, не встав — він схопився на ноги. Олена намагалася делікатно посадити його на місце, але він досить нечемно шарпнувся від неї вбік.

— Пані добродійко, — задихнувся від хвилювання, — ви, як мати, можете вплинути на неї?.. Щоб вона бодай... бодай не ображала мене?

— Не можу, — відверто призналася Олена і сама мало не заплакала. — Я нічого не можу подіяти з своїми дітьми. Вирвалися з рук і женуть, як скажені коні, а я їх ні наздогнати, ні стримати не можу...

— Що мамця таке говорить? — Оля підійшла до матері, взяла її руку і не поцілувала, а притулила собі до чола. Олена погладила малу господиньку по косах.

— Чекай, Зонцю, чекай, а ти бодай знаєш, на яких принципах базується ідея комунізму? Так, теоретично, бодай приблизно — знаєш? Як же ти можеш, прошу мене вислухати, поборювати те, чого не знаєш?

— Пане меценасе, я знаю те, що комуністи вбили мого батька, а цього мені вистачить, щоб ненавидіти їх до гробової дошки.

— Комуністи вбили? А ти без демагогії не можеш? "Ми, молоді..." Так, як комуністи вбили покійного Аркадія, могла вбити і ти, його дочка. Так, так. Могла не послухатись його, а цього в тебе не купити, він знервувався б, і міг би статися такий самий трагічний випадок. Склероз мозкових судин у такому ступені, як був у покійного, — це не жарти. А крім того, на мою думку, не варто змішувати ідеї, як такої, з поодинокими, випадковими її визнавцями.

— Ага, впіймала я вас тепер, пане меценасе? А ідею комунізму, як таку, з ідеальними, припустим, її визнавцями, то ви визнаєте?

— Це я мусив би ще подумати, хоч коли будемо розвивати теорію практичного проведення ідеї в життя, то, маючи в історії такі випадки, як папісу на апостольському престолі чи інквізицію, чого доброго, можна б відмовитися і від католицизму. Отже, бачиш, Зонцю, і на небі бувають плями. Ти хочеш мене впіймати? Мене, старого юриста? Мене? Пані добродійка чують?

Олена не хотіла чути. Знала норовисту натуру Зоні і потерпала, щоб дискусія не переросла в непорозуміння, яке могло б позбавити, хоча на якийсь час, візитів доктора Гука. Щоб припинити цю суперечку, Олена пробує розпитати про Марію-Йосафату, звернути увагу доктора Гука в інший бік, але він, прошу панства, не заводна машина, яку можна зупиняти кому де хочеться. Він теж, слава богу, має свої нерви. І він має право зірватися.

Доктор Гук встав. Заходив навколо стола.

— Ви, молоді, неможливі. З вами неможлива ніяка дискусія, бо ви... ви... просто нехтуєте законами логіки. Ви, — пані добродійка мені пробачать, я це говорю загально, — не виховані. Так, не виховані, бо не маєте терпцю вислухати спокійно свого противника. Ви дискутуєте лише доти, доки чуєте свій голос, а потім вдаєтесь до палок і гнилих яєць. Так, так. І тому я перестав бувати на ваших зборах. Я людина прямолінійна. Так, я не вмію, не визнаю одну мораль для наших, а другу — для ваших. Це все мене нервує. Я перепрошую, — він нервово закашлявся, — то родич панства, здається, навіть близький, я перепрошую, пані добродійко, але з тим хлюстиком Славком Ілаковичем я перестав вітатися взагалі. Я не розумію, як може так поводитись син всіма поважаного отця Ілаковича, прошу мені пробачити, але я цього не розумію. Якось на зборах "Рідної школи", — я, здається, вже розповідав пані добродійці про це, — валить у президію, не висунений, не прошений, не обраний, і законом своєї палиці, так, пані добродійко, так, законом своєї палиці і жменьки своїх однодумців у залі сідає за стіл президії! Цей грабунок громадських прав відбувається в білий день перед очима переповненої зали — і ніхто нічого. Головуючому на зборах залишається або перервати збори, або стерпіти цього непроханого гостя. І він вибирає останнє. Яка після цього може бути мова про якийсь обмін думок, коли в нас панує терор у найвульгарнішому розумінні цього слова. "Ми, молоді", домагаємося того чи того, "ми, молоді", протестуємо проти того чи іншого. А я не розумію, що це за політична орієнтація, партія чи товариство оті "ми, молоді"? Ти не скажеш мені, Зонцю? Славуню, я попрошу ще одну скляночку чаю, може бути й не дуже гарячий, аби тільки вода добре відстоялася, бо Мариня не розуміє, що у нашівській воді багато мінеральних солей і її обов'язково треба відстоювати... Так от, "ми, молоді", а ми тоді закладемо свою політичну партію, що хіба буде називатись "ми, старі"...

Доктор Гук витяг з нагрудної кишені свій славнозвісний нотес і став листати картки:

— Я хотів би панству прочитати одну цитату з книжки "Десять літ українського питання в Польщі" Томашівського... зараз... де то... зараз... ось, прошу: "Вже й тепер у наших молодших націоналізм став синонімом гучного горлання при повній бездіяльності. Приймаючи сектантські форми, повні ненависті і нетолеранції до хоч трохи відмінних думок, переминяє він наше вбоге національне життя в обору роз'юшених биків і собак, що, замість консолідації і розвитку народних сил, витворює тільки розтіч і ширить безнадійність". От вам повна характеристика "молодих"!

— Пан меценас не знають, хто такі "ми, молоді". — Ольга теж прагла, щоб ця

нерозумна дискусія, нарешті, скінчилася. — Таж це ті, що їх, чи то пак вони самі себе, називають "сто п'ять"...

— Олюню, то я знав. Який би з мене був адвокат, якщо б я не знав таких елементарних речей? Я знаю, але не розумію. Не розумію і вас, пані добродійко, що ви так байдуже ставитеся до цих справ...

— А чому ж відразу — байдуже? Мене, наприклад, дуже цікавить, як закінчилася історія тієї дівчини з Вишні.

— Мама не знає? — просичала Зоня, поглядаючи на Гука. — Дякуючи блискучій обороні пана меценаса, вийшла на волю і тепер буде активно діяти проти попів.

— Зонцю, я тебе прошу! — могла тільки вистогнати Олена.

— Трошки не так, Зоню, — дивно спокійним голосом відповів доктор Гук.

— Я ще одне хотіла б знати, — Зоня головою зробила знак матері, щоб та мовчала. — Чому саме до вас, пане меценасе, звернувся за обороною старий Мартинчук? Адже є спеціальні адвокати, які беруть справи комуністів.

— По-перше, до мене звернувся не Мартинчук...

— А комуністичний комітет допомоги політичним в'язням? Так хочете сказати?

— Пані добродійка чують? Вони, — очевидно, мав на думці "молодих", — не лише перебивають нам, але вже беруться й говорити за нас. Чому ти не даси мені закінчити думку? Я хотів сказати, що у справі оборони Йосафати-Марії звернувся до мене Савицький, зять Курочки. Пані добродійка пригадують собі багача Курочку з Вишні?

Олена повторила вже сказане нею:

— У Вишні я мала все якісь клопоти, пане меценасе. Діти мені тоді хворіли на коклюш. Я вже казала, найбільш запам'яталася мені смерть того бідного чоловіка, що його повісили пруссаки. Покійний Аркадій хотів допомогти йому, але пан меценас знають, що були крігсцайтен — воєнні часи — і тому не можна було нічого зробити... А щодо Курочки, то щось пригадую собі... здається мені, що в нього була анемічна дівчина. Але неможливо, щоб вона вже заміж вийшла... то неможливо, пане меценасе...

— Це факт, пані добродійко.

— Боже, боже, як той час летить...

— Пане меценасе, а що має зять того якогось Курочки до Марії-Йосафати? — хоче знати Слава, яка тепер особливо гостро сприймає всякі сімейні непорозуміння.

— Це романтична історія, Славуню.

Зоня авторитетно кидає репліку:

— Не вірю в романтику, від якої заносить гноєм...

— Ти і тут не маєш рації, Зонцю. Мені доводилось вислухувати такі любовні трагедії на селі, але про це іншим разом... Бачиш, Славуню, я не знаю, так би мовити, докладно цієї історії, але досить того, що Савицький, жонатий чоловік, звернувся до мене, щоб я взяв на себе оборону Марії-Йосафати, притому недвозначно натякнув, що розмір гонорару в цьому випадку не грає ролі. Можеш утриматись, Зонцю, я йому заявив, що в мене постійна такса. Я, правда, спитав, в яких він стосунках з підсудною, але він збентежився і відповів, що йому дуже залежить на тому, щоб її звільнив суд.

— І звільнили? — знову вискочила Слава. Щоб краще бачити й чути, вона пересіла з свого місця біля печі і вмостилася за столом навпроти Гука.

— Славуню, і ти теж заскакуєш наперед? Ти знаєш, що я не люблю цієї манери. Я хочу сказати, що тій дівчині була зайва всяка адвокатська оборона. Вона оборонялася, прошу панства, так, що я, будучи на місці прокурора, попросився б, щоб мене перевели з Нашого. Я, кажу відкрито, з насолодою слухав її. Для мене ясно, що ораторську школу вона пройшла в тюрмі... не треба було з звичайного кримінального злочину робити політику, але я думаю, судді і прокуророві тепер уже ясно, в чому їх помилка.

— Але засудили її чи ні? — не може втерпіти Слава, хоч доктор Гук зробив їй зауваження, що не любить, коли йому перебивають, і цим разом може серйозно розсердитись або, що найгірше, урвати розповідь на найцікавішому місці.

Та, на Славине щастя, доктор Гук зовсім прийшов до себе, бо терпеливо відповів:

— Аякже ж, поліцая вона все ж таки скалічила. Правда, не було свідків — фірман відмовився на суді від своїх попередніх зізнань, що поліцай приставав до неї, але, проте, факт тілесного ушкодження залишається фактом. Дали їй рік, а поскільки вона шість місяців — це, пані добродійко, безпрецедентний випадок у нашівському суді — відсиділа у слідчій тюрмі, то їй залишилося відсидіти ще шість місяців. У жнива повинна б дівка бути дома.

Ожвавлену розмову перебила поява тітки Меланії. Приїхала вона в Наше поїздом, бо страшенно замело дорогу. Зрештою, завтра вона їде у Станіслав. Цю примусову пересадку зробила, щоб забрати у кравчихи свою сукню, яку ще після Дмитра дала шити. Їде у Станіслав, а чого — це вона пізніше скаже Гелі по секрету.

— То мені вийти? — спитав доктор Гук, який і без того не міг терпіти цієї крикливої баби.

— Як пан меценас вважають, — з єхидною чемністю відказала Меланія, яка з свого боку теж не дуже симпатизувала Гукові. Вважала його нудним старим диваком. Дивувалась Гелі, що та знаходить приємність у товаристві такого гдири[92].

— Їду, — витягла вона до Олени свою жилаву, довгу, ніби в гуски, шию, коли залишились самі в кімнаті, — їду сама до преосвященного, аби забрав Голубінку з нашої парафії. Гелюню, так тривати далі не може. Я ж не в силі прив'язати дівчину собі до пояса, а тільки залишитись на хвилинку сама, він тут як тут, немов з-під землі виріс. Я тобі розповідала, здається, що якось послала її до курника кури пощупати — погано якось тепер кури несуться, — натякнула мимохідь як виправдання, що прибула в хату зубожілої кухні голірuch, — а він і туди поліз за нею.

— А що швагер Михайло на це?

— Михайло? — кинулася Меланія, аж головою затрясла. — Ти мені краще не згадуй про нього. Прошу тебе, лише про нього не згадуй мені. Я не знаю, Гелюню, чи в того чоловіка немає очей, чи він оглух, чи так збайдужів до своїх дітей, що його ця справа ніц-а-ніц не обходить. Якби я знала, що в нього такий характер, то де ж би я була полакомилася на його прізвище... Бо і скажи сама: що мені з того, що я — Річинська, що мої дівчатка — панни Річинські? Поїду оце, чуєш, Гелюню, до преосвященного і

скажу просто: ввели, ексцеленціє, целібат, то дуже прошу забезпечити тепер наших дочок відповідними партіями. Але ми, Гелюню, треба признати, винні, й то таки добре винні, в цій справі. Коли тому чотири роки теологи, наші майбутні зяті, можна сказати, підняли бунт, жонатий клер не підтримав їх. Боявся перечити єпископові. Хай би було. Чоловіки наші мусили слухати розпоряджень єпископату. А де були ми, жінки і матері? Я тобі кажу, що нам, власне, нам, матерям наших дочок, треба було стати в оборону теологів і підтримати їх у їхніх благородних намірах. А ми з тобою прогавили. Мені заступило очі те, що Аврельця мала тоді нареченого, а Маруся була ще мала, а тепер ось як вийшло... Я не знаю, що й казати. З Марусею, це мені прикро, як матері, говорити, може погано скінчиться, коли єпископ не забере Голубінки з нашої парафії. Я вже йому казала, — так, так, не дивись на мене такими очима, — казала йому у вічі: то ви, отче, не могли вчепитись якої молодиці чи дівки на селі, а завзялись на мою дитину? Я говорила Михайлові, поїду до преосвященного і скажу просто: "Забирайте собі того бичка з нашої парафії, бо як станеться біда, то будете ви відповідати, ексцеленціє". А ти гадаєш, Гелюню, що Голубінка один такий? Ти сидиш тут, нібито у місті, і поняття не маєш, що діється по селах. Якось Михайло розповідав, що на соборчик приїхав єпископ. Коли селяни почули про це, то до ексцеленції прийшла делегація просити, щоб замінив їм нежонатих священників жонатими, бо по селах діються страшні речі. І всі в один голос: "Ми не хочемо ксьондза-парубка".

— Ну, ну, то, може, вже занадто. Щось мені не хочеться вірити, щоб наші священники так низько скотилися. — Боронить Олена не клер нежонатих, а світлу пам'ять покійного чоловіка.

— І звідки в тебе та звичка все бачити у кращому світлі, ніж воно є насправді? Ніколи не маєш відваги глянути правді у вічі. Вона мені буде тут боронити целебсів? Гелюню, не такі ще речі діються... Целебси, — стишила голос, — тримають при собі господиень разом з своїми байстрюками.

— Лишім цю розмову, Меланцю... Ти маєш рацію. Я тепер ніде не буваю, нічого тепер уже не знаю... То й не можу судити... Прикрі це історії. А поза тим, що в тебе чувати?

Олена запитала от так собі, але по міні Меланії пізнала, що в неї справді якась новина. Меланія зітхнула, звівши очі до стелі:

— Є в нас новина, Гельцю... Не хотіла я передчасно розголошувати її, але коли ти вже спитала... Маємо квартиранта, Гелюню, яке щастя... на селі трапився квартирант. Я навіть добре не знаю, хто він по фаху... якийсь інспектор від кооперативів, чи ревізор... чи ще щось вище. Але сподобав собі наш дім і воліє, каже, жити на селі, як у Нашому, хоч, правда, він вічно в роз'їздах... Але, кажу тобі, Гелюню, манери... гречність, в кожному цілю комільфо[93]... одним словом, не сьогоднішнього хову... І до дівчат такий гречний... особливо з Аврельцею має щось вічно до балакання... Боже, якби нам такого зятя, то не знаю... як дякувала б богіві... А Аврельця така весела стала... руху дівчина набрала... Я її розумію, котрій дівчині не є приємно подобатися? І тому, розумієш, я хочу, щоб преосвященний забрав з нашої парафії Голубінку, бо як би

так, не дай боже, пан Тихий — правда, яке миле прізвище? — зміркував, що твориться під нашою стріхою, то я певна, певна, кажу тобі, що виповів би нам квартиру.

Я не питаю, не моя це справа, але він мусить походити з якогось дуже доброго дому... то зараз пізнати по манерах... І тому, я тобі кажу, за всяку ціну хочу позбутися того Голубінку з дому...

Олена начеб не чула про квартиранта Меланії, або зовсім не цікавила її ця справа, бо продовжила попередню тему:

— Я тільки дивуюся, що такі священики, як кузен Ілакович та інші, не візьмуться вплинути на наших целебсів...

— Сидорко? — Меланія любила при кожній нагоді підкреслювати свою мниму приналежність до цієї галузі родини. — Він мав би щось говорити? Хай краще дивиться за тим, що діється в нього під власним дахом...

— А що? — на Олену найшла цікавість з домішкою не знайомого їй досі почуття злорадності. Прихильні Ілаковичі до неї — гріх був би нарікати, — але чи не задовго їм добре ведеться?

— А ти не знаєш? Сказилася та Славкова жінка і не дає спокою Несторові.

Олена розчарувалася у своїх сподіваннях почути сенсаційну вістку.

— Та це все старі історії, Меланцю. Чули дзвін, та не знають, де він. Було таке, що Нестор — хіба не знаєш Нестора? — говорив Орисі різні компліменти, але щоб Орися... Вона ж отримала таке прекрасне виховання... Лісні — це такі порядні люди. Це хтось, Мелясю, не має що робити та й розпускає плітки. Кажу, був час, що Нестор чіплявся до неї.

— Тере-фере! Чіплявся! Чіплявся, доки не вчепився. А ти чого почервоніла? Слава богу, вже самі дорослих дітей маємо. Так от вона йому тепер спокою не дає. Бо той її Славко нібито великий політикану але, кажуть, як мужчина, до нічого. А Нестор, сама знаєш, нема що тобі казати, любить літати з квітки на квітку. Він тепер втікає від Орисі, а вона, як ошаліла, гониться за ним.

— А що Несторова на те?

— Несторова в розпачі.

— Бідна!

— Ти не зрозуміла мене, Гелюню. Вона в розпачі, що Несторові так скоро Орисі відхотілося.

— Мелясю, що ти говориш? Таж тоді на тризні їй аж голова розболілася, коли Нестор почав до Орисі умізгуватись.

— А то, може, на початку цього роману так було, а потім Несторова погодилася вже на Орисю. А тепер вона в розпачі, що Нестор почне знову якоїсь нової шукати. А так, розумієш, гріх залишився б при родині. Хоч я, — багатозначно протягнула вона, — не розумію тієї Орисі. І я колись була молодою, і дітей на світ поприводила, але того сліпого, дурного шалу до мужчини сама ніколи не знала і в інших не визнаю. Ти говориш, що Орися одержала добре виховання? А я вважаю, що порядна жінка ніколи не дасть розгулятись в собі таким пристрастям. Я двадцять п'ять років прожила з

Михайлом, але, скажу тобі відверто, як з першої пошлюбної ночі, так і до сьогодні дивлюся на ті справи, як на прикрий подружній обов'язок, що його накладає церква на нас, жінок. Так виховала мене моя мама, і ці принципи я намагаюся прищепити своїм дочкам. Тільки той Голубінка... Голубінка живцем мене в могилу закопує. Що я хотіла сказати тобі ще, Гелюню.

— Бачила я тільки що Лесю Чуйгукову, — ти знаєш її? Жінку адвоката, — Меланія сама хотіла вже перемінити розмову. Відчула, що ще трохи — й зробиться їй погано від самого звуку зненависного прізвища Голубінки.

— Таке то якесь старосвітське, немодне... шкода, що пані меценасова[94]. Я живу в глухому селі, а їй то не хотілося б мінятися з нею строями... Правда, сам Чуйгук теж скапцанів, а який колись з нього кавалер був! Він молодший за мене на пару років, але не на одних вечорницях обтанцьовував мене! А я щось не пригадую собі тебе, Гелюню, на вечорницях в тих часах.

Олена мовчала. Думала своє. Згадала, як перші роки свого подружнього життя терпіла фізично і морально від близькості з Аркадієм. А як пізніше, коли вже третя дочка була на світі, в ній почала пробуджуватись жінка. Як Аркадій, пошли йому господи царство небесне, не відчув цієї переміни в ній. Але тамте статеве пробудження в собі Олена аж ніяк не може назвати коханням, бо воно не мало і не могло мати нічого спільного з тим мерехтливим, до спазму в горлі проймаючим захватом, що його колись відчувала вона до Ореста Білинського. Воно, либонь, так і є, що крізь життя людини ця любов протікає сама по собі, а тамте саме по собі. А може, в декого зливаються вони в одно русло. Проте це, мабуть, дуже рідко трапляється.

Олена починає вірити, що бог знав, що робить, не давши їй за мужа Ореста Білинського. Так бодай залишилася їй нев'януха мрія, вічна лампадка перед іконою матері божої невстаючої помочі, до якої може звернутись кожної гіркої хвилини життя. А коли б той вимріяний Орест Білинський був повсякденно з нею, то життя давненько стоптало б їхні молодечі пориви. Воістину марно людині судитись з богом, бо він знає, що чинить.

— А чого ж ти мовчиш, Гелюню? Це тебе повинно теж обходити. Нікуди правди діти, в тебе теж чотири дочки на порі. Ти не гнівайся на мене, але щось мені здається, що той Мажарин не оженився з Славою.

Слова Меланії шпигнули Олену в найболючіше місце, але вона знайшла в собі сили, щоб змовчати тому гадючому язикові.

Зате сперечалася з Меланією в думках.

"Не жениться Мажарин на Славі? Що ж, то залишить їй по собі бодай лампадку з вічним вогником, а твої бідні дочки і цього не матимуть".

Останньої неділі березня Бронко з двома бідонами, перекладеними брудною білизною Олекси Загайчика, добирався фірою Гершка, молочного пахтаря вишнянської пані, у село Вишня.

Залізниця перетинає вишнянські луки з південного заходу на півкілометра від села, але поїзд у Вишні не зупиняється. За часів отця Річинського, коли то він збирався

будувати санаторій на пралі, ходив упертий поголос, що Вишня матиме залізничну зупинку. Згодом це питання заглухло разом з санаторієм. І так по сьогоднішній день. Поїзд зупиняється у сусідніх Ставках, за три кілометри від Вишні, і було б зовсім не погано, коли б він не приїздив туди вдосвіта, бо те, що він відходить перед десятою вечора, саме на руку Бронкові.

День випав прозорий, чистий, наче щойно вискочив з Небесної ванни. Повітря було таке свіже, аж у грудях лоскотало від його надзвичайної чистоти.

Бувають же такі дні наприкінці березня, коли в небесному ставі нагло проривається шлюз і землю заливає повінь теплого сліпучого світла.

На північних схилах пагорбів і в ярах, на які так багате наше Покуття, ще лежав латками брудний дірчастий сніг, але з-під нього дзюркотіла вже чиста, профільтована в ґрунті вода. На бурих сіножатах з залишками минулорічної сухої трави блищали мініатюрні голубі озерця.

Такими голубими скельцями були прикрашені всі луки і сіножаті вздовж дороги.

Бронко спостеріг, що яскрава мерехтлива зелень озимини втрачає свої переливи, коли на сонце напливає хоча б легенька хмарка.

Поблизу людських селищ зустрічались по-весняному підчищені стовбури верб. Головаті, рядочком одна попри одну, вони скидались на закутаних у перемітки жінок.

Вздовж річки (чи це не та сама Вишнянка?) палали під сонцем кущі верболозу. Бронкові, який виріс над рікою, видалося, що він уперше спостерігає цей особливий відтінок червені у верболозу.

Рожевий? Не рожевий.

Золотий?

Теж не те слівце.

Поперед очі Бронкові майнула зелена, блискуча, наче намистинка, мушка. По асоціації згадалася бджілка.

Верболіз був воцаного кольору. Не воскового мертвотного, а власне воцаного.

В'їхали в село, що лежало поміж двома опуклими горбами і мало смішну назву Перепічкове.

Гершко, якого, очевидно, мусило цікавити, кого везе, спитав з гречною покорою:

— Я перепрошую, вельможний пан, до паненки від нашого ксьондза?

— Ні!

— Ні?

Гершко пильніше приглянувся до свого клієнта. Ну, він таки, правда, міг помилитись! З такою курткою, з таким кантом на штанах, з такими чобітками і до ксьондза їхати. Аби такий добрий рік на Гершка!

— Я ще раз mocno перепрошую, — він помацав за шапку, — вельможний пан ще не жонаті?

— Ще ні, Гершку.

— Ов, вельможний пан знають, що я Гершко? Ну, то в чому річ? Я перепрошую, я не шатхін[95] але якби був на місці вельможного пана, то я б оженився з паненкою від

нашого ксьондза. Ша, я нічого не казав!

— Слухайте, Гершку, скільки ксьондз дає вам за факторне?

— Що дав? Нічого не дав. Він наперед нічого не дає.

"Невже ж, — подумав Бронко, — така гіперпродукція попівен, що ксьондзи не гребують навіть такими сватами, як Гершко?"

Так їхали вони мовчки з півгодини, коли Гершко таки не втерпів і знову запитав:

— А може, пан — доктур?

Бронкові полестило, що Гершко запідозрив у ньому доктур, а разом з тим якось соромно стало за це мізерне самолюбство. Зрештою, Гершко, напевно, й сам не вірив, що везе доктур.

"Якби я був доктором, Гершку, то панна Ольга Річинська давно була б уже докторовою".

Нічого, Бронко Завадка наперекір усім темним силам таки візьме Ольгу в жони і без додатку "д-р".

Еге ж, може сподіватися! Якраз віддадуть йому добровільно Ольгу ті чорні круки! А може, й віддадуть, коли прив'яне, наче оспіла сливка, а ніхто з паничів не полакомиться на панну без приданого.

"Візьму і прив'ялу, — угурно опирається Бронко злій логіці розсудку, — але таки буде моєю!"

Але стривай, з якої рації, чого ради має він віддавати на поталу часові такий скарб, як молодість свого кохання?

"Якраз впору роздуми! Ану, перестав пластинку!" — скомандував Бронко своєму серцю, і воно цим разом послухалося його.

Справді, час був найменше пригожий для ліричних марень. В організації після приїзду Зеленого в Наше завирувала робота. Вийшов у світ перший номер пробоевої[96] нелегальної газети "Воля" і вже партіями направився відповідними каналами по всій галицькій та волинській землі. Друкувалися резолюції сьомого конгресу Комінтерну з уривками деяких промов. Розпочатий у Центральній Польщі селянський десятиденний страйк пройшов на Покутті вдало, понад усякі сподівання.

Мало що не в кожному селі (де більші масштаби, де менші!) селяни відмовлялись платити податки за перший квартал. В багатьох випадках громадою проганяли ексекуторів, не без того, щоб іноді не потурбувати їх. Не виходили на шарварки. Влаштовували домашні арешти війтам, тобто тримали їх під вартою на час страйку. Були випадки організації масової самооборони села проти інтервенції поліції. В кількох селах страйкарі окупували поміщицькі садиби.

Характерним для того часу було те, що уряд вирішив вести комбіновану тактику: в деякі села вислав уланські каральні загони, а в декотрі впливових діячів, здебільшого послів УНДО, яким староста дав доручення опам'ятати підбурене комуністичними виврототвцями, але в основі лояльне до польського уряду русинське населення і за всяку ціну переконати хлопів, що для власного добра вони повинні занехаяти на майбутнє спроби непослуху державі, бо інакше паньство[97] буде змушене (чого дало

докази!) вжити більш радикальних заходів для наведення публічного спокою.

У Вишню з цією місією вибрався відомий адвокат на Нашівщині, посол УНДО Володимир Осадчук. Це й була одна з причин, чому Бронко свій приїзд у Вишню запланував саме на ту, а не на іншу неділю. Йшлося про таку благодійну річ, як те, щоб на зборах, які проводитиме посол Осадчук, були прийняті не його резолюції, а ті, що їх заготовить Бронко. З пана меценаса вистачить і того, що він збере народ і виголосить промову до нього.

Дивним збігом обставин нашівському окружкомові стало у пригоді й захворювання Завадки-батька.

З того моменту, коли мнимий агент фірми "Фелікс" натякнув Йосифові Завадці, що його колінам придалася б електрична грілка, старий, слухайте ви мене, відчув, що йому треба лікуватися. До тієї пори вважав свої недомагання хвилими. І хоч ті хвилини тяглися надто довго і надто часто повторялися, Йосиф не спокушався на ліки. Був переконаний, що вистачить один-два рази взяти їм верх над своїм тілом, і вже людина попаде у залежність від них, якої їй не спекатись до самої смерті.

Коли вже чоловік, який тебе вперше в житті бачить, каже, що тобі придалася б грілка, то, значить, щось пищить у траві, як каже поляк.

Хтось порадив Йосифові прикладати до болючих суглобів гаряче болото з вишнянського прала.

Старий розчулився до сльозини в оці, коли на перший несміливий натяк синок виявив свою готовність систематично доставляти батькові лікувального болота з чудодійного вишнянського прала.

Бронко замовив у бляхаря два допасовані до свого рюкзака бідони і оце вибрався тієї провесняної неділі у Вишню. (Про те, що бідони мали подвійні дна, старий Завадка не мав ніколи дізнатись).

Виміна брудної білизни молодого Загайчика на чисту уповноважнювала Бронка до відвідин у домі старих Загайчиків.

Подумав, що буде непогано, коли й Гершкові стане відомо, що саме привело його у Вишню.

В'їхали в село.

— Притримайте коні, я зійду тут, — сказав Бронко, коли порівнялися з першими вишнянськими хатами.

Гершко заметушився: що значить тут? До центру села буде ще, може, з кілометр, — пощо ж вельможний пан будуть місити болото? А може, пан кремпуються[98] їхати поруч з євреєм, то хай пан пересяде на задню фіру.

— Не говоріть дурниць, Гершку, — прикрикнув на нього Бронко, аби приховати своє співчуття до бідолахи. — Я такий самий вельможний пан, як і ви. Приїхав я у Вишню по вишнянське болото. Кажуть, що ніби помагає на ревматизм, а в мого тата болять коліна...

— Чому не помагає? Як чоловік вірить, то вже й поміч, прошу пана. А ще як люди кажуть, що допомагає, то напевно так...

Не встиг Бронко перейти дороги, коли Гершко знову спинився біля нього:

— Завтра о п'ятій рано я потребую вирушати з села. Якби пан сьогодні ввечері спізнали поцьонг або не мали інших коней... може, від ксьондза, то я готовий. Я зрихтував би гарний зіц.

— Дякую, Гершку. Буду мати на увазі. Бувайте здорові!

— Моє ушанування шановному панові!

Молодий Завадка вперше на подвір'ї садиби Загайчиків у таку провесняну, голу пору. Бував тут не раз, але завжди влітку росохата дрібнолиста груша кидала таку густу тінь довкола себе, що в її орбіті й трава не росла.

Тепер дерево постало перед Бронком у новій, чисто графічній красі. Симетричне розташування ліній темно-коричневої крони на тлі лазурового неба викликає подив своєю технічною досконалістю, якщо слово "технічний" не ображає творчого генія природи.

Батьків Олекси Бронко застав дома. Мати ледве відповіла на привітання. Півгубою попросила сісти, а сама, не рухаючись з місця біля вікна, не міняючи пози, дивилася на вулицю. Оживилася трохи на виду, побачивши поношені сорочки сина. Чи має зараз подати чисту білизну, чи можна й пізніше? Ні, краще вже, щоб йому, Бронкові, не повертатись вдруге сюди.

Після історії з Річинським у Калиниці Олексієва мама незлюбила Бронка, не приховуючи своєї нехоті до того, хто розволочив і навчив пустому її сина. Як подалася від минулого літа ця жінка! Пропали її колишні великі, світляні, з переливними білками очі, і лице відразу набрало чужого, старечого виразу. Делікатна шкіра поміж повік одрябніла, і зморшки нависли на очі, залишивши тільки шпарки для зіниць.

Загайчиха нехтує сучасною модою, що дозволяє заміжнім жінкам нарівні з дівчатами носити кольорові хустини, і запинає голову по-старосвітському — переміткою. Подовгасте, чорноброве обличчя, облямоване білим полем перемітки, нагадує Бронкові рисунки жіночих голів княжої доби.

— А може би-сь, дала що перекусити... з дороги чоловік, — каже Василь до жінки, а очима просить Бронка, щоб був вибачливий до бабських манорій.

Неохоче, навмисним повільним рухом подає вона обід чоловікові і гостеві, приладила чисту білизну для сина, а сама, замість припрошувати та доливати, виходить з хати, аби, либонь, не бачити перед собою зненавидженого обличчя.

Бронко таки добре протеліпався на Гершковій таратайці. Ще перед ворітьми здавалося йому, що вовка з'їв би, але тепер апетит зник.

Крім того, треба було скористатися з відсутності жінки в хаті й витягти з бідонів кількадесят примірників "Волі".

— Привіз я вам, Загайчику, трохи бібули. Сховайте де скоренько, аби біди не було...

— Ви мені будете казати, перепрошаю, що я так до вас. А того штудерно з тим дном. І не пізнати, скажу вам, бігме, ні! Я зараз заховаю, лише най оком кину... зараз: "Суддями будемо ми", "Засуди й арешти", о, то добре... "Організуйте страйкові комітети", а то ще ліпше... "На Радянській Україні"... А такого нам найбільше треба

знати... Вже, вже, не дивіться так на мене! Поки що, адіт, запхаю у цей чобіт та притолочу смердючою онучею, а завтра... ого, піде поміж люди...

— Я лиш хочу вам сказати, Загайчику, що тепер поліція в'ється, як посолена.

— Ви мені будете казати!..

— Ага, Загайчику, я хотів ще вас спитати: як ви тут минулої суботи пана старосту вітали?

— Вам уже розповіли? Та то було так, чи чуєте! Закінчили ми страйк і — що тут таїти? — чекаємо напасті з дня на день. Лиш щось зафуркотить на гостинці, щось зарябіє на горизонті, а нам уже здається, що це улани їдуть до нас у гості. Правду сказати, ми таки той... трохи й приготувалися на всяк випадок, коли б довелось зустрічати "милих" гостей, але, самі розумієте, краще було б без них. Аж тут пішла по селу чутка, що сам староста їде у Вишню. Ми думали собі, що то він до нас, мужиків, у гості, а то де, чуйте! Приїхав він до нашої пані на полювання на качки. Чи знаєте, що отих пару днів, як лише прилітають качки, то ще можна полювати на них. Ніби доки не піchnуть парувати...

— Я на мисливстві пас...

— Та я й тому пояснюю. А ви знаєте, що як полювання, то у дворі бай[99]. Двір двором, а люди постановили, чи чуєте, влаштувати бай панові старості від себе. Досить того, що староста в'їхав у Ставки, а вам не треба казати, бо самі добре знаєте, що як староста приїжджає, то всі головачі села — солтис, ксьондз, постерунок, хтось з двора, директор школи — виїжджають за село напроти високого гостя. Ото староста в'їжджає з парадом в село, а тут на кожній деревині, на кожній вербі повіває червона бинда. Не буду вам говорити, як "зрадів" староста! Двір зараз наказав форналям здирати бинди, та ба! Деревина ще крихка, бо ще соки не розгулялись у ній, лізти на неї небезпечно, а червоні бинди на самих чубках дерев. Тривало ото полювання на бинди щось до полудня. Доки не оголили всіх дерев, староста не показував носа з панського палацу. Коли закінчилася акція, вирушило панство з псами на стави. Доїжджають до шуварів, і що то за диво! Весь очерет зацвів, і то начервоно. Якась невидима рука, чи чуєте, позакосичувала весь очерет. Та то, чуєте, у воді, а вода крижана...

— А які взагалі настрої серед народу після страйку?

— Що я вам скажу, Завадко? Тепер уже такої закрутилося, що хіба дідич, поліцай, піп, кулак, вчитель мазур, й то не кожний, не з народом. Але щодо тих Ставків. Переказували хлопці, що староста так собі взяв до серця той бай, що якби не понюхав чогось із пляшечки, що її носить усе з собою, то міг би з ним авс[100] бути. Ви собі не гадайте, що то жарти. Почалися доходження — хто... що... як... коли?! Чи чуєте, вийшло, що червону хустину на оті бинди офірувала одна стара баба.

"Бабо, — питає її постерунковий, — нащо ви дали таку велику хустину подерти на шматочки?"

"А чи я, паночку, хотіла давати? Приходили до мене якісь два хлопці та страшили бабу, що то мусово... бо треби, ади, пана старосту вітати".

"А ти, бабо, пізнала б отих хлопців?"

"Ой паночку, та звідки? Я ледве сонечко боже розпізнаю. І вас, — каже, — не пізнала б, якби не те, що дашок від вашої шапки блищить до сонця. Я, — каже, — вже дванадцять років, як добре не бачу на очі..."

"А ти знаєш, — каже постерунковий, — що за таке, може, тебе кримінал чекає?"

А баба шкіриться до нього беззубим ротом, та ще й дурної вдає:

"Аби-сьте здорові були, паночку, що-сьте такі гречні та жартуєте з старою бабою..."

І будь тут мудрий! Староста сів на бричку та поїхав, а постерунковий відгрожується, що до страйку ми собі ще й червоні бинди причепили — і буде нам...

— А народ що?

— Люди ніц. Тепер, чи чуєте, Бронку, пішла така холерська порода людей, що їм море по коліна. Але ви таки, прошу, перекиньте, гей той казав, щось через драбину, а то зовсім страва прохолоне. Ануко, беріть ложку, ану, прошу! А на мою жінку не зважайте. Вона вже сама, бідна, не знає, що з нею. Піп взяв на мене пізму[101] і хоче мені жінку з світу зігнати, не гадайте собі! Вмовляє в неї, як циган хворобу, що в нашому Олесі сидить злий дух і він, чуйте, вбив Річинського. Сатана сидить у моєму синові — чи чуєте, люди, чудасію? І треба вигнати злого духа з християнської душі, і, ади, пописько мордує мою, аби вона склонила Олексу до сповіді. Ви гадаєте, що то йому про Олексу розходиться? Еге! Він, сучий син, хоче мене поставити на коліна.

Увійшла Василиха, і бесіда поміж чоловіками увірвалася. Саме закінчили їсти. Бронкові їжа не лізла в горло, а господар дому з чемності рівнявся на нього.

Василиха, не поцікавившись, не дивуючись, чому страва залишилась на тарілках, позливала недоїдки у цебрик, посклала миски на припічок, прикрила їх білим платком, зняла з жердки кожушину й замкнула за собою двері без "будьте здорові".

Коли йшла стежкою до воріт, то, висока, ставна, здавалася ще молодою. Загайчик вловив погляд Бронка.

— Адіт, знову побігла до попа. Як, чули-сьте, святіші отці готуються до місії[102] у Вишні... Десь має по сапанню припасти, аби при божій милостині панські лани не осипалися з зерна. Боюся, признамся вам щиро, Завадко, аби ота місія мою жінку з світу не зігнала. Я вам кажу, як позлітається сюди оте монаше гайвороння, то може бути біда!

— Та що ви, Загайчику? Не маєте чим забивати собі голову — та цим? Ми їм з хлопцями дамо таку контрмісію, що самі собі не будуть раді...

— Та правду сказати, Завадко, на хлопців і вся моя надія.

— Осадчук уже приїхав?

— Аякже ж! Був на обіді в попа. Чекає тільки, аби вечерня скінчилася.

— Наші люди знають, що не мають забирати слова на зборах?

— Точно так і буде. Ні один комуніст рота не відчинить. Зате кожний підготував такого некомуніста, що дай боже витримати!

— Хлопці повідомлені про мій приїзд?

— Та де, ні! Я переказав Юркові Зарічному, а він вже, самі знаєте. Будьте вибачні, що залишу вас самого. Мушу до пацяти подивитися, бо, адіт, пішла й кинула все

лоском. Клопіт, Завадко, з жінкою, а ще гірший — без жінки... І качки десь пішли городами, циганський то народ — ті качки, кажу вам... Але аби вам тут не нудилося, то дам щось почитати. Перегляньте собі... аби бодай побіжне мали поняття, чим наш отець годує свою паству. Тому-то дуже на часі, що ви трохи бібули привезли, бо, то чуєте, вони нас засипають своїми виданнями, — а ми будемо мовчати?

Він поліз на горище і за якусь хвилину (аж дивно, що в того зігнутого в дугу чоловіка така вправність) був знову у хатчині з невеличкою, огорнутою в зелений пакунковий папір книжечкою.

— Адіт, принесла в хату і ховає від мене. Боїться, аби-м не спалив. Точно вам кажу. А я підгледів сховок. Воно, чуєте, Завадко, вже замало їм людей Христом застрашувати, то вони собі й антихриста придумали. Ви то миттю проскочите очима... А я зараз...

Книжечка була з серії видання книг релігійного змісту отців василіан у Жовкві за порядковим номером 203. Так і називалася "Антихрист". Автором її був якийсь професор Франц Шапіро. Переклав на українську мову теж не хто-небудь, а професор Андрій Равицький.

Відколи Кость Філіпчук увійшов у ділові стосунки з видавничою фірмою Міська Ковалишина, Бронкові доводилося пропускати крізь машину чимало подібної макулатури. Проте треба віддати належне: ті твори і їх автори, тобто всякі компілятори і прямі плагіатори, не видавали себе за інших, ніж вони є. В цій нечесній грі з малоінтелігентним, довірливим читачем все ж таки була крихітка своєрідної етики: козу ніхто не продавав за корову. Видавнича продукція Міська Ковалишина нагадувала повій, яким не залежало на тому, аби їх вважали за порядних жінок.

І видання василіан у Жовкві не були новиною для Бронка, проте такого нахабного, з дикими претензіями на наукове тлумачення друкованого мотлоху, відверто кажучи, Бронкові ще не доводилося зустрічати.

Прочитавши лише дуже деталізований, на зразок конспекту кожної глави, зміст, Бронко дізнався, що антихрист, як передрікали апостоли і папи, буде людиною, що матиме силу сатани, але не буде самим сатаною. Коли ж антихрист досягне повного мужського віку, він виступить як проповідник. Поскільки цей конкурент Христа матиме вигляд звичайної людини і народиться від звичайної, тільки дуже вродливої і розпусної жінки, то всім віруючим, головно католикам, буде дуже важко встерегтися перед ним. Під виглядом добродія і провідника нових правд він може вдертися в організацію, в установу, в товариство, в сім'ю. Звичайно, він не зміг би накоїти стільки спустошення, якби в нього не було посібників. Першими посібниками антихриста були Антіох Четвертий, Магомет, Наполеон Перший, далі безбожні, письменники і, нарешті, передусім більшовики, які хочуть стерти з лица землі християнство.

Второвує прихід антихриста на землю ще й шалений розвиток техніки.

Розвеселило Бронка таке місце в книжці:

"Зіпсуття поширюється залізничними шляхами і з скорістю блискавки переноситься телеграфічними і телефонічними дротами та кабелями різних країн світу, й тому не чувана досі комунікація між людьми може тепер накоїти більше лиха за п'ять

літ, чим раніше за п'ятдесят".

"Цілком згодний з автором", — зазначив Бронко олівцем на полі брошури.

Дуже багато місця автор брошури приділив найважливішому питанню: коли остаточно зійде антихрист на землю? Різні пророки по-різному (здебільшого дуже туманно) передбачають цю дату. Лише двоє з них визначили її конкретно. Це пастор Ессен, який у своєму науковому, як дізнався Бронко, творі "Коли прийде антихрист" недвозначно говорить, що час антихриста прийде тоді, коли весь світ огорне соціалістична революція: "Бо навіть коли б Росія, Німеччина й колишня Австрія були підготовані до приходу антихриста, то цього ще не вистачило б".

А преподобна слуга божа Бертіна Букійон ще більш точно визначає цю дату: антихрист прийде не у ХІХ, а в першій половині ХХ віку. Іншими словами, вже в першій половині нашого століття матимемо всесвітній соціалізм.

"Непогано. Дай боже царство небесне за таке пророцтво преподобній слугі божій Бертіні".

Панування антихриста, як на космічні масштаби, триватиме надзвичайно коротко — всього три з половиною роки. Зате пануватиме він всевладно і всесильно. Матиме, як і Христос, силу творити чуда і теж заведе собі апостолів на зразок Христових.

Одне слово, бідним віруючим буде досить важко зорієнтуватись, чи це прийшов на землю новий месія (на довершення лиха, той лже-Христос може успадкувати вроду своєї матері, хоч і легковажної, але, за твердженням усіх пророків, прегарної жінки), чи антихрист, бо він нічим не відрізнятиметься від звичайних людей.

Бронкові стало цікаво, яким же "мудрим" висновком звершує автор цей свій "науковий" твір. Та шановний професор, сам зміркувавши, що наговорив сім міхів гречаної вовни, і, очевидно, не бажаючи, щоб читач образився на нього, злегка заграє з ним: "Не дається заперечити, що відомості про антихриста якимось дивно звучать і дехто міг би подумати, що вони є витвором людської уяви".

Але поскільки про антихриста згадується і у святім письмі, то автор не пропускає нагоди, щоб опертися на його авторитет і покласти край сумнівам наївного читача. Адже святе письмо — "це слово боже і пише тільки те, що правдиве", а з цього випливає простий висновок: все, що написано про антихриста, — теж правдиве.

Коротко, ясно і високо по-езуїтськи!

Бронко випишував цитати з брошури, коли увійшов Загайчик з цебриком у руках.

— Варуйтеся, аби-м не завалював вас. Ну, як там? Познайомили-сьте з "Антихристом"? У вас то раз-два, а я, чуйте, мусив би кілька днів сліпати над тим. Знаєте, скажу вам, я вже сміявся над собою: як то воно, мо', так? Бог усе такий могутній і допускає до того, аби йому антихрист вибив кермо з рук аж на три з половиною роки?

Вийшли за ворота, які Загайчик по-господарськи замкнув на дерев'яне засувало.

— Видите, як воно? Одні насамперед ідуть до церкви, а потім до читальні, а інші поза церкву та й відразу до Народного дому. А що будемо колись з церквами та костьолами робити, га? Ет, пусте питаю. Аби дочекатися тієї години, — правда?

Читальня "Просвіти", новий будинок під бляхою, стояла в центрі села, де

скупчилися школа, церква, приходство, громадська канцелярія і буцегарня[103], прозвала тут "Івановою хатою".

Читальню в Вишні, як і всюди, побудовано на народні внески, і тому справедливо вона носила назву Народного дому. Переходив цей Народний дім, як і всюди, з рук однієї політичної партії до іншої, в залежності від того, чия взяла на загальних зборах читальні.

З минулої зими читальня перебувала в руках прихильників УНДО. Проте ця обставина аніскілечки не перешкоджала управлінню читальні за гроші здавати залу під збори своїм політичним противникам. Очевидно, виділ виходив з принципу, що збори так чи інакше відбудуться, якщо не у приміщенні читальні, то, у всякому разі, десь інде, а десятка бюджетові товариства не завадять.

Вечерня ще не скінчилася, але біля читальні крутилися вже люди. Оподалік стояв гурток парубчаків, серед яких Бронко впізнав секретаря підпільної комсомольської організації Юрка Зарічного.

Від групи газдів відколовся і наче неохоче підступив до Бронка й Загайчика Мартинчук, здалека блискаючи білими дорідними зубами. Сиві кучері не старили його, а, навпаки, ще більше підкреслювали рум'яну свіжість обличчя. В порівнянні з каблучкуватою постаттю Олексиного батька Петро здавався ще молодецьким.

Жвавий у русі, колючий у слові, Петро Мартинчук ніби тільки й мав клопоту, кому би то по щедрості своєї натури наділити трохи життєрадісності.

По дорозі схопив за рукав і вів за собою просвітянського діяча Тараса Чижа.

— А-а, Бронко, — трусив Петро обома руками долоню молодого Завадки. — Як ся маємо? Мені казали, що ви приїхали за болотом для тата... Ага, а це пан Чиж. Мені щось таке видиться, що ви повинні б знатися обидва...

— А ми й знаємося! — відповів Бронко першим.

Бронко знав Тараса Чижа ще з юнацьких років. Зрештою, була то надто популярна на Нашівщині фігура, щоб уродженець того краю міг не знати Чижика чи бодай чути про нього.

Кілька років не було Тараса в Нашому, а це недавно з'явився знову.

Казали тоді, що дехто з нашівських патріотів подбав для Чижа місце організатора кружків "Рідної школи" та диригента хорів при читальнях "Просвіти" в Карпатах, аби дати йому нагоду підлікувати легені чистим гірським повітрям.

Тим часом, як розповідав Бронкові Перожек, непосидючий Чижик недоїданням та непосильними маршрутами по гірських околицях до решти підірвав своє здоров'я.

Тепер цей просвітитель народу гасає по селах Нашівського повіту, організуючи "Фронт народної освіти" (до біса модним стало тепер оце словечко "фронт").

Як розповідав Бронкові Перожек, сина якого вербував Тарас у лави свого "Фронту", їхня ідея полягає в тому, щоб у кожному селі організувати постійний дитячий садок, ясла, медичний пункт та перманентні курси агрономії, куховарства, шиття та крою, городництва, бджільництва і т. п.

Інструкторами та вихователями на цьому фронті народної освіти мала б бути

безробітна українська інтелігенція. Утримувати штати повинні були самі селяни без будь-якої допомоги, попросту годуючи по черзі виховательку дитячого садка чи агронома.

Хто мав давати на черевики, зимовий одяг, на тютюн для чоловіків, цього Тарас ще не придумав.

Зрештою, зима минала, а назустріч "фронтвикам" іде весна.

Попри все своє критичне ставлення до подібних методів боротьби, особисто у Бронка до Тараса Чижа була пошана (не без домішки поблажливості) й нелукава симпатія як до людини абсолютно безкорисливої, та на свій лад ідейної.

Бідний Тарас до того змінився, що Бронко не знав, куди очі дівати. Було боляче і ніяково дивитись на нього.

Темно-коричневі потріскані губи, запалі, наче насильно втиснені в орбіти, блискучі очі, оголені зуби, цеглясті рум'янці не ворожили йому довгого віку.

Плохенька курточка, затьопані штани, кашкет з переламаним дашком тільки підсилювали жалюгідне враження від особи Тараса Чижа.

— Гарзд! — привітався по-просвітянськи.

Рука в нього була холодна і вогка, але Бронко навмисне придержав її у своїй долоні. Згадав про тих, що з огидою висмикували свої руки з цієї долоні, щоб позбутися неприємного доторку вогких пальців.

— Ти що — приїхав мужиків на комуну навертати?

— Цим разом по болото для тата...

— Ревматизм?

— Плюс вік...

— На це ще не придумали болота. Я заїхав... думав. Перебив мені дорогу пан посол. Свинство. Не можу терпіти свинства. Лише ти не подумай, що я переконався у слушності твоїх ідей... я просто так. Ти дивишся, що в мене черевики подерті? А це мені не заважає. Слово честі! Вентиляція. Ти от так ніколи не пробував? Менше ноги пітніють. А взагалі все те разом — глупство.

— А все ж, що ти шукаєш у Вишні?

Чиж зволожив язиком зашкарублі від вітру й гарячки губи.

— Організую "Фронт народної освіти". Можеш не посміхатися іронічно...

— Ну, чого ти? Я ж не посміхаюсь...

— А, знаю я вашого брата. Ти вчиш хлопа, як лан у пана відбирати, а я буду вчити його двічі на рік збирати урожай з латки землі... Ти борець за щастя народу, а я буду сволоч, яка відвертає очі трудящих від світової революції... Ха-ха-ха! — вискалив він свої страшні голі зуби. — Так? Кажі, так?

"Неврастенік", — подумав Бронко, і до жалю, який відчуває нормальна людина до хворої, долучилося ще почуття фізичної відрази.

— Ти розумієш?.. Але ти нічого не розумієш, бо твоя голова забита ідеями світового масштабу. Так, кажи, так? Гігієна... Ти знаєш, скільки дітей вмирає по галицьких селах?

— Знаю. У галицькому Мерано, тобто на Заліщищині, сімдесят процентів дітей вмирає до року.

— Я тобі більше скажу... — Чиж затріпав руками. Не хотів слухати. Видно, мусив говорити у ритм свого прискореного пульсу. — А грибок? Плісняву в роті немовляти бачив? Бачив?

— Не бачив. Ти хіба не знаєш, що я ще, брате, не жонатий?

— Ах, не бачив, — збуджено заторохтів Тарас. — І не знаєш, що таке баламут?

— Чого ж не знаю? "Баламуте, бійся бога, ти багатий..."

— Не блазнюй, — захрипів Чиж.

Бронко замовк. Тарас і так не дав би йому до слова прийти.

— Брудна, з мільярдами бацил ганчірка. Мама-селянка вмокає її в підсолоджену воду і... затикає нею дитині рота, як діряву бочку чопом. А дитина верещить, бо мусить... Вся у ранах, випріла, — розумієш?.. Не допомагає баламут, тоді йде в рух молочко з зеленого маковиння.

Опіум — компрене ву франсе?[104] Але тебе ці справи не обходять, бо твоя голова забита проблемами світового масштабу. Ти і твої "товариші"...

— А чим же твоя голова забита? — вдалося Бронкові перешмигнути з своїм запитанням через кордон Чижевих думок.

— Я? Ага, я... Я думаю насамперед просвітити мужиків, що таке вітаміни і мінеральні солі, їх значення для розвитку дитячого організму, а потім вже заставити їх сіяти моркву і годувати нею дітей, а не так, як дотепер, одних свиней. Навчу їх провітрювати хату і годувати дитину по годинах...

— Але насамперед змусиш їх купити годинники.

— Свиня!

— Не сходім на особисте, Чиж, бо змушу реваншуватися! Я, наприклад, серйозно вважаю, що годинник в кожній селянській хаті — це один з видів нової соціальної економіки, яка не прийде сама від себе. Сьогоднішня Польща, "пане" Чиж, не дасть хлопів ні годинників, ні електрики...

— Ти знову берешся мене агітувати, Завадко?! Я, річ ясна, проти польського окупантського уряду, але, скажу тобі, і не за твоїх більшовиків.

— Так? А де ж тут логіка? В такому разі, якщо ти проти більшовиків, то ти за фашизм, за Адольфа Гітлера?

— Зараз, зараз, як це ти сказав? А чого це я маю тягнути за Гітлером? Ти подумай... Скажи мені... звідки я можу знати, що таке фашизм і що таке у практиці комунізм? Тому я поки що ні за тих, ні за других. А втім, чому я маю бути за когось? Я — за свій народ. Я знаю свій знедолений народ, і більш мені нікого не треба... Нікого! — вигукнув з пафосом.

— Можна мені сказати слово? — спитав іронічно Бронко.

Чиж посміхнувся уговою.

— Запалююся, як суха тріска, чорт його маму знає — чому... І не даю людям до слова прийти. Що ти хотів сказати, Бронку?

— Я хотів спитати: ти Леніна читав?

— Не читаю комуністів.

— А геніальних?

— Правда, то міцна голова. Що ти хочеш зацитувати мені з Леніна?

— Це не дослівна цитата, Чижику. Ленін тієї думки, що насамперед треба виховати авангард пролетаріату.

— Робітничу партію — вгадав? Скажи, вгадав, так чи ні?

— Вгадав! Вгадав!

— Взяти владу у свої руки, а робітничо-селянська влада вирішить всі ці питання, що так хвилюють тебе.

Хай буде по-твоєму. Я хочу тільки одне знати: коли та робітнича партія стане настільки сильною? Так ти казав, так? Кажі — так чи ні? — щоб взяти владу у свої руки?

— Бачиш, ти сам повинен розуміти, що цього з математичною точністю не може передбачити жодна людина.

— Ну, приблизно. За рік, за два, за три, за десять, двадцять — коли?

— Ти дивак, Чижику.

— Ага, виходить, не завтра, й не післязавтра, й не за рік. Так, кажи, так?

— Думаю, що й не за рік...

— Ах, ти думаєш, — вискалив у ехидній посмішці Тарас свої довгі зуби. — Значить, ти не можеш точно визначити терміну, — так? А до того часу хай хлопа їдять воші, хай гноїть його сифіліс, хай здихають діти, як мухи, хай темний вуйко несе останню кожушину до корчми за сивуху, хай... хай... шириться проституція серед сільських дівчат, хай ростуть, як гриби після дощу, кулка шляхти загородової по українських селах, косцюлки в готицькому стилі. ТСЛ, і кулка рольніче, і гарцеже... Хай, хай наш мужик деморалізується, вироджується, карловатіє, дегенерується з покоління в покоління... Хай! І я не повинен будити в ньому національну свідомість, вчити хлопа гігієни, національного господарювання, закликати до читальні, відтягати від корчми, бо, по-твоєму, це опортунізм, угодовізм, пристосуванізм, мало що не хрунізм. Так, кажи, так?

— Трохи не так. Давай вийдемо з того, що і ти, і я уболіваємо за долю нашого народу.

— А далі що?

— Далі те, що твій метод полягає в тому, щоб залікувати, загнати хворобу глибше в організм, аби добитися тимчасового покращання, а такі, як я... Ти мене розумієш? Ми стоїмо за те, щоб боляка оперувати. Оперувати, Чижику, якою б операція болючою не була. Тобі ясно?

— Мені ясно, що я не покину своєї справи. Я не соціаліст, я не націоналіст... Я син свого... — хочеш точніше? — українського галицького знедоленого народу. І для добра мого народу я на все готовий, — і, посоромившись цієї фрази, додав, наче для виправдання: — Я знаю, що це звучить високопарно, театралью. Так, кажи, так? Але

воно, слухай, таки так. Смійся з мене, вір мені або ні — мені все одно, але я тобі кажу: я сьогодні готовий віддати своє паршиве життя, хоч і як воно мені дороге, аби хоч трішки покращити долю нашого мужика... І ніхто мене не зупинить, не переконає, що я опортуніст, що не тих методів хапаюся. Отак волочитимусь з повіту в повіт, від села до села, від читальні до читальні, доки мене ноги носитимуть... доки мене колись кров не залле... Бо я, — стрепенувся, наче в агонії, — не годен, зрозумій, не годен дивитись на те, що вони з моїм народом витворяють. Хай... А історія нехай розсудить, чи був я ворогом своєму народові! Ось тобі моє політичне, громадське і ще яке там хочеш кредо. Вся моя політична програма. Вся моя орієнтація. А ти називай мене опортуністом, угодовцем, як хочеш... як хочеш... мені плювати на те...

"Ні, брате, тобі далеко не плювати, бо інакше ти не реагував би так болісно".

І не вперше виринуло перед Бронком питання: а й справді, хто ці люди? Опортуністи чи своєрідні патріоти?

Ні, Тарас Чиж — не опортуніст, — твердо відповів собі Бронко Завадка. Про який опортунізм може бути мова там, де в гру входить ціна життя?

І все ж таки, коли заглянути у суть справи, Чижик не має рації при всій своїй добрій волі служити інтересам народу.

"Бідний неврастенік!"

Чиж тим часом заплющив повіки (аж страшно, як скидався тепер на неживого!), поринаючи у свій, лише йому одному доступний внутрішній світ.

Бронко легенько торкнувся Тарасового плеча:

— Бувай здоровий, я піду.

— А, йдеш? Куди йдеш? А, до читальні. Я теж піду, якщо не маєш нічого проти.

— Чого ж? Можна. Ідемо!

Перевтома спричинила до того, що Тарас, сперши спину на поруччя лави, ментально урвав духовний контакт з Бронком Завадкою. Почав його брати, як звичайно під вечір, озноб — вірна ознака підвищеної температури. Люди сновигали перед його очима без облич — самі контури.

Втома в'ялила його, наче сон.

Непереможно захотілося ще й голову сперти об щось. Найкраще було б простягнутись на весь зріст під теплим волохатим кожухом. У своїх численних мандрах, не раз промерзлий та перемоклий до рубця, особливо осінньої пори, теплу піч з кожухом сприймав як найвище доступне людині добро. Тепла, з душком розпареної глини піч запахла йому, наче гаряча страва. Голова хитнулася то в один, то в другий бік, аж нарешті знайшла для себе спертя. Це була не піч, але чиесь сукняне, шорстке плече.

Тарас поринув у півсон. Цей стан марення, яке винищувало організм, але заспокоювало душу, був невеликою компенсацією за спустошення, що чинила в його організмі гарячка.

Часто в таких випадках маячилася йому сцена, яку, будучи ще підлітком, бачив уві сні.

Поміж квітучим лугом і густим лісом — велике прозоре плесо. Вода до того чиста, що видно зелене, встелене оксамитовим мохом дно. Через плесо від лісу до лугу перекинулась кладка без поруччя.

Тією кладкою, балансуючи вальсовим кроком, іде дівчина в білому платті. Хвилясте, каштанове, з мільярдами золотавих бліків волосся, відкриваючи високе алебастрове чоло, спадає назад до половини плечей.

Дівчина була такої казкової вроди, що Тарас з надміру враження пробудився, як будиться людина з великого страху у сні.

Майже через рік на лужку за містом (правда, не було тієї декорації, що у сні) він побачив Нелю Річинську в гурті своїх сестер. Отець Річинський і його дружина стояли оподалік, а дівчата, взявшись за руки, крутилися в колі скорим рухом.

Тарас відразу впізнав Нелю, власне, по тих золотавих бліках у пишному каштановому волоссі.

Була так само, як уві сні, промениста, неземної краси істота. Звичайно буває так, що люди насамперед закохуються, а потім ввижається їм уві сні предмет їхнього обожнювання. У Тараса стався зворотний порядок речей: він насамперед побачив Нелю у сні, а потім закохався в неї живу. Закохався без надії, претензії, ревнощів.

Жива, вона для нього не перестала бути дівчиною з сну. Сонне видіння з роками перетворилося на марення, яке навіщало його у приступи гарячки.

Коли марення його залишало, Тарас любив ставити собі запитання: де вона і що робить саме в цю хвилину?

Прийшло це запитання до Тараса й тепер, коли поклав голову на чуже плече: а що робить Неля Річинська саме в цю хвилину?

В той час, про який думав Тарас Чиж, Неля випадково зустрілася з Романиком. Сталося так, що Романик пройшов повз Нелю, з запізненням упізнав її, повернувся і щойно тоді привітався.

Здається, йому самому було неприємно, що він не впізнав панни Річинської. Він усе ще стояв перед нею і виправдувався так, що врешті і Нелю ввела в роздум ця дурненька історійка. Їй було незрозуміло, чому Романик, відомий серед дівчат своєю грубою поведінкою щодо гарної статі, роздував цю незначну дрібничку до якоїсь події?

Романик не пішов своєю дорогою, а попросив у Нелі дозволу відпровадити її додому.

Вважала, що не повинна відмовити йому в цій малій приємності, хоч би з огляду на своє добре виховання.

Ні, ця зустріч мала всі ознаки випадковості, і Неля не знаходила підстави припускати, що воно не так. Таке підозріння прийшло пізніше, але й тоді цю першу зустріч Неля вважала чисто випадковою.

Залишилася у переконанні, що в той час Романик ще не чигав на неї. Може, шукав її. Можливо, намагався створити нагоду для побачення, але, у всякому разі, не ходив їй по п'ятах, як це бувало пізніше.

Хто з них перший почав розмову про Маркіяна — Неля не могла уточнити. Може, й

вона.

Марила поїздкою в Заріччя. Але навіть коли б і Романик перший почав розмову про Маркіяна, то й це не викликало б жодного підозріння у Нелі. Навпаки, вона б тільки палко його підтримала.

Важливо те, що предметом їхньої розмови був не хто інший, як, власне, Маркіян.

Романика дуже дивувало, що Янічек дав їй побачення з Івашковим. Його здивування перейшло у подив з хитрощів Нелі, коли дізнався, що слідчий з самого початку розгадав їхній трюк, а потім усе ж таки став сумніватись, наречена вона Івашкову чи не наречена.

Реготав, як лошак. Нелі тоді вже видалося підозрілим, що ті два табори в такий добродушний спосіб забавляють себе витівками.

Коли б Неля в той час була менш пройнята Маркіяном, то, певно, вухо її вловило б прихований легковажний тон, яким Романик висловлювався про її зацікавлення особистим життям Івашкова. Та Неля вся була поглинута розмовою про Маркіяна.

— Коли мені Янічек сказав, що це ви придумали видавати мене за наречену Маркіяна, — я в перший момент не знала, як реагувати на це. Не могла ані заперечити, ані взагалі щось сказати, бо він усе розгадав. Тоді я вирішила мовчати. Мені здавалося, що це єдиний вихід, єдина можливість не пошкодити Маркіянові. Але потім, коли нам зробили очну ставку, я пригадала, що, власне, я знайома з ним... Тобто нас ніхто не знайомив, але я пам'ятала його лице. І тоді вже Янічек втратив певність, чи була я перед тим знайома з ним, чи ні...

Романик на ходу курив цигарку, але не пускав з ока Нелиного профілю.

— Ага, — буркнув, наче до себе, — значить, пан сендзя[105] все ж таки вразливий на гарні личка. А тепер...

— Що тепер? — підхопила Неля. Вона не зрозуміла, до чого стосується це питання. Репліка Романика, зроблена в такому вульгарному тоні, трохи охолодила її бажання розповідати.

— Так, — все ще порався з цигарками Романик, — знаю. Івашків цікавився вами, панно Нелю, у свій час...

— Ви говорите неправду, — почервоніла Неля. Як же ж прагла, щоб, власне, її слова були неправдою.

А може, справді?.. Та ні! Якщо б він цікавився нею перед тим, то знав би бодай її ім'я.

— Я не можу зрозуміти, пане Романик, пощо ви говорите такі речі. Івашків, про це я переконалася на побаченні, не знав навіть мого імені.

Романик примружив одне око. Зморшки стяглися довкола очей, наче нанизані на ниточку.

"Скільки йому років?"

Досі Неля вважала його за дуже ще молодого.

— Не знав вашого імені? Може, й не знав. Чи ж я, коли мені подобається квітка, зараз же питаю про її назву? А крім того, коли хочете знати, ви для нього були на

такому п'єдесталі, що він і не наслідювався близько підходити до вас.

"І тут брешеш", — подумала з гіркотою Неля.

Романик зрозумів її мовчанку як сумнів щодо своїх слів.

— Ви дуже добре знаєте, що жоден з гімназистів не наслідювався знайомитись з вами. Бо кожний знав, що не для пса — ковбаса. Напевно, так і було. Адже ваш татко надіявся для вас готового з дипломом і доброю посадою жениха. Я зовсім певно знаю, що Івашків у свій час молився на вас. — Раптом він перескочив на інший тон і з презирством докінчив: — Я не знав, що ви така наївна, панно Нелю.

"Чи могла вірити тій людині? Чи мала право дозволити собі цю велику духовну розкіш?" — запитувала себе, але водночас вірила якоюсь солодкою, безпретензійною надією.

В котрись хвилину їхньої розмови захопилась, що весь час перебуває під пильним спостереженням Романикових зосереджених очей. Знітилася. Була рада, що вже близько до дому і зможе звільнитись від його товариства. Хоч чи не буде відтепер вона тією, що сама шукатиме зустрічей з цією людиною, щоб дізнатись чогось більшого про Маркіяна, перевірити, остаточно утвердити його ставлення до неї?

За той час, що Тарас Чиж перебував у сновидіннях, Бронко встиг зорієнтуватись, так би мовити, у стратегії залу. Для поверхового погляду все було наче в порядку. Зал, чи, точніше, досить простора, облупана, з висячою лампою посеред стелі, з портретами Шевченка та похвальними грамотами товариства "Просвіта" на стінах кімната була, як за ґрунтбухом[106] поділена на три соціальні групи.

Перші ряди займали статечні, в кожухах з смушковими комірами та боксових чоботях газди з парохом на чолі. Якраз ті, що в ґрунтбуху ідуть першою категорією, — Крученюки, Курочки і їм подібні. Вони ж старші церковні брати, громадські радні, різні довірені особи і т. д.

Другу смугу творили середняки і щодо свого соціального положення (друга категорія в ґрунтбуху), і щодо (поскільки перше впливало з другого) свого громадського становища в селі. До цієї категорії причислялися й сільські ремісники, як правило, малоземельний елемент, бо саме брак землі був у більшості випадків спонукою для того, щоб шукати порятунку в ремеслі. Вишня мала свого коваля, шевця-полатайка, того від худоби й дантиста в одній особі, ткача, кушніра, пошивача солом'яних стріх (з далекої Швеції привіз в село спосіб засмолювати соломі й тому числився спеціалістом на всю околицю!), но й — грабаря.

Третій соціальний прошарок стояв за спинами тих з другої категорії. Сюди причислялися малоземельні бідняки, халупники, тобто такі, що жили в найманих хатах, двірські форналі, всякі тимчасові прибеги, тобто прибудди та мандрівні жебраки.

Жінки, яких цим разом було досить у залі, розташовувались, по церковному звичаю, більше за віком, ніж за соціальним положенням своїх чоловіків. Старші жінки стояли попід стінами ближче сцени, молодші подальше, а дівчата — поряд з парубками. Жінки рідко сідали на лавки поміж чоловіків, хіба яку бездітну молодицю чи нестару вдову хлопи затягували поміж себе на лавки для пустоців. Статечні газдині воліли

підпирати стіни, бо, по-перше, збори у читальні — то не весілля, щоб сідати переплітно з газдами, а по-друге, коли порядна жінка і загляне до читальні, то лише так, як вогню вхопити, бо ж дома, падоньку ти мій, хату лоском залишила. Як би так, яка притичина дома, то як би ж їй було б продиратись поміж чоловічі коліна до виходу?

Молоді товпилися позаду, розділені для обізнаного ока на дві групи більше за політичними, ніж соціальними ознаками.

Хлопці встигли поінформувати Бронка, що зал з усіх боків обставлений своїми людьми. Сам Завадка запхався в кут біля самих дверей, щоб його особа випадала з поля зору тих, що входитимуть у зал.

Посол Осадчук був уже на сцені. Панорама українського села з колосальними соняшниками на передньому плані творила її вдячне тло. Малий, але високий столик, прикритий вишиваною скатеркою, і карафа з водою, до якої організатори зустрічі забули поставити склянку, надавали обстановці офіційної закраски.

Шпакуватий на скронях, з сіткою червоно-синюватих прожилок на щоках, з втятим різко носом, джинджуристий, міцно зв'язаний, помітно короткорукий, верткий, як на свій животик і вік, Осадчук був типовим галицьким хлопським адвокатом. В Нашому говорили про нього, що має добру шуфлядку, тобто не позбавлений ораторського хисту. Час обходився винятково ласкаво з паном меценасом, бо, відколи Бронко запам'ятав його, він майже не змінився. Ставши широко посеред сцени (навмисне розщипнув хутро, щоб краще було видно вишивану сорочку), посол почав свій виступ з риторичного питання: пощо вибирає народ своїх представників до парламенту? Навіщо вони йому здалися? Навіщо стільки передвиборного галасу, боротьби, агітації, коштів?

— А для того, хлопе, щоб ти міг вибрати собі такого посла, що був би добрим поліцаєм твоїх прав!

Першими рядами прокотився доброзичливий смішок. Пан посол потер руки. Подобалося йому, коли його слово знаходило відгук в аудиторії.

Спершись мальовничо об столик, Осадчук в такому ж живому, безпосередньому стилі став розгортати одну з перших тез свого виступу:

— Посол, як знаєте, люди, не кандидує сам від себе. От захотілося комусь послом бути, а має добру кабзу[107], найняв собі гавкунів, підкупив газети, а вони хвалять, аж собі писки роздирають: "Голосуйте, людоньки, за того пана, бо з нього добрий посол буде". Але ви знаєте, браття, що воно не так. Кожного посла висуває партія, а партія, хлопе, то вже політика. А наш мужик не хоче розуміти, що коли буде добре йти політика нашої партії, то будуть добре стояти і його справи. Ви щось хотіли сказати, вуйку?

Підвівся тонкошій, з малою, наче маківка, головою, нестрижений, заклопотаний дядько.

— Я той, ніби нічого, але, гі, той казав. Бо воно тото і біда, що політика все йде до кращого, а наші справи чогось, гі, той казав, все до гіршого. Я темний на тото і ніяк не можу второпати, що й куди.

"Непогана кандидатура", — похвалив у думці Бронко Мартинчука і його кума.

Посол розсердився. Не образився, а по-свійськи вийшов з себе:

— А хто, до чорта лисого, говорить, що справи українського галицького мужика стоять перша кляса? А хто цьому винний? В ніякому разі українські послы. Винні ви, краяни, самі, бо, замість слухати українських унівських послів, які добра лише зичать українському народові, ви прислухаєтеся до слів різних політичних галабурдників, горлачів, демагогів, які обіцяють вам рай на землі, а в тім раю золоті груші на вербах. Коли дитина не слухається матері, то мати не раз для її добра мусить її добре прутом вишмагати, хоч і в самої обливається серце кров'ю... Таке саме і з урядом. Демагоги, — без страху назвемо і їх адресу: агенти червоної Москви, — намовляють вас іти проти законів і уряду і тим самим доводять до того, що уряд буває змушений застосовувати пацифікацію. А хто довів до цього? Уряд, люди, не дасть собі сісти на голову, як це деяким "товаришам" здається... Всякі платні агенти Комінтерну підбурюють мужика не слухати послів УНДО, бо вони ведуть угодову політику. Люди добрі, а якої нам, українцям, під Польщею треба політики? Ви не хочете злагодити з державою, а війни? З чим — я вас питаю, — з чим ви збираєтесь воювати проти держави? Держава має військо, має гармати, має трійливі гази, літаки, танки, — а що наш хлоп має? Вила й граблі?

З "лівого" крила молодих пішов зловісний помрук.

Осадчук зупинився на хвилинку, повернув вухо в той бік, переконався, що то не слухові галюцинації, подумав, ніби зробив висновок для себе, й сказав:

— Може, мені хтось сказав би, але не має відваги виступити чоло до чола, що революція в Росії теж починалася з малого. На це я вам от що скажу: люди добрі, не мішайте горох з капустою, хоч мама моя і варила таку страву колись. Який це дурень може зрівнювати темну царську Росію, найбільш назадницьку країну у Європі, з новочасною державою, якою є сучасна Польща?

— Значить, пореволюційна Росія не темна? — впала репліка з задніх рядів. Чортяка Юрко таки не втерпів, хоч і було домовлено, що члени партії і комсомольці не подаватимуть голосу.

Осадчук "не дочув" цих слів, чи то пак, вони не долетіли до його вуха.

Продовжував трохи знервованим тоном:

— Як Польща може тепер гнобити нас, українців, коли вона ще не так давно сама була під царським гнітом? Треба трохи й лепетою[108] думати, люди, а не, як папуги, повторяти чужі слова... Польща, як знаємо, є республіка, без короля, царя чи цісаря. Демократична держава з конституцією. То що? Будемо, як деякі аферисти хотіли б, валити республіку й конституцію і повертатись, як колись, до короля?

Зал засміявся куцями.

— Наш найбільший геній Тарас Шевченко написав вірш до поляків, — але, глипнувши на пароха, не хотів, очевидно, зачіпати ксьондзів і, мугикнувши не досить виразно, передав тільки його зміст: — Одним словом, поляки — такий самий слов'янський народ, як і ми, українці, тому і Шевченко, наш найбільший Кобзар, називає поляка паном-братом. Шевченко, найбільший син українського народу,

заповідає нам жити у згоді з поляками, і ми виконуємо його святий заповіт...

— А ми не проти трудового народу... а ми... не маємо нічого проти польського трудового народу, — дався чути дует з двох різних кутків залу.

— Я прошу спокій! Що це за манера говорити по двоє зразу? Я ці штучки знаю! Не забувайте, що я — адвокат, прошу я вас! Тільки ми не будемо кидати, як декотрі наші противники, камінці з-за плоту! Наша партія, ми, її представники, завжди готові ставати відкрито до будь-якої політичної дискусії. Позаяк мої противники не мають відваги виступити відверто, я сам підкажу їм, що вони хотіли б нам закинути: УНДО веде угодову політику, а тому на гак з ним! Люди добрі, яка це угода, чи, повченому сказавши, опортунізм, коли ми, українці, слов'яни, хочемо жити у згоді з братами-поляками, теж слов'янами? Двадцять п'ятого січня українська парламентарна репрезентація знову зажадала в сеймі територіальної автономії на землях, де в більшості живуть українці...

— Та ми вже то більше, як десять років, чуємо! — зітхнув хтось комічно.

— А, десять років? — підхопив пан посол. — Та це добре! Це навіть дуже добре, бо це означає, браття, що УНДО не міняє своєї політики, а твердо і послідовно тримається і буде триматися, брати-селяни, одної наміченої лінії. Хто вам говорить, що в УНДО сидять одні опортуністи, то не вірте їм і женіть таких агітаторів на сто вітрів з своїх хат! Ми не тільки просимо, як декому здається, але й жадаємо, по-перше — пошанування української мови, по-друге — рівних прав по самоуправах, по-третє — виділення з державного бюджету певних сум на українські цілі, по-четверте — щоб приймали українців на державні роботи, по-п'яте — українського університету у Львові. А тепер я вас запитаю, шановні українські хлібороби, чого ще можна більше жадати від Польщі яко держави?

— Та жадати-то можна, а що ви дістали для нас, пане посол? — відіззався молодий, як можна було судити по верхньому одягу, не вишнянський газда. Його темне, з вузькими ясними очима обличчя викликало симпатію до себе. Бронкові нагадував він французького докера з репродукції невідомого художника.

З першого ряду підвівся отець парох. Його аскетичне, з тонкими, втягнутими губами обличчя відбивало гнів:

— Я пригадую, що цього чоловіка не знаю. На основі закону про збори він не має слова.

Осадчук замахав заперечливо руками:

— Не треба, отче парох, не треба, щоб пізніше говорили, що ми кому-небудь на зборах затикали рота. Ви ще хотіли щось сказати, чоловіче добрий?

— Хотів, — уперто відказав "французький докер", — і дякую, що ви мені дали слова, бо я дійсно не вишнянський. Хочу сказати одну практику, а там, як кажуть, бери, Петре, на розум. Була колись у нашому селі дуже гарна, але сильно пуста дівка. І от — за перепошенням — стався гріх з тією дівкою. Тато загадав її чимскоріш заміж видати, аби, як то кажуть, прикрити гріх, але ніхто у своєму селі не хотів женитись з нею, бо знали, що то за зіллячко. Аж прийшов парубок з другого села. Теж якийсь не дуже

мудрий...

— Пане посол, — Курочка Штефан по-шкільняцькому підняв два пальці вверх, — чи ми тут прийшли бештифранків[109] слухати, чи...

— Пане Курочко, газда хоче виговоритися, не перебивайте йому. Я не хочу, щоб пізніше... говоріть далше, прошу.

— Вхопили ті люди того парубка й кажуть: так і так, женися на нашій дівці, а ми запишемо тобі морг поля.

А дурному що? Взяв та й оженився. Оженився, а вони бери та вижени його. Нащо їм дурний здався? "А моє поле?" — питає. "За полем, — кажуть, — прийдеш за рік". Прийшов парубок за рік, а вони кажуть: "Ми не відпираємося, що дамо, але прийдеш за рік, а тоді вже точно зробимо контракт". Прийшов він за рік, а вони знову відклали. Отак ходив той дурень сім років, а на восьмому повісився їм перед вікнами на грушці. Таке-то щось подібне з нашими панами послами. Уряд їм вічно обіцяє, а вони вічно надіються і просять...

— Ми не лише просимо, — вставив своє слово Осадчук, — ми й домагаємося. Мало того. Ми й протестуємо! Прощу вас: ми, українська парламентарна репрезентація, запротестували проти розв'язання товариства "Союз українок", проти того, що при обшуках по читальнях "Просвіти" поліція незаконно забирає вишивки і килими, проти заборони будови Народних домів по деяких селах, проти заборони оснóвувати кружки "Рідної школи".

— А проти Берези Картузької не маєте нічого? — спитав чийсь хвацький жіночий голос. Бронкові шепнули на вухо, що це, відповідно пророблена, подала голос невістка Маріоли.

Осадчук кинувся з очима до пароха, а той лише махнув рукою, мовляв, краще не зв'язуватися з отакою...

— Люди добрі, дорогі краєни, на кожне питання дістанете відповідь, але дайте мені до кінця викласти насамперед свої думки. Я ж кажу, ми вміємо не лише просити, але й протестувати! Ми не лише жебраємо, як говорять про нас комуністи, але й протестуємо! Протестуємо, браття! — стукнув кулаком об столик. — Бо за нами правда й право! Так, дорогі українські хлібороби, ми протестуємо, ми можемо вимагати, торгуватись, ба навіть просити, але все в межах закону, бо ми живемо в конституційній державі. Ми можемо протестувати на повний голос, але ми ніколи не будемо закликати до самосудів, до анархічних виступів, до збройної самоволі, як це роблять люди без громадської відповідальності, совісті й честі! Є і у Вишні маловіри, які підпали під вплив тих політичних галабурдників на нашій народній ниві... так сказать... Агенти червоної Москви закликають людей не платити податків. А я хотів би спитати — де вони у світі бачили державу, щоб її громадяни не платили податків? Бо наскільки мені відомо, то навіть у Радянському Союзі існують податки... Певно, трохи інакше, як у нас, сіле є.

А як прибули у Ставки каральні загони уланів, то ті, що закликали людей не платити податків та арештувати вїята, самі не наставили своїх задниць, а поховались по

дірах, як миші... Га, певно, чужими руками жар вигортати — то легко! Я дивуюся, що тут, у Вишні, де жив і працював на народній ниві наш відомий патріот отець Аркадій Річинський, аякже ж, не знайшовся ні один розумний чоловік, щоб опам'ятати народ і не допустити до такого прикрого випадку, як побиття ексекютора... Треба було випадку, щоб якраз того дня отець парох і війт були в Нашому... Треба зовсім не знатися на праві, щоб не розуміти, чим пахне побиття службовця під час виконання ним службових обов'язків. А тепер як вже скоїлася біда, то навіть нема того, хто бив... всі били й ніхто не бив, а судова експертиза виказує, що людина добре змішена обцасами... І ще знаходяться такі голоп'ятники, що поширюють провокації, ніби всі бідняки ходять у постолах... то виходило б, буцім ексекютора побив Штефан Курочка, чи війт, чи хто з Крученюків, чи Варенюків.

— Я прошу слова в цій справі.

Встав вишнянський коваль, Тимко. Високий, темний, жиластий чоловік скидався на статую з чорного дуба. Голос у нього теж був густий, низький:

— Я хочу свідчити в цій справі.

— Тут не суд. Свідчити будете, Тимку, на суді.

— Тут не суд, але ми хочемо, щоб наш посол обстав за селом, і тому я хочу геть все дочиста розповісти, як з тим ексекутором було.

— Хай розповість. Кажі, Тимку. Певно, доки мовчати! Як правда, то правда! — загомоніли з усіх боків.

— Тихо там! Дайте говорити чоловікові...

— Я кажу... то було так: прийшов ексекутор до Пшеничного, аби він заплатив штраф, що ніби не має таблички з своїм прізвищем при возі... Така тепер мода пішла на ті візитні карточки при возі... А Пшеничний, прошу ласки пана посла, не тримає пса коло хати, а не то коня. Його тесть, що теж Пшеничний називається, бо в нашому селі тих Пшеничних багато, має, правда, шкапину, але не він.

— То ексекутор міг помилитись... то як? Це причина, щоб людину страчувати?

— Та не причина, прошу пана посла, певно, що не причина, але... тут така історія, що при Пшеничному не можна слова "кінь" вимовляти, бо зараз у нерви впадає...

— Цікаво!

— Та певно, що цікаво. Було таке, що тесть не захотів Пшеничному позичити коня город виорати, то він взлостився і сам запрягся до плуга.

— Буває...

— Та певно, що буває, і то б нічого, якби не люди... Знаєте, люди є люди. Якось приїздили якісь пани прало оглядати... спізнали поїзд, і хтось їм нараїв, ніби у Пшеничного є добрі коні, аби панів до Нашого відвезти... Пшеничний тоді сильно влютився. І з тієї пори не можна вимовляти при ньому слова "кінь", бо в ту секунду впадає у нерви... А тут ще кажуть йому — плати податок за візитну карточку коня. Можете самі міркувати, що з ним скоїлося. Той ексекутор, забачивши таке, впав у нервацію, з розмаху вхопив дрючок і став втікати. А Пшеничний... знаєте, чоловік у нервах не дуже відповідає за свої слова... почав за ним вигукувати: "Злодії, грабівники",

— а сусіди подумали, що той панок у нього курку вкрав...

Осадчук втрачав терпець до решти:

— Що ви тут городите, чоловіче, як п'яний? Кому ви будете бандиги гнути?[110] Що ви — всіх нас тут за дурнів маєте?

— А чого то мав би я розумних людей за дурнів мати? Я знаю, з ким маю честь говорити, — з ображеною гідністю відповів Тимко, віддувши свої коричневі губи. — Знаю, а тому й відповідаю за свої слова. А що тепер по селах волочаться різні безробітні з міста й крадуть кури в людей, то правда.

— Правда! Правда! — озвались добровільні свідки з залу.

— Чуєте, пане посол? Народ свідчить. Зразу люди думали, що то куниці чи лисиці крадуть курей, але потім переконалися, що то інші "лиси" лаком'ються на курятину.

— Отак приходять в село й ганяються за курми? — заіронізував Осадчук. Тимко не дався збити з пантелику:

— Та чого так... Полювання на кури не влаштовують, бо люди дали б їм те полювання, але ходять поміж хати та нишпорять, де хата на колодці або малі діти в ній... Тоді кидають собаці шматок хліба, а курям зерна на нитці і так ловлять. І тому, як люди вчули, що Пшеничний кричить: "Грабівники, злодії", — то, певне, право мали подумати, що в бідолахи курку вкрали. Але я був при тому... в нікого не було дрючка, всі були голірuch.

Осадчук дозволив собі, либонь, теж з нервації, закурити на сцені.

— А ви не чули, не знаєте, що людину можна й голірuch відправити на той світ?

— А чого не чув, але я свідчу, як воно достеменно було... дрючка чи бука не було ні в кого... Може, який старий дід мав палицю при собі, й тільки. А що була нападсть на бідного Пшеничного, то таки буду свідчити, і що він хлоп нервовий, то теж село присягне...

— Дивіть, то тільки пани можуть мати нерви, а бідному мужикові й того зась? — вигукнув чийсь молодий жіночий голос. Не належав він до невістки Маріюли.

Бронкові відповіли, що то подруга Марічки Мартинчукової набралася відваги. Добре. Значить, хлопці не зівають.

— То все добре, браття хлібороби, але коли ніхто не чув і не бачив, як збили податкового службовця, то прийдеться Пшеничному одному відповідати за побої...

— А я піду за свідка, — настоював коваль Тимко, — а пана посла просимо всім селом запротестувати проти нападсті на людину.

Осадчук фоккнув декілька разів носом.

— Бачите, люди добрі, я посол і адвокат в одній особі. Те, що належить до посла, то я зараз... Як ім'я Пшеничного?

— Василь, син Петра...

— Рік народження?

— Гей, люди, хто знає, скільки років Пшеничному?.. А де Василь?

Виявилося, що Василь був у залі. Заковика була лише в тому, що сам Пшеничний не міг точно назвати свого року народження. Знав, що родився на сам Йордан, а чи

минуло йому двадцять дев'ять, чи тридцять, не був певний.

— Як посол, я записав у свій блокнот, а як адвокат — будьте вибачні, дорогі браття хлібороби, — він розвів широко руками, — то можу з вами говорити у своїй канцелярії.

— Жарт жартом, а бринза за гроші, — кинув весело репліку Мартинчук. Таки не втерпів старий чортяка!

— Ще хтось має якісь скарги до мене, яко до посла?

Підняв руку блондинистий відземок, з насмішливими підпухлими очима. Щось веселе було у всій його постаті. Бронко запримітив, що той ще рота не розкрив, як зал уже настроївся на веселий тон.

— Я просив би ласки пана посла і мою пригоду зтягти у свою книгу.

— Що там у вас? — не дуже дружелюбно спитав пан посол.

— Та в мене, як то кажуть, було б весело, якби не так сумно. Тому два тижні, ага, в середу минуло якраз два тижні... моя жінка збиралася сіяти мак...

— Но, но, до речі!

— Сонечко гріло, непричком, так, як сьогодні. Дивлюся, а кури мої збилися в купу та обдзьобують стіну. "О, — подумав я собі, — як це пес допустив їх до стіни?" Зирк, а мій Босий обійшов буду, розлігся на шумилинні та й вигрівається на сонечку. Підійшов я до нього та й говорю:

"Ти, леню, ти, гною невивезений, ти, лайдаку, то тебе годують, доглядають, а ти повісив собі ремінь на шию і так ото лежма службу робиш?"

Де я гадав, чуйте, що за парканом на дорозі сів собі якраз відпочити наш постерунковий? А ви знаєте, у службі вони теж, за перепрошенням, носять ремінь на шиї, гей ті собаки. Я ще не скінчив своєї розмови з псом, коли постерунковий вже тут як тут коло мене.

"Підеш зі мною, Стефанів".

"За що?" — питаю.

"За образу моєї особи під час виконання службових обов'язків. Ти кого, — каже, — гноєм обзивав?"

"Та я, — відповідаю, — не до вас, а до свого пса говорив", — відповідаю.

А він мені:

"Брешеш, хаме!"

"Би-м так, що правду говорю".

"Мовчи, бидляку!"

Я бачу, що по-доброму, ніби по-людському, нічого не вскураю[111] то починаю і собі кричати:

"Якщо ви, пане постерунковий, вважаєте, що нема різниці між вами і моїм псом, то ведіть мене на постерунок, подавайте в суд, а мого Босого беріть за свідка".

А що я мав інакше сказати? Я йому це мовив, він розставив мою фамілію по кутах[112] і я думав, що, рахувати, на тому кінець. Коли ні! Приходить мені штраф з староства: або відсидіти три дні, або заплатити п'ятдесят злотих. Ніби, як мені витлумачили наші сільські адукати, приписали мені злочин по статті 18-й карного

кодексу: то є нехіль проти Польщі. Я питаю: за що я мав платити п'ятдесят злотих чи хоч би сидіти три дні у "Івановій хаті"? То як, прошу пана посла, вже такі часи настали, що чоловікові не можна й до власного пса дві слові сказати? Подав я рекрус до окружного суду. "Гей, — подумав я собі, — та десть є у світі розумніші та справедливіші люди, як наш постерунковий!" Я, дурний мужик, шукав правди, а що знайшов? Прийшло мені, що я винний по статті 31-й карного кодексу, а на мові суду, як мені пояснили наші вишнянські адукати, значить, маю заплатити вже не п'ятдесят злотих, а сто, або відсидіти не три, а п'ять днів арешту... Нібито я "допускався публічно необичайного вибрику". Бачу, що правди нема, іду до суду й кажу: "Давайте мене у кримінал", — а пани з суду кажуть мені: "А держава й так потребує грошей, бо чого вона має тебе, дармоїда, годувати п'ять днів задурно? Плати, — кажуть, — гроші, а то ми на тебе ще вищий параграф знайдемо..." А тепер я хочу подавати до найвищого суду і, як треба буде, виставити хочу Босого за свідка, що ми з ним, таки є правда, не раз ведемо розмови...

По залі покотився веселий сміх. Не втримав усмішки й сам отець парох. Це, либонь, і найдужче не сподобалося Осадчукові.

Він фиркнув декілька разів носом, стягнув брови й сказав суворо офіційним тоном:

— Тут віче, а не комедія... І нема чого зуби шкірити. Як ваше прізвище?

— Моє? Я — Іван Стефанів, син Петра, а пес Босий.

Зал, особливо його тили, відповів ще галасливішим сміхом.

Осадчук звернувся до пароха як голови зборів:

— Отче парох, прошу або навести порядок, або я покину зал. А взагалі ви мали рацію... Треба дивитись, кому дозволяти говорити... я бачу, що дехто хотів би віче обернути у веселе видовище, і тому я попрошу... я вже сказав.

Тоді отець парох досить блідим голосом звернувся до присутніх з закликком зберігати повагу і порядок зборів. Пригадав, що, власне, він, як голова, відповідає за все перед паном старостою і тому просить своїх парафіян числитись з цією обставиною.

Після нього виступило з своїми жалями ще декілька братів-хліборобів. Один просив пана посла запротестувати проти смішно низької ціни сільськогосподарських продуктів на ринку. Як аргумент виставив той факт, що склянка чаю в місті коштує стільки, скільки два з половиною літри молока. Виступ цей, хоч і вагомий за своїм змістом, зал сприйняв теж весело. Хтось із сміливіших порадив просто дядькові не пити чаю, якщо він, трясця його матері, так дорого ціниться!

Інший (не з Вишні) чоловік просив у пана посла виєднати йому дозвіл продати клаптик своєї власної, прадідівської, як висловився, землі. Згідно з найновішим законом, землю можна збувати лише у польські руки, а поляки, що живуть у Глинниці, тобто жандарм, учителі, панський економ і кухар, не потребують його півморга. А йому вже третій рік хворіє жінка на нирки, і доконче треба операції. Справа стоїть так, що або операція, або могила, а воно, правду сказати, і те, й друге коштує гроші, — а звідки їх взяти? Єдине, що може, то продати шматок землі, — але як, коли закон проти нього?

Форналь вишнянської пані, наче з спортивного плаката красень, з орлиним носом,

жалівся послові, що пані не дозволяє йому одружитись, якщо він і його наречена не перейдуть на польське. Він-то сам не такий вже й побожний і не випрактикував, котрий бог ласкавіший для бідного — польський чи український, і тому змінив би метрику на римсько-католицьку, якби не те, що на селі таких сильно за ніщо мають. У місті не так. Там багато людей, так що й хрунь замішається непомітно поміж людей, а на селі то все, як на долоні...

Осадчук затягнув у свою книгу і його прізвище. Останнім виступив Штефан Курочка.

Він єдиний розумівся на чемності, чи то пак на річи, і перш за все подякував панові послові за його труд і патріотичну промову. Доки наша українська інтелігенція буде стояти за мужиком, доти буде єдність в народі, а де єдність, там мир і тишина.

Після такого дипломатичного вступу Штефан Курочка вилуцив свою особисту справу: староство чомусь зволікає з концесією на млин для зятя. Він просив би пана посла поантирсуватись, в чому діло.

— Певно, певно, — підтримали його голоси з залу, — в селі млин здався-бо! Нам далеко ходити з мливом, а якби у своєму селі, то, може, хто й роботу дістав би...

— Аякже ж, аякже ж, конче потрібно млина у Вишні...

Курочка з задоволенням, але й деякою недовірою розглядався довкола. З одного боку — йому було до душі, що люди підтримують його, а з другого — не дуже він і вірив у щирість тієї підтримки. Правда, ні лайдак Мартинчук, ні його велебний кум не відчиняли писка, але й тут надвое бабка ворожила. Або справді народ зрозумів, що йому був би корисний млин на Вишнянці, або драбуги[113] змовились удавати доброзичливих.

Осадчук, не питаючи про прізвище, записав у блокнот і Штефана Курочку. Збори добігали до кінця. Залишилося ще голові зборів подякувати послові і ухвалити резолюції, коли знову піднялася ще чиясь рука.

— А що ви скажете, газдо?

Встав чоловік з перших рядів. Вже сам його зверхній вигляд говорив за те, що він попав поміж представників першої категорії або випадково, або умисне.

Чоловік розгладив поштиво нігтем великого пальця довгі вуса й сказав чітким, трохи мовби завченим голосом:

— Дуже нас втішило те, що народ наш український — рахувати, селяни — так файно тримається разом. Добре сказав Штефан Курочка, що де згода, там мир і тишина. Дотепер, треба правду сказати, не було такої єдності поміж нами. Люди ділилися на бідних та багачів, як той казав, на чорних та білих, та різні там партії. А ниньки отутечки прийшли-сьмо до того переконання, що нам треба всім триматися разом проти визисків і кривд з боку уряду. Нас тепер єднає одна партія — боротьба з урядом за наші кривди...

Отець парох кашельнув значуще:

— Кінчайте, газдо, бо і так затягнулися збори, а панові послові треба сьогодні від'їхати у Наше.

— Я вже, отче парох. Аби не розбалакувати багато і аби пан посол не забули, що ми йому тут наговорили-балакали, то я гадаю, що найкраще зібрати все те разом, докупі. — Він витяг з-під кожуха на грудях папірець, випростав його і почав читати сильним, звучним голосом: — "Ми, зібрані 25 березня 1938 року на зборах у селі Вишня, протестуємо проти УНДО та її парламентарної репрезентації, яка веде угодову політику. Домагаємося складання депутатських мандатів, домагаємося, щоб депутати парламентарної репрезентації більше не заступали українсько-селянських мас в уряді..."

Перші слова прочитаного так приголомшили голову зборів і доповідача, що реакція з їхнього боку на таке блюзнірство настала з деяким запізненням, що й дало змогу виступаючому прочитати у спокою півтора пункта резолюції.

Щойно тоді дійшло остаточно до голови зборів, кому він надав слово. Ксьондз миттю зірвався з свого місця в першому ряді й, навіть не підкашуючи реверенди[114], випурхнув чорною нетлею відразу на сцену:

— Парафіяни, парафіяни, зрада, не давайтесь впіймати на вудочку... між нами агент Москви... парафіяни, прошу спокою... прошу...

З великого хвилювання він душився власними словами, наче недовареними кльоцками.

В залі зчинився заколот. Чоловік, що читав резолюцію, виявився оточений своїми однодумцями, мов живоплотом. Серед крику і шуму, одобрюючого і заперечливого, поміж вигуками: "Геть агента червоної Москви", "Правду каже", "Не дати говорити" та "Доки будете затулювати людям рота", — чоловік продовжував з перервами читати:

— "Домагаємося списання податків малоземельним селянам за минулий рік... домагаємося знесення проекту закону про колонізацію на західноукраїнських землях..."

На сцені виріс червоний задиханий парубчак і почав кричати:

— Ми, селяни з села Вишня, зібрані на вічу 25 березня 1938 року, виявляємо повне довір'я політиці УНДО та українській парламентарній репрезентації...

Тепер гармидер змігся до того ступеня, що вже не можна було розрізнити змісту слів ні першого, ні другого виступаючого, проте вони продовжували читати свої резолюції. Раптом на сцену вискочили три хлопці. Вони схопили ундівського прихильника за руки й ноги та, розмахнувши з всієї сили, кинули ним у залу в натовп. Там підхопили його їх однодумці й, передаючи невдалого оратора з рук до рук, виштовхнули з зали. Спроба з боку його прихильників при входових дверях відбити парубчака не вдалася. За той час, коли увага всіх була звернена на метушню в залі, зникли з неї Осадчук і ксьондз. Нічого іншого, тільки їх вивели підвальним ходом попід сценою. У дверях читальні появилася поліцай з ременем на підборіддю, що означало службовий характер його присутності.

В залі, як було попередньо домовлено, вмовкли всі голоси, що протестували проти політики УНДО. Лунали тільки вигуки: "Геть агентів Москви!", "Хай живе самостійна Україна!", "Слава Україні від Сану до Дону!"

— Спокуй! — відразу з порога почав кричати представник влади. — Спокуй! Що за клуценє спокою публічного?![115] — І лише згодом здав собі справу, на кого він кричить і, власне, хто каламутить публічний спокій.

Почерез людей пробрався чоловік, що мав з постерунковим справу в суді через свого собаку:

— Записуйте їх, пане постерунковий, адіт, як розкричалися! Записуйте, а мене кладіть на свідка.

Поліцай зразу з серйозним виглядом збирався його вислухати, але придивившись, хто перед ним, заляв сочисто.

Користуючись з свого зручного місця за дверима, Бронко опинився одним з перших надворі. Встиг ще спостерегти, що хлопці, з якими мав зустрітися в умовленому місці, заздальгідь повискакували вікнами.

Народ, незважаючи на понукання поліцай, розходився ліниво, і то гуртками. Постерунковий увихався поміж людей, очевидно шукаючи того, хто читав антиурядові резолюції. Та той зник ще в більш таємний спосіб, ніж посол і ксьондз.

Бронко, не затримуючись ані не прощаючись з ніким, поправив бідони на плечах і пустився селом в напрямі ставчанської станції. Не дивувався, що ніхто не легітимує[116] його. Був більше чим певний, що на нашівському вокзалі чекатиме його "ангел-хоронитель".

Втім, був вдячний навіть поліції, що поки що залишила його у спокою.

Дорога на ставчанську станцію вела багнистою вузькою вуличкою. Посередині, від плоту до плоту, стояла темна велика баюра, в якій (маючи річку під боком) хлюпались качки. Дивно було спостерігати, як їхні білі платтячка виринали чистими з темної каламуті.

"Чистого й болото не замарає", — спробував Бронко знічев'я створити нову приповідку, але згадав, що в народі є вже куди чіткіше виражена мудрість: "Доброго і корчма не зіпсує, і могила не виправить".

Віддалеки у заграві згасаючого сонця червоніли кущі верболозу.

Ніч тут наступала раптово, як у горах. Коли вийшов на луки, на землю падали вже густі сутінки.

Аби дати думкам влжжатись спокійно від щойно пережитого, Бронко згадав, як у дитинстві вистругував собі з лозини свистик.

Для цього треба було насамперед добре обстукати лозину, щоб легко відставала кора, а далі, що найголовніше, зробити отвір для денця ні завеликим, ні замалим, бо в одному і другому випадку це могло погано відбитися на звукові пищика.

Раптом озався зліва голос переляканої перепілочки. "Майстер", — подумав Бронко, звертаючи вбік на голос "птаха". Сім хлопців, на команду Юрка Зарічного, схопилося з пригнутих лоз, ніби з стільців на пружинах.

— Нас тут вісім, — по-військовому рапортував Юрко Зарічний, — але скажете, як треба буде, то може нас бути і двадцять чотири, і більше. Ану, мой, вишикуйтеся, покажітья, ти, слухай, як руки тримаєш?!

Посідали на пригнуті лози (справді, наче на пружинисті стільці), а Бронко підголосом пояснював їм, що, з огляду на бурхливе віче в читальні, зустріч їх повинна бути огорнена подвійною пильністю та обережністю.

Йому хотілося б цим разом дістати відповідь від їхнього вожака на три основні питання: як ведеться робота комсомольців в молодіжній радикальній організації "Каменярі"? Скільки наших хлопців проникло у місцеву спортивну організацію? З яким успіхом? Які зв'язки наладано з польськими хлопцями і дівчатами, що їх вишнянська пані виписала з мазурських сіл?

Бронко був вражений недбалими, млявими відповідями хлопців, зокрема Юрка Зарічного. Що за дідько з хлопцями! Сонні чи п'яні?

— Що з вами, хлопці, сьогодні? Я говорю, а ви щось не дуже слухаєте мене... Ану, каву на лаву, в чому справа?

Хлопчаки переглянулись поміж собою. Заговорив, як і годилося, Юрко Зарічний. Кучерявий чуб, вибившись з-під смушкової шапки, сягав мало що не середини носа.

— Ми, товаришу Бронко, виконуємо і будемо виконувати те, що ви говорите, але... ви знаєте, не нам вам казати... Люди стали потроху рухатися. Якби так що до чого, то ми маємо тут трохи закопаної зброї. Двадцять чотири хлопці можемо дати, як один, а зброї маємо... аби не збрехати, на дев'ять... десять від біди... То якби що до чого, то пам'ятайте, що ми кожної хвилини готові... лише нам... того... на п'ятнадцять люда зброї підкиньте... А як не на руку вам... то той... можемо й самі роздобути...

— А то як?

— Ой га! — відгукнувся найменший ростом з-поміж них. — Аби так за що інше, як за зброю! А то що, мало постерунків по селах? Ви розумієте?

Бронко розумів їх краще, ніж могло їм здаватися.

Розвихрений, закукурічений юнак з детально розробленим планом народного повстання виринув у Бронковій пам'яті, наче пливак з води.

— А ще я і ті два, ану, мой, встаньте, — скомандував Юрко, — покажіться! Хотіли-сьмо вас просити, аби ви допомогли нам дістатися на той бік Збруча. Ми хотіли б, якби так що до чого, підучитись у військовій справі... А ми на своє місце тут залишили б добрих хлопців... Бо самі, товаришу Бронку, знаєте, що якби що до чого, то військово вишколених у нас мало. Можна сказати, майже нема. А ще ці два просять, щоб їм допомогти дістатися до Іспанії. Кажуть, що там є підрозділ імені Івана Франка... в наше село прийшов лист від такого одного, та й ці хлопці, знаєте, хочуть і собі. І на їх місце ми дамо вам таких... що... будете видіти... Бо ми довше так, без роботи, сидіти не годні... люди рухаються у світі, а ми спимо, гей сови по дуплах... Що ви нам, товаришу Бронку, привозите, ми то геть-дочиста читаємо, що нам кажете, то ми виконуємо, але то замало для нас. Ви це самі повинні знати і так передайте від нас кому треба у Нашому... що ми довше з заложеними руками сидіти не можемо... І аби-сьте знали... І не будемо!

Чи давно тому доказував юний Завадка Борисові Каминецькому, що удача суспільного перевороту — це єдино справа рішучості й сміливості? Адже сама історія

підтверджує, що брутальна і смілива меншість завжди накидає свою волю нерішучій і боязкій більшості. Та різниця між ним юним і цими хлопчиками в тому, що він доказував і просив його вислухати, а ці стверджують і домагаються.

Бронкові доводиться повторювати слова, що ними колись вгамовував його власну гарячу голову Борис Каминецький: в наших умовах ще не час на повстання. Повести народ тепер на збройну боротьбу означило б обезглавити, погубити його найкращі сили, що рівнялося б втратити на довгі роки можливість захопити владу у свої руки. Відчував, що хлопці не задоволені ним. А що мав робити?

— Що ж, хлопці, час на мене, а то готов поїзд втратити.

Багатозначним потиском потис по черзі кожному з них руку.

Так, брате, треба об'єктивно визнати, що хлопці ані такі наївні, ані такі смішні, якими видавались мені у свій час. Трохи, може, зазавтрашні, проте в стилі часу. Безсумнівно!

Ех, з якою охотою посвистав би собі з пищика — та ба!

Нагло тишу прорізав свист паровоза. Поїзд, що його мав піймати Бронко у Ставках, вже мчав вишнянськими луками.

Тепер Бронко не мав іншого виходу, як переночувати у Вишні, а вдосвіта караваном Гершка дістатись до Нашого.

А зараз як?

Повертатись до Загайчиків було задалеко, а по-друге, знав добре, що мама Олексина не зрадіє його появі. В Мартинчуків прийняли б його широ, але там тяженько, місця мало.

Хлопці, очевидно, почували себе винними в тому, що затримали його, бо до того збентежились, що забули про присутність Бронка і стали поміж собою радитись, де б його примістити на ніч. Ясно, що ні в кого з них не було зайвої постелі, і Бронко силою обставин з бажаного друга став мало не завадою.

— Слухайте, хлопці, я розумію, що ви ще не газди. І тато з мамою не зрадіють, коли ви серед ночі приведете на ніч чужого чоловіка. Мовчи, Зарічний, я все розумію, бо не раз і сам приводжу мамі на голову... Та й не треба, слухайте, щоб постерунковий знав, що я ночував, скажім, у Зарічного. Юрко і без того сидить йому в печінках.

Може, є в селі хтось такий не з наших, розумієте, що міг би за гроші пустити на ніч?

— Є! Є! — вигукнули три голоси зразу. Бронко здав собі справу, з якого клопоту вивів хлопчаків. — Чому немає? Є! Хлопці, мой, — звертались зраділо один до одного, — у Михайла Колісника?

— У Михайла Колісника, — інформували Бронка один поперед одного, — часто ночують ті, що приїзять в село. Хата простора. Для приїжджих відведена окрема кімната. А головне, що немає малих дітей і постерунковий вже знає, що в Колісника сільський готель.

Згаданий Михайло Колісник побудувався на колишній толоці, на вигоні, недалеко кладовища. Крита свіжими дралицями хата вирізнялася здалека і у півночі вечора.

Парубки показали, куди заходити на обійстя, а самі повернули в село. З темряви поринула пісня:

...Два голуби воду пили,
а два колотили...

Поклопотавшись з досить штудерною[117] хвірткою, Бронко ступив на подвір'я. Світло з хати падало якраз на пса біля буди. Він ліниво гавкнув раз і повернув голову в бік хати: виходить господар чи треба ще раз нагадати, що на подвір'ї чужа людина?

На ганок вийшов дебелий мужчина в білій сорочці.

— А чи не міг би я переночувати у вас, газдо? Втратив я поїзд у Ставках.

— А чо би ні? — відповів низький бас. — Пса не бійтесь. Ви-но підійдіть к нему, то зараз сховається у буду. Якраз добрий на злодіїв. Параско, — повернув голову у сіни, освітлені смугою світла з кімнати, — посвіти чоловікові у велику хату.

— Та най пан увійдуть сюди. Може, повечеряють з нами, — озвався з світла дзвінкий сміливий жіночий голос.

"Господиня не з покірних", — прийшло Бронкові на думку.

Увійшов до хати. Над плитою, нахилившись, поралася жінка.

— Добрий вечір!..

— Добрий вечір, — відповів той самий сміливий голос, але спина не розігнулася, і обличчя не повернулося в бік гостя. Бронко помітив, що господиня одягнена по-святковому. Посередині добротної шерстяної, перетиканої золотими нитками запаски ішла вздовж складка від довгого переховування у скрині. Либонь, затримавшись у селі, молодичка взялася готувати наборзі[118] вечерю, щоб задобрити сердитого з цієї причини чоловіка.

На плиті зашипіло. Жінка метнулася до відра з водою, що стояло на ослінчику зараз же біля дверей.

Бронкові видалося, що господиня дому чимось схожа на Юрка Зарічного: вузьке обличчя, тонкий, продовгастий ніс, кошлаті темні брови і довга шия та ноги.

Несучи квартиру з водою, вона, мабуть, хотіла обминати гостя, щоб не хлюпнути на нього, і круто повернулася до плити, але притому так із-за плеча зиркнула на Бронка, що він відчув її погляд у хребті, наче укол шпилькою.

"Тьфу, на пса уроки!"

— А мо', ви повечеряли б з нами? — досить байдуже чи то запросив, чи то поспитав господар. — Моя газдиня запізнилася сьогодні... при неділі.

— Дякую, дякую... Можу, — відразу заявив Бронко свою готовність взяти участь у трапезі.

Був голодний, як приблудне щеня. А крім того, — не хотілося йому тепер аналізувати, звідки це пішло, — хотів продовжити своє перебування поблизу господині дому.

Господар (мабуть, це належало до його почесних функцій) взявся ниткою, прикріпленою до ручки кружка, кряти мамалигу на пластинки.

У великій полив'яній мисці парував борщ.

("У Загайчиків теж був борщ на обід. Тут, мабуть, всі варять в неділю борщ, щоб мати спокій на цілий день").

— Налий панові в тарілку та подай залізну ложку. В нас, мо', вам казали в селі, ночують різні пани, то ми вже стараємося, аби було, як вони люблять...

Не хотів їсти окремо. Дурість зайшла на нього. Хотілося йому мати її поближче й подовше навпроти себе.

— Не треба мені окремої миски. Дайте лише ложку. Ні, слухайте, не треба, — доторкнувся її руки, і знову гостре до болю відчуття черкнуло йому по нервах.

Коли взялись їсти, якось само собою виходило, що їх ложки одночасно ритмічно набирали з миски. За кожним разом, коли ложки підводились на висоту рота, їх очі зустрічалися. Було в цьому якесь приховане, злодійське порозуміння, яке відчували вони обоє. Не знали ще одне одного, а вже порозумілись між собою.

Коли кінчався борщ, його і її ложки заплутались у вузькому дні миски і вдарились одна об одну. По дурній асоціації Бронкові вдарила в голову кров.

"Що за дідько? Дотепер дерево було поганим провідником тепла".

Скінчили вечеряти. Господиня квапливо стала готувати свині їсти.

Бронко заздальгідь був певний, що цебрик з хати винесе господар. Мало того:

— А ти як виллеш свині, то почекай, аби вона з'їла. Бо інакше вифолькає рийкою з корита. Там коло корита лежить прутик. Бий, як зачне рийкою розкидати. А потім заглянь у стайню до корови. Вчора ввечері втримала ногу між ланци і була б задусилася, якби я не надійшла.

Господареві забаглося ще цигарку викурити в хаті, очевидно, щоб не йти з вогнем до стайні.

Бронко від нетерпіння не міг спокійно всидіти.

Йому стало здаватись, що коли за тим безшиїм великаном замкнуться двері, то тут станеться щось неповторне, одноразове в житті.

Чого сподівався від тієї жінки?

Чого прагнув би, коли б мав на це право? Нічого не знав. Взявся його блуд, як кажуть у народі, і вже не міг відповідати за себе.

Відчував наростаюче нездорове піднесення, яке начебто передавалося йому від неї. Заливала його повінь, а він не опирався і не волав рятунку, бо знав, що однаково доведеться йому згинутися в каламутних хвилях води.

Бачив колись такий сон у дитинстві.

Господиня взяла лампу з стола. Заграла тінь на стелі.

— Тепер я вам покажу, де будете спати.

Пішов за нею через досить просторі сіни. Побоювався, щоб не спіткнулася з лампою. У великій хаті заносило кожухами і засушеними зелями.

Господиня поставила лампу на стіл. Від вікон заслонила світло бербеничкою[119] наповненою сушнею.

Бронка неприємно вразило розстелене ліжко. Бридився спати після когось у непровітрений постелі.

Звільнивши руки, молодиця, за манерою сільських жінок, підперла рукою підборіддя і на крок підійшла до Бронка. Бачив, як неспокійно у неї на шиї грає жилка.

— Ви мене темуєте?[120] — спитала покірно.

Бронко натужив усю свою пам'ять, але, на жаль, це симпатичне лице не будило в ньому жодного спогаду. Ручився б словом честі, що бачив її вперше в житті.

Жінка сміялася до нього очима і чекала відповіді. Вся її постава говорила: "Придивись краще. Пригадай собі. Ти ж знаєш мене. Згадай".

Був безсилий супроти абсолютно білого полотнища своєї пам'яті. Ніколи її не бачив. Це, либонь, вона переплутала його з кимось іншим, але, щоб не образити її жіночності, сказав виминаюче:

— Ви тільки допоможіть мені згадати, де ми познайомились з вами...

— Таки не можете собі пригадати? А тому три роки у читальні? Ви приїздили тоді до Олекси Загайчикового. Були-сьте оба в читальні. Були там хлопці, дівчата... Не темуєте? Ви читали нам якусь книжечку. Обіцяли-сьте приїздити кожної неділі, але, — меланхолійно засміялася, — обіцяв пан кожух, та слово його тепле... Не було вас більше того літа, а восени трафився мені Михайло, і я пішла за нього... І за роботою перестала ходити до читальні. Темуєте вже?

Не пам'ятав, але збрехав:

— Тепер вже пригадую собі...

— Ей, якби ви на правду пригадували собі мене, то завважили би-сьте колись і в Нашому. Я там часто буваю. А ви все ходите по вулиці Легіонів. Там десь працюєте, чи що? А я вас побачила у нашій читальні і тому ще звечора постелила вам.

"Тепер ти, донцю, плутаєшся у правді, бо я й не думав ночувати у Вишні!"

— А я не збирався залишатись у Вишні на ніч. Звідки ви могли знати, що спізнюся на поїзд?

— А я знала, — почала перед ним кокетливо теревити запаску.

— Звідки?

— Бо-м вже дуже бога просила, аби-сьте запізнилися на поїзд.

— А я міг не зайти до вас. В мене у Вишні є знайомі.

— Е, то вже не кажіть. Хто з панів ночує у Вишні, то завжди або в нас, або в ксьондза.

— І всім ви заздалегідь рихтуєте постіль? — вчув у собі досаду, нелогічну смішну ревність за тих, що їх водила сюди з лампою.

— Не всім, — відповіла різко, покосившись на нього з-під примружених вій. — Чому ви так говорите? Не будьте такі можли, бо, адіт, не зауважили-сьте там, у місті, мене, мужички, а доля сама привела вас на поріг моєї хати. Бо то хата моя, — пояснила для чогось, — то мої тато поставили її для мене. Михайло пристав до мене.

Бронкові не сподобалося, що вона їхню випадкову зустріч підтягує під веління долі. І взагалі цього роду натяки в її розмові видались йому браком делікатності з боку молодички.

— А ваш чоловік не ревнивий?

Погіршливо скривилася:

— Е, такий чоловік! Йому аби жінка добре біля господарства звивалася, а поза тим його більше нічого не обходить!

Бронко не мав досвіду у флірті з заміжними жінками, сіле в цьому випадку був певний, що не помиляється, сприймаючи зневажливий відзив про Михайла як виданий собі аванс.

Молодиця ще раз поправила подушки. Здмухнула щось незримо з скатерті.

Переставила для чогось лампу з стола на карниз грубки.

До чого веде ця гра? Бронко вже був злий.

— Добраніч, — навмисне при ній почав скидати піджак.

— Добраніч, — заясніла так, ніби для щастя й було їй потрібно лише почути цей голос. — Води не треба вам на ніч? А чоловік казав вам, що пса нема чого боятись?

Вона було попрямувала до дверей, але з півдороги повернулася.

— А дверей не замикайте на защіпку. Ніхто вас не вкраде, — додала й зайнялася рум'янцем.

І не отямився, коли випурхнула з кімнати. Кілька хвилин пізніше Михайло бряжчав в сінях відрами.

"А дверей не замикайте на защіпку..." Здуріти можна, слово честі. Підійшов до дверей, помацав защіпку. Накинув її і... зараз же розщіпнув знов. Руки в нього трусились.

Треба поспішати. Згасив світло. Поквапно роздягнувся навпомацки. Чомусь здавалося, що своїм прикладом спонукає й інших лягти до ліжка.

"Спати! Спати!" — в думках підганяв Михайла. По той бік, як на зло, рипали дверима, ходили по сінях, здається, шукали щось.

Попри хату проїхав віз. Бронко закликав незнайомого погонича. Який там чорт мордує його, вже повинен би спати о цій порі!

Все пішло в його думках навпаки.

Дотепер відчув насолоду від того, що перемагав себе. Змагав бестію в собі. Тепер навпаки. Мав передчуття дикої розкоші від того, що раз у житті не буде ставити собі рогаток.

Осатанілі коні вирвались з рук погонича і женуть з гори без гальма й віжок. У друзки рознесуть віз, попроколують собі черева на палі, порозтросують голови об кам'яні фігури — чорт з ними!

Палав увесь. Певно, і гарячку мав у всьому тілі, але коли зовнішнім боком притулив до лица долоні, відчув, що аж пашать від жару.

Лежав виструнчений, напружений, весь зосереджений в очікуванні одного звуку — клацання клямки.

Запідозрив, що почав галюцинувати. Причувся йому шерех по той бік дверей. Відсунувся під стіну, щоб зробити їй місце біля себе. Весь спітнів від великого напруження нервів.

І як у хворобі, після поту найшла на нього розслабленість. Зовсім охляв. Помацав

рукою груди, обличчя, мокре волосся.

З хвилину полежав розслаблений. В охлялі руки й ноги почали вливатись сили. Встав з постелі і накинув гачок на дверях. Був знову давнім собою. Був тим, з ким вже можна було поговорити на розум.

Повернувся думками до Ольги.

Сьогодні зранку, їдучи у Ставки, мав видіння, як поміж трав і квіток несе своє біле щастя на руках. Хвилина слабості — і міг, дурень, спаскудити все.

Втім, слух його знову насторожився.

Наче обережно рипнули двері з хатчини.

Підвівся на лікоть.

Тиша.

Не чути, щоб хтось проходив через сіни.

Втім, клацнула клямка раз і ще раз уже сильніше.

І знову тиша.

Була і пішла. Пішла і не вернеться.

Бронкові страшенно захотілося поглузувати над собою: сурміть, сурми, бийте, барабани, готуйте маніфест — мораль перемогла! Броніслав Завадка ще раз скрутив себе у баранячий ріг. Карбуйте переможцеві медаль з чистого золота. Квітчайте йому чоло лаврами.

— Замовкни, дурню, — вимовив уголос і провалився у сон, наче у прірву.

Коли пробудився, переконався, що спав з затиснутими кулаками. Почував себе розбитим, мовби після великої кількості медичних банок на тілі.

Не хотів бачитись з господинею дому.

Одягнувся й тихо вийшов надвір. Михайло порався біля дровітні. Привітався.

— Скільки я вам винен за нічліг?

— Про це ви з жінкою говоріть. Це її прибутки... Вона вже встала. Я зараз покличу її.

— Не треба, — гостро заперечив, аж Михайло видивився на нього. — Прошу, передайте жінці, — тицьнув у кулак більше, ніж могло належатись. Хотів чимскоріш покинути цей дім.

Коли вийшов на поле, пройняв його вранішній холод. Десь у куці тоненько цвенькала невидима пташка. Коли ж ти спиш, небожатко, якщо вже так зрання при роботі!

З боку фільварку заторохкотіла фіра. Бронко зрадів, начеб мав зустріти не Гершка, а давно не баченого друга.

Зоня Річинська чекає на відповідь від Вацлава Ясінського, і в цьому тепер увесь зміст її життя. Це зовні спокійне очікування так турбує її, що Зоня втрачає нормальний сон. Звечора засне трохи, а потім десь коло півночі прокинеться раптово, відразу твереза, піднесена, і в такому нервовому, напруженому очікуванні світанку лежить, доки сон знову зморить її. Дивно, що ці безсонні ночі не виснажують її фізично. Можливо, реакція прийде пізніше, поки що це нервове напруження, замість

послаблювати, пожвавлує її. Зоня лише з потреби руху, що вирує тепер у ній, порядкує в шафах, вигадує нові паперові прикраси для полиць у кухонному буфеті, перебирає насіння квітів, хоч весни ще ні видати, ні слухати.

Мариня робить з Зониної поведінки свої висновки:

— Бачуть їмосць, що значить посада. Ще її нема, а наша Зонця зовсім відмінилась.

— А бачить Мариня! Скільки-то разів я говорила і Марині, і покійному егомосцеві, що в Зоні тільки натура така, що мусить у всьому наперекір іти...

Коло одинадцятої вранці Зонине очікування досягає zenіту. Приблизно тоді починає розносити листоноша листи по їх вулиці. Момент, коли листоноша наближається до воріт їхнього будинку (увійде чи пройде?), такий гострий, що у Зоні починає шпигати в серці, листоноша минає ворота, мовби навіть болить діафрагма, і Зоня, хоч розчарована, поволі починає відходити. Гостра, до фізичного болю, напруга спроквола знижується.

А може, куратор, той татків Вацик, викличе дочку померлого приятеля приватним порядком до себе? Тоді, на похороні, Зоня не надавала особливого значення фактові, що між іншими телеграмами українською мовою була і одна польська. Автор її, Вацлав Ясінський, складаючи свої співчуття вдові померлого, висловився про нього, як про людину великого серця. Тепер обставина ця набирає іншого значення.

Може, Ясінський захоче особисто потиснути руку дочки тієї небуденної людини, якою, безсумнівно, в його очах був покійний татко? Справді, така можливість не виключена. Зонина збуджена уява перетворює цю можливість на дійсність в найближчому майбутньому. Поруч з іншими труднощами, які треба буде їй перебороти до тієї зустрічі, виникає одне: вона не може стати перед куратором з такою шкірою на обличчі, як оце тепер у неї. Просто тому, що його око там, у Львові, звикло до гладких, наче налакованих бузь[121] і тому Зоня для пристойності мусить теж поправити свою церу[122]. Пригадується один (чи не від тітки Клавди?) знаменитий рецепт очищення шкіри від прищів. Перед сніданком натще, а ввечері перед самим сном пити вивар з польових братчиків. Зоня купує в аптеці ці ліки і послідовно наказує Марині вранці і ввечері готувати собі чай з цього. Жовтавий, з млосним запахом, ніякий на смак напій, якого Зоня героїчно випиває літр щодня. Така велика кількість рідини, на Зонину думку, повинна прискорити добрі наслідки. Вона тепер і спати лягає з дзеркальцем під подушкою.

Мариня має привід для зловтішності:

— Ая, тої самої! Та гербата так pomoже паннунці, як умерлому кадило! Треба менше злоститись, то й прищі зникнуть. То все від злої крові.

— Мариня так розуміється на медицині, як вовк на зорях! — відгризається Зоня, але зауваження Марині скеровує її думки в ще один бік: а може, не покличе її Ясінський до себе з тої простої причини, щоб не виглядало, ніби він демонстративно протегує гайдамацці? Може, потихеньку дасть їй посаду в своїй окрузі так, щоб не знала права, що робить ліва? Може це статись навіть зараз, на початку другого шкільного півріччя. Господи, а тут, як на те, немає нічого готового в дорогу! Воно,

звичайно, так і буває, що лише коли доводиться нам вибиратись кудись, виявляються всі дефекти в нашому гардеробі.

На Зоню знаходить нова гарячка. Треба церувати панчохи. Парадні — і ті знищені. На селі все пригодиться. Виявляється, що кілька сорочок потребують нових наплічників. Підв'язки одержують нові гумки. Починається спеціальне прання вовняних речей. Перуться вони в "аквіляйці" і полощуться у виварі з білої квасолі. Ідуть до шевця в ремонт усі черевики, навіть літні, — бо хто знає, чи там десь буде порядний швець? До сорочок пришивається нове мереживо, щоб виглядали, як нові.

Олена, підбадьорена надією, принагідно навчає Зоню на нову дорогу життя.

— Як нагромадиться тобі прання, то найкраще взяти пралю до хати. Бо я знаю, як то з сільськими бабами, коли дати їй білизну... Мило вкраде для себе, а білизну випере в лузі. А луг то добрий для сільських сорочок з льону і конопель, а фабричне полотно зразу пожовкне від нього так, що і відіпрати потім годі...

Зоня слухає і не слухає. Уже кілька днів очікування листоноші тримає її нерви в напруженні.

Якось пригадала, що відповідь від Ясінського може прийти поштою "експрес", а таку приносить спеціальний посланець о першій-ліпшій годині дня. Зоня тепер неохоче навіть виходить з хати. Не подарувала б собі, коли б хтось інший перехопив першу радість звістки зі Львова. Коли трапляється так, що мусить піти на примірку до кравчихи, то наказує Марині:

— Якщо випадково прийде лист до мене, а нікого дома не буде, то хай Мариня підпише сама. Але не писати "Софія Річинська", тільки — чує Мариня? — "За Софію Річинську Марія Михалків". Розуміє Мариня?

— Тої самої! Вчать мене плакати! Мало тих векселів, ще дитваком, підписувала?

— Які векселі? Що Мариня плете? Мариня знає, що таке вексель? Що Мариня якісь байки розповідає? Таж на векселі мусить бути власноручний підпис, бо інакше кримінальна справа... Перевіряють же кожний підпис...

— Тої самої! А як завіє або з осені розкисне болото, а ручитель живе за милу від села, — то що робити? Бувало, поприходять до мами сусіди та й просять: хай, кажуть, Маринка підпише того чи онтого мого ручителя. Задурно не схочу. А мені що? Коби тільки перо було зручне... А ви кажете — байки! Файні мені байки! Але як паннунця хочуть, щоб написати "За Софію Річинську", то хай буде паннунці "за". Я кажу, що того не потрібно...

Зоня виходить з хати, а Мариня мие руки милом і витирає їх старанно не ганчіркою, а рушником, як належить, щоб не поплямити часом урядового листа.

— Не було листоноші? — запитує Зоня, по якій відразу видно, що поспішала додому.

— Ні, не було.

І Мариня знову береться за свої кухонні заняття, не оберігаючи більше рук, а Зоня знову входить у шкіру, в яку на часинку впакувала була з конечності Мариню.

Та одного дня з найнесподіванішого боку в напружену атмосферу очікування раптово приходять розрядження.

Сталося так, що зайшла Славина товаришка Оксана. Не поїхала до Львова в університет, бо... роздумала собі. І добре зробила! Що кому дають сьогодні університетські студії? Іноді стають вони навіть перешкодою для того, щоб одержати таку-сяку роботу. Підприємства — хіба ні? — бояться людей з університетською освітою. Керівники підприємств вважають їх нездатними до фізичної праці, а крім того, вони не хочуть скупчувати на своїх підприємствах вибитий з колії, незадоволений елемент. Оксана правду каже. Заміж не вийшла, бо так само роздумала. По-перше, має ще час. По-друге, на сьогодні виходити заміж майже непристойно. Кожний дурень може собі уявити, що вона не іде заміж, а женить на собі якогось безробітного. Потрете, вона не бачить кандидата, який відповідав би вимогам, що ставить їх до свого майбутнього чоловіка. Збиралась вона поступити на сцену. Так! Серйозно. Ходила навіть пробувати свій голос і загалом сценічні дані. Все було б добре, але хтось з театральних заздрісних жінок — точніше, боячись конкуренції, — підбурих режисера проти, і її, ясна річ, не прийняли. Тепер вона, не заробітку ради, ні-ні, тільки на злість своїм старим, є інструкторкою при спортивному товаристві "Стріла".

— Мої старі завжди мені очі випікали спортом. "Будеш хліб з того скакання їсти, чи що?" А тепер їх чорти поривають, що саме зі спорту їм хліб! Вісім років посилали мене до гімназії, а тепер з гімназійної матури стільки користі, як з торішнього снігу, а мій спорт, прошу, дуже-таки став мені у пригоді! Ах, коли б ви знали, як я своїм старим на нервах граю!

Вона лепетала, не зводячи очей зі свого відбитку в дзеркалі, зарум'янена від морозу, була навіть гарненькою, коли розмовляла.

— Але чого то я до вас зайшла? Я, тобто не я особисто, але моя "Стріла", панно Зоню, розраховує на вас!

— Зоня не може іти, бо вона чекає на посаду зі Львова, — хотіла пожартувати Слава, і так дізналась Оксана, що Зоня подалась на посаду у Львівську шкільну округу.

— І поліція видала вам свідоцтво лояльності?

Оксана мала намір поглузувати й собі, але спантеличений вигляд Зоні переконав Оксану, що та справді не розуміє.

— То ви не знаєте, що значить — свідоцтво лояльності?

Ні. Зоня вперше чує про щось подібне. Що це таке?

Оксана виголошує до свого відбитку в дзеркалі (рум'янець уже зник з обличчя, і вона навіть сама собі подобається менше) цілу лекцію на тему "Що таке поліційне свідоцтво лояльності?".

Отже, українці, які хочуть одержати державну учительську посаду, мусять, крім матурального свідоцтва ("так", — притакує в думці Зоня), крім свідоцтва моральності (цього Ясінському навряд чи буде потрібно), лікарської довідки, автобіографії і метрики, мають додати це свідоцтво лояльності, затверджене місцевою поліцією.

— Але як, ради бога, як одержати цей документ?

Оксана все знає, і саме це стає трохи підозрілим.

"Звідки ця непримиренна, принципова осібка знає всі закапелки життєвої

угодовщини?" — міркує собі Зоня і з виразу обличчя Слави розуміє, що та думає так само. Та враження потім. Тепер треба довідатись, як практично можна виходити оте свідоцтво. Дорога, як інформує Оксана, проста. Треба подати до поліції прохання про свідоцтво лояльності. Добре було б зав'язати, між іншим, як то називається, добрі взаємини з найближчою поліційною командою...

— Як то, — вибухає Слава, — особисто знайомитися з поліцаями, може, ще й залицятися до них? Бо що, власне, мають означати ці добрі взаємини з дільницевою командою? Знаєш, Оксано, я тебе просто не пізнаю!

Слава хоче вийти з кімнати, але Оксана з неприємним удаваним сміхом обіруч хапає Славу, обкручує на місці і примушує залишитись. Звичайно, Оксана так, пожартувала собі. Бо, справді, між нашою інтелігенцією трапляються і такі казуси. Щодо панни Зоні, то їй треба подати прохання і чекати. Решта залежить уже від поліції. Поліція має нового кандидата на лояльного громадянина. Вона розпитує про нього сусідів. Пошукає трохи в його політичному минулому. Іноді поліція може навіть у хату добратись. Може це зробити поліцай у мундирі, зайшовши до хати зовсім з іншого, дрібничкового часом приводу, наприклад, чому ганок не заметений, чи щось подібне. Можуть вони цю справу доручити й таємному. Тоді той одягається електромонтером чи якимось торговельним агентом. Це найнебезпечніше, бо ніколи не знати, з якого боку він підсядеться до людини.

По відході Оксани Зоня упала в розпач!

— Загинула моя посада, ані мови, що пропала! Колись, хай мама добре пригадає собі, приходив сюди якийсь, ніби від санітарної комісії... пригадає собі мама!

— Зоню, Зоню! — напоумнює Слава. — Ти забуваєш, що тоді ще не подавала прохання про ту лояльність! Господи, що тут твориться!

Слава хапає себе за голову і вилітає до кухні, де Оля і Неля в'яжуть філе.

Зоня кричить навздогін:

— Ага, ти гадаєш, що вони такі дурні, як ми розумні! Не бійся!

Слава грюкає дверима. Спокою, спокою! Зоня люто відчиняє їх навстіж. Вона мусить виговоритись, бо вона, а не хто інший, права:

— Ти мусиш знати, що поліція перевіряє кожен урядовий лист, який виходить із нашого міста. Не бійся! Вони давно вже занотували в себе, що клопочуся за посаду, і тепер тільки чекають, коли звернусь за свідоцтвом лояльності... а між тим, так, сестричко, так, збирають матеріали щодо мене... Мама пригадає собі, приходив якимось той, ніби з санітарної комісії? А в нас стіни в кожній кімнаті обвішані рушниками та різними Шевченками-Франками, ніби приміщення "Просвіти". Він говорить — мама пригадає собі ту сцену? — по-польськи, а нашій Маринечці ніби язик покрутило, тільки по-українськи бевкає. Гарне він здобув поняття про мою лояльність.

— Дитино моя, — жахається Олена, — а по-якому ж мала Мариня до нього говорити? Та покійний татко...

— А власне, — підхоплює Мариня, — не знати якої кому потрібно! Покійний егомосьць не раз сварили мене, що ніби хату соромлю тим, коли часом якимось польське

слово скажу... А тут маєш, Гандзю, книш! Накинулися за те, що не говориш польськи... Агі! Та агі!

Вона кладе кулаки навхрест під пахви і зорить на Зоню темним зловісним оком. Олена, як тінь, стає між нею і Зонею.

— Моя Мариню, Мариня бачить, що Зоня нервує. Чому Мариня не змовчить? Я кожному з вас поступаюся, щоб тільки спокій був, а ви лише шукаєте собі зачіпки одне з одним. За життя нашого покійного татка було так, а тепер інакше... І чому Мариня не хоче розуміти цього?

Мариня не може перечити Олені. Про це знають не тільки вони обидві.

— А чи я не кажу, що на таку погану кров — то і братчики не допоможуть? Чого то паннунця зараз такий галас дома зняли? Таж той з комісії був не тільки в нас, але ходив від хати до хати...

— Певно, що ходив! Випитував сусідів. А що вони могли добре про нас сказати? Сестрички мої всі, як одна, тільки вишивані блузки признають... а Мариня ще й жовто-блакитну стрічку в коси вплела...

— Яку ви мені дали, таку й уплела... Але чого б я на іншого казала, коли сама грішна, та паннунця самі, навіть у жалобі, носили вишивану блузу.

Замість відповіді Зоня прикушує верхню губу. От хамка! Недарма ж вони про себе і прислів'я склали: "Масти Федя медом, а Федь таки Федем!"

Їм тільки поступись, то вони чемність зрозуміють як доказ твоєї кволості.

— Мариню! — голос Зоні звучить різко і безапеляційно. — Хай Мариня візьме стільця і зніме в їдальні портрет Шевченка і винесе бюст Франка з салону. Можна теж у середньому покої познімати вишивані рушники з святих образів. Що то за просвітянщина! Скоро, Мариня, — тим самим безстороннім голосом хоче підігнати Зоня, бо бачить, що та не виявляє наміру рушити з місця. Навмисне. Так, навмисне вдає з себе кам'яну, глуху річ, а не людину.

— Мариня чула, що до неї говорили?

Зоня підступає ближче до Марині і не кричить уже, а сичить просто в обличчя. Мариня мовчить. Тупо, без виразу, з прихованою темною силою в зіницях дивиться кудись у вікно.

— Мариня чує чи не чує! — високим дискантом вигукує Зоня, полотніючи.

Вбігають Неля й Слава.

— Що сталося? — звертається Неля до Марині, бо та здається їй спокійнішою. — Що сталось?

Мариня хоче розповісти Нелі і, на превелике здивування, розплакується в голос. Сховавши обличчя в фартух, вона виходить з кімнати.

Сцена ця на кожного з присутніх справляє своє враження. Слава, ошелешена, поглядає то на матір, то на Зоню. Ще ніколи не бачила вона, щоб Мариня плакала. Розповідали про Мариню, що колись-колись, ще кохаючи Василюшку, іноді поплакувала по кутах, але Слава того не пригадує.

Олена тихенько заплакала й собі. Вона-то, похлипуючи, й розповіла Нелі, що

сталось між Зонею та Маринею.

— Що то має означати? — похмуро запитує Неля Зоню, яка встигла вже отямитись, ба навіть прибрати зухвалу, самовпевнену позу.

— А це має означати те, що я не гадаю через вашу Україну без хліба сидіти...

— "Вашу"? Відколи-то Україна стала "ваша"?

Неля намагається зберегти рівновагу. Спершись долонями на раму вікна, стоїть вона плямисто-червона, задихана, негарна навіть. Ніхто ще не бачив Нелі такою. Це впливає на Зоню.

— Не будь дурною, — озивається вона примирливо до Нелі, — це лише тимчасово так, поки я собі лояльність вироблюю!.. — І, бачачи, що Неля зовсім не реагує на її слова, додає: — Просто біда з нашими українцями, що не знають хитрощів у політиці...

Неля не обзивається...

— Ти якби була трохи мудрішою, якби трохи хоч хотіла мамі допомогти, то на цей час дала б собі спокій з різними Романиками та Івашковими, Як це виглядає збоку, подумай сама: одна сестра старається про лояльність, а друга тягається з увістами.

— Ні, — глухо, але твердо вимовляє Неля, на щоці в неї знову виступає лапчаста пляма.

Зоня підходить до неї, кладе їй навіть руку на плече, але Неля відкидає її.

— Слухай, Нелю, я хочу з тобою по-доброму... Чого мама плаче? Скажи сама, кому з того користь, що ти цілими годинами під тюрмою висиджуєш? Йому тим не допоможеш, а мені... нам... мамі... можеш пошкодити, і як ще пошкодити...

— Я сказала "ні" — ти чула! Ні! І не смій мені чіпати портрета й бюста... бо буде скандал...

— Ти що? — мружить Зоня очі так, що видно самі голки зіниць. — Може, битимеш мене?

— Боюсь, що й до цього може дійти... — побілілими устами відповідає Неля.

— Діти... що ви? Діти... — починає ридати Олена. Вона не вміє нічого іншого сказати. Щораз то більше відчуває себе чужою між власними дітьми, щораз то менше вміє зарадити собі з ними, бог один знає, чия це вина: її чи дітей?

Шевченко й Франко врятовані. Кілька днів після цього випадку в домі особливо мовчазно. Так дивно: люди, що прожили вкупі вік, зараз не відчувають потреби обмінюватись думками. Мовчки сідають і споживають обід, мовчки стелять собі постіль.

Ця мовчазність, хоч і впливає із взаємної недоброзичливості, робить усіх, бодай зовні, уважливішими. Одне одному заздалегідь поступається з дороги.

— За татка ніколи не було так нудно, — скаржиться тихенько Слава Нелі.

— Ах, за татка...

Неля, здається, вже не вірить в такий час, коли батько був з ними.

Через кілька днів усе поволі стає, як раніше. Починається з того, що Зоні знову потрібно кудись піти.

— Мариню, якби всі вийшли з дому, а прийде поліцей до хати, то хай Мариня прийме його чемно. Не так, як то Мариня вміє... викричатись на поліцей, мов на

якогось пса.

— Ей, або то така велика різниця?

— Хай Мариня свої зауваження має для себе, — добре? А тепер слухай уважно, що я кажу. Якби прийшов незнайомий пан, бо Мариня чула, що то може бути і таємний у цивільному одязі, і став випитувати Мариню про нас... про мене... то хай Мариня скаже, що в нашому домі політикою ніхто не займається, що покійний татко походив з польської родини, що в нашого прадідуня вдома говорилося тільки по-польському... Розуміє Мариня?

— Ади, що тут є не розуміти?

Олені Зоня теж зауважила:

— Чого то мама вічно в тому обридливому фартусі ходить? Мама знає, які поляки вражливі на зовнішню елегантність, хай мама одягне зараз чорну репсову сукню. І хай мама так ходить, доки нарешті здобуду ту лояльність. Розуміє мама? Треба чимось заімпонувати поліцаєві, коли прийде вивідувати.

Незважаючи на всі приготування, поліцай таки не появлявся до хати. А коли й був, то тільки таємний, той самий, що колись видав себе за санітарну чи ремонтну комісію.

Та, замість поліцаєва, прийшло щось жаданіше: Зоня Річинська одержала свідоцтво про лояльність.

Хоч як Зоня чекала на цей момент, звістку зі Львова одержала не вона, а одна із сестер. Зоні припало найнеприємніше. Вбігає (з часу, коли прохання пішло до Львова, вона не могла нормально рухатись) до їдальні і бачить сцену: на дивані жовта, з синюватими тінями під очима лежить горілиць Олена. На стільці біля дивана склянка з водою, папірець від порошку і, це Зоня побачила найперше, великий, жовтий, розпанаханий конверт.

Ясно без слів.

Поряд стоять сестри. Зоня розуміє їх організовану присутність. Являються вони свого роду охороною для Олени перед нападом істерії з боку Зоні.

Зоня приховує розчарування, удаючи перед сестрами спокій, на який тільки здатні її пошарпані довгим очікуванням нерви.

— Що мамі? Мамі болить голова? — нахилиється вона над Оленою. — А де відмова?

Нема відмови. Кудись запроторилась відмова.

— Де відмова? — вигукує вже Зоня. — Це ж найважливіше тепер!

Шукають усі і нарешті знаходять за диванчиком, на якому лежить Олена. Зоня кинула оком на підпис і відразу засіяла:

— Я так і думала! Мама помітила? — звертається до сестер. — На цьому папері підписаний не куратор, а референт, якийсь Ягурий. Бачить мама, яке лайдацтво! Йому навіть не дали до рук мого листа! Що за лайдацтво! — вона вже зовсім опанувала себе. Машинальним рухом поправляє собі волосся над чолом, осмикує світер на стегна.

— А може, Ясінський той навмисне не хотів власноручно підписати листа? Поляки, сама кажеш, такі... делікатні...

— Ну, що за дурниці! Відомо, що і між поляками трапляються порядні люди. Немає,

не може бути, бо це дорівнювалось би образі, сумніву в тому, що приятель татка належить до кращих між поляками.

— Це абсолютно неможливе, щоб Ясінський міг відмовити! Немає іншої ради, хоч це й потягне новий видаток за собою, нема іншої ради... сама мушу поїхати до Ясінського...

— А гроші? Звідки грошей на дорогу взяти? — насмілилась запитати Олена. Від смерті Аркадія слово "гроші" втратило для неї свій реальний сенс. Воно перетворилось на зловісний знак, який передує всяким неприємностям. Там, де починається мова про гроші, напевно, заховано якусь прикрість.

— Що значить — гроші? Коли треба, то й гроші знайдуться! Я не розумію, де у мами логіка? То за двадцять, чи скільки там треба, злотих я маю нівечити собі кар'єру, чи так! Хай мама зараз-таки збереться і піде до Катерини. Що то для докторової Безбородькової тридцять злотих?

— Ой дитинко, — зітхає Олена, і губи починають їй кривитись, — має вона і свої клопоти... Ти знаєш, який Філько? Він хоче, щоб украсти в нього і поставити перед ним. Не заздри їй, бо вона має нелегке життя...

— Зате має чоловіка, — буркнула грубо Зоня.

Неля підійшла до Олени і поцілувала їй долоню.

— Хай мама заспокоїться... А ти не чіпляйся до мами! Як тобі кортить до Львова, то сама добудь собі грошей на дорогу...

Зоні стало раптом весело. Вона почала неприємно, пискливо сміятися.

— Мені? Мені кортить до Львова? Мені кортить учителювати в якійсь дірі, де дідько "добраніч" каже? Я цього хочу? Ха-ха... ха... слово даю... можна луснути зі сміху. — І, так само раптово заспокоївшись, вона звернулася до Олени: — Мама мусить позичити мені на дорогу свої чорні рукавички... Слава, а ти шалик "ангора"... Мені здається, Нелю, що твої боти кращі за мої, даш мені свої. — Раптово схопилась за голову. — Чекайте... чекайте, як довго п'ю я вже оті братчики?

Сьомий день, цілий божий тиждень, триває п'ятника у вишнянському кооперативі.

П'ють не пияки і якісь фентики, а газди і патріоти.

Важко занедужав наш кооператив і вже, мабуть, не зведеться на ноги.

Єдині ліки, які можуть врятувати не самий кооператив, а бодай капітал пайщиків, — це горілка уроздріб і пиво з грубим шумом.

І пішло гасло по селу, як вогонь у суховій: вважаєш себе за свідомого патріота і українця — йди у кооператив і пий.

Шкодить тобі горілка чи пиво — заплати сусідові чи кумові, але не причинитись для загального добра не маєш права.

За сім днів випили газди запас горілки, розрахований на два місяці. Заки прибуде нова партія монопольки, газди сидять за столом з гембльованих дощок і цідять крізь зуби пиво. Пиво перекисле, мутне, але тим більша заслуга патріотів перед громадськістю.

Заходить Курочка за сірниками. Тут треба сказати, що він ще першого дня, як

почалася ця патріотична акція, закотив на своє подвір'я чвертку пива, а заплатив у півтора раза більше, ніби враховуючи шумку на пиві. (З цього боку причепитись до нього не можна. Що правда, то правда).

Дарма нахваляється Штефан, що ще такий не народився, щоб бачив його зажуреним, але сліпий бачить, як він сильно подався за останнього півроку. Пожовтів, очі помутніли, а колись гладке підборіддя теліпається тепер, як шкіра на шиї у старої корови.

Замовив для пристойності гальбу пива. Хотів випити її навстоячки, коли завважив його Мартинчук:

— А ти що, Курочко, відколи зятя у шляхтичі рихтуєш, то вже з нами за один стіл і сісти не хочеш?

— А може, й не хочу, — бутно[123] відповідає Курочка, аби той собі не подумав, що боїться з ним у бесіду заходити. — Але я не такий чоловік... посуньтєся, присяду і я, хоча бочка пива ще тиждень тому була в мене дома. І заплатив я, як має бути...

— І чекатиме те пиво осіннього празнику, — від неохоття кидає Мартинчук.

— Який-бо ти, Мартинчуку, — не лається, а журить його Штефан Курочка, — дурний на язик. І куди він тебе, мой, заведе? Видиш, не хотівсь мене послухати, як я говорив, газди чули, аби злагода між нами настала.

Мартинчук. Не хотів-єм.

Курочка. А казав я тобі: варуйся, бо вкушу.

Мартинчук. А я казав, що не боюся таких, як ти.

Курочка. Ая хоч би не хотів, то мусив тебе вкусити, бо рахувати — теж якийсь гонор мав і кобилі з-під хвоста не випав.

Мартинчук. Ти маєш бджоли, тож повинен знати, що бджола як вкусить, то й сама здихає...

Регочуться газди. По-перше, що смішно воно сказано (бо ще й згадали, в якому місці та бджола жало носить), а по-друге, пиво хоч і прокисле, але свої градуси має.

О, Курочка не любить, аби з нього і жартома сміялися.

— Мой, — зривається з лавки, але великий Филимон відразу втолочує його назад на неї, — ти, ти гадаєш, що я вже без жала?

Мартинчук. А що тут гадати — докажи! Ану, хлопці, скидайте штани з пана Курочки, побачимо, чи є жало, чи вже нема.

Курочка. Ану, тільки пальцем торкнися котрий моєї гузиці...

Василь Загайчик. Ай, я б не побоявся твоїх погроз, якби не так далеко до прала руки мити. Ха-ха-ха!

Бачить Штефан, що не виграє з ними на язики, і рубає просто:

— Мартинчуку! Чуєш, кінець діло хвалить: моя дівка ходить по-молодицьки зав'язана, а твоя до суду-віку кримінальчихою так і залишиться.

Мартинчук обтирає рукавом пиво і каже на ці слова таке:

— Вір мені або не вір, бо ти, кажуть, не віриш нікому, лише сам собі, і то у велике свято, але я не хотів би такого щастя своїй дитині, як твоя "богородиця" має за

чоловіком.

Курочка. Мой, ти рахуйся з словами, бо я свідків маю повну кооперативу...

Мартинчук. Правда, свідки є, можеш подавати в суд, лише я не знаю, чи це образа для молодиці, як хтось порівняє її до самої богородиці... Я б сказав, що то скоріше богохульство. А щодо моєї Марічки, то тут твоя правда. Я і сам собі гадаю, що колись про неї будуть в газетах писати, як дівчину за ніщо в кримінал запроторили та катували там... може, за це одне ще і її дітей будуть шанувати та у президію за стіл саджати...

Курочка. А шляк би його трафив, куди він гне! Ти що? Знову про свою Советську владу натякаєш? Вже раз поривали-сьте ся до пана Загурського заводити Советську владу... Добру владу дали вам улани по задницях. Я не кажу, що Загурський — сумлінний, чоловік, але такого ще не було і не буде, щоб хлоп витяг кілка з плоту і йшов бити пана, тому що він пан... Тьфу!

Мартинчук. Це ти правду кажеш, Штефане, що дрюк з кулею — не рівня. Але що ти на те скажеш, що у Ставках дрюк показався сильнішим від кулі? Військо йшло на нас з гверами, а ми одними вилами та колами, — а хто перед ким уступив?

Курочка. А ти знаєш, що всі з тих жовнірів по військових криміналах, а дехто й не живе, може, вже. Мой, я служив при війську і знаю, що таке польовий суд.

Загайчик. Де рубають ліс, там тріски летять.

Курочка (вже трохи замакітрений тим перекислим пивом, хихикає, як ота дівка, що вперше парубочу руку в пазусі чує). А пір'я... хі-хі... я встаю рано, що за хмарник? Вліті сніг падає... а то пір'я з ваших подушок літало так по селу... хі... хі...

Мартинчук. Та що там пір'я, Курочко? Прало маємо, ріку маємо, качки і в найбільшого водяться, будуть подушки ще й не такі! А те, що улани трохи нам задниці потріпали і по ребрах поскобтали, то за це дай їм, боже, довге та легке панування. Правду кажу, Штефане, що мій покійний дід відповідав, що в мужика, в такого, як я чи мій кум, а не в такого, як ти, пана, глибоко-глибоко під шкірою є дика жилка.

Хлоп буде доти смирний та потульний, доки тієї жили не порушать йому. То щось таке, гейби нерв у зубі. Можна на мужика плювати, копати, топтати, а він буде гнутися та мовчати доти, доки не порушать йому тієї дикої жили... Але коли вже ту жилку зрушити, то вже все пропало. З покірнього хлопа стає люта гадюка, щоб ти ще знав! І знаєш, що я тобі скажу — оті улани, що нам задниці періщили, зрушили в нас оту небезпечну дику жилу. Тепер уже нічого не страшно навіть Пшеничному, — є він тут поміж нами чи нема? А ти, багачу, страшиш мене своїм жалом?

Курочка не допив свого пива, хлибнув ним під стіл і вже прямує до виходу.

З порога ще погрожує Мартинчукові:

— А я тобі, мой, кажу, що ти своїм язиком ще дограєшся!

Іде Штефан Курочка з сірниками за чересом, потрясається злегка, і ніхто, крім самого бога, не знає, що в нього на серці твориться.

Зятецько знову не ночував дома.

Цить!

Ніхто не сміє — ні довірених слуга, ні близький сусід — знати, що господар молоденький не спав у хаті.

Газдівство Курочок обгороджене високим парканом з дашком з цинкової бляхи, наче старовинна гражда.

Відколи Штефан прийшов на це обійстя, то хвіртка замикається тут і в білий день. Свій знає спосіб, як відчинити, а прийшлий поцокає клямкою, пес загавкає, викличе господаря з хати, а той підійде до брами, зазирне через віконечко у хвіртці і сам зміркує, чи впускати прибулого на подвір'я, чи залагодити справу так.

Домашня птиця не перелетить загороди, а й плітки не так вже видістаються з-за неї.

Хоч де ті ворота, щоб замкнути ними людські роти?

Плещуть баби на пралі, шепочуться в церкві, по-п'яному судять на хрестинах та весіллях, що Дмитро Доці не чоловік, а мальований улан. Регочуться біснுவаті, що пані Савицька, яко непорочно зачата, скоро Ісуса народить.

Най брешуть, аж їм губи потріскають. Най. Ще такий не народився, щоб побачив зажуреним Штефана Курочку. Хай журиться той, що не має на окріп закинути, а у Штефана тріщать кошниці ще від передторішнього збору.

Най брешуть, аж їм язики подубіють. Най.

Доцька ходить з своїм газдою у церкву (не кожної неділі, бо не кожної, — але кому що до того?) рука в руку, як бог приказав. Не так давно Штефан привіз фотографа з Нашого, щоб відбив молодих газдів. На великому портреті, що висить над постіллю молодих, Доцька держить руку на плечі свого газди, а він хилить голову в її бік. Якої ще більшої подружньої згоди нам треба? Так, Штефано Курочко, так, про людське око, для сусідів, для наймиття, для тих пискачок з прала — спокій і божа благодать в цьому загородженому царстві.

Кожного ранку, як і до Доциного заміжжя, скоро світ, встає Курочка з постелі, розперезаний, в сорочці поза коліна, та йде до стайні перевірити, чи своєчасно коні дістали обрік. Як і колись, не пройде повз клапоть сіна на землі, щоб не підняти його. Як і двадцять років тому, гримить на служницю, що не зробила пійла, як належить, і свині залишили картоплю в кориті. Обійде все обійстя, заверне в сад, чи хто з наймитів не забіг вдосвіта назбирати грушки з-під дерева, а потім, завертаючи назад у хату, ніби ненароком пройде повз вікна прибудови. Тихо. Так тихо, що аж серце розтріскується від тієї тиші. Не долинає звідтіль ні чоловіче здорове хропіння, ні воркотіння молодої пари, що їй ніч замала. Гляне у вікно — і за серце стисне його, наче кліщами.

Лежить Доцька на широкій постелі одна, з мертвецьки схрещеними руками, а біля неї, як на глум, неткнута, непом'ята друга подушка.

Не такої долі хотів Штефан для своєї самотності. Бог свідок, що робив, що міг, аби осушити сльози своєї дитини. Привів їй у хату того, за ким виплакувала свої очі. Для неї потоптав свій багацький гонор, не подивився, що старця бере у приймаки. Убрав нендзу, як панича. Прибудував йому хату, якої зроду не бачив би, хіба що у сні. Поставив перед ним на стіл білі калачі, мед, масло та горілку, угощайся, зяченьку,

скільки душа бажає. Стара дістала з дна скрині заповоччю вишивані пішви[124] писані верети[125], постелила постіль у три подушки — дві під голови, а одна під попереk. Лягай, Дмитрику, і спи хоч до полудня, тільки пошануй мою дитину, коли вже любити її не можеш.

Гадав Штефан, що задобрив гадину в Дмитрові, догодив чортові.

Та куди там!

Одно лише муляє серце Курочки: гей, як могли його так зрадити гроші?

Мой, та він дотепер думав, що лише від смерті не можна грішми відкупитись, а решту — все, все на світі, навіть рідну маму, можна купити, як купив він свою сваху, Параску Ілька Повішеного.

Вірив грошам, як вірному псові, а той пес ластився, доки не вкусив. Мой, та гроші були в його очах сила, якій рівної на світі нема, а виходить, що то пусті папери, які — ф'ють! — можна з вітром пустити чи до свічки спалити.

Не спить Штефан Курочка, ночами ока не змружить, доки не почує зятевих кроків попід вікнами, та думає, та все думає, що це сталося. Гей, що це за чудасія: війни не було, девальвація не наступила, влада не мінялася, — а гроші втратили свою силу? Може, яка відьма зайшла в хату і відібрала силу грошам, як молоко корові?

Мой, як він собі по-інакшому вимальовував своє життя з зятем!

Візьме, гадав він собі, три, чи скільки там новеньких срібних п'яток і стане перед Дмитровими очима підкидати ними у повітрі, ніби той на ярмарку кольоровими м'ячами. Курочка грається грішми і ніби не завважує, що в зятецька очі заблистіли, гей у ката.

Мой, очима проковтнув би ті п'яточки, коби можна. Подражнить його Штефан, подражнить, а потім візьме п'ятку між два пальці і покрутить нею перед очима Дмитрикові, гей кістку цукру перед собачкою.

— На, це тобі за те, щоб ти мені дитину шанував, — і бреньк йому п'ятку у жменю. — А це, — тягнеться за другою монетою і навмисно зволікає, щоб зять собі голову поламав, чого від нього тесть зажадає, — за те, аби до року мені внук пищав у колисці.

А що з того?

Пшик!

Зле зробив, кається, гризе собі, наче собака власний хвіст, що допустив до того, аби почесне з весілля опинилося в руках того лайдака.

Але як воно було? Згорнув гроші в хустину і передав Доці, а та, дурна, бери і віддай Дмитрові, рахувати, своєму чоловікові шлюбному.

А той почув, що кишенья в нього здулася, і задер ніс догори. Де ж пак! Скоро рік, як жонатий, а він ще жодного золотого, для сміху, не попросив у тестя. І так воно, Штефанику, і цукор є, і собачка є, біда лише в тому, що собачка на лапки не хоче ставати.

Думав, що заб'є баки Дмитрові ще більшим багатством, ніж те, що побачив у роді Курочок. Гадав, що переманить біду, коли зробить його самостійним господарем на млині.

Купив старий млин на Вишняхці, що не працював ще з 1916 року. Вже й такої міркував собі: має зять хати не триматись та дома не ночувати, то хай краще у млині пропадає. І честь Доцьки буде перед людьми крита, і гроші буде вода нести.

Пішов він план виробляти до староства, а тут кажуть йому, що сам пан секретар старости хоче з ним мати розмову.

— Добре, Курочко, — кажуть йому пани з староства, — буде млин, буде й позичка на млин.

— А мені позики не треба, прошу панів. Хто в позики заходить, то в мене вже не газда.

— Пусте говорите, пане Курочко, — викають і через пан (аякже ж!), — то буде така позичка, що й наші правнуки будуть цикати по злотому у місяць. То тільки так називається, що то позичка, а, по суті, то допомога, подарунок від держави яко такому, що вірно їй служить. Зрозумял пан, пане Курочка!

— А, якщо подарунок, то най буде! Я не жебрак і милостиню не брав би, але як панство хоче мені подарунок зробити, то не смію відмовитись.

— Ладне, — каже сам секретар, — ми вам подарунок, а ви, пане Курочка, у реванш нам теж щось подаруєте.

— А що я можу таким високим панам дарувати?

— Є таке в тебе, що можеш.

І сам цікавий знати, що це таке.

— Є в тебе зять.

— Є, прошу панства. Але навіщо здався вам мій зять, простий хлоп з села?

— А ти знаєш, Курочка, що твій зять походить з польської шляхти?

— Бодай ви здорові та веселі були, пани мої, які ви смішні! То така шляхта, що спить під однією конопляною веретою як літо, так і зиму.

— А то може бути, — аніраз не дивуються пани, — може бути. Частина польської шляхти зубожіла і зрушилася, бо не було своєї держави, а тепер треба, щоб та зрушена шляхта знову повернулася до лона своєї віри і нації.

Аби багато не базікати, скажемо тобі, пане Курочко, коротко і ясно: перейде твій зять у римо-католицьке, буде концесія на млин, буде позичка, буде кільканадцять моргів поля при парцеляції (а Штефан Курочка повинен знати, що тепер землю може набувати тільки поляк — римо-католик), буде пошана і безпека, а якщо ні — то не будемо собі кумами, пане Курочка. А то сама пані Любомірська звала твого зятя до себе в покої і переконувала, щоб змінив метрику, а він, як нам поскаржилася пані графиня, опирається. А звідки ми знаємо, чи він опирається з власного дурного розуму, чи, може, тесть намовив його на таке?

Чухає потилицю Курочка, хоч і добре знає, що такого не годиться робити при панах. Новий клопіт на його голову!

— Панове ви мої гречні та учені, коли б я мав таку силу над зятем, щоб міг його намовляти, то намовив би не тільки перейти на римсько-католицьке, але й ще на щось, о! Але ви нічого не знаєте, і мо', і знати вам про такі речі не треба. Вам скажу я таке:

зять в мене угурний, як молоде теля, прошу пробачення за слово. Коли я накажу йому "так", то він може навмисне мені сказати "ні"! Але я собі що інше думаю у своїй мужицькій голові: чи не могло б таке бути, щоб Курочка і Савицький залишились при своїй вірі, а лише велику прихильність до влади на кожному кроці виказували. Бо то недобре, я собі міркую отак на хлопський розум, коли на селі візьмуть в зуби і пришиють латку запродавця. Такий чоловік не має вальору[126] у громаді ані за зламаного шеляга. А що панам з такого невальорного чоловіка? То однаково, що горщик без дна.

Пани посміхаються і лише погладжують себе по животах: тонко ти прядеш, Курочко, але й ми не гірші майстри за тебе.

— Вмієш читати по-польському?

Курочка вигукує ображено: не лише по-польському, але й по-німецькому вміє він читати! Служив же у свій час при сорок восьмому полкові уланів, все село може посвідчити!

— А, то добре, — кажуть пани з староства, — з освіченими людьми завжди легше дійти до порозуміння.

— Так ось, почитай собі, пане Стефане, що тут написано. — Тичуть йому якийсь надрукований папірець в руки, але Курочка тільки глипнув, знав, що нічого з його читання не вийде. Сльози заступають очі, букви зливаються в один довгий черв'як, що мерехтить перед очима, наче живий.

— Не можу, прошу панів. Окуляри забувем дома, — бреше, бо жодних окулярів дома немає.

Пани такі гречні, що самі читають йому вголос, хоч Курочка й небагато розуміє з тієї ученої мови. Але пани ласкаво пояснюють йому простішими словами: в Польській державі і земля має бути вся польська, — розумієш, пане Стефане? Тому, — це не сьогоднішній закон, але його тут ще раз пригадують, — набути землю може тільки римо-католик, а русин може продати землю тільки римо-католикові. Але серед місцевих русинів, як вже згадували панове, є багато зручених поляків. Настала пора, щоб всі оті зручені поляки знову повертались до лона католицької церкви. Поскілки це переважно зубожілі шляхтичі, то такі новонавернуті будуть користуватись всякими пільгами: наприклад, на якийсь час будуть зовсім звільнені від податків, а потім будуть платити значно менші, будуть на кошт держави брати участь у всяких народових святах у Станіславі, Львові, ба навіть Варшаві, зможуть на державні стипендії вчити дітей у вищих школах і військових закладах, а головне, при парцеляції панської землі зможуть набути по кільканадцять моргів поля на дуже й дуже вигідну виплату. Будемо говорити, пане Курочка, відкрито: хто не з нами, той проти нас. Такий час настав, що українське — то те саме, що большевицьке, а русинське — то однаково, що у згоді з владою. Отже, як бути, пане Курочка?

Курочка пробує боронитись: а яка йому різниця, прошу панів, чи він русин, чи українець? До війни був русином, по війні став українцем, а тепер може знову на русина перейти. А щодо большевиків, то прошу панів і не згадувати при ньому цього

слова, так він не любить його. Самого слова чути не може!

— Добре, добре, ми тобі віримо, Курочко. А як все ж таки з зятем буде? Буде Савіцький шляхтичем, — а ти знаєш, що на загородзе шляхціц рувни воєводзе[127], — то буде і концесія на млин, і поле при парцеляції, і податків менше, сам розумієш, і спокій з боку постерункового, а в противнім випадку не чекай від нас добра. Це ми говоримо відкрито і відповідаємо за свої слова.

Що це за гаданне[128], що зять в тебе упертий і не хоче слухатись? Хто господар і голова дому — Стефан Курочка чи лапсердак, що як зимою, так і літом накривався в своєї матері однією веретою? Отже, пане Курочка, яке ваше останнє слово?

Штефан знову чуває у потилицю, але обіцяє панам ще раз переговорити з зятем. Чує, що біда коло нього. Ясно йому, що коли не буде з панами в одну дудку грати, то не тільки млина не буде мати, але й може втратити те, що від тата дістав. Як же ж бути? Де той розумний, щоб дав раду? Де?

Але як тут говорити з тим зятем, коли він ніколи хати не держиться? Як половик[129], налетить іноді на хату, щоб попоїсти, і гайда далі!

Ловив Курочка зятя, чатував на нього, наче розбійник, і таки вловив. Влучив таку годину, коли Дмитро вийшов по вечері закурити на свіжому повітрі (або щоб до Доцьки не говорити). Делікатно, обережно зайшов його Курочка: так і так, Дмитрику, як ти брав мою Доцьку, то я обіцяв тобі млин, тепер хотів би я дотримати свого слова...

Лише Штефан натякнув на пані графиню, як той метнув цигарку на землю, розтолович ногою та ще й розтер, наче черв'яка.

— То ви, як виджу, хочете, щоб я так ані разу не навертався до хати? Бо я можу.

То правда, що може.

Нещастя Штефана і його дитини в тому, що тамтой може. Сила Штефанових грошей (чисто, якби хто поробив що!) перейшла до грошей Дмитра, і тепер його гроші мають подвійну міць.

Якісь липкі гроші завернув Курочка у хустину на весіллі Доцьки, що воліла б їх у піч кинути чи у гноївку запорпати, дала вона їх Дмитрові у руки. Курочка не знає, де, в кого і скільки заробляє його зяченько, але по тому, що люди говорять, то страшні суми перепливають через його пальці!

А все то коні! Ой, коні, коні.

Коні були причиною, що взяв він того чорта до себе в наймити. Коні заважили на тому, що погодився взяти його у зяті. Коні багато винні, що той дідько хати не держиться. Коні сунуть йому гроші у руки, аби мав за що гуляти та циганок поїти.

Собачий нюх має той чорт до коней. Йому не треба ані голови сушити собі над паперами, ані спину гнути на полі. Йому вистачить поландигати по ярмарках, аби вернутись додому з набитими кишнями. Не те щоб Дмитро фактурував по ярмарках чи, може, як інші, займався нечесними справами в кінськiм гандлю. Зовсім не так. Що він робить? Він нічого не робить. Він собі ходить між коней, а пани самі шукають його. Сподобається панові кiнь, гине пан за ним, а боїться купити, бо не знає, чи той облюбований коник не має якого скритого ганжу. Відшукає такий пан Савицького, тиче

йому п'ятдесятку, а може, й більше, в руки, щоб тільки той збадав[130] коня. І як Дмитро коня перевірить, так воно є небезпечно! Трапляється, що виведе хто на ярмарок таку зачухану шкапу, що ледве на ногах держиться, а Дмитро тільки шепне панові у рейтузах з шпіцрутою: "Оце беріть", — а через якийсь час дивись, а шкапа на перегонах перша прискакала, ще й пана свого прославила.

Трапляється так, що іноді і Дмитро сам приводить такого здохляка додому. Зразу Курочка робив грезію[131] зятеві за такі штучки, а потім перестав, бо рація була за Дмитром. За кілька місяців із здохляка ставав такий цуг, що хоч до графської карети запрягай. Своєю дорогою, що Штефан ніколи не знає, за скільки збуває Дмитро таких підготованих коней.

Хай би було все так, як є, коби хоч трохи до Доцьки навернувся.

Пробував Курочка з своєю свахою переговорити в цій справі. Не має чого сваха жалітись на нього: і червоні чоботи купив, як дочку заміж віддавала, і приношений кожух подарував, і тільну телицю пропив на весіллі зятевої сестри, і бульби на зиму завіз.

— Поговоріть ви, свахо, з Дмитром, — відколи прийшлася йому свахою, став їй викати, — аби не паплюжив моєї дитини перед чесним народом. Ви знаєте, що її вже "богородицею" на пралі називають? Як так далі піде, то я вироблю у нотаріуса, що він по смерті Доцьки не дістане і тієї п'ятої пайки, що йому належалася б, якщо дітей не буде.

Настрашилася сваха! Ще б не настрашитися! Ховає лице у хустку, вдає, що пчихає, бо не має відваги подивитись сватові у вічі.

Що буде говорити Дмитрикові? Аби її послухав і лягав з Доцею спати, як чоловік з жінкою?

Вже раз просила його. Смертю грозила, на покійного тата заклинала, і послухав. Ільчиха дякує богові бодай за те, що не дорікає матері. А втім, може, й краще, щоб дорікав. Легше було б.

А то навідається до матері, кине їй у подолок помняту п'ятку а чи й десятку, сам сяде за стіл, схопиться руками за голову — і ні слова. Ільчисі сто разів, падоньку ти мій, було б легше, якби прийшов, гримнув кулаком об стіл, замахнувся на маму, кляв навіть, ніж отакий німий, страшний докір.

Якось приніс їй десятку.

— Буваєте у місті, чи хто з сусідів... може, злагодили-сьте б щось, аби у кримінал передати.

Хіба мама не розуміє, що це означає?

Не довірила Ільчиха цієї орудки нікому. І так плещуть про її сина, що як іде селом, то тільки ноги людям бачить. Купила білої муки, тієї, що на паску беруть, спекла калачі, взяла у Мошка цукерків, тих, що вітер у роті роблять, упрятала яблук з свого саду (навмисне тільки з свого саду, аби Марічка по яблуках пізнала, хто їй пакунок прислав) і вибралася з тим всім до Нашого.

Ой падоньку ти мій, та той кримінал — то чистий вам кримінал! Може, до

п'ятдесяти дверей, а у котрі постукати, кого спитатись — не знати.

Всім ніколи, всі спішаються кудись, той, що, може б, і справив її, то так само нічого не знає, як і вона.

Гадала, що вистачить знати прізвище того, що сидить у криміналі. Та де тому край! Хочуть ще, щоб їм сказати, коли, за що засуджена, якісь нумери чи параграфи треба ще знати притому. Ходила вона з своїм клунком, ходила, приставала до людей, питала. Один, як на глум, посилав її До другого. Аж з полудня змилосердився над нею ключник і витлумачив Ільчисі, що, по-перше, не можна кожного дня давати передачу, а тільки в одну п'ятницю (а була то якраз середа), по-друге, на передачу треба мати дозвіл від начальника тюрми, а по-третє, якщо та дівчина насправді відкусила постерунковому ніс, то за такий тяжкий параграф її, напевно, переведено до тюрми у сам Львів.

— А до Львова, — каже (видко, що мав чоловік сумління), — не їдьте, вуйночко, бо в тій тюрмі ще більше дверей, як тут, і ще більше люди часу не мають для таких, як ви. Видите самі, що навіть для тюрми треба вченим бути.

З тим пішла Ільчиха додому.

Чи справді Марічка у Львові, чи їздив туди її син — не знає, бо не питала його, а він сам не говорив.

Пробувала Ільчиха і з невісткою порадитись, що їм, бідним, діяти, аби Дмитра уговтати якось.

Нічого не має Ільчиха проти Доцьки. Чим довше придивляється до неї, тим глибше переконується, що то нещасна жінка, яку треба жаліти, як жаліємо каліку. Коли б знала, то сама підказала б їй, як прив'язати його до себе.

— А ти б пробувала, Доцько, поговорити з ним ладно. Отак по-доброму, як жінка з чоловіком. Сказала б йому: така вже наша доля, Дмитрику, що приходитьсь нам вкупі жити.

— Мамо, як мені говорити до нього, коли він глухий на мої слова? Говори до стіни, а стіна стіною, — а ви кажете.

— А може б, ти, небого, пробувала до нього веселістю підійти. А то що він чує від тебе? Одні зітханья, а бачить одні сльози. А ти постарайся так, щоб він на поріг, а ти співанкою зустріла його.

— Ой мамо, як мені співати, коли він і так не дивиться в мій бік?

— А ти не зважай, чи він дивиться, чи не дивиться. Зайди ззаду, та обійми його гарненько, та поскобочи за вухом, та притулися файно до нього...

— Ви таке говорите, що я сама не знаю, що вам сказати. Соромно мені перед вами, старшою жінкою, таке говорити, але мушу... Мамо, та він лягає зі мною у постіль тільки як п'яний, і то, не бійтеся, пам'ятає, шаную ваш сивий волос, аби в тяжу[132] не заступила. Нічого ви не знаєте, мамо...

— І по-п'яному сокотиться? — дихає квасом Ільчиха в обличчя невістці. — Га... я дістану тобі такого трунку, що тільки капнеш до страви, і... не пам'ятатиметься о світі. А ти тоді ціхо підлізь під нього.

— Не хочу я ворожби, бо вона ніц-а-ніц не помагає. Я вам не говорила, а тепер

скажу... Моя мама ходили до ворожки у гори аж у Річку... І знак від Дмитра носили. А чи допомгло що?

— Дурна, то не ворожба, а примовка. Від двох-трьох крапель находить до чоловіка від того трунку такий скажений вогонь, що, прости господи, і до тещі поліз би... аби лише баба.

— Та я не жалую, мамо, ні часу, ні грошей, аби лише дитина була. Може б, тоді і життя наше попливло по-іншому. Одна дитина присилила б його до хати, а більше ніц-а-ніц...

— Буде, Доцько, дитина, лиш ти слухай мене і роби, що скажу, — гладить Ільчиха шершавими руками бліде лице невістки, — лише шануй себе. Набирай, небого, тіла, аби, як ітимеш, потряслося в тебе і ззаду, і спереду. Пий солодкої сметанки і свіжі яйця... та й умивайся у сироватці, аби-сь біла була... І де ходиш — співай, аби він тебе ніколи скривленою та заплаканою не бачив... І все буде добре. А те, що він тепер шумить, то нічого, зате на старші літа будеш мати статечного газду коло хати. Повидиш, що так буде.

— Дай боже, мамо, аби вашими устами господь говорив.

Заспокоїла Ільчиха невістку, по очах бачить, що заспокоїла, але сама спокою не зазнає. Болить їй вже не серце, а тім'я, оте місце, де, кажуть, мозок у людей. Мучить її одна думка, від якої навіть у сон не може втекти: з Марічкою була б у Дмитра дитина. Човгалосся б таке чорняве, голопупе по призьбі, а баба плескала б йому у долоні та приспівувала б:

Тосі... тосі... свині у горосі,
а гуси у капусті...

Видно, що богові сподобалося було, щоб її Дмитрик прожив вік у бідності, але зате у любові і злагоді, а вона, темна баба, хотіла помішати божі карти, а бог розгнівався і за кару не дасть їй внука. На, аби-сь на другий раз знала, як тикати свого носа у небесні діла!

Не буде в Доцьки дитини. Не щоб солодку сметанку пила, а щоб купалася в ній — нічого не поможе.

Дмитрик не з вербового роду дерево, що в яку землю тицьни, в ту і коріння запустить.

Ой ні...

Наприкінці квітня відбулася зустріч Бронка з Зеленим.

Зустрілись вони в одній з кімнат квартири Юлькової хазяйки (поки що старий не перепросився з сином, і Юлько надалі квартирував у цюці, яка мала велику жалість до бездомних котів і старих кавалерів, тобто холостяків).

Зелений, знявши обручку з пальця на той випадок, саме й видав себе за одного з них.

Бронкові так нетерпеливилосся скоріше побачити товариша Зеленого, що мало не на годину раніше умовленого часу з'явився на квартирі у цюці.

Не встиг постукати у двері, коли ті відчинилися самі. Бронко зустрівся ніс у ніс з

чоловіком, від якого перехопило йому віддих. Не впізнав, а просто відразу мав ясну певність, що людина перед ним — це товариш Вечір, хоч і змінений на обличчі та вдягнений по-інакшому.

Мав на собі стару військову шинель (у теплу пору!) та чорний, з малими полями капелюшок, що їх носять селяни в нашівських околицях.

Не був високий. То лише тоді, коли стояв на возі, видався Бронкові таким. Може, був трохи нижчий за того. Від пропам'ятного виступу на ярмарку залишився у Бронковій пам'яті образ чоловіка, наче полакованого на бронзово-червоний колір.

Цей у дверях видався блідавим тією засняділою сірістю, що нею значаться люди, які багато перебувають у темних, мало провітрюваних приміщеннях. Єдине, що розвіювало будь-які сумніви щодо аутентичності товариша Вечора, були не очі, як можна б чекати, а губи. Досить великі, виразно обрामовані, м'ясисті, трохи недопасовані одна до одної. Характеристична познака: верхня губа прикривала нижню гейби острішком.

Бронко міг би присягти на свою честь, що саме цей рот кидав тоді на ярмарку у людей гаслами, які мали пробудити їх з сплячки.

Нарешті мав Бронко в такій реальній, безпосередній близькості чоловіка, з яким стільки провів розмов у мислях, до якого безліч-безліч разів звертався у хвилинах сумніву за порадами, з скаргами у розпачі, коли відчував себе серед товаришів відкинутим, незрозумілим, непотрібним.

Зелений не вийшов за гостем до сіней. Бронкові закортіло побігти за Вечором, зупинити, — а що сказати? Власне: а що сказати?

В розгубленості Завадка подався на подвір'я. Вечір, не озираючись, вийшов на вулицю, відразу скрутивши на стежину, що вела на городи. Щойно через добру хвилину, приведений внутрішньо до сякого-такого ладу, знов постукав Бронко у двері.

Високий, трішки наче пригорблений, з виразистим тонким профілем чоловік у сірому стояв посеред кімнати, з рукою у кишені піджака. Перше зорове враження: одягнений за новою вимогою моди. Не першої молодості. Замкнутий в собі на три спусти. Звук, аби його слухали.

— На коли була вам назначена зустріч, Завадко? — спитав повільним голосом. За цим зараз друге запитання: — Стрічав когось?

Бронко вважав, що Зеленого цікавить відповідь лише на друге запитання:

— Так.

— Знаєте, хто був у мене?

— Знаю.

Раптова зміна виразу обличчя у тамтого. Гнів? Зненависть? Страх? Бронко не міг збагнути. Молодий Завадка злякався: чи, бува, провокатор не підшився під того, з ким він мав зустрітись? Звичайно, це дурниця. Провокатор, навпаки, проявляв би себе надто сердечним та щирим.

Товариш з ЦК хвилину розважав щось з кулаком на підборідді.

— Знаєте і кличку?

— Здається, знаю.

"В нього немає довіри до мене. Вже встигли його застерегти перед моїм непогамованим темпераментом та заривчастою романтичністю".

— Яка кличка?

Бронко понуро вимовляє слово (кличка чи прізвище?):

— Вечір.

— Що "вечір"?

— Ви казали назвати кличку.

Можна було цього вже не говорити. Ясно, що Бронка дурили. Тамтой не називався Вечором. Борис проговорив це слово у зв'язку з порою дня, а він, дурень, приліпив його до людини. "Осмішився ти, брате, на цілого. А роззявам так і треба".

— Коли й де (знову той капральський тон!) познайомились ви з Вечором?

— Я не знайомий з ним особисто. Один раз бачив, як він виступав на ярмарку на возі.

Зелений запалює, не пропонуючи Бронкові. Виглядає на інтелігента. Міг би подати себе й за викладача гімназії, і за інженера чи лікаря. То добре. Досі з поняттям "комуніст" у середнього нашівця в'язався образ безробітного люмпен-пролетаря або здекласованого інтелігента, який від нікуди діватися опинявся в таборі бунтівників. Особа Зеленого була наочним запереченням невірності цього погляду. Не без значення був для Бронка і той факт, що Зелений мав вищу освіту.

Був час, коли Філіпчук, бажаючи покласти на лопатки недосвідченого у полеміці юнака, вигукував, що комуни хочуть тільки ті, кому нічого втрачати, одне слово, голота. А голота не зможе створити комуністичної держави хоч би з тієї причини, що тут замало одного сліпого фанатизму. В тих ділах потрібний і складний адміністративний апарат, потрібні високоосвічені, знаючі люди, які керували б тим апаратом, репрезентували державу за кордоном... А де ж серед голоти знайдуться такі?

Юнак глибоко страждав від такої образи. Відчував усю демагогічність слів свого співрозмовника, але бракувало йому знань і полемічної вправності, щоб відбити атаки шефа.

Тим-то Зелений уже самим своїм існуванням бив, хоч і з запізненням, по Філіпчуку і йому подібних.

— Ви помилилися, Завадко. Тут не було Вечора, — вириває його з задуми голос Зеленого.

Обидва нещирі поміж собою. Обстановка для Бронка до того гнітюча, що мав би велику охоту вийти з кімнати. Розчарований.

— Скільки вам років, Завадко?

Бронко червоніє за свої двадцять чотири з чимсь.

— Як довго займаєтесь революційною діяльністю?

— Яка там у мене революційна діяльність...

— Як то? Ви ж член окружкому... очолюєте відділ праці з сільською молоддю. Це, по-вашому, не діяльність?

Затинаючись (а все ж таки хвилюємося, брате!), Бронко розповідає Зеленому про збройну готовність революційно настроєної молоді села Вишня. Не розповідає, а звітує ділово, без зайвих коментарів. Спостерігає нишком, як його слова поступово будять у Зеленім прихильне зацікавлення. Зникає непрониклива маска офіційності з його вузького інтелігентного обличчя. В Бронка теж підвищується настрій. Втрачає контроль над словом і сам починає захоплюватись своєю розповіддю. Бравує словом "гвер", наче жонглер кулею.

Інструктор ЦК, який спершу справді загорівся тим, що чув, ба й сам підстьобував Бронка захоотливими понуками: "Ну, ну, добре, добре", — згодом починає зримо остигати у своєму захопленні.

— Спокійніше, Завадко, про такі справи, спокійніше. Така наївна довірливість ще може бути дозволена сільським хлопчикам, але не тобі, революціонерові зі стажем.

("А, ось для чого було поставлено питання про стаж партійної діяльності!")

— Перш за все зброя — це гучне названня. Фактично та зброя майже не має практичного значення. Це, мабуть, останки амуніції ще з світової війни.

Бронко в ім'я правди мусить признати Зеленому деяку рацію: так, дійсно, у хлопців є ще австрійські гвери, але й не бракує новітнього озброєння.

— Зброю ви їм постаралися чи здобули самочинно?

— Самі придбали.

— З відома окружкому чи самовільно?

— Та так, — пробує посміхнутися Бронко, — аби не знала права, що робить ліва...

— А ви знаєте, що це антипартійний метод? Мовчите? Значить, знали? Ще щодо гвинтівок... На жаль, цими заржавілими, не придатними для практичного вжитку гверами прекрасно стріляє і попадає в ціль... провокатор. Оте нерозуміння конспірації, ота каригідна довіра до усякого, хто заговорить до тебе в рідній мові, то наша погуба, Завадко. Затям це собі! У цьому відношенні робітничий клас переріс їх на десять голів!

Бронко починає заступатись за своїх вихованців. Цим, річ ясна, вигороджує і себе. Він згодний з товаришем Зеленим, що сільська молодь ще не має достатньо виробленого відчуття конспірації, але з другого боку — хлопці не звіряються першому-ліпшому скраю.

Відчиняють свої серця навстіж тільки тим, що їх добре знають, а поодинокі випадки провокації можуть трапитися в будь-якій організації.

Таке узагальнення не робить позитивного враження на Зеленого.

— Ще ранувато вам, Завадко, робити такі висновки. Я хотів вас спитати, чи ви знаєте їх так добре всіх, як вони вас? Вам ніколи не приходило на думку, що ота наївна сільська довірливість може бути й маскувальним костюмом для провокатора? Чому ви думаете, що провокатор мусить обов'язково краватку носити? Ви хіба не чували про випадки, коли провокатор виступав у ролі наївного сільського парубчака? Кого, ось для прикладу, можете ви конкретно, з чистою партійною совістю рекомендувати на відповідальне завдання?

Бронко з деякою надумою називає шість прізвищ, хоч фактично, глибоко по совісті,

міг би головою ручитися лише за чотирьох. А може, лише за трьох.

— А скільки їх усіх в організації?

— Двадцять три... власне, двадцять два...

— От бачите. А в Радянський Союз ніхто не хотів з них? Ви нікому не приобіцяли переправу через кордон? Чого ж ви мовчите, Завадко? А втім, можете й не відповідати. Я зроблю це за вас: так, були такі, що просилися за Збруч для вишколення у військовій справі. Вгадав я?

Зелений закурює, цим разом простягаючи портсигар і Бронкові.

"Чи люлька миру?" — глузує з себе чи з нього в думці Бронко. Зелений знову переходить на батьківський тон:

— Зрозуміло, природно й закономірно, Завадко, що все молоде, прогресивне, революційно настроєне тягнеться туди, за Збруч. Та треба у всьому здоровим глуздом керуватися, молодий друже. По-перше, було б політичним ляпсусом обезглавлювати галицьку молодь, перекидаючи що краще серед неї, так би мовити, її мозок, за Збруч. По-друге, як на таку масову акцію подивилася б Польща — мирний сусід Радянського Союзу? Не можна, хлопці, так безпардонно нехтувати всякими міжнародними договорами і конвенціями. По-третє, є ще й такі серед вас, які не розуміють, що в даному випадку не йдеться про туристську поїздку, а про майбутні партійні кадри. Іншими словами, молодий товаришу, тут, крім сто разів провіреної політичної чесності, потрібна ще й голова на карку. Добровольців можна набрати скільки завгодно. А який сенс? Поминаючи вже те, що кожна така переправа — це подекуди ризик життям.

— То такі хлопці, що й самого чорта не бояться.

— Будемо вірити. Але щось мені здається, що більшість з них, як сказав Гейне, має відвагу сотні левів і розум одного зайця.

Бронко раптом усвідомлює собі (ніби цю свідомість влив йому хтось крізь горло), що, незважаючи на однаковість їхніх політичних переконань, поміж ним і Зеленим лежить непрохідне сіре полотнище, яке не дає їм порозумітися до кінця.

— Ви маєте ще щось сказати мені, Завадко?

— Хотів щось запитати.

— Слухаю вас...

("Мене треба слухати уважно. Чого ж ви, товаришу, обернулися боком до мене?")

— Ви не дивуйтеся, товаришу Зелений.

Тонкі губи заломлюються іронічно:

— Я нічому не дивуюся, молодий чоловіче. Отже?

— А все ж таки організація переправляє когось через Збруч?.. Маю на думці, в крайніх, необхідних випадках.

Голос мемравий, як у змоклого кошеняти, — але що порадиш?

— Вам теж, Завадко, романтики захотілося?

З нього не сміються. Йому співчують. Жаліють, як дурника.

— То не романтика, товаришу Зелений, — Бронко збирається з усіма силами, щоб викликати в нього бодай наостатку позитивне враження від своєї особи, — а велика...

життєва... конечність.

І знову, як бувало, здається молодому Завадці, що тільки відсутність вищої освіти в нього є причиною, що йому важко звичайними словами передати полум'я своїх думок і почуттів.

— Аж конечність? Мус?[133] — з батьківською поблажливістю питає товариш з ЦК, на що Бронко відповідає з суворою серйозністю:

— Мус, товаришу представник ЦК.

— Тоді — слухаю вас.

Він сідає, закурює, знову забувши почастивати Бронка.

Бронко говорить монотонно, з деякою сором'язливістю саме тому, що доводиться називати високі матерії власними іменами, а в поточній розмові, не з трибуни, це звучить неприродно.

— Повірте, товаришу Зелений, що довше не можна без правдивого пізнання тамтої нової дійсності! Ота залізна завіса, що нею припікають нам очі вороги, — це одна рана, одна невимовна мука для мене і тисяч таких, як я.

Зрозумійте, дорогий товаришу, що тисячі-тисячі нас роками б'ються в тенетах поміж двома крайностями. З одного боку — щаслива, не подибувана досі в історії ера людства, мало що не райське життя на землі, ідилічні малюнки святково одітих в українські народні строї хлопців і дівчат з невід'ємною бандурою, фото нових височенних будов, великанської, казкових розмірів техніки, графічні порівняння видобутку чавуну, вугілля, машинобудування за царської Росії і тепер, небувалих висот розквіт культури народу, ліквідація безробіття, безземелля, неграмотності, фантастичний ентузіазм праці, безприкладна відданість вождю і партії. З другого боку — розповіді утікачів, неймовірні вісті про терор, арешти людей, документи про голод на землі шпихліра[134] Європи, система шпіонажу і підозрінь, психоз шкідництва і провокації, хвороблива недовіра. Без пізнання об'єктивної дійсності за Збручем важко уявити собі дальнішу діяльність організації. Без цього самопереконавання, без цієї очної явки з дійсністю йому й сотням таких пропагандистів, як він, буде морально важко доносити священний вогонь у широкі маси. Чи розуміє його як слід товариш Зелений? Не йдеться про сонце без плям. Йдеться про правду. Яка б та правда не виявилася при очній явці, він, Бронко Завадка, і його співтовариші і співровесники однаково не відступлять з півдороги. Всі вони разом і кожен зокрема мають у запасі аргументи, які нікому не дадуть збити їх з правдивої путі: мета — ясна, ідея — прекрасна.

Товариш Зелений не поспішає з відповіддю. Та й Бронкові поки що досить, що його вислухали з добросердечною увагою.

Бронко бачить перед собою прихильне, зогріте усмішкою обличчя і відчуває реально, сказав би, намацально, як добра, тепла хвиля щирості йде від Зеленого до нього. Бронкові ясно, що та людина рідко усміхається, і тому, либонь, її усмішка здається такою дорогою.

— Отже, — запитує Зелений інтимно, — а ще, крім того, ще яка причина, чому ви хочете в Радянський Союз?

Бронкові стає трішки не по-свійськи: "Невже ж він має мене за демагога, який за високопарними патріотичними фразами скриває свою практичну причину? А може, цей чоловік має дар проникати в такі закутки людської душі, куди навіть промінь власного розуму не дістається?"

Є в тому погляді щось таке, від чого людина маліє всередині.

— Я хотів би вчитись там...

— Вчитись можна і у Кракові або Варшаві...

— Так, але у Польщі... зрештою всюди... крім Радянського Союзу, треба мати формально закінчену гімназію, щоб поступити в університет...

— А вам хочеться диплома про закінчення вищої школи...

По прикрій хвилині вагання:

— Так...

— У вас є дівчина. Чого ж ви червонієте, Завадко? Це природно...

— Так...

— Зрозуміло. Нічого, нічого. В дечому маєте багато рації. А тепер я хотів би дати вам одну дружню пораду. Якщо не можете говорити зі мною абсолютно щиро, то дозволяю вам мовчати. Так буде більш по-чоловічому. Ви не служили при війську?

— Тепер не беруть в армію українців.

— Як яких.

— Мене не взяли.

— Таких, як ви, й не візьмуть.

Він переклав без очевидної потреби газети на столі й спитав іншим тоном, начеб хотів дати пізнати, що кожна тема вимагає і своєї окремої інтонації:

— Так. Гм... вам, Завадко, важко уявити собі Радянську Україну як конкретну державу?

Бронко поспішив з відповіддю:

— Не лише це, товаришу Зелений. Я мушу правду знати. Правду, — повторив гарячково, — інакше мені морально важко переконувати, агітувати інших. Ви повинні мене розуміти, — попросився по-хлоп'ячому, що й викликало батьківську усмішку на губах Зеленого.

— Ви маєте рацію, Завадко. І я вас розумію. Ви не можете погодитися з протиріччями, яких там не може не бути... потім ті діаметрально протилежні оцінки в пресі наших друзів і ворогів. Я згодний з вами навіть у тому, що ми інколи втрачаємо почуття міри у пропаганді, чим — знову згодний з вами — замість користі наносимо шкоду справі. Все так, Броніславе Завадко, але все це має свій причинний зв'язок. Кавза і консеквенція — ви ходили до гімназії, правда? — причина і наслідок — і це стосується всього: економіки, політики, побуту. Крім того, — до речі, це стосується не тільки вас одного, — ви, товариші, каригідно мало читаете теоретиків марксизму. Цитати... в цьому ви майстри... але цитати годяться для скріплення ґрунтовно прочитаного матеріалу, а у вас вони самоціль. Коли побуваєте самі в Радянському Союзі, тоді вам стане багато дечого ясним.

Зелений говорить в такому аспекті, ніби поїздка Бронка в Радянський Союз — певне і вирішене питання.

Зелений не міг не запримітити враження, яке викликали в Бронка його слова, бо зараз же уточнив:

— Слухайте, Завадко, не вважайте мої слова за думку ЦК. Я не хотів би вводити вас в оману. Проте мені здається, підкреслюю, це мої особисті міркування, що саме ви — підходяща кандидатура. Буду про вас говорити з товаришами. Так само відносно Іспанії. Підберіть хлопців — не більше п'ять-сім. Думаю, що вам ясно, якими вони повинні бути. І десь наприкінці, а може, ще й в середині літа, поїдете здобувати освіту. А тепер залиште мене самого. Стривайте, — завернув його, — щодо ідеї поїздки у Радянський Союз — нікому, але то абсолютно нікому ні слова. Ні натяку навіть. По-перше, це вилами по воді писане, а по-друге, на цій переправі через Збруч найбільше пасуться провокатори. А тепер ідіть. Байку про Вечора теж забудьте. Іди й не оглядайся, — пожартував.

Сталося. А власне, нічого й не сталося. Ні, сталося. Збулося в мріях. Бронко вражений дивним спокоєм у собі. Чому це так? Колись йому здавалося, що з приводу такої новини ходив би ногами догори, а тепер лише ревно, до безсилля збентежений.

Проте вистачило йому вийти в ніч на повітря, як настрій у нього відразу і різко перемінився. Оповило його цілого солодке передчуття волі й простору. Воля і простір!

Не вадив його сприйманню легендарної України над Дніпром той факт, що навкруги тулилися хата до хати, паркан до паркана, вікно до вікна, а всередині забудовань ліжко до ліжка, кухня до дверей, двері до вікон. Адже за цим згустком будинків і людей ідуть дороги. Дороги ті перетинають поля, луки, ліси, знову села й знову міста, аж за річкою Збруч поєднуються з степами України та берегами Дніпра.

Радянська Україна була для Бронка, як і для тисяч йому подібних, обітованою землею за тридев'ять земель, безмежно рідною і неуявною водночас. Добре знана з дитинства історичність змішувалася з невідомою сучасністю.

Мине кілька місяців, і він, Бронко, син старого Йосифа Завадки, уродженець міста Нашого на Покутті, галицької провінції, маршируватиме по обітованій землі, як оце тепер по нашівському тротуару. І то не буде ані сон, ані міф, ані фата моргана, а реальна дійсність.

Степовий вітер битиме йому в обличчя, куйовдитиме волосся, зустрічні люди посміхатимуться йому дружньо й киватимуть привітно головами, а він, упоєний щастям, напівпритомний від великої, нелюдської радості, йтиме перед себе з сонцем у серці, вдихаючи аромати легендарної, наміряної Тарасової землі.

Раптом наче хтось пацнув його чимсь мокрим по потилиці: схаменися, хлопче!

Таж там хмародери й важка індустрія, а ти маршируєш галицьким Поділлям, що тобі роками втовкмачував в голову Борис Каминецький... Ех ти, маломістечковий обивателю!

І треба такого збігу обставин, щоб якраз у цей момент зайшов йому дорогу Каминецький.

— Бачився?

— Ага.

Бронко вперше за все їхнє знайомство не був радий зустрічі з Борисом. Побоявався, що Борис стане його розпитувати. Дотепер у цьому відношенні не мав секретів перед своїм вчителем. Пам'ятав наказ товариша з ЦК: "Абсолютно нікому ні слова. Ні натяку навіть".

— Ви звідки, Борисе? — заговорив Бронко тим штучно збудженим тоном, яким бажаємо свого співрозмовника відвернути від неприємної для нас теми.

— Я щось не чую тебе добре, — показав Каминецький пальцем на вухо.

Бронко зрозумів його: товариш дає йому пізнати, що чекає від нього щирішого слова.

"Як же мені бути, дорогий товаришу! Я ж не можу сказати тобі правди. Маю суворий наказ мовчати. Але й нещирість супроти тебе — підлість".

Бронко поділив правду наполовину: змовчав про можливість своєї поїздки в Радянський Союз, а признався, що зустрів Вечора, як виходив від Зеленого.

Не чекав, що ця, на його думку, благенька вістка зробить таке сильне враження на Каминецького. Ніколи ще не бачив його Бронко таким неопановано розгубленим.

Борис почав його пильно й детально розпитувати про зовнішність Вечора, вислухав, зітхнув полегшено:

— Ти помилився, то не міг бути він.

Бронко так само не повірив Каминецькому, як перед часинкою Зеленому. Ніяк не міг зрозуміти, про що їм ідеться? Адже той чоловік — справді Вечір. Так і залишився з нез'ясованим почуттям, що поступив невластиво, а найголовніше — непоправимо.

Передчуття цим разом не завели Бронка: був це початок трагічних подій, що розігрались пізніше.

Не захотіла доля (аякже ж, доля, не буде цей порядний соціаліст на кожному кроці покликатися на бога!) дати скуштувати Йосифові Завадці солодкого напою помсти.

Так він, слухайте ви мене, обмірковував собі, так представляв собі у своїй уяві, так вимальовував перед очима душі, як то він, відповідальний редактор, прошу я вас, буде гоцкати[135] по черзі Зілінського, Вайнштока, Філіпчука, а притому пригадувати їм, мовляв, прийшла коза до воза і сказала "ме-е", коли з усіх його побожних мрій (знову бог приплентався звідкись!) вийшов пшик!

Невгамовний Юлько Скиба, коректорина нещасний, не порадившись з відповідальним редактором (відразу й видніше, що шмаркач не служив при війську й поняття не має, що таке субординація), не спитавши його думки, хоч би про людське око, сам відніс рукописи у друкарню Філіпчука.

А воно, може, й добре так, бо, по-перше, як-не-як Бронко там працює, а по-друге, і Кость уже не такий бутний та фудульний, що колись.

І справді, відколи Філіпчукові стало відомо, що у Нашому планується газета українською мовою (але не українська, — підкреслював Кость) і що обидва Завадки мають безпосереднє відношення до неї, він явно, без усякого дипломатичного

переходу, змінив свою тактику відносно Бронка.

Першим конкретним доказом цього було звільнення Рудого з роботи. Дістав двотижнєве попередження і відійшов без помруку[136] протесту, з підібганим під себе хвостом, наче копнутий собака.

— Завадко (звертанням на прізвище шеф, очевидно, хотів підкреслити своє ставлення до Бронка як дорослого чоловіка), я це зробив винятково задля тебе, і ти, прошу я вас, повинен оцінити це...

— А я що? Недооцінюю хіба? Лише те... але це, може, вам і не перешкоджає... що не вірю вам анітілечки, що... чорне за нігтем... А поза тим, що мені? Можу бути, як і колись, вашою правою рукою, я не проти...

Грубить йому шмаркач, і найкращою відповіддю був би заушник, аби йому аж свічки в очах стали, коли б для цього, крім сили, на якій ще не збуває Костеві Філіпчукові, не потрібно було б ще й здорових нервів. А нерви у Бронкового шефа стали слабенькі. А може, той лайдак навмисно провокує його, щоб шеф зірвався (від такого босяцюри можна всього чекати), і, власне, тому, йому навмисне, Кость ще раз запанує над собою. Хоч таке самопанування теж чимало здоров'я коштує.

Ось на що зуживається в наш час цінна енергія ініціативної, без фальшивої скромності, скажемо, небуденної на нашій галицькій смітті людини!

— Я не знаю, що тобі на це й казати, Бронику. Ти нагадуєш мені — ану, на, приклади свою руку мені на серце, як воно товчеться, товкли би тобою чорти в пеклі... не хочеш, не треба, — нагадуєш мені, прошу я вас, знаєш кого? Погану жінку. Відьму, прошу вас. Чоловікові раз в житті повсковзнулася нога, а та відьма, прошу я тебе, буде йому ціле життя випікати очі тим одним грішком. Слухай, коли так розібратись по-справедливому, то хто ти? Шмаркач проти мене — так чи ні?

— Допустимо!

— Та не допустимо, тут нема що допускати, бо це ж факт! Факт, прошу я вас! То для тебе, шмаркача, прошу я вас, не досить того, що старший від тебе чоловік, на добавок твій шеф, який дає тобі хліб...

— А я йому свою працю...

— Бронику, ти заткаєшся чи ні? Дає тобі хліб і працю, признається, що зле зробив... тобто... не те, що зле, а необдумано поступив, коли у свій час замінив тебе Рудим, — то тобі ще мало цього?

— Пане шефе, мене дуже зворушує ваш батьківський тон, але, проте, не люблю, як ви маєте мене за хлопчика. Ви Рудого звільнили не задля мене, але тому, що він вам не потрібний став. Знаєте, мавр своє зробив, мавр може відійти.

— А все ж таки який ти неможливий, Завадко. Щоб людині у вічі говорити такі неприємні речі, то, пробач, треба добрим хамидлом бути.

— В кого вчився, пане шефе!

— Я знаю, Бронику, ти хочеш, щоб я тобі дав позавуш, але я не дам. Навмисне не дам.

— Дарма, пане шефе. Ви ж колись навчали мене.

— Нічого я тебе не вчив.

— Не, я хотів сказати, що ви колись...

— Мовчи!

— Можу.

— Гавкаєш, прошу я вас, хоч прекрасно знаєш, що значить тепер звільнити безпідставно робітника з роботи. Понаплоджувалося тепер тих опікунів працюючого люду... ти добре знаєш, що я ризикував, прошу я вас, коли звільняв Рудого.

— Пане шефе, говоримо сам на сам, — кому ви пускаєте блахмана у вічі? Чим ви ризикували, чим?

— А доброю маркою фірми? То мені треба, щоб там який-небудь ваш лівий писака обмалював мене в газеті, що я експлуатую бідного трудового, ссу кров з нього, як цитрину. Та що я буду говорити, ти, прошу я вас, краще за мене знаєш...

— Пане шефе, а ви що? Ви хіба числитесь з тим, що про вас писатимуть ліві писаки? Раніше я не помічав цього за вами...

— Ага, не помічав, а тепер впіймав, що? Філіпчук, прошу я вас, філяр здорової національної думки...

— Націоналістичної, може?

— То все одно, прошу я вас. Став оглядатись, став прислухатись, що про нього комуністи говорять, так? Такого би ти хотів, що? Отже, я тобі скажу: шкода, що хочеш. Так не є, і ніколи, запам'ятай собі, цього не буде. Якщо і роблю деякі поступки, то тільки заради доброго реноме фірми. Тільки заради фірми... тільки добро підприємства може склонити мене трохи в той чи інший бік, але сам Кость Філіпчук, як такий, ні на півсантиметра не змінив своїх позицій. Ні на півсантиметра... Запам'ятай собі це й передай таким, як ти сам!

— Так, розумію: "Я не винний, вуйна винна". Нічого, слово честі, щиро говорю, непоганий хід конем. Незручно трохи, що й фірма, і пан Кость Філіпчук — це та сама особа. Коби та фірма хоч ще одного спільника мала...

Філіпчук напустив на Бронка довгий, вдумливий погляд.

— Маю це розуміти... як натяк з твого боку, Бронку Завадко?

— Ні, розумійте без алегорій.

Філіпчук примкнув очі. Не хотів, щоб тамтой лайдак добачив в його очах біль від розчарування. Кость Філіпчук давно вже був примушений визнати перед собою, що єдиним дійсним рятунком для друкарні була б спілка з Завадками.

Це приниження власної і фірменної гідності, це ідейний відворот, це плювок, коли вже на щирість пішло, колишньому своєму "я", але це єдиний розумний вихід в ситуації, в яку застрягла фірма.

Та ба — той молодий лотр[137] не хоче спілки з ним. Він жадає його погуби.

— Ти що, дістав партійне доручення знищити мене?

— Тепер я вас запитаю, пане шефе, це ви що — натяк на націоналізацію? Передчасний...

— Ти ще пожалкуєш, Бронку.

— Щось мені не віриться...

— А я тобі кажу, що пожалкуеш...

— Я знаю, що ви цього хотіли б, але, може, краще для вас було б не хотіти.

— А то чому?

— Тому, що шкода хотіти, пане шефе. Але ми поговорили собі з вами, а тепер скажіть, чого мене звали: маєте яку справу до мене?

Вже хотів сказати, що "так", треба їм поговорити з собою, але в останній хвилині роздумав і сказав несподівано для себе не те, що замірявся:

— Підеш по раз третій до мого тестя за грішми, але на одній нозі.

"Старий вижив з розуму", — подумав Бронко без злоби, але й без співчуття.

Ніхто з сестер не здивувався, коли минулої осені Неля сповістила, що збирається до матері Івашкова десь аж на Гуцульщину, до гірського сільця, куди і поїзд не доходить.

Крім того, кожна з дівчат була зайнята своїми особистими справами, а всі вони разом звикли вже дивитись на Нелю як на людину, від якої можна всього чекати.

Романик чомусь не дуже вірив, що ідея провідати матір походить від самого Івашкова. Нелю така безпідставна підозра образила. Все ще не переконаний, він хотів ткнути Нелі гроші на дорогу, але вона з обуренням, що здавалося нелогічним, відкинула папірці від себе.

Романик засунув руки в кишені і зі спокійним нахабством розглядав Нелю.

— Яка ви смішна, — сказав нарешті, — це не з моєї кишені. Гроші дає вам Комітет допомоги політичним в'язням. Якщо Маркіян дійсно хоче, щоб ви провідали його маму, то витрата ця лягає на комітет. Це робиться не для вашої приємності, а тому, що цього бажає політв'язень. Чому не хочете цього зрозуміти?

Розуміла прекрасно, але почувала інакше. Неля соромилась, та і не хотіла признатись, що Маркіян Івашків поволі стає її особистою справою. Ця поїздка розкрила перед Нелею новий життєвий сенс, якого вона досі не помічала.

Перш за все дивувалася сама собі, як могла до цього часу жити в такій карикатурній духовній несаможиттєвості. Навіть не в залежності, а саме не в самостійності.

Хто б повірив, що вона, маючи двадцять років, оце вперше саможиттєво купує квиток в залізничній касі, вперше без проводиря збирається в дорогу у незнайомий край, вперше зупиняється на станції, де ніхто не чекає її, і ще щось для неї вперше: перший раз несе сама собі валізку і ніхто не повчає її, щоб надто не висуватися з вікна, щоб сиділа лицем у протилежний бік по ходу поїзда, щоб не виходила з поїзда раніше, ніж він зупиниться.

Ліворуч від місця, де Неля зійшла з поїзда, в долині, оточеній лісом, наче у велетенській мисці, лежало село. Нелі треба було повернути праворуч, але в цьому напрямку нічого не було видно, крім горба, посмугованого чорно-зеленими пасами людських нивок, які своїми кривими лініями нагадували дитячі малюнки.

Неля вирішила триматися битої дороги, хоч з розмов людей, що їхали з нею,

зміркувала, що тут десь, за горбом, біля шлагбаума повинна бути якась поперечна, яка перетинала дорогу і вела просто на Заріччя. Дорога, яка досі вела стернями, за горбом звернула круто на захід, у ліс. Точніше, ліс щільною стіною притулявся лише з одного боку дороги, а з другого, ліворуч, відкривалась галявина.

Краєвид був такий приємний, такий лагідний для ока, що Неля сповільнила ходу.

Так давно не дихала лісовим повітрям.

Ліс був смерековий, видно, планово саджений, бо смереки заступали одна одну, як солдати в рядах, і творили своєрідні тунелі. Земля під кронами дерев, що вгорі сплїталися між собою, була акуратно, немов навмисно, вистелена вируділою глищею, і все це справляло враження якоїсь трохи бутафорної нарочитості. Праворуч, по той бік дороги, панував зовсім інший світ, здавалося, що ця завширшки у п'ять метрів смуга, сторована ногами і колесами, стала кордоном, який проліг між двома рослинними світами, не даючи їм злитись. Тут росла огнищами висока, буйна, висохла вже трава, яка свідчила про надзвичайну родючість ґрунту.

Росли тут якісь не знані Нелі рослини, подібні своїм квіттям до пухнастих головок кульбаби: стрункі, на високих стебельцях, квітучі, панували тут над усім. Вдалині самотно маячили поодинокі дерева, переважно граби, що чітко вирізьблювалися на тлі дуже блілого неба своїми буйними кронами, які розросталися більше вшир, ніж у висоту, либонь, від того, що дерево звідусіль мало вільний доступ сонячного світла. Якийсь птах ширяв по вершках і видавав з себе сварливий напасницький звук.

Неля звела голову вгору. Птах був великий, темний, з зеленуватим полиском на крилах.

Нелі зробилося якось моторошно в цьому безлюдді. Прискорила крок. Обминувши краєм ліс, побачила село над річкою і щойно тепер переконалася, скільки зробила зайвої дороги. Треба було тільки повернути у ліс, і через кільканадцять кроків була б перетяла стежку якраз навпроти села. Аж не вірила, що село над потоком і є Заріччя, яке шукала. З цього місця, де тепер опинилася, до села було досить далеко.

Стояла посеред поля і безпорадно розглядалася, чи не надійде хто, в кого могла б розпитати дорогу.

Побоювалася, що, заки хто з'явиться на цьому безлюдді, короткий осінній день зникне перед очима. Не було навколо й живої душі, якщо не врахувати гайвороння і хатини, приліпленої до групи дерев ген під лісом, ніби опеньок до пня. Дорога в напрямі хатини була досить неприступна. У мулистому ґрунті видніли на півметра завглибшки вибоїни від коліс, просочені водою. Високим берегом поміж обсохлим іванком-прорізником і тугими батогамми бузькового вогню бігла вузька, на одного чоловіка, стежка. Але іншого вибору не було. Тією стежкою, долаючи осипи і набираючи в черевики піску, зайшла Неля аж під ворота хатини під лісом.

Чомусь сподівалася, що обсяде її згряя напіводягнених, брудних, з бубнявими животиками дітей, і була приємно вражена, коли до воріт (були зачинені на закрутку) вийшла середніх років низька жінка. Була така тоненька і вузькоплеча, що, не дивлячись на обличчя, можна було прийняти її за підлітка.

— Як мені дістатись до Заріччя?

— До Заріччя?! — наче вухам своїм не повірила жінка. Вона мовчки дивилась на Нелю великими, у темних заглибинах, скорбними очима (так зрозуміла цей погляд Неля), немовби хотіла зрадити їй якусь таємницю чи застерегти від якогось тільки їй відомого нещастя.

Жінка беззвучно поворушила губами. Тоді Неля спитала:

— Чи не знаєте, де живе там Івашків, той, що має сина Маркіяна?

Обличчя жінки відразу заясніло, проте голос, яким запросила Нелю до хати, був стриманий. В хаті (ворота знову на закрутку) засипала Нелю змовницьким, низьким шепотом: чи ба не зустріла кого Неля по дорозі? Ба чи не питала часом кого дороги? Ба чи не зрадилась перед ким-небудь, що до Івашкових їй потрібно? Поліціанти з постерунку, любко, мають на оці їхню хату. Тепер, коли ніг не витягнеш з болота, їм задалеко аж сюди ходити. Проте вони, не бійся, надсилають сюди тих псів побережників та гайових.

Неля, ледь притомна від несподіванки, на всі запитання матері Івашкова відповідала: ні, ні, ні.

Маркіянова мати заспокоїлася і наче втонула сама в себе. З-під споловілої хустини визирало коротке, темне, як у сина, до вух втяте волосся, була боса. Малі ноги були порепані, як у пастушки.

А втім, усі враження, що безпосередньо не стосувалися нічної розмови з матір'ю Маркіяна і його щоденника, були поверхові. Неля, наприклад, схопила оком обчімхані смереки біля воріт, але не могла у своїй уяві, коли вже сиділа у вагоні, відтворити обличчя Маркіянового батька.

Яке воно було? Молоде ще чи покарбоване зморшками? Проте з самим батьком познайомилась Неля досить ґрунтовно. Він, як і Маркіян зі своїм щоденничком, увійшов у Нелину свідомість насамперед за посередництвом лапідарних, важких слів матері.

Слова ці не зв'язували, тільки утверджували: батько, чи то пак старий, був такий і такий. Та він іншим і не міг бути. Як же людина може бути іншою від себе самої?

Маркіян знову ж був таким і таким, тобто повною протилежністю батька, але й він не міг бути іншим від того, яким був. Це була примітивна філософія, яка не заглиблювалася у причини явищ, а стверджувала самі наслідки і погоджувалася з ними, як з чимсь готовим, чого вже змінити не в силі.

Згодом, уночі, відбулася сердечна розмова між Нелею і матір'ю Маркіяна. Поки що Неля була сильно розчарована цією зустріччю. Насамперед була вражена; ця думка просто не вмщувалась в її голові, що ота маленька змучена жінка породила Маркіяна Івашкова! Не мала вона ні в своїй постаті, ні у виразі очей, ні у тоні голосу нічого з того, що, на думку Нелі, повинно б позначувати матір мученика. Це була просто пригнічена злиднями, втомлена працею, зайнята своїм мізерним господарством селянка. Така, як і тисячі інших.

Ах, це не Марія з "Неофітів"[138], хоч мала всі дані, щоб нею бути.

— Я привезла вам привіт від сина, — промовила нарешті Неля у пустку, і серце заклекотіло в неї, як голуб у жмені. — Маркіянові хотілося, щоб я вас провідала.

Слова ці можна було сприйняти як виправдання Нелиних відвідин, які вона починає відчувати як зайві.

Маркіян — звідкіль таке ім'я в її сина? Селяни на Покутті не звикли так називати своїх дітей.

Може, це якась помилка?

Та коли мова про помилку, то вона перш за все в тому, що Неля опинилася в цій хаті.

Мати майже не звертає на неї уваги. Вона дуже ретельно, так ретельно, що Неля аж дивується цій, на її думку, не притаманній селянам охайності, полоще картоплю, кладе її в закопчений чавунчик, кидає туди ложку кам'яної солі, розрізану начетверо цибулину, поправляє хмиз під плитою і хапає віник підмести долівку. І це в той час, — це для Нелі рішуче незрозуміло, — коли її синові загрожує кара смерті.

Нарешті мати заговорила:

— Ви самі виділися з ним? Він дуже змарнів? Завжди під осінь він хворіє на горло.

— Я була в нього, але якось не помітила, щоб у нього була закутана шия.

— Та хіба ж там є чим шию замотати?

І знову мовчанка.

В Нелі починає наростати претензія не до Маркіяна, що намовив її на цю зустріч, а, звісно, на себе саму за те, що так безоглядно послухала його.

Кому яка користь чи полегшення від того, що вона зазнала сорому і приниження в канцелярії Янічека? Потім той, спеціально для жандармського ока, поцілунок з "коханим" — чи потрібно його було? А ще далі — смішна (тільки тепер Неля бачить, яка перебільшена нею) важність своєї місії.

Врешті, як вінець усього, задумана карикатурна надія на якесь інтимне порозуміння матері-героїні з дівцею — захисницею її сина.

І всіх цих неприємних зусиль потрібно для того, щоб сидіти тепер як щось зайве, навіть чужорідне, на сосновому ослоні в цій низькій хаті і дивитись або у вікно, з якого видно купу гною перед стайнею і краєчок лісу, або на матір, яка, щоб не гаяти часу, поки звариться картопля, взялася за лущення квасолі.

Неля зовсім розгубилася. Незручно — дурна ситуація, в якій опинилася, породжувала в ній злі роздуми. Ось ця чужа жінка з квасолинням у подолі, яка може зі смаком напихатися картоплею тоді, коли її син очікує вироку смерті, — це і є уособлення того народу, того меншого брата, що має стати вищою ціллю життя таких, як Неля?

Неля схильна думати, що і тут хтось підвів її. Який це жонглер світляними фразами представив їй цей народ поетичним, чуйним до горя і краси, трохи що не єдиним в своєму роді на всій земній кулі? Хто дав право тим моральним злодіям стільки років жити її отруєною стравою?

А може, ця бездушерна жінка — страшний виняток, може, це тільки життя

поглузувало з Нелі, наштовхнувши її саме на цю жінку?

До хати увійшов батько. Блиснув вогник від кресала і заграв на сволоці. Потягнуло самородним тютюновим димом. Батько був, без сумніву, високий. В хаті відразу немов стало людно. Присутність батька заповнила собою, здавалося, всі кути. Появу Нелі мати пояснила батькові коротко: панна приїхала з міста і привезла привіт від Маркіяна.

— А-а? — кивнув батько. — Маркіян! Добре вже виробив і собі, й нам.

Мати поставила перед батьком миску картоплі, потрусила сухою бринзою і підсунула одну ложку батькові, а другу Нелі. Згодом згадала щось і підсунула Нелі тарілку з вимальованими півниками на дні, а замість дерев'яної ложки поклала не уживані у цій хаті почорнілі виделки.

— Просимо, споживайте, — промовив батько, а сам устав і щедро перехрестився до образів.

Нелі страва була несмачною. Коли батько відклав ложку, у матері розв'язався язик:

— А чи чував хто таке? Невинну дитину (мати сказала: богові духа винної) відірвати від книжок, як якогось бандита, посадити в кримінал, а потім ще привіти передавати бідній матері.

"Хто, — запитують стуманілі Неліні очі, — хто посадив, а хто привіти перевозить? Невже ж вона ототожнює одних з другими?"

Налягає присмерк, а все ще не світять лампи.

Батько неквапливо останній раз облизує ложку і відкладає її набік.

Мати, яка вийшла була, щоб внести в'язку квасолиння, знову почала торочити своє, невідомо для чийх вух призначене. Слухаючи материні ремствування, можна подумати, що це не дорослий мужчина, а якийсь зелений безвільний підліток, якого, всупереч його бажанню, силоміць втягнули, намовили і наказали йому виконувати чужу волю. Несвідоме дитя, подумав би хто, яке стало жертвою злих сил. Притому (принаймні таке враження винесла Неля) мати не робила ніякогісінької різниці між тими, які його насильно втягнули в підпільну терористичну роботу, і тими, що його карають за неї.

Злодії, грабіжники, душогуби в її очах і ті, й другі.

Жодного, бодай підсвідомого натяку на якісь ідейні спонуки того страшного самого по собі вчинку, ніякого, хоч би туманного уявлення про ідейні переконання сина. Саме лише скімлення самиці, в якої відняли мале і посадили в загратовану клітку. Неля вже майже переконана в тому, що мати Маркіянова не виняток, а, на жаль, характерне явище. В неї вже немає сумніву, що українські селяни у своїй масі, власне, і є такими сліпими, егоїстичними створіннями.

Як же зрушити цю безпросвітну масу, коли рух цей вимагатиме молодих умів, молодих сердець і молодих дужих рук, а кожна з тих самих руками і зубами чіплятиметься за своє дитинча?

Маркіян там, на другому березі, чекає її повернення. Що вона принесе йому? Якби хоч могла здогадатись, для чого просив її їхати сюди. Кінчиком язика Неля зволожує уста, зовсім пошерхлі від вітру, внутрішньої гарячки.

З-поза гребеня лісу одним рогом визирає молочний молодик.

Стає без слів скорботно. Тікати звідсіль! Утікати від цих людей, від цього місця, від цієї природи, що виплекує людей з камінням у грудях замість серця.

В хаті так і не світять лампи. Невже аж такі ощадливі?

— Ну, спати, — командує мати. — Тобі треба рано вставати, а дівчина здорожена.

Мати бере Нелю за плече і веде поміж діжками у сінях до світлиці, до так званої Маркіянової хати. При місячному світлі показує їй високе, як катафалк, ліжко.

— Це Маркіянове, тут будете спати.

Мати виходить навшпиньках, наче в хаті важко хворий, і Неля залишається сама-одна. Деся поблизу ліжка мусила бути незачинена скриня, бо дуже тхнуло залежаним лляним полотном.

Пізніше, на другу ніч, як сиділи поруч на Маркіяновому ліжку, сталося те, чого прагнула Неля з хвилини, коли дізналася, що поїде до Заріччя.

Нарешті зрозуміли одна одну.

Зближення прийшло зовсім не з того боку, що його собі надумала Неля по дорозі. Прийшло воно від основного непорозуміння. Мати Маркіяна прийняла Нелю за дівчину, яку любив, а може, й досі любить її син. Чи говорив Маркіян з матір'ю коли-небудь про своє кохання? Важко уявити собі, що така розмова мала місце між дорослим сином і матір'ю-селянкою. Власне, селянкою, яка в таких справах, як правило, відгороджується від дітей певною відстанню, що впливає з селянського розуміння материнського авторитету.

Одне певно. Мати знала про існування тамтої в житті Маркіяна, хоч, треба було припускати, не бачила навіть її на фото, бо тоді не сплутала б Нелі з жінкою Славка Ілаковича.

А може, бачила мати і Орісю, тільки збаламутила її краса Нелі, як і багатьох інших? А може, важко було їй повірити, що чужа, непричасна до життя її сина дівчина зробила такий світ дороги?

У всякому разі, Неля не спростовувала цієї помилки. Але навіть ця помилка матері, на думку Нелі, мало що з'ясовувала: звідки таке раптове довір'я до чужої дівчини? Звідки певність, що її прислав син, а не, скажімо, ворог його? Питання це спростовувалося під час розмови між обома жінками. Мати розповідала:

— Коли ви сказали, що зійшли на Мокрій, я враз здогадалася, що ви їхали від нього. Вбив собі хлопчисько в голову, що з Мокрої коротша дорога, ніж з Берестів. І хоч усі люди, кому треба до Заріччя, висідають у Берестах, він все висідав аж у Мокрій. Але ви не слухайте його. На другий раз злізайте в Берестах і просто, просто попід ліс, а там уже здалека видно нашу хату. Ви лише стали коло наших воріт, а мене зразу щось шпигнуло: вона.

Оце речення, яке не було ще в той час правдою, а тільки наче якимсь передчуттям тієї правди в майбутньому, і ті важкі мамині слова про душогубів не раз пізніше згадувала Неля. Не вміла тільки раціонально пояснити собі цього явища: які сили керували матір'ю і спонукували її говорити недійсні в сучасному, але навислі над найближчим майбутнім речі? А втім, можливо, що ті речі вже тоді були дійсні, тільки

не доведені до Нелиної свідомості.

Мати виявилася балакучою. Вона і тепер найбільше говорила про Маркіяна, але не так, як у присутності батька:

— Старий мій не хоче, щоб при ньому згадувати Маркіяна. Сам роз'юджує в собі злість і гнів на хлопчиська, бо йому здається, що від цього буде менший біль у серці. А я вже не можу витримати; буває таке, що і хлоп не може помістити болю в своєму серці, тоді хоче, щоб я, мама, переконувала його, що наш нічого не винен, що це його інші втягнули в біду.

В кімнаті, що колись належала Маркіянові, панував нелад, який постає з застоюного повітря і від відсутності живого людського духу. На стіні на цвяху висів темно-сірий, припалий порохом капелюх так, як Маркіян повісив його тому рік чи більше. Під високим, вкритим куцою веретою ліжком стирчала пара лижних черевиків. На одному з них був приліплений пласт жовтої глини. Ця деталь нагадала Нелі Славу, яка так само любила мандри.

На столі лежав аркуш колись білого, тепер пожовклого від сонця записаного великою буквою "О" паперу. Неля не могла стриматися, щоб не розпитати про дитинство і юність Маркіяна. Хотіла знати про нього все до найменших подробиць. Бачити його, так би мовити, в кількох планах.

Але матері наболіло, і вона мусила поскаржитись коханій сина на батька:

— Ми видимо дітей серцем, а вони очима. Вони не знають, коли воно зачинається, як родиться і як зростає. Вони дістають його під очі і руки уже готове. Шестеро було тієї дрібноти в мене. Троє хлопчиськів померло від червінки[139] ще у ту війну. Гадаєте, що старий був при їх хворобі? Тільки й того, що пішов у село домовину збити, як сказала йому, що вже кінець. Дві дочки в селі замужем, а на цього, середущого, старий поклав чомусь найбільше надії. Ще малим був, ще тамті троє жили, як старий жартував, що з Маркіяна вийде вчений. Здається, тільки на світ прийшла дитина, а старий уже визначив їй долю, бо, адіт, навіть ім'я яке підібрав. Бо рід, любив казати старий, — тепер він уже нічого не говорить, — не повинен стояти на одному місці, бо інакше заснітиться. Як земля потребує зміни плоду, так і людське насіння прагне зміни ґрунту для себе...

З вікна цієї кімнати було видно яблуньку, що, вже майже оголена, затримала ще кілька золотисто-сірих яблук на самому верху.

— ...вночі лежу і думаю; сивію і думаю. Недобре те, що наші діти роблять. Так думаю собі я, проста мужичка. Куди це провадить? Уб'ють одну гадину, а на її місці буде друга. Мені здається, — а може, я на цьому відлюдді вже з глузду зсунулася? — але мені здається, що тут треба з іншого кінця починати. Не тій чи тамтій гадині голову усікти, а коли сила, то начисто кубло їх випалити, аби і розплоду не залишилося. Отак вночі лежу, і думаю, і чую, як душа моя в землю тягнеться, сивію і думаю, бо ночам тим кінця нема.

Вражена логікою її думок, Неля зачудовано дивилася на матір і не обзивалася.

— Старий мій уже в ніщо не вірить. Як темна ніч, його душа. Колись і він іншим

був. Адіт[140], так то чоловіка життя вкрутить, так висотає жили, що потім на старість лишається капшук і укрита злість на людей. Нікому вже не вірить сирота. Ні злим, ні добрим силам. Здається мені, навіть у бога перестав вірити, бо щось не виджу, щоб молився. А я, — зітхнула журно, — заспокоюсь лиш тоді, коли дитина моя буде собі в землі спочивати. Ой, не дивіться на мене такими очима, бо ви ще молоденькі і нічого не розумієте. Нема, любко, безпеки нашим дітям на цій землі, — хіба що в ній самій. Звідти вже ніхто їх не дістане на поневіряння і поталу. Люди, що знають про мое нещастя, дивуються, що я не голошу, не товчу головою об каменя, а я собі своє міркую: адіт, за тих троє в землі я зовсім спокійна. В неділю виберусь до них в гості, принесу їм красних косиць, поговорю собі з ними і, заспокоєна, вертаюся до хати. А часом і вони приходять до мене всі, завжди такі гречні до мене, у біленьких сорочках. Чи не краще було б і для мене, якби і четвертий ліг собі коло них?

Неля ціпеніла від тих слів.

На прощання мати показала Нелі, як треба відчиняти двері, якщо б їй потрібно було вийти надвір. Попередила, щоб Неля не боялася, як загавкає пес на подвір'ї, бо їх Кудлай такий дурний, що вдень вилежується і хропе, а вночі, як нема на кого, потрафить і на місяць гавкати.

Вранці внесла мама Нелі горнятко теплого, просто від корови молока і... щоденник Маркіяна. Щоденник передала Нелі з такими словами:

— Залетіли, як круки, перешукали все, навіть соломі з постелі витрясли, нишпорили за чимсь, забрали все, що тільки під руки попало: книжки, якісь папери, ваші фотографії, так щось мені здається, бо сміялися, сучі сини, що ладна паненка. Ну, думаю собі, від цих і голка в сіні не сховається. Та ось цього літа, коли квочки перестали квочати, беруся виносити гніздо, щоб провітрилося, висипаю його горі дном, а там, адіт, цей зошит. Старий мій трохи розуміється на письмі. Щось там дивився, але небагато він з того зрозумів. Узнав тільки, що то не політичне. Каже, записував хлопчисько кожен день, з ким був, що говорив. Отож я тепер пригадала собі, що там і про вас має бути. Натє, візьміть, щоб чужі очі, чужі вуха не лізли між вас і не розносили ваших слів, як вітер соломі.

Того пам'ятного ранку Неля увійшла в його життя. В життя, яке мало стати провідною ідеєю її життя. Пристрасть, з якою віддалася цьому безумству, годі порівнювати з тим, що було перед тим і пізніше в її житті.

Цей щоденник Маркіяна був продовженням попередніх зошитів. Коли спиратися на дати в ньому, він був писаний в дуже нерівномірних проміжках часу. Можна було навіть подекуди зробити висновок, що писав його Маркіян переважно вдома, вже в деякій відстані від подій, зафіксованих у ньому. Стиль щоденника теж був дуже нерівним, що вказувало на стихійний характер його автора.

Розпочинався щоденник 17 червня 1934 року таким реченням: "Здав матуру і познайомився з сестрою Романа".

20 червня запис знов починається згадкою про матуру, найвидатнішу на той час подію в його житті: "З матурою скінчено. Мушу записати це на папері, щоб наочно

переконатися в цій істині. Здавалося мені, що першого ж дня після матури впаду на ліжку і без перерви спатиму двадцять годин. Якраз! Того ж дня заснув лише над ранок і прокинувся нормально о сьомій годині. Внутрішньо я все ще здаю матуру. Останнім предметом була українська мова, з якої я, до речі, найбільше провалювався. Все ж таки скінчив відповідати (баладу Шевченка) і почув від комісії "дост", я вже був певний, що матура в мене в кишені. Це було моє найсильніше враження. Коли я йшов від зеленого стола до дверей, то аж підлога загойдалася піді мною. З будинку гімназії вийшов я, як п'яний. Не знав, що діється зі мною. Хлопці, за звичаєм, поставилися в дві шеренги і відлупцювали, похрестили мене кулаками, але це не привело мене до повної свідомості. Я відчув тільки, що скинув з плечей якийсь велетенський тягар, який мені багато років заважав жити. Але як поводитися тепер без того тягара, — я ще не знав.

Під будинком гімназії Роман подав мені цигарницю. І я простягнув був руку по цигарку, як миттю усвідомив собі, що ми стоїмо саме навпроти вікон учительської, і відсмикнув руку. Продовжував діяти кількарічний рефлекс. Обидва ми розсміялися з цього. Ми закурили, а Славко, споглядаючи на нас, ковтав слину, бо він щойно післязавтра здаватиме матуру. З брами вийшов Сігма. Ми з Романом переморгнулися, навмисно затягнулися димом і випустили саме в ту хвилину, коли Сігма минав нас. Здається, буркнув під ніс "штубаки" чи щось подібне. Може, і справді виглядало поштубацьки, але по відношенню до Сігми це було справедливо".

25 червня.

Роман влаштував у себе поматуральну випивку. З нашого відділу було семеро: Юрко, Славко, Іван, Микола, Аристид і я. З відділу "а" було тільки троє: Роман просив не розголошувати про цей вечір, бо решта товаришів образиться, а він хоче бачити в себе самих мурових хлопаків.

Мені було трохи незручно. Роман просив, з огляду на його старих, прийти до них в парадному чорному костюмі. А в мене парадного одягу немає. Для матури я позичав костюм в Олеся з нашого відділу. Ми з ним якраз одного росту. Але я не міг зрадитися перед ним, що іду до Лісних, бо він був не запрошений.

Тут Неля відклала щоденник. А що вона робила в тому часі? Чим вона жила тоді?

Запис цей був закінчений вже іншим чорнилом.

Старий Романа звертався до нас на "панове" і частував нас цигарками. Так смішно. Курили навіть ті, що ніколи не вживали тютюну. Славко як затягнувся димом, то аж сльози виступили йому з очей. Проте, видно, соромиться викинути цигарку. Потім мама Романа внесла тацю з чарками і карафку з горілкою. І вона нас називала "панове". В мене було враження, що Романові аж трохи неприємно від того, що його старі аж так підкреслюють нашу зрілість. Мама запросила "панів" до стола, а сама винеслася з кімнати. Це, мушу віддати їй належне, було дуже файно з її боку, бо ми відразу відчули себе вільніше. Ми пили й закусували, аж за вухами лящало. Навіть Роман мусив нам нагадувати, щоб ми гальмувалися, бо це тільки початок вечері. Справді, за якийсь час наш стіл аж стогнав від полумисків, різних ваз, салатників та сосієрок, чи як їх там називають. Спочатку ми намагалися дотримуватися бонтону і сягали по страви в тому

порядку, в якому їх підсував нам Роман, але коли випили ще по одній, то їли вже без розбору, що і як кому подобалося. Аристид мастив торт гірчицею і так собі ласував ним, Юрко підливав індика червоним вином і запевняв нас, що він таке вичитав у куховарській книзі своєї баби. Микола закушував оселедця хроном. Все було б добре, якби Славко не почав соло співати. Старі, видно, зміркували, що то небезпечно залишати нас самих з трунками, бо зараз після Славкового співу увійшов старий і розпочав з нами товариську розмову. Свобідний милий настрої пси з'їли. Фатерко по черзі розпитував кожного з нас, що ми надумуємо студіювати. Хлопці викручувалися, як уміли. Лише Аристид міг правдиво, чесно сказати, що мріє про медичний факультет. Коли питання докотилося до мене, я відчув, що впріваю від неприємності. Мушу широко зізнатися, що це була перша неприємність від тієї хвилини, коли я став зрілим чоловіком. Мені стало неприємно не тільки тому, що я не знав, що відповісти татові Романа, скільки тому, що я дійсно не знав, що навіть собі самому відповісти на таке запитання. Досі я не замислювався над тим, що робитиму по закінченні гімназії, бо я мав перед собою ближчу мету — здати матуру. Просто я не заскакував думками вперед. Я знав, що за своє цензорство[141] в бурсі маю дістати тарілку гойданки на вечерю і тарілку каші в полудень. І все. Про решту, зі соромом мушу признатися, не думав. Я відповів, що ще не знаю, що робитиму, а він прочитав мені при тій нагоді невеличку лекційку про потребу плановості в житті людини. Старий хрін, він зіпсував мені весь настрої.

Після вечері, яку ми вже кінчали під оком фатерка, нас запросили до салону на чорну каву. Через дурного Славка, що налигався, як свиня, ми мусили всі по черзі видудлити по дві чашки чорної кави.

Потім обоє старі почали наполягати, щоб "панове" студенти що-небудь заспівали. Мені особисто було вже не до співу. Чорна кава протверезила мене до решти, і мені тепер з думки не сходило одне питання: а що зі мною буде далі?

Спів не клеїться. Тоді мама запропонувала супровід на фортепіано. Відчинила двері в суміжну кімнату (стільки, до біса, в них кімнат) і кликнула: "Орисю!"

Ніхто не відізався, і ніхто не ввійшов. Мама покликала вдруге. Тоді ввійшла Романова сестра. Я знав, що у Романа є сестра, але ніколи не пробував уявляти собі, яка вона з себе. Чомусь мені заздалегідь здавалося, що вона мусить бути подібна до свого брата: чорнява, з довгим носом і кучерява. Коли ввійшла, хлопці, ті, що раніше не бачили її, аж пороззявляли роти, а я з ними. Висока, повна, велика, трохи повільна в рухах, біла, як молоко, з великими немінливими очима, золотистим важким волоссям, вона здавалася єдиною дорослою з-поміж нас. Була в білій, дуже прозорій сукенці, крізь яку я та решта братії могли бачити голубі мережива. Мені здається, що до такої дівчини не можна торкатися, її можна тільки нюхати, як квітку.

Вона сіла за фортепіано, а Аристид присів біля неї, щоб перекладати сторінки. Мене чорти брали з заздрості. Я не міг дивитися, як той бовдур схиляється над нею. В той момент зненавидів через те єдине, що він паничик, якого вчитель музики навчив розумітися на нотах. Він, напевно, чорт би це побрав, матиме більше нагоди від мене

побувати в цьому домі та дихати нею. За те одне, щоб розумітися на закарлючках нот і мати право сидіти біля неї плече в плече, коліно об коліно, я без розмислу був би тоді віддав праву руку.

Я чув неспокійні удари власного пульсу. Я напружено думав про те, щоб не зробити будь-якої дурниці, яка б раз назавжди зачинила переді мною двері до цього дому. Водночас мене щось аж штовхало, щоб викинути якийсь номер і здивувати, а може, навіть і настрашити її, аби бодай звернула на мене увагу.

Мені, наприклад, страшенно хотілося в котрійсь хвилині вискочити з ногами на фортепіано і піти вприсяди на його бездоганній блискучій поверхні. Знову в іншому моменті я ледве стримав себе, щоб не прискочити до Аристида і не дати йому в нух, щоб аж ногами накрився.

Може, я справді трохи забагато випив, але після того, як нас почастиували чорною кавою, хміль з мене вийшов, так що навряд чи мій стан можна віднести за рахунок поглинутого алкоголю.

Я не міг очей відірвати від Романової сестри. Я розумів, що так пожирати когось очима — це непристойно. Але несила було стриматися. Я змушував себе дивитися у протилежний бік, але це було ще гірше. Я уявляв тоді страшні речі: виразно бачив, як він губами торкається її волосся.

Я вчепився думки, що Оріся ласкаво дозволила тому бовдурові сісти коло себе тільки тому, що він так бундючно заявив, що збирається вивчати медицину. Мені захотілося встати, відшукати фатерка Лісного і заявити йому, що я теж збираюся вивчати медицину.

Нарешті Роман помітив, що зі мною щось погане твориться. Він вивів мене в садок подихати трохи росистим повітрям, і я заспокоївся.

Як увійшли в салон, Оріся вже не сиділа за фортепіано (невже ж вона могла здогадатися про що-небудь?), а стояла сама-одна біля вікна. Мені хотілося з вдячності за це одне, що я не застав її в товаристві Аристида, впасти на коліна перед нею.

Зараз після цього ми почали збиратися додому. Маю враження, що ініціатива в цьому випадку належала самим господарям. Просто-напросто мали вже нас досить.

На прощання всі ми поцілували Романовій мамі руку (між іншим, перша жінка, крім моєї мами, якій я цілував руку!). Фатерко стискав нам долоні, а Оріся, той білий ангел, стояла збоку і кожному з нас кивала головою.

Мені видалося, що вона трохи довше затримала на мені свій погляд. На сходах це саме сказав мені й Микола. Я так зрадів його словам, що з розгону дав Миколі межі плечі такого стусана, що той трохи не полетів сторч головою зі сходів.

— Мой, бре, ти здурів? — вибалушив на мене очі Микола.

Боюся, що я дійсно здурів.

Без дати.

В бурсі запропонували мені лишитися в них на час канікул. Будуть білити кімнати, потрібний наглядач. Охоче погодився.

Без дати.

Була мама в мене. Бідна, аж розплакалася з радості, що я вже здав матуру. Боюся, що в її понятті це дорівнює принаймні якомусь дипломові. Мені дуже не хотілося б розчаровувати мами, і тому її наївність в цих справах мене дуже засмучує. Мама помітила мій понурий настрій і спитала, чи я часом не хворий. Щоб не залишити в ній прикрого враження від нашої зустрічі, я похвалився їй, що не поїду на літо додому, бо дістав на канікули роботу. Мама спочатку, видно було, засмутилася, що я не приїду на літо додому, а потім, розміркувавши, зраділа з цієї вістки. Мене навіть трошки вколало, що мама так легко погодилася з думкою, що я не буду літом вдома. Але я зразу збагнув, звідки походить ця мамина радість. Мама, напевно, вирішила, що я вже отримав посаду на основі свого свідоцтва зрілості. Відкрити їй очі на правдивий стан речей в мене не вистачило серця. Я провів її аж на станцію і стояв на пероні, аж поки поїзд щез мені з очей.

15 липня.

Тричі бачив Орисю. Двічі навіть розмовляв з нею. Ні, вона вже не така гарна, як мені здалося того вечора. На носі в неї кілька веснянок, і дихає лише ротом. Зате голос у неї дуже низький, приємний, якийсь оксамитовий, словом, такий, що довго бринить у вусі, ніби мелодія.

Першого разу (зустрілися ми навпроти вірменського костюлу) я відразу спитав, чи впізнає мене. Була така думка, що, як заперечить, відкланяюся й піду собі геть. Не заперечила. Відповіла, що давно знала мене з прізвища, ще заки Роман ввів мене в їх дім.

Мені кортіло довідатися ще більше, і я жартома зауважив, що в неї чудесна пам'ять. Зиркнула на мене з-під крайка повік (ох, той погляд!) і сказала без збентеження:

— Пам'ятаю лише те, що приємне для моєї пам'яті.

Дотепно. Нічого не скажеш! Але май на увазі, Маркіяне, виходить, що твій "циферблат" все ж таки чимсь звернув її увагу на себе.

Вдруге зустрілися ми на пошті. Я попросив (набирає вуйко з бурси салонних манер) дозволу провести її додому. Без вагання погодилася. Мене аж здивувала її готовність. Я закинув, чи не буде з цього приводу мати неприємності від батьків. Якийсь чорт хвостатий пхає мене, щоб усе глибше і глибше вертіти. Орисю здивувало моє запитання.

Потім із спокійною простотою, що мені дуже сподобалася в ній, відповіла, що з приводу Романових товаришів у неї ніколи не може бути неприємностей від мами.

— Чому? — не втерпів я.

— А тому, що, на думку матері, це жодна небезпека для мене.

— А чому ваша мамуся так думає?

— А тому, що Романові товариші це майже мої ровесники. Ви знаєте — я тільки на півтора року молодша від Романа. Мамуся вважає, що це не претенденти для мене.

Не завадить це знати. Запам'ятай, хлопче. (Ці речення були тричі підкреслені).

Я спитав її, що думає робити після канікул. Таким способом дізнався, що вона їде у

вересні до Львова вчитися музики.

— Хочете бути піаністкою-віртуозом? — спитав я, аби щось сказати, бо звістка ця каменюкою впала мені на серце.

— Ні, сіле мамця вважає, що Львів все ж таки місто більше за нашу діру.

Я зрозумів без дальшого пояснення.

Ринки білих рабів існують і в наші часи.

Кінець серпня.

Був на зборах студентської секції при товаристві "Бесіда". Збори скликано з приводу оголошення бойкоту тих обивателів, які підписали звернення з приводу вступу на трон нового президента Речі Посполитої Польської. Між ними є й директор нашої гімназії. Страшенно шкода, що він не міг бачити, як ми підносили вгору руки проти нього і довго тримали їх у повітрі. Голосували всі. Ніхто не став на захист хруніади. Тільки після ухвалення бойкоту встав якийсь хлопець (пізніше я дізнався, що це син бойкотованого радника В.) і спитав, як йому проявляти бойкот у відношенні до батька, з яким мусить їсти за одним столом. Тому, що питання було зовсім щире, хлопці підняли регіт. Таким веселим акордом скінчилися наші збори.

Ще серпень.

Я не витримав і напрямки спитав у Орисі, чи вона погодилася б піти за ровесника свого брата, якщо, річ ясна, він мав би освіту і становище. Відповіла просто, що — так. Тільки, — додала з застереженням, — він мусив би їй дуже і дуже подобатися, бо мамця вважає, що чоловік від жінки повинен бодай на сім років бути старшим. Така відверта, щира відповідь Орисі трохи збентежила мене. Я уявляв собі, що дівчата їхньої сфери більш несміливі в цих питаннях, принаймні для кокетства. Її великий спокій, ця її впевненість трохи знижує її вартість в моїх очах як дівчини, дівчини-русалки. А все ж я визначив уже координати для свого життя: здобути диплом, становище і — за всяку ціну — Орисине серце.

Останній день серпня.

До бурси вже заїхали бурсаки. Директор викликав мене до себе.

— Що ви думаєте робити, Івашків?

Я відповів, що вже записався на правничий відділ Львівського університету. Хочу вчитися далі. Він відповів мені, що цього хоче кожний, хто кінчає гімназію, — але які підстави в мене є для такого бажання? Він не бажає мене знеохочувати, але хотів би просто застерегти, що у Львові є більше кандидатів на цензорів, ніж у нас бурсаків. Ще хотів би просто застерегти, що на приватні лекції теж не можна розраховувати, бо для цього потрібні знайомства, і то добрі знайомства! Якась посада у "Просвіті" чи "Дністрі", як то бувало за його часів, тепер майже виключена. Яка-небудь нічна фізична робота теж виключена, бо безробітні чорнороби не допустять мене до неї. Він запропонував мені залишитися на цей час у бурсі на місці цензора, а крім того, підучуватися якогось ремесла.

Я розумію його. Він радив мені щиро, як батько. Але, на жаль, я не можу скористатися з його розумних порад.

Я все одно мушу поїхати до Львова і, хоч би світ догори ногами став, мушу здобути диплом і її, мою єдину. Останнім часом дуже вподобав читати любовні вірші. Особливо "Зів'яле листя" Івана Франка.

На цьому сторінка щоденника кінчається, а далі кільканадцять сторінок видерто рукою самого Маркіяна, бо видерто було акуратно і де-не-де навіть вирівняно ножицями.

3 січня 1936.

На "Камчатці" в студентському домі доходить до мінус п'яти. Спимо по троє на ліжку, але це небагато допомагає. Мені завжди доводиться спати крайнім, бо не плачу за кімнату.

Ходжу навіть на ті лекції, що їх нема в індексі, бо це єдиний спосіб зігрітися трохи.

Є ідея: чи можна б всунути університетському сторожеві "куку в руку", аби дозволив ночувати в коридорі? Але звідкіля тієї "куки" взяти, коли я вже третій день живу на гіркім чаю і піснім хлібі?

Зробив відкриття: голод можна усмиряти відповідною дозою сну. В Товаристві прихильників освіти обіцяють місячну допомогу. Директор бурси мав рацію: не можу знайти ніде ні чорної, ні білої роботи. Як тільки заговорити про роботу, на тебе дивляться як на людину несповна розуму. Один добродій так і запитав мене:

— Дозвольте, а з якого краю ви до нас приїхали?

Без дати.

Орися ходить учитися танцювати. Не можу перешкодити в цьому. У неї ясно-попелясте каракулеве хутро і така сама шапочка. Розумна з неї дівчина, бо не соромиться мого потертого пальта, хоч виглядаю поруч з нею, як раб поруч королеви.

Вчора спитав її, чи можу її провідати в домі дядька. Почервоніла (вона, така завжди спокійна і впевнена!) і заперечила. Я почав настоювати, щоб пояснила мені причину відмовлення. Відпрошувалася, аж сльози навернулися на очі. Факт цей, замість ніжного співчуття, породив у мені якусь злість на неї. Я загородив їй дорогу й пригрозив, що доти не відступлюсь, доки вона не пояснить мені причини.

Ах, який писаний дурень з мене!

Ми стояли одне проти одного, як два вороги, а вона такими очима поглядала навколо, начеб збиралася покликати на допомогу поліція.

— Пустіть мене!

— Не пуцу.

— А я вам кажу: пустіть мене!

— А я вам кажу: не пуцу...

Тоді бідне дівчатко призналося, що причиною, чому я не можу провідати її, є... відсутність у мене калош. В тому домі вважалося б за велику нечемність, майже за образу господарів, зайти взимку до них без калош, і ще наївно додала:

— Бо ви, може, не знаєте, що від снігу залишаються сірі плями на паркеті.

Підозріваю, що справа не тільки в калошах і сірих плямах, але... й у моєму пальті... І взагалі. Чомусь, замість себе, мені стало дуже жаль Орисі. Пташка в золотій клітці.

Без дати.

Не можу відгадати, чи Орісі дійсно не було дома, чи це був тільки маневр з боку шановного дядечка, щоб дати мені зрозуміти, що я не маю чого шукати в цьому домі.

Замість Орісі вийшов до мене її дядько. Я ладен був йому вклонитися в пояс, аби він тільки звільнив мене від свого милого товариства, але він з чемності чи якихось інших причин затримав мене. Почастував цигаркою і почав балачку з того, на якому курсі я вчуся. (Що за ідіотичне запитання). Це мене так розізлило, що я, всупереч своєму внутрішньому переконанню, відповів, що це не має значення, на якому я курсі, бо коли я кінчу факультет, то так чи інакше не знайду собі адвоката патрона, отже, в майбутньому, чи буду з титулом магістра прав, чи без нього, однаково не чекає мене нічого іншого, як продавати сірники на розі вулиць.

"Мій" дядько подивився на мене, як на п'яного. Напевно, дивним йому видалося, що в такий спосіб репрезентуюсь шановній родині моєї дівчини ("моєї"! — от ідіот з мене!). Він назвав мене гарячим і дав зрозуміти, що на заході Європи сірники на розі вулиць продають каліки або цілковиті нездари. "Мій" дядечко став повчати мене: багато, дуже багато є професій навіть серед наших невідрадних умов, за які могла б узятися наша інтелігентська молодь після закінчення вищих шкіл. ("Запам'ятай: для нього титул все-таки обов'язковий!") Але, — вже відверто глумився вуйко, — нам (тобто таким, як я) не імponує сіризна праці. Ми хочемо відразу блиснути як герої (цікаво, хто цього не хоче!). Ми принципіально не визнаємо Польської держави (а він хоче, щоб ми її не визнавали неприципіально). Заздалегідь відкидаємо всякі права, навіть ті, з яких могли б ще скористатися. Ми не визнаємо жодного обов'язку відносно держави, в якій живемо. (Файний інтерес. А держава відносно нас визнає його?) У нас, хто займає хоча б найскромніше становище в державній установі, обов'язково хрунь, безхребетний плаз, опортуніст, сіле ця наша непорочна принциповість (бігме, гарно сказано!) не перешкоджає більшості з нас жити на гроші батьків, які працюють на державних посадах, і тих же наших батьків теж називати хрунями і опортуністами.

З цілої промови вдалася йому ця одна думка. Але я постарався бодай одним жестом не дати йому зрозуміти, що я в цій справі до деякої міри згоден з ним. Крім того, я не міг здогадатися, до чого він прямує. Можливо, це мав бути один з засобів вибити мені Орісю з голови. Тому я сказав тільки, що мені здається, що він теж колись говорив і думав інакше, ніж сьогодні. Він кинувся від моїх слів, як від укусу бджоли. На його обличчі світло і тіні відразу заламалися у кривих лініях, і те обличчя раптово стало зовсім старе. Тепер пригадав я собі, що колись Оріся розповідала мені про нього, як про революціонера, з яким не могли собі дати ради в родині.

Він справді признався, що, будучи в моєму віці, теж поривався з мотикою на сонце. Вважав тоді, що вивчитись орудувати револьвером — це вже достатня військова наука, а один карабін — це вже достатнє озброєння для того, щоб піднімати повстання проти окупантів. Потім (відкашлявся) зрозумів, що проти одного карабіна стоїть сто гарматних жерл, а на місце одного забитого воеводи (натяк на небіжчика, що його рік тому згладили хлопці з світу) настановлять сто таких самих.

— Повірте мені, юначе, що кожний з нас, старих, пережив такі самі моменти морального зльоту і кожний розтросував собі голову об тверду стіну дійсності, об логіку фактів.

Він процитував навіть (що за поетична душа!) Івана Франка:

Снуєте мрії не в міру до сил,

Слова не в міру до актів...

Далі дядечко висловив сентенцію, що в житті кожної людини приходить час, коли вона починає думати про одруження, і тоді в її голові докорінно міняються поняття речей.

Він навіть дозволив собі запитати, чи я ніколи не задумувався над такими справами.

— Ні, — збрехав я і попрощався з ним, не допитуючись більше про Орисю. Боявся, що осмішу себе цим дурним, безнадійним коханням. Мушу на розум поговорити з Орисею.

Перша половина січня.

Від п'ятнадцятого січня щомісяця діставатиму п'ятнадцять злотих допомоги з Товариства прихильників освіти. Забагато, щоб вмерти, а замало, щоб жити.

Однак думка муляє мене, як тісний черевик: фонди для допомоги студентам утворюються в основному за рахунок вуличного збирання в користь бідних студентів. Безперечно, не простягаючи руки. Роблять це за мене панночки, що калатають з карнавками за проходими. Все ж таки зміст залишається той самий: п'ятнадцять злотих щомісячно з прилюдної жебранини.

Як же гірко заздрю всім, що живуть у своїй державі. Своя держава — так мені здається — це насамперед відчуття великої моральної сили.

Як діставатиму допомогу, буду змушений платити на "Камчатці" за ліжко. Вчора заходив у редакцію "Нових вістей" проситися на нічного коректора. Хтось із службовців редакції (судячи з обвислих на колінах штанів, невисокого рангу) відповів, що тепер взагалі ніде не буває вільного місця, бо кожна посада звичайно буває зайнята ще до того, як стає вільною. Я усміхнувся на цей кепський жарт і пішов, подякувавши за довідку.

Мрію про миску капусняку з свининою, як про недосяжне щастя.

Знову бракує сторінок. Їх, видно, просто видерла чиясь рука. Якщо це зробив сам Маркіян, то, судячи по попередніх, старанно вистрижених ножицями, мусив бути в дуже неврівноваженому настрої. Далі починається щоденник датою 12 березня.

12 березня.

Минулого тижня заробив дещо в нічному вивезенні снігу з міста. Просто неймовірно: пішов до контори, яка відає очищенням міста, і там відразу наказали мені зголоситися в одинадцятій ночі на роботу. Я, дурний, уявив, що цей марний успіх є справжній усміх долі, і зараз же написав записку Орисі, категорично заявивши їй про свій візит у четвер. Вирішив на "снігові" гроші купити калоші. Тим паче, що підметки моїх черевиків категорично відмовилися мені служити.

Наша бригада складалася з чотирьох чоловік. Між ними тільки я один інтелігент. Проте, очевидно, ні з вигляду, ні з фізіоморди не подібний до інтелігента, бо ферайна[142] спочатку прийняла мене за свого. Всі три професійні безробітні. Занотував собі у пам'яті: оптимізм і чортівська, фанатична ненависть до забезпечених. Особливо, що мене здивувало, це — абсолютна відсутність національного шовінізму. Коли я заговорив до них по-українськи, стали на півтону ввічливіші до мене. Я зрозумів це як демонстрацію-протест проти політики уряду щодо так званих національних меншостей. Над ранок необережно видав себе вченим. Розчарування і явне упередження:

— То пан ест, браце, інтелігенція?

Відчув, що робітники не довіряють інтелігенції, навіть безробітній. (Може, це надто суб'єктивне спостереження? — треба перевірити!!) Питання, яка цьому причина і як її усунути?

Четвер.

Купив собі пару калош. Півдня ходив у них гордий, як пава. Дуже хотів зустріти Орісю, аби продемонструвати перед нею свою європеїзацію, але замість неї зустрів її брата. Я простягнув Романові ногу в калоші, як циркова кобила, а той, свиня, замість комплімента, пояснив мені, що носити калоші в моєму віці належить до так званого поганого тону. За такі слова я схопив його "за здоров'я" і з піднесенням над його головою кулаком став вимагати повернення двох з половиною злотих, бо таку витрату я зробив тільки на честь його сестри і з її провокації.

Роман розреготався, аж слиною мене обприскав. Він назвав Орісю разом з родиною шановного дядечка міщанським кодлом. Похвалився, що дає їм доброго бобу саме тим, що плює на їх міщанські пересуди. Він пішов, посвистуючи, вгору по вулиці Мохнацького, а я лишився посеред вулиці, як мальований дурень.

Ох, якби не Оріся, показав би я їм, як умію плювати!

Увійшов у браму будинку, де живе Оріся, морально зламаний. Подзвонив, будучи більше ніж певний, що мені скажуть, що Орісі немає дома. Та сталося інакше. Сталося чудо. Двері відчинив мені сам дядечко. Впізнавши мене, страшенно зрадів, потер руки, каналія, і позвав якусь Зою. З'явилася кирпатенька дівчина, у білому чепчику, дядечко наказав їй забрати в мене пальто і капелюх. Я так збентежився від цих китайських чемностей, за якими передчував якусь чергову провокацію, що почав перед дівчиною розкланюватися так, начеб я її, а не вона мене мала обслужити. І тільки коли ненароком зиркнув на дядечка, зрозумів, як необачно вскочив у сіті його провокації. Кров скипіла в мені, і, напевно, був би зробив якусь дурницю і, як кажуть наші юристи, допустився б негідного вчинку, якби двері зліва не відчинилися і Орісіна голівка не виглянула з них.

— Орісю, твій наречений прийшов! — хотів іронізувати з неї і мене дядечко, але стрілка з його лука вже не досягла мене. В одну мить стали смішними всі провокації і образи. Весь сенс життя був тепер тільки в ясній, зграбній, наче живцем з грецької міфології взятій, постаті. Мені, дослівно, перехопило віддих. Вона видалася мені такою

свіжою, такою запашною, як в той перший вечір у них на вечірці. Я втратив почуття реальності. Вскочив у кімнату, з якої вона показалася, і захлопнув двері перед носом дядечка. І тільки із збентеження, що відбилося на її личку, здогадався, що допустився грубої нетактовності.

— Пробач мені... Пробач мені... стократ пробач! — белькотав я, вкладаючи в ці пусті слова єдиний зміст: кохаю тебе... кохаю... по стократ кохаю...

Я підійшов до неї і, задихаючись від хвилювання, поклав їй руку на плече. Виникло враження, наче торкнувся чогось непорочно чистого. Здригнулась, але не відкинула моєї руки. Я перегнув її голову собі через руку, і так ми одну гостру хвилину важили одне одного очима: "Назавжди — аж до смерті, чи тимчасово — для забави тільки?" Ця думка свердлила мені мозок, як розпечена голка. Втім, моя дівчина спокійним (все ж таки вона була спокійніша від мене!) величним рухом звільнила свою голову з моєї руки і сказала голосом, якого я ніколи не забуду:

— Якщо ти не вирвеш мене звідсіль, то я з часом уподібнюся до них і пропаду... Сама я цього не матиму сили зробити. Забери мене від них... забери...

Довірливий, безпомічний її голос відразу врівноважив мене. Я вважав обов'язком своєї честі нагадати їй, що вона повинна на мене чекати щонайменше три роки. (Дурень! Не вигадав нічого кращого в таку хвилину!) Вона, замість відповіді, замружилася і безвільно перекинула голову назад. Ми поцілувалися, але поцілунок цей був надто урочистий, надто документальний, щоб міг дати сподівану насолоду. Моє дівчатко, здається, було навіть трохи розчароване з цього приводу.

Нічого, моє серденько, нічого. Перед нами ще багато днів і багато ночей. Ти ще матимеш нагоду переконатися, як я вмю кохати і який смак мають справжні поцілунки.

— Тепер ти моя справжня наречена, — сказав я вголос, бо мені самому дуже хотілося почути цю істину.

— Так, — з милою, такою натуральною в ній простотою погодилася моя дівчина. — Але поки що про це ніхто не сміє знати... навіть Рома... Але ти заходь до мене, навмисне їм. Я зараз їм навмисне вийду з тобою... Я тепер, — вона подивилася на мене вогкими очима, — я тепер їх так само не боюся, як і Роман. Ходімо!

Ми вийшли з передпокою, де висіло моє нещасне пальто, і тільки там, допомагаючи Орісі надіти хутро, я помітив, що в мене на ногах калоші, тобто... я сидів в них у кімнаті Орісі. Тепер ми обоє розсміялися з цієї пригоди. Орісю ніхто не затримав (напевно, весь дім ображений на неї за мене), і ми без перешкод вийшли на вулицю.

На вулиці всунув я лапу своїй нареченій під руку (хутро гріло мене, як мамина пазуха), і так пішли ми поволеньки в Єзуїтський сад. З неба сунув сніг цілими пластами, начеб десь там угорі обірвалися снігові хмари.

Оріся, припорошена снігом, нагадувала ляльку у ваті. Деревя і лавки під навалою снігу були подібні до ландшафту з мультиплікаційного фільму. Взагалі весь світ видавався нереально білим і пухнастим. Може, тому і думки, що навістили нас в той вечір, були теж нереальними, білими і пухнатими.

Ми з Орисею почали мріяти вголос, що б то було, якби так було... я був би адвокатом... Ми займали б пристойне мешкання з трьох кімнат. Мали б трое ясноволосих, як мама, дівчаток. На літо виїжджали б до мене на село. Діти мої вивчали б легенду хатини під лісом. По роках праці ми б заощадили собі трохи грошей і поїхали на одне літо до Венеції.

— Я хочу до Парижа, — вперлася Орися. — Я завжди мріяла про Париж.

Мені раптом засвітила нова ідея:

— Чорт побери Венецію, чорт побери Париж, ми поїдемо до Києва!

— До Києва? — дуже здивувалася моя наречена. — А хіба нас пустять з Польщі до Радянської України?

— До Парижа і Венеції теж нас не пустять...

— Хто? — не зрозуміла дівчина.

— Обставини, — бовкнув я, а потім, для більшої ясності, додав: — Гроші. Гроші, зозулько!

Я відчув, як Орися внутрішньо зіщулилася. Раптом вона зупинилася і, заступивши мені дорогу, сказала, дихаючи мені в обличчя:

— Ти мушиш досягти свого... бо я не знаю... чи призвичаїлася б переносити нестатки... Ти мушиш бути сильним, — закінчила. А я так і не спитав, що вона розуміла під цим словом. Може, нічого особливого не розуміла, а просто випалила слово, яким часто орудує її брат.

Що б вона не мала на думці, я відчув її слова по-своєму. Від сьогодні буду завзятим і витривалим, як вовчище, бо цього вимагає від мене моя золота дівчина.

Я відвів Орисю додому, і, на знак протесту проти кодла, ми поцілувалися саме проти освітлених вікон. Не мало значення те, що на вікна були спущені штори.

Знову декілька вистрижених сторінок. За цим ішов уривок під датою "ще березень". Був це якийсь несамовитий зліпок фраз, де речення грали роль тези для філософського трактату, чи, точніше, обвинувачення. Неля мусила деякі місця прочитати двічі, щоб зрозуміти, про що йдеться.

Ще березень.

Чи варто зафіксувати? Найреальніше з усього — чітка, дзвінка свідомість: я — українець. Вони втовкли мені цю свідомість палицями в голову. Їх було небагато, а все ж таки я був один. Тамтой, що міг би мені допомогти, лежав на камінних плитах з синіми губами, а кров дзюрчала з його уст і тут же ціпеніла. Досі я бачив в такій масі тільки тваринячу кров. Я відчув млосний запах свіжої крові. Мене збирало на блювоту.

Все це діялося в білий день. Може, за двадцять кроків по той бік тротуару йшли люди. Не всі з них проявляли цікавість. Хтось один тільки спитав в поспіху:

— Цо сен стало?

— Гайдамаку бійон, — відповів чийсь бадьорий вигук.

— А нех їх бійон! Нех їх вшистскіх вибійон!

Чи в той момент міг ще я уникнути катастрофи? Можливо, якщо б кинувся втікати. Не хотів утікати. Це ж комізм. Це врешті страшенно неприємно — спасатися за

допомогою ніг, як заєць. Я уявив собі цю картину — і вже не міг. Ні. Удар прийшов не зразу. Насамперед було:

— Ти... с... сину, кабане!..

— Буйце сен бога, то свуй... то наш...

Я не бачив його обличчя, але по голосу впізнав Сташка Вілька. Згадалася крадіжка яблук в саду Гросерової. Вибита шиба в складі вин. Чорна Манька з-над млина. Перші лаковані черевики у Сташка. І от раптом — така зустріч. Тут, на цьому подвір'ї.

— До холери ясней, для чого мільчиш, пан?

Чому він звертається до мене через "пан"? Мені здається, що ми вчора плюндрували сад Гросерової.

У тамтого знову кров. Чи він сконає? А якщо вмере, тоді його кров...

— Не треба, Сташек. Він бреше, я не...

Це я крикнув. З афектацією. Здається, зробив навіть жест рукою. Смішака. Героїзм? Ні. Слово честі, що ні. Плюю з третього поверху на такий героїзм. Але тамтой конав, і його кров зобов'язувала мене. Кров зобов'язувала. Кров зобов'язує. Кров зобов'язує.

Цікаво, що не заболіло, а опекло чимсь дуже холодним, а потім я вже нічого не пам'ятав. Цікаве спостереження: очунявши, я почав обмацувати себе, чи цілий. Наді мною стояло якесь запашне створіння і прикладало мені так само запашну мокру хустину до скронь.

— Вам треба полежати трохи. Ми живемо недалеко звідсіль. Може, спробуєте звестися? Я вас проведу.

Я не чув слів. Був оглушений, хоч уже при свідомості. Її мову зрозумів по рухах її уст і жестах рук. Потім знову темне, порожнє місце. Блискуча, як лід, підлога і циганка з монетами у волоссі на стіні. Шепіт. Шепталися люди біля мене, але десь ніби далеко від мене. Запахло аптекою. Язик обернувся в роті. Холодний, солодкуватий плин[143]. Коли прокинувся, вже вечоріло. Першим враженням був страх, що світ страшенно далеко гайнув уперед за той час, поки я спав мертвецьким сном.

Що сталося за той час? Що сталося?

Я зірвався з тапчана, але чийсь руки притримали мене. По запахів лаванди впізнав я, що то були її руки.

— Куди ви?

Я помацав голову. Гудз був завбільшки з горіх.

— Я вам забинтую.

Ні. Біла пов'язка на моїй голові може привернути чергове нещастя на мою голову.

— Ви не знаєте, що сталося за той час, поки я спав?

— Абсолютно нічого нового.

— Правда?

— Абсолютна правда.

В такому разі вона абсолютно дурна дівчина. Я прожогом кинувся в двері. На вулиці стало дуже соромно. Та, пахуча, мала рацію: абсолютно нічого нового. Навіть львівські трамваї не повискакували з своїх рейок.

— Куди?

Академічний дім.

На розі Академічної вулиці побачив Стефанова. В гімназії носив "Капітал" Маркса в оправі з молитовника. Матуру здавав уже в нашій гімназії. Йшов назустріч і посміхався широким ротом, а сорочка була у плямах від крові. Біла сорочка в яскраво-червоних плямах. Повинна поліція заборонити носити білі сорочки. Або заборонити пускати людям кров. Глянув на мій лоб і посміхнувся.

— Тебе теж? Відколи, товаришу?

Рух, начеб намірявся обняти мене. На манжеті сорочки теж плями з крові. Я відхилився, щоб уникнути його обіймів. Непорозуміння. Він прийняв мене за свого однодумця. Йому пізніше могло бути дуже неприємно.

— Це польські корпоранти так вирихтували мене, — не кажу, а підсвистую.

Він починає сміятися. О, що це за сміх! За такий сміх треба платити гроші, як за видовище!

— Подаймо один одному руки, бо й мене змалювали так, але вже наші корпоранти. Ти не чув?

В гімназії був гарнішим. А все ж таки сталося щось за той час, поки я спав.

— В Академічному домі мало відбутися антирадянське віче. Вони прийшли з палицями і залізними "перстнями", а я думав, що буде дискусія. Взяв деяку літературу з собою для цитат.

У брамі показав мені якийсь багато ілюстрований журнал. Здорові молоді зуби. Скелети нових риштувань. Дівчина у шапці пілота. Харків.

— Ти хотів цим переконати їх?

Почулися чийсь кроки в сходовій клітці, і він сховав журнал. Ми вийшли на вулицю і зараз же подалися у протилежні сторони.

Його голос дігнав мене:

— Я хотів тобі нагадати, що за поширення комуністичного друку чекає сто другий параграф...

Дуже образливо. Невже ж він справді вважає, що я був би здатний зрадити? Правдоподібно тут було звичайне нагадування про обережність. Стефанів смикнув мене за лацкан піджака.

— Вірю! Аби мене ясний шляк трафив, що вірю.

В Академічному домі застав Романа. Хлопці сиділи у їдальні і коментували виступ Стефанова. У мене вирвалася фраза на адресу Стефанова як порядного хлопа. Залягла незручна мовчанка. Потім хтось порадив мені підставити голову під холодну воду. Роман на вулиці сказав мені:

— Пам'ятай, що в нашій родині скорше приймуть злодія, ніж комуніста.

Помітив, що Роман зиркає з-під крайчика вій, як Оріся.

З квітня.

Оріся торкнулася пальчиком моєї гулі на лобі. Біль, як від уколу електричних дротиків. Вона не хоче бачити в мені принципіальної людини, а тільки жертву. Це

болючіше, ніж уколи електричних дротиків.

Сьогодні, закопилівши губки, питала мене:

— Ти не любиш музики?

Я гаряче заперечив.

Тоді вона поставила друге запитання, що логічно випливало з першого:

— А чому ми з тобою ніколи в опері не буваємо?

— Тобі це потрібно? — спитав я, ледь переводячи віддих (моє убрання саме для опери!!).

— Так! — була самовпевнена, деспотична відповідь. — Всі мої товаришки бувають з нареченими в опері.

Я спітнів. Потім, прийшовши до себе, почав кричати. Кричати, як поганий актор на аматорській сцені. Голосно, але нітрохи не переконливо:

— Я ненавиджу опери! Ненавиджу отой перегляд мод! І тобі забороняю ходити туди і виставляти себе напоказ! Забороняю!

Моє дівчатко, замість збунтуватися проти моєї тиранії, заяснило, як фейєрверк на ялинці. Воно було щасливе тим, що я, як інші наречені, влаштував їй нарешті, правда, не зовсім добре виконану, але все ж таки бодай якусь сцену ревнощів.

З-під землі, а мушу роздобути пару злотяшків, бо щастя моє, як бачу, баламкає на дуже тоненькій ниточці.

Дата нечітка.

Мало не задушив ксьондза. Про саму подію згодом.

Без дати.

Було воно так. Лисий приніс звістку, що в юридичному деканаті дають допомогу у вигляді безтермінових позичок. Звістка ця дісталася до нас на "камчатку" під словом честі, абсолютно конспіративно. З "камчатки" делегували мене. Лисий (знайшов собі легку, але не зовсім рентабельну, побічну професію: підробляє тим, що пише іноді надгробні вірші) зредагував мені сльозну заяву, з якої виходило, що я сирота по розумово хворім учителі музики, а моя бідна мати, крім мене, має ще дев'ять обідранців на утриманні. Справа в тому, що декан юридичного факультету, всечесніший отець Цехонь, попри все інше, віртуозно грає на органі. Отже, така деталь з моєї біографії (що я сирота по збожеволілім учителі-музиканті, треба здогадуватися, що з пристрасті до музики) повинна була б провести до його серця.

Черга була невелика, так що я через дві з чимось години став перед обличчя всечеснішого. Я подав йому своє прохання.

— Пан що, русин?

Мій хлопський акцент відразу зрадив мене.

— Так, але бабка моя...

Всечесніший опустив побожно очі:

— Хай з богом спочиває. Дуже мені прикро, але я не можу дати вам допомогу.

— Але ж, отче декане, я уважаю, що я маю таке саме право...

— Ви помиляєтесь, молодче. Христос навчав, що не годиться брати хліб від дітей і

кидати його між свині. Це алегорія, звичайно. Пан мене розумі?

Тієї хвилини я нічого не розумів: шуміло в ухах, і я — якийсь нервовий шок! — на мить перестав бачити. Я осліп. Сліпий кинувся вперед і напмацки допався до грудей всечеснішого. Потім раптом як би мене освітило. Та чи ти, хлопче, здурів — через таку гниду до криміналу надовічно впакуватися? Я відскочив, кинувся у двері і зробив найбільшу дурницю, яку міг тільки встругнути: залишив своє прохання на столі в деканаті.

Квітень. Дата без значення.

Виключили з університету. Врятувала мене від тюрми, чи пак від судової відповідальності, тільки та обставина, що батько в мене був теж божевільним. "Кур'єр вечорни" широко описав напад озброєного увіста на відомого покровителя молоді, багатозаслуженого і т. д. і т. п. ксьондза Цехоня. На моє щастя, зовсім перекручено моє прізвище. Між братвою деяка дезорієнтація. Орися ні про що не здогадується. Це навіть дуже добре.

Неприємне.

Побачив, Орися входила в модну крамницю. Здуру вскочив за нею. Забув хлоп про полинялі обтріпані штани і нечисту сорочку!

Я підійшов до неї. Вона почервоніла. Було це не з надміру радості. Я вклонився поверсальськи і вийшов під здивований погляд крамаря.

Без дати. Поза часом і простором.

Мені сказали: той, в реверенді, плюнув тобі в обличчя. Сотням. Тисячам твоїх братів щодня бризкають харкотинням в обличчя. Чого ще чекати? На що надіятися? Мене притиснули до стінки і спитали: чи ти боягуз, чи негідник, чи людина честі? Чи ти знаєш, що найбільша з чеснот мужчини — це відвага?

Кінець квітня.

Вчора була у мене Орися. Колись я просто здурів на точці її відвідин у моїй цимбрі[144]. Був таким ідіотом, що насмілювався погрожувати їй, але вона, розумніша за мене, не прийняла моїх погроз надто близько до серця... І не приходила. Передвчора сама запрошувала відвідати мене (може, тому, що знає, що я вже не студент, тобто не матиму ніколи диплома, і, за рецептом мамці, їй не загрожує жодна небезпека). Соромно признатися, але цей візит справив на мене слабке враження. Моє колись шалене бажання бачити її у своїй квартирі перегоріло само в собі, і тепер уже навіть її поява не може відживити його. Вона сама прийшла до мене. Чи це героїзм з її боку, чи співчуття до мене? За її словами, нам треба остаточно поговорити між собою. Навіщо говорити, коли результат розмови заздалегідь відомий? Все ж таки я нагнав з кімнати камратів, навів навіть трохи порядок по кутках. Купив вафель, але не стало відваги похастувати її ними. Сім на п'яту прийшла Орися. Принесла якісь бліді квіти, але не подумала про те, що в мене нема в що поставити їх. Видалася мені, не знаю чому, якоюсь дуже великою. Молочно-біла, апетитна, зрошена делікатним в запаху потом, в одну хвилину вона стала мені дико чужою. Укладені над чолом коси відслонювали золотисті кучерики на потилиці. Колись з ума зводили мене ці рафаелівські кучерики, а

тепер дивився на них, як на мистецький твір перукаря.

Я думав собі:

"Ось перед тобою дівчина, яку ти колись любив і яка тебе любила. Може, навіть і сьогодні любить... І могла б любити на майбутнє, якби ти міг бути не тим, ким ти є. Але у твоїй ситуації (згадай Шевченка: "Тяжко впасти у кайдани, умирати в неволі...") не маєш права сягати на неї. Ти повинен тепер чесно уникати її, як прокажений. Якщо ти людина хоч трохи чесна, то ти повинен наговорити їй купу дурниць на себе і вбити тим усяку іскорку почуття, що тліє ще в серці цієї дівчини до тебе.

Дивись на це пишне, незграбне від своєї пишноти тіло. Воно звикло до щоденної купелі, до чистої м'якої постелі. Дивись на ці губи, з яких життям пульсують червоні тільця крові в них! Їх від дитинства відживлювано соком помаранчів і риб'ячим жиром для того, щоб забезпечити їм довгу молодість. І ти б простяг свої брудні руки по цей скарб? І куди б ти його заніс?

І що дав би ти цій дівчині? Ні хати, ні дитини, ні забезпеченого завтра, ні чистого серця ти їй дати не можеш. Навіть твоє життя перестало належати тобі. На нього простягає руки поліція... Жени її з своєї брудної печери, хай око твоє не плямить її, ти, морітурус[145]".

Орися намагалася примостити у склянці принесені квіти. Букетик раз у раз втрачав рівновагу. На шиї в неї виступила червона пляма у формі кленового листка. Я вів себе, як дурень. Ми сиділи одне проти одного і важко мовчали.

— Як ти змінився, — нарешті промовила вона.

— Так, — відповів я, набрав більше розуму і, не чекаючи слова від неї, спитав: — Може, провести тебе додому?

Розплакалася, як дитина. Всі вони плачуть. Потім я попрохав у неї пробачення, і ми поцілувалися, але поцілунок наш мав солоний посмак, як і її сльози.

2 травня.

Був мимовільним свідком робітничої демонстрації. Бачив жінку, наче живцем взяту з ілюстрації до "Жерміналя": широко відкриті, палаючі очі і визивно пнуті наперед худі чоловічі груди. Суворе чорне волосся було недбало закручене на потилиці. Коли співала — губи зникали, у повітрі кричала тільки чорна яма. Страшне, але міцне враження.

На червоних полотнищах були написи польською і українською мовами: "Ксендзе Цехонь, ви вчинили те, що я не вірю, щоб ваші земляки були спроможні щиро сприйняти ідеї інтернаціоналізму.

Братерство між поляками і нашими вважатиму за найбільше чудо в історії народів. Не вірю в чуда!"

Кілька днів пізніше.

1. Питання: чи безвихідь (включно до втрати коханої) і розпач можуть породити елементи героїзму, чи, може, це тільки одчайдушність?

Жереб кинутий (Юлій Цезар).

Гарячий день.

Орися поїхала додому. Здається, таки не зловила жениха. Виходить, втрачено рік музичного навчання. Чи це цинізм, чи розпач безнадійно закоханого? Замітка: в мірі того, як Орися віддаляється від мене в житті, стає мені ріднішою в мріях. Увага: приречені не повинні мати мрій.

Початок серпня.

Доля починає кокетувати зі мною. Маю виїхати до... Чи О. матиме відвагу признатися до мене під боком мамці-добродійки?

На цій нотатці кінчився щоденник Маркіяна. Кінцеві сторінки, як і слід було припускати, були вистрижені.

Неля по кільканадцять разів перечитувала любовні слова у щоденнику Маркіяна і вчувала їх мелодію, як тугу власного, праглого кохання серця. Тепер уже знала, чого жаждала б, якби мала бодай ілюзію, що її мрії можуть коли-небудь здійснитися. Жадала, щоб усі ті нестерпні, неспокійні палкі слова, що писалися на адресу Славкової жінки, відносилися до неї, Нелі. Не кохала ще досі, але хіба оце ненормальне по своїй силі, розбуджене під впливом чужого кохання бажання не було вже самим коханням? До того ж сама перспектива наблизитися до Маркіяна давала Нелі можливість наблизитися до світу, який був яскравим контрастом до того, в якому досі протікало її життя.

І тоді, як протест, виринала з мряковини спогадів невиразна Маркіянова постать, і Неля тягнулася до неї всією душею.

Зустріч свою з Маркіяном в тюрмі поділяла Неля на дві частини: привітання і прощання. Тоді коли привітання було перш за все незграбно замаскованим здивуванням з боку Маркіяна, то прощання було саме прохання, сама мольба про дівочу ласку.

Вважали, що вони обоє однаково голодні, однаково самотні. З тією різницею, що Неліне минуле було чиста, незаписана сторінка, а на Маркіянові тяжів, як обвинувачення, його щоденник.

І так воно сталося, що Неля відчула в собі народження пекучих ревнощів до минулого людини, яка хоч ще жила, проте не належала вже до майбутнього. Справа ця примістилася в Нелінім серці по той бік логіки так, що не доходив до неї ніякий голос здорового розсуду. Бо інакше могла б себе якось вигородити, якось вибити з думки ті нездорові ревнощі, що з ними Неля не могла ніяк впоратися.

Були це ревнощі до часів, коли Маркіян ходив по волі, заздрість до його слів, на які, судячи з теперішнього його щоденника, мусив не скупитися для тих, кому симпатизував, заздрість за його ходу, за його усміх, за жест, яким вітався з людьми, за хвилини, в яких бував з Орисею або хотів, щоб вона була біля нього, за невідіслані листи до неї...

Все разом складало речі, яких не можна було завернути або їх ще раз повторити. Навіть що смутніше: Маркіян був відтятий від світу, і тут кінчалася границя. І хоч би він хотів тепер бути стократ щедрішим для Нелі, хоч би хотів беззастережно віддати себе цілого їй так, як ніякій жінці досі, навіть ідеї, Неля не могла б скористатися з його

дару, бо для неї не вистачило б часу в його житті. І ця неможливість повторення, ця смертна границя часу, якої ніщо вже не зможе пересунути, була безумством, від якого потьмарювалася свідомість.

Це була не логічна розмова, як можна було сподіватися. Навпаки. Претензії, самі претензії, так що аж дивно було, що він хотів ще вислухувати.

Чому не зголосився до неї, коли була самотна і нерішена? Чому не дав їй якогось знаку, щоб знала і чекала на нього? Як же міг, о, як же міг шукати вражень з іншими дівчатами тоді, коли вона згоряла з туги за ним, невідомим? А тепер? Як винагородить він її тепер за всі оті втрати? Вона хоче знати, має право таке хотіти, як він полагодить цю справу?

Так воно було, коли нова думка занепокоїла Нелю. Мусила побачитися з Орисею Лісною. Був це тепер хтось зовсім інший від Орисі Ілаковичевої, жінки Славка, з якою, власне, нічого не в'язало Нелю. От одна з цілої череди кузин, ні надто симпатична, ні надміру байдужа.

В родині говорилося, що Славко, якого всі без винятку вважали за невдачу, взяв собі жінку нічого собі або, як Нестор казав, жінку що називається, але ніхто не вказував на Орисю як на красу. Падало іноді словечко "гарненька" чи "симпатична", що, однак, не могло бути рівнозначним з "краса". Ні, ніхто (за винятком хіба Маркіяна) не вважав Орисю за вродливу жінку. А стара діва тітка Клавда, яка сама до того часу, заки ревматизм zdeформував її члени, мала зграбну ніжку (в родині розказували, що на одному полюванні панове навіть вино пили з її пантофельки), найбільше обурювалася тим, що Славкова носить сороковий номер черевиків.

Орися була висока, гладка, широка у стегнах, з масивними грудьми, і великі ноги, як п'єдестал такої фігури, власне, не вражали. Була абсолютно пропорційна.

Декому з родини не сподобалася в Орисі лінія підборіддя. Вона не заломлювалася під простим кутом, а посувалася скісним лагідним спадом і наче заздальгідь вже страшила старечим обвислим волон.

Один лише стрійко Нестор брав під оборону Орисине підборіддя:

— Ви ні на чому не розумієтесь, пане добродію. Ви подивіться на портрети старих італійських майстрів. Всі жінки мають, власне, таке підборіддя. То тільки сучасні відьми, пане добродію, такі вугласті тому, що втратили свою жіночність.

Тітка Ілаковичка нарікала, хоч, правда, дуже стримано, дуже тактовно, завжди намагаючись надати своїм словам форму жарту, що Орися своєю велетенською поставою заслонує Славка. Всюди висувається на перше місце перед ним. Завжди хоче перша знати, перша бачити, перша подає голос у всьому. Іноді, слово честі, аж неприємно. Поз'їжджаються гості, Славко стоїть у кутку, як дурень, а вона політикує з чоловіками.

Крім цих непохвальних рис Орисиного характеру, були у невістки і позитивні прикмети, що їх теж не замовчувала тітка Наталя.

Овшім[146], овшім, з Орисі першокласна господиня. Вуйко Ілакович і не називає інакше невістки, як економ, бо Орися, щоправда, більше проявляє себе в надвірному

господарстві, ніж у хатньому. Кухня не надто займає її. Перейде довгим кроком через кухню і тільки втягне ніздрями запах з-під покришок, ніби чоловік, не спитавши, не поцікавившись, що буде на обід.

Зате на подвір'ї, в полі, в стайнях, у садку — о, там Орися у своїй формі. Просто дивно, звідки вона, вихована у місті, має стільки уміння в цих справах. Правда, Орися дуже цікавилася літературою з цього питання.

Перші замовлення у видавництві "Сільський господар" викликали в родині Ілаковичів глум і відвертий протест. Тітка Наталя зауважила навіть, що там, де починаються підручники, там кінчається глузд роботі. Для кращої ілюстрації своїх слів розказала анекдот про молоду господиню, яка зварила своєму чоловікові обід на підставі куховарської книжки. Орися посміялася з анекдота, але при нагоді пішла на пошту і замовила чергову серію книжок. Перевага її в родині в тому, що вона мала власні гроші, якими могла розпоряджатися за своїм бажанням. І тільки вдала спроба посіву буряків всуміш з маком змусила вуйка Ілаковича серйозно поставитися до вибриків, як він називав усякі Орисині реформи.

Завжди говорилося в Ілаковичів про те, що сад з року в рік то гірше родить. Орисині бджоли підвищили його урожай.

Або такий приклад. Роками цвіла на приходстві за стайнею бузина, і ніхто не звертав на неї уваги. А цієї весни Орися наказала обірвати з неї цвіт, просушити в холодку і теж отримала в аптечному складі кілька сотиків за цей непотріб.

Навесні вперше в історії господарювання Ілаковичів Орися посіяла цикорій для власного вжитку. І що ви скажете? Орися вміла так приготувати його, що цикорій нічим не уступає фабричному. Відколи Орися в родині, то навіть шипшина на межах не пропадає. Орися робить з неї не тільки вино, але й повидло, таке, що пальці оближеш. З господарського боку гріх би мав той, хто хотів би що-небудь закинути Орисі.

Все було б гаразд, тітка Наталя пробачила б невістці навіть те, що поводить по чоловічому нескромно, якби у Славків була дитина. Недаром кажуть у народі, що який початок, такий і кінець, а початок був щонайменше не такий, як у людей.

Вже згодом, по шлюбі, як Славко з Орисею складали візити родичам, завжди хтось поза їх спинами настирливо допитував: як це, власне, між цими двома дійшло до одруження? Ні, справді, з чого це, власне, почалося, ніхто не скаже.

Ніхто не міг сказати що-небудь певне. Нестор сміявся: мовляв, історія почалася з того, що Орися жіночого, а Славко чоловічого роду. Ну так, але справа в тому, що він був ксьондзів панич з незакінченою юридичною освітою, змужичений інтелігент, з манерами економа, якому батько купив на селі п'ятнадцять гектарів землі з тих міркувань, що земля ніколи не зрадить. Вона ж — панна, яка, не без задніх думок, річ ясна, вчилася музики у Львові і всім тутешнім кавалерам, як то кажуть, ледве ноги добачала, так гордовито поводитися. Вінчалися вони перед різдвом, а на початку літа приїхала Орися зі Львова така переіначена, така перефасонена, що спочатку навіть добре знайомі не впізнавали її. Що її дуже відмінювало — це зачіска. Її товсті коси не теліпалися більше на плечах. Вона закручувала їх тепер у грецький кок на потилиці,

по-модному закладаючи по одному овальному локончикові на скронях, і чи не одна з перших у містечку наважилась прийти навіть у церкву в сукенці без рукавів.

Отець парох, вважаючи за неслухне безпосередньо зауважити родині всіма шанованого пана Лісного, розвів котроїсь неділі довгу, переконливу проповідь про масонів і бісівську моду.

Ні, це просто не вкладалось в голову: Орися Лісна і Славко Ілакович. Кум і коровай — що? Тут було так, що не тільки він був їй не до пари, але й вона, львів'янка, з голими литками і руками, не підходила йому, хліборобові. Вони, здається, до свого одруження не зустрічались навіть, як то між молодими людьми буває, і теж, очевидно, з таких же міркувань: вона нехтувала такими, як він, а він невисоко цінив таких, як вона.

І раптом як стеля на голову: Славко жениться на дочці Лісних.

"Як? Коли? Чому?" — оце були питання, які занепокоїли родину і друзів і на які ніхто не міг дати вичерпної відповіді.

Від самого Славка мати видушила, буквально видушила, як витискається сік з цитрини, тільки те, що він відвів Орисю додому після вечірки в "Бесіді" і що того самого вечора вони між собою вже заручилися. Згодом виявилось, що він навіть і не збирався з цієї вечірки проводити її. Біля Орисі в той вечір крутився хтось зовсім інший, і Орися сама скерувала справу (еге ж, це теж в її стилі!), що відвів її Славко.

— Значить, сама нав'язалася тобі? — зробила висновок тітка Наталя і таки добре засмутилася.

Овшім, овшім, вона далека від того, аби кидати підозри на панночку з такого дому, як панство Лісних, але така нетерпеливість, такий поспіх з боку панночки викликає чимало думок. Тітка Наталя має підстави говорити в цьому випадку про пірвання[147] хлопця. А куди ж це годиться?

Коли стояли в церкві перед престолом, — вона, така висока, велика, пишна, вся у білому добротному шовку, з спокійним, задумливим поглядом, а він біля неї — ніякий, наче позичений, блідий, з червоними, виразно переляканими очима, — то кожному, хто тільки бачив цю пару, насувалася думка, що Славкова миршава постать завжди служитиме тільки тлом для того, щоб ще показнішою, ще розкішнішою могла здаватися ця жінка поруч нього.

"Добре, — міркує Неля, — така жінка Славка, така є невістка Ілаковича, але між цими двома личинами зміщується десь і Маркіянова кохана".

Чому саме її образ обрав він собі за ідеал? Не можна спрощувати справи думкою, що єдиною причиною цього, а не іншого вибору була недосвідчена юність Маркіяна.

Буває, чому ні, що юнаки закохуються з першого погляду у сестер своїх товаришів (власне, так, як зробив Маркіян), але кохання це, яке можна назвати тільки репетицією справжнього кохання, скоро вивірюється. Чому ж у цьому випадку трималося воно Маркіяна навіть тоді, коли він мав уже нагоду бачити інших дівчат і робити порівняння між ними і Орисею?

І так поволі та якась Славкова жінка виростає до загадки, яка позбавляє спокою Нелині сні.

Оцей неспокій і приводить одного дня Нелю у кімнату тітки Клавди.

— Тітонько, не знаю, як найкраще дістатися у Вільхівці до Славків.

Клавда, не виймаючи люлечки з уст, по-парубоцькому підморгує Нелі:

— Ага, меду захотілося! Шкода, що гостриш собі апетитик. Не дадуть. Тобто Славко, може, і дав би, але пасікою відає Оришка, а та не дасть... Та якби могла, то двічі їла б одне і те саме... Хі... Хі... Хтось казав мені, що вона на тих самих кістках двічі суп варить...

Нелі робиться прикро за Маркіянове кохання.

— Та що тіточка таке слухає? Оріся навіть не заглядає до кухні... Це вже хтось навмисне наговорив на неї.

— Та, може, і твоя правда. А мені що? Я знаю тільки те, що мене виправила з порожніми кошиками, а тебе — не знаю, — може, матимеш більше щастя.

— То тіточка їздила аж до Вільхівців?

— Їздила, їздила... Ані гадки не мала їхати, але той чорт Нестор спокусив мене. Ще минулого місяця прийшов сюди і почав, як то він уміє, чуда-дива розповідати "пане добродію" про їхнє зразкове господарство, про пасіку, про ферму срібних лисів, про якісь надто модерні сушарні для фруктів, про пивниці для печериць, про якесь спеціальне вино з шипшини. Ага, ще, що найважливіше, — сам запропонував мені коней та ще став наказувати, щоб я не забула забрати кілька кошиків з собою, бо з Вільхівців не випускають голіруч і дуже нібито сердяться, як приїздить до них без кошиків чи рюкзаків... Чисто, кажу тобі, загіпнотизував мене той вар'ят... Уяви собі.

Неля ніяк не могла уявити собі тітки Клавди в стані гіпнозу. Не наважувалася очима виразити те, що думалось у ту хвилину про неї. Потупила очі і блукала ними по виляючих арабесках килима на долівці, міркуючи зі сором'язливим смутком: вона вже дивачіє. Навіть до цього бистрого розуму добирається час. Аж страшно, що вона не бачить, в яке смішне становище попадає, коли вдає з себе наївну, несвідому жінку, яку кожний може ошукати.

З бородавки на лівій щоці стирчав у тітки Клавди довгий, навіжений, на диво чорний волос. Неля мимохіть повела очима по портрету молодої красуні на стіні, і принизливе, жалюгідне співчуття досягло її серця.

— Так, це дуже дивно, — сказала і почервоніла за свою самаритянську брехню, — що тітка так вловилася на жарти стрійка Нестора.

— Дивно? — кинулася Клавда. — А що тут дивного? Відколи живу я на світі, завжди мене підводять і обманюють, завжди так було, є і буде!

Тепер уже Неля знала, що тітка Клавда хоче, щоб її жаліли, і бажання це, напевно, походило не від щирості. Напевно, це було замасковане випробування з боку Клавди: мовляв, чи пожаліють її родичі, коли б сталося так, що її справді треба було б пожаліти? Чомусь видалося Нелі, що тітка Клавда ладна б вмерти для спроби, якщо б така можливість була б в її силах, аби пересвідчитися тільки, хто плакатиме за нею.

Чи цей дурний діалог була ціна, яку повинна Неля заплатити за інформацію, де і коли можна зустрінися з Орисею Ілаковичевою? Неля вирішила, що так. Зацікавилася

тітчиним ревматизмом, спитала, чи вікна у спальні вже оглянуті на весну, порадила не виходити в сльоту надвір і щодня перед сном вживати ложку травневого меду. Неля дізналася нарешті, що Орисю можна зустріти щопонеділка на малому ринку, куди вона вивозить набіл[148], городовину та фрукти на продаж. Здалека вже можна її розпізнати. Сидить на фірі, закутана у хустині, і власноручно відважує перекупкам кошелі яблук.

Що за сором! Що за падіння!

Ніхто з Ілаковичів, а всяке траплялося в нашому роді, не виставляв себе на позорище людське!

Правда, торгівля сама по собі непогана річ, толкувала Клавда, іноді більше доставляє емоцій, ніж рулетка, але щоб власноручно відважувати коші з буряками чи сливами — фе! Для чого тоді агенти? Тільки дурень боїться посередників! Еге ж, дурень або поганий організатор, що, власне, одне і те. Агенти — це палички до цимбалів. Пальці керують мелодією, але вибивають її зі струн палички.

Тітка Клавда, очевидно, забула про те, що вона наївна особа, яку кожен використовує. Вона з захопленням стала розмотувати перед Нелею мережі торговельних спекуляцій, в яких агенти грають роль, подібну до стовпчиків при жіночій роботі, що її охрещено іспанською назвою "тоledo". Вони зв'язують кінчики ниток, якими держиться вся основа. На тітку Клавду напав один з притаманних їй приступів монологування. Неля залишила її не прощаючись, чого, зрештою, Клавда навіть не помітила.

Орися побачила Нелю, коли та, незвикла до коней, боязко продиралась поміж фірами до місця, де розклалася Орися з своїм добром. Неля з великою прикрістю помітила, як Орися, зауваживши її, похапцем кинула оберемок сіна на якісь посуду чи кошики. Розгубленість, що відбивалася на Орисинім обличчі, тільки підтвердила Неліні підозри.

Неля з делікатності старалася не бачити ні випорожнених, ні повних під оберемками сіна кошиків на фірі. Воліла відразу приступити до справи.

— Орисю, я хотіла з тобою про дещо поговорити. Чи не можна, щоб фіра поїхала, а ти заночувала і вранці повернулася у Вільхівці?

Знову Неля не могла не помітити, як Орисині очі шугнули в бік кошиків під сіном.

— Це неможливо. По-перше, я взяла з собою ключі, а хлопом передати їх додому не можу, сама ж розумієш! По-друге, завтра має прийти купець по індики, і я мушу бути при цьому. А що ти хочеш мені сказати? — спитала так неохоче, що Неля визнала це за нечемність з боку жінки Славка.

— Я хотіла б поговорити з тобою про одну справу без свідків. Про щось, що стосується твого минулого...

— Ах, минулого! — відразу пожвавішала Орися. Здавалося, що важке сповзло в ту хвилину з плечей, і вона знову стала життєрадісною, запопадливою молодичкою.

Неля трималася однією рукою за люшню і дивилась на далеку вежу ратуші.

Це була та дівчина, яку колись так любив Маркіян! Що мала думати про його

моральну вартість?

— Ти знаєш що? — зашебетала Орися. — Ти, як хочеш, прийди до мене десь так, скажімо, за півтори-дві години. Тоді я вже зможу відійти від воза, і поговоримо.

— Добре, — погодилася Неля, хоч, власне, чого ще могла сподіватися від цієї перекупки?

Неля прагнула тепер лише одного: забрати в Орисі матеріальні скарби, як фотокарточки чи листи, решту того, що у свій час подарував Орисі Маркіян. Забрати і в якийсь спосіб зробити те своєю духовною власністю. Кожне слово. Кожний біль. Кожний порив, подарований чи кинутий до стоп цій економці.

Коли пізніше опинилися за фірами і кінським смородом, не знали, з чого почати розмову. Нелю збило з пантелику те, що Орися ні з сього ні з того начеб знов почала нетерпеливитися.

Можна було подумати, що вона ті дві години не тільки випорожнювала коші, але й піддавала критиці своє минуле і правдоподібно знайшла в ньому щось, що могло її хвилювати. Орися з трудом одягала шкіряні рукавички і зараз же з таким самим зусиллям стягала їх, щоб знову спробувати запхати в них напучнявілі від холоду пальці. Неля відчула в серці страх. Був це особливий, якийсь нечесний страх. Неля боялася, що в дружині Славка під впливом їх розмови може знову проснутися Маркіянова любка, мрійлива дівчина, з косами за плечима, а тоді ринуть у пропасть і Ілаковичі, і їх маєтки, і Неля з ними, і тільки тамті двоє будуть існувати один для одного на всьому світі. Відкинувши всякі підготування, Неля сказала притишено, але з акцентом:

— Маркіяна Івашкова чекає кара смерті.

Неля чує у скронях прискорений ритм крові. Не дивиться на Орисю, але відчуває присутність її навіть у повітрі, що відділяє їх одну від одної. Нелі здається, що минає багато часу, заки вона чує твердий, без всякого забарвлення Орисин голос:

— Не цікавлюся політикою, не маю часу читати газети.

— Але ж тут ідеться про Маркіяна, — не витримує Неля. Орися повертає до неї своє велике нерухоме обличчя:

— Маркіян Івашків не існує для мене, так як і я сама для себе не існую. Чого тобі ще треба? Чому ти прийшла до мене з цими справами? Чи, може, думаєш, що я тільки одна і була в його житті?

— Ти не говори зі мною таким тоном, Орисю. Я прийшла просити тебе, чи ти не могла б мене... чи ти не була б така добра... розповісти мені що-небудь про Маркіяна.

Орися приглядається до Нелі вульгарним, мстивим оком.

— Тобі? З якої речі я маю розповідати тобі історії з мого життя? А навіть якби справді між ним і мною було що-небудь, то що це може тебе обходити? Нікому нема діла до того, що між нами було!

Біла вузька смуга перетинає Орисі ліву щоку. Неля відчуває, як знову приплив страху заливає їй серце, боїться невістки Ілаковичів. Тепер уже не дивується, що ця жінка, як каже Клавда, обвела довкола пальця всіх Ілаковичів.

Нелі дуже хочеться, щоб ця тверда жінка трохи пом'якшала. Вона бере несміло, але

з виразним натяком на залагодую, Орису під лікоть.

— Ти не став мені у докір, що я запитала тебе про ці справи. Я вважала це деякою мірою за свій обов'язок. Я гадаю... що тепер... я — одна доля з ним!

Орися рвучко повернулася до Нелі і зі зведеними бровами напружено стала розглядати золоту брошку на кашне у Нелі.

— Але чому якраз ти? — І в цьому питанні вмістилася вся загадка, якої, як видно, не могла розв'язати Орися.

Неля, минувши питання Орисі, почала в душі повторювати думки, що їх колись висловила була перед сестрою Макарією: загальнолюдські цінності страшенно впали в ціні. Девальвація монети потягла за собою інші девальвації. Вірність, мужність, громадська відвага, чесність, чисте кохання — яка тепер вага цим цінностям? У дев'яноста випадках зустрічаємо майстерні фальсифікати замість справжнього продукту людського духу і серця. Хіба не так, хіба сьогодні не висміюють відверто дівчат, які зберігають дівоцтво своїм нареченим до дня вінчання? Хіба сьогодні вірить хто-небудь у кохання, яке вимагає самопожертви? Хіба громадська відвага, мужність у чоловіків не вважаються доказом недоброго розуму? Хіба чесність не ототожнюється з поняттям глупоти? Хіба сьогодні дівчина бачить щось інше в подружжі, як забезпечення куснем хліба і заспокоєння міщанських амбіцій? Хіба не смішне сьогодні саме звучання слова "щастя"?

Це були основні думки Нелі, які вона передала Орисі трохи простішими, дохідливішими словами.

— Мені здається, — закінчила вона, — що через те, що багатьом здається чистим божевіллям безкорисливе кохання, я повинна довести, що такі речі ще не вмерли на цій землі. А крім того... треба чимсь жити... чимсь горіти навіть... Я оце прислухаюся до щастя нашої Катрусі. Я не хочу, щоб моє щастя могло закінчитися таким акордом. До того ж, — вона засоромилася, наче про ці речі не треба було говорити вголос, — хтось з нас перший мусить переступити ту межу, що її змалечку накреслив нам наш стан чи становище татка, як хочеш. Треба нарешті вийти з цього зачарованого кола.

Про свою тугу за надзвичайним Неля навіть не згадувала. Вважала, що ці справи, коли виявити їх комусь, втратили б свій блиск, як деякі метали при зустрічі з повітрям. Орися знову мучилась над рукавичками, які чомусь за всяку ціну хотіла всадити на пальці.

Тепер Орисина мова змінилася. Вона пом'якшала у своєму звучанні й бриніла щирістю, що нагадувала спізнений жаль:

— Я не мала дома тієї самостійності, яку тепер маєш ти по смерті татка. Дома мене заїдали за Маркіяна. І найстрашніше — це те, що правда була все-таки за ними. Він був не для мене. Мої як почали змальовувати життя, що чекало мене за ним, то мені самій відпала охота думати про спільне майбутнє. Але й це не було причиною, чому я зірвала з ним. Я не знаю — хто перший зірвав. Коли промовляння до розуму не дуже допомагали, мої захопилися іншого способу. Почали висміювати Маркіяна. Ти знаєш — він селянська дитина, і вони не раз, особливо родина мого дядька, про це я пізніше

дізналася, маневрували так, щоб залишити його в себе на обіді чи вечері, робили з нього персону грата на вечорах, наказували покоївці розносити страви від нього, щоб мати потім досить матеріалів для насмішок і злосливої критики. Але часом мені здавалося, що я зможу це витримати — їм на зло. Так мені здавалося. Я навіть не знаю, чи це кохання було. Знаю тільки, що він іноді був мені потрібний, як повітря, а й він теж — сам признавався мені в тому — шукав якогось очищення гріхів в мені.

— Так, — стверджує Неля. Знов перечитувала в думках щоденник Маркіяна. Оріся ятрила їй рану в серці. Не могла перемогти себе, щоб не ревнувати.

— А все ж таки добра не могло бути між нами. Ті останні канікули перед своїм арештом Маркіян не мав бути тут. Але якась справа пригнала його сюди. Він сказав мені, що туга за мною, але це була неправда. В той час я вже не була для нього найважливішим життєвим питанням.

"Слава богу", — зітхає в думках Неля.

— Це я відразу відчула. В його житті настав якийсь перелом. Я сказала йому навіть кілька прикрих слів, і тоді він якось проговорився переді мною, що приїхав сюди по справі. Ти розумієш, це був тільки один не зовсім виразний натяк — просто вихопилося в нього під впливом моїх докорів, але для мене цього було досить. Тоді охопив мене такий страх перед смертю. Я не могла подумати, що б це було для моїх рідних, якби в процесі поруч його імені стояло і наше прізвище. Це і була та границя, якої я не могла переступити. І тоді Славко відвів мене додому, а решту знаєш...

Вони спустилися на пагорок за церквою і звернули на якусь стежину на чужих городах. Стежка, чи радше польова доріжка, дозволяла їм іти поруч.

— Це негарно, що твоя тітка, а моя свекруха підтримує думку, ніби Славко вперше заговорив до мене на тій вечірці. Для чого ця неправда? Славко бігав за мною, ще як до гімназії ходив, писав мені якісь дурні любовні листи, яких я ніколи не читала. Ніхто мені не може закинути, що я злакомилася на маєтки Ілаковичів. Ні. Це було б просто свинство. Люблю працю заради самої праці. Однаково треба десь на чомусь зігнати своє завзяття — чи не так? Місто... після тих переживань з Маркіяном перестало вабити мене. Славко добрий чоловік, але трава теж добра — на пашу для худоби.

Нелі згадалося, як Оріся поводитися на тризні татка, і не втерпіла, аби не дорікнути їй.

— Але рівновагу духу ти скоро набула. Тоді на тризні в нас ти з усіх була найвеселіша.

Оріся стягнула брови.

— Е, мене дуже вразила була смерть вуйка Аркадія. Пам'ятаю, прийшла телеграма, то я не могла стриматися від сліз. Цілий день, що не робила б, куди не ходила б, текли з очей, як з джерела якого. А потім той дурнуватий Нестор ("Аж така інтимність", — подумала Неля) так якось вплинув на мій настрій, що мені ні з сього ні з того зробилося весело. Ет, нема про що згадувати! А ти, — вони саме ввійшли в чиесь подвір'я, куди, як видно було, не раз ходила Оріся, — з Маркіяном раніше була знайома?

— Так.

— Так? — перепитала ще раз Оріся Ілаковичева.

— Так, — підтвердила вдруге Неля. Майже повірила, що справді так було.

Оріся зиркнула на неї краєчком ока, потім, потерши рукавичкою чоло, сказала з роздумою:

— Всі, хто тебе знав, були закохані в тебе. А він, хоч і знав тебе, залишився вірним мені. Це велике нещастя бути аж до такої міри коханою. Велике нещастя. Я боюся, що він і досі...

— Ні, — заперечила Неля. — Ні! Будь спокійна, він... покінчив з минулим.

Оріся легенько посміхнулася.

— Не вірю в це. Навпаки, людина, в якій віднято майбутнє, з подвійною силою тягнеться до минулого. Дивно і трохи смішно, що ти так розписуєшся за нього. Можна подумати, що ти зовсім не знаєш людей і того світу. Ти ще хотіла щось спитати?

— Ні... тобто іншим разом, колись, ти ж поспішаєш, та й мені треба ще на цвинтар піти.

Ідучи додому, Неля роздумувала: неможливо, щоб Маркіян міг любити Орісю такою, якою вона є тепер. Навіть тоді на тризні, хоч Оріся вела себе не зовсім достойно, була ще іншою, бодай тінню тієї зі щоденника.

Тепер єдиною гідністю Славкової жінки було хіба те, що соромилася ще трохи свого падіння. А може, й тут Неля помилялася. Оріся мала титул добродійки, і повну особисту свободу, і — як-не-як — забезпечене завтра.

Ревнощі, що дотепер мучили Нелю, поволі стали розвіюватися. Бажала одного: щоб якимсь чином, якимсь незвичайним способом міг Маркіян побачити свою давню любов у теперішньому її вигляді.

Але, як це зробити? Ради бога, як?

До Львова приїхала Зоня о десятій годині ранку. Поїзд, дарма що міжнародний, спізнився на сім хвилин, і це непокоїло Зоню. Була забобонна. Цю дрібну невдачу віднесла відразу на рахунок свого візиту до Ясінського. Чомусь стало їй здаватися, що вона пропустить приймальні години у кураторії через те, що поїзд спізнився на сім хвилин. Тоді мусила б заночувати у Львові, а така перспектива була поза межами її фінансових можливостей.

З тунелів вокзалу почали сипатись молочарки з бідонами на плечах. Заносило звітраним молоком, що нагадало немовля в хаті. Зоня не любила малих дітей, і цей неприємний запах тільки погіршив її настрій. Невже ж у Львові випивають аж стільки молока? Видно, прибули ще якісь приміські поїзди. Баби з клунками на плечах кинулись на трамвайні вагони і відразу заповнили їх.

Зоні не сподобалась ця самоволя сільських баб. Якби не те, що разом з нею залишилось ще кілька дам очікувати наступного трамвая, почула б себе в якійсь мірі особисто ображеною. Повинні у перші години існувати робітничі трамваї так, як існують робітничі поїзди.

На Гетьманських валах, вважаючи цей пункт за центр міста, Зоня вийшла з

трамвая.

Надворі було не холодно. Термометр на аптеці показував плюс сім, але згори мжичив докучливий дощик, і від того було дошкульно непривітно. Зі сходу повівав недобрий вітрець, і можна було зустріти багато жінок з червоними носами.

Біля вітрини з черевиками Зоня зупинилась, щоб поглянути на себе в дзеркальній шибі. Виглядала так, як ще ніколи. Просто жалюгідно. Ніс, набряклий від стужі, втратив свій делікатний рисунок. Був блискучий і шкарлатно червоний[149] як би ніколи пудри не бачив... Прищі від пудри посиніли і стягнулись, від чого обличчя покрилось тінюватими видолинами.

Кучері над чолом розійшлись від вологості і тепер стирчали догори, мов щетина. Крім того, від недоспаної ночі очі мовби постаріли, так, що жаль було дивитись на них.

"Пропала моя посада", — набігла думка. І Зоні чомусь дуже шкода стало не себе, а Олени. Якось уперше в житті добачила побіч своєї невдачі і біль матері.

Було незручно стояти довго біля одної вітрини. Зоня посунулась кілька кроків уперед і зупинилась перед вітриною з дитячим готовим одягом. Тут приборкала трохи своє волосся, надала очам бадьорого виразу, але важке почуття невдоволеності з себе самої не покидало її.

В коридорах шкільної кураторії було тепло. Навіть гаряче для тих, хто входив з туманного повітря. Це теж погано вплинуло на Зонин настрій. Крем під пудрою розтане, і обличчя блищатиме, як у горшкодрая. Була така пригнічена цим, що не наважувалась глянути на себе в шибу вікна у коридорних дверях. Враз побачила, як якась молода панночка безцеремонно малює собі губки перед тією шибою. Чи Зоня мала бути менш певна себе за ту вертуху з окисненим волоссям? Свобідним рухом витягнула дзеркальце і собі пішла за прикладом дівчини з жовтими косами. Свідомість, що ніс уже не блищить, а губи мають свіжий колір, вплинула на Зоньчин настрій заспокійливо. Відразу почула себе якось інакше. Властивим їй певним рухом відчинила двері до кімнати куратора і з піднесеною, як любила, головою увійшла до приймальні.

Якийсь пісний з вигляду, в уніформі розсильного чоловічок призвав її кивком голови до свого столу. Навмисне не поспішаючи, наблизилась і стала на пристойній віддалі від стола.

— Хай паненка заповнить оцей квестіонар і піде з ним до пана референта під число вісім.

— Мені потрібно особисто бачитись з паном куратором.

— Хай паненка робить те, що кажу. Треба насамперед заповнити квестіонар, а пан референт уже вирішить, чи треба паненці бути особисто у пана куратора, чи не треба...

Зоня пхекнула. Метнула взад головою і поволі лівою рукою від себе відсунула папірець, що його вийняв для неї возний із шухляди свого столу.

Возний зняв окуляри з носа. Він мусив цій дівчині приглянутись голими очима.

— Що це паненка за фокуси тут показує? Така є урядова процедура, і не можна для паненки робити виняток. Прошу не морочити людям голови і не забирати часу, але робити так, як кажу, або взагалі паненка не буде допущена до пана куратора. Чи бачив

хто таке?

Він начепив знову окуляри і подивився на присутніх запитливим, безрадним поглядом: бачите, з якими труднощами доводиться людині зустрічатись під час виконання службових обов'язків.

Зоня завагалась на мить: заповнити той квестіонар чи поставити на своєму? А якби була родичкою Ясінському, тоді що? Так само мусила б добиватись побачення з ним через референта? Напевно, ні!

— Слухайте, — нахилилась над лисиною пісного чоловіка. — Ви зголосіть тільки моє прізвище пану куратору. Цього вистачить, запевняю вас.

Возний з неробленою цікавістю, знову вгору, зирнув на Зоню. Її самовпевненість на свій лад занепокоїла його.

— Має паненка візитівку? Побачимо! Як пан куратор захоче паненку побачити, то ми, звичайно, нічого проти того не маємо.

Зоня відчула, що раптом зробилось їй гаряче в околиці потилиці. Обурила не так поведінка цього посіпаки (з якого собі небагато робила), як стало до сліз досадно від того, що вона, Зоня Річинська, не мала власної візитної картки. Єдиний титул, який могла поставити собі на візитній карті, був "учителька народної школи", а до цього признавалась вона нерado, і то тільки у примусових обставинах. Постала навіть підозра, що та карта не дуже й потрібна, а ця вимога лише злослива перевірка, в якій мірі Зоня належить до світу пана куратора.

Ситуація ставала напруженою. За мить Зоня могла опинитись у смішному становищі. Їй навіть здалось, що вже хтось з зали пчихнув під гумор. Якась баба, з старомодним ланцюжком на грудях, навела на Зоню свій лорнет. Збоку скрипнуло чиеь крісло. Можна було припускати, що людина на ньому зробила поворот у сторону Зоні.

Нема іншої ради. Треба зважитись на щось зараз, у ту ж мить.

Знову задиркуватий рух головою, і Зоня каже голосно:

— Добре. Я зачекаю тут на пана куратора, але пам'ятайте, що це ви не хотіли допустити мене до нього!

Такого самого тону уживає вона у відношенні до Марині вже стільки років, і тому він виходить тепер у неї дуже природним. Не маючи нічого більше сказати, вона розрахованим, елегантним кроком подалась до дзеркала і сіла у фотелику під ним.

Возний отетерів. Пошукав очима підтримки у присутніх, але ті й собі, видимо, розгубились. Заклопотаний, ще не зовсім переконаний в тому, що саме так потрібно, він відхилив двері до суміжної кімнати й шепнув:

— Панно Казю, поговоріть-но з цією панею. Пані в особистій справі до пана куратора.

Молоденька панночка у білому вузькому светрі, з-під якого виколювались груди, як дві снігові кулі, запросила Зоню до себе.

— Ваше прізвище?

— Софія Річинська.

Непольське звучання прізвища трохи здивувало, трохи роздратувало панночку.

— Як? Жечинська?

— Річинська.

— Ага, Річинська.

Зоня промовчує. Панночка кивнула Зоні на фотель, сама спритно, мов кішечка, зникла у сусідніх дверях.

Зоня відчула дошкульний біль у діафрагмі. Мала тепер тільки одне, надто безпосереднє побоювання, щоб цей біль не позначився негативно на її обличчі.

Мучила себе. Або тепер, або ніколи. Або все, або ніщо.

Що за знак, панночка так довго не вертається? Зоня чує таку спазму у шлунку, що піт зрошує їй чоло. Чудово, справді, виглядатиме, коли куратор покличе її до себе, а вона не зможе кроком рушитись.

"Нерви, — заспокоює сама себе, — все це нерви".

Нарешті відхилились двері. Зоня схоплюється і знову падає у фотель. Замість панночки у білому светрі появляється дуже заклопотаний чимсь чоловік, аж вуха йому паленіють.

— Пан куратор просить, — чує раптом Зоня голос панночки. Панночка, відчиняючи її двері, має привітне, трохи навіть усміхнене обличчя.

"Все буде добре", — каже собі Зоня і переступає поріг.

Кімната, в яку потрапила Зоня, своїм виглядом нагадує скоріш домашній кабінет. Лише державний герб, великий білий орел на червоному оксамиті та портрет маршала Йосифа Пілсудського свідчать про урядове місце.

За світлим столом, покритим великим склом, сидить середніх літ, з бистрими, молодечими очима, елегантний, у темно-сірому чоловік. Густа, срібного кольору чуприна на "їжака" гармонізує з загальним спокійним тоном його постаті.

— Чи... може... дочка блаженної пам'яті мого друга Аркадія Річинського? — запитує куратор носовим, тихим, але виразним, справді педагогічним голосом і ледь підводиться Зоні назустріч.

— Так, — самими губами притакує Зоня.

Поведінка Ясінського зовсім спантеличила її. Не в кожній хвилині мала Зоня певність, що він, той рекламований татків друг, відразу дасть їй, українці, працю. Але в одному була беззастережно упевнена, що Ясінський коли навіть не додержить слова, коли навіть не пообіцяє нічого, то принаймні елегантно зустрине її. Мала право цього сподіватись від нього в ім'я пам'яті покійного татка.

Довгий, без початку і кінця, час минає, а вона стоїть (жінка), а він сидить і спокійно розглядає її детально.

— Прошу сідати. Чому пані стоять?

Це не запросини. Йому просто заважає, що вона стримить йому над головою. Зоня розуміє це і сідає. Точніше, присідається до фотеля. Цей зграбний, пташиний рух, яким вона примостилась на краєчку фотеля, здається, звертає на себе увагу навіть такої статуї, як куратор Ясінський.

Він уже ласкавіше запитує, що привело її до нього.

— Я писала до пана куратора, — квапиться відразу приступити до справи Зоня. Їй не терпиться чимскоріше почути вирок.

— До мене писали? — зводить він брови, і поперечні шнури зморщок прорізають йому чоло. Тепер Зоня бачить, що куратор Ясінський уже стара людина.

— У справі посади, — з прихованою злістю на його недогадливості підказує Зоня.

Скоріше! Скоріше! Кінчати з цією процедурою, бо діафрагма дає знати про себе.

— Посади? — аж підводиться пан куратор. — У Львівській окрузі? Мушу сказати, — знову та педагогічна виразність у вимові, — що ваш лист не дійшов до мене. Очевидно, відмовили вам. Розумію. І ви порішили особисто приїхати до мене. Тепер усе ясно мені.

Він виходить з-за столу і задивляється у вікно. Зоня і собі повертає голову туди. Свідомість, що їй відмовили вже раз у посаді, відбирає всяку надію, але вона поводить, ніби удар не зачепив її. Зоня все бачить, може з інтересом розглядати за вікном фрагмент якогось саду чи парку. Дивиться, як з горбка, стіжкуватого, як голова цукру, спускаються діти на дощечках. З вікна кабінету Ясінського вони виглядають дуже мініатюрними. Зоня фіксує і це спостереження. Замотані у теплий одяг, широкі, безшиї, на коротких ніжках, пухнасті від вовни і мжички, кумедно неповороткі, вони нагадували курчат, які щойно вилупились.

Чи мала Зоня вважати візит за закінчений? З останньої фрази куратора не могла зробити жодного висновку. Слова були безбарвні. Власне, ніякі. Нарешті куратор пригадав собі, що в нього є годинник. Це до краю збентежило її.

— А де ж ви будете обідати? — запитує її знічев'я.

Зоня червоніє. (Побила б себе за це!) Свій обід, тобто дві котлети і три шматочки хліба з маслом, має при собі.

Ясінський, видно, намагається вивести її з заклопотання. Його голос чемний, як і рух, яким нахилиється він до Зоні:

— Ще не знаєте, де будете обідати. Розумію. Я хотів би з вами поговорити, але не тут, — він неприязно оглянув свій кабінет. — Як же ми це зробимо? Де ви зупинились? У знайомих чи у готелі?

"На вулиці", — хотілось їй сказати, бо несподівана уважність куратора починає її вже дратувати. Навіщо таке питання? Ніде не зупинилась. Має думку ще сьогодні від'їхати о сьомій.

Проте відповідає з гідністю:

— Я ще не вирішила. Може, від'їду сьогодні.

— Сьогодні? — не розуміє чи не хоче її розуміти куратор. — Як же — сьогодні?

Зоня борониться, вона не хоче дати одурити себе дешевенькій надії, але, всупереч усьому, серце піддається забобоні: може, похмурий початок принесе їй світле закінчення справи? А може?

— В такому разі я чекатиму вас о третій біля Віденської кав'ярні. Поведу вас до ресторану, де ми не раз обідали з вашим покійним татком.

Він іде за стіл. Аудієнція закінчена.

Чи повинна була Зоня подякувати за це запрошення? Чи спекатись його? Непристойність це, коли запрошує на обід мужчина без твоєї згоди, чи доказ особливої опіки? Робить це Ясінський в ім'я пам'яті батька чи заради неї особисто?

"Дивно! У себе в містечку Річинські задають тон, а тут одна з Річинських переступає з ноги на ногу і мнеться, як сільська попівна, не знаючи, як слід відповісти старшому панові, коли той запрошує на обід", — думає Зоня і відчуває жаль до батьків, зокрема до татка, що не возив її по світу.

Ясінський чекає в автомашині, спізнившись на три хвилини. Зоня з остраху (можливо, був і пішов) та з образи (дозволяє жінці чекати на себе) не помітила Ясінського в автомашині. Зрештою, не припускала, що він виїде назустріч автомашиною. Зоня проходила по Гетьманських валах коротким, нервовим рухом туди і назад, туди і назад і дуже засоромилась, коли Ясінський заскочив її в такому схвильованому стані. Просто чула, як її очі допіру злякано літали на всі сторони.

— Пан куратор, звідки? — вибелькотала.

— Но нарешті, — ніби зрадів і відразу заспокоївся він. Повів так зручно справу, що Зоня схильна повірити, що не вона, а він нетерпеливився з приводу цієї зустрічі. Куратор відгортає на її руці рукавичку і тепло цілує в зап'ясток.

"Яка вправа!" — думає при тому Зоня, і нерозумне смішне почуття ревливості за тих усіх, що їм так само зручно відпинав Ясінський гудзик рукавиці, злегка щипає Зоню за серце.

Її овиває незнайомий, дискретний, але міцний запах парфумів.

Чи це теж заради неї?

Ясінський, пробі, це ж інший чоловік, бере фамільярно Зоню за плече і буквально штовхає на м'яке затишне сидіння автомашини.

— "Брістоль", — співучим тихим шелестом кидає шоферові. Той, очевидно, добре знаючи звичку свого пана, догадується, хоч і не дочув гаразд самого слова. Відкинувшись на м'яку подушку, Зоня проймається теплим почуттям зручної непорушності. Хтось добрий нарешті дав їй відпочинок. Куди вона їде і що там буде, все це розпливається, тане в цьому блаженному, півсвідомому, але тим солодшому стані, в якому вона тепер перебуває.

Зоня з приязністю вдихає в себе запах незнайомої, але такої вражаючої своїм букетом парфуми. Запах цей викликає приємні, якісь давні, напівзабуті картини. Дівчина у широкому білому капелюсі під розквітлою черешнею ворожить на ромашці. Широкий подільський лан гречки, над ним низьке молочне небо, а на його тлі сталевосірий голуб не летить, а плине.

Обабіч пільної стежки безконечні верби у цвіту. Як млосно пахне вербовий цвіт!

Ясінський, о, не та гумова кукла з кураторії, а Вацлав, татків приятель з юних літ, бере Зонину ліву руку і ховає її в теплу безодню свого хутра. Зоні робиться тепло від самої свідомості, що хтось піклується за її руку. Вона не може стриматись і дивується вголос зміні, яка сталася з Ясінським:

— Я не пізнаю пана куратора.

— Ах, Зоня, — сміється Ясінський, — я тільки дома і на службі не маю настрою, поза тим я вмію милуватись життям.

Зоня відкриває, що Вацлав має добру усмішку. Власне, добру, бо примушує довіряти йому. Його сміх породжується десь аж у грудях, а назовні дістаються самі м'які, очищені від усього зайвого, що могло б вражати вухо, звуки.

На жаль, чарівна поїздка кінчається скоро.

"Що б там не було, — міркує Зоня, як про щось, що вдруге вже не повториться, — враження від цієї прогулянки залишиться".

В ресторані, куди веде її Ясінський, з не одної позначки видно, що куратор тут частенький гість.

Портъє вклоняється йому низенько, але з руху його повік, з лисячої усмішки на його засохлих, безкровних устах, з запобігливого жесту, з яким він кинувся відчинити двері, крім пошани персоналу до щедрого клієнта, можна було вловити і своєрідну інтимність, чи пак порозуміння, людей одної статі.

Поблажливість до чоловічих грішків, темна запора секрету, порочне заохочування, лукава заздрість людини, якій недоступна безпосередня участь у бенкеті, здається Зоні, заграли у чоловічках портъє і зникли у зморшках на скронях.

Ясінський ніжно і достойно сам допомагає Зоні зняти пальто.

Як добре, що Зоня одягла свою найкращу чорну сукню. Є це фасон, вишуканий своєю скромністю, якого єдиним ефектом є срібний павук у вирізі плечей і широкі, як вітрила, у кисті зібрані рукави.

Зоня приглядається до себе в дзеркалі. Нова обстановка робить новою і саму Зоню. Може, іншим разом вважала б за непристойне так приглядатись до себе у публічному місці, але тепер нема почуття чого-небудь невластивого. Навпаки, Зоня тої думки, що веде себе, як бувала в світі гранд-дама.

Зоня подобається собі в цій ролі. Так, зовсім безсторонньо. Дама навпроти цілком під Зонин смак.

Цікавість, бажання пригоди, взагалі передчуття не знаного досі в її житті, сили, що вібрують у ній, проявляють себе корисно і назовні. Кудись зникла втома, а туман, що робить погляд її очей таким обіцяючим, не походить від сонності.

Зоня, осмикуючи на собі сукню, виправляється при тому сама. Це якийсь атавістичний, престарого набутку рух, що настроює всі центри свідомості, прибираючи водночас маску приспаної байдужості.

— Як же ж ви мені нагадуєте, — шепче їй Ясінський.

— Кого? — запитує, хитро посміхаючись, Зоня.

Тільки від юнаків знала цей примітивний спосіб залицяння. Невже ж між тими, що приходять до кохання, і тими, що покидають цей блаженний стан, існує подібність, обумовлена несміливістю віку?

Та Ясінський має конкретну особу на гадці, бо він розказує Зоні замислено:

— Пізніше вам розповім... Тут не тільки схожість з обличчя... відвага життя — це передчуваю і у вас...

Він просить галантно пробачення і йде кудись набік. Зоня з задоволенням помічає, що жінки, які приходять з кавалерами до гардеробу по свої хутра (правда, в більшості з них таки хутра!) або залишають їх тут, зодягнені приблизно в тому самому стилі, що і вона.

— Я розпорядився, щоб нам подали в окремий кабінет.

Зоня не знає (що за сором!), як реагувати на це. Одна з сторінок життя, яку знає Зоня тільки з літератури. В романах, що читала, окремий кабінет завжди пов'язувався з якоюсь двозначною ситуацією.

Зоня в однаковій мірі не бажає, аби по відношенню до неї дозволяли собі двозначну ситуацію, як і не хоче виявити себе провінціальною гусочкою. На вузькій межі цих двох можливостей вибирає вона щось третє.

З довір'ям, яке зобов'язує того, кого ним обдаровують, зазирає Ясінському у вічі:

— Здаюсь на пана куратора як на приятеля татка.

Заспокоїлась зовсім, коли кельнер відсунув, іменно відсунув, двері до кабінету, а вона побачила там...

Стіл, квіти, крісла, побічний столик, якісь декоративні, цілком пристойні змістом картини на стінах, у приємному тоні килими — все це ні в якому разі не натякало на якусь непристойність.

Зоня заспокоїлась зовсім. Сіла собі на фотелику навпроти дзеркала, що займало половину стіни, і з приємною цікавістю очікувала, що буде далі.

Ясінський взяв до рук меню. Зоня глянула через плече і вдала цілковиту байдужість. Французькі назви страв перелякали її.

— Що ви накажете подати, Зоню?

Любила тримати ініціативу в своїх руках, але цим разом мусила здатись. Була зла на себе, що не вивчила як слід французьку мову тоді, коли панна Марієтта пріла над її головою. Мала насправді жаль до татка, чому не возив її до Львова, чому не показував їм світу за кордоном, чому врешті не зробив з них справжніх дам.

Згодом, коли кельнер приніс замовлені страви, незадоволення чи претензії до татка ще змагались. Була, безперечно, знайома з отими всіма присмаками, тільки під іншими, звичайно, простішими назвами.

Вино, приємний на око солодкавий портвейн, — Зоня одразу відчула його в голові. Просто неймовірно швидко після того, як випила. Ніколи не припускала б, що путь від пляшки до мозку така коротка! І так кумедно! В міру того, як тяжіє голова, зростає в Зоні активність, що вперто проявляє себе в одному напрямі: дасть їй Ясінський посаду чи не дасть?

Вона відчуває, як рука Ясінського з спинки фотелика поволі опиняється на її плечі, — але яке це має значення? Виразно дочуває поодинокі слова куратора, лише важко охопити його думку. Про що, властиво, йдеться? Вона нагадує йому когось? Якусь жінку? Банально, і смішно, і неоригінально.

— Що? Що?!

Напіввідчинені уста набирають трагічного виразу.

Що? Що? Ту жінку відбив Вацлавові... татко?

— Що пан куратор говорить? — тверезіє відразу Зоня. — Адже наш татко...

Так. Власне. Погоджується з нею куратор. Її татко в той час був уже жонатий і мав щастя бути батьком п'яти дорослих, чарівних, як оця перед ним, дівчат.

Зонею починає трусити. Якесь нервове відчуття недійсного холоду, якого вона ніяк не може опанувати. Мозок перестає функціонувати.

"Це пройде, — заспокоює її хтось поза її свідомістю, — це пройде. Треба напитись води".

— Мені хочеться води, — просить Зоня, — склянку звичайної свіжої води.

— Ах, води! Будь ласка — ось водичка. Може, ще чогось хочеться доньці?

Чого він сміється? Чого раптом напав його такий сміх? Не приступ сміху, а концерт. Зоня злякано дивиться на нього: чи може так сміятися людина, яка збирається вчинити щось огидне? Чи може сміятись таким безтурботним сміхом і перед очима в дочки збезчещувати пам'ять батька?

— Пробачте, Зонечко, мене розсмішив так ваш переляканий вигляд... Дитина злякалась? Я ж не розказав вам до кінця... Але поки що давайте... вип'ємо, Зоня...

— Ні... я не буду пити, заки не почую вашого вияснення... я не можу... я... дійсно... під враженням однієї вашої фрази...

Зоня відчуває, як її руки вкриваються неприємним холодним потом і наче западається кудись піднебіння. Над язиком нависає холодна порожнеча... Чи може існувати людина без піднебіння?

"Татко, — борсається думками в одному замкненому колі, — татко... це неможливе... це жах... І таке страхіття... ні, це неможливо..."

— Ах, Зоню, — прикриває куратор своєю долонею опікунчо її руку, — не дивіться на мене так суворо... так... не до лиця вам... Історія, яку я розповім вам, тільки покаже вам, якою надзвичайною людиною був ваш татко. Але в цій історії повинен я почати від себе. Я не хочу, аби ви зрозуміли мене не так, як треба. Я не маю сімейного життя, Зоню. Не тільки тому, що моя дружина вже сьомий рік хворіє на якусь загадкову нервову хворобу і кидається часто в приступи девотизму[150], то знову якогось богохульного атеїзму... але це й тому, що вона зовсім збаламутила мені єдину нашу дитину, мою Уршулю. Дівчині вже двадцятий рік, а вона життєво несвідома, як десятирічна дитинка. Мати не дозволяє їй продовжувати науку, ані працювати десь... взагалі виховала дівчину на засадах панночок з шляхетського дому з минулого сторіччя. Вона привчила її одягатись за старою модою... І не розуміє... що наша дитина стала смішною фігурою в місті... Через те я не можу зі своєю дитиною ніде прилюдно показатись... Поза тим дівчина нормальна... вона лише надміру побожна і скромна... І з якоюсь безнадійною терпеливістю чекає на жениха, який ніколи не появиться. Мати весь час товче їй, щоб вона проходила повз мужчин з опущеними очима, а він, той, долею рокований, сам знайде її.

— Але я не розумію, — силкується на зрівноважений тон, пробує навіть посміхнутися Зоня, — що історія вашої дочки може мати спільного з історією мого

батька...

— Пробачте мені, Зонечко, я трохи заговорився. Постараюсь висловлюватися стисліше. Одним словом, Зонечко, в мене склалась неможливі сімейні взаємини... нестерпна так звана сімейна атмосфера... Я ж казав вам на самому початку... що є два місця на світі, де я себе погано почуваю: це мій урядовий кабінет і дім... Причини викликають наслідки... Коротко кажучи, я мав ще одну дружину... формально — нелегальну. Була це учителька одного з приміських сіл. Ви розумієте, лишатись їй далі сільською учителькою було незручно і для мене, і для неї. Я перевіз її у Львів і тут подбав про посаду для неї в одному цукровому тресті. Я найняв квартиру, обладнав її, і ми почали не дуже нормальне, зате цілком щасливе життя. Правда, світ обмежувався для нас у чотирьох стінах нашої квартири, але нам цього вистачало. Ви розумієте... я не міг ніде появлятися разом з нею... навіть у кіно ходили ми нарізно... Але ви знаєте, Зоня, коли чоловік щасливий, то чорт стає заздрисним і починає спокутувати його, аби довести до згуби щасливого чоловіка... Таке було й зі мною. Мені ставало замало того щастя, яке я мав. Мені забагнулось почванитись перед кимсь своїм щастям... Вона ж була така молоденька... І така відмінна від усіх жінок... Я був такий безмежно щасливий, що та голубка прихилилась до мене... заавансованого у літах нещасного чоловіка... що не міг дати собі ради з тим фактом... Це було зухвальством. Я сьогодні розумію це як виклик долі...

Зонею знов починає трусити. Її пальці самі шукають руку Ясінського й конвульсивно тиснуть її.

— І ви... ви... познайомили свою паню з моїм татком? Чи так? І тоді... так?

Ясінський ніжно, по-батьківськи заспокійливим рухом гладить Зоню по голові від чола. Він замислився. По добрій хвилі:

— Успокойтесь, дитино... На вашого покійного батька не паде навіть тінь... але вернемося до речі... Так, Зоню, я підготував їх обох до цього знайомства. Вони знали один одного, ще не бачившись. І коли ваш батько прийшов до нас на вечерю, моя дружина — природне право за мною називати її так, правда? — привітала Аркадія, пардон, вашого татка, як доброго знайомого. Він, що тут говорити, він був незвичайний чоловік... Ви знаєте, як він умів з'єднувати людей... я б сказав, вже самим своїм голосом... Правда, він мав незвичайно мелодійний голос?

І не тільки це... Покійний мав якийсь природний дар створювати серед людей настрої, який йому подобався... Про це можна б багато розповідати... Я мав раз нагоду обсервувати його, чи, точніше, юрбу народу, під час його проповіді на якійсь релігійній місії... Він грав на людських настроях, як на органі... Він міг заставити тисячну юрбу істерично плакати і сміятись напереміну... Ах, Зоню, запевняю вас, що ні ви, ні ваша шановна матуся не знали покійного так, як я його знав... То був мастак, що називається. Тільки дві помилки зробив він у житті: перша — це та, що родився українцем, друга — що замість на сцену, ах, тільки не на вашу українську сцену... пішов у попи... Я собі уявляю, який був би з нього драматичний актор... Та повернемося до того фатального вечора. Під кінець вечері, розуміється, не обійшлося без того, щоб не

випили ми, я помітив, що Аркадій якось особливо вдивляється в Марію... Я признаюсь вам щиро, Зоню, я був навіть радий тому... — як би то сказати? — я був безумно гордий, що можу похвалитись перед кимсь своїм скарбом, який я досі мусив таїти від людського ока... Ми, чоловіки, при найбільшій відданості вам, жінкам, все ж таки, — ви не ображайтесь, Зонечко, — дивимось на вас, як на скарб, що є нашою власністю... Вкінці мені стало вже заважати те, що ваш батько ока не зводить з Марії. Та й вона, здавалось, не зовсім ловко почувала себе під такою обсервацією... Тоді я, щоб трохи розрядити атмосферу, замітив жартома, що покійний... може мені жінку наврочити... Я жартував... це був жарт з моєї сторони, — розумієте, Зоню? А він відповів мені поважно, і це вийшло вже як дисонанс... дисонанс, що був початком моєї життєвої драми... "Я теж цього боюся, Вацик. Я починаю щораз більше переконуватись, що пані Марії для тебе шкода. — І, вставши, — він завжди любив стояти, коли мав сказати щось важливе: — Мені жаль тебе, мій старий друже, але я мушу відбити в тебе цю жінку..."

Зоня починає нервово формувати кучерики на чолі й скронях. Підносить руку до голови, і тоді вдаряє на неї їдкий запах власного поту. Ненавидить у тій хвилині Ясінського. Пощо — бога ради — навіщо розказує він їй ці історії? При чому тут покійний? Хай би, ах, хай ліпше городив їй усякі небиліці на вухо, аби тільки перестав розказувати цю справу.

Ясінський з увагою слідкує за рухами її рук.

— Ви не хвилюйтесь, Зоню... Будьте терпеливі і вірте своєму таткові... Він справді так сказав, але це було у присутності Марії і не могло інакше виглядати, як тільки жарт. "Добре!" — погодився я, бо це був жарт, Зоню. "Прекрасно. Відбийте мене у Вацика", — підтримала мене Марія... Вона була в особливо добром настрої у той вечір. Я її розумів... За три роки співжиття ми оце вперше приймали когось у нашому домі... Можливо, що тоді, коли мені, як чоловікові, забагнуло похвастатись перед приятелем Марією, то їй, як жінці, приємно було після трьох років замкнутого життя нарешті заблиснути в ролі господині... Вона була в мене така жіночна... така жіночна... таку велику вагу надавала всім отим господарським дрібничкам... від декорації стола починаючи... Вона сіла коло Аркадія і почала невинні жарти про те, як вона піде від мене за ним... але я щойно ген пізніше зрозумів, що... власне кажучи... жартували тільки ми обоє... тільки я і вона...

Раптом... Скажіть, чи не чортова це робота — телефон? Номер цього телефону знала тільки Уршуля, і то як секретний урядовий. Між мною і Марією було домовлено, що, на випадок дзвінка по телефону, підходжу тільки я... До Марії дзвонив я умовленим знаком. Підходжу до телефону і чую неприємну звістку, що у дружини черговий нервовий припадок і Уршуля з плачем просить мене зараз приїхати додому. Ви розумієте ситуацію, Зоню? Коли б я дав зрозуміти вашому батькові, що він повинен вийти разом зі мною, це було б нетактовністю, ба навіть смішно. Що ж то — хіба я не розуміюся на жартах чи втратив уже довір'я до дружини і приятеля? Навпаки, Зоню, я попросив його залишитись і продовжувати вечерю. Він і сам зрозумів, що мені буде незручно, як він вийде разом зі мною... І тому я пішов, а він залишився. Так, видно, сам

чорт хотів.

Що з вами, Зонечко? Водички! А може, винця? Таки водички? Прошу дуже. Ах, Зоня... ви непотрібно так переживаєте... нічого поганого я вам про вашого татка не розповім... Не треба хвилюватись...

Не залежало це від неї — зрівноважити свої нерви. Чула вогонь у собі, що сушив їй горлянку і витискав піт з тіла. Приклала чарку до уст і помочила губи у вині, не ликнувши.

— Отож я вийшов, а Аркадій... ні, до сьогодні не вірю, що він зробив це з переконання, просто був це його черговий експеримент... Випробування нового інструмента, на якому йому захотілось раптом дати концерт... Одна з його незліченних фантазій... Вони залишились удвох, і от, — що ви на це скажете, Зоню? — він... Аркадій... світський чоловік, у реверенді... надіває на себе монашу рясу і з запалом та красномовністю езуїта починає переконувати Марію, що вона заради спасіння власної душі повинна розійтись зі мною... Я не був при тому, але я уявляю собі, якими фарбами змальовував він їй те пекло! Досить сказати, що, прийшовши на другий день до Марії, я відразу помітив зміну в її ставленні до мене... Спочатку мені здавалось, що вона під впливом вчорашнього продовжує гру, але згодом переконався, що вона справді якась неврівноважена... Я пробував розвіяти... здмухнути з моєї Марії той макабричний[151] настрій, але те було сильніше за неї... за її кохання до мене... Я бачив, Зоню, я бачив, як вона намагалась пірвати пута, що ними зв'язав її Аркадій того вечора... вона простягала до мене руки, щоб я її рятував, і зараз же ховала ті руки з острахом поза себе... Ні, я не перебільшую. Він загіпнотизував її... Його впливу на неї не знищує навіть час, як це звичайно буває при гіпнозі... Починаються зустрічі між ними поза моєю спиною... якесь таємне листування, і Марія з кожним днем далечіє від мене в переносному поки що значенні цього слова... Ви розумієте, Зонечко, це вже не Марія, а життя моє тікає від мене, а я не можу затримати його... Дійшло до того, що мені дозволено було приходити тільки у призначені години і відходити теж у призначені години. В нашій квартирі з'являються якісь Побожні фігури... якась чудернацька місіонерського видання література... Марія починає говорити тільки про спасіння людської душі, рай і пекло... Всі мої розпачливі спроби привернути її до себе викликали зовсім протилежні наслідки... Я вирішив на якийсь час залишити її в спокої — дати їй змогу прийти до рівноваги... Вона погодилась, що так буде найкраще. Ми умовились, що два тижні я не появлятимусь у нашій квартирі... А коли я зайшов туди через два тижні — сторож дав мені листа і ключ від квартири. У листі вона коротенько повідомляла мене, що пориває з світським життям і йде в монастир... спокутувати свій гріх. А правда, виразно підкреслила, що вона буде молитись і за мою грішну душу, ніби мені її молитви були потрібні.

Ось яку штуку втяв мені ваш батько, а тепер, — вп'ялив у Зоню пильні, розгарячковані ще оповіданням очі, — повинні ви відпокутувати за нього. Саме ви, а не жодна інша з ваших сестер! Бо тільки ви, як жодна жінка досі, втілює присутність тієї. Бачите, я відвертий з вами, хочу зробити з вас дзеркало, в якому міг би побачити ту,

яку вкрав у мене ваш батько... га... га... га...

Зоня дивиться на його живіт, втиснутий у вузьку модну жилетку, дворядівку. Цей чоловік сміється не горлом, а нутрощами! Сміється своїм серцем... своїми печінками... Дивіться, дивіться на людину, що сміється печінкою! Втім, Зоні робиться страшно. Їй починає здаватись, що цей сміх — перший звістун її програної[152]. Але вона не сміє програти! Адже ще нічого не сталось... фактично ще нічого не сталось... Ще всі можливості перед нею... Але які... які... ті всі можливості? Посада... де та посада? Тільки не дати полонити себе фальшивим настроям. Настроєм може піддаватись пан куратор, який шукає розваг у своїм безраднісній житті, але не вона, Зоня Річинська, твереза голова, яка приїхала по посаду до Львова.

Твереза голова може для успіху в інтересі відіграти роль легко запамороченої, але — ради бога — роль та не може вислизнути з-під контролю здорового глузду!

Можна — чому ж ні? — погладити гудзики на його жилетці і спитати не без нотки фамільярності в голосі:

— А як буде з моєю посадою? Я хочу знати... як буде з посадою для мене?

Ради бога, що сказала вона таке? Чому він з такою зненавистю повернув до неї своє велике, аж тепер бачить, яке неймовірно велике, бронзове обличчя?

Зелений страх, що поступила нетактовно, що цим зашкодила в якийсь спосіб собі й посаді, знову позбавляє Зоню самовпевненості. Вона знову боїться і тремтить нервово на цілому тілі. На долонях знов виступає холодний піт. Вона відчуває, як вивітрює, — о так, це властивий вислів, — вивітрює її вплив медіума на нього. Це ж зрозуміло, що він тепер ніяк не може вбачити в цьому посірілому, стягнутому від страху обличчі світлий образ там-то?! Зоня нарешті усвідомлює собі, що перед нею не людина, до якої можна промовити людською мовою, а безіменна важка маса, чужа всьому людському.

І все-таки, — укладається в думках в якійсь божевільній рівночасності, — вона мусить подолати цю перешкоду і повернутись додому з посадою!

Адже тут не йдеться вже тільки про саму посаду, як таку, — йдеться про перемогу над нездоланим супротивником, про тріумф Зоні Річинської перед своїми і чужими. Зібралась, поїхала до Львова поговорити з самим куратором — і завидуйте: посада в кишені!

Зоня мобілізує всю силу волі на те, аби надати своєму обличчю спокійного виразу. Лагідний вираз на її обличчі подобається Ясінському. Він, річ очевидна, не звик в подібних приміщеннях бачити біля себе ділових жінок. Це ж — пробі — не робота і не сімейне притулисько, а місце, де він за свої гроші має право на розвагу.

Він бере Зоню ніжно, але міцно за талію і пригортає до себе. Його жилет віддає знайомим, але незнаним Зоні одеколоном.

"Це є окремих кабінет", — виникає у її свідомості. Це є та довго очікувана посада. Це є витріщені очі Марині. Це є сенсація на ціле містечко. І Зоня примружує лячно повіки перед м'ясистими, нещадними губами, що дихають на неї вином і салаткою з зелених помідорів. Але губи ті тільки наближаються, не доторкуючись до неї.

Через хвилину вона знову сама. Замість руки Ясінського, в неї за спиною бильце

крісла. Ясінський шукає портсигар, якого не може знайти. Виявляється, він лежав перед ним на столі.

— Пробачте мені, Зоню, ви заговорили про посаду... І мені згадалися деякі неприємні справи, про які волів би на цьому місці не пам'ятати... Ви дитина, Зоню, і тому мені стає трохи сумно, коли дивлюсь на вас... Як ви уявляєте собі посаду у Львівському воєводстві? Що сказали б мої, починаючи від ендеків, а кінчаючи правими соціалістами, коли б безпосередньо після вбивства мого попередника гайдамацькими бандами, вживаю офіційної термінології, прийняв на посаду... гайдамачку? Я боюся, що факт цей міг би викликати в найкращому випадку погромний наскок нашої студентської молоді на ваші установи... Крім того, як ви уявляєте собі свою роль державної вчительки в русинському селі? Ви мусили б з свого службового обов'язку допомагати шкільній і політичній владі приборкувати русинського хлопа і виплакувати в ньому лояльність до Польської держави, бо чим скоріше стане він на цей ґрунт, тим краще для нього. Але чи почуваете себе досить міцною для цієї ролі? Мені здається — ні. Судячи по вашому батьку — ваша гарна голівка, мабуть, теж нашпикована різними українськими ідеями й ідеалами...

Запашна рука Ясінського приємно гладить її по голові, сковзається по обличчі і губиться десь на плечі. Зоня піддається цьому рухові свідомо. Її цікавість збуджує голод незнаного. Ніколи не доторкалися до неї пальці чоловічини, як до чогось свого, тимчасового чи назавжди.

По відношенні до хлопців, які крутилися біля неї, навіть по відношенні до тих, які подобалися їй більше, ніж вона їм, зберігала королівську незайманість. Сама себе піднесла на щабель недосяжного ідеалу. А коли іноді мріяла про того першого, що оволодіє нею, то ніколи не уявляла його собі у своєму середовищі. Мав бути хтось значно вищий за її суспільне становище, а що таких, на її думку, майже не було серед українців у Галичині (ті, що й були, то одружувалися за границею!), то допускала у своїх думках і іншу національність, хоч це суперечило її патріотичному вихованню.

Ясінський, маючи її знову у своїх обіймах, говорив:

— А все це разом, Зонечко, одна велика комедія... Чи ми з вами хочемо освіти для хлопа — все одно, руського чи польського? Ми не хочемо освічених хлопів, бо ми не можемо дати собі ради з своєю освіченою інтелігенцією... А пропо...[153] ви читали у вчорашньому "Голосі народу" виступ лікаря Добровольського? Я розумію, — він був такий схвильований, що мусив закурити, незважаючи на те, що руки його були так приємно зайняті, — я міг би ще зрозуміти... но, розумію, коли такий собі робочий вилізе на трибуну з бочок по оселедцях і горлає, що йому в Польщі тісно... Диявол знає, може, такому і справді тісно... але ти лікар... на посаді начального лікаря повітової каси хворих — яке ти право маєш паплюжити власну державу чи хоч би порядки в тій державі? І про що ішлося... що це за така страшенно важлива подія, що змусила доктора Добровольського до прилюдного виступу? Як ви думали б, Зонечко? Десь у Теробовельському повіті під час пацифікації улани, пробачте мені, моя мила, за грубий вислів, наші улани потріпали трохи якусь бабу по "старій пані"... І з цього зараз такий

рейвах роботи? Фотографувати побиту бабу в тисячних тиражах?

— Я чула, що то була вчителька і... вона померла, — промовила глухо Зоня.

— Но... но... а хіба вчителька не баба? Що з того, що померла? Прийшов її час, і померла... закопали б у землю — і квіта... Ви знаєте, що вони зробили? Відфотографували те... неприлично місце... на похорон їздила делегація "товажишек" аж з Варшави... такі історії... з одною... якоюсь там сільською вчителькою... І такий Добровольський... загально ще до вчора шанована людина... Інтелігент... поляк... виступає з обвинуваченням у газеті... Проти кого, я вас питаю? Ні... ні, нам не треба освічених хлопів, бо ми не хочемо мати в себе завтра земельну реформу, ми не хочемо, правда, Зонечко, комунізму у своїй державі... Ми це з вами розуміємо... Розумів це добре і ваш покійний батько... Він умів дивитися вперед... Так, він розумів життя... Нап'ємося, Зонечко, нап'ємося...

Віддаль між ними така, що їх чарки торкаються з дзенькотом, який звучить Зоні, як застережливий сигнал.

Все ж таки, незважаючи на легке сп'яніння, незалежно від блаженного стану, в якому ширяє Зонина душа, щось підсвідомо вистукує, що це — тимчасове. Назавжди, постійно гарантованим має бути посада. Зоня дуже обережно, намагаючись вимовляти якомога лагідніше, натякає на посаду, бо час минає... а їй потрібно (цього не каже вголос) думати про від'їзд. Сама задоволена з себе, що може ще так тверезо і логічно керувати думками. Цим разом Ясінський не ображається, що йому нагадують неприємні речі.

— Ах, Зоню, — інтимно поправляє їй волосся над чолом, — ми цю справу інакше розв'яжемо. Я повинен зберегти вірність другові, але й не зрадити при тому ойчизні. Я вам даю працю у самому Львові, тільки не учительську. Згода, сонечко ти моє, згода?

Потім прийшла коротка, до краю напружена хвилина, в якій вмістилось надзвичайно багато подій, в якій двічі докорінно змінилось Зонине життя, і Зоня опинилась приблизно на тому самому місці, звідки вирушила на зустріч з Вацлавом Ясінським.

Не протестуючи проти поцілунків куратора, хіба дивуючись, що ті м'ясисті уста вміють так безболісно цілувати, вона не зразу відповіла згодою на пропозицію Ясінського. Але потрібно було їй лише мить, аби зважитись. Буквально за мить вона порівняла те, що її може чекати в рідному містечку, з тим, що їй зможе дати Ясінський. Був це тверезий, незалежно від свого блискавичного характеру, життєвий баланс. Немов заспокоюючи сумління, запитала себе: чи є ще якась третя коли не дорога, то хоч стежка? Є! В'язання філе за вісімдесят грошів денно.

— Згода, — шепнула з примруженими очима, намагаючись не так увільнити уста, як зачерпнути ними повітря.

Саме тоді Ясінський попросив на хвилину пробачення, щоб замовити телефоном для неї номер у готелі.

Ясінський встав, високий, не дуже певний на ногах, і пішов. У дверях зачепився за порт'єру і глянув на Зоню. Проводила його очима, і тому їх погляди зустрілись.

Усміхнулась до нього. Перемога була за нею, тільки він не зрозумів мови її очей. Попрощався з нею глибоким, трохи, може, меланхолійним поглядом. Зоня пам'ятає цю подробицю, допила вино у своїй чарці. Взяла торбинку зі столу, аби заздалегідь приготувити собі номерок з гардеробу. Була майже певна, що він затримається трохи. Гардеробник перетворився на знак запитання, подаючи їй пальто. Його очі просто кричали: "Дурненька, що робиш! Спам'ятайся, поки час!"

Опинившись на тротуарі, відкотила комір і безтямно побігла вперед. Незабаром побачила, що біжить у протилежному від вокзалу напрямі. Саме нагодилась "одиниця". Скочила у трамвай і, лише коли трамвай рушив, спитала когось, чи номер цей іде на головний вокзал.

— Іде, але в протилежну сторону.

Кинулась до виходу, але якась жінка притримала її за полу пальта.

— Хай панна сідає. Трамвай поїде на Личаків, а звідти все одно заверне на головний вокзал...

Зоня схилилась головою до вікна, і збоку могло комусь здаватися, що їде дуже стомлена або сонна дівчина. Але насправді не почувала ні втоми, ні сонливості. Перевіряла себе, свої думки. Все, що сталося допіру, — галюцинація? Ні, не галюцинація. Як це було, властиво? "Згода", — шепнула Зоня з заплющеними очима, але раптом широко відкрила їх, бо відчула, немов потопає.

І в ту мить побачила те обличчя без маски. Ой, не був то приятель батька! Був його запеклим ворогом, який хотів скористатись з нагоди, що сама потрапляла йому в руки, і в такий вишуканий, справді шляхетський спосіб помститися за... прах. Бо ким була вже для нього ота, в монастирі?

Око за око. Дочку за коханку. Цілу ніч, не маючи зручного місця заснути, мудрувала Зоня над однією загадкою: що, власне, крім протилежності характерів, єднало покійного татка з Ясінським? Чим глибше міркувала над цим питанням, тим підозрілішою здавалась їй історія з Марією.

Вся трудність полягала в тому, що Зоня не хотіла визнати свою невдачу, а зайти до хати з тріумфом не було підстав. До того ще огидна подробиця: коли ввійшла в кухню (взимку, навіть за життя татка, входили з подвір'я), то хоч застала там усіх, крім Слави, ніхто й словом не запитав про наслідок подорожі до Львова. Найобурливішим було, що і Мариня мовчала. Факт цей тільки зміцнив у Зоні переконання, що тут діє змова. Це, напевне, мама у своїй наївності організувала такий прийом на випадок, коли б вона не мала успіху у Львові. Вони знають, тобто вони уявляють собі, як Зоня ввійшла б, чи, вірніше, влетіла, в хату, якби їй пощастило. Вони дозволяють їй спокійно зняти пальто, помитись і переодягнутись у домашній халат. Олена з удаваною байдужістю запитує навіть про погоду.

"Бідна мама, — міркує Зоня, — як вона мужніє серед нас і як їй не до лиця оця життєва мудрість".

Доки триватиме оця змова мовчання? Досить! Тепер черга за нею.

Безсонна ніч, свідомість, що вона знову опинилась на тому самому місці, з якого

прагнула вирватись у незнане. Притаений, запізнілий жаль, що заради якихось моральних, хтозна, чи істотних міркувань випустила з рук таку нагоду, не роблять Зоню дружелюбною. Вона стає зла. Вона свідомо розбуркує в собі ту злість, передчуваючи, що від цього їй трохи полегшає.

— А ви чого посоловіли, немов цесарки на дощ? Що це ви раптом поставали такі ввічливі всі? Мариню, навіть Марині не цікаво знати, як мені повелось у Львові?

Олена опускає очі і починає винувато, навіть шкода дивитись на неї, перебирати тороки хустини на плечах. Вся її постать неначе волає, що головний винуватець тут — вона.

Вам здавалось, мабуть, що коли я не влетіла з криком у хату, не поперевертала крісел з радості, то мені відмовили у посаді? Так? — запитує всіх, а потім ще Мариню зокрема: — Так? Так Мариня міркувала?

— Або що? — кидає провокаційно Мариня. Вона передбачає якусь витівку з боку Зоні і хоче, щоб цей виступ тривав якнайкоротше.

— А то, — несвідомо ловиться на провокації Зоня, — що мені дали посаду.

— Дали посаду... — боїться повірити Олена, — дали посаду?

Очі Нелі так само ховаються якимось підозріло.

— Як так, то все в порядку, — спокійно вирішує Оля, — берімося, дівчата, далі до праці, бо на п'ятницю рано мусить бути готове...

— Дали посаду, — перехопило дух Олені. Очі її повні сліз. Але вона стримує їх, бо знає, що Зоня не любить сентиментів. Але як можна утриматись від сліз, коли той добрий Аркадій навіть з-за могили піклується ними.

— Так, — веде далі Зоня, — так, дали посаду, і навіть у самому Львові!

Вона кинула оком і розчарувалась. Ніхто, крім Олени, здається, не довіряв її словам. Було надто добре, щоб не було підозрілим.

— Зонечко, — простягла до неї руку Олена, але Зоня не бачить руки.

— Так щоб ви знали! Дав мені Ясінський посаду в самому Львові, але я відмовилась!

Олена прикладає руку до серця.

— Я йому у вічі сказала, що нездатна кривити душею. Ви знаєте, чого вимагається сьогодні від державної учительки?

І вона по черзі, як запам'ятала, передала слова Ясінського на цю тему.

Приходить Слава з міста. Мариня ще в передпокої передає їй цю звістку. Слава, яка від якогось часу стала дуже цікавою, просто наступає Зоні на п'яти:

— І він справді давав тобі посаду у Львові? Може, жартував тільки? Може, хотів тільки випробувати тебе. Я просто не розумію. Справді давав тобі посаду?

Зоня відмахнулась:

— Чого ти в'язнеш до мене? Відчепись, кажу тобі! Слава іде до Марині:

— Мариню, скажи мені, але щиро. Ти... віриш, щоб він давав нашій Зоні посаду, а вона не хотіла прийняти її?

Ні, Мариня не вірить у казочку, з якої навіть курка сміялась би!

— Тої самої... він або говорити навіть з Зонею не хотів... або... Але ти ще мала, щоб

такі речі розуміти.

— Мариню, — сміється Слава, — та хіба у Львові немає кращих від нашої Зоні?

Незвичайна, для багатьох просто неймовірна вістка скоро облітає містечко. На другий день увечері приходять Безбородьки. І Катерина не запитує, а категорично вимагає від Зоні, щоб та розказала, як, власне, було.

— Мені потрібний тепер спокій... я не можу з третіх уст вислухувати всякі дурниці, ніби ти добровільно, — так розповідала тобі пані Бровко? — звертається Катерина до чоловіка, — що ти ніби добровільно зреклась державної посади...

— Так, це правда, — Зоня вимовляє ці слова спокійно, з стиснутими в кишені светра кулаками, зачіплива і мстива. — Ага. Ти вже розрахувала, що я заберу маму і зніму з тебе обов'язок допомагати мамі? Ні, сестричко, немає ще так добре.

— Це ж дурниця, — чмихає Безбородько. Він міг би висловитись енергійніше, але стримує себе з огляду на стан дружини. — Дурниця і нездоровий романтизм, за який треба платити...

Він не каже ясно, хто буде платити за цей романтизм: він під видом допомоги для тещі чи Зоня своїм безробіттям. Його натяк примушує Зоню змінитись на обличчі.

"Хам... хам... — кидають блискавки її очі, — хам, якого світ не знав".

Тієї ночі у Катерини доходить до передчасних родів. Зоні трохи легше стає на душі від цієї звістки. І то нагорода за всі неприємності та клопіт.

За кілька днів прилітає Оксана.

— Панно Зоню, що я чула? Це правда, що вам пропонували посаду у Львівському воєводстві, а ви відмовились від неї? Таке розповідали сьогодні хлопці в нашому клубі, але я не хотіла вірити... бо я знала, як ви старались про те свідоцтво лояльності, як ви добивались тієї посади.

Зоня зводить брови вгору.

— Ах, старалась, панно Оксано? Не пригадую собі, щоб я так дуже старалась про ту посаду. Але подала заяву просто з цікавості, як поставиться до мого прохання пан Ясінський. Звичайно, він одразу запропонував мені посаду в самому Львові. Але то не для мене. Я йому в вічі сказала, що не могла б кривити душею, — повторює речення, що ними біла Олену й Безбородьків. — Я неспроможна умовляти українську дітвору, що вони є нащадками польського, зрусифікованого племені, а тепер цього вимагають від учительки на державній посаді. Може, хтось інший згодився б на це заради хліба, але я не можу.

Зоня не хоче пишатись своїм героїчним вчинком. Навіщо? Вона вимовляє ці слова дуже просто. Сам же вчинок захоче в собі пафос і героїзм наших днів.

Олена, яка вже трохи отямилась від першого удару, не знає, як поставитись до події: чи пишатись дочкою, чи боліти над її життєвою недосвідченістю. Як сказав Філько: "Нездоровий романтизм, за який треба платити". Це правда, але воно, може, навіть цінніше за гроші — отакий чесний, твердий характер? Правда, бувають моменти, коли Олені чомусь не віриться, що Зоня розповідає. Ще недавно була Олена певна, що її діти ніщо інше, як вона сама в п'ятьох образах. Але після весілля Катерини, а може,

навіть раніше, почала привчати себе до того, що краще сумніватись заздалегідь, ніж простувати з зав'язаними очима, а потім розчаруватись так гірко.

Зоня, незважаючи, що свої, не виключаючи навіть Марині, ніби притакують їй, відчуває: вони не вірять її словам. Найдошкульніше, хоч як дивно, це вражає її в Марині. Та дівка до того впливає їй на нерви, що Зоня не може переносити присутності Марині. Та водночас її просто вабить саме з Маринею починати балачку про Ясінського і посаду, від якої вона відмовилась. Зоня не може перенести і того, що Слава завжди має якісь секрети з Маринею. Регочуться і перешіптуються по кутках. Звичайно ж, про Зонину поїздку до Львова.

Сьогодні зранку Зоня знову заскочила Славу, коли та шепотілася з Маринею в кухні.

— Що там за секрети? — запитала неприязно.

Мариня чмихнула в кулак.

— Нічого... Говоримо ми, коли стануть всі Україну будувати, то не буде кому свиней пасти.

Відповідь була безглуздою, але влучною. Зоня, як стій, прискочила до Марині, схопила ту за пазуху і, незважаючи на невідповідність сил, трусонула нею, аж Мариня зубами зацокотіла.

— Доки це буде? Га?

Але одразу схаменулась і, невдоволена зі своєї нестриманості, пустила Мариню. Найнеприємніше те, що Слава була свідком тієї сцени.

— Чого стримиш? — накинулась на Славу. — Іди собі до кімнати.

Слава пересмикнула плечима і не рушила з місця.

Мариня, приголомшена несподіваним нападом, в перший момент злякалась, але за мить, коли Зоня пустила її, розмахнувшись рукою, не вдарила, але цього одного жесту було досить. Зоня скрикнула так, що Олена, як причісувалась, з гребенем у руках, прилетіла в кухню. Зоня забилась в істериці:

— Мамо! Хай мама каже тій дівці піти геть з хати, бо вона колись уночі поріже всіх нас. Мамо, я боюсь! Геть мені з хати, геть!

Мариня побігла до Мажарина по валеріанку, але того не було вдома. Вона накинула кожушину і подалась на Джерельну, до Безбородьків. Не квапилась занадто. Від того не помирають, міркувала по дорозі без зловтішності. Просто зраділа, що трапилась нагода вирватись трохи з хати на свіже повітря.

Доки повернулась з краплями, Зоня сиділа вже за столом і пила чай.

— Мариню, — закликала Зоня лагідним тоном, який не сподобався Марині.

"Агі, — подумала Мариня, — ця-то вміє мінитись, мов гадина до сонця". Підступила до столу з флаконом у червоній руці і чекала, що буде далі.

— Мариню, я хотіла б знати, що це все має означати? Я вимагаю пояснення від Марині, — розуміє Мариня?

Мариня пошукала очима Славу. Слава зробила невиразну гримасу устами, що могла означати "так" і "ні". Тоді Мариня відповіла різко:

— То має означати, що ні я... ні Славуня... ні Нелька... ні їмосць навіть — ніхто в домі не вірять, що паннунця добровільно зреклися тої посади. Хотіли паннунця чути правду — то мають правду.

Зоня відразу кинулась до дверей:

— Мамо! Нелю! Олю!

Олі не було. Вибігла кудись у пальто наопашки. Олена й Неля з'явилися неохоче, зовсім не захоплені новою сваркою в домі.

— Мамо, то правда, що мама не вірить, ніби куратор давав мені посаду, а я не хотіла її взяти?

Олена, мов налякана миша, забігала очима по підлозі.

— Та не взяла, то й не взяла, твоя справа. Вже пропало. І пощо стільки розводитись над цим.

— Ні... ні... хай мама не викручується, хай мама мені відверто скаже: вірить чи не вірить мама?

Олена подивилась благально на неї: чого та Зоня знову причепилась до неї?

Неля підійшла до Олени і якимось по-материнському накрила її своєю рукою.

— Ти можеш до всіх чіплятися, тільки маму лиши мені в спокої! А коли хочеш знати, то Мариня правду сказала. Ніхто з нас, хай мамця не виправдується, — лагідно перебила Олену, — ніхто з нас не вірить, що ти... добровільно відмовилась від посади.

На велике здивування, Зоня, замість скипіти, — Мариня навіть про всяк випадок приготувала флакон, — немов повеселішала. Окинула всіх тріумфальним поглядом і запитала з притиском:

— Так? Не вірите? А я даю слово честі, що Ясінський пропонував мені посаду, та не захотіла її взяти...

— Слово честі? — запитала Неля, вдивляючись в Зоню. — Слово честі?

— Так! — тріпнула Зоня головою. — Так! А не віриш, — подивилась на всіх і кожного зокрема, — а не вірите, то присягаюсь вам пам'яттю татка, що кажу правду!

— Дитино моя, що ти? — з плачем одсахнулась Олена від Нелі і простягла обидві руки до Зоні... Олена плакала від почуття глибокої кривди, яку заподіяла рідній дитині. І що з нею сталось, хто заморозив її, що вона так сліпо блукає між своїми дітьми?

Зоня діловито відгукнулась до Олени:

— Хай мама не буде сентиментальна. Нам треба серйозно поговорити. Мені здається, що я прийму приватну посаду в "Рідній школі"... бо до філе я не маю ні здоров'я, ні охоти.

Ввійшла Оля до хати, принесла з собою запах весняного повітря, в кімнаті навіть свіжим духом війнуло.

— Ти знаєш, — сказала Слава, підморгнувши Олі, — Зоня хоче клопотати про посаду учительки в "Рідній школі".

— Що значить — клопотати? Вважаю, що Річинській непотрібно аж клопотатись до "Рідної школи". Хай мають собі за честь, що я хочу в них працювати...

— Це своєю дорогою, — притакнула Оля, маючи на увазі недавню істерику Зоні, —

але "Рідна школа" — біднота. Ті, що могли б платити за навчання більше, посилають дітей до державних польських шкіл, а ті, що хотіли б платити, не мають чим, дістають знижку до двох злотих місячно. Крім того, — заговорила сердечно, як сестра до сестри, — не знаю, чи витримаєш у тій "Рідній школі". Пригадуєш, як ми ходили туди? Не вимагав татко від учительки, щоб нас до клозету водила і Славі штанці заціпала? І що? Не водила, може? Водила, бо мусила, бо ми платили без знижки і керівництво школи було зацікавлене, аби татко не перевів нас до державних шкіл.

— Но, — засміялась Зоня неприємно, — від мене... від мене ніхто не стане вимагати чогось подібного... будь певна!

— Це правда, — запобігливо притакнула Олена, — звичайно, що так.

Не знала, як і чим винагородити дитину за несправедливо заподіяну кривду.

Звичайно біля шостої пополудні адвокат Білинський робив перерву у своїй канцелярській роботі. Формальною причиною для цього був підвечірок в домі з традиційною кавою. Підвечіркував він не за загальним столом у їдальні, а у своїм покоїку, що носив шумну назву кабінету.

Крім прагнення абсолютного спокою, він мав ще й пристрасть читати газету за кавою. Колись мати, а тепер дружина дивилися кривим оком на цю звичку, вбачаючи в ній порушення правил бонтону, і тому, щоб не вносити зайвого ферменту в сімейні стосунки, Орест Білинський волів ізоляцію. Тим паче, що читка газет за кавою часто була єдиною його приємністю за весь трудовий день.

Звичайно заодно при цій нагоді перечитував він і пополудневу пошту.

Сьогодні, крім "Діла" та "Правничих вістей", на підносі, поруч чашки кави і рогалика з маслом, лежав ще й урядовий синій конверт з видрукованою на машинці адресою.

Синій конверт з надрукованою адресою, до того ж локо[154], не міг викликати особливої цікавості у адвоката, якому доводилося по службі одержувати саме такі конверти від оборонців ворожих сторін своїх клієнтів.

Гортаючи "Діло", Орест Білинський звернув увагу на заголовок: "Рефлексії про польський і український автосадизм"[155].

Що ж, пульс і температура громадського життя не послабилися від того, що Орест Білинський, зневірившись у своїх юнацьких ідеалах, вибув з лав.

Проте він переоцінив свій моральний гарт, коли думав, що, відійшовши від виру громадського життя, він тим самим зможе й внутрішньо ізолювати себе від справ свого народу.

Хіба не йшлося остаточно про те, щоб, визнавши свій морально-політичний крах, збайдужніти до обезболення?

Не був би далеким від правди той, хто сказав би, що найновішим ідеалом Ореста Білинського є моральна анестезія: "Мені не болить". Хотів би дійти до такого стану, щоб не боліло, коли при ньому паплюжитимуть його народ (відіймаючи навіть ім'я, яке він сам дав собі при народженні), фальсифікувати історію, обкрадати з пам'ятників старовинної культури, героїзм кваліфікувати як підлоту і зраду, самотність народних

талантів — як наслідки впливів культурно вищих сусідів, пориви до волі — як авантюризм, дипломатію — як інтригантство і т. д.

Коли немає сили цьому противитися, то хай би не боліло.

Настирливе прагнення втекти від гамору життя виявилось, по суті, безуспішною спробою втечі від самого себе. Не заспокоювали його слова француза Гійо, ніби те, що жило колись справді, житиме наново, а те, що ніби вмирає, фактично готується до відродження. Мрії теж не пропадають безслідно. Народжені одним, вони передаватимуться по черзі іншим, поки нарешті не здійсняться.

Минулого літа, несподівано для самого Ореста Білинського, потягло його непереможно у рідні сторони, де не мав уже нікого з рідних, а з тамошніх людей мало кого пам'ятав, а й про нього, либонь, забули давним-давно. А втім, роль конкретних осіб в цьому потягові у рідні сторони була мінімальна. Люди рідного села в його уяві зупинилися на тому відтинку часу, на якому залишив він їх тому двадцять п'ять років: старі не вмирали, молоді не старіли, діти не росли.

Був це начебто поклик самої землі і зв'язаної з нею природи. Можливо, одна з форм утечі від реальної дійсності, що проявляла себе саме в ідеалізації минулого.

Першим відрухом було запропонувати дружині товаришувати йому в мандрівці (туризм мав би бути її слабкістю), але згодом мусив визнати свій план безглуздим.

Ліну, вроджену і виховану в місті, нічим не привабляло б звичайне, без особливих краєвидів, позбавлене ріки і гір подільське село, а тому діяла б тільки на нерви її байдужа присутність.

Кожний з його синів, з цієї самої причини, що їх мати, не надавався до компанії романтичної екскурсії в молодість.

Одна лише людина була на світі, яка могла б розуміти його сентимент до реліквій минулого і відчувати разом з ним. Не сумнівався, що ця людина з дорогою душею поїхала б з ним і в його Луги, і в сусідні Ліски, де під білими кам'яними плитами спочивали дядько і дядина Максимовичі, та, на жаль, ця мрія була поза сферою можливого.

Справді, що сказав би світ, коли б дізнався, що шановна всіма вдова по отцю Річинським і адвокат Білинський вибралися удвох в подорож по місцях молодості!

Такого гріха світ не простив би їм.

Чимчикуючи вдосвіта на вокзал з позиченим у синів рюкзаком, у приношеному, вже трохи завузькому спортивному костюмі, Орест Білинський наклав собі дороги і продефілював попри вікна дому, в якому жила Олена Річинська. Мав це бути протест проти умовностей, які заморожують живу течію життя.

Проте тільки що пройшов повз будинок, в якому жили Річинські, коли зробилося йому смішно з себе самого.

О, як заходилася б від сміху його Ліна, коли б дізналася, що її лисий чоловік не позбавлений ще романтичних замашок.

Ліна! Її практична, надто рухлива, до всього нового причетна натура вже в першому році їхнього співжиття витріпала з його голови всякі спроби опоетизування їх

взаємовідносин, а з другого боку, зуміла переконати його, що без неї він не дав би собі ради в житті. І тому коли згадував про дружину, то згадував завжди, крім усього іншого, ще й з ноткою вдячності.

І тепер, наближаючись до Лугів, був вдячний Ліні, що немає її з ним. Коли увійшов у село, почуття непорозуміння сповнило його серце. З одного боку, здавалося Орестові Білинському, що в селі майже нічого зовні не змінилося за довгі роки його відсутності, а з другого, ті Луги, що їх лелівав у пам'яті, були чужими для місцевості, в якій знаходився.

Вируб старих ясенів біля школи та насадження молоді буйної зелені там, де її колись не було, знесення старих хат (одні фруктові деревця значили давнє їх місце) та розгалуження села новими забудуваннями у напрямі панського фільварку не могли не змінити характеру і топографії Лугів.

Хоч, здавалося, всі в ту пору були в полі, проте звістка про його приїзд у Луги скоро облетіла людей, і Орест Білинський, невідомо як і коли, відразу опинився в оточенні односельчан.

Прикрим жартом долі видалися йому згорблені, зішнуровані зморшками діди та з запалими беззубими ротами баби, які трусили йому руку та вмовляли його, що вони є тими самими дубчакуватими парубками та круглощокими дівчатами, яких він учив колись хору. Одне наперед одного запевняли його з чемності, що вони і серед ночі впізнали б у ньому колишнього їхнього пана студента, бо він, правду кажучи, брехали з куртуазії[156], не так уже й змінився.

"Справді, не дуже змінився, — глузував з себе Орест Білинський, — хіба те, що полисів, запустив бороду і нажив живіт".

Коли б він не знав їхньої щиросердності, то мав би право їхні незугарні компліменти взяти за насмішку над собою.

Він же лише при мозольній напрузі пам'яті сяко-такো міг пов'язати їх імена з молодими парубкаками і дівчатами, що їх знав колись. З дівчатами була ще й та біда, що, повиходивши заміж, позмінляли прізвища.

Так обсіли його, так кожне хотіло мати його у своїй хаті, так багато знайшлося таких, що хотіли в таємниці порадитися з ним, як з адвокатом, у своїх судових справах, що насилу відпросився побути на самоті біля могил батьків.

Дивне враження пізнав він тут. Час, що допустився такого спустошення в людях, тут пройшов майже безслідно. (Як виявилось пізніше, село за ті роки придбало собі новий цвинтар за селом, в напрямі залізничного тору). Старі надгробні плити, під якими спочивали раби божії Катерини і Михайли, не постаріли, лише густіше покрилися зеленуватим кам'яним мохом і трохи більше вросли в землю. Не стало на деяких могилах дерев'яних хрестиків, але це не псувало загальної гармонії, на яку складалися умовна тиша живої природи, яскраве сонце і зеленкуваті вологі тіні попід старезними липами і в'язами.

Стара церквиця, на покрівлі якої і за його часів виростали колоски жита та стеблини трави, залишилася незмінною. Може, трохи більш почорніла й перехилилася

набік.

Тут, у тіні старезних в'язів, Орест Білинський знайшов душевну рівновагу, прохолоду перед палючим білим сонцем і нескаламучену криницю дитячих спогадів.

Оленка лісничого Ладика, яка правдоподібно ніколи не була в Лугах, ходила поміж могилками і збирала зілля. Не бачив її обличчя, тільки ясна пляма сукні сонячним зайчиком мигала то тут, то там.

Був знову молодим, без тягаря пройдених років, вільний від усяких турбот, без тривожних дум, начеб виповнений зсередини якимсь легким світлоплином, злегка одурманений випарами зелені, блаженно сонний...

Як довго тривав у нього цей сюрреалістичний стан, не міг би окреслити точно. Отямився остаточно, коли добрі люди, яким надокучило чекати на нього, прийшли за ним на кладовище і знову повели від хати до хати, від столу до столу.

Був вдячний їм, що не дуже заглиблювалися в подробиці його теперішнього життя. А втім, не знайома, далека їм його сучасність не дуже-то й обходила їх. Вони розкошували спогадами, ніби солодким, але міцним трунком наново віднайдені молодості.

Підхмелившись, згадували прецікаві епізоди, героєм яких був, власне, він, Орест Білинський, а яких, на жаль, він сам зовсім не пригадував собі. І навпаки, він нагадував їм спільні юнацькі герці, такі живі в його пам'яті, а мертві для них.

З їхніх уривчастих, заплутаних у веселу річ, наче будяк у квітистий вінок, нарікань на важкі часи, з наочного показу їх пожитків, з забитого навпіл з кукурудзяною мукою хліба на столі, з лахміття, яким були прикриті старі й діти, зробив для себе висновок, що економічно село дуже підупало.

Не входячи у причини такого стану, селяни знали тільки одну, для них найбільш зрозумілу і близьку причину їхнього зубожіння: податки. Звідсіля і несмілива претензія до своєї інтелігенції, яка на словах освідчувалася їм у любові, а не хотіла завдати собі труда (пан з паном знається) переговорити з польськими панами, щоб мали трохи обачення на бідного українського мужика і не тиснули його так податками.

Проте, на думку Ореста Білинського, об'єктивно все ж таки збереглася загальна економічна рівновага села. На ґрунті пролетаризації села виникли нові доробкевичі, нові сильні економічні одиниці, які своє становище, на жаль, не завдячували чесному трудові, невсипучості в праці чи винятковим здібностям, а процентіві підлоти в собі. Нові політично-економічні умови породили новий, куди менш відомий за Австрійської імперії фактор по галицьких селах: продажність. Згідно з тарифом, продавалася громадська і особиста совість, честь, людська гідність. Високо цінувалося на ринку падіння, донощицтво, ренегатство всіх мастей, вислужництво.

Кожну з цих прикмет можна було виміняти на хліб чи продати за готівку: легша і краще оплачувана робота у дворі, зайняття при направі шляхів, при будові державних будинків, концесії та торгівлю монополіями (тютюн, горілка), позички з різних темних кас, одноразові допомоги з сумнівних фондів, податкові пільги, ба навіть законна інвалідська рента — все це було обумовлене ступенем продажності людини.

Торгаші людською гідністю не те що не підлягали бойкотові, але під егідою місцевої влади і постерункового виростили до привілейованої касті. Маса потай зневажала їх, плювала поза їх спиною, але у вічі поступалася їм дорогою навіть у церкві.

Надивившись на виідеалізоване з перспективи юнацьких спогадів село, Орест Білинський попросився з своєю ілюзією поселитися на старість у Лугах.

Мусив би хіба заkostenіти на людську недолу, інакше кожний шматок м'яса перетворювався б йому в горлянці на кістку. Як міг би спокійно жити поруч з цими нуждарями, позбавленими елементарних умов цивілізованого світу, експлуатованими і обманюваними, коли б знав добре, що не має змоги допомогти їм чим-небудь?

У вагоні, підсумовуючи все побачене і почуте в Лугах, Орест Білинський запитував себе: що здійснилося з того, в ім'я чого він боровся в молодості? Чим оправдало життя офіри[157], що складав він їх і сотні-сотні таких, як він, з найкращих років свого життя?

З болючим смутком мусив визнати, що всі їхні пориви, зусилля, жертви залишилися без впливу на хід історії. Вона пройшла понад їх головами ураганом, кого потурбувавши з них, а кого і зовсім змівши з лиця землі.

Виходить, забава у реформаторів, донкіхотизм нашого віку — і купка попелища внаслідок?

Яке трагічне безглуздя!

Став згадувати.

Перша світова війна, пов'язані з нею неясні, не продумані хоча б теоретично до кінця надії (хоч це й була заповітна мрія цілих поколінь) на возз'єднання українського народу в одну державу.

Несподіваний для таких далекозорих політиків, як він, розпад Австрії. Вибух (народне окреслення!) Західноукраїнської Народної Республіки. Визвольна боротьба українців проти поляків. Трагічно-гротескові форми цієї боротьби, яка, досі ще не досліджена і об'єктивно не оцінена, для одних вважається проявом найвищого патріотизму, для других — оперетковою авантюрою, а ще для третіх — свідомим актом зради власного народу.

Сьогодні Орест Білинський готовий частково признати рацію кожному з цих трьох тверджень. Не бракувало в цій боротьбі ні зрадників, які за державні гроші купували села (нібито для того, щоб відновити свій поміщицький стан як одну з економічних опор молодій державі), а провіант, призначений для війська, вимінювали на діаманти і хутра для своїх коханок. Не бракувало і всяких військового пошибу авантюристів з амбіцією Наполеона, яким офіцерський мундир з золотими зірками засліплював основну ідею національного зриву, але й були патріоти своєї землі, вірні, хоч і не в кожному випадку політично правильно зорієнтовані, її сини, які готові були свідомо віддати своє життя за волю народу.

Орестові Білинському зустрічалися селяни, що, повернувшись після страшного дворічного італійського фронту, не залікувавши ран, не від'ївшись, не відіспавшись як слід, на перший зазив командування, без належного обмундирування і озброєння (а часто залишаючи і вагітну жінку вдома) брали заржавілий гвер у руки і йшли боронити

свою землю перед черговою історичною окупацією.

Від чого це йшло? Від бажання наживи?

А далі: підлі дії верхівки, трагічно програна запродаєницька роль батьків народу в новій дійсності, розчарування маси добровільців, частковий перехід галицької армії до лав Червоної Армії, зрада своєї буцімто патріотично настроєної буржуазії призвели до того, що пересічний галицький інтелігент не мав твердої впевненості, чи йому соромитись тих визвольних змагань, чи гордитися ними.

Професія адвоката, замість наблизити Ореста Білинського до мас народу, фактично якось віддалила його від них. Не стало народу. З'явилися клієнти з своїми сугубо індивідуальними клопотами.

Був у тому вигідному становищі, що мав вільну професію, бо більшість української інтелігенції опинилася в скрутному становищі. Де-факто перед українськими інтелігентами постала дилема: або запродуватися окупаційній владі, або під різними видами, прикрашеними високопатріотичними гаслами, експлуатувати заради власного кусника хліба й без того вже експлуатоване польською окупаційною владою українське селянство.

Стали з'являтися на світ якісь кооперативні фабрики, крамнички повітових союзів, маслосоюзи, "Сільські господарі", "Просвіти", "Рідні школи", які, рятуючи українську душу і калитку українського селянина, в майбутньому мали поки що забезпечувати посадами щораз то нові кадри українських безробітних інтелігентів.

Утворився якийсь чортячий коловорот: з одного боку, українська патріотично настроєна інтелігенція, з вірності й любові до свого народу, не запродувалася окупантам заради державної посади, а з другого, безробітна й голодна, не маючи куди приткнутися з своєю принциповістю, українська інтелігенція сідала на шию тому ж українському мужикові. Тим-то та голосна любов до народу, попри свою високу ідейність, абсолютно не була вільна від елементів користолюбності.

Це, очевидно, розуміли і вожаки польської інтелігенції, хоч у них апріорі відпадало питання безробіття серед їхньої інтелігенції, зокрема на східних окраїнах, коли писали:

"Інтелігент, контакт котрого обмежується стягненням з народу податків, до судження його спорів, до побирання від нього лікарських чи адвокатських гонорарів, до постачання його, як курортника, поміщик чи підприємець заробітку, має на народ мінімальний вплив. Він для нього представник іншого світу, далекого і чужого, котрий не може заглянути в душу народу і не відкриває перед тим народом власної душі. Інтелігент, який з'являється перед народом з думкою в душі про посольський мандат, з думкою вжити ту масу як трамплін для власного успіху чи успіху своєї політичної кліки, такий інтелігент теж тішиться не більшим довір'ям від попереднього.

Що ж тоді говорити про українського інтелігента, який здебільшого шукає зближення з селом заради того, щоб самому погрітись біля нього?"

В міру того, як підростали його рідні сини, питання "що ж далі?" хвилювало Ореста Білинського щораз більше.

Видалося йому, що поступає помилково, коли не цікавиться думкою української

інтелігенції про майбутнє наших дітей. А чому йому самому, як одному з найбільш зацікавлених, не підняти цього питання та не зробити його предметом загальної дискусії?

Спробував, але ті спроби не дали бажаних наслідків. Кожен з тих, до кого звертався Орест Білинський з подібними питаннями, думав єдино про те, як би в майбутньому пристосувати тільки своїх дітей. Становище української інтелігенції в майбутньому було безнадійне, а то й просто катастрофічне, коли йшлося про їх дітей. Тому всі трималися одного гасла: "Рятуйся, як хто може!"

Якось у клубі "Бесіди" Орест Білинський зачепив зятя Олени Річинської. Йому тим цікавішою була думка Безбородька, що той, як розходилися чутки, будучи студентом, сам віддавався філософським студіям.

— Як ви представляєте собі майбутнє української інтелігенції в Польщі, пане докторе, скажімо, за десять... двадцять... тридцять років? І взагалі, які гороскопи кладете українському народові під Польщею?

Безбородько, видно було, відвик від таких запитань. Вони, мабуть, ніколи й не займали багато місця в його думках. Спробував відбутися жартом від відповіді:

— Двадцять-тридцять років? Ви дасте мені гарантію, що я доживу до того часу?

Орест Білинський невдоволено насупив брови. Невже той захвалюваний зять Річинських аж до такого ступеня тупий, щоб не розуміти, що в даному випадку йдеться про майбутнє народу взагалі? Взявся пояснювати:

— Ви жартуєте, пане докторе, а я серйозно хотів би знати вашу думку. Ви ж прекрасно знаєте, що українське село і українська інтелігенція по містах скоро опиняться в сліпій вуличці, звідки не буде вороття назад, ані дороги вперед. В сеймі, як знаєте, пройшов друге голосування закон, на основі якого селянин української національності не буде мати прав купити землі, а свою зможе продати тільки полякові. До цього часу було так, що спролетаризований селянин втікав до міста. А тепер і туди відтята нашому мужикові дорога. Армія безробітних зростає за рахунок своїх резервів і не потребує напливу ззовні.

— Хай ідуть учитись на шевців! — пальнув Безбородько і розреготався, ніби з доброго дотепу.

Орест Білинський вів далі в тому самому серйозному тоні:

— Наші селянські діти не можуть вчитись на шевців, бо для того, щоб поступити учнем до ремісника, потрібно мати закінчену семикласівку, а по українських селах, — не знаю, чи відомо вам це, — немає семикласних шкіл, а свідоцтва про закінчення семи класів у приватній українській школі — не дійсні. Окрім того, всі польські ремісники, в тому числі й шевці, пане докторе, мають таємну інструкцію приймати в учні тільки дітей римсько-католицького обряду.

— Пане меценасе, — схопив Безбородько Ореста Білинського за лацкан, — пане меценасе, що ми будемо собі забивати голови шевцями? Бестія... бачу меценаса Ловкого... коби ще четвертого... І партія тарочка...[158] то-то... Ви чей же не думаєте посилати своїх синів після закінчення університету вчитись ремесла? Ха-ха...

— Іменно, що не знаю, куди їх посилати, що з ними зробити, коли закінчать вищу школу... Сьогодні інтелігент, за винятком таких професій, як наша з вами, тобто вільної професії, де-факто цілком залежний від поліції. Адже знаєте, якщо поліція не видасть йому свідоцтва про лояльність, то він не зможе працювати не те що на відповідальній якійсь посаді, але навіть продавцем кооперативу. Ви розумієте, до чого воно дійшло? Українцеві на приватній роботі треба мати "плацет" поліції...

— Пане меценасе, слово честі, я вас не розумію! Ви — адвокат, я — лікар, або ми, слава богу, люди вільних професій... от коли ще четвертого... Ви не зауважили, не заходив сюди професор Пушистий?

— Я не знаю, хто це... — А про себе думав: "Але ж у мене три сини, йолопе. Невже ти цього не розумієш!"

— Ви можете його і не знати. Це емерит[159]. Колись у гімназії вчив мене латині... бестія. Коби ще четвертого, і... партійка готова...

— Це добре, докторе, що ми з вами вільні фахи, — продовжував своє Орест Білинський, — але не кожний український інтелігент може бути адвокатом чи лікарем.

— Ну, і що з того? Ми ж з вами вже маємо дипломи...

— А ті, що по нас прийдуть?

— По нас?! — вибалушив очі Безбородько. — По нас... хоч потоп! Той королик, — забув уже я, котрий з Людовиків, — сказав цю фразу... не був дурний хлоп! Я вас чимсь образив, пане меценасе?..

— Ні... ні... — заперечив надто покvapно Орест Білинський, що свідчило протилежне, і, вже не зважаючи на присутність Безбородька, сказав: — Не могли нас зломити бичем, то взялися за хліб... шаленим темпом розгорнулася тепер політика денаціоналізації... Нещодавно вийшла брошура... от пам'ять... забув автора. У всякому разі, від горезвісного "Проекту знищення Русі з 1870 року" це перша детальна рецептура асиміляції русинського людку... Вони зовсім відверто пишуть, що ренегата, крім доброї посади, чекають ще й відкриті рамена польської громадськості. Ви зважте, пане докторе, по цей бік крайня безвихідь: безробіття, невимовне становище у суспільстві... в родині... а по той бік добре оплачувана посада і відкриті рамена. Ви зважте, прошу вас, подумайте, якої сили волі і віри, так, головне віри, треба мати, щоб не віддатись спокусі...

— Здається, нарешті я зрозумів вас, пане меценасе. Скажіть, що ви їсте на сніданок?

Тепер обличчя Ореста Білинського виразило нерозуміння.

— Ви питаєте мене, як лікар? Я знаю, набрав забагато кілограмів. Чесно признаюсь — важу тридцять два кілограми більше, ніж мені належить згідно з віком і ростом.

По відгодованому обличчю Безбородька і далі блукала хитрюща, масненька посмішка.

— Питаю вас не як лікар, а як український патріот такого самого патріота. Отже, що їсте на сніданок?

— П'ю каву, як і всі галицькі інтелігенти.

— Прошу детальніше.

— П'ю каву з молоком і цукром.

— Саму каву?

— Ні, чого саму? З булкою, з маслом, якщо вже вам так залежить на точності, то з рогаликом з маслом. Лише я не розумію...

— Я зараз поясню. Значить, п'єте на сніданок каву з булкою, посмарованою маслом, і припускаєте, що так снідатимете аж до самої смерті...

— Так, — якось непевно відповів Орест Білинський, не вмючи доглубатися, до чого саме верне Безбородько. — Я не аматор переїдатися на перше снідання. Я лише хотів би знати, до чого ви це ведете, пане докторе?

— До чого? До політичного гороскопа, пане меценасе. Якщо ви вважаєте, що до самої смерті зможете їсти булку з маслом, то добре є! А поза тим, вірте мені, чи будете товкти головою об каміння, чи камінням об голову, то однаково нічого не зміните. Якщо нашому українському народові присуджена асиміляція, то не втечуть від неї ні ваші сини, ні ваші внуки... І може, їй не треба, щоб утікали. Якщо народ настільки слабкий, що не може встояти на ногах, то так і буде... Хай іде на підстилку іншим націям! Пане меценасе, не дивіться на мене так... Я говорю цим разом серйозно і... без прикрості... І без прикрості, — повторив.

— Мені страшно чути такі речі від вас, докторе. Ви ж ще молода людина. Я у ваші роки...

— Ага, у мої роки ви ще борюкалися з життям. І що ви тим виграли для народу чи хоч би для себе особисто? Багато маєте душевного задоволення? А чого добилися? Що змінили у суспільному ладі? А навіть, будемо вже так говорити: що благородного внесли ви в життя "меншого брата", чим рушили совість буржуа? Ха... ха... ха...

— Не сміятися! — крикнув Орест Білинський, у нього похололо всередині від того, що той блазень висловив його власні, десь глибоко приховані, правда, не так цинічно сформульовані думки. — Може, в дечому ви їй маєте рацію, докторе... Підкреслюю — в дечому. Але одне можу сьогодні сказати: однієї доброї волі замало, коли йдеться про зміни суспільного характеру... В мене і таких, як я, не бракувало доброї волі, — і що з того? Потрібно ще їй далекосяжного політичного розуму, а наша Галичина, будьмо щирі, не була надто урожайна на державних мужів...

— Чи ви не жалкуєте часом, пане меценасе, — підозріло, якось скоса зиркнув на нього Безбородько, — що замолоду не перейшли у табір лівих соціалістів?! Тоді сьогодні, чого доброго, ви були б уже комуністом з переконання.

— Що вже тепер жалкувати чи не жалкувати. Минулого не завернеш. Мені просто страшно, до чого воно йдеться... До чого котиться...

— І ви не знаєте, до чого котиться? До кінця, пане меценасе! Все... все котиться до свого кінця... Земля наша теж викінчується поволі... І за якихось мільярд мільярдів літ...

— Ви не здаєте собі попросту справи з стану речей, — перебив його з болем Орест Білинський. Не міг собі дарувати, що встряв у дискусію з цим вгодованим блазнем.

— А чому ви думаєте, що я не здаю собі справи? Ви кажете: я — молодий. Може, правда, роками ще не старий, а душею... Ну, це тепер не тема. Я теж колись у своїй юнацькій наївності намагався збагнути суть української духовності. Забивав собі голову модним у свій час Юнгом. Ви читали його? Твердий горішок. Старався на нашому сучасному й історичному матеріалі визначити, що таке український емпіризм... читав Берклі... уривки з його "Трактату про принципи людського пізнання"... Юм... Чули про його "Трактат про людську природу"? Намагався визначити, що таке український детермінізм. Пробирав, пане меценасе, по своїй наївності наводити паралелі між гандизмом і сковородизмом...

— І кінець кінцем дійшли до чашки кави і булки з маслом, — не міг уже довше спокійно вислухувати тих нісенітниць Орест Білінський.

— Не тільки до кави, не тільки до кави... Дійшов і до слів Грицька Сковороди, що "менше наук — менше дурнів, менше лікарів — менше хворих, менше законів — менше беззаконників".

— І це говорите ви, докторе? Ви... ви... — не знаходив потрібного слова.

— Скажіть "філософ"... Я ж тільки повторив слова Сковороди, в якого я вчився колись...

— Мене страх огортає, — повторив з розпачем у голосі Орест Білінський думку, висловлену на початку розмови. — В мене теж підростають діти. Якщо і вони мають так... — Не докінчив. Але Безбородько і без того не слухав його. Якраз з'явився професор Пушистий, і зять Оленин пішов йому назустріч.

Чим більше підростали сини Ореста Білінського, тим більше журили вони батька. Коли були малими, уявляв собі фігурально, що виконає до кінця свій батьківський обов'язок тоді, коли кожного з своїх синів по черзі заведе у приготовлену для нього господу і скаже: "Ось твій дім — твоя фортеця. Живи, як я тебе навчив".

Цією фортецею могла бути платна вільна професія. Державна посада з гарантованою пенсією на старість. Солідний нерухомий маєток, чи, як говорили в Галичині, реальність. В крайньому випадкові — багатий оженок (само собою зрозуміло, з кохання!). Крім того, всі три мали отримати по рівній пайці морально-етичного світогляду, якщо не апробованого батьком (все ж таки війна поколінь не перевелася!), то всякий випадок не в колізії з тим, що його визнає їхній батько.

А що виросло з його синів?

Жах проймав Ореста Білінського, що їхня мати, а його дружина не здавала собі справи з того, що її діти наближаються до катастрофи.

Найстарший з хлопців повинен був за рік отримати диплом землеміра.

Хто ж довірить йому, інженерові греко-католицького обряду, вимірювати польську землю? Приватна посада? А де ж ті обшири землі в українських руках, коли галицьких поміщиків-українців можна почислити по пальцях?

Гаразд, Ростик не закукурічений патріот, не націоналістичний молодчик, може, й космополіт, але все ж таки по-своєму порядна людина, з загальноприйнятими поняттями про людську гідність та етику взагалі. Він, так поки що здається батькові,

скоріше залишиться без роботи, ніж продасть себе, висловлюючись популярно, за шматок гнилої ковбаси.

А проте його чесність і стійкість все ж таки буде у прямо пропорціональному відношенні до того, як довго зможе доставити йому батько на сніданок каву з булкою, посмарованою маслом.

А коли батька не стане? Тоді його синами заопікуються ті, що пишуть сьогодні у шовіністичній пресі:

"Прагнемо якнайбільше русинів, людей, які мають руську кров у жилах, бачити поляками, людьми, які без застережень почуватимуться членами нашого народу. Не будемо утруднювати їм доступу до ніякої акції, до ніякого терену польської національної праці, коли вони самі зголосяться до нас. А вони зголосяться. При розумній політиці нашого уряду їх прижене до нас голодний живіт і босі ноги".

Невже ж колись і його синів зажене у табір ренегатів голодний живіт і босі ноги? Невже ж і його хлопці могли б стати перевертнями, які, аби відвернути від себе підозру нещирості, будуть з ще ревнішою зненавистю паплюжити все рідне?

— Це неможливе, — сказав уголос. — В нашому роді не було ренегатів.

Орест Білинський розгублено повів очима по столу, і погляд його спинився на синьому, не розпечатаному ще конверті. Лист на зворотному боці не мав адвокатської печатки. Виходило, що його надіслав Орестові Білинському не оборонець ворожої сторони.

Орест Білинський ножиком розрізав конверт і прочитав:

"Вельмишановний пане меценасе!

Ініціативна група людей, яким не байдуже майбутнє українського народу, його селянина, робітника й інтелігента-трударя, вирішила видавати газету, що ставитиме собі за завдання політичне усвідомлення мас та консолідацію людей доброї волі.

Звертаємося до вас з проханням співпрацювати в нашій газеті. Просимо при нагоді завітати до нашої редакції з метою обговорення конкретних питань, зв'язаних з вашим співробітництвом в нашій газеті. Редакція задумує вести рубрику "Правничі поради". Ваші юридичні знання разом з довголітньою адвокатською практикою зможуть бути надзвичайно цінними для запланованої нами рубрики. З пошаною..." Підпис нечіткий.

Прізвище автора листа і так не сказало б Орестові Білинському нічого. Це міг би сказати й про загальний зміст листа, якби не одне словечко, а саме "інтелігент-трудар". В той час слово це служило за гасло, яке якщо й не давало точного означення, то бодай вказувало напрям лівий.

Орест Білинський відкинувся спиною на бильце фотеля, піддавшись цілковито відпруженню м'язів.

Куди-куди йому вже до лівого крила тепер, коли у молодості не знайшов у собі досить рішучості й цивільної відваги порвати з традиціями?

Минулася підвечіркова пора, закінчилася перерва у праці, треба було братися за поточну роботу, а він і далі сидів напівлежма у фотелі, кружляючи думками довкола листа незнайомого автора.

Йому цікаво було знати, чи багато з нашівських інтелігентів отримало листа подібного змісту? Якщо багато, то нема про що думати, але якщо він, маловідомий ще на ґрунті Нашівщини адвокат, опинився в числі вибраних, то є над чим поміркувати.

Трударі! Ідея інтернаціоналізму!..

Пробі, таж він, Орест Білінський, у молодості теж марив про велике братерство поміж народами в ідеалістичному суспільстві.

Перечитав ще раз листа. Стривайте, стривайте: "політичне усвідомлення має та консолідація людей доброї волі". Хто його знає? А може, цього у теперішню хвилю найбільш потрібно народові?

Може, саме інтернаціоналізм і є тим ключем, який зможе відкрити його синам двері у широкий, вільний світ де місце у суспільстві не визначається їхньою національною належністю чи соціальним походженням, а особистими заслугами?

Думка про запросини до редакції держалася Ореста Білінського й тоді, коли після роботи і вечірнього чаю вийшов пройтися перед сном.

Ні, не мав певності, як правильніше поступити: зігнувати лист, тобто зовсім не появлятися в редакції, чи показатися і заявити, що він стоїть осторонь всякої політики і тому не може співпрацювати в газеті, яка далека від його теперішніх консервативних поглядів.

Але хто сказав, що у нього консервативні погляди? Самі погляди в нього, може, й прогресивні. Та біда в тому, що це не переконання, а чисто філософська, абсолютно далека від практики життя абстракція.

Проте на другий день, всупереч всім своїм вчорашнім роздумам, Орест Білінський таки вибрався до редакції ще не існуючої газети.

Був, треба признатися, трохи заскочений, коли по вказаній адресі зустрів його... інтелігент.

Професія адвоката зробила його око зірким, коли йшлося про визначення класової приналежності а чи професії людини.

Ореста Білінського з першого погляду прихильно настроїв до себе той худорлявий старанно причесаний, у бездоганно скроєному костюмі, з вузьким обличчям мислителя чоловік.

Орест Білінський любив педантизм в одязі інших, хоч сам не встигав у цьому.

Вітаючи гостя без провінціальної багатомовності, редактор на самому вступі сказав:

— Я чекав вас, пане меценасе. Був майже певний, що ви зайдете.

— Цікаво, бо я, — завагався, чи сказати по щирості, — ще вчора не був у цьому певний...

— Ми б хотіли довкола нашої газети об'єднати всіх людей доброї волі. Писати про це в листі було б недоцільним, але ви ж, напевно, знаєте, — редактор зробив паузу, — що дуже активно організується антифашистський фронт.

— Під прапором... — підказав Орест Білінський, не докінчуючи думки. Серце його калатнуло ритмічно.

— ...під прапором боротьби з фашизмом. Вважаю, програма досить ясна...

— Для вас — так, — Орест Білінський якось примостився незручно в кріслі, і це частково також діяло йому на нерви, — бо ви, без сумніву, знаєте, чого хочете. Але... — крісло знову заскрипіло, — погодьтеся зі мною, власне, під цим плащиком боротьби з фашизуючим урядом скривається чимало всяких опортуністичних угруповань... так що, пробачте, для пересічної людини це ще не досить ясна програма...

Відчував на собі проникливий погляд редактора, але навмисне вдавав, ніби не помічає цього.

— Ви не помиляєтесь, — сказав тамтой нарешті. — Наша газета буде пролетарською, хоч і замаскованого... революційного напрямку. Ви хотіли, щоб я це сказав?

— Так, — кивнув головою Орест Білінський. — Так. А тепер я вас запитаю: ви тут людина зовсім нова, — щойно тепер усвідомив собі, що при знайомленні тамтой не назвав свого прізвища. — Ви знаєте, пане редакторе, як наші патріоти дивляться на співробітництво у всяких революційних, у всякому разі, лівих органах?

— Знаю, як буржуа дивляться на ці речі. А патріоти? Кого ви маєте на думці, пане меценасе? — Орест Білінський відчув неприємне враження від того, що його співробітник глузує злегка з нього. — Можливо, ви боїтеся, що скомпрометуєте себе в очах своїх клієнтів... І вони перейдуть до вашого конкурента?

Якщо він зараз не відпарує належно, то в редактора зародяться підстави припускати, що має справи з обмеженою людиною, дарма що адвокатом по професії. Та ось він знайшов уже, що саме відповісти:

— Видно, пане редакторе, ви дуже нова людина в цих околицях. Немає, — пробує посміхнутися Орест Білінський, — перевівся клієнт з такими твердими принципами, як ви думаєте... Добрий адвокат той, котрий виграє справу... Я якраз не думав про клієнта...

Редактор вичікуюче нахилився до нього. Орест Білінський переждав хвилину, а потім спитав про інше:

— Я хотів би знати, пане редакторе, що саме спонукало вас написати до мене? Ви musiли поінформуватися перед тим щодо моєї особи... Тож, напевно, знаєте, що я давно ухилився від політично-громадського життя. А щодо статей на юридичні теми... я, прошу пробачення, не вірю, щоб ви цього не знали. Такі статті для газети може достачати кожний перший-ліпший правник.

Редактор доброзичливо притакує словам Ореста Білінського, хоч ледь уловима лукава посмішечка не сходить з його худорлявого лица. Орест Білінський волів бачити навпроти своїх очей обличчя більш читабельне.

— Ви маєте рацію, пане меценасе, бо за освітою я юрист. Я буду, — його обличчя раптом прибрало суворо поважний вираз, — з вами щирий: нам потрібні імена чесних, ані громадсько, ані політично не скомпрометованих людей... за якими пішли б ті, що сьогодні ще вагаються... Нам потрібні імена.

— Імена!.. — беззвучно повторив Орест Білінський. — Імена... А чи знаєте ви, пане

редакторе, що ім'я, як ви кажете, не скомпрометоване ім'я... це єдине, що ще мені залишилося?

— Чи це вотум недовір'я? — мав це бути жарт з боку тамтого, але Орест Білінський вловив у цьому ще й нотку неповаги до своєї особи, коли не сказати — погорди. Не дивувався редакторові, але було йому прикро за ще одну несправедливість. Був глибоко переконаний, що не заслуговує на неї.

— Ви думаєте про мене, що я типовий галицький інтелігент.

— Так, — оживився редактор, — ви вгадали. Я так і думаю про вас. Тепер мені ясно, чому Жовтнева революція знайшла такий слабкий відгук серед галицької інтелігенції взагалі...

— Можливо, ви маєте рацію. Але це не притаманна, хочу сказати, не вроджена наша хиба. Надто багато разів підводили нас впродовж усієї нашої історії, і тому ми стали обережні...

Тамтой вийняв портсигар, простягаючи його відкритим Орестові Білінському, сказав:

— Прошу... мене більше заспокоює сам рефлекс приготування сигарети. Я радий, що познайомився з вами, пане меценасе, і вдячний, що ви вважали за відповідне зайти. Це вже щось значить. Тепер самі бачите, — знову зійшов на жартівливий тон, — як важко нам ламати заскорузлий ґрунт... А що вже про інше говорити? А нам треба звикати думати державними категоріями. Возз'єднана Україна, пане меценасе, сьогодні вже не міф, а реальна можливість...

"Він має стопроцентну рацію, — думає Орест Білінський, — наша ментальність[160] мусить звикати до самого поняття "своя держава".

Поза тим це поняття поки що невід'ємне від елемента бюрократичної махіни, податків, не завжди вигідних індивідуумам адміністративних розпоряджень та обмежень, включно до права замикати в тюрму. Отже, не про державу як махіну думає в цій хвилині Орест Білінський, — а про її вищу, наче видистильовану суспільну надсвідомість, державність, без якої сучасна цивілізована людина не може почувати себе повноцінною. Своя держава... Ні, старий, ес вер цу шен гевезен[161]. Це неможливе, у всякому разі, за його життя — нездійсниме. А сини? Нова політична концепція охоронила б їх (напевно!) перед конечністю ренегатства і людського опідлення.

Проте волів зберегти обережність.

— Я подумаю, — сказав не дуже рішуче. — Ви зрозумійте мене... Познайомлюся з вашою газетою. Це ж означало би перелом в моїм дотеперішнім світогляді, а в моєму віці... самі знаєте... Взагалі такі речі не вирішують на скору руку...

— Я вас прекрасно розумію, можете повірити мені, — редактор потис йому сильно, значуще руку.

Знайшовшись поза впливом тієї людини, на вулиці, Орест Білінський спіткнувся об думку, наче об конкретний предмет: стривай! Чоловік, з яким він говорив, — не редактор, а газеті не потрібні правничі поради. Йому просто треба було дізнатися, як і

що думають такі, як він, Орест Білінський.

І, наче страхуючись перед закидом, який хтось колись міг би йому зробити, сказав собі: "Що б там не вийшло, то я одне тільки знаю, керувала мною найкраща воля і діяв я в найліпшій вірі".

— Як прийде весна, — сказав Север котрогось морозного дня, — я поведу тебе у березовий гай на проліски.

— А я не хочу пролісків! Вони без запаху і такі бліді, анемічні, а бриндуші пахучі й голубі.

Кажу собі, що голубий мусить походити від блакитно-сірого забарвлення голубів, і скоряюсь.

— Як прийде весна, підемо в "Березове" точити сік з берези?

— Ні, — каже Север, — не будемо ранити берези.

Так часто забуваю, що він лікар.

— Заберемо з собою кольорові олівці і будемо ловити перші барви весни на папір...

...Як буде весна... Як прийде весна... Скільки ми собі обіцяли на весняний час, а тепер, коли бринять уже берези і рожевіють бруньки на вільхах, ходить мій хлопець з опущеними плечима, сумний чогось, а мені теж нелегко.

Зоня щовечора дорікає мені Севером:

— Компрометуєш себе тільки і ганьбиш цілу родину. І чого ти волочишся з ним десь на полях? Я сама якось бачила, як він чистив пальто від болота... може, з годину. Сиділи ви на тому пальті чи лежали?

Що я можу на те відповісти? І сиділи, і лежали. Север говорив мені про якогось французького художника, — Гоген, чи як він там називається? — що той у своїй творчості користується лише основними кольорами. Ми з Севером лежали горілиць і намагались дивитись на світ крізь окуляри Гогена. Спочатку це виходило: небо було синє, лан з озиминою зелений. Але ліс майорів чимсь фіолетово-сірим, і тут наш Гоген терпів поразку.

Зоня вживає для визначення наших прогулянок такі вирази, як "тягатись", "волочитись", і паралізує ними всю мою добру волю виправдати себе і його. Мовчу. Тоді Зоня, яка гадає, що має право до цього, починає добиратись до мене з іншого боку:

— Чи він має хоч серйозні наміри щодо тебе? Чи казав він тобі щось про одруження?

О господи, чи про такі речі треба говорити? Чи вони не розуміються самі собою там, де двоє любляться?

— Звичайно, ми колись поберемось, — мурмочу з мукою. Може, нарешті перестане сестра шпигати мене.

— Е, то ти так думаєш! Так кожна дівчина гадає... Але чи освідчився він тобі? І коли він гадає з мамою або зо мною (чи чув хто таке? Север має з нею про мене говорити!) поговорити?

Мені робиться смішно. Не розумію, наприклад, слова "освідчитись". Не вживають його тепер. Випало з сучасного словничка закоханих. Молоді любляться,

розлучаються, іноді (але тепер це стало дуже рідким явищем) одружуються, і все те відбувається якось природно.

Зоня сердиться.

— Не розумієш, що значить освідчитись комусь? Казав тобі, що тебе любить?

Червонію не від сорому, а з гордоців за свого хлопця. Не сказав мені цього. Був такий чуйний, що не говорив про ці справи.

— Як то, не просив твоєї руки?

Не витримую і сміюся вголос.

— Чого ти по-дурному регочешся? — кричить на мене Зоня.

— Ну і як же не сміятися? Де ж ти бачила, щоб тепер чоловік аж просив у таких справах?

— Ну, коли так, — сіпає Зоня головою, мов молодий лошак, — то я з ним сама поговорю.

На коліна ладна я впасти перед нею, щоб тільки одмовити її від цього наміру.

Брешу, що сама переконаю Севера, аби поговорив з мамою.

Такі сцени в нашому домі, на жаль, відбуваються щовечора і погано впливають на мій настрій. Це помітив і Север.

— Ти чогось сумна, мишко?

— Бо цей світ іноді якийсь такий дурнуватий... — кажу.

Бере мене в обійми, замість підтримати мене, сам шукає захисту в мене.

— Мишко... мишко, ти повинна завжди бути веселою, бо вся твоя міць у тому, що маєш таку широку віру. Це трохи недоладно сказано, але воно так... саме — широка та твоя віра...

Може, і його правда. Мій смуток, видно, не такий глибокий, коли від якогось часу сняться мені безнастанно зелені луки, зацятковані кульбабою, а по тих луках походжають дивні, на високих ногах, строкаті птахи, і кожен птах — окрема пісня.

Север таке сказав про мої сни:

— То твоя велика життєвість так виявляє себе.

Я хочу, щоб Север оженився на мені. Іноді думаю, хоч стараюсь не допускати таких думок, не гідних нашого кохання, що було б вигідно вийти заміж так, як Катерина, за лікаря. Хотіла, аби Север оженився на мені, ще й тому, що мала б змогу вдень і вночі бути вкупі з ним. Буквально лічила б кожний новий срібний волосок на коханій голові. Буває й таке, що відчуваю страх перед одруженням навіть з Севером.

Зоня, як вчула, що ми будемо переходити на іншу квартиру, відразу наїжилась.

— Прошу дуже, можете, про мене, переходити й на село. Чому ні? Буває й таке. Але ніхто мене не приневолить жити десь на передмісті... де немає ні тротуару, ні каналізації...

— А де ж будеш жити? — наївно спитала мама.

Зоня накопила губу.

— Богу дякувати, зароблю, і мені вистачить, аби найняти якусь пристойну кімнату з лазничкою[162] і... доступом до кухні.

— Як? — жажнулась мама. — Ти... пішла б жити на гарсоньєрку?[163] Ти — дівчина? А що ж люди на це сказали б?

Зоня засміялась байдуже:

— Ті люди, що засуджують такі факти, не належать до мого оточення. І не думаю прислухатись до того, що вони скажуть на це. А в моєму оточенні... такі явища повсякденні.

— А яке оте твоє оточення? — запитала я, бо почала вже мене дратувати подвійна моральна бухгалтерія моєї сестрички. Зміряла поглядом мене від голови до п'ят.

— Моє оточення — службовці! Трудова прогресивна інтелігенція, а не такі сибарити, як ти, наприклад. Ось що таке моє оточення.

Чи варто ще сперечатись? Гадаю, що ні. Особисто я рада й не рада від того, що переходимо на іншу квартиру. Рада тому, що нарешті зможемо бути тим, чим є, а не пнутися до тих, якими ми перестали бути. Будемо собі звичайними незаможними дівчатками, які, незважаючи, що освіта дає їм право на іншу працю, мусять фізично заробляти на свій прожиток, як десятки, сотні, а може, навіть мільйони нам подібних. Вважаю, що це краще, ніж бути безробітним інтелігентом.

Не рада я тому, що змушена буду розлучитися з Севером, певніше, втратити нагоду бачити його так часто. А втім, хто його знає... Може, така формальна розлука піде лише на користь нашому коханню. Наперед нічого не можна знати. Перед такою перспективою Север теж починає думати про нове мешкання.

— Чи ти вже знайшов собі квартиру? — в моєму запитанні більше охоти допомогти, ніж цікавості.

— Так... власне... так...

— Та що ти кажеш? Цікаво, в кого?

Бачу, як важко йому говорити про цю справу.

— Я найняв... ціле мешкання... три кімнати... кабінет... прийомна...

Чому не радію від такої звістки? Чому ти, кажуть люди, дурне, а яке чутливе, а яке обережне, серце, не хочеш підстрибувати від шаленої радості, не хочеш умлівати від надії, що мій королевич готує дім на мій прийом?

Север теж мовчить. Дивиться кудись набік, і я бачу муку на його обличчі.

Пригортаюсь щільніше до його плеча і не знаю: маю співчувати чи прагнути цього дару для себе? Раптом стає мені якось усе трагічно відомим, ясним, навіть логічним.

— Ти одружуєшся, — чи то стверджую, чи то питаю і навіть сама собі дивуюсь, що не плачу при тому. Може, навіть (була таки мить) не дуже болю.

Север круто зупинився. Обертається до мене, бере моє обличчя у свої долоні, дивиться довго на мене, потім цілує в обвітрені березневим вітром губи побожно і безпристрасно, мов ікону.

— Я тебе кохаю і тільки тебе... І це моя єдина правда.

До цього моменту, здається, була в мене ще якась надія, а тепер до неминучості, яку я відчула від першого разу, долучається ще томлива безнадійність його і мого становища. Вагаюсь. Б'юсь між двома почуттями. Якийсь внутрішній, не обґрунтований

дійсністю голос нашіптує мені, що ця людина каже правду. Ніби тільки тепер помітила, що маю поперед собою слабовільну людину, яка захопилася мною в силу контрасту характерів, бо в моєму світі все можливо, все можна здобути, навіть зірку з неба дістати. І що б там не сталось, цій бідній людині належить передусім співчуття від мене. Трохи що не простягаю руки до нього, коли раптово, немов під хвилию гордості, відступаю від нього і кажу з недобрим викликом:

— І що з того, що ти мене кохаєш, коли одружуєшся з іншою?.. Що з того, що ти мене кохаєш, коли ти не можеш нічого пожертвувати для свого кохання? Пригадуєш фантазію, яку ти розповідав про вальсінерію?

Почуваю пекучий, ні з чим не порівняний біль у серці від того, що він не заперечує моєї провокації. Виходить, що він справді має одружитись. І знову кудись зникає моя гордість, моя логіка, мій розум, який за всяку ціну хоче переконати мене, що я переоцінюю цю людину, що це кволе створіння не заслуговує, аби надмірно переживати втрату його. Всі вільні простори в моєму розумі і серці посідає тепер тільки одна непримиренна, деспотична думка: до цього він не сміє ніколи дійти.

А, не йдеться мені тепер про те, щоб він зі мною одружився, що, власне, я була тією, яка має бути в тих кімнатах. Але роль ця не повинна дістатись жодній іншій жінці, і найменше тій, що він собі її намітив. Не знаю, звідки і яким чином, але відчуваю, що захлинаюсь від зненависті до його нареченої. Ще не знаю, хто і яка вона, але моя розпалена уява не лишила на ній жодної сухої ниточки! Я вже висміюю, зневажаю її. Вона вже в моїх очах така собі.

Ноги дрібно тремтять підо мною. Почуваю: якщо не сяду або не зіпрусь на щось, то впаду. Север ніби відгадав мій намір. Бере мене за руку і садовить на сухий пенюк верби. Не дивлюсь на нього і думаю своє: чи він справді підлий, чи лише великий боягуз, — міркую порівняно спокійно.

Адже він міг з першого поцілунку поставити між нами справу ясно. Міг мені одразу сказати, що ніколи не зможе одружитись зі мною, бо для життєвої кар'єри потрібно йому багату дружину. Багату дружину? А може, тут не тільки в грошах справа? Бувають же зобов'язання й іншого порядку. І мені хочеться, наче це може хоч трохи виправдати його, аби перешкода, яка лягла між нами, була глибшою, болючішою за гроші. Коли вже так марно має загинути моє кохання, то хотілося хоч би пошану до нього якось урятувати.

Север мовчить. І тому мені припадає цей нелегкий обов'язок...

— Хто то? — запитую, намагаючись говорити спокійно. Він знизує плечима, ніби хоче скинути з них тягар.

— Я ще не женюсь, Славо (вже не "мишко"). Я тільки перебуваю в дуже важкій, дуже неприємній для мене життєвій ситуації... І ти не повинна зневажати мене, поки не вислухаєш.

Сміюсь прикро.

— Чому ти так пізно згадав про сповідь?

Хоч, власне, в чому те спізнєння? Ще так недавно здавалось мені, що могла б я

його однаково любити, незалежно від того, оженився він на мені чи не оженився. Звідки тепер цей нестерпний біль? Де взялось місце на ревності, коли вірю йому, що він тільки мене кохає?

— Я слухаю тебе...

Затуляю обличчя долонями, щоб нічого не міг вичитати з нього, і слухаю. Одним шляхом ідуть його слова до мене, а іншим, рівнобіжним[164], снуються мої спантеличені думки.

Север:

— Вона називається Емілія Задорожна.

Мої думки: "Старомодне, шляхетське ім'я. Пахне ваніллю й старою бабусиною скринєю".

— Гарна?

Не повинна була я ставити цього банального запитання. Хіба про мене можна сказати — гарна? А проте Север мене любить.

— Так собі. Здається, досить пристойна.

Уявляю собі дуже правильне, дуже біле і дуже холодне обличчя. Шия мусить бути довгою і відповідно тонкою. Повинна та Емілія носити шнурівку.

— Дочка радника Задорожного. Одиначка.

Мої думки: "В "Добрих порадах для тих, хто бажає вступити у подружній стан" виразно, без дальших пояснень стояло: "Не одружуватись з одиначками".

Справді. Чому панство Задорожні мають тільки одну Емілію? Коли було більше дітей і вимерли, то це теж доказ проти них. Спадкова фізична кваліть. Коли пані Задорожна не могла більше дітей мати, то тут щось не в порядку в родині. Тут теж можна побоюватись якоїсь спадкової недуги в дочки по матері. Характер одиначок і їх норови — окрема тема.

— Ти мене слухаєш? — питає Север.

— Очевидно. З найбільшою увагою.

...З Задорожними знайомий він ще з гімназії. Радник Задорожний організував у той час активні гуртки борців проти нікотину й алкоголю. Северові та ідея тоді дуже подобалась. Відомо, що горілка і тютюн — це державні монополії і боротися з ними — це ніби боротися проти інтересів держави. Це його найбільше притягало. Запалився був цією ідеєю. Їздив по містечках і селах з протиалкогольними рефератами, організував пересувні антиалкогольні і антинікотинові виставки, розліплював пропагандистські плакати, організував масові присяги в церквах. Це були перші Северові канікули після атестату зрілості. Наприкінці серпня (тут знову насторожились мої думки, чому він так чітко запам'ятав дату) заїхав був до Задорожних. Мала відбутися в домі Задорожних невеличка конференція в справі зимового плану їх антиалкогольної кампанії. Хтось з присутніх висунув його, Севера, на чоло організаційної комісії.

Хтось запротестував, мовляв, пан студент поїде вчитися за кордон (в ті часи наші ще бойкотували польські університети), отже, вийде тільки розлад в роботі. Север і собі заперечив. Не почуває себе в силі очолювати таку відповідальну роботу, але

працюватиме й надалі, бо виїздити нікуди не збирається. В результаті його обрали головою організаційної комісії. Після засідання радник затримав його:

— Чому не збираєтесь вчитись? Що це означає? Ви знаєте, ще трохи — і в нас на пальцях можна буде полічити людей з вищою освітою.

На щирість відповів щирістю. Коли говорити про навчання, то він волів би вивчати тільки медицину. До Львова не поїде, бо цього не дозволяє йому почуття національної честі, а на навчання за кордоном у нього нема грошей.

— А інші виїзять з голими руками і дають собі якось раду.

— Я не належу до таких заповзятливих. Потім до науки я ставлюсь з повагою. Коли б уже потрапив до університету, то не існувало б для мене нічого іншого поза наукою.

— Коли так, — сказав старий Задорожний сердечно, — їдь, а я тобі допоможу.

Така відповідь дослівно спантеличила його. Не знав першої хвилини, як її розуміти. Дякувати за ласку, образитись за милостиню, сприйняти це як панську химеру і обернути все в жарт? Розгубився зовсім. Чи думав уже тоді стати зятем Задорожного? Навіть здригнувся. Бог свідком, що ні. Кінець кінцем вона поводитись з ним, немов княжна з своїм лакеєм.

Як же мені прикро чути такі слова! Де ж почуття гордості в цієї людини?

Север продовжує. Була завжди така елегантна. Така акуратна. Ніби не з нашого, українського середовища. Ледве зволила познайомитись з ним. Була тоді ще дуже молода, а проте відштовхувала своєю напускною повагою. Перебиваю:

— Що, по-твоєму, українці, як правило, неотеси?

Не збентежився навіть.

— Я хотів сказати, що українці щиріші в поведінці. Ти мене не зрозуміла.

Можливо. Чи Задорожний розраховував уже тоді на нього, як на свого майбутнього зятя? Відкидає цю думку рішуче. Надто добре знає того чоловіка, щоб допускати таку гадку. Просто старому Задорожному забагнулося зробити великодушний вчинок.

Вступний термін уже минув, але Северові пощастило якось, теж почасти з протекції, бо мав у Відні якогось знайомого прелата, вступити до університету.

— А гроші? Як було з грішми? Була якась умова між вами? Я не розумію, як це робиться... Це такі неприємні справи... Як ти їх полагоджував?

Бачу, як Север червоніє від внутрішньої спазми.

Задорожний позичив йому на дорогу п'ятсот злотих. Я повинна розуміти: він був майже його вчитель. Силою факту, вся ініціатива була в руках Задорожного. Що мав Север діяти, коли Задорожний вручив йому п'ятсот злотих ("Вручив?" — "Так, вручив") і додав при тому:

— Ці гроші я тобі позичаю, хлопче. Від кожного іншого взяв би письмове зобов'язання, тобі вірю на слово. Як станеш на свої ноги, віддаси мені.

Северові тільки залишилось схилити голову і сердечно подякувати.

Задорожний поставився дуже тактовно. Тому зовсім не походило на акт милосердя, а вийшло як звичайна приятельська послуга.

Через місяць, уже до Відня, прийшло на його адресу двісті злотих від Задорожного.

Коли приїздив на канікули, проводив літо разом з ними.

— Ти нічого не помітив? Не розумів, до чого воно йде? — запитую, вже зла на його короткозорість.

— Нічого. Їх ставлення до мене було таким, як і колись. Стало, може, тільки сердечнішим. Коли б я помітив чи хоч допустив думку, що вони, висловлюючись вульгарно, хочуть мене ловити або купити, то невже ж, гадаєш, я не зумів би поставитись до цієї справи як людина честі?

— А та ціла панна Емілія (Чого я така злісна? Що має означати дурне "та ціла панна"?) теж не змінила свого відношення до тебе? Надалі поводила себе, як княжна?

Север замислився, і в тій хвилині я простила йому всі його гріхи. Таким безвинним, таким хлопчакуватим здавався він мені у своєму намаганні бути абсолютно правдивим.

— Ні, вона, бач, змінилась, але не спеціально щодо мене. Ні... ні... вона загалом змінилась у своєму відношенні до людей. Стала доступнішою... товариською...

— Скільки вона може мати тепер років? — вихопилась я з нетактовним запитанням.

— Не знаю точно. Не менш як тридцять, але й не більше як тридцять два...

— І що далі?

Дивиться на мене, ніби чекає, що б йому відповіла.

— Далі... Що ж далі? Я і сам добре не розумію того, що потім сталось. Ти повинна мені вірити, що кажу абсолютну правду, але я дійсно не розумію, як дійшло до такого стану... Ніколи, ну, дослівно, ніколи не було в мене з нею якогось натяку на флірт, якихось залицянь чи хоч найневиннішої гри... або якогось кокетування з її боку. Я не запобігав спеціальної ласки в неї, не старався чимось особливим залучити її чи звернути увагу на себе. Так само і вона не робила жодних зусиль, принаймні таке моє спостереження, аби здобути симпатію в мене. Були між нами гарні, не дуже теплі, не дуже холодні товариські взаємини. Навіть сторонні люди помічали, що моїм приятелем є батько і він, а не дочка, є причиною моєї присутності в домі Задорожних.

Минулого року, точніше літа, коли я перейшов до вас і одержав ту практику в шпиталі, то позбирав усі записки, всі розписки, які видавав сам про себе, й обрахував, скільки я, власне, винен своєму добродієві.

Я саркастично:

— Добродієві?

Север смутно:

— Так, добродієві. Чи тобі легше мене невдячним бачити? Сума, що вийшла з того обчислення, перестрашила мене: дванадцять тисяч тридцять злотих.

Цифра ця паралізує мене. Дивлюсь на нього дурними, телячими очима, з розтуленим ротом. Дванадцять тисяч злотих!

Ось де справжня могила нашого кохання, наших мрій, його і мого майбутнього. "Його майбутнього?" — щось сичить у мені. Майбутнє тільки починається для нього. Прошу, може продовжувати.

— Кажі, я слухаю. Я тебе весь час слухаю, не звертай уваги на мене.

— Відразу подумав, що потрібно найменше десять років працювати, аби сплатити

цю суму. Наприкінці жовтня (нотую в пам'яті: вже після того, як ми прийшли до порозуміння) поїхав до Львова, щоб остаточно розрахуватися з Задорожним. Власне, хотів дізнатись: згодяться одержувати борг внесками чи зачекають, поки сплачу їм чи Емілії суму повністю.

Трошки неприємно стало, що вони так зраділи цій звістці.

Я розмовляв з Задорожним в його кабінеті, але він, як тільки дізнався, що я прийшов до нього в справі свого боргу, наробив радісного шуму, покликав дружину, Мілю. Мені стало навіть соромно. Радість їх була шляхетнішого походження. Їм зовсім не йшлося про гроші...

— Припустімо, — буркнула я.

— Для них не було найважливішим навіть те, що я додержав слова. Вони просто раділи, що я нарешті став на власні ноги і стою вже так міцно, що можу навіть говорити про розрахунок. Мені здається, насамперед їм було дуже приємно бачити мене готового.

— Особливо знаючи, що саме їм маєш завдячувати ту свою завершеність позиції.

Подивився з докором:

— Чого ти злостишся, мишко? Само собою, що і цей фактор відігравав роль. Задорожні, не відмовляючись від рахунків, затіяли передусім, з нагоди мого повернення, малу сімейну вечірку.

— А Емілія?

— Поздоровила, як і батьки, півжартома-півсерйозно. Жартом теж натякнула, що коли поїду за кордон, на якийсь лікарський з'їзд, щоб не забув її взяти з собою. Сміючись, обіцяв я їй обов'язково вволити її прохання. Настрій був винятково милий. Незвичайність страв на столі і сила напоїв тільки піднесли наш настрій. Потім, не пригадую вже хто, здається, пані Задорожна, сказала жартівливо: "Тепер, пане Севере, до щастя потрібно вам ще дружину". — "Справді, — додав радник, — ти повинен би вже оженитись, хлопче".

— А ти що на це? Для мене ясно, що Задорожний чекав: ти поквапишся і попросиш руку його доні...

Север розгублено потер долонею чоло:

— Чорт знає, чекав чи не чекав. Ти ж знаєш, який з мене роззява...

— І що далі? — моя цікавість поволеньки знову перетворюється на пекучий біль.

— Після вечері, як це часто буває, пішов я з Емілією до салону послухати трохи музики. Не скажу, що у той вечір я почував потребу слухати музику, але така вже була традиція в тому домі. Вона грала звичайні пісеньки, хоч — подумав я собі пізніше — могла взяти якусь сонату Бетховена або щось з музики Гріга, бо знала — ця музика завжди справляла сильне враження на мене. Потім, сьогодні мені важко, — подивився Север благально на мене, — розповісти все до подробиць, раптом припинила грати, але не зняла руки з клавішів. Обернулася до мене і сказала рівним, ти навіть не можеш собі уявити, яким байдужим голосом: татко не проти того, аби мати мене своїм зятем. Мене заморозило. Не так від самої звістки, як від інтонації. "А ви? — запитав я. — А ви?" —

"Мені байдуже, але, здається, ми обоє не захочемо заповідати прикрість таткові". Цинізм тієї жінки добив мене. Я спробував ще урятуватись глумом: "Ніколи не гадав, що ви до такої міри любите свого батька". Усміхнулась зневажливо: "При чому тут любов? Я люблю перш за все спокій у хаті й не хочу, щоб до мене хтось мав претензії". Вона обернулась до клавішів і заграла якусь веселу беззмістовну пісеньку.

Бачиш, я читав, багато чув про егоїстичні, самозакохані натури, але подібного, здається мені, не існує на цілій землі. Припинивши гру, вона щось розповідала про останній карнавал у Львові, розпитувала про Відень. Я, напевне, відповідав, але все те відбувалося майже поза моєю свідомістю і волею. Мені паморочилась голова від думок: як вийти з цього нав'язаного мені огидного становища? Піти до старого Задорожного і признатись йому, що не кохаю його дочки, що кохаю єдину тебе, що це гріх, насильство, аморальність приневолювати мене до одруження з його одиначкою? Ні! Таким безсердечним я не міг бути! В такій формі не можна було розв'язати це питання. Старий передусім не повірив би мені. Він ніколи не зрозумів би, що я міг бути байдужим до його дитини, на яку він молився. Він непохитно переконаний, що його дочка робить мені велику ласку, велике щастя, воліючи йти за мене. Бачиш, як справи стоять...

Я міг загалом не розмовляти з старим Задорожним про борг, але тоді мусив би покласти на його ім'я до банку дванадцять тисяч... Тоді так, тоді радник назвав би мене невдячним, але не підлим, а це не одне і те саме. Тепер переді мною альтернатива: одружитись з панною Задорожною або повернути батькові панни борг і не появлятися більше на очі. Збоку може виглядати, можливо, навіть ти думаєш: Задорожні задалегідь готували лови на мене. Не вірю і ніколи не повірю цьому. Щодо Емілії, то їй, як сама сказала, однаковісінько, буду я чи хто інший. Вона знає: все одно доведеться колись одружитись, як знає й те, що ніколи нікого, крім себе, не любитиме. Хоче вволити батькову волю не так з любові до нього, як спокою ради. Один старий щиро хоче бачити мене своїм зятем, і то тільки тому, що прив'язався і любить, як сина. Але й тут, в основному, непорозуміння. Йому здається, що я потай, роками вже кохаю Емілію і його воля для мене щасливе відкриття. Я переконаний: коли б він знав про фактичний стан, то нізащо не погодився на це подружжя. Але як же я, саме я, можу відкрити це? Як я можу морально вбити цю людину, якій стільки завдячую?..

Коли б я мав дванадцять тисяч — я ще перемиг би себе. Повернув би просто гроші — без в'яснення. Тоді, може, втратив би приятеля, але врятував свою честь... І не втратив би тебе.

Гроші... коли б я мав гроші... дванадцять тисяч злотих... Чи ти уявляєш собі, мишко, що це за сума?

Я бачу, як Север в'яне на очах. Ніби під тягарем тих срібників, що затяжили над нашою долею. Відчуваю біль за нього.

Я сильніша в нашому дуєті, і тому мені доводиться так важко переносити страждання слабшої, близької людини.

Підводжу голову. Як довго чекав він на цю хвилину? Наші очі зустрічаються. Він

уже не приховує, що шукає допомоги в мені, для якої все можливо.

І раптом здорова, весела пустотливість заливає мене всю, по кінчики волосся.

Господи боже, адже тут ідеться тільки про гроші! Ми ж разом! Ми ж разом! Ми обоє живі і здорові, наше щастя ще з нами, а вся турбота — тільки гроші!

Сміюся всім серцем. Сміюсь так, щоб не помітив того мій хлопець, бо може не зрозуміти мою радість.

Звичайно, буде неприємно, навіть боляче Северові завдати удару людині, якій він стільки завдячує. Але що важить та прикрість перед світлими днями, які нас чекають у майбутньому?

— Але ти не попросив ще формально руки Емілії? — запитую обережно.

Поглянув з жалем на мене:

— Ти вважаєш мене здатним на таку підлоту? Вважаєш, що я міг зробити це без порозуміння з тобою?

Не хочу бути причіпливою, проте його слова звучать не зовсім переконливо. Як же тоді зрозуміти його сімейну квартиру?

Вечоріє. Небо на заході ажуриться лагідним візерунком, як на вітражі нашої кафедри. Промені сонця в якийсь ілюзорний спосіб продовжують лінії на горизонті. Тополі ген на обрії стають карикатурно довгі.

Думаю: "Захід сонця, якого ніколи не забуду".

Від ріки тягне проникливим холодом по ногах. Встаю з пенька, поправляю пальто на собі.

— Підемо? — вимовляю спокійно, може, трошечки глумливо. І саме отого глумливого трошечки не витримують його напружені до краю нерви.

— Слава! — хапає за плечі і трясє мене так, ніби прийшов його і мій кінець. — В тобі вся моя надія. Славо, я не хочу тієї жінки, я не хочу єднатися з тим ідолом, але я не можу — зрозумій нарешті мене! — завдати болю чоловікові, який допоміг мені здобути становище. Я не хочу ласки... не хочу милосердя... я можу всього зректись... я можу запродати себе в неволю, але я не можу вчинити, як людина без честі. Ти розумієш мене, дівчино?

Потім лежимо (так, сестричко Зоню, лежимо) обоє в якійсь пилюці і плачемо. Цілуємось і плачемо напереміну. Перша приходжу до пам'яті я. Стріплюю його пальто, поправляю краватку, формую його. Потім берусь за себе. Мов курочка пір'ячко, стріплюю спідничку, причісую голову, оближую губи, як би це має змити найменші сліди його поцілунків.

Коли йдемо під руку твердим, бадьорим кроком, коли минаємо закохані пари, віримо на хвилинку, що ми теж одна з тих щасливих пар.

Тепер розмовляємо про свої справи розсудливо, без поспіху й гарячки. Гроші. Звідси треба починати. Дванадцять тисяч злотих! Чи це багато? Чи це до неможливості багато? Запитую Севера.

— Так, це дуже багато.

— А звідки люди беруть гроші, опиняючись у такій ситуації, як ми? Позичають,

правда?

— Позичають, але тільки на іпотеку.

— А вексель, — пригадую слівце з фінансового світу і чіпляюсь за нього, — а вексель?

— Ніхто такої суми не позичає під вексель, мишко. А коли б навіть так, потрібно поручителів з нерухомим майном.

Раптом у мене виникає ідея: а мамині коштовності? Скільки можна взяти за них?

Не розуміюсь на цьому. Смішно, але навіть не уявляю, скільки коштує золотий перстень з рубіном. Мене вчили, що не годиться допитуватись про ціну подарунка. В нашому домі ніхто не купував ювелірних виробів. Їх тільки дарували. А може, — виникає кошмарна, потойбічна думка, — може, це голос татка, що звідти хоче допомогти своїй дитині. В нашій родині говорилося: татко дарував ті коштовності мамі тому, що до нестями любив її, але від якогось часу мені починає здаватись, що небагато маминого серця купив ними. Може, тепер ці мертві предмети допоможуть нашому коханню? Може, в цьому рука якогось фатуму? Предмети ті були офіровано коханню. Відкинуло їх одне серце, може, тепер стануть вони у пригоді іншому, теж закоханому і теж бідному серцю?

Ще нічого не кажу Северові про свій винахід. Може, хочу заскочити його несподіванкою. Може, сама переживаю вагання щодо суми, яку можна мати з тих коштовностей. Врешті не знаю, як мама поставиться до цієї дикої пропозиції. Катерина позичала їх у мами тільки під застав, а я їх вимагатиму всі і безповоротно.

— Чому так раптом заясніла? — запитує коханий.

— Я маю віру, Севере, я знову маю віру! Все буде добре, побачиш, — кажу з глибоким переконанням, і хвилину дивимось одне одному в вічі, як люди, що присягаються собі на смерть. Север вдячно тисне мені руку.

— Я теж надумав, хоч досі не наважувався. По матері належить мені клопоть саду. Скільки він може важити? Може, три тисячі? Може, тільки дві з половиною? Земля коло міста ціниться дорожче. Мама, вмираючи, просила не продавати того саду: хай держиться нашого роду, поки натрапить на такого, що, може, йому справді стане в пригоді. Я обіцяв. Та мені здається, що я не зламаю маминого заповіту. Не знаю, кому може бути більше в пригоді, ніж мені тепер. А ти як вважаєш, мишко?

— Я думаю, що наші дорогі навіть звідти турбуються нами.

Тулюсь щільніше до його плеча: коханий... безпорадний... єдиний...

Розходимось наснажені, наново закохані, окрилені.

Химерні, чудернацькі, злі думки мучать мене цілу ніч.

...У нашому містечку, мабуть, є п'ять тисяч українців. Коли б кожний з них дав тільки по злотому, то вийшло б п'ять тисяч злотих. Майже половина потрібного нам! Але... але... чи кожний з тих п'яти тисяч українців має злогого?

Ах, напевне, не кожний. У нашому ж містечку стільки бідноти.

Потім бачу тисячний банкнот. Ніколи наяву ні моє око, ні мої пальці не торкнулись того паперу, а тепер бачу, як він, досить великий, прямокутний, фіолетовий, твердий,

танцює перед моїми очима на кривеньких ніжках.

Один за одним, до дванадцяти, підходять до мене, уклоняються низенько, танцюють ніби щось ритуальне і зникають...

Чи Север спить?

Виникає легковажна, фантастична думка поговорити з Емілією Задорожною. Вона могла б багато в цій справі допомогти. Север каже, що то людина без серця. Не розумію, що значить — людина без серця. Для когось мусить мати серце. Север каже, що вона має його тільки для себе.

Для неї подружжя з Севером це лише справа святого спокою.

А може, коли б ми обоє попросили її, — що я кажу "попросили", — навколішки впали перед нею, то вона погодилася б для щастя двох людей мати трохи... неприємного настрою дома? Але чому, ради бога, чому мала б вона це зробити? А може, — протинає мій мозок думка, мов електричний струм, — а може, вона кохає Севера? Може, це з її боку тільки гра, облудна, замаскована амбіція, а за суттю маємо справу з коханням, яке не хоче з ніким ділитись, нікому уступити?

На ратуші тоскно вибивають години чверть за чвертю. За вікном безконечна ніч. Оперлась одним рогом об землю і загатила час. Неправда, що час посувається вперед. Далекі удари на ратуші — лише акустичний обман.

Час наростає, згущується, втискається сам в себе і стоїть на місці.

Де ж попелясті обриси світанку? Ох, де ж нарешті кінець страшній ночі?

Перед світом підходжу кілька разів до дверей маминої спочивальні, прикладаю вухо до дірки від ключа і знову на пальцях відходжу. Чи спить ще мама?

Нарешті чую, мама прокинулась. Покашлює. Всі сплять, а мама не спить. Чи по всіх домах так? Чи всі матері світу такі?

Відхиляю двері і, о щастя, зустрічаюсь з маминим усміхненим лицем.

— Це ти, Славуню! — так здається, чи мама справді тішиться моєю появою? Підходжу ближче, боса і в нічній сорочці.

Маю таку велику, неймовірну просьбу до мами. Ні, ще раз ні. Такі речі не можна холодно, по-купецькому викласти. Вони вимагають настрою, мов квітка води.

Може, коли б я могла лежати в мами на грудях або стискати її у своїх обіймах, це прийшло б легше... але... тільки тепер усвідомлюю, що, власне, ми з мамою душевно далекі.

Мама досі була радше предметом піклування з нашого боку. Чи мої поцілунки й обійми отак, зненацька, не здадуться їй дикими, не злякають її? А крім того... чи мала моя мама у своєму житті справжнє кохання?

Бо татка, хоч не маю для цього жодних фактичних доказів, здається мені, не любила вона занадто. Це я почала розуміти ще до відходу татка від нас.

Мама якось без слова викрила себе так, як і татко викрив себе тим, що перед смертю тільки про маму питав і тільки за нею водив очима.

Останні свідомі слова таткові були:

— Лише їй не зробіть кривди... — І сама та для стороннього вуха незначна

обставина, що, замість слова "мама", вжив займенника, відразу кинула новий промінь світла на співжиття татка з мамою.

Аж дивно, що ми, діти, нічого не знаємо з інтимної біографії наших батьків. Окутані німбом непогрішності, вони в нашому дитинстві виконують роль міфічних богів, але згодом, коли ми стаємо критичнішими, облітає позолота з ідолів і ми зустрічаємось з недосконалыми, незнайомими людьми, яких ми повинні розуміти, виправдувати

і... пробачати їм.

Невимовно хотіла б я знати, чи моя мама кохала когось, крім батька, отим справжнім, дурним коханням, від якого нема рятунку. Дивно й трохи аморально, бо це стосується матері, але я погодилася б, аби мамине кохання відносилось навіть до часу, коли мама була вже замужем, тільки щоб воно було колись у неї. Інстинктом почуваю, що мою справу можна зрозуміти тільки серцем. А як може зрозуміти її серце, що само ніколи не горіло?

Стою вже задовго мовчки, і тому треба щось сказати.

— Так ще рано, а мама вже не спить...

— Та я ніколи в цю пору не сплю. Але чого ти так рано схопилась? Іди до ліжка, бо ще застудишся і дістанеш нежить.

Шукаю очима, що можна накинути собі на плечі. Ось стара полиняла капа.

Сідаю біля мами в ногах. Тепер мені здається, що мама не зовсім рада мойому товариству. Може, замислилась над чимось або просто молилась лежачи, а я їй перебила?

— Я хотіла б сказати мамі щось...

Мовчанка. На обличчі мами не бачу найменшого зацікавлення. Відчуваю, що мама буде рада, коли я залишу її саму. Як же можу?

— Мама знає...

Хто це набрехав, що рідній матері можна відкрити найтаємніші справи серця? Ой боженьку! Справді, ні до кого не зв'язує нас такий туман сорому, як саме по відношенню до рідної мами.

— Мама знає, — ледве вимовляю, — я і пан Мажарин...

Ні, нізащо не вимовляю слова "любимось". Ніколи не вимовлю цього слова вголос, у присутності мами. Це тільки на сцені соромливі дівчата слізьми випрошують у матерів благословення на шлюб з тим, з ким вони кохаються. В житті ми не такі соромливі й не такі сміливі.

Мама робить боязкі очі, але вони скоро розпромінюються. Вона, бідна, догадується про правду, але не передчуває безодні, над якою зависла ота істина.

— Що ти і пан Мажарин? Що, Славцю? — в її голосі стільки заохочення, стільки намагання допомогти, що я трохи сміливішаю.

Чи не здається тій страдниці, що після розчарувань, після кривди, якої завдала їй Катерина, я, наймолодша, маю все надолужити, знову зробити добрим?

Зовсім певно — їй так здається.

Мама простягає до мене руки, але я не лечу в них. Мене стримує свідомість, що ще

хвилина-дві — і її веселість згасне, як свічка на вітрі.

— Мажарин хоче на мені женитись, але...

Може, брешу? Чи справді він хоче женитись, чи тільки кохає мене?

Кажуть, що чоловіки вміють прекрасно розрізняти одне від другого.

Мама чує вагання в моєму голосі і прибирає вичікувальну поставу.

— ...Але він має гонорові борги... Ах, не карти... — спростовую поквапно, бо бачу, що мама злякалась цих слів. — І тому, мама розуміє...

Біль, що затьмарює мамине обличчя, падає на мене, як ляпас...

Як же поясню, що моя справа має протилежно відмінний характер від справи Безбородька? Як переконаю маму, що тут йдеться про гроші ради них самих, але ті нещасні гроші мають бути тільки засобом, який повинен врятувати його честь і наше щастя?

— Ай... — стогне мама. — І цей теж хоче грошей? Який світ! Які тепер женихи...

Схвильована, розповідаю недокладно історію з Задорожним. Вже не йдеться ні про Севера, ні про мене, байдуже, чи буде він при мені, чи забере його ота Емілія, хочу тепер тільки виправдати його перед мамою, за всяку ціну не допустити, аби мама ставила Севера на одну дошку з Безбородьком.

Мама слухає мене ніби уважно, але — чи переконана? Нарешті запитує мене:

— Чим я тобі зможу допомогти, дитинко?

Тепер наступає найтяжче:

— Я знаю, що в нас немає грошей... але... — Як же ж важко вимовляти мені це слово "коштовності". — Якби мама хотіла допомогти нам...

Лепечу щось про досмертну вдячність, про забезпечену старість, про... сама вже не пам'ятаю про віщо.

— Що?! Ти теж розраховуєш на них?!

Насміх чи розпач? Не можу відгадати.

Мама затуляє обличчя долонями. Шкіра на руках суха, жовта, з ледь помітними синюватими жилками.

Чи це руки моєї мами? Чи це ті, ті пальці, що їх татко перстнями прикрашав?

Нарешті мама віднімає руки з обличчя.

— Ті коштовності, — каже незрозумілим для мене, спокійним тоном, — не багато тобі допоможуть, бо то... імітація...

— Імітація? — скрикую майже непритомна. — Як же ж це можливо? Чи мама певна, що Катерина... — не докінчую страшної думки.

Мама лагідно похитує головою.

— Не треба так думати, Славуню. Сказано: "Не судить, да не будете суджені". А воно так, — ніби засоромилась мама, — немає нічого злого, що б на добре не вийшло. Мене завжди гризла думка, що покійний татко любив мене більше, ніж я заслуговую, бо воно так... — опустила очі і машинально гладила шовкові квіти на ковдрі, — чужа любов зобов'язує. З своєю любов'ю можна, як хочеться, поладнати, але чиясь любов — то вже клопіт. Мене завжди то турбувало, а тепер я потроху заспокоїлась... Бо коли б

покійний татко був мене справді так любив, чи то міг би купувати мені імітацію замість справжніх самоцвітів?

Мама усміхається визволено й переконливо.

— Але ж Катерина, — чіпляюсь за нову думку, — заплатила відступне і дала комірне на рік вперед... Звідки вона взяла на те гроші? Мамі не здається ця справа підозрілою?

Переконуюсь, мама просто щаслива від того, що коштовності виявились імітацією.

— Катруся має якісь інтереси з тіткою Клавдою. А втім, звідки ми можемо напевно знати, дитино, що вона дала те відступне? Може, тільки обіцяла дати? Звідки ми знаємо, що комірне заплачено за цілий рік? Може, тільки упросила господаря, щоб розпускав такі чутки? Що тепер можна знати, дитино, де правда, а де фальш? От хоч би ті коштовності... Скільки років вважала я їх за справжні, а виявилось, що то імітація...

Сиджу ще якийсь час біля мами, хоч, власне, не маємо вже що казати.

Дванадцять тисяч!

Смішно — я хотіла за таку ціну продати мамині коштовності.

Увечері, як звичайно, зустрічаюсь з Севером. Як постарівся він за одну ніч!

Невже так журився?

Ідемо на прогулянку і — яка мука! — говоримо про зовсім звичайні речі. Нарешті він наважився:

— Я дізнався в банку. Сказали, коли б я постарався про двох поручителів з чистими інтабулями[165], то банк, очевидно за протекцією, якої треба ще шукати, міг би позичити мені таку суму. Половину бодай, але я нікого не знаю, хто мав би велике нерухоме майно і захотів би, тобто відважився поручитися за мене. Я не знаю нікого, — повторює гірко, — ходжу... роздумую... шукаю в думках

і, дивно... не маю нікого багатого з моїх приятелів, крім одних Задорожних...

Як добре, — проймає мене думка, — тітка Клавда... Чи справді було так, що існували дві тітки Клавди? Одна молода, гріховно гарна, таємниче усміхнена, несучасна своєю зачіскою, але близька.

Та, що висить на стіні у великому покої тої, другої, тітки Клавди вже понад п'ятдесят років.

Пригадую, коли я була малою і мені говорили: ота чудова дівчина на портреті — тітка Клавда, — я ображалась, що з мене сміються...

— Ех, Клавда, — зітхав не раз по-парубоцькому батько, хоч була набагато старшою за нього.

Мариться історія, яку хтось (чи не сам таки батько?) розповідав про Клавду.

...Відбувалось велике полювання в лісах одного графика, на яке чекали когось з високопоставлених осіб.

Клавда теж була між панами, пишалась, як квітка; це не значить, що була тільки жінкою для декорації. Знала іноземні мови, розумілась на літературі і конях, до того ще її голос, — власне, повинна була робити мистецьку кар'єру. Граф вислав їй спеціальне запрошення.

...Його сіятельство чуло про панну Клавду Річинську як перлину в околиці і бажає собі її товариства при столі.

Клавда приїхала вчасно, зрозуміла, що її відрізняли, і навіть не наважилась запізнитись. Фальшивою скромністю тільки піднесла себе в очах господаря забави.

Виряджена, свавільна і покірна водночас, немов професійна кокетка. Хто б дозволив собі таку комбінацію: біла атласова сукенка і рубіни? Оповідали, вживала якогось спеціального запаху з гірських квітів і коріння, що був скорботним і солодким водночас.

График був дуже задоволений.

"А його сіятельство гарний? Молодий? Інтелігентний?" — засипала графа запитаннями при вході до зали.

Граф знизав плечима: "Не знаю. Князь, у простій лінії з панівних, — хіба цього не досить?"

"А я заздальгідь заповідаю, що князь мусить бути молодий і гарний..."

Панове з золотими ковнірами сміялись. Хто прийме всерйоз слова вродливої жінки?

Приїхав князь, вийшов з авто, і всі остовпіли. Молодий, гарний і ще майже хлопчик. Клавда глибоким реверансом відразу звернула його увагу на себе. Підійшов і поцілував її руку, але тої самої миті звернувся до всіх: він хоче повідомити шановне панство, що князь зволив поїхати просто на місце зустрічі в лісі. Така чудова погода, а князь — великий любитель природи...

Не було іншого виходу. Клавда переодяглася в мисливський одяг і поїхала в товаристві ад'ютанта з рештою товариства в ліс. І тільки тут вибухла бомба. Князь виявився зовні справжньою жабою! Дослівно. Уста широкі, опущені кутіками донизу, габсбурзький великий ніс. Крім того, мав під п'ятдесят років. Це, річ ясна, не перешкоджало йому упадати ласо за жінками. Князь був попереджений щодо Клавди, а панну ніби гедзь укусив! Не хоче ні з ким говорити, ні до кого усміхатись, нікому відповідати на запитання, просто не знає нічого, крім одного ад'ютанта. Бідний хлопчик, хоч вона йому теж сподобалась, аж мінився від сорому і страху. Ладний відректись її, аби тільки не накликати гніву князя. Благає її поглядами, трохи не плаче, щоб вона не звертала уваги на нього, а Клавда, хоч і прекрасно розуміє сигнали хлопчика, як на злість, не хоче чи не може утриматись. Нарешті, улучивши хвилину, шепче їй ад'ютант у розпачі: "Ви мене погубите. Князь сердитий. Він думає..." — "Він добре думає", — сміється Клавда і злегенька ударяє збентеженого хлопчика віяльцем по плечу.

За столом князь хоче мати Клавду праворуч себе. Це велика честь. Клавда розуміє це, але від себе пропонує на сусіда ліворуч його ад'ютанта. Князеві не лишається нічого іншого, як погодитись на примху вродливої дами. Але під час бенкету князеві, всупереч всякому етикетові, забагнулось дати своєму ад'ютантові якесь важливе доручення. Ад'ютант встає, кланяється, німо вибачається і беззвучно покидає зал.

Клавда нишкне на якийсь час, потім знаходить на неї нова хвиля гумору. Князь починає шептати їй щось на вухо. Спочатку вона слухає дуже уважно, згодом починає

сміятись щораз жвавіше, щораз свавільніше. Нарешті починає від себе шептати князеві до вуха. Де ж пристойність, де ж пошана для двірського етикету? Дивуються всі зміні, що сталася з нею.

Лакеї в лівреях доливають вина. Вино ллється. Вино п'ється.

Князь підносить чару і чокається нею лише з Клавдою. Чи, пробі, не запивали побратимство часом? Князь цілує їй руку. Князь п'яний. Може, тільки стомлений, бо мусив передчасно вставати, і звідси сонливість. Князь клонить голову, його сіятельство дрімає ласкаво.

Тоді Клавда зривається, як фурія, і, незважаючи на портрети найяснішої пари цісаря і цісареві, в білій сукенці, з оголеними плечима, вилітає на мороз і з ганку починає кликати ад'ютанта. Зчинилось замішання, обід закінчено вже як-небудь.

А може, було не так, може, князь не застрелив, як оповідає кінець цієї легенди, ад'ютанта. Може, Клавда сиділа в князя на колінах і реготалась, але, у всякому разі, до вінця її слави залучився ще один листок.

Чи багато людських істот занастила ота тітка Клавда? Одне певне, ніхто в нашій великій, ближчій і дальній родині не наважувався жаліти її з того приводу, що не вийшла заміж.

Всі ми, будучи ще підлітками, мріяли мати такий успіх у житті, який мала тітка Клавда. І чи треба дивуватись, що в нашій уяві ота гарна, легендарна, молоденька тіточка не мала нічого спільного зі старою, скупкою, з люечкою в зубах тіткою, яка нікого не любила і яку ніхто не любив?

Чи мала тітка Клавда такі маєтності, як люди нишком! говорили? Звідки можна знати? Одне відомо, що вічно нарікала, вічно на когось відказувала, вічно щось втрачала, завжди хтось її обманював, з кимось судилась, завжди була визискуваною й обманутою, водночас завжди перешіптувалась з якимись купцями, темними людьми, мала якісь акції за кордоном, якісь зв'язки з закордонними банками, одержувала якісь цінні таємні листи, про які не треба було знати і розпитувати навіть найближчим.

Тепер здавалась мені тітка Клавда дуже багатою. Банки вміють держати таємниці, а коли б можна було вдертись в їх бухгалтерію, то, напевно, ми всі здивувались би сумі, яку має тітка на своє або підставне прізвище.

Піти і попросити в неї грошей?

Ні, так не можна. Вона любить свої гроші. Не можна в когось одбирати предмет його любові. Може, піти і попросити, дуже смиренно, дуже просити, аби своїм майном поручилась за Севера в банку? Не знаю добре цієї процедури, знаю тільки, що це щось неприємне для власників, ніби моральна пляма майна.

Чи піде на це тітка Клавда? І чому мала б зробити мені таке велике добро, коли ми стільки років не любили її, критикували і висміювали поза спиною?

Господи, яка мука це все! Іноді маю враження, що по коліна бреду в якомусь солонці, витягну одну ногу з намулу, а друга ще глибше застряє. Трохи блисне мені надія, а підступний сумнів зразу гасить її.

Коли б я вміла якось передати тітці Клавді, що на майбутнє вже любитиму її до

самої смерті. Може, придалося б їй на старість чиєсь віддане, вдячне, вірне серце? Може, збудився б у ній материнський інстинкт, і вона полюбила б мене і Севера, як своїх дітей?

Але всі ці філософські думки в'януть, як тільки переступаю поріг тітчиного великого покою.

Гарна тіточка з портрета посміхається до мене, але вона не може нічим допомогти.

Жива тітка Клавда дивиться на мене з-під окулярів не дуже приязно. Вона має рацію. Приходимо до неї тільки тоді, коли нам чогось потрібно.

— Що там скажеш, тримбулько?

Подобається тітці порівнювати мою тонку фігуру до цибульки-зрізанця.

Тепер це порівняння мене більше лякає, ніж смішить. Тітка в одному з своїх, як сама називає, кінських, нестримно глузливих настроїв, які знищують і затрують все, що потрапляє в їх поле. Інстинкт підказує мені бути радше розсудливою, ніж грати на сентименті.

Відкашлююсь, мов декламатор-дилетант, і починаю діловим, у міру наполегливим і в міру стриманим тоном: приходжу до тітки зі справою. Чи тітка не згодилася б поручитись у банку за одного дуже поважного, на добрій посаді чоловіка? Йдеться про більшу суму, а тим самим і про інтабулю.

Сама почуваю, які нестосовні ці слова в моїх устах. Боюсь глянути тітці в обличчя, щоб не вчитати з нього вирок для себе. Але все одно вирок мені не уникнути.

— Ні.

— Чому ні? — Німію одразу і відчуваю: ось-ось вибухну плачем. — Це дуже поважний чоловік... чесний... Интабуля — то тільки формальність.

— Та що ти кажеш? Справді є ще десь на світі чесні люди? — глузує моя тітка.

Ковтаю сльози й не відповідаю.

— Ну... ну... що то за ананас, який навіть у тебе протекції шукає?

Могла я надалі зберегти гідність мовчанки, але чорт спокусив мене, і я прихапцем викинула з себе:

— Це мій наречений... доктор Мажарин...

Сказала й відразу сіла з великого виснаження. Чи це була прелюдія смерті? Можливо, але в мене не було інших почуттів, крім бажання жити. Весь мій розум, вся моя свідомість, всі добрі і злі сили моєї волі були скеровані тільки на одне: рятувати Севера.

Я готова була впасти тітці до ніг і цілувати її заяложені пантофлі, щоб вона тільки подала нам свою допомогу. Я ладна була дати в оренду себе, своє тіло, своє здоров'я, всю молодість, все, крім серця, щоб тільки роздобути оті прокляті дванадцять тисяч, але живий товар за наших умов не цінився так високо.

Я хотіла за поруку, за тих дванадцять тисяч (це ж жодна даровизна з боку тітки Клавди!) зобов'язатись забезпечити тітці до самої смерті достатнє, спокійне, затишне життя, навіть коли б ми обоє з Севером мусили недоїдати. Цю думку висловила я вголос.

Тітка Клавда розсміялась, навіть шкіра їй на шиї затрусилась, як у старого трухана.

— Спокійне... спокійне життя! Що за ідіотизм! А то знала, що сказати! А то мені подобається! Та я, тримбулько, як маю починати спокійне життя... то краще мені відразу собі похорон замовити... Та я тому і живу ще на цьому божому світі, що псую вам нерви, що бог якийсь клопіт дає! Ой, не знаєш ти своєї тітки... не знаєш...

Світ мерехтів мені від сліз, що самі чогось, чудні, лізли на очі. Тітка не помічала їх, і це добре.

Тітка Клавда запалила люлечку і заходила по хаті з руками на спині (цей самий рух мав і татко — невже це спадкове?).

— Кажеш, заміж збираєшся, — запитала мимохідь, а потім ніби забула про мене і за своєю звичкою почала розмовляти з собою: — А то мені подобається! Забаглось Катерині хлопа ("Чи це дійсно можливо, що тітка Клавда була колись молода і не говорила брутальностей?" — запитую сама себе) — куди по допомогу? До тітки! Прибігла сюди заплакана, задихана, непритомна: "Хай тіточка щось радить... хай тіточка щось придумает... хай тіточка щось комбінує, щоб він не догадався, що ми банкрути..." Ага, меблі! "Добре, — кажу дівці на розум, — добре, я тобі допоможу, умеблюєш собі три кімнати, як сама схочеш, але за те я теж хочу щось мати. Розумієш?" — "Розумію, — каже та, — погоджуюсь на процент, який самі собі тіточка визначить..."

Чи не ідіотка? Я потребую процента від тебе? Дівонько, таж я маю більше процента від процента, ніж ти капіталу!

Але хочу при тому інтересику трохи собі нерви розрухати, хочу трошки забави мати за свій труд. Ай... ай... так було все добре обчислено... так ладненько придумано... так майстерно лапка була наложена на мишку... а та ідіотка все мені попсувала... Вона має чоловіка, він має жінку з меблями, які не потребує сплачувати. А що я з того маю?

А ця (ніби я!) знову собі: допоможіть нам, бо ми любимось! Га, як любитесь, то любіться безсрібниками, як голуби... або любіться платонічно, чому ні! Їм зараз потрібно ліжка для любові... А то мені подобається — покровителька закоханих... гі... гі... гі... А може, я сама хочу ще кохатись? Може, я сама хочу за свої грошики якого ладного хлопчика купити собі? Ге? А може, і я хотіла колись з кимось бути щаслива і не мала до кого побігти за порадою?

Дикі претензії! Помагай їм, бо вони любляться! А хто ж мені допомагав, коли я любила? Не знаєте? Чи, може, вам здається, що тітка Клавда завжди була така зморшкувата, мов печене яблуко? Не знаєте ви тітки Клавди... не знаєте...

Виходжу, а тітка навіть не помічає, що говорить сама з собою, і тішиться тим знаменито.

На вулиці заступає мені дорогу якась дівчатко з синеньким носиком. Пропонує фіалки, недорогі і пахучі. Може, візьму всі? Вже вечоріє, а вона хотіла б завидка додому прийти. Де живе? Називає місцевість. Сліпий випадок хоче, що це саме в нашій з Севером околиці.

Беру всі, даю останніх шістдесят сотиків, які маю при собі. Відношу фіалки таткові

на могилу. Могила ще не зовсім впорядкована після зими. Посередині запала видolina з останками розмоклих стрічок. Стає прикро. Тепер уже вірю, що татко помер. Та запала видолинка посеред могили переконала мене. Кладу фіалки на могилу, обтуляю їх вогкою землею. Пізніше пересаджу сюди кілька кущиків пармських фіалок.

Дома не маю сили з кимось зустрітись. Заходжу кухонними дверима. Роздягаюсь-таки в кухні.

Мариня, яка все бачить і більше розуміє, ніж мої освічені сестрички, водить по мені виразно співчутливими очима.

Ось хто мій приятель! Як радо виплакалася б я на грудях цієї Марині, оцього мого єдиного й найвірнішого приятеля, — але як можу зробити це я, паннунця?

— Мариню, — запитую і дивлюсь їй просто у вічі, щоб вона могла зрозуміти і те, чого я не скажу, — скажи мені, але так, по щирості, чи... то довго болить?

Мариня силкується дивитися бадьоро. Ах, у дитинстві завжди з таким виразом подавала мені гіркі ліки. Добре, шляхетне серце.

— То тільки зразу так, що, здається, скочив би чоловік з моста у воду... А потім уже не болить.

— Не вірю тобі, Мариню...

Бачу, як Марині темні щоки наливаються вишневим кольором.

— Я тобі правду говорю, Славуню, пізніше таки неправду не болить уже, але біда в тім... так воно вже є... що і того не любиш, і другого полюбити не можна. Роки іноді минають, трапляються тобі і кращі, і ліпші люди, а серце мов замерло. Таке зі мною було, і так воно вже лишилось...

— Але Василюшка хотів женитись на тобі, а ти його не хотіла. Чи тому, що розпиячився?

— Ні, не тому. Любов не розбирає... пияк чи злодій, але мала я таку уразу до нього, такий гіркенький жаль, що він... дурний, змарнував мій і свій вік, що не могла вже пізніше дивитись на нього. Як не було зразу, хай уже не буде й до останку!

— Мариню! — Є щось незвичайне і в інтонації мого голосу, коли Мариня так поривисто повертає голову в мій бік. — Мариню, якби так сталося, що мусила б я на деякий час покинути наш дім, то ти не лишай мами! Обіцяєш мені?

Марині очі рожевіють злегка.

— Я їмосці ніколи не покину, Славуню, — затинається моя приятелька, — та вони то як би дзеркало моєї молодості. Таж я ще шістнадцять не мала, коли вступила була в цей дім. А до того... — уриває і вже не докінчує своєї думки.

Вчора ходила з Севером оглядати його мешкання. Має трохи заощаджених грошей (вже тепер не потребує відсилати їх радникові Задорожному) і хоче купити дещо для свого кабінету. Я фантазую, проектую, розставляю предмети, яких ще немає.

Стоїмо біля вікна, що виходить у сад. Деревя ще не зовсім розцвіли, але напучнявіли вже. Турбуюся: чи не буде в цій кімнаті темно, як дерева вкриються листом? Север тулиться до мене і обіймає міцно за плече.

"Кінець", — думаю і тепер почуваю, як дуже кохала і кохаю його.

Але чи не повинна я підтримати його? Спадає мені на думку, що в житті найважливіше не здобути, а здобувати. А я так багато хотіла для нього і для себе. І тепер оте прагнення лишилося єдиним реальним у нашій історії.

Згадую слова Марині і кажу до Севера:

— Мені здається, що я, на своє горе, тебе ніколи не забуду. Носитиму тебе у своїй пам'яті, навіть коли ти забудеш...

— Я ніколи не забуду тебе, Славо.

Стає сумно. Чи свідомий бодай, що каже неправду?

Прийде Емілія в ці кімнати. Ніколи не бачила я її фото. Не було цікаво. Тепер хочу поглянути. Север витягає з якоїсь лікарської книжки її фото.

— Вона тут не зовсім добре виглядає...

Нічого більше, але мені й цього досить. Це почуття солідарності з тією, наївний страх, аби вона не справила поганого враження на мене, означає, що він, власне, вже туди належить! Одразу покинула мене всяка цікавість. Проте одним оком глянула на фото. Емілія майже така, якою я собі уявляла. Горда, холодна, якась старомодна краса. Север сховав свій скарб у шухляду письмового столу. Мене пройняв холод. Чи від того, що я собі зовсім інакше уявляла нашу розлуку?

Цілі зграї слів, які тримала досі, ніби в клітці, мали тепер випурхнути і обсісти його. Щось кінчалось, і щось нове народжувалось.

Я кохаю його. Незалежно від того, що він такий безпорадний, такий мало чоловічий, — кохаю.

Колись мені здавалось, що якби прийшло до того, щоб ми мусили розлучитись, то я дам йому свою кров, а візьму собі його, аби не пускати його від себе у світ таким слабовільним.

А тепер здається щось зовсім інше, ніж я уявляла. Навіть біль мій проявляється не так, як я думала. Север дивиться стомлено на мене. Він так само позбавлений всякої надії, як і я.

— Тепер поїду я на студії...

— Тепер?

Бачу, що Север не може освоїтись з думкою, що мене тут не буде.

— Так, запишусь на останній триместр. Хочу попробувати своїх сил, щоб колись, як дійду до чогось, могла я з гордістю сказати: всім, що маю, завдячую тільки собі.

Натяк занадто виразний. Север з докором дивиться на мене.

— Ти так говориш, ніби я вже нічого не значу у твоєму житті.

Стаю недобра.

— Це правда, ти тільки теоретичне значення маєш ще для мене. Мені треба... — як ще тобі сказати? — інший клімат. Я інакше розумію життя і його вимоги. Чи ти не бачиш, які ми страшенно різні?

— А чи ти не бачиш, Славо, що я тільки з тобою досяг би чого-небудь у житті?

— Ви вже досягли, пане докторе. Маєте диплом і наречену.

Север одвертається обличчям до хати. Плечі опадають йому, як у старця. Кохані,

безпомічні руки. Як хотілось би мені вас, власне, такими, як ви тепер, закинути на свої плечі і підтримати трохи, щоб ви знову могли наснажитись. Але ми не сміємо по-доброму розійтись. Я цього не хочу, це, власне, те, чого я боюсь. Мій біль, моє кохання має бути виключно моєю справою.

— Може, підемо завтра до кіно? — запитую якимось чужим, вульгарним голосом.

— До кіно?

— Зафондуйте мені кіно, потім підемо до цукерні, потім відпровадите мене до хати і постоїте зі мною під дверима моєї кімнати, а ще потім я заплачу за вами і вам буде сумно від того, що ви мені життя понівечили, — вибухаю сміхом і сама собі дивуюсь, яким природним виходить мій голос.

— Ні, — каже Север, збентежений моєю неприродною поведінкою, — це неможливе, щоб ти мала покинути мене, щоб я мав тебе в такий спосіб втратити.

Він стоїть мов заморожений. Чую, що в тій хвилині, яка лине над нашими головами, вирішується його й моя доля.

— Завтра, — каже згодом Север дуже серйозно, — завтра ополудні, як повернуся зі шпиталю, прийду до тебе і заберу тебе з собою на одну скелю, де ми ще ніколи не були. Там ти щось дізнаєшся.

Догадуюсь, що він рішився на остаточний крок: сказати правду Задорожному.

— Романтичне самогубство? — вдаю наївненьку.

— Ні, але ти знатимеш, як я тебе люблю. Завтра повинна вирішитись наша справа.

Але я не чекаю тієї хвилини у завтрашнім дні. Пакую щіточку до зубів, нічну сорочку, ще одну сукеночку і о пів на другу від'їжджаю в напрямі Львова. Маю на квиток і ще десять злотих, крім того. Вважаю, що цього, як на початок, досить. Вночі... вийду ще під двері Северової кімнати. Постояю під ними, як жебрак, і може, заплачу тоді.

Я ж люблю його!

Але я не маю відваги довіритись йому на таку довгу дорогу, якою повинне бути життя.

Він не з тих, з якими можна б втратити і наново здобувати.

Він не з будівничих, навіть не з віруючих.

Мамі напишу записку. Йому — й того ні. Мушу тікати від нього, бо надто грузну в ньому.

Ми вже попрощались були, коли я тихенько покликкала його до себе:

— Север!

Вернувся, став проти мене. Я нахилилась до його грудей.

— Дай ще понюхати тебе, коханий. Ніщо мені так не нагадує людей, як їхній запах...

Усміхнувся в темряві і погладив мене рукою по обличчі.

— До завтра.

— До завтра.

Перша випурхнула з дому Слава. Буквально випурхнула, мов пташина. Звечора

сиділи всі за вечерею. Слава навіть жартувала, хоч уже тоді її сміх здавався Олені якимось підозрілим. Було в ньому забагато звуку, а мало щирості. Так сміються діти, щоб перебороти плач.

Вранці, досить пізно, наробила Мариня галасу, що Славуні нема в хаті. Може, вибралась кудись на прогулянку до схід сонця? Слава завжди така невгамовна щодо прогулянок. Але як так? Без шматка хліба? До того її спортивні черевики стояли в передпокої в такому стані, як їх передучора залишила, обліплені жовтою глиною і вистелені газетою всередині.

Мариня з Оленою ходили по подвір'ю та садку і кликали Славу за старою звичкою, як це робили колись, коли ще діти губились між кущами порічок, ніби каченята. І тоді щойно здогадалась Олена, як звичайно, на хвилину запізно, що зникнення Слави з дому стоїть у зв'язку з доктором Мажариним. Чула від Марині, але не надавала значення тим слухам, боцімто Мажарина утримував під час лікарських студій якийсь судовий радник, з дочкою якого повинен би пізніш оженитись Север.

І ось тепер настала та пора. Доктор Мажарин повинен або повернути гоноровий борг, або оженитись з нелюбимою дівчиною. А звідки він візьме таку суму грошей? А справа грошей — справа честі.

І бідна Славочка рішила ось як розв'язати цей наболілий вузол...

Була надія ще на Мажарина: може, виїхали куди обоє? Але доктор, прокинувшись від неспокою в домі, нічого не міг сказати про цей випадок. Був такий схвильований звісткою, що Олена навіть злякалась: чи пан доктор, сохрани господи, має підставу припускати, що з Славою могло щось погане скоїтись?

— Ні, — заспокоїв Олену, хоч у самого аж повіки тремтіли від хвилювання. — Славі ніколи нічого злого не могло статись. Природний склад її психічної структури вже такий, що вона органічно уникає нещастя...

Олена не зовсім розуміла його. Про що, власне, йдеться?

Мажарин урвав мову і сказав щось зовсім інше:

— Я тільки дивуюсь собі, що її так мало... так зовсім не знав...

Після цього Олена з Маринею кинулись до шафи, де містились Славині речі. Повинні були почати від цього. Зразу помітили б, що бракує кілька сукенок, а найважливіше — валізи.

Мала Слава свою власну темно-голубу, новісіньку, шкіряну валізу. Дарунок від стрийка Нестора на котрийсь там день народження.

Міг це бути дуже недоречний жарт з боку Слави, а може, навіть свого роду примус (ой, яке це неприємне слово там, де двоє любляться) відносно доктора Мажарина.

Ні, Слава не здатна на примус.

Далі — Олена не вірила, щоб Слава могла стати на власні ноги десь там, у Львові.

За теперішніх часів, сама-одна, без грошей, без родичів, без приятелів, без протекторів, в чужому місті — ні, це неможливе. Це виключено.

До вечора ще якось Олена дурила себе. Сподівалась, що ось-ось влетить Слава в хату, зчинить галас, і всі страхіття розпорозяться, все виясниться, і буде тільки сміх

замість журби.

Але день скінчився, надходила ніч, а Слави не було.

Замість Слави прийшла ніч. Темна, аж густа від темряви, вогка, скорботна, як тільки вміють бути ночі навесні.

Та, перша ніч була страшною для Олени. Була це перша ніч Слави поза домом. Інші її діти виїздили не раз на канікули до родичів на село і перебували там якийсь час. Славу як наймолодшу Олена завжди тримала вдома. А навіть як і поїхала куди, от хоч би до Несторів, то дитина сама наполягала, щоб того самого дня відвезти її додому.

— Мене радує, — говорила Олена до Аркадія з цього приводу, — що Славуня така прив'язана до хати, але я не хотіла б, щоб це мало вплив на її самостійність...

Аркадій, от як Аркадій, сміявся з її страхів:

— Не журись, мої діти не виростуть на боягузів. Як колись їй треба буде, то й сама до Парижа доїде.

Виходить, що він мав рацію.

А тепер під яким дахом знайшла схоронище та пташина?

Олена дивиться у ніч за вікном і бачить Славу, як та, втомлена, з валізочкою в руках, дзвонить від дверей до дверей і як усюди відправляють її з нічим: хто вона

і звідкіля? За чим приїхала до Львова і чого вона шукає поночі? Для бездомних є готелі або... притулки, — хіба що в панни папери не в порядку?

Новий страх зросив Оленине тіло: а як з особистими паперами в Слави?

Ніколи досі не цікавилась Олена цими справами, бо й не було потрібно їй. Чи має Слава бодай метрику? Може, взяла шкільну виказку? І на гадку Олені починають насуватись всі вчитані з романів та газет страхіття, що діються у великому місті з дівчатами без документів.

Починається гарячкове шукання за сімейними документами, за Славиною метрикою. Дяка тобі, господи, у шкатулці з документами нема Славиної метрики. Значить, Слава все ж таки була такою розсудною, що забрала її з собою.

Але чому мала свою метрику забрати Слава, коли Олиної метрики теж десь нема? Як це можливо, щоб метрика пропала з родинного архіву?

Ольга вияснила: її метрика не зникла, бо вона взагалі не має метрики. Але як здавала матуру без метрики?

— Мама забуває, коли я матуру здавала, тоді вистачило, що я називалась Річинська.

Олена дивиться на Ольгу переляканими очима: а тепер хіба... це, що хтось називається Річинська, цілковито не має значення?

Собі Олена навіть не розстеляє ліжка. Кинула подушку на диван і так, півлежачи, чекає до ранку.

Світанку діждатись важко, немов конаючому. Десь по півночі схоплюється і, незважаючи на вогкий холод, відчиняє вікно в спочивальні. Здавалось їй, що Слава ночує десь у парку на ослоні, і тому вона, мати її, мусить теж відчувати холод уночі.

Ніч темна, але ласкава. Може, навіть добре, що темна. Ніхто не примітить скуленої

постаті на ослоні.

Вранці підвелась Олена разом зі сходом сонця і відразу заспокоїлась. Ніч була вже за нею і її дитиною, а день мав бути сонячний.

Повірила Мажаринові, що Славі не може ніколи нічого злого статись.

Під квочкою наклюнулись три курчатка відразу. Надворі так тепло, що Мариня без кацабайки, в самій блузці тільки пересаджує алое у свіжий ґрунт. Черешенька біля дровітні так розцвіла, що ось-ось вкриється своїм рожевим плодом. Як діти були малі, то теленіли, що цвіт вишні має оченята. Ластівки від самого ранку заповзялись до будови гнізд. Пекарський хлопець, простоволосий, весь у ластовинні, сидить високо на козлі й ляскає батогом. У кропиві, що вистрелила з землі, дзижчить уже бджола.

Тепер уже не було сумніву, що Слава виїхала.

Але куди? По що? Як надовго? З ким? До кого?

Не могло Олені вміститись в голову, щоб Слава могла сама пуститись в дорогу. Може, ота шибайголова Оксана намовила її на якусь дурницю? Як можна було отак злодійському викрастись з дому, не залишивши навіть кілька слів на папері? Не кажучи вже про відсутність серця, така поведінка свідчила ще й про відсутність доброго виховання. І це Олену найбільш зажурило.

Годину пізніше, прибираючи у Славиній кімнаті, знайшла Мариня під подушкою на ліжку записку. Записка була короткою і звучала так:

"Дорога мамо! Іду в світ (перекреслено "світ", а написано "Львів"). Попробую стати на власні ноги. Почуваю в собі досить сили для цього, тому хай мама за мене нітрохи не журиться. Обіцяю мамі бути розумною дівчиною і наперед можу запевнити маму, що через мене, крім цієї одної, не матиме мама більше ніяких неприємностей. Я маму дуже люблю. Ще одне: прошу до нікого не мати жалю за мене. Про це я маму дуже і дуже прошу. Мамина невдячна дочка Слава".

Олена прочитала записку і тільки тепер здурніла. Нічого не розуміла. Найперше не могла, незважаючи на докази, повірити, що Слава могла справді покинути дім.

Могла на це відважитись якась інша з її дочок, Зоня, наприклад, але до Слави цей факт ніяк не підходить. Була ще така дитиняча і так легко підпадала впливам.

Світ погідний. Світ добрий.

Чому ж темне зло, що причаїлось десь у тіні цього сонячного, барвистого світу, має заступити дорогу якраз її дитині? Як це сказав був Мажарин? Природний склад Славиної психічної структури вже такий... вже такий... менше про добір слів. Суть у тому, що Слава з природи вже така, що її не чіпляється жодне серйозне нещастя.

А коли знову приходиться ніч, то стомлена попереднім безсонням, заспокоєна думкою, що її має Мажарин про Славу, засинає здоровим сном аж до ранку.

Природний склад Оленої психічної структури вже такий, що вона неспроможна триматись довго однієї журби.

На другий тиждень, тобто через чотири дні після відходу Слави, пішов від Річинських Мажарин, незалежно від того, що мав заплачену квартиру до кінця місяця.

Розставання було сумним для Олени. Треба припускати, що для Мажарина було

воно теж нелегким. Ніколи не було між ними тих синівсько-материнських взаємин, що трапляються між літньою жінкою і молодим чоловіком, закоханим у дочку тієї жінки. Відзначала їх якась взаємна несміливість по відношенню до себе.

Можливо, що потай обоє прагнули більше щирості в своїх взаєминах, бо як-не-як з'єднувала їх Слава, але не сміли цього сказати і тому залишились в офіційних рамках. Не мали нічого собі сказати і не знали, що могли б цікаве сказати. Про їх приховану щирість свідчила єдина обставина, що не пробували ніколи бути занадто чемними одне до одного.

Тільки вже при відході, коли стояв Север перед Оленою з опущеною головою, з капелюхом у руці, відчула Олена, яким рідним став той чоловік для неї. Тепер, коли Слави не було, став їй милий, як жива пам'ятка по наймолодшій дитині.

Мажарин поцілував Олену глибокосердечно в руку.

— Простіть мені, пані добродійко, — промовив хрипко, — я не лайдак. Я тільки бідний чоловік.

Олена нахилилась і торкнулась устами його чола. Не мала вже жалю до нього. Любив Славу. По всьому видно, що таки любив її, а це найважливіше.

Сама вона не раз замислювалася, що б то було, коли б вийшла за Ореста Білинського. Напевно, як це звичайно буває, давно надокучив би їй, і нині волоконця не лишилося б з того золотого повісма, яким за юності овила його постать, ніби ореолом. І хоч не була щасливою з Аркадієм, як належить, — Орест Білинський вчинив те, що ніколи не почувала себе духовно бідною. Бо зрештою всі оті великі кохання, про які розписується в романах, всі оті любовні трагедії, які бачимо на сцені й екрані, — що то, як не мрії, як не уявлення екзальтованих молодих душ.

Чоловік тільки в дозрілих літах приходять поволі до переконання, що й те велике захоплення, від якого колись віддих забивало, і той, до кого воно відносилось, власне, були чимось більш намріяним, ніж дійсним.

Як злісно з боку природи, що посилає вона здоровий розум людині лише тоді, коли вже бракує нагоди робити вжиток з нього.

1

Нахабство.

2

Дешевизни. Тут: дешеві речі низького гатунку (з пол.).

3

Кесарівським розтином (нім.).

4

У прекрасному Відні (нім.).

5

Картоплю.

6

Товченим часником з сіллю і водою.

7

Випадок.

8

Родичами.

9

Сани.

10

Коханця (пол.).

11

"Зайчик" (пол.).

12

Візник

13

Таємної

14

Вискочкою, людиною, що вийшла з "низів" і прагне наслідувати аристократичні манери.

15

Майстерно пошитій

16

Іди до мене (нім.).

17

Глузувати, насміхатися.

18

Домашні тапочки

19

Чернець католицького ордену кармелітів.

20

Незграба.

21

Недотепа.

22

Очорняти, шельмувати.

23

Покірна, слухняна.

24

Хлопців, кавалерів.

25

Начальниця відділу (пол.).

26

Перевірці (пол.).

27

Дурне, дурне, то вони з тебе насміялися. То котрась у чобіт говорила до тебе, ти, дурна новичко! (з пол.)

28
Територія Польщі, яка під час розподілу Польщі відійшла до царської Росії.

29
Міністерства юстиції.

30
На східних окраїнах буржуазної Польщі.

31
Бунтаря, заколотника (з пол.).

32
Квартального (пол.).

33
Понятій (пол.).

34
Смородом.

35
Таємна картонка з інформацією від в'язня (пол.).

36
Яйця під квочкою, а також ті, які кладуть у гніздо, щоб там неслися кури — здебільшого зіпсовані, бовтуни.

37
Дебела (пол.).

38
Фіранки ручної в'язки

39
Напевно.

40
Відразу (пол.).

41
Хліб (злочинський жаргон).

42
Дамочку.

43
Тюрму.

44
Байстрюків (з пол.).

45
Щастя (злочинський жаргон).

46
Ханжі (з пол.).

47

Босяк.

48

Тобто редактором, що сидітиме в тюрмі за недозволені публікації.

49

Заміжня жінка (пол.).

50

Приміщення для двірні (пол.).

51

Дядьків і дядин (пол.).

52

Поміщики (пол.).

53

Народні гуляння, святкові забави (пол.).

54

Катання на санках (на масляну) (пол.).

55

Спосіб життя (латин.).

56

Живи сьогоднішнім (латин.).

57

Зганьбленою, тою, якій прилюдно дали ляпаса.

58

Дочка радника найвищого суду (пол.).

59

Жадібно.

60

Студентській їдальні.

61

Випитати.

62

По могутній державі (пол.).

63

Реакційний режим, який панував у Польщі в 1926-1939 рр., прикриваючись фальшивими гаслами оздоровлення політичного та економічного життя. Санація — оздоровлення (латин.).

64

Поділять.

65

Громадська думка.

66

Негідником, падлюкою (пол.).
67
Туди й назад (нім).
68
Останнім (з нім.).
69
Жахливо.
70
Ліга оборони протиповітряної.
71
Розуму.
72
Єврейську школу.
73
Зради, провалу.
74
Вміння поводитися в товаристві (з пол.).
75
Прихильно приймати (з пол.).
76
Посмітюха, чубатого жайворонка.
77
Гаразд.
78
Розсердити (пол.).
79
Цілком, зовсім (нім.).
80
"Хто має висіти, той не втоне" (пол.).
81
Відпустка, літній відпочинок (з пол.).
82
Гарна (пол.).
83
Невігластві (пол.).
84
Любові кінець (нім.).
85
Із злобною старанністю (латин.).
86
Упертість.

87

Криниця без зрубу.

88

Не здавалися (пол.).

89

Черпачку, ополонику.

90

Не витрачайтеся.

91

Тобто доросла, має атестат зрілості.

92

Буркотуна.

93

В усьому аристократ (пол. і фр.).

94

Дружина адвоката.

95

Посередник при сватанні (євр.).

96

Бойової.

97

Держава (пол.).

98

Соромляться, вважають незручним (з пол.).

99

Бал.

100

Кінець, амінь (нім.).

101

Помсту.

102

Церковна служба з проповіддю і масовою сповіддю.

103

Холодна, приміщення для арештантів.

104

Розумієте по-французьки? (Фр.)

105

Суддя (пол.).

106

Книга земельних наділів.

107

Гаман, калитку.

108

Головою.

109

Дурниці.

110

Дурниці плести.

111

Досягну, дістану.

112

Вилаяв.

113

Здоровила, хулігани.

114

Ряса (пол.).

115

Тихо! Тихо! Що за порушення громадського порядку?! (Пол.)

116

Не перевіряє документів (з пол.).

117

Тут: хитрою.

118

Нашвидкуруч.

119

Бочечкою на молоко або сир.

120

Пам'ятаєте.

121

Личок (пол.).

122

Колір обличчя.

123

Гордовито.

124

Наволочки.

125

Килими.

126

Тут: значення, вартості (пол.).

127

На селі шляхтич рівний воєводі (пол.).

128	
Балачка (пол.).	
129	
Порода яструба.	
130	
Обстежив (пол.).	
131	
Скандал.	
132	
Вагітність.	
133	
Необхідність, примус.	
134	
Хлібної комори, житниці.	
135	
Піднімати на сміх.	
136	
Без буркоту, незадоволення (пол.).	
137	
Розбишака (пол.).	
138	
Поема Т. Шевченка.	
139	
Дизентерії.	
140	
Дивіться	
141	
Йдеться про старшого учня в класі — цензора.	
142	
Компанія, союз (з нім.).	
143	
Рідина	
144	
Кімнаті (з нім.)	
145	
Приречений на смерть (латин.).	
146	
Звичайно (з пол.).	
147	
Украдення.	
148	

Молочні продукти.

149

Пурпуровий.

150

Надмірної побожності.

151

Жахливий.

152

Поразки.

153

До речі (фр.).

154

Місцевий.

155

Знущання з самого себе

156

З чемності.

157

Жертви.

158

Тарок — назва гри в карти.

159

Пенсіонер.

160

Тут: психіка.

161

Це було б занадто добре.

162

Ванною.

163

Холостяцьку кімнату.

164

Паралельним (з пол.).

165

Незаборгованими іпотечними книгами.

СЕСТРИ РІЧИНСЬКІ

КНИГА ДРУГА

Частина друга

Отець Ілакович мав звичку після сніданку гуляти з годину по вишутрованих стежках саду, особливо у весняну пору. Для цього спеціально велів вимостити стежки, щоб можна прогулюватися у дощові ранки, коли повітря після нічних громовиць пахне

озоном, а на листках дерев ще звисають краплини дощу.

Була це пора роздумів. Спокійна розмова з самим собою. Час відповідей на питання, що мучили з ночі. Година вирішень важливих службових і родинних справ.

Відколи пам'ятає себе дорослим, завжди остаточні рішення приймав зранку. Сьогодні теж став перед питанням, якого не зміг звечора вирішити, і чи й впорається з ним тепер.

Вчорашня розмова з церковним старшим братом і його помічником зіграла йому сон з повік. Заснув аж над ранок. Після безсонної ночі, наче після кавалерської випивки у молодості.

Не почувався на силах зайнятися відразу справою, яка не давала йому спокою. Заставив себе, як заставляють хворого, випити чашку бульйону, вдихнути кілька разів вранішнього чистого повітря та помилуватися краєвидом, що простилася від порога ген аж до синіх обрисів Карпат.

Узбіччям горба виляса серпантиною алея аж до самого потічка, обсаджена обабіч кущами дорідної щепленої порічки, яка щорічно поповнювала пивниці Ілаковичів кількома сотнями літрів добротного домашнього вина.

Все узгір'я було амфітеатром засаджене яблунями. Понащеплював їх друг отця Сидора, аматор-садівник, теж священик.

Отець Ілакович не пам'ятав уже всіх назв. Багато дерев з часом для зручності отримали свійські, простіші назви, як-от: "яблука до другої богородиці", чи груші "до святого Іллі", а чи "по святім Іллі", але деякі їхні старі названня отець Сидір просто не хотів забувати.

Ось невеличка, саме проти ганку, приземиста яблуня родить "біловинки" — білі, дуже сочисті яблука. Через надмірну соковитість не надаються вони на сушню, ні на мармелад-пасту, зате для виробу вина — незаступні.

Великі, кислі, легкі до розварювання "боцмани" саме через ці свої прикмети були закріплені за кухнею. Струнка, схожа здалека на грушу яблуня на першому закруті серпантини родить солодкі, алебастрово-білі яблука, які, дозрівши, деренчать всередині зернятками. Звідціль і назва — "дренчівки". "Цеглівки" — терпкаві на смак — милували око своєю мальовничістю. Один бік яблука був салатого кольору, а другий цегляно-червоний. Отець Ілакович мав сентимент до цієї яблуньки ще й за її врівноважений характер. Родила щорічно хоч і не дуже рясно, зате певно. Чого не можна було сказати про "циганки", "мазурки", "кармазинки" чи "медінки", які фактично родили через рік. Швейцарський спосіб обривати надто рясний цвіт до зав'язі і в той спосіб регулювати урожай вважав він протиприродним. Асоціювалося це в його уяві з модерними течіями свідомого материнства, проти якого суворо виступає церква.

А ось наприкінці третього ярусу "ячмінка", якої плоди справді дозрівають в одній порі з ячменем.

Стояв на останній приступці веранди, подавшись усім корпусом допереду, начеб ішов. І раптом зупинився, аби полюбуватися, як улискуються до сонця ще не дозрілі, ще не наліті повністю, ще майже однакового зеленкувато-жовтого кольору плоди

поміж мохнато-срібного листя яблуньок.

"Те, що дерева озеленюються щовесни, ще не означає, буцім вони не старіють", — спробував знічев'я пофілософствувати.

Декоративні, думав далі про дерева, о кожній порі року. За винятком короткої несприятливої часини восени поміж снігом і головіттям та паралельної пори напровесні перед напучнявінням бруньок.

"Влітку милують наше око квітням і зеленню, а взимі чіткістю рисунка. Живопис і графіка".

Коли до війни обняв парафію у Вільхівцях, то стара резиденція містилася у протилежному кінці, коло самого підніжжя горба. Його це був помисл побудувати нові парафіяльні будинки на самому чубку гори, а заїзд на плебанію прокласти через громадську толоку, використавши узбіччя під сад.

Була це смілива затія в розумінні витрати робочої сили і фінансів, тим паче, що село, надшарпане воєнними діями, само ледве клигало. Все ж таки спокійною, в тактовному тоні витриманою намовою вдалося йому переконати церковних братів, а через них і громаду в доцільності свого плану.

Берег потоку густо обсаджений підстриженим буком на кшталт живоплоту, а смуга за ним — молоденькими анемічними щепами. Отець Ілакович недолюблював цього місця. Глибоко в душі чекав, коли надійде така повінь, як у двадцять восьмим році, та змете все разом з корінням.

Були то невістчині плантації, які толерував з неприхильною нейтральністю. Не переносив синові саме за ті прикмети, яких бракувало його синові: заповзятливість, невичерпна енергія, цілеспрямованість, імперативний тон і нігілістичне ставлення до будь-яких громадських проявів.

Окрім того, мав підозру, що вона зневажає не одного свого чоловіка, але й тих, що привели на світ такого тюхтія (в її очах!).

Колись випадково зачув, як безапеляційно видавала вона наказа наймитові у господарській справі, яка ще донедавна була єдиною в його компетенції. Дізнав тоді прикрого враження, що запопадлива невістка вже за життя буде йому гробівець. Це неприємне відчуття поверталось до нього знову й знову. Коли Славко став юначити, батько, дивлячись на його тоді ще досить сильну будову тіла, забавлявся думками, ніби розкладанням пасьянсів, яку невістку судить йому доля. Не мав дочки і тому був заздалегідь прихильно настроєний до чужої дитини, що увійде в його дім. Вважав, що ласкою, тактом, на якому ніколи не збувало Ілаковичам, заскарбить собі серце синові. Та і в найгіршому варіанті допущень не уявляв собі, щоб його синова могла бути таким стороннім тілом у їхній родині. Ех, воліє не думати про це!

А як улискується баня на церкві, справді начеб із срібла викута! Нова церква у Вільхівцях — теж діло його ума. Застав тут церкву дерев'яну, похилу, спорохнявілу й згрибнілу. Завжди, було, нагадував паламареві, щоб не жалів ладану до кадильніці, аби вбити той труп'ячий задух. Скінчивши з парафіяльними будинками, не подумав про передишку для парафіян і взявся за будову нової церкви.

Згодом сам визнав це за свою тактичну помилку. Треба було починати будівництво не від парафіяльних будинків, а, власне, від божого храму. Був приготований на опір з боку своїх парафіян, особливо тих, що поверталися з російського полону, але, на щастя, його побоювання виявилися даремними.

Двоє з-поміж "полонених", що пробували підбунтовувати село проти "попа", мали замало авторитету в громаді. Були це не газди на своїм, а халупники-приблуди, чи, як говорили на Нашівщині, "прибеги".

Отець Ілакович мав свій підхід до простолюддя. Невмісне це порівняння в устах слуги божого, але був переконаний, що з простими людьми треба поводитися, як з породистими, призначеними для дресури собаками: рішуче вимагати, але без лайки і застрашування, а вже, боронь боже, без бійки.

Отець Сидір ніколи, навіть у хвилини найбільшої іритації, не дозволяв собі відізватися грубо до мужика, бо держався принципу, що, принижуючи хлопа, уймаємо тим і власного авторитету.

Найбільше, що дозволяв собі по відношенні до парафіян, — це батьківський докір: "А, ти такий? Ніколи був би не сподівався цього по тобі".

Не мав звичаю звертатися на "ти" до старших людей, хоч і не заходив з ними у панібратство. Не бував, як інші священники, наприклад, отець Михайло Річинський, у селян на хрестинах, весіллях чи поминках, вимовляючись хворим шлунком. Та й уважав за непристойність для душпастиря перед очима в пастви пакувати страву у роззявлений рот. На думку отця Ілаковича, таку фізіологічну потребу, як їжа, можна полагоджувати тільки серед рівних собі. Звідціль, мабуть, і старовинний патриційський звичай уважати запросини до трапези за доказ вирізнення.

Ніколи не приймав селян у кухні, як дозволяли собі на цю вільність чимало його колег, але й не запрошував, навіть найшанованіших, до покоїв, чим теж останнім часом став грішити дехто з священників.

Для полагодження службових справ мав отець Сидір офіційне місце, так звану канцелярію, манюсінський покійчик, де містилися метрикальні книги і вільний столик для треб.

Старався, по змозі, не встрявати у їхні міжусобиці. По якій стороні не станув би, то завжди противна буде мати до нього уразу.

Коли у зв'язку з революцією в Росії, а головне — з походом Будьонного на Галичину, почалися заворушення по селах, то отець Сидір Ілакович один з перших додумався примінити до політики фізичне правило: кожній дії відповідає протидія.

У відповідь на діяльність большевицьких агентів отець Ілакович став ревним пропагатором католицьких видань. Перебіг дорого, як любив чванитися, на півхвилини раніше всяким лівим видавництвом. Защепив своїх парафіян антибольшевицькою вакциною і — мав у селі спокій.

Але спокій матимеш тільки тоді, як уміло його підтримуватимеш. Отець Ілакович не шкодував для цього ні зусиль, ні вміння.

Вважав нижче своєї гідності заходити в дискусії з усякими комунізуєчими. Всі їхні

аргументи відкидав апріорі одним залізним контраргументом: католицька церква, незважаючи на жорстокі переслідування, протривала віки, а всі оті новітні гасла народжуються, спалахують і гинуть, наче бенгальські вогні.

Безперечно, в його добрих взаємовідносинах з селом важив і той фактор, що отець Ілакович був поміркований у потребах. Фінансові питання з парафіянами вирішував сам безпосередньо, не втягуючи в них дружини, як дехто з його сусідів, і — головне — поджентльменськи.

Не скиглив перед мужиком, як, наприклад, кузен Михайло: "Що твоя ласка, братчику", — але й не визначував тарифи, як отець Свійко. Прагнув перш за все промовити хлопві до амбіції: "Дай за похорон стільки, скільки варта твоя покійна мама (чи тато)", — а молодому при протоколі казав: "За шлюб даси стільки, на скільки ти оцінюєш свою наречену".

Роками маневрував отак, і було все гаразд. Так, мав спокій до вчорашнього дня.

Вчора — нерадо, але немає іншого виходу, повертається думками до вчорашньої прикрої пригоди — покликав до себе старшого брата і свого поплічника Петрика, щоб довести до його відома, що після жнив треба переставити пекарську піч, а заодно і відремонтувати спіжарню[1]. Пекарська піч не така ще стара, але клали її якимсь новітнім способом — плитки каміння всуміш з цеглою, — і вона нагло розсипалася, мов піскова гора.

Петрик (не міг його отець Ілакович намовити, аби обтинав коротко волосся) вислухав претензії свого пароха, подумав, пригладив і без того липке, довге, по плечі, волосся, обтер сухі губи і, нарешті, сказав:

— Воно-то треба... лише я на те щось дуже сумний, прошу отця.

Ілакович подумав, що він має на думці розгاردіяти, який унесе з собою задуманий ремонт, знаючи, як їмосць перестерігають порядків.

— Я попрошу їмосць, щоб на той час виїхали трохи до Нашого до родини.

— Та то може бути. Треба часом і родину провідати, ая. Але я не до цього.

— А до чого, Петрику?

— Та-бо, прошу отця, не знаю, як сказати.

Ілакович зацікавився базіканням поплічника, якому дотепер не придавав жодного значення:

— Ви знаєте щось, чого не знаєте, як мені сказати? Це мене глибоко засмучує, Петрику.

Слова докору подіяли. Темна краска на поморщенім лиці Петрика розлилася аж поза вуха.

— Тяжко мені говорити це єгомосцеві, — нагнувся, щоб поцілувати руку парохів, але отець Ілакович сховав її в кишеню реверенди.

— Не треба. Слухаю вас, Петрику. Цікавий я знати, що ви маєте своєму душпастиреві таке сказати, що не може вам крізь горло пролізти.

— Ой не може, прошу єгомосця...

— Але-бо й я, — знетерпелився отець Сидір, — теж не можу того силою вам з

горла виривати. Не можете, то не говоріть. Ми з вами не на суді.

Рішучий тон зробив своє.

Петрик зігнувся, заглянув по-собачому в обличчя своєму парохіві і простогнав:

— Не гнівайтеся на мене, єгомосценьку, і людям не майте за зле, але громада не береться ремонтувати резиденції.

— Цікаво, — отець Ілакович подумав, що в гру входить якийсь забобон, — що там знову нового?

— Вони кажуть, — я переказую те, що вони кажуть, — що то ніби гріхом лляти воду у криницю.

— Хто це вони, Петрику? — спитав, не зовсім розуміючи, про що йдеться їм.

— Громада, прошу єгомосця.

— Як то розуміти? Ми з вами теж громада, але ж ми з вами так не думаємо.

— Всі так кажуть.

— Всі зразу... цілим селом? Ей, Петрику, щось воно не так. Якби так уся громада зразу заговорила в один голос то знявся б такий рейвах, що аж на резиденцію було чути, а я це чую вперше від вас. Я вас щось не зрозумів... Виходить, що громада не хоче ремонтувати парафіяльні будинки, так?

— Та ніби так.

— Добре, а тепер скажіть мені, Петрику, але по щирості, без крутіства, хто... хто такий мудрий, що виступив проти прадідівських звичаїв?

Петрик знову погладив свої косми.

— Не можу акурат сказати, прошу єгомосця, бо говорили всі... Присяй-бо. Гегекали, як гуси. Казали: "І так податки давлять, то вже несила", — так казали. Я ж єгомосцеві неправди не говорив би: не можна ще й такого тягара брати на свої плечі.

— Можете йти собі, Петрику.

Не міг довше переносити біля себе невірною поплічника. Воістину мав би більше поваги до цього холуя, коли б відкрито заявив, що і він, довірений, зрадив свого душпастиря і перейшов у табір безбожників.

Ілакович мав на кінчику язика слова святого Луки: "Не можете служити богові й мамоні", — але не висказав їх, згадавши іншу цитату святого письма: "Не кидайте перли поміж свиней".

Двадцять років виховував своє стадо, а виховання, як виявилось, не встояло перед натурою, яку успадкували мужики від своїх підлих предків.

Не раз у дискусії з сином, який захлинався від захоплення всім новим, що творилося в Німеччині та Італії, зокрема всім, що стосувалося виховання фашистської молоді, виступав проти расистських концепцій штучного створення надлюдини, але після сьогоднішнього інциденту з Петриком Ілакович готов був погодитися з Славком, що піднести морально і фізично народ можна тільки численністю дітей, спадково найкращих, та малодітністю чи бездітністю спадково менше вартних.

— Єресь, — промовив уголос, злякавшись власних думок. — Зачекайте, Петрику, — відкликав старшого брата з-під хвіртки, — передайте тій громаді, що резиденція,

господарські будинки, оцей сад, що бачите, належить не мені, а громаді, хоч сад, як пам'ятаєте, я сам садив. Це не моя власність. Завтра я помру, то їмосць не зможуть цього будинку ні винаймати, ні продати. Це саме можна сказати про сад і поле. Все це — громадське і церковне. Я тут тимчасовий квартирант. То з якої рації я маю ремонтувати чужий будинок? Буде з мене того, що на не своєму ґрунті розвів ось який сад...

— Та чи я їм таке не говорив, прошу єгомосця? Отими самими словами. Як би мені єгомосць їх з губи виймили, — але, зміркувавши, що воно, можливо, нечемно виглядало б, щоб отець парох виймали слова з його мужицького рота, злагіднив картину, — от як би отець у мене позичили...

— А що вони на те?

— Вони сказали... Я знаю, що воно не так, але я передаю їхні слова... вони сказали, що отець і так комірне не платять, а печі потріскалися не самі від себе, а від того, що в них занадто гайцувалося.

— Не плачу комірне, кажете?

— Ще казали, прошу єгомосця, що навіть у святім письмі стоїть, щоб не відбирати хліба у дітей і не кидати...

— Досить, Петрику. Ідіть з богом.

Пустившись кілька кроків вниз по доріжці, отець Сидір знову зупинився. Мав перед очима далеку перспективу карпатських верхів, що своїми білими шапками зливалися з небом, кручену блакитну стрічку ріки внизу, панораму з птичого льоту половини села з солом'яними всуміш з бляшаними блискучими покрівлями, симетричний зелений прямокутник цвинтаря, білий від сонця гостинець, і не містилося йому в голові, як могли так змінитися світосприймання його парафіян, коли у природі така статичність (хоч і відразу признав це слівце неправильним якраз по відношенню до природи). Но, скажемо для більшої ясності, такий статус кво.

"І що я міг би відповісти, коли б мене поспитали: "Як же ж ти, душпастир, прогледів процес революції, що відбулася у світогляді твоїх парафіян? Як це можливо?"

Можливо, — відповів би отець Сидір, — тому можливо, що досі не мав я підстав, тобто жодних зовнішніх познач, для тривоги чи хоч би підозри. У відвідуванні церкви фреквенція[2] не уменшувалася. Може, так можливо, трішки менше ревними стали (особливо молодь), коли йшлося про сповідь. На треби давали по-давньому, хоч коли критично віднестися до справи, то не зменшилася лише загальна сума, а фактично скупі до наруги датки бідноти покривалися щедрими жестами багатших газд. До розмови з Петриком не придав цьому моментові особливого значення, а тепер підніс його до проблеми: чому, звідки, яким робом?

Не видавалися б вони йому такими підлими, коли б раніше коли-небудь проявляли своє обурення, коли б не погоджувались з ним, вигукували, сперечалися, протестували чого-небудь, а так усе здавалось миром...

Аж раптом — така змова проти свого довголітнього душпастиря.

Ех, забув отець Сидір передати через їхнього парламентаря, що йому, парохіві

Вільхівців, не йдеться про грошовий видаток у цьому випадку, а про стабільність раз прийнятого порядку.

Що за тупі голови! Слухайте, ви, баранячі голови: часто, як самі бачите, їде поїзд порожняком. Ні кондуктор, ні машиніст, ні діжурний по вокзалу люди не без серця, але нікому з них і в голову не прийде взяти без квитка немічну людину чи маму з дитиною тому, що вони бідні. А тамтим теж на думку не збреше проситись під'їхати задармо, бо добре знають, що це протизаконно.

Яка з того моральна поука, мої парафіяни? Та така, що закон є закон, а коли б ви, прості мужики, знали латинь, то я сказав би вам: "Лекс дура, сед лекс"[3].

Розмова з Петриком зіпсувала Ілаковичу ніч. Згадав між іншим і те, як ще торік на тризні у Річинських давав іншим священикам рецепти від комуністичної зарази. Був серед них наче гірський мольфар[4], що тільки один знав таємницю, яка давала йому силу відвертати нещастя від його парафії.

Пустився повільним кроком по стежці (хоч який лагідний схил, а все-таки під гору підніматися буде йому важкувато), роздумуючи, як йому вийти з цього заплутаного становища без шкоди для власної гідності.

Відремонтувати на свій кошт пекарську піч і визнати себе переможеним? Але ж перед ким? Перед тією черню? Воювати з ними за таку, по суті, дрібницю — це погубити свій авторитет і підірвати до решти довір'я до себе як до душпастиря. Тим паче, що мужичія не зрозуміє основного: в цьому спорі не йдеться отцю Сидорові про грошовий видаток, а про принцип.

Відкласти цю справу, щоб час її вирішив, теж не можна, бо піч розвалиться і тоді він буде змушений алярмово ставити її за власний кошт. Як же бути?

Хіба — припливла на думку крайня остаточність — змінити парафію? Та відчув, що це неможливе для нього: таким дорогим, врослим у серце став йому цей клаптик землі.

Ніколи-ніколи не зміг би замінити цього саду на якусь пустелю, чи старі червосточені дерева, або на нікудишній молодняк. Якщо б взагалі могла бути мова про зміну, то тільки на місто.

Місто! Тротуар, електрика, ванна, кіно, а головне — інтелігентне товариство. Але хто заміняється з ним на місто, коли тепер кожний третій священик, використовуючи найрізноманітніші приводи, втікає з села. Один з отців, аби дістатись до Львова, вистарався навіть посвідки від психіатра для своєї дружини!

Майже тому тридцять років обіцяв Сидір своїй молодій дружині, що тимчасово поживуть на селі, а потім переїдуть до міста, де він займе місце катехита в котрійсь з середніх шкіл. Та бач, як воно затяглося, оте "тимчасово"...

З-за рогу плебанії показався листоноша. Власне кажучи, син листоноші. Батько привозив пошту з сусіднього села, а розносили її по селу діти: два хлопці і дівчина, — всі у шкільному віці, бо листоноша сам був неписьменний.

Резиденцію і школу, взагалі центр села, обслуговував середущий з листоношевого стада.

Хитрий гунцвот!

Пошту привіз старий ще вчора, але між Ілаковичем і листоношею була домовленість, що, крім газет, всяку іншу пошту доставлятиме він адресатові щойно вранці. Отець Ілакович так міркував: злі чи добрі новини, — вони однаково можуть розстроїти нерви і зіпсувати йому сон.

Тепер отець Сидір з непорозумінням держав у руках дві газети.

— А де лист?

— А письмів нема.

— А чому ти ще звечора не приніс газет?

Хлопчисько посміхнувся лукаво, опустивши очі:

— Тато не казали.

— Ага, тато. Но, добре. Іди під онту черешню і зірви собі трохи у пазуху ягід, тільки гілок не ламай!

Взяв "Волю Покуття" ("Єпархіальні вісті" прочитає пізніше), перебіг очима заголовки статей і відразу зрозумів, чому "тато не казали" приносити йому тієї газети звечора. Листоноша сам не міг дійти до такого висновку не лише через свою неписьменність, але й тому, що взагалі його голова не могла працювати в тому напрямі.

Виходить, десь на пошті були розмови про те, що то за птиця та нова газета. І хоч редакція іменувала ту газету демократичною, вже самі названня статей — "Єдиною лавою", "Злидні серед безробітних", "Хвиля страйків міських робітників зростає", "Трибуна сількорів" і, нарешті, на третій сторінці "Назадницька роль католицької церкви в історії українського народу" — дали достовірну рекомендацію газеті. Розуміється, почав з того, що найбільше його зачіпало, — з "Назадницької ролі католицької церкви в історії українського народу".

Популярним, під народний, стилем автор намагався доказати, що насильно накинена українському народові унія гальмувала його культурний і економічно-національний прогрес.

Отця Ілаковича вразив у цій статті перш за все той факт, що був це пасквіль на католицьке духовенство взагалі. Досі напади на священиків мали здебільша індивідуальний характер, і з ними легко було впоратися з двох причин: якщо названий священик ставав жертвою клевету, то це легко спростовували в будь-якому католицькому органі, ще й звинувачували автора клевету в брехливості; якщо (а бувало й таке) пасквіль, на жаль, відповідав правді, тоді злегка критикували даного священика у своїй пресі, підкреслюючи настирливо, що він — це той виняток, який потверджує правило.

Автор тільки що згаданій статті не бив по священиках, а по системі, по ідеології католицького світу — одне слово, по силі, на яку спирається чи не половина земної кулі.

Наприкінці автор все ж таки вдарився, так би мовити, в суб'єктивний локалізм і, як ілюстрацію для своїх тез, виставив особу станіславського єпископа.

Ніде правди діти, журналістська діяльність преосвященного давно вже стала

предметом іронічних коментарів не лише в атеїстичних колах. Крутий проримський курс разом з насильною латинізацією греко-католицької церкви виплекує ідеальне підґрунтя для всіляких антирелігійних, зокрема антикатолицьких концепцій серед недругів церкви. І хоч про відверто проримську політику станіславського єпископа ведеться останнім часом чимало непохвальних дискусій по газетах різних напрямків, де потягнення преосвященного відкрито кваліфікується як зрада традиціям української католицької церкви, проте єпископ не вгаває у своїй антинародній діяльності. В приступі нестримного підлабузництва до урядових чинників він у своїх політично-філософських роздумах дійшов до того, що назвав Польщу бичем божим, яким провидіння повеліло бити українців за їх провину, а жонатих католицьких священників порівняв дослівно до жеребців, биків і свиней.

І як же ж тут берегти авторитет української церкви, коли сам єпископ дискредитує її?

Було це наболіле питання для священничого стану всенької Станіславщини тим болючіше, що безнадійне. Одна смерть могла б покласти край шкідливій, треба широко визнати, діяльності єпископа. Та бог знає, що чинить, бо сказано у Матфія: "Не думайте, що я прийшов принести мир на землю. Я не прийшов принести мир, а меч".

Латинізація, міркує отець Ілакович, це стара болячка української церкви. Завжди українська церква була більмом в оці різних її непрошених та небажаних опікунів. Коли заглянемо в історію (а історію церкви отець Ілакович знав ліпше, ніж історію свого народу), то ще внук Данила Галицького старався про окрему митрополію для Галицько-Волинського князівства. Царгород не пішов йому на руку. Либонь, через чисто адміністративні клопоти царгородський патріарх не погодився на дві митрополії на Україні — у Києві і Львові. Щойно коли Польща загарбала галицьку землю, патріарх, з страху перед латинізацією української церкви, назначає на Львів окремого митрополита.

Король польський Ягайло скасовує галицьку митрополію. Відтоді галицька українська церква де-юре підлягає київському митрополитові, а де-факто управляє нею намісник київського митрополита, якого іменує латинський львівський архієпископ.

І так сто п'ятдесят років галицька українська церква була фактично без голови, бо київський митрополит зовсім відсахнувся від неї, а правила нею латинські архієпископи через своїх намісників. Помічники латинських єпископів і польського уряду не дбали нітрохи про розвій української православної церкви. Вони старалися хіба, щоб якомога більше витягнути з неї матеріальних користей. Українське духовенство, неосвічене, зубожіле, без прав і авторитету, скотилося до рівня простолюддя в побуті. Священники нерідко одружувались з простими, темними селянками, а діти їх, замість пнутися вище по ієрархічній драбинці, скочувалися вниз. Таке духовенство було часто предметом посміховища серед людей іншої віри.

Тому не дивниця, що українська інтелігенція і аристократія, соромлячись низького життєвого рівня своїх священників, масово стали переходити на латинський обряд. Та Ілаковичі, хоч були серед них і вельможі, залишилися вірними своїй українській церкві

і не покинули її в чорну годину. "Цей історичний факт не вадило б декому і пригадати", — подумав отець Ілакович, власне, не маючи нікого конкретного на оці.

Пробіг очима ще раз по газеті й спересердя вдарив нею об поруччя східців! Вони можуть писати, що їм до вподоби, оті невігласи в історії церкви, а історична правда залишиться правдою: унія набрала політичного звучання щойно тоді, коли Польща почала війну з Швецією, Росією і турками. Сама ідея унії — як учили колись отця Ілаковича ще в семінарії — зародилася з чисто економічних мотивів. Один з намісників патріарха, єпископ Терлецький, бажаючи набути собі популярності серед львівського міщанства й купецтва, звільнив багато церковних братств од залежності від українських єпископів, що нанесло великі матеріальні збитки українській православній церкві і підірвало її авторитет серед вірних. Отоді-то й зродилася ідея про унію, мовляв, папа римський нарешті зрівняє у правах і привілеях українську греко-католицьку церкву з римсько-католицьким костьолом.

Як показала дійсність, до рівноправності ніколи й не дійшло (та, мабуть, і не дійде), а в історії української церкви почалася кривава боротьба між з'єднаними (уніатами) і нез'єднаними (православними).

Проте, — веде далі свій монолог Сидір Ілакович, абстрагуючись від всього, — які таланти видав той період!

Іван Вишенський!

Сидір Ілакович і незчувся, як закинуло його в гімназійні часи, і він, уявивши себе на мить в гімназійному мундирку, з рукою, закладеною по-наполеонськи на грудях, почав декламувати:

На Афоні дзвони дзвонять...

— Татку, до кого татко говорять? — синів голос привів Ілаковича до дійсності. Мусив смішно виглядати в ролі декламатора на лоні природи.

— Згадалися мені давні часи. Прочитав з пам'яті фрагменти Івана Вишенського.

Славко скривився:

— Слимак! Відвічне слов'янське самобичування... бабрання у власній душі... таке характерне для нашої верхівки... Таткові подобається Іван Вишенський?

— Мені і Франко не подобається яко людина, але яко поетичний твір...

— З такими творами треба робити те, що Гітлер зробив з невивідною собі літературою.

Батько змовчав. Знав, що дискутувати з Славком марно.

Подивився на сина довгим поглядом. Так, цей хворобливо блідий, з орлиним носом (єдине, що взяв по матері) і з тупими нахабними очима молодий чоловік — це його син. Плід любові екстравагантної європейської панянки і галицького теолога.

Славко вважав себе вожаком крайньо націоналістично настроєної молоді Нашівщини, але чому мусив концентрувати в собі всі негативні риси своєї касти, такі, як заперечення будь-якого конструктивізму, погорда до праці, культ неохайності і грубіяництва, манія великості, ігнорування всіх усталених форм суспільного життя, кулачне право, сліпе наслідування закордонних взірців організацій (фашистських),

брутальність і терор від гнилих яєць до скритовбивчої кулі з-за рогу включно, — батько не зовсім розумів.

Становище отця Ілаковича як батька вожака ускладнював і той факт, що останнім часом преосвященний дуже категорично виступав проти націоналізму серед молоді. Його стаття "Божевільний націоналізм стоїть на перешкоді до uzдоровлення народу" була написана в далеко не салонному тоні. Націоналістів преосвященний обізвав фальшивими пароксами, комедіантами, замаскованими блазнями, вовками в овечій шкурі і т. д. "А гіршими від дикого звіра, — писав єпископ, — є батько або мати, які бачать гріхи своїх синів, а не впливають на них та не допомагають дітям своїм пірвати з ними".

Отець Ілакович перебував між двох сил: не міг виректися сина (хоч би з-за страху перед палюгами його однодумців), але й не смів допускати гніву преосвященного на нього, священика.

Щастя, що Славко скоро виавансував[5] до ролі вожака і тому був звільнений від чорної роботи, як, наприклад, поличкування[6] противника, биття шиб у приміщеннях ворожої партії, участь в акціях саботажу і терору. І тому, коли у пресі й значилися випадки хуліганства чи терору націоналістів Нашівщини, ніколи не фігурувало прізвище "Ілакович". Славко був наче той маршал, що й на бойовій лінії керував фронтом з безпечного сховку.

Єдине, чим на всякий випадок міг виправдати Славка в очах єпископа, — це те, що кінець кінцем діяльність націоналістів була зведена до боротьби з більшовизмом. Власне, не так проти Польщі (як меншої загрози, ба навіть союзника в майбутньому), а проти комунізму на західних, а в майбутньому на східних землях. Болюче принципове питання "Україна понад усе" чи "перш за все церква" можна буде при добрій волі обох сторін уладити, коли вже буде та самостійна українська держава.

І знову навинулася причіплива думка про невдалий оженок Славка. Бідна Наталя чекала внука з першого дня синового одруження. Нагадувала собою закохану дівчину, яка, вкинувши листа до скриньки, тієї ж хвилини чекає відповіді.

Проте внучок не спішився на світ. Звичайно, він міг і запізнитись, щоб зробити тим милішу несподіванку дідові й бабі, але на це якось не дуже заносилося.

Коли б той онук знав, як він бажаний був у родині не тільки дідові й бабі, але й батькові, який, згідно з теоретичними даними, мав уробляти з нього надлюдину. З різних записок, які Славко губив по книжках і столах, виходило, що він оженився на Орісі головне тому, що була це в його очах гідна партнерка для створення юберменша[7]. Його одруження нібито було більше підпорядковане расовій гігієні, ніж серцю. "Женити міцних і родити міцних". І що за злий жарт долі! Його син, що мріяв про надлюдину, не міг дати життя звичайному людському створінню.

Тепер, коли батьківство йому щораз менше загрожувало, Славко Ілакович знайшов теоретичне, наукове, так, наукове виправдання такого стану, використавши для його підтвердження і цитату з Сенеки: "Non est magnum sine микстура деменція"[8]. Мав велику вартість як особистість, а не як носій спадковості. Творчий дух роду Ілаковичів

на ньому, Славкові, закінчував свою мандрівку.

Все це сповняло батька глибокою турботою про сина-одинака.

І тепер була книга в руках Славка.

— Що ти читаєш?

Славко неохоче показав йому книгу в сірій оправі на німецькій мові Отто Шпенглера "Роки вирішення".

— Я не припускав, що ти аж так добре знаєш німецьку мову.

— Нею пише Гітлер свої твори. Чи цього досить для татка?

— Не читав я Гітлера творів...

Славко зламав губи у погірдливій усмішці:

— А хоч би й прочитав, що з того зрозумів би татко.

Ілакович зарожевівся.

— Тебе на світі не було, коли я читав "Фауста" в оригіналі.

— А, всі ви, австріяки, знаєте німецьку мову, а що з того? Я не це мав на увазі... Дух епохи... це не доходить до тата... ритм сьогоднішнього дня... та що я буду з татом про це говорити, коли для татка все це турецька грамота...

— Я до свого батька не ужив би такого порівняння.

— Е, то було колись, татку. Тепер між молодими й старими прірва не лише віку, але світогляду, відчуття сучасності... Ще ніколи не була така гостра колотнеча поколінь, як у наш час. Я прочитаю таткові один обзац у своєму перекладі. Прошу послухати. "Людина — це хижа звірюка. Завжди це буду повторювати. Всі праведники і соціалетики, що хочуть бути поза цим станом чи вийти поза нього, — це тільки хижаки з повибиваними зубами. Дивіться на них: вони заслабі, щоб читати книгу про війну, але збігаються на вулиці, коли станеться нещастя, щоб розбурхати свої нерви видом крові й зойками". Що татко на це?

— Дякую за поуку, — відповів сумно Ілакович-батько.

Отець Сидір вдав трохи ображеного, щоб приховати подив, що народжувався в нього до ерудиції сина. Для навчання хлопець не мав голови, зате скільки він тепер читає! І то переважно наукові книги, ба навіть німецькою мовою. Якщо Гітлер справді має навести новий порядок в Європі, розуміється, на Україні теж, то йому потрібно буде чимало послів та різних там аташе у всі країни світу. А хто з українців мав би займати ці посади, як не ті, що активно боролись за прискішення цієї історичної хвилини?

Славко слабенької комплекції. А яке це має значення для дипломата? На худорлявому краще лежатиме фрак, — посміхнувся мимохіть, забувши, що він не сам.

— Що таткові так весело? — грубо перервав пряжу його мрій Славко. — Хай тато, замість декламувати вірші, іде до мамці, з мамцею щось знову погано...

Серце шарпнулося в грудях у отця Ілаковича і стукнуло боляче двічі підряд. Спричинив це не так ляк за здоров'я дружини, як острах перед неприємними ускладненнями, що їх може принести хвороба в дім.

Сидір Ілакович був на тій стадії людського життя, коли чоловік прагне гармонії і

спокою. Мріяв про буття, яке можна б порівняти до плавання човником по спокійній поверхні озера. Вода сама несе його, а людині тільки й зусилля, що коли-не-коли плюснути веслом по воді, щоб надати човнові правильний напрям. А смерть, яку так влучно порівнюють у святих писаннях до пристані, мала б бути єдино переходом з тимчасового у вічний сон.

На батистових подушках у притіненім покою (фіранки, як видно, ще звечора не розсувалися) в нічному з численними рюшками каптанику лежала його дружина — Наталя.

Виснажена, з підкруженими очима, з блідими, кривими губами жінка нічим, дослівно нічим не нагадувала молоді, кістлявої, з орлиним носом і чорними іскристими очима, не гарної, але пікантної дівчини, з якою багато років тому познайомився Сидір Ілакович на станції в гірській місцевості.

Подружжя красеня Сидорка Ілаковича, теолога, з негарною світською панною Річинською, що навчалася в якомусь швейцарському пансіонаті, було сенсацією з одного і другого боку. Знайомі і родина молодого теолога дивувалися, як це він, такий вродливий, такий добре уложений, з такої родини, з таким поведженням у товаристві, з серцем голуба і личком херувима, дотепер не угледів собі пари серед попівських дочок. І найважливіше, що він побачив у тій кістлявій заграничній папузі (добре, що хоч не мавпі!). Її родина і знайомі теж не могли з дива вийти, що така світська, з такими широкими планами відносно майбутньої наукової кар'єри (натургешіхте), така урбаністична, така... така... європейська Натален закрутила собі голову галицьким попиком.

А сталося все так.

Гірська станційка, де чекали на поїзд група закордонних туристів і молодий теолог, оточена високими горами, мала вигляд денця коробочки.

Поїзд спізнявся (здається, розгулявся котрийсь з гірських потоків та підмив колії), і всі на пероні були тільки тим і зайняті, що зиркали на годинники та обчисляли хвилини затримки. Тоді одна з туристок, висока брюнетка, з рюкзаком на плечах і в незграбних бергштайгерах[9] на ногах, чистою українською мовою спитала Ілаковича, чи не знає він, коли точно повинен був приїхати поїзд.

Якраз знав. Дівчина подякувала йому за інформацію і пішла до своїх. Коли пришилося всідати у вагон, Сидір, випадково, як думав, знайшовся разом з іноземними туристами, що розмовляли поміж собою французькою і німецькою мовами навпереміну. Поки доїхали до Станіслава (їм треба було пересідати на львівський поїзд), Сидір мав уже її адресу з прізвищем, знайомим, зрештою, йому, і датою на побачення, чи то пак рандеву.

Пізніше призналася йому Наталя, що ще тоді на пероні сказала собі: або він, або ніхто.

Ясна річ, не докінчила своїх природничих студій в Цюріху і за три місяці була вже попадею.

Коли після бенкету і знайомства з широко розгалуженим родом Ілаковичів і

Річинських повіз молоду жінку на село, вона поставилася до свого нового життя, наче до забави. Ловила курчат, заносила їх у покої, стелила їм подушечки, не мігши досита налюбуватися їх найженим комічним пушком. Теляткові почепила голубу стрічку на шию. Казала собі приводити малих дітей з села, купала їх з служницею, потім частувала цукерками і бавилася у кіндергартен[10], подібний до тих, що їх бачила у Швейцарії.

По кількох місяцях мала досить тієї забави. Повернувшись одного дня з похорону, застав Ілакович дружину пригаслу (правда, було так, що п'ять днів не переставало цяпотіти з стріхи), маломовну та понуру. На його наполягання зізналася врешті, що має досить села.

Була це для Сидора така несподіванка, що потребував часу, щоб повірити тому, що почув.

А кіндергартен? А аптечка? А курятка? А манюні телятка, лошатка?

Досить! Досить! Досить болота, гною, холодного виходку, браку душі, відсутності інтелігентного товариства, опери, кіно, перукаря і т. д., і т. д.

Ще тієї самої ночі серед поцілунків обіцяв їй, що буде старатись чимхутчіш перебраться до міста. І так пройшло двадцять п'ять зим і двадцять п'ять здебільша сльотавих осеней, а в їхньому житті хіба те змінилося, що Ілакович тричі міняв сільські парафії.

— Що тобі, мамцю? — спитав притишеним голосом, хоч з першого погляду пізнав, що рвала.

— Знову щось з жолудком у мене не в порядку. Не повинна була я їсти на вечерю молодих огірків. Але новалія[11] завжди кортить, а тепер маю, — взяла чоловіка за руку.

Рука Сидора, ніби у сплячої людини, зберегла повну пасивність.

Наталя відчула це. Стиснула губи.

— Подай мені колонську воду, — попросила.

Звогчила руки, витерла ваткою лице.

— Орися дома? — спитала про невістку.

— Тобі Славко не казав? Учора пізно ввечері привела коня, а сьогодні вдосвіта поїхала мінятись з кимсь там чи продавати...

Наталя вже не слухала, що говорив чоловік. Дивилася на нього закоханим меланхолійним поглядом. Милувалася ним.

— Який ти гарний, — мовила поволі. — Може, ще кращий, як тоді, у Карпатах. Шкода, що невільно буде тобі вдруге женитися...

— Не говори дурниць, мамцю, — отець Сидір не міг з'ясувати для себе, чи йому більше жаль жінки, яка може померти, чи себе, що мусив би залишитися вдівцем до кінця свого життя. А взагалі такі натяки пригноблювали його і відбирали Ілаковичу добрий настрій на довгий час. І тому, не маючи попереднього наміру, сказав те, що хотів приховати від жінки, аби приберегти її нерви:

— Ти знаєш, мамцю, парафіяни відмовилися переставляти піч у кухні...

— Так, — звелася й сіла на ліжко. Без подушок виглядала ще страшніша. Припліскана від лежання голова (звичайно, причісуючись, підкладала собі пуклі з свого вичесаного волосся) і тонка, у шнурах жил шия робили її просто фізично неприємною для ока.

— А чому? Чому відмовляються?

Отець Сидір зарожевівся: соромно було йому признатися перед дружиною, що стадо відмовило у послуху пастиреві. Звалюючи на якусь причину, посторонні впливи, власне кажучи, вибілюючи своїх парафіян, путано переповів Наталі свою розмову з Петриком.

Вислухала її без обурення, з єхидною усмішечкою на губах.

— Я рада, що так вийшло.

— Ти рада? — готов був подумати, що маячить.

— Рада, ще раз кажу. Рада, що все ж таки я мала рацію. Я! — вона поплескала себе долонею по кістлявих грудях. — Я мала рацію, коли ціле життя ненавиділа їх! Ох, боже мий, як я їх ненавиділа! Коли б тільки міг уявити собі, як я їх ненавиділа!..

Вона була наче в екстазі. Палала вся. Де ділися її кволість і байдужість до всього довколишнього. Ілакович відчув до неї подив, подібний, що його маємо до стихійного пожару, коли гасимо і рівночасно милуємося ним.

— Ти... дружина священика... їмосць... мала стільки ненависті до моїх парафіян? А я був переконаний, що ти увійшла в роль... Ти ж ніколи, крім тієї однієї ночі, не скаржилася на свою долю...

— Га, увійшла в роль! Сміятися і плакати мені хочеться, коли таке чую від тебе. Все це, Сидоре, була одна комедія... Один великий драматичний театр... Я перш за все ненавиділа їх за те, що вони причисляються до того самого народу, що і я. Я ціле життя зневажала їх... за їх бідність... за ту безпросвітну галиційську нужду... за їх покірність... за оте шапкування перед кожною лянкою... за тупу примиренність з кожним нещастям... і... О, іроніє долі! Силою факту свого народження я належала до них.

Отець Сидір вухам своїм не довіряв. Звідкіль прийшло це до неї? А чи, може, було раніше, а вона його маскувала, як зрештою все своє духовне нутро? Взяв її такою усвідомленою чи набула ту освіту паралельно з Славком, поглинаючи тайком перед сином і чоловіком томища з бібліотеки націоналіста? Нічого поки що не розумів. Дав їй виговоритись. І на це не було ради. Вона говорила, говорила:

— То був мій народ. Моя нація, моя національність, якої я все життя соромилася перед чужинцями. Я ненавиділа ту цілу вашу Україну, через яку приходилося мені стільки разів червоніти! Коли мене запитували, хто я по національності... я соромилася признатися, що українка, бо майже не було випадку, щоб мене не запитали додатково: а що це за нація? Скільки вас? Вас іст дас? Кес кесе?[12] А де лежить ця ваша держава? Мені соромно було... мені щоки палали з стида признатися, що нас майже тридцять мільйонів, але ми не маємо своєї держави... ми під цісарем, ми під царем... ми служимо у своїй хаті... Але ти цього не розумієш... ти, що поза Віднем і Карлсбадом носа ніде не показував... ти не можеш зрозуміти цього пекучого сорому.

— Мамцю! Ти все ж таки несправедлива. Я тільки що відтворив у пам'яті уривки з Івана Вишенського... Що за краса! Що за сила! Геніально, мамцю, але ти, певно, не знаєш цього твору...

— Ах, облиш! Лиши мене, прошу тебе, з вашими геніальними Шевченком, Франком і Лесею Українкою... А хто їх за кордоном знає? Хто чував про них? Хто там знає нашу мову, щоб я могла, як це робить француз, німець чи англієць, прочитати їм їх твори в оригіналі? Коли в товаристві не раз читали в оригіналі Шеллі, Байрона, Шіллера чи Верлена, то ніхто й признатись не посмів, що не розуміє мови, на якій написані твори тих письменників... А кому прийшло б хоч на думку почуватися ніяково від того, що він не знає української мови? Мова... але, крім літератури, є ще живопис... музика... Хто знає наших художників? Де їх картини по світових музеях?

— Дозволь мені перебити тебе, мамцю. У Луврі є картина українського художника Їжакевича.

— О боже, на тридцять мільйонів народу одна картина в одному світовому музеї! Та це хіба не сміх, а ти ще гордишся тим... А де ваша музика? Ви всюди кричите про себе, що ви дуже музикальні... Де ваші Бетховени, Шопени, Римські-Корсакови?

— Почекай, мамцю, коли вже на те пішло, то Чайковський українського походження.

— Гоголя батько теж був українець, а син не захотів ним бути, і я його розумію. Я його прекрасно розумію.

— Мамцю, не хвилюйся так, бо це може тобі зашкодити... Я хочу тобі пригадати, що не такі ми вже й бідні духом. Мелодійність української пісні відома на цілий світ, а українська мова на третьому місці по милозвучності... Ти зовсім наче не з нашої планети...

— Знаю... знаю... ви співучі... ви танцюючі, але не для себе. Все це тільки напоказ для сусідів... а для себе маєте пресумні думи... геній вашого народу розтрачується на те, щоб подобатись чужинцям, щоб десь хтось похвалив вас... Блазні — от хто ви! Співами й танцями ви робите політику, бо не маєте чим іншим... Для пропаганди української справи будете гопака витинати, а для себе дома маєте Україну з терновим вінком і кайданами на руках. Вашої відваги вистачає якраз для того, щоб повісити на стінах рушники з революційним вишиваним гаслом: "Борітеся — поборете".

— Що з тобою, мамцю! Я тебе не впізнаю!

— Не пізнаєш? А як же ж ти можеш мене пізнавати, коли ти мене ніколи не знав?

— Так, я тебе не знав... Але почекай, почекай, — потер за звичкою хребтом долоні своє породисте підборіддя, — а як же ж я прожив стільки років з людиною, якої не знав?

Стало йому лячно. Такий вибух може бути останнім спалахом енергії перед смертю. Натален буде вмирати. Тепер уже не сумнівався щодо цього. Підсвідомо втягнув носом повітря: поміж пахощі одеколону виразно просотувався трупний запах живої ще людини. Як сповідник знав добре цей зловісний запах. Так. Кінець. Такий несподіваний. Наталка Річинська вдруге показала свій характер. Що за сила волі, що за

нелюдська завзятість стільки років вміло грати роль провінціальної (овшім, овшім) їмосці поруч з такими мислями, з такими поривами в душі!

Раптом начеб хто взяв за руку і з темної кімнати повів на сонцем залиту веранду: а чого ж дивуватися? Таж вона з роду Річинських! Не міг зміркувати, чим це пояснити, що мати і син, такі різні по натурі, такі чужі собі в житті, в цих питаннях думали застрашаюче однаково. Яким робом пояснити цей процес? Прийшло Ілаковичу на думку словечко, що ним залюбки грався Славко, — "євгеніка". Чи має вона тут якийсь вплив?

Може, справді Натален зробила помилку у своїм житті, що вийшла заміж за українця, та ще попа?

Була б одружилася з німецьким чи французьким швейцарцем, і не терпіла б ні вона, ні її діти почуття меншовартості.

Яку фатальну помилку вчинили ви, пані Наталко.

А злий дух, що штовхає людину в гординю, підшепнув йому облесно: а де ж вона знайшла б серед тих голоколінників красеня, рівного тобі, Сидоре?

— Сидоре, прошу, скоренько іди принеси мені води... тільки не дай боже настояної. Хай дівка викрутить свіжої з криниці.

Коли через кілька хвилин увійшов з водою на підносі, кваскуватий запах у кімнаті і змучені очі Наталі сказали йому, що вона знову рвала. Напилася води, прополіскуючи незаметно нею рот. Лежала спокійно, як нерухомий предмет. Після вибуху енергії наступила реакція — повна апатія.

— Сидоре, як мене не стане, то не відпускай Славка від себе... Вона закліє його... Бідна моя дитина.

— Не говори дурниць, мамцю. В тебе просто нерви. Може, все ж таки поїдемо до лікаря. Міг би і Філько оглянути тебе.

Схопила його за руку, стиснула сильно і примусила заглянути собі у вічі:

— Дорогий мій, я боюся лікаря. Боюся... почути правду. Не гнівайся, Сидоре, що зіпсую тобі настрій, але якби що до чого, то пам'ятай, коханий, що я не хочу лежати серед мужиків. Лише у Львові на Личаківському. У родинній гробниці Альфреда Річинського.

— Я ж просив тебе, мамцю, бути розсудливою і не говорити дурниць. Ти, певно, й уночі погано спала. Хай Славко побуде біля тебе, а я поїду у Наше.

— По лікаря? — жах зробив її очі непритомними.

— Не лякайся, дорога. Без твоєї згоди лікар не переступить порога нашого дому. Не по лікаря, хоч, може, і пораджуся у Філька, але не це головне. Мені треба до староства. Дай я поцілую тебе в чолко, — ледь черкнув губами чола, потім руки. Вийшов навшпиньках з кімнати, хоч дружина не збиралася засинати.

О господи, якщо воля твоя, щоб забрати її в мене, то не зволікай. Не продовжуй мук її і нам. Гуманність лікаря стає варварством там, де безнадійно хвору людину у муках підтримують всілякими способами при житті! Що за антигуманістична етика, на яку так полюбляють зсилатися панове ескулапи! Найвища гуманність — спокій людині, хоч

би за ціну вічного...

Минаючи передпокій, заглянув мигцем у дзеркало. І знову сатана виріс йому з-за плеча: "А ти ще нічого собі, Сидорку. Не буде тобі відбою від молодиць, як господь покличуть їмосць до себе..."

— Тьфу, — сплюнув з щирою огидою.

Сатана відбіг від нього, ніби від свяченої води, закрутив хвоста бубликом і знову скочив йому на плече, щоб шепнути до вуха: "А преосвященний довго не потягнуть. У них склероз мозку. Один інсульт — і по них. А чия ж серед безженних чи повдовілих священиків більш відповідна кандидатура, Сидорку, як не твоя? Як то: "Бог дав, бог узяв". А що, коли переставити слова? То як вийде? "Бог узяв, бог дав". А врешті кому, як не потомкові Ілаковичів, українських вельмож, що во врем'я люте не покинули української церкви і не перейшли на латинський обряд, належала б ця висока честь".

На хвилину, яка була чи не була, уявив собі єпископську митру на своїй голові. О, не посоромив би високого свячення!

Що ж, жінка за єпископську митру? Згода.

"Щезни та пропади!" — отець Ілакович сотворив у повітрі хреста і вийшов на веранду гукнути на сина.

Голова йому закрутилася так, що мусив схопитися за поруччя.

У старостві на посаді референта від справ політичних працював колишній товариш Ілаковича ще з гімназії Евзебій Квасниця. Батько його, податковий службовець, був з поцтивих[13] русинів, а мама — польська шовіністка, так що вже в осььмому класі Зибцьо підписувався "Квасьніцкі". Шляхи їхні розійшлися після закінчення гімназії. Не бачилися вони близько тридцяти років, коли три роки тому Квасницького призначено референтом від справ політичних при нашівському старостві.

Ясна річ, обидва панове спершу не впізнали один одного, а згодом, переконавшись взаємно в тому, що вони є власне вони, тактовно врахували дію часу і заговорили на "ви". Тим самим при першій зустрічі був визначений характер їх взаємовідносин: чемно, але здалека. Проте скоро обидва вони, хоч і кожний по-своєму, зрозуміли, що з минулим не так легко розквітуватись. Не змогли стати собі заново зовсім чужими. Розуміли, що від тих давніх залишилося їм право на деяку інтимність, яке вони поки що тримали в запасі, лише зрідка або дуже скупко користуючись ним.

Для Ілаковича Зибцьо був своєю людиною у старостві. Отець Сидір не робив секрету з того, що референт від справ політичних у старостві — його колишній товариш по гімназії. Це дозволяло йому заходити до кабінету Квасниці без того, щоб стягати на себе будь-яке негарне підозріння. Для Ілаковича Квасниця, чи то пак Квасьніцкі, був першоджерелом всяких політичних концепцій урядового табору.

— А, прошу, прошу, заходьте, отче каноніку. Чим можу служити? Чому завдячую візит шановного ксьондза?

Цікаво, що обидва панове колись у юності були однакові ростом і статурою. Тепер Зибцьо розтовстів і, розплившись вшир, наче змалів, а Ілакович зберіг давню свою стрункість і підтягнутість.

Ілакович не був настроєний для жарту.

— Мені треба з вами серйозно поговорити.

— Що трапилося знову? — відразу змінив тон і поставу референт.

— Для вас нічого нового, — витягнув Ілакович з бічної кишені рясни зім'ятий перший номер "Волі Покуття". — Ви, думаю, читали...

— Аякже ж. Я ж візував.

— І дозволили, пропустили таку наклепницьку статтю на католицьку церкву? Ви — католик і політичний діяч?

Зибцьо весь час притакливо кивав головою. Погоджувався з отцем Сидором чи кепкував собі з нього?

— Я чекаю вияснення, а ви притакуєте мені. Як це розуміти?

Зибцьо почастував гостя цигаркою.

— Ах, коханий мій ксьондзе каноніку. Пригадує собі ксьондз, як у сьомому, а може, в шостому класі я не вмів зробити вправи на турніку, а Сидорко Ілакович виконував її блискуче? Як я, пся крев, завидував тобі тоді! А учитель гімнастики ще підлив оливи до вогню: "Бери приклад, учись в Ілаковича".

— Що ви хочете тепер цим сказати?

— Хочу повторити слова покійного нашого вчителя, тільки у переставленому порядку: "Сидорку, вчися у Зибця".

— Я перепрошую, але я не зовсім розумію цієї... алегорії. Я все ще про статтю в цій газеті. Ви ж знаєте: "Верба флягунт, скріпта манент"[14]. Ви краще від мене знаєте, які тепер напружені відносини між українцями і поляками... На жаль, усі спроби доброї волі до примирення, всі концепції згоди і порозуміння лопнули. І католицька віра — це єдиний сьогодні мостик, що може злучити наші народи. Тому підривати той мостик, я вважаю, — це каригідна, антидержавна, коли хочете, робота. Не міститься мені в голові, пане референте, як ви могли пропустити такий пасквіль на католицьку церкву, яка становить муровану опору всієї держави, — я не знаю, як це розцінювати... Я просто зовсім нічого не розумію.

Квасьніцкі далі притакував головою за кожною фразою Ілаковича.

— Найперше, Сидорку, ти помиляєшся, друже, прошу пробачення за фамільярність. Так, прошу ксьондза. Ксьондз глибоко помиляється, коли вважає, що непорозуміння між українцями і поляками поглиблюються. Коли б так було, то було б ще добре. Я зараз дам докази ксьондзу канонікові на протилежне, — він підняв шторку стінної шафи і, не шукаючи довго, під означеним шифром вийняв клаптик надрукованого паперу. — Прошу, хай ксьондз прочитає, — подав Ілаковичу нелегальну комуністичну листівку, вказавши місце пальцем. — "Ми, українські селяни, солідаризуємося з страйками, які вибухають на території всієї Польщі, бо боротьба польських селян — це наша боротьба". От ксьондзові і "прірва" між поляками і українцями. Будемо відверті, Сидорку, ти приїхав до мене стривожений не так загрозою католицькій церкві, як власним інтересам. ("Звідки він знає?") А я мушу стояти на сторожі державних інтересів.

— Я розумію. Але у твоїм випадку державні інтереси і твої утотожуються. Не стане Польщі такої, як вона тепер, не буде і тебе на цьому місці.

— Слічне![15] Може й такої посади не бути, але поляком я залишуся сьак чи так. Я на своїй землі.

— Як то? — знервувався Ілакович. — Як то? Станіславщина — це польська земля?

— А ксьондз канонік не знали про це? Це мені подобається! Це майже гумористика! Тоді я дозволю нагадати ксьондзу, що ще з 1340 року поляки огнем і мечем завоювали ці землі. Але що це я, правник[16], маю вчити історії ксьондза. Та, повертаючи до попереднього, я вважаю, що на моїй польській землі завжди знайдеться місце і праця для поляка, незалежно від суспільного і державного ладу країни...

— Таж ваш батько був українцем, Квасниця!

— Ксьондз наївний, як новородок. Ніколи пан Квасниця не був українцем. Був собі поцтивим русином, прошу ксьондза. А це колосальна різниця. Але я, цвішен унс гезагт[17], не думав, що ксьондз так перечулені на національній точці... Куди вже дальше йти, проше ксьондза, вчора, вчора на загальних зборах державних і магістрацьких службовців Нашого — ксьондз розуміє, — в мене під боком, була прийнята резолюція, в якій сказано буквально таке: "Теперішнє зниження голодної зарплати широких мас (службовці Нашого — широкі маси! — чують ксьондз?) показує, що зрівноважити бюджет хочуть коштами тих мас". І що мені робити з власними службовцями? Що ти, Сидорку, зробив би на моїм місці? Звільнити поголовно з роботи чи задобрити їх... поголовними подарунками? І що найсумніше, що в тій масі, яка виступає проти власного уряду, всього... сім процентів русинів, перепрошую, українців... А про скандал на зустрічі посла з виборцями у Вишні, гадаю, ксьондз добре поінформований. Небувалий, безпрецедентний у моєму повіті випадок, щоб виступ ундівського посла закінчився... з волі маси, антидержавними резолюціями. Або, прошу, такий діаманцік[18], — він вийняв із сховку синій папірець і став читати польською мовою: — "Коли кажуть тобі "польський Львів" — це значить, що ти повинен ненавидіти робітника українця і єврея, з якими тебе з'єднує спільна боротьба за хліб і працю, що мушиш боронити польську окупацію на землях українського народу, це значить, що маєш допомагати повалити владу пролетаріату на Радянській Україні. Чи національне пригнічення українських мас дає тобі хліб і працю, дає тобі свободу? Ні. Зміцнює твою неволю. Польський пролетаріат не може визволитись без одночасного визволення з-під ярма окупації поневолених народів". Як це подобається ксьондзу? Це вже не ваші, а наші комуністи домагаються, щоб признати Львів українським. Хоч яко батько фюрера нашівських націоналістів... Як же ж там мається пан Славек? Бачив я якось вашу невістку. Окладкувата кубіта. Імпозантна!

— Пане референте, — Ілакович порожевів аж до вух, — я не прийшов сюди слухати похвал на свою невістку. Я прошу відповісти мені на моє запитання: як мені розуміти факт, що ви пропустили таку антикатолицьку статтю? І взагалі, що це має означати? Новий курс у політиці? Кокетування з лівими?

— А якщо я відповім ксьондзу, що цього вимагає вища державна рація, то ксьондз

задовольнитися такою відповіддю?

— Змушу, — Ілакович був ображений, розчарований і — нове відчуття — сповнений тривожної непевності. Залишив кабінет референта, заледве попрощавшись з його господарем.

У коридорі отець Ілакович ніс у ніс зіткнувся з маклером Суліманом, який теж мав справу до референта від справ політичних.

— Ов, і отець канонік тут, — нахабно посміхнувся (а тон, а тон який!) Суліман, перший простягаючи Ілаковичу свою мавпячо довгу руку.

Коридорчик, в якому вони стали, був такий вузький і похмурий, що Ілакович не міг утриматися від маклера на належній дистанції і змірити поглядом нахабу від ніг до голови так, як він на це заслугував. Що за безпардонність! Що за нечуване зухвальство! Проте, наче ведений чужою волею, отець Сидір простягає назустріч свою руку, яку Суліман, за єврейською звичкою, тисне досить недбало.

— Я хочу сказати... щось я давненько не бачив отця каноніка. Перестали шановний отець заходити до...

До Ілаковича донеслося, начеб маклер вимовив: "До нас".

— Куди я не заходжу? — непорозуміло спитав Ілакович. Не міг знати, кого має на думці Суліман під тим "нас".

— Я кажу, щось не заходять отець канонік до панства Річинських.

— Мені інакше причулося, Суліман.

— А як інакше, то що?

Ілакович зарожевівся (відчув, як шкіра на голові стала гаряча) і на мить замовк. Хвилину завагався, як йому поступити: покласти край недопустимій розперезаності маклера, просто повернувшись спиною до хама, чи вдати, ніби нічого незвичайного в його поведінці й не помітив. Рішився на останнє.

— А звідки ви знаєте, чи буваю, чи не буваю у панства Річинських?

— Ну, що значить, звідкіль я знаю? А хто має знати? Як я там буваю і не бачу отця каноніка, то я можу на зіхер[19] сказати, що отець канонік там не буває. Ну, хіба то така висока філософія.

— Правда, філософія невелика. Чекайте, Суліман, — прийшла нова думка Ілаковичу, і він відтягнув маклера вбік, а одночасно гудив самого себе: "Що я роблю? З ким я вдаюся у інтимну розмову?" — Як же ж це розуміти, що ви часто буваєте у панства Річинських? Чого? Не хочеться мені вірити, щоб моя братова, пані добродійка Олена Річинська, заступала свого покійного чоловіка і продовжувала в його імені вести гандлеві справи з вами.

Суліман мав такий вигляд, начеб заздалегідь був приготований на таке питання. У всякому разі, не думав, що відповісти на нього.

— Чому зараз пані добродійка Річинська? Звідки? Ві кімт вrone ін ді кляткес?[20]

— Звертаю вашу увагу, Суліман, що порівняння не зовсім на місці.

— Що значить не на місці. Це прислів'я, а не порівняння, прошу отця каноніка. Хіба я посмів би порівнювати паню добродійку до ворони? Скоріше вже, ну, до... голубки,

що, ні? А чого отець таке питають, коли добре знають, що з пані Річинської такий гешефтсман, як з мене балерина?

— Значить, маєте справу з котроюсь з панночок... Чого ви смієтесь, Суліман?

— Мені стало смішно, як отець спитали, чи я маю діло з котроюсь з панночок...

— Киньте глупі жарти, Суліман. Що ви собі кінець кінцем дозволяєте? Я радив би вам... не забуватися... Я думав, може, панна Зоня схотіла в якісь гешефти встрявати.

— Панна Зоня? Чому якраз панна Зоня? А може, — посміхнувся загадково Суліман, — може, тут про такий гандель розходиться, що отець канонік за голову схопляться, коли дізнаються...

Загадковість мови маклера щораз більше дратувала отця Сидора.

— Досить пусто язиком молоти, Суліман. Я взагалі сьогодні щось не впізнаю вас. Ви часом не хильнули трохи шабасівки, ге? Давайте покиньмо дурну розмову, я хочу сказати (слово "порадитись" не пролізло Ілаковичу крізь горло), хочу спитати, вірніше, вас, як би ви на те дивились, коли б я захотів придбати собі домик у Нашому так на сорок-п'ятдесят тисяч?

— Ну, що за питання. Як треба, то зробиться, отче канонік. А як там з цукровнею? Дехто з доколичних пахтярів запитує, чи на другий рік сіяти їм цукровий буряк?

— Не знаю, — мовби забувшись, попав отець Ілакович в інтимний, звірливий тон, — боюся, що замаринував я свої гроші в цементі, і камені, і... на фундаменті залишиться. Не ті часи. Ви це добре знаєте. Ви, — свідомо скривив душею, — може, й краще за мене знаєте, яка тепер політична ситуація.

— Ну, а на кам'яницю в місті —то що? То не ті часи? Як підуть, прошу ксьондза, ті часи, то заллють і міста, і села.

Знову укол страху, від якого місцями шкіра затерпла. Що має маклер на думці?

— Я думав би поки що підшукати якусь підставну, розуміється, на сто процентів певну особу. А пізніше "купив би" я в себе будиночок і заінтабулював на ім'я сина.

Суліманові заграли очі.

— Думка перша кляса, аби я такий здоровий був! Я й не гадав, що в отця каноніка такий хвит[21] до інтересів. Але один варунек[22], прошу отця.

Скоробило Ілаковича в нутрі, що маклер набирається зухвальства ставити йому умови, тому спитав з насмішкою, розтягуючи під його манеру слова:

— Цікаво... цікаво... які умови поставить Суліман отцю Ілаковичу?

— Ой краще би отець заховали свою іронію для кого іншого, аби я такий здоровий був, що правду кажу. Але якщо отцю в дійсності цікаво, то Суліман може сказати. Чому би ні? Тією підставною особою буду я, Рафаїл Суліман.

— Ви? — зробив жест рукою Ілакович, начеб збирався заткати рота маклерові. Взяв Сулімана за лікоть і відвів у бічну відногу коридора. — Ви?!

— А чому би не я? Тепер такі часи, прошу отця каноніка, що я можу ручатися тільки за себе. Мене називають королем нашівської біржі. Ой, вей мір з таким королівством і з такою біржею... Але маю там кількох своїх людей, то правда. Однаково ручатись можу тільки за себе. Ну, але що я буду себе рекламувати. Скоро отець канонік

і без реклами переконаються, що так буде найкраще... Є справи, які не повинні виходити поза фамілійне кулко.

— Як ви сказали? — вдруге в розмові з маклером вдарила отцю Сидорові кров до голови.

— А отець канонік хіба не чули? Нащо робити ще раз ту саму роботу? Я все сказав.

— Я хотів вам дати нагоду справити ваш ляпсус. Ви або випили, або при гарячці, Суліман. Ви комплектно[23] забуваєтесь, городите одні дурниці!

— Що значить дурниці? Я не на амвоні, перепрошую отця... я маклер, а маклер не має права говорити дурниці. Що я сказав, то я сказав. Я знаю, що я сказав, а отець канонік хай тлумачить собі по-своєму. Що? Як у талмуді: написано одно, а кожний тлумачить собі, як йому вигідно... — наче граючись збентеженням Ілаковича, просторікував Суліман, розтягаючи склад за складом. — Я знаю, що отець мають гарну звичку після сніданку проходжуватися і роздумувати. Ну, будуть отець мати ладний темат для роздуми, — схаменувшись, що зайшов задалеко, прийняв покірну поставу і докінчив іншим голосом: — А щодо дімка в Нашому, то дуже файно подумано. Краще не можна, прошу отця каноніка, але тільки — підставна особа. І так морги отця декому мулять очі...

— Ви... може, щось чули, — почував, як по-дурному видає себе перед маклером, але страх начеб осліпив його.

— А що я міг чути? Революції у краю ще, слава богу, немає. Що люди говорять. Отець людей знають, де люди не говорять. На кладовищі. А взагалі, навіщо паничеві стільки поля? Для кінської ферми не треба багато...

Простий натяк на Орису та її кінські інтереси мало що остаточно не вивели з рівноваги отця Сидора. Впору згадав, хто він, а хто той, що перед ним.

— Добре, Суліман, подумаю, а тепер будьте здорові, — відійшов з закладеними руками назад.

Суліман посміхнувся диявольськи йому вслід.

Отець Сидір одним краєчком ока вловив гримасу на обличчі маклера.

"В чому справа?" — по раз третій за такий короткий час тьохнуло тривожно серце отця Ілаковича.

Баламутна думка, що Суліман може мати якийсь вплив на хід подій, які стосуються його, Сидора Ілаковича, безпосередньо, і для того йому треба запобігати ласки маклера, обплутала отця Ілаковича, наче павутиння.

А що мали б означати ті недвозначні, грубі натяки на його зажилі стосунки з родиною покійного Аркадія?

Докоряв собі, що давненько не бував там. Може, дійсно коїться щось за його спиною, а він у нічому не освідомлений.

Покрутившись по ринку, зайшовши до аптеки і перекусивши в єдиній українській ресторації, отець Сидір подався на вулицю Куліша до Олени Річинської, хоч, правду казати, треба було б йому насамперед заскочити на Джерельну до Безбородьків.

Був майже задоволений, коли дізнався від Марині, що в хаті немає нікого, крім неї.

Панни порозбігалися, а їмосць з доктором Гуком пішли до панства докторів на Джерельну.

— То добре, і я піду туди. Бувай здорова, Мариню, — пустився до хвіртки, але завернувся і спитав без обиняків: — Чого той Суліман крутиться коло вас?

— А, він несповна розуму, прошу вуйця ("І ця зі мною, як з рівним! Що за фатальний день сьогодні?"). Я кажу їмосці, а вони сміються і не вірять.

— А як ти помітила, що він несповна розуму? Як?

— А хоч би таке, прошу отця. Приходить він до нас перед самим обідом... а отець знають... панна Зонця гнівлася б на мене, що таке кажу, але то нема що... я говорю, як є... отець можуть здогадуватися, які в нас тепер обіди... але прийшов чоловік на сам обід, годиться і його запросити до столу. Аби вам хоч раз сів і з'їв разом з нами — ні... Не, сяде собі в куточку і лише пантрує, з якого тареля їсть панна Неля, бігме, правда... а потім не дасть мені того тареля вже в руки взяти... попросить шматок хліба і вилиже його, ніби собака. Раз, ще як Слава була дома, намовили Нелю залишити на тарелі кусник солонини з гуляшу... І що отець повідять на це? З'їв і солонину... Ой, я думала, що ми лопнемо зі сміху. А їмосць ще перечаться зі мною, що йому нічого не бракує... він о... о... — покрутила пальцем по виску.

Так, інформація про його майбутнього спільника не була з надійних.

Справді, що за фатальний день сьогодні з самого ранку!

Теофіл Безбородько спроквола став набирати віри, що щаслива зірка не покинула його назавжди і хоч відпливла тимчасово вбік, та й далі світить йому, хай і тьмяно.

В той холодний ранок після пошлюбної ночі дізнав сумної певності, що разом з його сподіваннями на безжурне життя вмерли і згинуть і мрії, ба й сама охота прагнути чого-небудь взагалі.

Проте минуло трохи більше, ніж півроку, як доктор Теофіл Безбородько знайшов розраду душі для себе там, де ніколи й не гадав її подибати. Справляло йому дику, до нічого не прирівняльну насолоду бути свідком Катерининого страху перед Суліманом.

Ох, як класично боялася вона маклера! Та бо й мала чого! Суліман гроші дав, а товару за них не отримав.

Маклер, знаючи добре, що Катерина не в спроможності повернути йому зразу таку суму грошей, настоював що раз, то агресивніше: Неля або гроші!

Тепер він не хотів любощів, а руки Нелюськи (про серце буде мова по шлюбі!).

Рафаїл Суліман захотів серйозно женитись на панні Річинській. Від трьох місяців він був мало не щоденним гостем на Джерельній.

Катерина принизилася до того, що стала ховатися перед маклером. Вона, докторова Безбородькова!

Та ба! Тільки Філько зачував його голос, зараз виходив маклерові назустріч і ласкаво запрошував досередини. Заводив Сулімана (візити пацієнтів переносив на наступний день, якщо не були то селяни) до так званого салону, садовив на парадне місце навпроти дверей, сам умощувався у лінивцю[24] збоку, чекаючи нетерпеливо початку спектаклю. Через служницю просив зайти пані докторову. Вираз його обличчя

говорив без слів: будь ласка, заходь, жіночко, я все вже приготував!

Запалював цигарку, витягувався у лінивцю (що за благодійне відпруження для нервів!) і насолоджувався діалогом Катерини і Сулімана, ніби грою знаменитих артистів. Обидва партнери були справді варті одне одного!

Сьогодні завітали до Катерини Олена, доктор Гук, вуйко Зенко, якого не бачила з дня похорону батька, забігли дівчата, але вона всіх покинула в їдальні, аби, не дай боже, не знатурити[25] маклера.

Безбородькові, який не так давно сам перебував у подібній ситуації (ах, Клара, Клара!), легко було вжитися у настрої Катерини. І саме тому, що він так добре розумів її, мав тим більшу насолоду від спектаклю. Ви хотіли впіймати мене в сильце, панно Річинська, і самі заплутались в сітях? Прекрасно! Це дає підставу сподіватися й такому безвіркові, як я, що існує космічна, — вам, як дочці священника, буде більш дохідливо сказати "божа", — справедливість на світі.

Змучена не зовсім нормальною вагітністю і візитами маклера, Катерина рада була б наслати на голову Сулімана всі нещастя. Хай би він виїхав за океан або попав під нашівський поїзд, взагалі зник, вмер, розплився у повітрі чи перетворився на кішку.

Так повинно було статися, якщо б на світі існувала божа справедливість.

Тим часом маклер стирчав у кріслі навпроти неї і коли навіть мовчав, то однаково вимагав.

Катерина, готова до оборони й атаки водночас, цим разом чекала, аж її мучитель почне першим.

Яких вона не мала б зобов'язань супроти Рафаїла Сулімана, все ж таки не вона в нього на Кінській, а він у неї на Джерельній, в її салоні, квартирі.

Поголоску, що її розпускала Мариня, буцім у Рафаїла не все в порядку з головою, сприйняла Катерина як єдину реальну можливість для свого спасіння перед небажаним партнером. Правда, вона сама (на жаль!) не помічала нічого такого, що потверджувало б здогад Марині. Гаряче прагнучи його підтвердження, стежила тепер з запертим віддихом за кожним словом маклера, кожною його гримасою і жестом. На превеликий сум, не знаходила нічого втішного для себе. Суліман мав залізну логіку, перед якою мусила пасувати й Катерина. Проте вона не здавалася.

— Я вам говорила, Суліман, і тепер говорю, що ми... я вам дуже вдячна за вашу допомогу. Ми... я... вам цього ніколи не забуду, можете бути певні...

Маклерові не сходила з обличчя сумна, іронічна усмішечка.

— Я вже раз казав пані Катрусі, а тепер можу повторити — жалко мені, чи що? — що мені ні до чого вдячність пані Катрусі. За кого мене має пані докторова, запитую? Що значить вдячність в інтересі? Цей товар серед нас, маклерів, не має жодного вальору...[26] Вдячність! Це смішно. І не до лица, пані Катрусю мене розуміють, і не до лица ні пані Катрусі, ні Суліманові. Як це називається по-інтелігентному? Сентимент? Пані Катрусю і сентимент? Кіт би з того сміявся! Фе. Що за смішний, що за незносний коктейль!

Безбородько простягнувся вигідніше у лінивцю. Спектакль заповідався досить

цікаво, чорт візьми!

Катерина намагалася не дати себе вибити з зайнятої позиції. Повторяла в думці, як слова молитви: "Я в себе, а не в нього. Господарем тут ми, а не він. Це Джерельна, а не Кінська".

— Ви ж не хлопчик, Суліман, і мусите зрозуміти, що зараз, у цій хвилині, завтра, такої суми, яку ми вам винні, вилупити з коліна не годні. Почекайте рік... може, й менше. Так, Фільку? — звертається Катерина до чоловіка, щоб дати пізнати тому бовдурові, мовляв, кінець кінцем справа стосується не тільки її однієї.

Той хам, пан доктор, вдає з себе глуху тетерю: дивиться їй нахабно у вічі й хоч би бровою тобі повів! Відповідає за нього маклер, який прекрасно здає собі справу з того, що пан доктор Безбородько просто-напросто бавиться нервами своєї дружини.

— Чого би то я питаю пана доктора? При чому тут пан доктор? Як ми з панною Катериною Річинською ішли на зговор, то пана доктора не було поміж нами. Так чи ні? То навіщо нам пан доктор тепер? Пані Катруся мені пропонує чекати рік на мої гроші... А що б то було, якби я був тому рік запропонував таке саме пані Катрусі? Не всякі гроші люблять чекати, пані Катрусю... Якби гоноровий борг пана доктора Мажарина міг чекати рік, то панна Славця, аби Суліман такий здоровий був, давно була б уже панею докторовою. Якби борги доктора Безбородька могли чекати, то... що я буду багато говорити, коли пані Катруся самі розуміють... докторовою Безбородьковою була б сьогодні інша з сестер Річинських... Чого пані Катруся так іритується? В її стані то не дуже безпечно... я говорю правду, і пані докторова знає, що я говорю правду. В чім справа?! І ще знаєте, пані докторова, що вам скаже Суліман? Він вам скаже, що гроші потрібні людині, яка їх не має. А коли чоловік гроші має, то що воно таке, ті гроші, що так псують людям нерви? Папірці, і все. Що я робив би з тими грішми, якби ви їх мені тепер виставили на стіл? Клозет виліпити, аби мені було веселіше на троні сидіти?

— Фільку! — з розпачем вигукнула Катерина. — Ти чуєш, що він собі дозволяє? Чого мовчиш?

Безбородько кліпнув маклерові, щоб той відповів і цим разом за нього.

— Що значить, чи пан доктор чує? А чому мали б не чути? Пан доктор, слава богу, при здорових змислах. Чи пан доктор чує? Хі... хі... пан доктор має собі кіно з нас, а пані докторова питає, чи пан доктор чує? Ух, мені аж сміятися треба з такої комедії... Тепер я скажу пані Катрусі... Пані докторова чує мене? Чує? То я прошу слухати, що каже Суліман: Рафаїлові ваших грошей не треба. Буде Нелька моя жінка, я ваше зобов'язання спалю на шабасовій свічці. Згорять всі ваші клопоти... підуть з димом. То буде добре, правда? Що мені гроші? Суліман має гроші. Це страшенно смішно... Мої євреї якби чули, що Суліманові гроші ні по чому, то пейси рвали б собі з сміху. "Маклеру не потрібні гроші" — хто таке видав? Але так єсть. Та за свої гроші я хочу мати те, чого хочу... За такі гроші, що вклав у ваш інтерес, пані докторова, я міг би мати паненку з Варшави... пальчики облизувати. І теж католичку, і теж цурку ксьондза, хіба що ілегіміті торі[27]. Але нащо Суліманові того? Нащо мені паненка з Варшави, коли моє серце хоче Нелюськи?

Катерина вже не переконує, а просить:

— Але зрозумійте, що це неможлива річ, Сулімане.

— Що значить — річ? Суліман хоче живої дівчини, а не речі...

— Це неможливо, — без протесту поправляється Катерина. — Чому ви такі вперті й не хочете зрозуміти цього?

— Ой панно Катрусю, пардон, пані докторова, чого це ви завзялися сьогодні смішити мене? Що значить — неможлива річ? В наш час? Ніби ви не знаєте, що у відродженій Польщі за гроші все можливе... У нас за гроші можна з дами зробити панну-правічку[28], як пан президент з своєї малжонки... Наша пані президентова прожила сім років з своїм першим чоловіком, ви ж знаєте, читали, з ад'ютантом пана президента, а тепер папа оголосив її вірго інтакта[29]. А ви кажете — неможлива річ!

Катерина встає, підходить до Сулімана і — о, диво! — кладе йому фамільярно руку на плече:

— Чому ви не хочете повірити мені, Суліман? Це дійсно... неможливо. Ви, може, чули одним вухом... мені прикро було про це вам говорити: Неля закохалася в того політичного в'язня... А ви знаєте, яка вона вперта й послідовна. Тому я вам говорю сердечно: справа безнадійна. Вона від свого не відступить... це її перше кохання. Тепер уже знаєте все...

— Ой перестаньте, — скидає безцеремонно маклер руку Катерини з свого плеча, — я вас прошу... Дайте мені спокій з тією платонічною любов'ю. Що значить Нелюська закохалася в хлопця в тюрмі? Я вас питаю, що це таке? Лизання цукерка крізь шибу? Як заставив би паню докторову лизати цукерок крізь шибу, скоро їй відхотілося б таких солодощів! Ким Нелюська закрутила собі голову? Тим... о... у криміналі, що не побачить волі, як мій покійний тато сонця? Він мені не риваль[30], пані докторова, аби я здоров був, що ні! Романтична мілосць?[31] Ой мені хоче сумно бути, що ви мене за такого дурника маєте. Покійний Аркадій був вищої думки про розум Сулімана. А котра паненка перед шлюбом не захоплюється такими платонічними мілосцями? І що? — питаю. І пізніше ще більше любить мужа, ну, коли пізнає, що таке справжня любов, пані докторова мене розуміють? Паненки так потребують вишумлюватись перед шлюбом, паничі трохи інакше... гм... До речі... маєте, пане доктор, поздоровлення від однієї сестрички милосердя з Волині.

— Не пригадую собі такої, — збрехав Безбородько.

— Не пригадуєте собі панну Валю? Ту, що в нашівському шпиталі працювала?

— А... ту... щось, наче крізь сон...

— А чого ж вона має панові докторові снитись, коли пан доктор часто мав оказію бачити її наяві? Вона казала панові докторові файно кланятися...

Безбородько був певний, що маклер не зустрічався з Валечкою. Дивувався лише, звідкіль знає він про той зв'язок і з якою метою витягнув його на денне світло.

Катерина, на велике задоволення Безбородька, не надала жодної уваги репліці маклера. Так була зайнята її думка самим Суліманом.

— Зрозумійте нарешті, Суліман, я не хотіла б повторяти того, що вже раз вам

сказала... ви — жид, а вона католичка. І до того ще дочка католицького священика. З священичого роду з коліна в коліно.

— Ой, — Суліман зробив характеристичний рух, начеб заслонявся перед ударом з боку Катерини, — сховайте, пані Катрусю, свої коліна, бо я їх дуже боюся! Що мені пані докторова буде говорити, то я навіть слухати не хочу. Весь світ знає, що Пілсудський був масоном, а хоронив його католицький біскуп... хоч трошки, ну, було непорозуміння у вищих сферах... А пані Пілсудська теж від нашої віри — і нічого... була панею президентовою Речі Посполитої Польської, а пані Катруся буде мені тут про коліна говорити...

— А, — знетерпеливилася Катерина, за що з місця згудила себе. — Як ви не розумієте, що вольно воеводзе, то не вольно тобе, смродзе!.. Що Суліман рівняє себе до Пілсудського чи Нелю до пані Пілсудської? — навмисне поставила знак рівняння між Річинськими і маклером. — Ви ж не зміните своєї віри, а Неля теж не перейде на Мойсееве віросповідання ані на безконфесійність[32], а без цього ніхто не дасть вам цивільного шлюбу...

— А я й не думав змінити віру, — трохи здивувався, трохи образився Суліман. — Звідки те пані Катруся взяли? Файний мені інтерес позбутися своєї віри! Спитайте свого пана доктора, чи він захотів би міняти свій фах... А моя віра — може, це смішно комусь, але моя віра — то моя спеціальність, фах, пані Катрусю! Суліман-еврей є собі малий король від малої біржі в малім містечку, а ким буде Суліман-вихрест? Я не побожний єврей. Ні! Я зовсім не побожний чоловік. Для Нелюськи можу їсти солонину, але міняти віру? Що то значить? В моім віці міняти спеціальність? А котрій жінці потрібний чоловік без спеціальності? Пані Катруся теж не побивалася б так за паном доктором, аби пан доктор, ну... не був паном доктором, правда?

На одну мить видалося Катерині, що в очах маклера майнув шалений вогник. Блиснув і згас, але в часі короткому, наче блискавка, побачила вона перед собою обличчя психічно хворої людини. Господи, невже ж здогади Марині — це правда?

Як, яким словом, яким жестом, якою інтонацією, мучила себе, ще раз спровокувати в його оці той спасенний, єдиний для неї шалений вогник?

Пішла на провокацію.

— А мама, знаєте, Суліман, здається, не мала б нічого проти вас як зятя... Мама вас дуже любить...

Заки Суліман встиг закрити руками очі, Катерина добачила сльози в них.

Перемігши спазм, промовив з серцем:

— Пані добродійка Річинська добра людина, дай їй боже здоров'я! Як вона ладна віддати дочку за комуніста, то чому не має дати за єврея? Хто страшніший для ксьондзів — більшовики чи євреї? Мені щось здається, що "товариші"... Мені, темному маклерові, так здається, а що на це панна, пардон, пані Катруся?

Провокація увінчалася успіхом. У маклера почалося маячіння. О господи, якщо ти допоможеш мені, кожної п'ятниці до кінця життя служба божа до серця Ісусового.

Не дивувалася ані не сумнівалася словам хворої людини.

— Суліман знає, що одна з моїх сестер виходить за комуніста? А котра саме? Мені було б дуже цікаво знати. Зоня, Оля а чи Слава?

Суліман перемінив вираз обличчя. Очевидно, видалося йому щось підозрілим в інтонації голосу Безбородькової. Допитливо глянув на Безбородька, потім на Катерину.

— Пані Катруся строять собі жарти, а то справа поважна...

— Що... що поважна справа?

— Пані Катрусі аж треба говорити? То я мовчу. Аби лише не плакали ті, що сміються тепер. — Його гарні очі блисли зловіщо. — Пані Катруся в одному дуже помиляється. Суліман ще при здоровому розумі й знає, що говорить.

Катерину пройняв страх: невже ж він відгадав її думки?

— Суліман, будемо говорити відкрито.

— Ну, ну, — посміхнувся він, — пані Катруся вже рік цілий лякають відкритою розмовою, а я не можу її дочекатися... Що значить — відкрито чи замкнуто? Я щось не дуже розумію... Ну, ну, я слухаю...

— Може, це буде вам неприємно, але треба дивитися правді у вічі. Ви, крім усього іншого, застарі для Нелі. Вона може вам у дочки годитись. Вона може гидуватись вас... і воно напевно так...

Катерина ужила аргументу, яким колись хотіла завдати смертельної рани Безбородькові. Як у той туманний ранок після пошлюбної ночі, так і тепер замкнула очі з страху за свою сміливість.

"Він зараз кинеється на мене, а той йолоп навіть не здогадається стати в моїй обороні".

Коли після хвили страшного очікування розплющила очі, то побачила на обличчі маклера замість гніву відблиск великого душевного задоволення.

— Пані докторова дивується, що Суліман щасливий? Я не буду багато говорити. Я лише скажу, що на моїм місці пані Катруся теж була б така сама. Суліман може щасливо посміхатись, бо Суліман — ша! — щось знає. Один тільки Суліман знає, і то добре. Йой, то дуже добре.

Він потер з задоволенням руки, а в Катерину знову почала вступати надія, що, може, господь таки змилосердився над нею і відібрав йому розум. Господи, воля твоя пресвятая, дай так, щоб це було правда.

— А що Суліман знає? — спитала ласкаво, довірливо заглядаючи йому у вічі.

— Я знаю те, що знаю. А чого пані докторова така цікава? А може, то мій секрет? Я не хочу, щоб через мої секрети пані докторовій голова боліла. Я скажу... Ну, я знаю, що я був колись Нелюсьці гидкий. Пані докторовій подобалося це слово сказати до мене — "гидкий"? Я так не сказав би пані докторовій, хоч би воно й було правда. Я був страшний Нелюсьці. Вона воліла кляштор[33], чим мою любов, але тепер, хай пані докторова уважно слухає, все перемінилося. І тому Суліман щасливий.

— Та що ти, жінко, слухаєш теревенів... Хіба ти не бачиш, що маєш вар'ята перед собою? Бреше він тут усе... ану-бо, забирайтеся, аби мої очі вас більше не бачили! — зірвався розпашілий (Катерина вперше помітила, що в нього трусяться руки)

Безбородько, вказуючи маклеру рукою на двері.

Суліман не те що не встав, але навіть пози не перемінив.

— Ви були почервоніли, а тепер так поблідли, що мені аж страшно за вас. "Нур нішт раптїм"[34], — казав мій покійний тато. Мені не так вже приємно у вашому домі. Я можу піти, але нащо, аби ви бігли завертати мене? Нащо? Ой пане доктор, а я колись думав, що доктори — то самі мудрі люди і... ніколи не хворіють на нерви... Таке дурне я колись думав собі... Вам хочеться, щоб то була неправда, що Нелюська стала прихильна до мене? А що Суліманові робити, коли воно таки так... таки правда?

— Ха... ха... — засміявся роблено Безбородько, — ви мене бавите сьогодні, Суліман! Ви подобаєтеся Нелі? Та ви подивіться у дзеркало... на своє обвисле, як у старого собаки, лице... на свою фігуру з профілю... і тоді будете говорити.

— Я не потребую дивитись, бо я те все знаю. Гарно то виглядало б, якби чоловік не знав самого себе? Я ніколи не думав, пане доктор, що ви так мало людей знаєте. Ви вчений чоловік, студіювали у Відні, займалися там, як мені казав покійний Аркадій, різними високими речами — і так зовсім не знаєте людей? Ви не знаєте такого прикладу з історії, літератури, ну, з кіно, з театру, що дівчина може бути прихильна до старшого чоловіка? Ну, до старшого чоловіка тому, що він серцем шляхетний? А роман вашого Мазепи з Мотрею? А "Хам" Ожешкової? А у німецького письменника... зараз я згадаю... ви його напевно знаєте... о, у Гауптмана є теж така річ. Ну, що то? Я, задріпаний єврей з задріпаного Нашого, маю пана доктора літератури вчити?

— Слухайте, Суліман, — Безбородько зробив кисло-презирливу міну, — що городите дурниці, з яких кінь сміявся б! Ті випадки в літературі чи кіно... та ви знаєте? — там романтичним дівчатам заїмпонує або шляхетність старшого чоловіка, або його розум чи відвага. А чим можете заїмпонувати ви Нелі? Ви на старість сказались до решти! Та ви брудний не лише фізично. Ви своїх лахів не скидали з себе, відколи їх наділи. Та що там одяг? Ваші руки... ваша душа брудна! Хто ви такий? Звичайний шахрай, та й тільки? На чому ви доробилися маєтку? На чесній праці?

— Що значить — на чесній праці? А з ким я мав діло? Я вас питаю, пане доктор, з ким я мав діло? З чесними людьми? Хто був мої клієнти, ну? Картографі... паненки, що заскоро бавляться у тата і маму... дами з вищого товариства, яким набридали рідні чоловіки... сині птиці, які хочуть з олова робити золото й потребують трохи капіталу для цього. Я вже не говорю про панен, що полюють на женихів на становищі, ні про панів на становищі, які хочуть, щоб їм створити славу багатих. Ні, правда, з ким я мав діло? А для Нелюськи я буду завжди добрий. Ух, який буду для неї добрий! Вона буде королевою в мене!.. — він усміхнувся широкою блаженною усмішкою і з напівзаплющеними очима хвилину тривав у своїм намріянім щасті.

Привів його до тверезості сміх Безбородька.

— І ви думаєте добротою звоювати дівоче серце? Ви? — Безбородько тицяв у нього пальцем. — Ви? Рафаїл Суліман? Та я бачу, що ви вже зовсім з'їхали з розуму, а не тільки трохи, як мені казали...

— А я хіба перечу? — Суліман за кожним разом, як наближався до нього палець

Безбородька, подавався взад, заслоняючись характерним рухом руки. — Я не перечу. Я перечу інше: нащо мені завойовувати Нелюсине серце, коли я його вже собі з'єднав? Я собі маю її серце, як маленьку пташку.

— Яку ви хочете укоськати золотим зерном? Ха... ха... Ви, попри всю свою хитрість, ще й великий простачок, Суліман. Якраз моя швагерка найменше полакомиться на золоту пшеничку. Я бачу: ви її зовсім не знаєте.

— Ви мені будете казати, що я не знаю Нелюськи? Мені робиться весело від такої балаканини. Пане доктор Безбородько, якби я не знав, яка Нелюська, то я, перепрошую, віддав би її вам, а не женив би вас на панні Катрусі.

Вирвалося це несамохіть Суліманові чи слова ці становили текст ролі, яку грав у дуеті з Катериною, Безбородько не міг збагнути. Злякався не на жарти, як побачив побілілу, наче мертвець, Катерину. Лице її в одну мить вкрилося коричневими веснянками, що вчинило її ще більш відразливою.

— Хам! — кричала не на Сулімана, а на Безбородька. — Хам! Хам!

— Вийдіть, Суліман, — втомленим голосом попросив Безбородько, — пані докторовій щось нездоровиться.

Не встиг Суліман зійти з сходів, як Безбородько збіг за ним. При всьому презирстві й огиді, які мав до маклера, почував, що Суліман не чужа йому людина. Не вмів собі пояснити, що за непереможна сила (невже ж у гру входила особа Нелі?) тягне його до маклера.

Суліман пристанув на останній східці. Стояли око в око, як колись під верандою під час тризни по Аркадію Річинським.

Безбородько заговорив першим:

— Карколомну гру затіяли ви, Суліман. Програєте.

— А кожна гра має те до себе, що можна виграти або програти. Пан доктор того не знають? А може, не програю? А якщо програю, то — можете мені вірити — це буде моя остання програна[35]. Це Суліман заповідає наперед. Ви чуєте, пане докторе? Коли вже летітиму у безодню, то не сам...

— Диявол! — дихнув йому словом у обличчя Безбородько.

Суліман відповів достеменно так самісько, як у той вечір під час тризни:

— Ох, пане докторе, як би я хотів ним бути!

Відвівши Сулімана до хвіртки, Безбородько залишився на подвір'ї, щоб подихати трохи свіжим повітрям у символічній розумінні цього слова. Почував себе як людина, яка в надії збагатитись програла в рулетку останній гріш.

Теофіл знову відчув Нелю у мозку. Саме так: не в серці, а в мозку, як злякисну пухлину.

У ідальні застав Безбородько таку картину: за столом навпроти вікна у пленері сиділа Олена. Навпроти неї лицем до дверей доктор Гук. Неля і Зоня розмістилися по протилежних кутах тапчана, наче нарочком залишаючи для нього місце всередині. Катерина, широка й незугарна, поралася біля столу, на якому розставляла чашечки з кавою.

"Дарма літні жінки бояться контролю сонячного променя, — подумав Безбородько, глянувши на тещу. — Він, з одного боку, виявляє найменшу вглибину, найтоншу зморшку, кожний зайвий волосок, кожну надмірно поширену пору на поверхні обличчя, а з другого боку, обливає його такою веселою гамою світла, що в його миготливим блиску нівелюється все".

Доктор Гук був разючим контрастом до Олени. Аскетично-худе лице і надмірно товсте черево. Ненормальний розподіл жирового відкладу в організмі. Вага залишилася та сама, а людина постаріла.

Гук сидів похнюплений, з схрещеними кістлявими руками над столом, стежачи пильно, коли в загальній розмові зробиться прогалина, куди він зможе вскочити з своєю розповіддю.

Приємною несподіванкою була для Безбородька присутність Нелі. Вийшло, що Олена, ідучи з дому, в поспіху забрала й запасні ключі, так що Мариня не може тепер піти на вечерню. Дівчата прийшли за ключами, проте не дуже квапилися додому, що було другою приємною несподіванкою для Безбородька.

З ванної кімнати вийшов вимитий, з мокрими космиками на чолі вуйко Зенко. Безбородько не відразу зрозумів, що зайшло, як дівчата зірвалися і посадили Зенка поміж себе на тапчані.

"І тут я спізнився", — подумав Безбородько з досадою.

Неля, заглядаючи любовно у вічі вуйкові Зенкові, заспокійливо гладила його загорілу сільську руку:

— Не треба, вуйцю, всього так брати собі до серця, не треба.

Неприродною сама по собі була та обставина, що вуйко Зенко, який завжди для інших мав заспокійливі слова, тепер був схвильований до того, що мусив помитись холодною водою. Його сині, як звичайно, в легкому запальному стані очі, такі довірливі й безпечні, тепер були чимсь смертельно ображені. Безбородько не чув початку розмови. Здогадувався, що хтось зробив вуйкові Зенкові неприємність і він з акуратністю й нахилом до деталізації, притаманними селякам, розповідав про свою пригоду.

— Він мені каже: "Ти піп, а раз ти піп, то ти дармоїд і шкуродер". — "Який я піп, — поясню йому, — коли я відмовився від висвячення? Я ж не маю права ні сповідати, ні служби божої правити, ні шлюбу давати, ні хрестити, хіба що з води. Я, — кажу, — абсолювент[36] теології". — "Ага, то офіційно, по документах ти не піп, але за переконанням, в душі то ти таки піп".

— А що кузен відповів на таку безличність?[37] — спитала обурена Олена, чим стягла незадоволення на себе з боку Зоньки.

— Хай мамця дасть спокій. Вуйцю сам усе розкаже.

— А я йому відповідаю: "Я не з переконання, а тим паче не з покликання пішов на теологію".

Зоня, яка щойно скартала Олену, що та перебила розповідь вуйка, зайшлася високим, недобрим сміхом:

— Як? То й вуйко не з релігійних переконань пішли на теологію? А я думала, що тільки один стрийко Нестор... наш гусарин. Я завжди думала, що вуйко Зенко такий богоугодник... єдина простолінійна людина в нашій родині, а то дійсно — несподіванка!

— Бо ти, Зонцю, не даєш мені докінчити. Я ж почав розповідати, а ти перебиваєш, — вуйко Зенко був більше здивований, як ображений, такою нечемністю з боку племінниці.

— Правда? Правда — яка вона! — живо порушився на своєму кріслі доктор Гук, який мав свою думку про погану звичку Зоні Річинської. — Я кажу, що ті молоді ведуть себе неможливо. Я не знаю, де і як вони виховувалися, прошу пробачення, пані добродійко. Але даймо слово панові Зенонові.

Вуйко Зенко подякував за увагу кивком голови.

— Що я хочу сказати? Я не був аж такий побожний. Я не ховаюся з тим, що в мене не було ніколи спеціального покликання до теологічних наук. Але коли під час українсько-польської війни у дев'ятнадцятому році... А, я забув ще сказати. Він говорить мені: "Ти служив в українській галицькій армії". — "Служив. Добровольцем пішов. Ще вісімнадцять не було мені". — "Ага, то ти при допомозі американських і англо-французьких імперіалістів душив робітниче повстання в Дрогобичі?" Прошу подумати, що він мені сказав! Я когось душив! Я на очі не бачив живого англо-американця, а він мені каже, що я душив з ним робітниче повстання.

— Хвилинку, вуйцю, — мовив Безбородько, який досі не встрявав у розмову, бо вся його увага належала Нелі, — повстання проти ЗУНР таки було, й таки його задушено. Це так, зовсім об'єктивно. Між нами кажучи, панове міністри вели себе ганебно. Я знаю такого одного бувшого українського міністра, що за короткий час існування Західної Української Народної Республіки як її міністр торгівлі... купив собі три села на Львівщині. Факт, прошу вуйця. Нафта йшла наліво цілими ешелонами, а кожний посіпака при уряді ставив собі за точку гонору мати коханку... Розуміється, хутра, карета, брильянти — все це мусила оплачувати молода Українська Народна Республіка.

— Так, то все так, — і не думав заперечувати вуйцьо Зенко. Він лише одного не міг зрозуміти і шукав очима когось, хто міг би йому це пояснити. — Але при чому тут мій сусід Данило? При чому тут я і сотні таких, як я, рядових вояк? Данило відсидів два з половиною роки в окопах на італійському фронті.

— Так, — підтвердив доктор Гук, що хоч при цій нагоді може вкинути свої два слова, — у тій війні італійський фронт рівнявся пеклові. Але я перепрошую, пане Зеноне, прошу продовжувати.

— Тільки прийшов Данило додому, обдертий, виснажений, завошивлений. Ще не відіспався як слід...

— З жінкою, — хихикнув Безбородько, за що отримав від тещі погляд, повний докору й догани.

Зенко вдав тактовно, що нічого не чув. Продовжував:

— Аж тут чуємо: розпалася Австрія. Поляки, чехи, румуни, мадяри... всі хочуть своєї національної незалежності. Заметушилися, — пан доктор Гук знає, — українці. Що

робити? Ситуація така, що поляки претендують не тільки на Західну, але й Східну Галичину. Біда! Кажуть хлопці: не даймося полякам, бо з-під австрійської попадемо в ще гіршу, польську неволю. Пішли ми з сусідом Данилом, як багато інших, на українсько-польську війну. Пішли добровольцями. Мені ще й вісімнадцять не було, — пригадав ще раз. — Я ішов з чистою душею і совістю боротись за волю й тому, — вуйко Zenko підніс голос, а очі стали в нього ще рожевішими, — не дозволю нікому інспірувати мені того, чого не було, чого я не думав. Я повернувся живим додому. Така була моя доля. А Данилові на вулиці Оссолінських у Львові якась польська шовіністка випарила окропом очі, і він скочив з третього поверху у шпиталі — і... нема Данила. Його нема, а син його народився вже по смерті батька. То він хоче, щоб я йому признав, що Данило Мрак з Вербівців ворог народу, буржуазний націоналіст, а я знаю, що воно не так! Як же ж я можу казати неправду? Я цього не можу, а він сердиться і обзиває мене.

— Та що вуйцьо собі з того робить? — знову стала гладити його руки Неля.

Безбородько мав враження, що той цілий вуйцьо Zenцьо й не замічає, чії пальчики гладять його рябу шкіру.

— Коли після програної повернувся я додому, то всі надіялися на допомогу Антанти. Так, пан доктор, напевно, пригадують собі, Антанта весь час нас дурила, що Східна Галичина тимчасово окупована поляками. Ще 23 лютого 1921 року говорилося у Лізі націй, що Польща тільки тимчасовий військовий окупант, а суверенітет зарезервовано за Антантою. Було так, пане доктор?

Доктор Гук притакнув головою.

— А ми, дурники, вірили і надіялися то на Антанту, то на Лігу націй. Я хотів бути, — як ти сказала, Зоню? — так, я хотів бути простолінійним і тому вважав нижче своєї національної гідності йти на роботу до окупанта. Я ж виступав проти тієї держави із зброєю в руках. Як же ж я тепер піду проситися до неї на роботу? Це ж не принципово. Не гонорово. Не патріотично. Та хіба я був один такий наївний? Сотні, тисячі галицьких українців понадіялися на Антанту і бойкотували Польську державу, а потім залишились на цідилі.

— От уже й завівся, — незадоволено шепнула Катерина матері, — хай мама попросить доктора Гука, щоб перебив йому чимсь.

— Зараз, зараз, — відсторонила Олена руку Катерини, не зовсім розуміючи, чого хоче від неї дочка. Була думками у своєї молодості у гостях. Слова Zenка пригадали Олені довгі й безнадійні дискусії з приводу програної в домі її прибраних батьків і... Ореста Білінського на весіллі Рузі в Зеленій.

— Якби я пішов тоді на університет, то був би сьогодні доктором чи адвокатом, але не було українського університету, а такі, як я, бойкотували польський університет. Я пішов на таємний український університет — принципово. А що це дало мені? Хто признавав дипломи таємного університету? Але я не жалкую. Коли б історія повторилася, я, можливо, поступив би так само.

— А хіба вуйцьо не знає, що історія ще нікого в нічому не навчила? — втрутилася

Неля.

— А потім — що ж, так життя укладалося — знято бойкот з польського університету. Відвідували тепер його навіть революційно настроєні хлопці. Звичайно, не мого віку. Молодші. Хоч я міг би був ще записатись... Що я ще хочу сказати?.. Ми бойкотували польський університет і залишилися без дипломів, а хитріші й краще матеріально забезпечені виїжджали за кордон. І патріотичний гонор був врятований (не студіювали на польському університеті!), і диплом мали в кишені, але я волів залишитись принциповим до кінця. Не міг інакше. Я вже тоді знав, що це наївність, дурна принципіальність, донкіхотство, але я не міг інакше. А роки йшли. Що мені було робити? Я його так і запитав: "Що я мав робити?"

— А що він відповів вуйцеві?

— "Якщо ти був такий принциповий, то треба було включитись, — каже, — у революційний підпільний рух на Західній Україні і боротися за возз'єднання з Радянською Україною".

— А вуйцю, — питав Безбородько, — що вуйцю йому на таке?

— А я йому відповів, що в 1919 році ще жодної Радянської України як держави не було. Таки-так. В ті часи влада могла мінятись по кілька разів на день...

Під доктором Гуком заскрипіло крісло.

— Я не привик з такими людьми. Тамтой теж не хотів мене розуміти. Іменно не хотів. Мав злу волю. Це страшно, коли людина не має доброї волі. "Ти, — каже, — маєш землю, яка є власністю народу". Це ж нонсенс! Поле, — пан доктор Гук знає, — ще нашого прадіда. Правда, дід і тато докупили трохи, але в кого? У народу? У дідича і одного директора школи, що виїздив з села. Я йому пояснюю це, а він мені далі своє: "Ти експлуатуєш бідняків". Як же ж я експлуатую? Я даю їсти і два злоті в день, а у пана має він один злотий без їди. "Так, але ти береш його тільки тоді, коли він тобі потрібний". Що за напасть? Я маю брати взимку сапальника, чи як? "Ти, — каже, — топчеш його людську гідність тим, що наймаєш його". Я топчу? Я не топчу, а топчуся цілий день біля нього, щоб йому зварити і віднести в поле. "А сам ти не працюєш". Не працюю, бо я не в силі сам обробити п'ять моргів поля і тому змушений найняти. "Найняти? Виходить, що ти все ж таки експлуататор". Я прошу пробачення, але я з такими людьми говорити не можу. Я хворію від них.

— Точно, як я! Мої слова, — зрадів доктор Гук.

— А він мене питає: "Як ти такий демократ, такий народолюбець, що платиш робітникові у два рази більше, як пан у дворі, то чого ти ішов на теологію? Чого ти захотів бути попом-шкуродером?" Я йому відповідаю: "Тому я пішов на теологію, бо я вважав у той час, що краще теологія, аніж служба в окупанта". — "Ага, то ти, значить, торгуєш своїми переконаннями". Як же ж можна мені щось подібне закидати? Це мене найбільше ображає, найбільше болить: я торгую своїми переконаннями!.. Це жах! Таж я тому й пішов на теологію, щоб бути вірним до кінця своїм переконанням. Але як же ж я йому докажу? То фанатик. То непритомний чоловік. Страшно подумати: Я торгую своїми переконаннями! Я, що, власне, через оті переконання випав з норм життя... я

торгаш!

Безбородько заспокійливо всміхнувся до вуйка Зенка:

— Не такі вони плиткі дурники, прошу вуйця, як нам здається. Він прекрасно знає, що вуйцьо не торгаш, але бачив, що вуйцьо так бурно реагував на його слова, то він... отак... захотів зробити собі забаву з вуйця... Власне, навмисне тому, що вуйцьо так боляче все сприймають до серця.

Вуйко Зенко розгубився до решти.

— Навмисне? Навмисне грати людині на нервах? Свідомо, як каже доктор, виводити людину з себе? Робити собі забаву з того, що хтось нервується? Я — пас на таке або скінчений дурень. Нелюсю, принеси мені скляночку води, але попрошу холодної.

Безбородько присів на тапчані біля вуйка Зенка з таким розрахунком, що коли надійде Неля з водою, то він потісниться і буде мати її у своїй безпосередній близькості. (Мав іноді враження, що в Нелі з рота чути мигдалем, хоч цей запах у нього як лікаря і асоціювався з такою отрутою, як ціанистий калій).

— Я так сказав, але не думаю, щоб він навмисне хотів псувати вуйцеві нерви. Вуйцьо мають рацію: то, певно, якийсь засліплений фанатик, хоч тепер назагал вони ведуть поміж собою боротьбу з такими. Тепер, знають вуйцьо, у них тенденція вливатися в народ. Народний фронт, о! Приємно це нам чи неприємно, вигідно чи не вигідно, але об'єктивно мусимо признати, що серед них, на жаль, багато освічених, з широчезним світоглядом людей. Прошу вуйця, вони чудово, запевняю вуйця, розбираються, що таке верхівка ЗУНР, а що народ, який прагнув своєї національної свободи, і що таке верхівка галицької армії, і хто такий ваш Данило. Це наша помилка, прошу панства, — звернувся Безбородько до всіх присутніх, — що ми й досі дивимося на большевиків, як на дикунів з прерій. І навіть між сучасними большевиками і тими, що ми їх бачили в себе у двадцятому році на Тернопільщині, — теж небо й земля. Прошу панства, таж там вищі учбові заклади, різні експериментальні інститути, академії, люди з світовими іменами в науці, мистецтві, медицині... От медицина, прошу панства, такі прізвища, як Павлов, Філатов, Бурденко, — о, навіть українське прізвище! — це світочі всесвітньої науки, а нам здається, що...

— Ох, не можу, гину, — пролунав басовий голос тітки Клавди, — гину на місці: Філько агітує за большевиків.

Ніхто не помітив, коли увійшла вона до їдальні.

— А, що за гості! Просимо, просимо, тітуню! — Безбородько скалив зуби до гості (заки стара ще не зробила завіщання!), а в душі кляв її, на чому світ стоїть. Мусив зірватися з місця біля Нелі й іти вітати стару ропуху. — Як же ж це тіточка так добре надумали... завітати до нас? Пішечком?

— Що? Пішечком? Парадний ти, Фільку! Бачили б ви мене, коли б мала я сюди своїми ногами бити. Зловила я злодія Фелікса і казала завезти себе насамперед до Гелі. І яке я передчуття мала, що казала йому зачекати на себе! "їмосць пішли на Джерельну!" Тоді я спідницю на голову та й собі гайда на Джерельну. Драб траву

скошує у моїм саду, а возити, аби тільки викрутитися, але його провчила... Та найсмішніше було якось. Посилаю дівчину до нього, щоб явився в мене на третю, а той переказує, що не явиться, бо від третьої до п'ятої в Нашому страйк фіакерників[38]. Ви чули щось подібне? Ні, я вас запитую: вам міститься в голові щось подібне? Мене взяла така пасія, що я хотіла сама на своїх каліках піти до нього й витраскати ту худобу по писку... Страйк фіакерників, ага, ага, на знак якоїсь там солідарності... А може б, організувати страйк проституток? А чого би ні, то теж робочий народ, якого експлуатують буржуї-чоловіки... Ви лише виставте собі: Фелікс страйкує проти мене! Уф... уф... Давайте, хто там що має закурити... Може, маєш, Фільку, цигарки... Я забула свою файку[39] дома.

Безбородько на підскоках подав Клавді розкритий портсигар. Мав надію, що бодай цим відчепиться від старої цокотухи.

Тітка Клавда курила цигарку, ніби новак. Розслинила її, тютюн порозвозила по губі й плювалася ним на всі боки.

З презирством і несмаком придивлявся їй доктор Гук. Підозривав, що панна трохи рисується перед ним, знаючи, як він органічно терпіти не може всього антиестетичного. Бажаючи взяти реванш, доктор Гук спитав буцім між іншим:

— Панно Клавдо, а Фелікс... той самий... ваш колишній садівник?

У свій час ходили по Нашому досить уперті плітки, що панна Річинська після своєї останньої поїздки за кордон і остаточного вирішення не виходити заміж обзавелася молодим садівником, який пильнував з такою ревністю сад, що й додому не ходив спати.

— Ви ще не забули старих історій, пане доктор? Так, докторцю, була перла, та й ся стерла... ха... ха... Дайте сірника! А, правда, ви без вогню! Чи то пак некурящий...

Безбородько маневрував всіляко, аби знову опинитися біля Нелі. Знав, що не позбудеться враження пухлини в мозку, доки не вяснить її ставлення до маклера. Те, що перед хвилиною наплів йому Суліман про добре відношення Нелі до нього, попросту розпирало йому нутрощі.

Неля, випивши свою чашечку кави, стояла при вікні, опершись поетично головою об віконну раму. Подивляла свіжу зелень дерев навпроти. Кожне з них зберігало ще індивідуальний відтінок зелені, поки сонце й порохи не зрівняють всіх до одного брудно-зеленого тону.

Поміж будинками по Джерельній стояли широким отвором незабудовані парцелі[40], яких власники чомусь не використовували під картоплю, а залишали на сіно. Квіти на луках ще не зав'язували насіння. Переживали останні дні свого квітучого дівочтва. Жовтів ярко іванок-прозірник. Білими крапувальними плямами виднілися ромашки, яких в околиці Нашівщини називали "невісточками". Попри дорогу голубів петрів батіг, а над усім височів тепло-рожевий бузьків вогонь.

"Імпресіоністичне", — подумала дівчина.

— Пане доктор, — звернулася Неля до Гука, — є у малярстві такий напрямок, правда, імпресіонізм? Звідки він і як взагалі появився на світ?

Доктор Гук був вельми радий, що про нього не забули.

— Цікаво, — поманіжився трохи, — що вам здається, ніби старий Гук має все знати. Ходяча енциклопедія, а то далеко не так, діти, далеко не так... Але щодо імпресіонізму, то скажу тобі таке. Але, може, це решту товариства не цікавить?

Всі хором заперечили. Доктор Гук саяв.

— То, прошу панства, справа мається так. Колись у молодості, — пояснив з видимою ніяковістю, — бавився я у малярство.

— Пан меценас малювали? — скрикнули дівчата водночасно.

— З вами насправду не можна! Хіба я сказав, що я малював? Я ж виразно сказав: бавився у малярство... цікавила мене історія малярської штуки. Звідси і деякі скупі відомості про імпресіонізм. Найбільш видатним серед імпресіоністів... одним з його основоположників вважають Клода Моне. Я просив би не мішати його з старшим на вісім років Едвардом Мане, між іншим, автором чудового портрета Еміля Золя, так. Клод Моне належав до незалежної групи паризьких художників, яких у той час не визнавала офіційна критика. Найкращий доказ, прошу панства, що під свою першу виставку не могли вони добитись жодного офіційного паризького художнього салону. Був це, оскільки мене пам'ять не зраджує, 1874 рік. Тоді... це цікаво... дійсно... паризький фотограф Надар відпустив їм свої салони під виставку. Клод Моне між іншими виставив свою картину, яку так і назвав "Impression" — "Враження" по-українськи. Прошу собі уявити, що від назви цієї картини пішло названня для всієї групи, а згодом для цілого напрямку в історії не лише французького, але світового, як панству відомо, мистецтва.

— Цікаво, пане меценас, а що саме представляла собою ця картина? — хотіла знати Неля.

Олена, рада, що дитину цікавить ще щось поза її внутрішнім світом, докинула від себе:

— Правда, що було представлено на ній?

— Я її не бачив, — скромно заявив доктор Гук, — то єсть не бачив оригіналу. Копію — так. Картина представляє собою фрагмент порту при сході сонця. Крізь вранішні мраки ледь видно силуети човнів, які легенько колишуться на воді... А крізь тумани над водою просвічує червоний промінь сонця... оце приблизно такий зміст "Враження".

Неля хотіла ще більше знати:

— Пане меценасе, а по чому, наприклад, можна пізнати, що та чи інша картина намальована в імпресіоністичному стилі?

Обличчя доктора Гука прибрало нещасливого виразу.

— Ні, ви таки неможливі! Я ж говорю вам, що я дилетант... І коли я цими речами займався? Тебе ще, Нелюню, на світі не було, а ти тепер питаєш мене таке... це просто як на сміх... та у відповідь на таке запитання треба було цілу лекцію прочитати.

— Я перепрошую пана меценаса. Я думала так, в загальному... я не знала... я не хотіла...

Скруха Нелі промовила до серця доктора Гука, і він відразу розпогодився.

— Імпресіоністи — це перш за все майстри пейзажу.

— Певно, — півголосом зауважив Безбородько, — малювати крізь мжичку людське обличчя не так воно вигідно...

— Пане докторе, я ще не скінчив. Між іншим, була поміж ними, тобто в цій групі, і одна жінка, Берта Морізо. Для панства буде цікавим той факт, що один галицький діяч і трохи поет свого часу... значить, українець, мав ліричне відношення якраз до цієї художниці... Але це до речі не належить. Вихідною точкою, наскільки я орієнтуюся в цій матерії, був перш за все принцип планеризму.

— А що це таке, пане меценасе?

— От бачиш, ти не розумієш самого терміну. Я повинний би тобі пояснити, а як зачну пояснювати, то більше затемню, чим висвітлю. Одним словом, смисл той, що пейзаж мусить бути мальований під голим небом. Ясно? То називається: у непосредньому контакті з природою. І далі: в тій самій порі дня й року, в тому самому освітленні й атмосфері, які художник представляє на картині. Є якісь там ще чотири правила, чи, вірніше, чотири засади малярської техніки імпресіонізму, але, панство пробачать мені, це вже вилетіло мені з пам'яті...

— Пане меценасе, — лише відчинила ротика Неля, як доктор Гук чемно перебив її:

— Нелюню, я сказав уже все, що знав на цю тему. Зрештою, як бачу, не всіх зацікавила моя лекція, — зробив натяк на тітку Клавду, що переглядала найновіше "Діло".

До Нелі при вікні підплив вальсовим кроком Безбородько:

— Що ви ще хотіли знати, Нелюсю?

— Хочу знати, як називається оте дерево навпроти! — поглузувала собі з швагра Неля.

Безбородько вдав, що прийняв її слова за добру монету, так баглося дуже поговорити йому з нею сам на сам.

— Це, Нелюсю, модрина звичайна. Латинська назва її — ларікс десідуа. — Неля мала враження, що йому хотілося просто зачепити її на розмову. — Одиноке шпильчасте дерево, яке на зиму ронить свої шпильки. З нього дістають так звану венецьку терпентину[41]. А ви знаєте, як його називають в народі?

— Не знаю, — недбало відповіла Неля. Найменше цікавило її, як у народі називають ларікс десідуу.

— Називають ще його льон-дерево. Мабуть, від його шовкових шпильок ця назва. Гарно, правда? Модриш, мудрина — на Гуцульщині. Червоний смerek — на Лемківщині. Чубатник, ярмиш.

Тепер Неля спитала щиро:

— А звідки ви це знаєте, швагре?

— А фармакологія?

— Хіба там подають і народні назви?

— Деякі подають, а крім того, гарна швагерочко, ми теж трохи читаємо. Нелюсь, я маю претензії до вас.

— Які?

— Ви не догадуєтесь? Ми запили з вами брудершафт, а ви надалі мені викаєте.

— Я просто забуваюся, — затріпотала віями, ніби мініатюрними віяльцями. — Певно, ми з вами давно на "ти". Що мені сказати, аби дати доказ, що ми на "ти"?

— Скажи, що ти мене трохи любиш.

— А я тепер усіх люблю.

— Як ти сказала?

— Можу повторити: я тепер усіх люблю і тому тебе теж.

— Всіх?

— А хіба це погано? Адже Христос наказував і ворогів своїх любити.

— І Сулімана любиш?

— Так. Сулімана теж. Дивак. Я колись не могла дивитись на нього, але тепер мені однаково. Так усе інакшим видається, коли людині однаково. Тобі не знайомий такий душевний стан?

— Я хочу знати, за що ти Сулімана любиш. — Серце калатало Безбородькові так, що заважало нормально віддихати.

— Я ж тобі говорю. Він був колись поганий до мене, а тепер став дуже добрий...

— А чим він був поганий для тебе? І взагалі, як це маклер може бути добрим чи поганим до тебе, панни Річинської?

— Я не хочу про це говорити, Фільку, — вперше назвала його Неля по імені. "Вона могла бути моєю жінкою, і десять разів на день могло звучати моє ім'я в її устах. Боже, який це чорт поплутав мені так карти?"

— То Суліман добрий для тебе?

— Я ж сказала, що навіть дуже добрий.

— І цього тобі вистачає? — відчув у собі — яка ганьба! — почуття ревностів до сина сліпого Мордка. — Однієї, і то проблематичної, доброти вистачає тобі, щоб любити таку гидоту, як Суліман? Так, Нелюсь? Бійся бога, дівчино, скажи щось, бо я нічого не розумію.

— А тут нічого й розуміти, мій швагре. Для тієї любові... ти не станеш перечити, що існують різні... гатунки чи роди любові... тож кажу, для тієї любові, що її маю для Сулімана, вповні вистачає... однієї доброти.

— Хай мене грім поб'є, як я що-небудь розумію. Кругом загадки. Скажи мені бодай, що має означати "тепер я вже всіх люблю"?

— Ой швагерку, дозволь мені мати хоч один маленький секрет.

Подивився на неї допитливо:

— Це не маленький секрет, і боюся, що не одинокий.

— Звідки ти таке взяв? Чому, чому думаєш так?

— Ти нещира.

— Може, воно й так, але знайди інше слово. Нещира — то майже те саме, що брехлива. А я не хотіла б ані бути такою, ані щоб мене за таку вважали. З тобою ж — правда? — ми ніколи не були надто сердечними й відкритими.

— Не з моєї вини, — сказав шорстко, — я, крім того, що чоловік твоєї сестри, ще й твій опікун.

Останні переживання загартували Нелю. Життя навчило вже її, що спротив поплачує більше, ніж сліпа покора.

— Ти говориш неправдоподібні речі. Який ти мені опікун? Я ж тебе не просила про це. Щось не пригадую собі, щоб і суд наставляв тебе моїм опікуном. Зрештою, я вже де-факто і де-юре повнолітня, швагерку!

— Ти забуваєш, що я поки що єдиний мужчина в родині.

Тоді сказала Неля, чого Безбородько найменше сподівався:

— Мабуть, твоя самотність недовга.

Не встиг попросити пояснення, коли увійшов вуйко Ілакович. Дійсно, що за фатальний день на гості! Нелегка роль господаря дому, але що поробиш?

— А, вітаю, вітаю вуйця, прошу, прошу ближче!

— Моє шанування. Як маєш ся, доктор? О, і пан меценас тут. Цілую ручки, Гелюню, цілую ручки, кузино! Добрий день, дівчатка! Як самопочуття, Катрусю?

Ілакович розгублено шукав, де б йому присісти, хоч вільний стілець стояв поруч з ним.

— Панство чули, — вийняв з бічної кишені пімняту газету, — маємо новий друкований орган у Нашому. Прошу: відповідальний редактор Йосиф Завадка! Не знаю, чи той редактор вміє підписатися. Гумористика!

Гук узявся пояснювати Олені, якій, очевидно, в голову не укладалося, як може одна й та сама особа редагувати газету й не вміти підписатись:

— По-перше, пані добродійко, це липовий редактор, так званий зіцредактор, а по-друге, я не раз говорив уже про це: настав вік демократизації.

Безбородько, посадивши на стілець Ілаковича (ще тільки його бракувало тут), знову підійшов до Нелі. Забила йому нового цвяха в голову: як мав розуміти її слова "твоя самотність недовга"? Виглядало це на простий натяк, що його гарна швагерка збирається заміж виходити, але за кого?

Підійшов до Нелі. Нахилився над нею, щоб спитати на вухо, хто той щасливець. Та тут залоскотав йому ніздрі мигдалевий запах її волосся. Не стримався, дурень, — черкнув губами кінчик рожевого вушка. І зіпсував усе.

Неля знизала плечима й мовчки пішла на своє давнє місце на тапчані.

Тим часом Гук розводив свої теревені про загрозу демократизації світу:

— Це не тільки в нас, прошу панства, а взагалі явище це спостерігається на всій кулі земній.

— Правда, правда, — завторувала йому Олена, чим знову визвала вибух досади у Зоні.

— Та що мама притакує? Що мама розуміється в цих справах? Чому ви, пане меценасе, думаєте, що це міжнародне явище? Советська Росія — далеко ще не весь світ!

— Я перепрошую тебе, Зонцю, але я юрист і знаю, що говорю. У всякому разі, несу

повну відповідальність за свої слова. Коли ми читаємо, що на Радянській Україні вчорашній пастух став міністром...

— Там нема міністрів, пане меценасе, там комісари.

— А це не міняє суті. Коли там пастух виавансував на міністра, чи то пак комісара, то ми, прошу панства, ставимосся до цього байдуже, так, байдуже, лише тому, що не віримо, що воно дійсно так, що це правда. Зонцю, стримайся, прошу, не перебивай мені. Тут не збори молодих. Не обурюємося, бо вважаємо, що то нереальне, бо то остаточно нас не обходить, бо воно територіально далеко від нас. Так. Але коли наш знайомий, скажемо відкрито, загальношанований міщанин...

Безбородько хрюкнув у кулак.

— Чому той пан Завадка має бути такий загальношанований? Я, наприклад, щось не пригадую собі такого прізвища.

— І тут бреше, — шепнула досить голосно Зоня Нелі.

Доктор Гук розгублено дивився на Безбородька:

— Я перепрошую, пане докторе, але тут якесь непорозуміння. Ви зовсім певно знаєте старого Завадку... Але на чому я став? Ага, відповідальний редактор. Чого ми дивуємося? Прошу панства, пані добродійка посвідчать, що тому три місяці я говорив те саме, тільки в іншому приміщенні...

— Ой пане меценасе, — з сміхом заткала собі вуха Неля, — прошу не називати наш дім приміщенням, бо мені страшно стає...

— Нелюсю, і ти перебиваєш мені? На чому я став? Ні, тут неможливо вести розмову парламентарним способом. Ага. Отож я говорю, що еволюція нашого суспільного життя набирає такого темпу, що я не певний, чи ми не увійшли вже у фазу безкровної культурної революції.

— Він уже з розуму сходить, — шепнув Безбородько Катерині.

Та притакнула йому з переконанням: так, дійсно, так!

— Пані добродійка чують, перепрошую, що я кажу?

— М-м-м-м, так, — непевно відповіла Олена, побоюючись, щоб Зоня знову не офукнула її.

— Я колись розповідав у домі панства Річинських цікавий інцидент з моєї адвокатської практики, але Зоня закричала на мене, і я не скінчив своєї думки. Якщо панство дозволять, то я тепер міг би. Тим більше, що справа отримала свій фінал. Я згадував тоді про свою клієнтку Йосафату, фальзе Марію[42], Мартинчук.

— А, це та комуністка, що ви її боронили? — відразу пригадала собі Зоня. — Я перепрошую, але на вашому місці я не згадувала б цього випадку.

Доктор Гук раптом повернувся вертко на кріслі, почервонівши небезпечно для, свого віку.

— Я випрошую собі подібні уваги! Коли вже не шануєш віку, то пошануй бодай моє становище...

Зоня не знайшла нічого більш відповідного, як розсміятися.

— Пане меценасе, я вас не лише шаную, я вас люблю! Ви не вірите? Чому вам

здається, що вас любить тільки мама?

Гук звернувся за допомогою до Олени:

— Пані добродійко, мені не подобається такий тон у молодій панночки. Я можу сказати тільки те, що слава богу, що я не оженився...

— Я, при всій своїй любові, ніколи не пішла б за вас, пане меценасе, навіть коли б ви були на тридцять років молодші.

— А я не зовсім впевнений у цьому, Зонцю. Нам у судовій практиці доводиться зустрічатися з такими курйозами. Та залишимо це питання. Хочу повернутися ще до Йосафати-Марії. Її справа була паскудна... інкриміноване дитиновбивство... потім замах на життя своєї суперниці... слідчий по дурості своїй пришив їй зраду стану...[43] Одне слово, я вважав, що для неї найкраще було б рятуватися з тієї ситуації психічним забуренням. Щоб мене краще зрозуміла та сільська дівчина, я порадив їй вдавати не те що дурну, а трохи так... придуркувату... І що панство гадають? Вона спалахнула вся з обурення, почервоніла, як півонія, стягла брови, аж моторошно стало, і заявила, що вже... досить таких, як вона, робили пани дурними. Я запитую вас, прошу панства, що це таке? Еволюція чи революція у свідомості нашого селянина? На мене це справило сильне враження. Це була хвилина, — голос йому зламався, що стало приводом до того, щоб усі присутні переглянулись поміж собою, — одне слово, я не вважаю себе сентиментальним. Тим паче не люблю вживати помпезних фраз, коли йдеться про мою скромну особу, але сприйняв я це як моральну нагороду за свою невеличку, але щиру громадську діяльність. Мій народ піднімає голову і не хоче, щоб його дурним вважали, — тільки вдуматися у глибокий сенс цих слів...

— Якась одна скомунізована дівка — то у вас уже цілий народ, пане меценасе? — спитав отець Ілакович, якому діяла на нерви вся ця балаканина. Крім того, дискусія асоціювалась у нього якимсь робом з невдалою розмовою з Петриком.

— Браво, Сидорку, браво! — заплескала в долоні тітка Клавда, насилу придержуючи порцеляновими зубами цигарку в роті. — Хлоп не хоче бути вже дурний, а наш пан меценас радий цьому. Для вас, пане меценасе, це нагорода, а для таких, як наш Сидорко, це катастрофа. От комедія! З дурним хлопом, паль го щесць[44], ми могли б ще якось ладити, але з розумним пропадемо, як миші у рісі. Та я, тра-ля-ля, не журюся. Слава богу, з хлопамі діла не маю, а в місті революція так скоро не настане. Поліція і гарнізон не допустять до цього... до — як його? — до револьти... Чекайте, мої дорогі, замість стільки галасу із-за паршивої газети, то чи не краще — ге, Фільку, що, Зоню? — закласти своє видавництво?

Отець Ілакович вдав ображеного:

— То кузина хотіла б мати Зоню у своїм видавництві? А чому не мого Славка?

— Твій Славко, не гнівайся, Сидорку, вміє витратити гроші, а не їх робити.

— І то теж треба вміти, — відповів серйозно Ілакович.

— Я маю ідею, прошу панства, — зраділа тітка Клавда, — прошу панства, я маю ідею, — вона підняла руки

і крутила ними, начеб лялькою обертала, — хай дідька шляк трафить, я маю ідею!

Видавнича спілка "Клавда Річинська ет компані".

— Держись, Зоню! Хто знає — може, ще на заступника директора вискочиш.

— Тіточко, а хто буде купувати книжки? То класики лежать припалі порохом. Не треба, тіточко. Що-небудь інше, тільки не книги. — Неля так переконливо вмовляла Клавду, наче справді залежало їй на тому, щоб тітка не пальнула дурниці і не заснувала ще одного видавництва у Нашому.

— Га, класики! А кому вони тепер цікаві? Я сама їх не купую... Терпіти не можу скучний, розлізлий стиль ваших класиків. Такий стиль при теперішніх темпах життя? Слухай, срайдо, перепрошую тебе, Сидорку, я знаю, що у вашому домі навіть виходок називається кло, чи ти маєш мене за гіршого тумана, ніж Міська Ковалишина? Якщо Місько Ковалишин може видавати і редагувати, розумієш, редагувати книжки, то може це з поводженням[45] робити й панна Річинська.

— Клавдусю, а ти добре зробила б, коли б видала свої спогади... — не знав, як заткнути рота старій діві, Ілакович. Мав добрий намір поговорити з нею про гешефти, а стару сьогодні начеб гедзь укусив.

— Які спогади? — зразу не могла зрозуміти тітка Клавда, а усвідомивши, в чому справа, розсміялася, безшабашно поплескуючи себе по коліні. — Маєш рацію, Сидорцю, читали б... ой, бігме, читали б. І тоді ви дізналися б, що ваша тітка не була ані така грішна, ані така свята, як багатьом здається...

— Но, щодо святості, Клавдуню, то ми умірковані у своїх домислах.

Сидір Ілакович й досі внутрішньо не міг визнати за стару Клавдію Річинську. Почуття великої, аж нереальної галантності по відношенню саме до цієї жінки веліло йому недобачу вати її спотвореного, покритого бородавками з поодинокими волосками обличчя, покручених ревматизмом рук і взагалі... zdeформованої фігури.

Пам'яталося йому й досі, незалежно від цієї старої жінки, перше враження від зустрічі з молодою Клавдою.

Одного разу Сидір був запрошений на родинний обід до батьків своєї нареченої, аби ще до шлюбу познайомитися з ближчими членами родини.

Сиділи вже за столом, коли увійшла запізнена Клавда Річинська, яку досі знав тільки з оповідань.

Невисока у порівнянні з Наталею, досить повненька, в чорному блискучому оксамиті, вона вразила його не так вродою, як красою зрілості жіночої вроди, пишнотою дозрілого плоду природи.

Справді, наче осліпила його собою. Проте не залишилося йому в пам'яті її обличчя, а лише білина круглих плечей, облямованих чорним оксамитом, і руки. Витончені, досконалої форми, білого мармуру пальчики.

Вона була свідомо враження, яке справила на нареченого кузини. Подала голову назад, струснула легко нею і, мовби нехотя пригладжуючи стегно, буцім поправляла сукню, спитала низьким (неможливо було спокійно його слухати!) голосом:

— Тепер ми з вами будемо... близькі... родичі?

Наречений Наталі заледве наприкінці обіду оговтався, чи, вірніше, спам'ятала його

наречена, яка майже силоміць заставила його вийти з нею у садок.

Хвилина гострого, просто фізично відчутного захоплення повинна б так нагло відійти, як і прийшла. Тим паче, що Клавда не робила найменшого зусилля в тому напрямі, щоб її продовжити чи поновити. Навпаки. Вона, як навмисне, дозволяла собі у присутності нареченого Наталі, а потім уже чоловіка кухні вульгарність, від якої не раз займалась багрецем тонка шкіра Ілаковича.

Проте перше враження від Клавди ще інколи в дуже абстрактній формі навідувало Ілаковича і зникало, як видіння, не залишаючи по собі жодного враження, крім чисто оптичного неясного спогаду.

— А Суліман, — звернувся Сидір спеціально до Олени, — заходить до вас?

Намагався надати своєму голосові якомога байдужий тон, аби ніхто нічого не здогадався.

— То добрий чоловік, — не зразу відповіла Олена, зваживши слово, — і хто б то сказав, що серед ізраїлітів (слово "єврей" уважала образливим для того народу) можуть бути люди з таким добрим серцем до нас, християн. Кажуть, ніби їхня релігія наказує обманювати, але коли ідеться про Сулімана, то він хіба не слухає талмуда, доправди. Золоте серце в нього. Оце все, що я можу сказати про нього. Ти питав, чи заходить до нас? Ага, часом заходить, так.

Ця неділова характеристика маклера не могла задовольнити отця Ілаковича.

— А в інтересах, — стишив голос, аби не чув його Безбородько, який пересів до дівчат і весь був поглинутий розмовою з Нелею, — не говорив тобі про це ніколи покійний Аркадій, він чесний... той Суліман?

Олена видивилася на кузена, начеб той звернувся до неї незрозумілою для неї мовою. Як можна взагалі такі речі ставити під сумнів? Хіба Аркадій вів би стільки років всякі гешефти з Рафаїлом, якби той хоч одробинку[46] виявився нечесним?

Отець Сидір був задоволений здивуванням Олени. Дуже задоволений. Оце саме й треба було йому знати.

— Я це спитав, ти не думай, що з якимсь наміром... Я так, між іншим... я оце щойно з ним бачився і повинний тобі сказати, що він справив на мене якесь дивне враження.

— Може бути, — не стала заперечувати Олена, — це може бути. Суліман має свої дивацтва. Мені якось говорила Мариня, що він ішов вулицею, і сам до себе посміхався, і бурмотів щось під носом... То його дід чи прадід, — не держить мені пам'ять... Аркадій колись розповідав... — був трішки то... щось там його звинувачували несправедливо в якомусь ритуальному морці[47] чи що... Можливо, що Суліман одідичив[48] децю... Я теж, — стала собі пригадувати, — помітила, що він іноді говорить зі мною, а посміхається ніби комусь за моїми плечима, начеб роздвоєння душі в нього, чи як?

Ілакович прислухався цій розмові з великою увагою. Інформації, від кого б вони не походили, мали для нього першорядне значення. Ладен був цю випадкову розмову сприйняти як попередження вищої сили.

— Делікатно кажучи — вар'ятунцьо? Чи як там по-їхньому — мішігіне? Дійсно, з таким краще не заходити в жодні гешефти, — цю останню думку висловив на свою

адресу.

— А чому вуйко так думає? — несподівано для всіх обстала Зоня за Суліманом. — Мені здається, що це сором... Але можемо собі в родинному колі сказати, що для татка він був не тільки маклером... не тільки... "Мариня сказала"! Теж мені авторитет! А чого це мама повторює такі дурниці? Суліман зовсім не вар'ята... то міцна голова... го-го... Він лише завжди зайнятий... ніколи не має часу, хоч я ще не бачила, щоб він спішився... Напевно, ішов і молився по дорозі, а Мариня видумала таке — "сам до себе говорить"! Мариня наша така: що не дочує, то видумає... Мамця теж змалювала перед стрійком Сулімана як напіввар'ята. Ого, прошу вуйця! В нього така голова, що дай боже мені половину такої!

Неймовірно, як заспокоїли і відразу якось переконали отця Сидора слова Зоні. Устами дітей глаголить правда. З усіх п'яти дочок покійного Аркадія ця найбільше успадкувала з його характеру, хоч і кажуть, що ніби Катерина найбільше подібна до батька. Покійний мав від бога природжений талант у крайньо-безвихідному становищі подати єдино правильну можливу розв'язку. Яка невіджалувана шкода, що так скоро покинув він нас! Як придалася б йому, Сидорові, його влучна порада: кінчати будівництво задуманої цукроварні чи купувати кам'яницю у місті!

Встав і пересів поближче до Клавди.

— Як кухня гадає — є сенс купувати будинок у місті?

— В місті, Сидорку! Тільки в місті! — відразу пожвавіла Клавда, начеб Ілакович пропонував їй спілку у купні. — Але не в зафайданому Нашому, а у Львові, наприклад. Тепер, кажуть, будують там доми спеціально для продажу, розумієш, будівельні компанії... новий вид гандлю... Та ті скоробудови песької лаби варті. На партері... хі-хі-хі, чути, як чоловік з жінкою спить на третьому поверсі... А взагалі, кузенчику, треба чимскоріш виносити патинки з села.

— А кухня заявляла, що не боїться жодних розрухів, — хотів Ілакович перевірити, наскільки слова Клавди були продумані.

Тітка Клавда покосилася на нього з-під обвислих повік:

— "Заявляла"! А то мені подобається! Ловите всі ви мене на слові, як ту блоху... А ти хочеш, щоб тітка Клавда паніку ширила? Я тобі скажу, бо маю давню слабкість до тебе... я тобі скажу, а ти собі як хочеш. В переломових часах завжди безпечніше у місті, чим на селі; Хоч перші бомби так і падають на місто... тільки місто! Львів, Тернопіль, Станіслав, лише не паршиве Наше...

"Якщо місто, то без Сулімана не обійдеться. Чого я сьогодні якось так тупо думаю?"

І згадався отцю Сидорові один приклад з психології на розвій нервової системи у курей. Курку заганяли у місце, огорожене з трьох боків сіткою. По той бік чолової сітки насипали зерна. Курка старалася весь час пропхати голову крізь сітку, щоб дістатись до зерна. І тільки випадково знайшовшись коло крайнього стовпа сітки, вона оббігла його і допалася до зерна.

"Чи не б'юся я часом у сітку, як та експериментальна курка?"

Почав збиратися до відходу.

— Ідеш уже, Сидорку? Чого так раптово? Посидів би ще з нами... розповів би, як там Наталя мається...

— Наталя не почувается зовсім добре, і тому мені треба додому, — сказав правду тільки наполовину. Гнало його звідціль, щоб знайти когось, хто міг би дати йому конкретну авторитетну відповідь: закінчувати цукроварню чи купувати кам'яницю у місті?

"Якщо місто, то Суліман, але — чи варто?"

Під першим враженням Зониних слів начеб успокоївся, але тепер знову повертався до нього сумнів, чи у маклера справді стопроцентне психічне здоров'я?

Його поведінка, а потім ті нескромні, можна сказати, образливі для родини Річинських натяки після того, що почув про маклера від Гелі, видалися йому міцно підозрілими.

Ніколи отець Сидір не вимагав від старших людей, щоб його цілували в руку, а тим паче від іновірців, але так трясти його рукою, як це дозволив собі маклер, — теж недопустима річ.

Проте Геля щиро хвалила його. Казала, добрий для їх родини. Якщо він справді такий відданий родині покійного Аркадія, то, може, є смисл йому, Сидорові Ілаковичу, як близькому родичеві цієї родини, входити у гандлеві стосунки з Суліманом?

Геля має рацію, коли каже, що Суліман не може бути нечесною в інтересах людиною хоч би тому, що Аркадій до останньої своєї години водився з ним.

Дійсно! Хіба Аркадій з своїм даром проникати в найглибші тайники людської душі не розкусив би давно маклера?

Суліман! Тільки він — тепер це стало ясным для отця Сидора. Мав такий настрій, що готовий був під будь-яким приводом сам зайти на квартиру маклера. Та тільки вийшов від Гелі, коли нагодилася йому пані Вільчинська, видавець і редакторка нашівської газети "Нова жінка".

Коли б хтось і не знав її професії, однаково назвав би її редакторкою або в менш правдоподібнім випадку інспекторкою "Рідної школи". Пані Вільчинська не була ще стара, але вже й не молода. Мала щастя бути русявою, тобто з природи позолоченою таким кольором, що найкраще маскує роки. Була в тому віці, коли жінка в принципі примирилася з надходженням старості, але в межах пристойності старається, оскільки вдасться, відсунути її від себе. Не можна було назвати її гарною, але не було нічого в її великому блискучому обличчі і короткозорих, трохи булькатих очах такого, що відштовхувало б від неї. Середнього (який, зрештою, найбільше до лиця жінкам!) росту, відповідно до своїх років заокруглена, мала пропорційну фігуру і живий рух, як говорилося.

Порушалася з такою невимушеною грацією, що приємно було дивитись, як та жінка переходила багнисту вулицю чи втікала перед авто. Було, безперечно, було щось у тій пані Вільчинській, що псувало нерви чоловікам. Доводиться дивуватися, чому така пікантна (звичайно, це стосується часу минулого) жіночка залишилася неодруженою. Найпевніше — у молодості перевернула собі голову емансипаційними ідеями, а

пізніше, коли опам'яталася, було вже запізно.

— Цілую ручки пані редакторці!

— Моє поважання, отче канонік. Добре, що я вас зустріла. Мені казали, що ваша пані готує якісь незвичайні повидла з бузини. Якщо б це вам не було тяжко, то я дуже просила б передати вашій пані, щоб вона була така ласкава і надіслала до редакції "Нової жінки" рецепт того повидла. Не забудете, отче? Може, пані Наталія захоче при рецепті подати і свій повний адрес... це для газети має велике значення... побуджує довір'я до написаного... являється як би гарантією для написаного, — пояснювала фахово.

— На жаль, пані редакторко, моя жінка щось прихворіла...

— О, дуже жалкую, — підтінені делікатно брунатним олівцем брови піднялися вгору поза бережки пенсне. — А що, власне... долягає пані Наталі?

— Ми ще не були у лікаря. Моя жінка не переносить того роду візити. Це зрозуміло, коли зважити, що дотепер сама лікувала половину села. Відколи ми одружилися, я — признаюся — не пам'ятаю її важко хворою чи хоч би поважно хворою... грип, якась жолудкова недиспозиція, ангіна, і все... Я думаю, що і цим разом нічого поважного...

— Будемо надіятися, отче канонік.

— А щодо тих повидл з бузини, то, оскільки я орієнтуюся, це винахід моєї невістки. Прошу тоді до неї безпосередньо звернутись. Може, послухає...

— Мене теж не послухає, отче канонік, — відгадала його думки редакторка. — Молоді ігнорують нашу газету. Вважають її замало модерн. А я собі думаю, що коли вони доживуть до нашого віку...

— Пані редакторці ще не час про вік говорити...

— Ах, отче канонік, отче канонік! Як мало тепер галантних мужчин... Я свідома, що це тільки комплімент, але він усе ж таки приємний. Айн веніг шмайхлерай шмект дох...[49] Я рада, прошу мені вірити, що немає в мене дочки, а то б я напевно на нерви розхворілася від грубіянства сучасних кавалерів. Нема то, прошу отця, як наші давні старі часи...

Отець Ілакович залишився глухим на виклик молодички. Під інший настрій пожартував би собі з нею на тему давноминулих днів, але тепер мав забиту голову своїми інтересами: цукроварня чи кам'яниця у місті? Вільчинська не була особа, до якої можна б звернутися за порадою в цій справі, проте, аби змінити тон розмови, дістав з кишені реверенди "Волю Покуття" і простягнув газету редакторці:

— Пані редакторка читали?

— А, "Воля Покуття"! Знаю. Бачила. Ще не читала. Кажуть, але це поки що не підтвержене ще... кажуть, що мовби під плащиком консолідації людей доброї волі проти польського уряду мають скриватися замасковані комуністи...

— А я не сказав би, що так дуже замасковані, пані редакторко. Вистачить прочитати ось — пасквіль проти католицької церкви... а взагалі газета називає себе демократичною. А вони, — хотів підкольтнути редакторку, — не будуть вам

конкуренцією, бо, бачу... завели в себе "Добрі господарські ради". Ще, чого доброго, заведуть у себе "Жіночий кутик"?

Пані Вільчинська вважала, що на таке можна й серйозно відповісти:

— Можете й не іронізувати, отче канонік! Скажу вам як редакторка, вам, що ніколи не мали справи з редагуванням газети. Не так легко вести цікаві, підкреслюю, цікаві "Жіночі кутики". А нова редакція вже зробила перший крок до знайомства з нами. Попросили нас випозичити їм одне кліше...

— Будьте обережні, пані редакторко. Це ж бо провокація чистої води.

— В чому, отче канонік? В чому?

— В кліше.

— Отець зволять жартувати...

— Ні, я серйозно, пані. Їм так потрібно було вашого кліше, як мені. Вони намацували ґрунт, наскільки він піддатливий. Все ж таки, хоч там що, ваша газета подекуди виразник настроїв нашівської інтелігенції. Їм цікаво було, як ви поставитесь до них, чи не зігноруєте їх взагалі.

— Можливо, можливо, мені це якось не прийшло на думку. Бо існує такий, я б сказала, міжнародний звичай поміж редакціями і видавництвами — обмінюватись цікавими кліше.

— І ви дали їм те, що вони просили?

— Так, але все ж таки якийсь інстинкт самозбереження відізався в мені, бо я попросила не зазначувати, що то кліше наше... Це невігідно для нас, але я вважала, що так краще.

— Чим невігідно?

— О, зразу видно, що отче табуля раса[50] в цій справі... Тим невігідно, що без зазначення, чие кліше, ми втрачаємо авторство для нього. А щодо конкуренції, — аж тепер дійшло до пані Вільчинської, — то скажу правду, що ми у Нашому жодної конкуренції не боїмося... Скільки вже тут народжувалося газет, і всі вони переставлялися на той світ. Один, два, три номери появляться — і адьє!

— Одна "Нова жінка" всіх переживає.

— А так, прошу отця каноніка, бо жінки взагалі витриваліші від чоловіків...

Вони розкланювалися вже, коли пані Вільчинська згадала:

— Я ще хотіла спитати: отче канонік не чули нічого... цікавого?

— Ні... а що... що, прошу?

— Мені казали, але я прошу о дискрецію, що ніби доктор Білинський заходив до редакції тієї замаскованої лівої газети...

Вона сказала, пристанула, вліпивши погляд у породисте, ще й тепер вродливе обличчя Сидора Ілаковича. Горіла знати, яке враження зробить на нього оця сенсаційна звістка.

— Прошу мені дарувати, пані редакторко, але я не вірю. Категорично не вірю. Я дуже добре знаю пана Ореста Білинського і тому рішуче заперечую проти чогось подібного...

Його матове, наче старий мармур, породисте обличчя зайнялося ніжною рожевістю. Був збуджений. Не боронив сумнівного приятеля Гелі. Оборонявся перед можливістю подібного інциденту серед української інтелігенції взагалі. До чого воно дійде, коли й нашівські інтелігенти ловитимуться на пропаганду комуністичної вудочки?

— Не вірю, пані редакторко, і уважаю, що це ваш обов'язок повідомити меценаса Білинського про того роду плітки, щоб він, як людина честі, міг відповідно zareагувати на них. Не вірю!

— Прошу мені теж дарувати, — почала трохи ображена за недовіру редакторка, — але мені говорили люди, яким я не маю підстави не вірити.

Вільчинська втратила всяку охоту доказувати далі свою правоту. Попрощавшись холоднуватю, пішла у протилежний бік, хоч могли шматок дороги пройти разом. Була глибоко обурена нерозумною чоловічою впертістю, позбавленою здорового глузду.

Подумала ще: "Чоловік по своїй природі обіймає життєві явища ширше, а жінка з цієї самої причини проникає глибше в істотне".

Шеф, очевидно, не мав на коньяк, бо з самого ранку шукав собі причіпки. Насамперед висипався на Ковальського за те, що запізнився на роботу, хоч сталося це перший раз і того запізнення було не більше, ніж п'ять хвилин. Потім окружною дорогою присікався до Бронка, норови... відповідального редактора "Воля Покуття".

Між іншим, дарма журився Йосиф Завадка, що для нього не знайдеться роботи в редакції, коли ремонт приміщення дійде до кінця. Про ремонт уже й забули, а Йосиф кожний день з ранку до полудня зайнятий, наче у державній установі.

Насамперед редакційна пошта. "Воля Покуття", як і всяка шануюча себе газета, має свою поштову скриньку, а ключ від тієї скриньки доручено самому відповідальному редакторові.

Тим-то сусіди щоранку мають можливість бачити, як відповідальний редактор з портфелем під пахвою виходить з своїх воріт і крокує в напрямі пошти.

Хто працював на такій посаді, тому, слухайте мене, і пояснювати нічого, а хто не працював, тому не передає звичайними людськими словами того відчуття, коли ти з трепетом відчиняєш скриньку, всуваєш туди руку й намацуєш купу листів, обмінних газет, подекуди й грошові перекази.

Щось схоже відчуває людина (але це дуже мізерне порівняння!), коли спотикнеться в лісі й неждано відкриє під ногами цілу родину справжніх грибів.

Людина з портфелем — це вже, як каже Бронків шеф, "прошу я вас, службовець". Правда, доводиться носити не тільки пошту. "Воля Покуття" ще не доробилася, щоб тримати спеціального посильного. Тому Завадка часто носить редакційні матеріали до друкарні й забирає звідтіль верстку. Для безідейного простака сумісництво може видатись досить дивним, але Йосиф Завадка, слухайте ви мене, не має себе за посильного, а за клієнта, так сказати б, господаря газети, який навідується до друкарні, аби підігнати чи направити справу. А цього саме не може стерпіти Кость Філіпчук, ніби кішка почепленого на хвіст калатала.

Слухайте ви мене, певно, можна б не раз щось недобачити і дарувати, чи то недоброякісну фарбу, чи криво відбитий рядок, якби... якби справа не з Костем Філіпчуком. Йосиф хоч у капуцінській мірі бере реванш за знуцання над Бронком, за свої власні приниження, врешті. Коверзує тепер ним, як багата дівка женихами, а той драбуга у вічі мовчить, а позаочі виливає свою жовч перед сином.

До того ж ще й Олекса цього ранку вивів Бронка з рівноваги.

— Я маю тобі щось переказати, — відтягнув його вбік. Бронко шарпнувся. Не любив конспірації на людях.

— Говори, — подивився на нього поглядом, що міг і означати: "Скажеш слово — розчавлю, як таргана".

Молодого Загайчика нітрохи не збентежила грізна постава Бронка.

— Кланялася до тебе жінка Колісника.

— Хто? — щиро не пригадував собі Бронко.

— А та, що ти ночував у них, коли був останній раз у Вишні.

— Ага... ага... Колісник хотів, щоб я йому тут якихось цвяхів дістав, а де я маю час ходити за ними? — понизивши голос, зашипів Олексі на вухо. — Ти сказився? Ти що мені за кланяння від якої баби передаєш? Не бачиш, які очі зробив Перожек?

— А ти чо? Та я того й хотів відтягти тебе подалі. А що я мав робити, коли вона сказала, аби ти шукав її у четвер на базарі там, де рибою торгують? Чогось доконче хоче бачити тебе. Вона якась така роз'юшена, що може й сюди зайти. Я думав, що я добре зроблю, коли попереджу тебе.

— Добре, добре, а тепер марш до роботи!

— Ади, ади, за моє жито ще мене й побито!

Бронко вже жартома погрозив йому кулаком.

У редакції Бронко застав Бориса. Заходив він сюди рідко і завжди в якійсь справі. Цим разом прийшов від Зілінського позичити у Філіпчука математичних знаків, хоч наперед знав, що це марний клопіт!

Напередодні злиття профспілок власники друкарень вдавали, ніби між їхніми фірмами завжди панувало порозуміння і джентльменська конкуренція.

Борис кинув оком на номер, який щойно понесли до цензури (а ще звечора газета у закритих бандеролях сотнею примірників пішла на пошту).

— Я, хлопці, зняв би рубрику "З Радянського Союзу", — та чекайте, я ще не докінчив, — а замінив її — "З того боку Збруча". Так само "Засуди й арешти" замінив би "Із залу суду". Зняв би шапку "Календарик страйків" взагалі, а просто вміщував би матеріал про страйки. Не треба.

— А товариші з центру вважають, що якраз треба.

— Ти хочеш, Юльку, сказати, що Каминецький залишається вірний своїй консервативній лінії. Як кажуть у народі...

— Я тобі давно говорив, що ти розминувся з покликанням, а українська культура втратила знаменитого фольклориста. Забавний ти все ж таки чолов'яга, Борисе.

— Ага, страшенно забавний! — він не відривав очей від газети. — О, і цієї замітки я

б не дав.

— Якої?

Борис прочитав уголос:

— "Селянин у Польщі користується способами і засобами, які вживались, може, тільки в епоху середньовіччя: він зберігає вогонь у печі і позичає його сусідові, сірники він ділить на кілька частин, один одному позичають брудні змилки, він виварює бочки з-під оселедців, щоб мати солону воду. Це не байка, а дійсне становище на селі, в чому кожен може пересвідчитись".

— А чому не помістив би ти цього? — Юлько потирив руки під столом. Його безкровна, кольору старої лайкової рукавички пика зашарілася від сподіваної зловтіхи.

— Не помістив би тому, що це — неправдоподібне перебільшення. Іншими словами, фальсифікація життєвої правди. А такі штучки нам не потрібні.

Хлопці ревкнули дружним сміхом. Борис спантеличено здвигнув плечима.

— Нічого не розумію. Що за сміх? Або я дурний, або ви з'їхали з глузду. Броник, у чому справа?

— В друкарському пропуску. Сам я набирав, розумієте? Олекса Загайчик відтягнув мене від каси, і — вийшло... пропустив, але...

— Пропустив, — нервово закінчив за нього Юлько Скиба, — що це передрук, товаришу Каминецький, передрук з польського консервативного, проурядового, ще якого там хочеш "Часу". Іди, Броник, побіжи ще раз до друкарні, а то забавно вийде, як ми вкрадемо у "Часу" й не подамо джерела.

— Та вже-таки?

— Іди! Іди, а потім повертайся сюди, треба буде фальцувати газету.

— Чекай, — Борис притримав його за ремінь від штанів. — Чекай, маю тобі щось сказати. Ти, Юльку, слухай теж. Хлопці, чи не варто б написати фейлетончик про те, як, наприклад, безбожник уявляє собі майбутню місію у Вишні. Ви ж знаєте, що цього літа там готується?

— Суду ясно. Далі.

— Я думаю, уявляю собі... наприклад, відштовхнутися від "вбивства" Річинського, згадати "злого духа" в нашому Олексі, і... "суду зрозуміло". Треба придумати якусь цікаву кінцівку — шлюсефект, як той казав.

— То було б добре. Нарешті і Борис сказав щось розумне. А хто то зробить? — Юлько редакторським оком повів по присутніх.

Зголосився Дувід.

— Я собі гадаю, що якби хтось поправив мені мову, то я міг би.

— Дай спокій, — Юлько затріпав руками. — Замокніть, Дувід, бо я зараз... бо я не втримаюся і скажу вам, що ви ідіот. Ну, куди вам до католицьких попів? Що ви вічно хапаєтеся не за свою справу? Напишіть фейлетон про рабинів, як уже так сверблять у вас пальці.

— Я не набиваюся, але кажу: я відчуваю, що зміг би. А чого це вас так взяло, Юлик? Скажіть, що ви можете, ну, що вам здається, що ви можете до стелі підскочити,

я нічого не буду мати проти.

— Завелися! — незадоволено буркнув Борис.

— А тут таке: не взявшись за сокиру, хати не зробиш.

— Броник, а може б, ти взявся?

— Я ніколи в житті не писав фейлетонів, — відповів сухо, не певний ще, чи це випадкове звернення на його адресу, чи Борисові вже стало відомим про його відношення до попівни і товариш хоче випробувати стійкість його партійної принциповості. "Що ж, брате, рано чи пізно, а розплачуватися доведеться". — Я ж вам кажу, зрозумійте мене, що ніколи не писав статей, а тим більше фейлетонів. Це ж не квасолію перебирати. До цього потрібні якісь хоч мінімальні здібності. Може б, попробував хтось з наших сількорів? Наприклад, Мартинчук. У нього багато природного гумору і мова така образна.

Погляд, яким почаствував його Борис, сказав молодому Завадці все.

— Чужими руками грань[51] вигортати?

— Борисе, ми з вами досі завжди були відверті. Я так розумію. Я хочу знати: ви хочете, щоб саме за моїм підписом пішов фейлетон про Річинського і... взагалі про місію? Про це йдеться?

— А тобі тепер не зовсім зручно чіпати Річинських?

Ясніше не можна сказати. Попався в капкан. Рано чи пізно, мусило дійти до цього. Здавав собі справу, що не лише кожнісіньке його слово, але й інтонація, якою воно буде сказано, важитиме багато в цій хвилині.

"Тримайся, брате".

— Я готовий, — Бронко нервово відкашлявся, — я готовий виконати кожне завдання партії, якщо воно, — додав опанованим, твердим голосом, — потрібне для справи. Але, гм, робити експерименти над собою не дозволю нікому. Навіть вам, Борисе.

Чоло зрослося, наче бозна від якого зусилля.

Не дивився на хлопців, але відчув — переглянулися між собою.

— Панна Річинська не простила б тобі цього?

— Може. Може, тому не простила б, що не бачила б необхідності виволікати на світло старі історії.

— Лише тому не простила б?

Бронко мовчав. Лицевий мускул сіпався, наче зуб наривав.

— Ти аж так її перевиховав?

— Саме тому, що ще недовиховав. Не зрозуміла б.

— Це аж таке важливе для тебе, Броник? — спитав зненацька з м'яким докором Борис.

Знову мовчання.

— Ти зваж, хлопче, чи не платиш зависоку ціну. Може, товар не вартий того?

— Я ще не купив.

— Знаю, але товару з рук не випускаєш.

— Все, Борисе?

— Ще не все. Порадьтеся з своєю головою, як бути. Біда, Броник. Не так воно все просто, як тобі тепер здається.

— Будете судити товариським судом?

— Якщо виникне потреба, то будемо.

— Не буде такої потреби.

— Як це розуміти?

— Дайте мені насамперед самому розібратися в цій біді, як кажете. Ну, я пішов до друкарні, бо ще, чого доброго, номер піде у світ з пропуском.

Бронко вискочив з редакційної кімнати весь змокрілий. Не могла ця попівна іншому стати впоперек дороги, а саме йому?

"Іншому? — зачеміло в серці, начеб щойно тепер дійшов до Бронка зміст власних думок. — Іншому віддати білу панну? А дулі той інший не хоче?"

Звичайно в суботу була щедра пошта. Пояснювалося це тим, що деякі дописувачі з села, побоюючись кидати листа в сільську поштову скриньку, відправляли його з Нашого в ярмаркову п'ятницю.

Старий Завадка, до обов'язків якого належало сортування пошти, виконував свою повинність з великою приємністю. Тим паче, що більшість листів носила титул: "Високоповажаний пане (товаришу) відповідальний редакторе!" Зразу було важко вичитувати безграмотні закарлючки, особливо коли три слова зливалися в одне довжелезне. Проте згодом втягнувся. Людина, слухайте ви мене, у все втягнеться. І в найкраще. І в найпаскудніше.

Листи, як завжди, були різні.

Якийсь Матвій Чіп з села Перепелиці доносив, що його внук купив "Волю Покуття", щоб обгорнути читанку, бо тепер такі приписи настали у школі. Коли він, Матвій Чіп, прочитав газету, то вона припала йому до смаку. Внук Микольцьо признався, що в тій газеті був ще і якийсь чек, але він його кинув до рову. Добре зробив, бо Матвій Чіп не вміє орудувати чеками. А в них на пошті сидить така мальована відьма, що, напевно, відсилала б його зо три рази з тим чеком, як оце недавно з сушнею, що хотів послати її своєму камратові ще з італійського фронту. Ту мальованку на пошті, що іно коверзує над людьми, варто пустити в газету. Поза тим зичить він панові редакторові Завадці многая літа, і хай правда переможе кривду.

В анонімнім, грамотно написанім листі писалося:

"По наших селах гуляють націоналісти. Переважно ксьондзівські синки. Загрожують людям (двом газдам повибивали вікна), щоб ми не едналися з польським трудовим народом і жидівською біднотою. Кажуть нам бойкотувати польську владу й не платити податків польському скарбовому урядові. Кілька людей з нашого села послушали їх і дуже на цьому потерпіли, бо приїхали в село улани і мало того, що їх самих збили, ще поналивали нафти до збіжжя і з подушок повипускали пір'я. Нема єдності в нашому народі. Ми чули, що в деяких селах люди відмовлялись від податків і ніхто їм нічого не міг зробити, але то була організація, а в нашому селі балаган, бо

націоналісти ще нікого до добра не довели. Просимо більше вміщувати статей про селянсько-робітничий рух в цілому краю, аби люди розуміли, що вони не самотні у боротьбі. Пролетарі всіх країн, єднайтесь!"

Якась Марія Чорнобрива з-під Станіслава писала, що газета їй сподобалася, але була б ще живіша, якби шановна редакція вміщувала деякі життєві оголошення. Ось вона пропонує помістити такі два оголошення (гроші надішле після того, як будуть надруковані її замітки).

Перше оголошення звучало:

"Самотня, немолода, але ще не стара дівчина має на селі під Станіславом власну хату з садом і половину млина. Має освіту за два курси вчительської семінарії. Патріотка. Охоче зв'яже свою долю з старшим кавалером або вдівцем, який хоч чимсь буде нагадувати собою Тараса Шевченка".

Підпис "Оксанка".

В другій замітці ця сама авторка просить дати їй пораду проти ломоти в колінах і штрикання нерва у правій половині лиця. Підпис під цією заміткою невеселий: "Песимістка". Було декілька поштових листівок з короткими надписами: "Большевицької агітки не читав, не читаю і не буду читати". Або без пояснення, просто: "Адресат не приймає". Були й злостиві, як, наприклад: "Забудьте адресу порядних людей". Серед листів і одна газетна бандероль. Львівська націоналістична газетка "Прометей" виступила з критичною статтею на "Волю Покуття". Загальні трафаретні лайки перейшли на конкретну особу, тобто відповідального редактора на прізвище Завадка.

Такої напасті Йосиф таки не сподівався. Розумів, слухайте ви мене, не був аж таким відсталим у своїх поглядах, що політичні партії гризуться поміж собою і обливаються взаємно поміями, але щоб чіплятися до невинних людей? По деяких натяках на особисту адресу Завадка здогадувався, що автор мусив походити з Нашого. Відколи Йосифа Завадку носять ноги по землі, а носять вони його таки довгенько вже, ще ніхто ні в вічі, ні позаочі не обізвав його "вислугачем", "продажною шкурою", "зрадником національної ідеї" і т. п.

Чорним по білому було написано, що Йосиф Завадка колись був чесним, порядним чоловіком, усі його шанували і що це на старість вдарило йому в голову запродати свою совість і честь за пару десятків на місяць. Тим паче, що не було в цьому життєвої необхідності, бо ж Йосиф Завадка, як відомо, отримує пристойну пенсію. Треба бути людиною без честі, щоб на старості літ полакомитися на легкий хліб, забуваючи про своє чесне ім'я.

Завадці кров ударила до голови так, що аж у вухах зашуміло.

Слухайте ви мене, його, що ламаного шеляга не бачив у цій редакції, а ще з своєї кишені докладав до неї (на щітку, на пасту, на соду), обзивали "запроданцем"?

— Ви чого так посоловіли, редакторе? — на свою біду зачепив його Борис Каминецький.

Йосиф Завадка, здавалося, тільки й чекав цього моменту.

— Іди від мене, — перейшов на "ти", хоч на людях старався викати Борисові. — Ти вже мене добре вирихтував! На, почитай, як старого Завадку "запроданцем" обзивають. Мене, мене, — був близький до плачу, — що ціле своє життя ішов рівною дорогою, що ніколи не торгував совістю, мене на старість має якийсь запорток "запроданцем" обзивати? Якби я хотів хрунути, то мій Бронко сьогодні на іншій посаді був би! Слухайте ви мене, говоримо, що українська інтелігенція у Польщі сидить без роботи, а це не так. Це неправда. Кожний інтелігент-українець, кожний український кваліфікований ремісник у ту ж хвилину дістане роботу, та ще й добре оплачувану, якщо змінить метрику. Мій син не дуже там у бога вірить, але метрики він не змінить, аби мав через це й роботи позбутися. Бо таке він виховання вдома дістав. Бо так навчив його батько, а тепер виходить, що той батько шуя, помело, сміття, "запроданець"!

— А ви плюньте на те й розітріть.

— Як то ти мені радиш?

— А так, пси брешуть — наші їдуть. Нічого не робіть собі з того.

— О, ні, слухайте мене, ти, видно, не знаєш ще, хто такий старий Завадка. Я, — говорю тут при Скибі, — буду подавати до суду.

— До якого суду? — спитав Скиба.

Йосиф Завадка не знав, чи його не зрозуміли, чи він не зрозумів.

— До суду, за образу гонору. Слухайте мене, ви не чули, що подають до суду за образу? Чи, може, ви з мене тут смішки робите?

Юлько Скиба не думає робити собі смішки з батька товариша. Він припускає, що старий Завадка міг його дійсно не зрозуміти. Він пояснить:

— Окупаційний суд — нам не суд, товаришу Завадка. Так?

Може бути. Може, для тих молодих, нетерплячих, отих загонистих, як його синок, державний суд дійсно не суд, але ми, стара війна, звикли шанувати державні закони, якою б владою вони не продиктовані.

Добре, згода, польський суд для них не суд, а як бути з особистою честю його, Йосифа Завадки?

— Ви почитайте, як тут змалювали мене, — тиче він "Прометей" Скибі під ніс. — Гадаю, що бодай дамо спростування в нашій газеті. Це ж не урядова, а наша газета. Слухайте мене, бо щось треба з цим робити.

— Не будемо давати спростування.

— Як то зрозуміти, слухайте ви мене? Людину образили, змішали з болотом — і нема права на це? Ні в суді, ні тут, ніби поміж своїми, — ніде не можу я, слухайте ви мене, знайти сатисфакцію?

— Ми не реагуємо на такі речі, товаришу Завадка. Принципово не реагуємо. Забавно то виглядало б, якби ми почали спростовувати все те, що про нас пишуть націоналістичні писаки. То цілої газети було б замало на спростування. Казав вам Каминецький: плюньте на це все, та ще й розітріть.

— Я перепрошую. Я чув, що мені Борис казав. Але я хочу щось спитати. Я розумію: пес бреше — вітер несе, — але інша справа, коли обзивають, ну, організацію, установу,

лають ідеологію якоїсь партії, я то все розумію, коли то все гуртом, але коли одне твоє прізвище назвали? То вже зовсім інша річ, слухайте ви мене. Цього вже плазом пускати не можна, я так собі гадаю. Почитайте, як вони мене там "величають": і "запроданцем", і "вислугачем", і "дурнем". То як це так? Мені плюнули в лице, а я маю обтертися і мовчати?

— Я ж вам уже казав, що відповідати чи спростовувати не будемо... Хай їм здається, що вони вам допекли.

— Та чекайте, хлопці, бо щось так виглядає, ніби ви смієтеся з мене. Як то "хай їм здається", що вони мені допекли? Та що їм має "здаватися", коли в мені жовч тріскає. Я не знаю, це вже мені амінь прийде. Я лише одного не розумію, слухайте ви мене, як це сьогоднішня молодь якось так забайдуже відноситься до справи гонору. Я свого сина такого не вчив. Я не хочу цим сказати, Юльку, що твій тато тебе погано вчив, але мені дуже дивно, що за мода тепер така пішла, що тебе образять, а ти вдавай, ніби тобі ніц. Для мене гонор понад усе. Не має людина честі, то не треба їй жити... Я старався, щоб і Бронко розумів так життя.

Говорить і весь час поглядає на двері, якими може увійти Бронко. "Старий ти став, Йосифе, коли вже до того дійшло, що шукаєш захисту у сина. Шукаю. Хочу просити його, хай втлумачить своїм колегам, що Завадки не вміють жартувати там, де йдеться про честь роду.

Може, нічого більше в житті не проситиму у сина (велика річ для людини, слухайте ви мене, пенсія на старість; ти, Павлино, теж не будеш потребувати невістчиної ласки), але цим разом таки попрошу його, щоб витяг мене з цієї тарапати.

Зрештою, коли з'явиться Бронко, то й хлопці стануть погіднішими до батька свого колеги. Ми, слухайте ви мене, можемо з сином і по тижневі не перекинутись словом поміж собою, але постояти один за одного, ого, то ще вміємо!"

Двері відчинились з лоскотом, але замість Бронка впустили поліцію. Конфіскація номера. Обшук. Заборона дальшого видання газети. Хто тут з-поміж панів відповідальний редактор?

— То пан, пане Завадка? Захцяло сен пану на старосць політики? А пан ве, же та панська політика пахне криміналом?

Сміється з тебе лайдак у вічі, а ти мусиш мовчати. А що на це твій гонор, Йосифе? Важко тобі, старий? То поклади собі пластир на серце: "Окупаційний суд — не суд". Серце крається дивитись, як акуратно посортовані, позщеплювані, підшиті квитанції, архівні матеріали, кореспонденція (з сьогоднішньою поштою включно) під руками тих барбосів змішуються в одну купку паперів, на яку харкають, яку топчуть, копають ногами, ніби сміття, що стало на заваді. Повитягунані до половини шухляди нагадують щелепи з повибиваними зубами.

Кінець, Йосифе, "Волі Покуття". Газеті амінь тут, на місці, а твоє редакторство закінчиться в тюрмі.

Доредакторувався ти, небоже (а ти не догадувався, бідако, що, крім редакторства, ще й тюрму тобі доля занесла у книгу!). А все через те, слухайте ви мене, що не хотів

слухати Павлини, а потягся за молодими. От молоді й вивели тебе, старого, на сухеньке.

Йосифові починає видаватися мало що не підозрілим, у всякому разі, дивним, що Скиба і Борис так преспокійно, так, ніби були до цього і підготовані, сприймають погром у редакції. Виходить, слухайте ви мене, що вони з першого номера добре знали, що газета довго не протягне. А якщо так, то виходить, ні, ви мене слухайте, то виходить, що серед досвідчених молодих знайшовся один старий дурень, який сприйняв серйозно забаву у газету.

Значить, мали рацію сусіди, що підсміювалися у кулак з його редакторського портфеля? А з цього виходить, що мали рацію і їх жінки, які і твоїх курей у їхній шкоді обзивали редакторчиними?

Слухайте ви мене, коли вже сотати нитку з клубочка, то й ремонт приміщення був потрібний, як псові п'ята нога, а як ти, ой дурень, дурень, старався!

А скільки з своєї кишені (щоб не знала Павлина) додав? На соду, на пасту до підлоги, на мило, на олійну фарбу, на мітлу і т. д.

Чекай, чекай, старий йолопе, та то щось на те заноситься, що вся ота затія з легальною газетою була лише ширмою для інших їхніх цілей. Могла це бути, слухайте ви мене, добре замаскована явочна квартира. А чому б і ні? До легальної редакції кожному можна зайти й вийти з неї без підозріння.

Ой бити б тебе, Йосифе, бити. Та чия рука, крім поліцая, підніметься на тебе, дряхлого?

Бронко прийшов, коли вже кінчали писати протокол. Конфісковані книги і папери, обв'язані шнурочками, лежали біля печі.

Бронко не мав відваги глянути батькові у вічі. Бачив лише його черевики й штани до колін.

— Підпишіться, пане відповідальний редакторе.

— То... то... як, Бронку?

Ясний шляк може на місці трафити чоловіка з жалю і злості за таку інфантильну безпорадність старої людини, яка іменується твоїм батьком!

Згадався (як то іноді трапляється з шухлядками у мозку) один епізод з Бронкового дитинства. Колись батько обіцяв йому піти з ним на Монастирську гору пускати звідтіль "орла". Якраз на ту неділю випав дощ. Бронко мав претензію не до неба, з якого ллявся дощ, а до батька, що обіцяв і не дотримав слова.

У Бронка таке враження, що батько, як і він колись хлопчиною, має претензії не так до дійсних винуватців лиха, як до нього, його сина.

Поглузував з себе, як завжди, коли життя надто тісно припирило його до бар'єра:

"Для звершення світової революції, брате, якраз не вистачало, щоб старий Завадка посидів собі в тюрмі".

— Прошу сідати, панно Річинська, — досить неуважно, мало не байдуже підсунув Зоні стільця голова гуртка "Рідної школи". Зоня, за звичкою, не сіла, а присіла тільки, ніби птах, готовий до льоту. Раптом помітила на письмовому столі біля попільнички

помаранчеву шкірку і відразу втратила спокій.

Про що свідчить помаранчева шкірка на столі в канцелярії "Рідної школи"?

Від самого дитинства слухає Зоня пісеньку про незavidний матеріальний стан "Рідної школи" під акомпанемент відозв до національного сумління і обов'язку. Все для "Рідної школи", все в ім'я "Рідної школи": вуличні збірки, жебрацький, негідний засіб, якого сам татко не схвалював (ніколи не відмовлявся кинути їм часом навіть срібну монету в карнавку, але з принципу не хотів, щоб пришпилювали йому значок на рукав), збірки з нагоди весілля, з нагоди хрестин, з нагоди безалкогольних різдвяних свят, не прийнятий лікарем гонорар, даток замість шлюбних повідомлень, рекомпенсат[52] за образу гонору, програний заклад, процент з виграшу на лотереї, збірки в церкві, збірки під церквою, коляда, так звана писанка з нагоди великодня — все це пливло до рідної, отієї бідної своєї школи на утримання українського вчителя, для української дітвори. Про учителів "Рідної школи" говорилося тільки одне з двох: або то люди, яких польська шкільна влада за українські непримиренні переконання позвільняла з державних посад (це стосувалося головне до старшого покоління), або ідейні фанатики, які в діяльності народного учителя вбачали далекоюсяжне служіння народові. Завжди говорилося про мізерне животіння учителя "Рідної школи". Економісти обраховували, що по державних школах чорнороб краще оплачувався, ніж у "Рідній школі" кваліфікований учитель з вищою освітою, але так і повинно бути. Ідея любить аскетизм. Так вважала Зоня, покійний татко і взагалі всі з його кола. А тим часом голова гуртка "Рідної школи" в такому містечку, як їхне, дозволяє собі на... помаранчі взимку! Та навіть вона, Річинська, поки що не може дозволити собі на цю розкіш, а він, видно, має можливість купувати помаранчі... Що з цього виходить? Одне з двох: або та одвічна співанка про жалюгідний матеріальний стан "Рідної школи" — облудна брехня, або цей панок зловживає громадськими грішми. Нова прикрість схопила Зоню за серце: чого вона стільки місяців бідувала, очікувала бозна-чого, коли вже півроку тому могла бути учителькою "Рідної школи" і смакувати отакі ласощі, як палестинські, по шкірці видно, помаранчі...

Голова гуртка без виразу й руху, безвидний якийсь чоловік, байдуже чекав. Зоня просто кипіла від тої байдужості до своєї особи. Міг би нарешті запитати, неотеса, чим може він їй служити?

Не вбачаючи іншого виходу, Зоня вийняла з муфти синій службовий конверт і з гідністю поклала на стіл.

— Принесла прохання на посаду учительки в "Рідній школі".

Чоловік (як його прізвище, до біса?) глянув здивовано на Зоню і легенько відсунув конверт від себе.

— То якесь непорозуміння, панно Річинська...

— Ні, — знову підсунула йому Зоня конверт, — не непорозуміння. Я дійсно вирішила працювати в "Рідній школі".

— Та ні, — нечемно перебив її голова. — У нашій "Рідній школі" немає зараз вільного місця. Вас неточно поінформували, панно Річинська.

Зоня закинула голову трохи назад і роздивлялась чоловіка, мов картину.

— Хочете цим сказати, що відмовляєте мені?

Голова зробив невиразний рух плечима.

— Відмовити не відмовляю, бо ці справи вирішую не тільки я. Я, — він почав щось шукати між паперами, мабуть, для того, щоб уникнути погляду Зоні, — скажу вам відверто, панно Річинська, "Рідна школа" — установа всенародна, і працю в ній по справедливості повинні одержувати в першу чергу ті, хто щось дали для народу. Маю на думці одиниці, які працюють для громадськості, — він ніяково почав чухатися за вухом. — Неприємно комусь нагадувати його безідейність, але й оминати годі, коли зайшла мова про посаду в "Рідній школі".

Зоня слухала його з іронічно скривленою губою.

— То, на вашу думку, — тоненько цідила слово за словом, — наш дім замало патріотичний для того, щоб я могла одержати посаду в "Рідній школі"? А що ви скажете на те, — тут урвала риторично, — що мені пропонували державну посаду і я зреклась її?

Прищулила очі і дивилась на людину перед собою згори, чи то співчуваючи, чи то з погордою. Почувала тепер себе вищою від отієї зграї доморослих патріотів! Ніхто, з них тепер (можна не лічити кількох дурнів, які добровільно позрікалися державної посади на початку польського панування в зеленій надії, що Антанта дасть національно-автономну Галичину!) не спромігся на такий виклик!

— Так? — пожвавішав і здивувався голова, але в цьому здивуванні було більше догани, ніж подиву. Злослива смужечка пошнурувала його зморшки під очима. — Якщо так, — відповів сам собі, — то ви дуже зле зробили, панно Річинська.

Він встав з-за столу (це тільки наш русин потрафить: носити латані штани і жерти помаранчі) і пройшов до канцелярії, щоб висипати попіл з попільнички до печі.

— То наше нещастя — отой фанатизм молодих... людей без життєвого досвіду. Фанатизм, прошу я вас, добре під час революції...

Зоня і собі зірвалась зі стільця, ніби щось підкинуло нею:

— То за вашим рецептом, — чула, як тремтить її голос від стримуваного обурення, — я мала б піти в українське село полонізувати, нівечити душі українських дітей, закладати польські установи на селі, організовувати пшиспособене войскове[53]... допомагати поліції в пацифікації... — вона просто задихалась, бо в міру того, як викладала цьому чоловікові, усвідомлювала й сама, який подвиг зробила, від якої історичної загрози, від якої політичної чуми оберегла вона українське село.

Голова поставив попільничку на місце, а сам знову почав урядування за столом.

— А ви гадаєте, панно Річинська, що коли ви відмовились від посади, то в даному селі не буде вже учительки? Буде, запевняю вас, тільки полька, яка ревніше за вас допомагатиме шкільній владі й поліції полонізувати село. От бачите, — закінчив повчальним тоном, — в цьому полягає розбіжність між політикою старих і молодих. Ви, молоді, думаєте: "Чим гірше, тим краще", — а ми стараємось по змозі усувати добре зло. Бо може бути так, що доки сонце зійде, роса очі виїсть.

Зоня не мала охоти дискутувати з оцим дурнем. Не цікавилась політикою, як такою. Хотіла учительської посади, бо не хотіла в'язати філе. Як цей йолоп не хоче розуміти?

Вона знову сіла в крісло.

— Я думаю, якщо умовою одержання посади в "Рідній школі" є громадські заслуги, — з іронією заакцентувала останнє слово, — то я повинна б одержати посаду з огляду на заслуги покійного татка.

— Заслуги? — наважився здивуватись той ідіот. — Даруйте, панно Річинська, але мені не відомі якісь спеціальні громадські заслуги блаженної пам'яті отця каноніка, хоч особисто я його дуже цінував, як людину великого, філософського розуму.

— Як? — піднесла голос Зоня. Відчувала, що тіло їй покривається сиротами. — Як?!

Хотіла ще щось сказати, ширше відкрити очі дурневі на велич таткової постаті, якось реабілітувати татка, але... не знаходила відповідних слів для цього.

Заслуги татка перед народом були раз назавжди установленою правдою, що, як догма, не підлягала ніяким сумнівам, істиною, яка сама собою вбивала зародок недовір'я, а тепер, коли цей хамло так вульгарно зажадав від неї фактичних доказів, Зоня... поки що не знає, як йому відповісти. Так само, як колись у дитинстві татко не міг відразу їй відповісти — чому найліпший, наймилосердніший бог дає людям хвороби, голод, війну й смерть?

Але таткові було легше знайти відповідь, бо татко мав перед собою бога й дитину, а вона людину без розуму й серця.

— То тільки ми, українці, можемо так шанувати пам'ять людини, яка горіла найсвятішою любов'ю до свого народу, — сказала холодно.

Чоловік за столом порушився.

— Не перечу, що отець канонік був щирим українцем, але це не заслуга, а елементарний обов'язок кожного з нас.

— А те, що моя сестра заручена з хлопцем, який своє життя присвятив для справи, це теж не має значення? — вимовила цей останній доказ і одразу відчула прикрість.

"Яка підлота", — подумала. Думка ця ні в якому разі не відносилась до її особи. Зоня мала на думці не себе, а обставини, що примушують хапатися навіть за такі аргументи.

— Так, то прикра родинна справа, — сказав на це голова кружка "Рідної школи".

Голова встав (що за брак виховання!) і, ніби даючи тим зрозуміти, що питання вичерпано, заявив: якщо буде вільне місце, то Зоня, напевне, його одержить. Власне, більше, ніж певно, що таке місце буде, бо чоловік одної вчительки, який працює в "Маслосоюзі", переведений до Калуша і вона теж, мабуть, буде старатись перейти туди.

— Але тепер від тих, що йдуть до нас на посаду, польська кураторія вимагає свідоцтва про лояльність... Так... так... вже навіть до нас добираються. Звичайно, не від усіх вимагають те свідоцтво і не зразу, але, в усякому разі, я попереджаю...

— Як? — обурюється Зоня. Вона вважала вже себе членом рідношкільного колективу, і її обурення впливало передусім з почуття загрози власним інтересам. — Як то? — говорила скоромовкою, навіть слина шумувала між губами. — А яке полякам

діло до нашої "Рідної школи"? Таж ми самі утримуємо її всенародним, сотиковим оподаткуванням... Не беремо від них ні допомог, ні стипендій, власними силами оплачуємо учителя, будуємо школи, утримуємо бурси... — і, забуваючи, що перед нею людина, яка ці справи знає краще за неї, загорілась і виголосила експромтом зовсім непогану агітаційну промову.

Голова гуртка не перебивав її.

Коли Зоня скінчила, відгукнувся:

— А може би, ви, панно Річинська, замість учителькою, та пішли до нас на організаційну інструкторку гуртків "Рідної школи"?

Хоч Зоні і сподобалось, що хтось нарешті визнав її ораторські здібності, вона категорично відмовилась.

— Ні, дякую, то не для мене. Я не знаю села. Може, і потрапила б промовити на зборах, але поза зборами, в особистій зустрічі з селянами, не пощастило б мені. Я ніколи не жила на селі... не знаю психіки селян, не кажучи вже про звичаї... Крім того... — але іншої причини не висловила вголос.

Крім того, вважала таку агітацію за установу, яка їй дає хліб, чимось несумісним з поняттям особистої гідності. Проте згодилась котроїсь неділі поїхати в Підберізці, село, що віддалене вісім кілометрів від міста.

.....

Зразу, як тільки примостилась на параднім, застеленім барвистою веретою заднім сидженні, відчула Зоня важкість ситуації, в якій знайшлась. Хоч їхала на звичайній хлопській фірі, запряженій у пару шкапенят, чомусь мала переконання, що ніхто з тих, що бачили її, не брали її за сільську учительку.

Була одягнена скромно, але за останніми вимогами моди, а крім того, що головне, вміла тримати себе по-панськи навіть на вистеленій соломною фірі.

З огляду на святковий день на вулиці було багато різного народу. Знайомі Зонині з здивуванням, що було рівнозначне з виявами пошани, дивились вслід фірі, що торохтіла серединою вулиці.

Не могли пояснити собі, що це може означати — Зоня Річинська на простій селянській фірі.

Зоня в душі була рада враженню, яке викликувала у своїх знайомих. Хай ломлять собі голову над черговою загадкою дому Річинських. Юрба і створена для того, аби дивуватись з роззявленим ротом...

Селянин, миршавенький дядько з червоною, поораною глибокими фалдами, як у трухана, шиєю, виявився досить балакучим. Говорив, кліпаючи безнастанно присліпкуватими очима, причому не переставав якомсь винувато посміхатися млявим, беззубим ротом. Зоні було фізично гидко дивитись на нього, але словам його прислухалась з цікавістю.

Дядько з винуватим посміхом признався, що, відколи живе, оце вперше в житті бачить жінку делегатом. Єй-бо. Вірте або не вірте. Відколи запам'ятав, то делегатами приїздили в село самі чоловіки. Жінки приїздили сюди щось раз чи два на жіночі

збори, але бабська політика не входить в рахубу. Раз було навіть так, — зітхнув зловтішно дядько, — що газди не хотіли дати коней по ту делегатку і мусила пішки топати. Вірте або не вірте. От сміху було в селі!

Зоні не була приємною тема для розмови, і вона перебила дядька, почавши випитувати про відносини на селі, бо хоч Підберізці були таки зовсім близько від міста, де жили Річинські, Зоня якось не мала уяви про політичний профіль цього села.

Селянин не давав відвертих відповідей на запитання Зоні, і їй уже починало здаватись, що вона не вміє формулювати запитань, як дядько врешті спитав хитро:

— А пані з якої партії?

— А це що має до речі? — трохи нечемно запитала Зоня і собі. Дядько скліпав очима.

— А, прошу пані, тепер такі часи настали... треба кожному в його дуду грати... ніби для того, щоб не було образи... Дай ми на то... пані з націоналістами тримають... а я при пані... починаю псьочити панину партію, було б пані приємно? Відколи роблю в егомосця... то вже навчився... делікатності з людьми... гі-гі...

— То в егомосця такі коні? — аж зарум'янилась з досади Зоня. Мало кого поважала з сільських священиків. Вважала їх за тюхтіїв, позбавлених добрих манер, але почуття станової солідарності не покидало її ніколи. Ганьба для всього священичого стану, аби священик під містом тримав такі шкапи в себе. Хай взяв би собі приклад з стрийка Нестора чи хоч би отця Михайла Річинського. Як же повинно бути в того тюхтія в хаті, як мусить ходити одягнута його жінка і діти, коли коні в нього мають такий вигляд! Коні — це ж обличчя господаря.

— Та де, прошу пані! Коні у нашого егомосця — гей у святого Іллі... Го-го... хай сховаються пуги самого нашого пана... Вірте або ні... Це мої коні, прошу пані... рахувати, мої власні...

— То егомосць... то... то... — обурення, що хлюпнуло на неї, затамувало їй слова в горлі. Не свідома, що робить, запхала стебло соломи в рот і гризла його зубами, як живу кістку. От хам! От падлюка! Якби татко жив, то, напевно, та свиня вислала б по Зоню свій фаетон, ще, може, і жінку свою посадив би в нього. Була така хвилина, що Зоня хотіла затримати коні і повернутись пішки додому. Навчила б вона його, як зустрічати делегата "Рідної школи"! І була б так зробила, о, без усякого сумніву, була б так зробила, якби не те, так, якби не те одне, що вона потребувала "Рідної школи" більше, ніж "Рідна школа" її...

— А як до вашого егомосця приїздять гості, — спитала ехидно фірмана (став їй ненависний разом зі своїм егомосцем), — то егомосць висилають по них ваші коні?

— Е, прошу пані, — почухався дядько за вухом, — то щось інше. Егомосць по паню теж були б раді вислати свої цуги... але то не було б політично... вірте мені або ні...

— Що то значить?

— Бо то так, прошу пані... в нас у селі щось чотири партії... і деруться між собою, прошу вибачення, як свині при кориті... але ніби... всі за тим, аби в селі була "Рідна школа"... що правда, то правда... Хай "Рідна школа" — так ніби кажуть... не буде ні з

твоеї партії... ні з моєї... хай буде наша... рахувати, українська... ніби, гей той казав... надпартійна...

— І добре. І так повинно бути, і так воно і є, — авторитетно втрутилась Зоня. Відомість про те, що єгомосць з якихось тільки там дипломатичних міркувань не вислав своїх коней по неї, зразу примирила її з фірманом.

— Ага... ага... тому, якби єгомосць вислали по паню свої коні, то зараз пішло б селом... що пані делегатка тримають сторону католицького союзу... а в нас... то різні є... і радикали, і сільробівці... ніби комуністи, рахувати... можуть собі тее не вподобати... Тому єгомосць кажуть мені оце передвчора: "Поїдеш ти, Федю, по делегата... — рахувати, не знали, що не приїде чоловік... — ти, кажуть, з бідноти... не причепляться до тебе..."

— А люди? З ким же люди тримають? Більшість за якою партією?

— Та то, прошу пані, що значить люди? Пані не знають, як на селі? Рій водять, кажім правду, багачі... а багачі тримають з тими, хто їм більше обіцяє... А біднота, — хитро кліпнув оком, — біднота теж ділиться на "партії"... одна "партія" притакує багачам, бо боїться втратити їх ласку та заробіток в них... гі, той казав... а друга... викрикує на багачів, та ще й відгрожується їм... вірте або ні... це переважно ті з сільробу...

— А ви за котрою партією?

Дядько зіщулився. Хоч їхали чистим полем, все ж повів головою навколо, наче шукав за тим, що може його підслухати:

— Я бідний, прошу пані... і я собі, гі, той казав, так міркую... я поки що з єгомосця живу — кажім правду, — то єгомосця, де треба, мушу підтримувати... бо ніби, гі, той казав — дивись, чий хліб їси... але, якби що до чого... я на той приклад, якби ніби так часи змінились, як ті з сільробу вигукують... то кожний в селі... гі, той казав... може підтвердити, що Федь Безкутий... ціле життя бідний був і тепер... це ніби тільки так дай ми на те для прикладу— його право настало, і йому належить... те, що іншим, рахувати...

"Ага, — зміркувала Зоня, — чужими руками грань вигортати збираєшся, братику", — її доброзичливість до дядька знову понизилась.

Не мала більше охоти до балачки.

Ниви рябіли медункою і кульбабою. На узліссі горіли дерева яскравою молодого зеленню, що здалека здавалась теплою і солодкою. Зорана рілля парувала мерехтливою, синюватою мжичкою. Над жовтим від латишу полем плив низько лелека. На горизонті викинув золотий хрест і за ним куполи підберізької церкви.

Зоня дістала дзеркальце з сумочки і поправила собі волосся, що розвіялось на вітрі. Поправила трохи і верету, що зсунулась, і знову прибрала сутугу, гордовиту позу.

Підберізьці лежали в долині так, що з гірки виднілась рельєфна панорама села. Воно тяглося вздовж головного шляху, так званої Цісарської дороги, і розгалужувалось лише понад береги річки, що здалека здавалась вузькою, як сталевий дріт. Хати були в садках, і, як у кожному селі, деякі домівства були під білою бляхою і з засібними

господарськими будинками та прибудинками, а решта під солом'яною стріхою з одним сарайчиком, або притулою, часто без огорожі навіть. Навпроти, відділені тільки громадською толокою, стояли двір у готицькій стилі під червоною черепицею, судячи з дерев, серед молодого парку, і плебанія, розложиста, низька, обведена кругом ганком з претензійними — під дорійські — стовпами напереді.

В безпосереднім сусідстві з плебанією була церква. Зоня трохи здивувалась: село, як видно по хатах, було біднувате, а церква була велика, мурована й покрита новою блискучою цинковою бляхою.

"Значить, церква мала добрих господарів", — подумала Зоня. На майданчику біля церкви, під не розвинутими ще яворами, стояв гурт простоволосих газдів.

Зовнішні стіни церкви на висоту чоловічих рук були обвішані капелюхами, засадженими на спеціально для того вмурованих гачках.

По кількості капелюхів на стіні церкви можна було судити, що газдів більше на майданчику, ніж у церкві. Можливо, спеціально вийшли на повітря, аби краще придивитись делегатові. Самовпевнена поведінка сільських дуків викликала в Зоні неприємний біль в околиці діафрагми.

Щастя, що фіра скрутила на плебанію, заки Зоня встигла порівнятись з ними.

З хати вибігла низенька, широка, в дечому схожа на будинок плебанії, досить неохайна (перкалева сукенка була запнута тільки до половини пазухи), червона на обличчі, з жовтою, як шафран, косою їмосць.

— А... а... прошу... прошу... — Замість простягти, вона сховала руки поза себе, витираючи їх об спідницю. — Прощу ближче...

Зоня не квапилась досередини. Маленькі, забиті квітами у вазонках віконечка на плебанії не заохочували до нутра дому.

— Дякую, може, піду до церкви, — відпрошувалась Зоня. Вважала, що своєю присутністю в церкві з'єднає собі людей, але їмосць замахала руками:

— Та бійтесь бога, не робіть цього! Всі вас пооглядають там — і для кого будете ще цікаві на зборах?

Зонина нехіть перед плебанськими кімнатами справдилася. В кімнатах було темнувато, незважаючи на гарну погоду, вікна були щільно позамикані. По кімнатах, куди проходила Зоня, всюди пахло засушеним пісним пшеничним хлібом і воском. Підлоги були нерівні, але чисті, аж жовті.

їмосць посадила Зоню на старомодний, з химерними ніжками фотель:

— Може, пані оглянуть наші родинні альбоми, заки я впораюсь у кухні?

Зоня хотіла б пройтись за той час по городі, де починали вже бриніти перші троянди.

Фотографії в плюшевих, облізлих від часу альбомах нагадували Зоні ті самі типи, що їх бачила по всіх родинних альбомах Річинських.

"Не дивно, — міркувала собі, — люди в тих часах жили однаковими інтересами, однаковісько одягались, тому і утотожнювались навіть обличчям..."

Обід готується у їдальні при кухні. До салонику, в якому оглядала фотографії Зоня,

долітав звідтіль дзенькіт посуду і столових приборів. Здогадувалась, що їмосць готовить в її честь парадний обід з обов'язковим курячим бульйоном з локшею і сиряниками. Приготування до обіду тривало довго. Служба божа в церкві теж. Зоня двічі вже переглянула альбом. Перейшла очима, відповідно оцінюючи, кожний предмет у кімнаті. Занавіски на вікнах були нові, модні, призначені для міських широких вікон і тому трохи смішили при цих вируділих, об'їдених міллю порт'єрах.

Перський килим на стіні, напевно, давно відсвяткував сто років з дня свого випуску в світ. Рисунок на ньому вже зовсім розплився, кольори злились в одну масу, але всякий, хто розуміється на того роду речах, віддасть йому належне.

Фотелики і канапка бідермаєрського стилю не гармоніювали з столом. Мабуть, для того був він прикритий, як у ресторані, довгою, сливе не до землі, скатертю.

На стіні, побіч статечної пари портретів жінки в старомодному очіпочку і священика з старовинним обличчям, висіла велика, насправді по-мистецьки виконана фотографія, на якій зафіксовано молоду тенісистку під час гри. Напруженість ситуації, динаміка руху, зосереджена воля відбилися на обличчі і в цілій постаті дівчини, як у дзеркалі.

"Колотнеча поколін'я", — пригадала Зоня заголовок недавно прочитаної статті в "Літературно-науковому віснику".

Нарешті в їдальні запанувала тиша, а до салонику увійшов отець Йоанн.

Зоня знала його з міста. Зрештою, був на похоронах покійного татка. Був високого росту, злегка пригорблений, з гарним, але неприємним своєю поволокою бісової хитрості обличчям чоловік. Говорив він притишеним, акуратним голосом, нічому не дивуючись.

Зоня згадала, що про отця Йоанна говорив покійний татко. Сміявся, що отець Йоанн торкається життя через рукавички, тоді як його жінка голими руками жне кропиву. Всі неприємні справи, всякі конфлікти з парафіянами, всякі непорозуміння з податковим урядом, з учителями в місті, де вчилася шестеро дітей отця пароха, контракти і торги з купцями полагоджувала сама їмосць.

Отець Йоанн увійшов у салоник елегантним, вальсовим кроком і галантно склонився перед Зонею.

— Дуже мені приємно повітати паню у моїх скромних порогах... хоч, — він відкашлявся для пристойності, — мої парафіяни трохи здивувались, як побачили, що на сьогоднішні збори делегатом буде жінчина... але це добре... будуть приємно розчаровані... при ближній зустрічі... з панею...

Цей незграбний комплімент, на диво, не вразив Зоню, а, навпаки, війнув на неї приємним вітерцем, що освіжив її на мить. Усміхнулась у відповідь отцю Йоанну, а той підніс їй портсигар.

— Звідки отець знають, що я покурюю потроху? — спитала кокетливо.

— Тепер майже кожна елегантна дама курить...

Під час обіду (який складався, як Зоня й припускала, з курячого бульйону з локшею і т. д.) за столом сиділи чомусь тільки отець Йоанн і Зоня удвійку: для їмосці

стояло накриття на столі, але вона не знаходила часу присісти. Примощувалася тільки, як сорока на кіл, і знову схоплювалася і вибігала кудись у господарських справах.

За обідом, після того як випили по чарці минулорічної вишнівки, отець Йоанн, шануючи в Зоні більше суспільного діяча, ніж принадну жіночку, став ділитись з нею своїми політичними спостереженнями.

Зоня з задоволенням ствердила, що отець Йоанн непоганий дипломат. Він жодного разу не назвав, як це мав у звичаї стрийко Нестор, хлопа гадиною, з якої треба тільки шкуру лупити і наслуховувати, чи ще дихає. Ні, він навіть своїх противників серед парафіян делікатно називав збаламученим елементом, якому треба відчинити очі на істину. Не ниючи, з достоїнстю жалівся перед Зонею, що життя на селі стає щораз то більш нестерпним.

З одної сторони, консисторія[54] ставить свої суворі вимоги, — отець Йоанн знову закашлявся по-салонному, — сьогодні не можна їх інакше розуміти, як хто не з Римом, той проти нього... особливо в цей апокаліпсичний час, коли стільки людей на земній кулі дає першенство матеріалістичному світоглядові; а з другої сторони, ті невігласи з ліберального табору роблять йому докори, що він відриває від національного ґрунту церкву і латинізує її... До того ще комуністична зараза почала ширитись в селі так, що стало зовсім туго.

— А я мушу лавірувати якимось, як то кажуть, поміж дощ... Мій принцип — зо всіма жити в згоді... Бо, як сказано у святому письмі: "Не знаєш ні дня, ні години". "Рідна школа", на мою думку, повинна об'єднати все село... Попробуємо, попробуємо, — він, проти етикету, встав з-за столу і заходив по кімнаті навколо нього. — А якби вони й тут хотіли нам покеринити, тоді...

До їдальні без стуку увійшла присадкувата дівчина з червоними, як у лелеки, ногами.

— Де їмосць? Іван Сливка прийшов годити похорон...

Отець Йоанн прискочив до дівчини і випхав шорстко її за двері:

— Іди... іди... я зараз там прийду...

— Вчить її жінка, вчить і не може навчити, — звернувся з вибаченням у сторону Зоні, — пані ласкаво дарують... Я зараз, — замкнув за дівчиною двері, потім нервовим кроком вийшов.

Зоня і собі встала з-за столу. Обід не смакував їй. Недостача світла в кімнаті дразнила їй нерви. Ліворуч від входових головних дверей вели вузькі, в половину зросту чоловіка, двері на сонцем визолочену веранду. Зоня пхнула ті двері. Вони заскрипіли на завісах і при невеличкім зусиллі пропустили Зоню на засклену, з кількома вибитими шибамися веранду. В кутку, біля немолочених головень конопель, стояв запорошений, як видно, ще з минулого літа не уживаний лежак. Зоня, струснувши хустинкою порох з нього, лягла на лежак, закинувши руки за голову.

Нарешті хвилина відпочинку!

І власне, звідси стала мимовільним свідком торгу, що відбувався між Іваном Сливкою і їмосцею. Зоня здогадалась, що їмосць навмисне вивела Сливку за вугол хати,

аби Зоня нічого не почула.

— Двадцять п'ять і ягничку. Це так, Іванцуню, вже як для покійника. З кого іншого взяла б я більше... правду кажу...

— Нема звідки, їмосць. Вірте мені, що на господарську труну не маю...

— Ей, труна... Труна все одно зогніє в землі... тіло може обійтись без труни, а душа без божого благословенства ніяк...

— Не можу, їмосщечко... Говорю до вас по-людськи, що не можу, то не можу...

— Дасте п'ятнадцять, Іванцуню, і господь з вами...

— І п'ятнадцять не маю звідки взяти, їмосць... Як собі хочете... Знаю тільки те, що тата поховати мушу... Як єгомосць не схочуть — прийдеться самим у землю загортати...

— Як то — самим? — підскачив зразу жіночий голос. — Без священика? Без бога, Іванцуню? А я і не знала, що ти тим вітром підшитий...

— Мої кишені вітром підшиті...

— Не викручуйся, Іване, не викручуйся... Якби в тебе були добрі наміри, то ти сказав би: "В мене нема готівки, але я вам чим-небудь відроблю, їмосць". А ти зразу — улаштувати похорон без священика... А ти знаєш, хто в нашому селі хоронить без священика, правда, що знаєш, Іванцуню? А торік, як була засуха, єгомосць дали тобі три корці бульби і півкорця жита на відробок? Дали, Іванцуню? А ти знаєш, що як ти поховаєш тата без отця, то даси поганий приклад для інших і тим нашкодиш святій церкві більше, чим гадаєш собі? І як ти потім гадаєш висповідатися з такого гріха?

— А що мені робити, їмосць? — примиренніше спитав мужський голос. — Що мені робити, коли нема злого за душею? Тіло стояти не може...

— А може, жінка має полотна або повісма... хай принесе, а решту мені в городі відробить... таж ми свої люди, Іванцуню...

— Повісмо, може, має, але полотна нема, бо діти з голими черевами бігають... А щодо того, аби відробити, то може прийти. Чому ні?

— Але я одне хотіла б заздальгідь вимовити собі, Іванцуню. Робота в моїм городі на її харчах... і хай з дітьми не приходять... бо в мене і пес, і гусак...

— А що їй робити з тим грудним, їмосць? Замкнути в скриню на той час, чи що?

— Хай старшенькі доглядають його...

— Старші до школи ходять, їмосць...

— До школи! Як вас стати, Іванцуню, дітей у школу посилати, то винно вам стати і на няньку... То... може, почекаємо з тим відробітком на вакації, Іване...

— Бійтеся бога, їмосць, та по Петрі треба буде про хліб думати... Як влітку не заждемо... то взимку хіба зуби на клин... Почекайте, їмосць, осені...

— Як маю до осені чекати, то і ви, Іванцуню, побійтеся бога і приведіть бодай ярку... бодай тим заспокоїть душечку покійного тата...

— Та що вже маю з вами робити, їмосць? Хай буде вже по-вашому...

— Не зі мною, Іванцуню, не зі мною... то не світські, а божі порахунки...

Зоні робилось до нуду несмачно від цього діалогу. За жодну ціну не хотіла, аби домашні здогадались, що вона була мимовільним свідком. Перечекала, аж Іван вийшов

за ворота, а тоді сама дверима через веранду пішла в город.

Отець Йоанн застав її в пасіці.

— А я шукаю за вами всюди...

"Який ти хитрий, — думала Зоня, націлюючись очима на його красиве, але так мало принадне обличчя, — ти перетворив свою "кращу половину" на громозвід, яким спливають з тебе людська обмова і прокльони... а сам ти виступаєш перед своїми овечками чистий, як у снігу викупаний..."

Вдома Зоня не бачила таких сцен. Всі таємні таткові інтереси, що запевняли їм достатнє життя і давали моральне право ставити себе понад інших, творились десь далеко поза їх домом, може, навіть на іншій планеті. Жінка і діти були ізольовані від них.

Зараз по вечерні Зоня пішла на збори. Умовились, що отець Йоанн піде перший до громадського дому, а Зоня щойно пізніше зайде туди, аби не виглядало, що піп привів свою делегатку.

Коли Зоня увійшла, то зала була по стіни наповнена людьми.

Перші три лави спереду займали статечні газди, в писаних кожухах та сердаках, по-міському підстрижені, в купних штанах, себепевні, повільні в рухах і словах.

За ними сиділи й стояли бідніше приодіті чоловіки, а за ними вже жінки, декотрі з малими дітьми на руках. Парубки і дівчата товпились позаду. Повітря в залі було млосно-важке від задухи погано провітрюваних святкових кожухів і застарілого масла теж святково причесаних голів старшого газдівського покоління.

Зоня, притримуючи напарфумовану хустинку біля носа, вийшла на сцену. Чоловік, якого обрано головою зборів, повідомив зал, що з міста приїхала пані делегатка і буде балакати про потребу організації гуртка "Рідної школи" в селі.

Голова зборів, на думку Зоні, скидався на репатріанта з Канади. На ньому був нетутешнього покрою широкий, значно ширший за його форми тіла костюм у ґрату[55] і яскравий, наче здерта шкіра з папуги, галстук.

Стягнувши брови, Зоня поступилась двома кроками вперед, до залу. Була трохи збентежена тим, що зал не зустрів її оплесками. В третьому ряді, на самому крайчику, помітила дядька, що сьогодні привіз її з міста. Посміхався до неї (що за фамільярність!) беззубим ротом, але привітати пані делегатку оплесками і йому ані снилось.

"Хами неотесані", — подумала Зоня і начеб замкнула очі на них. Перестала існувати для неї вся ота темна, тупа, смердюча маса. Говорила до своїх уявних слухачів і тому зовсім не звертала уваги на те, що дядьки виходили і входили до залу, що попхували діти, хихотались парубки з дівчатами... Могли робити, що їм до вподоби, а вона бачила перед собою слухачів, що з жадністю ловили кожне її слово і сприймали в себе, як причастіс.

Свою промову Зоня почала в історичному аспекті. Відбившись від Івана Котляревського, через "Руську трійцю" в Галичині і царський указ на Придніпрянщині, боротьбу за український університет у Львові і смерть Адама Коцка за австрійських часів, через липові плебісцити у справі державних народних шкіл з українською мовою

викладання вона остаточно дійшла до джерела наших днів "Рідної школи".

Розгорнувши блокнот, Зоня шпурнула цифрами, як з рога достатку. Слухачі дізналися, скільки тисяч українських дітей пригорнула "Рідна школа" у своїх народних школах, гімназіях, вчительських семінаріях, промислових курсах. Скільки в "Рідній школі" власних шкільних приміщень і скільки треба ще побудувати. Яку суму зуживає "Рідна школа" на утримання своїх шкіл і вчителів і скільки в неї боргів. Скільки тисячам безробітних українських вчителів "Рідна школа" дала працю і яка цифра безробітних вчителів чекає на цю працю.

Скінчивши з цифрами, Зоня вдалась до патріотичної поезії. Почавши від Шевченкового "Чужому научайтесь, свого не цурайтесь", вона прочитала на тему "Рідної школи" патріотичний віршик невідомого поета з дитячого журналу і закінчила знову-таки Шевченковим "І неситий не виоре на дні моря поля". Але, зміркувавши, що ця алегорія може бути замалозрозуміла, додала ще з пам'яті "Встане правда, встане воля" — і на цьому закінчила свою промову.

Зала відгукнулася спершу слабими, а потім сильнішими оплесками. Було так, що частина слухачів, яка трохи задрімнула, пробудилася від перших оплесків і, аби замаскувати свій сором, непритомно затарабанила в долоні.

Рівночасно з тими, що, здрімнувшись, пробудились, повернулася реальна дійсність і Зоні. Вона не блукала тепер очима по вікнах і стелі, а подивилася відкрито на залу.

В одну мить дійшла до висновку, від якого самій стало страшно. За той час, що вона перебувала в патріотичному екстазі, половина, щонайменше, чоловіків вийшли з зали, а їх місце зайняли нові, не по-гутешньому одиті люди. Залишились незмінно жінки, яким діти заснули на колінах, а матері, охороняючи сон своїх малят, самі скімнули біля них.

В лівому кутку зали, серед збитого гурту хлопців, здалося Зоні, що пізнає одного нашівського друкаря, хоч міг це бути тільки хтось до нього подібний.

Проте й однієї подібності вистачало Зоні, щоб з'ясувати собі, що в залі появились комунізуючі. "Почнуть провокаційну дискусію зо мною, і я пропала".

Спересердя, що не може в даній обстановці безпосередньо виляти свою злість на організатора зборів — пароха, почала непристойно гризти нігті.

"Як же ж можна так, — картала його в думці, — організувати збори і — знаючи, що твориться кругом, — не забезпечити ударної групи однодумців... Кози вам доїти, отче, а не політику робити".

Отець Йоанн саме підступив до Зоні.

— Перестаньте кусати нігті... не показуйте, що ви їх боїтесь... Спокійно, прошу вас, спокійно, я зараз все уладжу.

— Чорта вже уладите, — вихопилось в Зоні, і вона з перестрашу прикусила губу. Отець парох тактовно вдавав, що не розчув репліки панни Річинської.

Вийшовши поперед стола на сцені, о. Йоанн заговорив роблено бадьорим, трохи не своїм голоском:

— Шановні члени читальні й тут присутні гості! Пані делегатка прочитала нам

гарний реферат про те, як наш многостраждальний український народ боровся за нашу рідну, всім нам дорогу українську мову. Всім ясно, і нема про що дискутувати. Нам треба лише подякувати пані делегатці за її безкорисний труд і в мирі розійтись додому.

— А що буде з гуртком "Рідної школи"? Та ми мали ниньки закладати гурток "Рідної школи", аби наші діти вчилися в рідній мові і боролись за неї, як говорила пані делегатка.

Вихопився той самий беззубий дядько, що привіз Зоню в село.

Отець парох скреготнув зубами, що аж Зоня почула. Сам на сам, може, заїхав би тому мудрагелеві палицею по плечах, а тут мусив опанувати себе й відповісти гречно:

— Іншим разом, Федю, іншим разом закладемо гурток, а тепер пані делегатка поспішають, щоб ще в однім селі прочитати реферат...

— Скатертю доріжка! — вигукнув хтось з лівого кутка зали, де привидівся Зоні (а може, й ні!) нашівський друкар.

— Ходім... ходім... не треба затримуватись, — наглив отець Зоню, майже попихаючи її до виходу.

Надворі кинулось Зоні у вічі, що мужчини, які правдоподібно покинули залу під час її виступу, тепер знову почали протискуватись досередини.

— Що тут діється, прошу отця? Я нічого не розумію! Чого вони знову пруться до читальні? Адже збори закінчились.

— Ходім... ходім, — не переставав підганяти Зоню, — дома про все поговоримо. Дякуймо богові, що й так нам обійшлося.

— А що могло бути? — Зоня дійсно не розуміла, яка небезпека могла їй грозити. — В чому річ, кінець кінців?

— Могли, — отець парох дивився у землю, — могли... затарасувати входові двері й вимагати дискусії на тему діяльності головної управи "Рідної школи".

— Но, і що? Ми з вами не дали б собі ради з купкою тих неуків?

— Не дали б, повірте мені, що не дали б. Річ ще й в тому, що то — не неуки, а підкуті на всі чотири ноги... кваліфіковані... з масою контраргументів оратори.

— Виходить, — не здавалась Зоня, — що найсильніший аргумент в боротьбі з комунізуєчими — це втеча, так? Прошу мені відповісти: так?

— Не втікати, панно Зоню, не втікати, а уникати нагоди для сутички, яка могла б в якійсь мірі нанести ущерб нашій власній гідності чи справі, за яку ми заступаємося...

"Чи вмер Данило, чи болячка задавила", — подумала Зоня, але змовчала.

На приходстві їмосць чекала з традиційною попівською кавою з солодкою сметанкою і бабкою з родзинками. Знервована Зоня попросила для себе міцної чорної кави без цикорію.

— Прошу мені пояснити, — вона свідомо послуговувалась цією чемностивою формою, аби якось знейтралізувати свій нетактовний вибух у читальні, — бо я далі нічого не розумію. Чого чоловіки повиходили з читальні? Вони хіба знали, що появляться комуністи, й боялись дискусії з ними?

— О, коби вони боялись, — звів отець Йоанн руки до неба, — то було б ще добре! В

тому і все лихо, що мужичня лише чекає нагоди, щоб по дискутувати собі "з товаришами".

— А про що вони дискутують?

— А про що сьогодні, з баламучений большевицькою пропагандою, може дискутувати наш мужик? Тема завжди одна й та сама: як вони незабаром ділитимуть поміж себе панські та попівські лани...

Примирливий, опортуністичний настрій отця пароха наново рознервував Зоню.

Свідомість власного безсилля і той факт, що вона, як її називають дома, адвокат у спідниці, не зуміла провести зборів на селі, відбирали їй охоту не тільки до їжі, а до життя взагалі.

Перший раз виступила в ролі громадської діячки, і — на, маєш: така образлива невдача!

— І чого я взагалі приїздила сюди? — спитала, наче з претензією за витрачений час.

Отець Йоанн зрозумів Зоню так, що вона не знає тепер, як виправдати свою поразку перед нашівським рідношкільним начальством.

— Нічого, панно Зоню, нічого... Я напишу все, як було, і ви ще раз приїдете до нас. Але ми вже не будемо скликати загальних зборів, а згідно закону зберемо довірочну нараду. Тоді заложимо гурток "Рідної школи" і подбаємо про те, щоб до його правління ввійшли самі свої.

— А де ж ті свої у Підберізцях? Я щось їх не бачила в залі.

— Були, панно Зоню, були, але як побачили, що стільки комуністів понаходило, то розбрелись хто куди... Знаєте, тепер такі часи... що ніхто не хоче зв'язуватись з тими галабурдниками... Добре, що так сталося, як сталося... Прошу пити, бо кава стигне...

Щораз менше подобалась Зоні позиція пароха села. Вона знову утверджувалась в тому, що сумнів, чи, краще, підозріння, яке виникло в неї після смерті татка, не без підстав. Люди її кола живуть більше ілюзіями, чим реальними планами на майбутнє, — настільки те майбутнє видається їм безперспективним. Якась кошмарна гра в цю-цю бабки з життям. І чим вона закінчиться?

Взагалі-то настрої в Зоні був препаскудний, що вловила навіть заклопотана хатніми справами їмосць.

— Чогось панна Зонця сьогодні без гумору. Може б, ще філіжаночку кави?

— Дякую. Але якщо маю бути щирою, то замість кави воліла б я чогось міцнішого.

— Але ж прошу дуже, — кинувся єгомосць із звичністю вишколеного гарсона, — чим можу служити? Старка, рум чи коньячок?

Зоня вибрала останнє.

На вулиці Вузькій (саме, де притикає до неї пільна, обросла терням стежина) в ніч з восьмого на дев'яте червня пролунав постріл.

Поцілена в потилицю людина змахнула руками, похитнулася й упала ниць, загороджуючи собою третину вузької вулички.

Поціл був точний. Смерть прийшла моментально.

Людина лежала непорушною брилою, тільки кров у ній ще струменіла, стікаючи з дірки в черепі і поволі в'язнучи в густому поросі.

Собака з найближчого двору занюхав нагнаний вітерцем запах свіжої крові і завив з тоски, що ланцюг не пускає його з місця.

Першою особою, що наткнулася на трупа, була гожа, в тілі молодиця з нашівських міщан. Її врода мала всі атрибути жінки-демона з провінції. Білошкіра брюнетка з довгим носом (який на старості літ уподібнить її до портретів баби-яги), вона мала вульгарний, у повному зубному комплекті рот і великі безсоромні очі, якими стріляла по чоловіках без розбору і милосердя. У слові була по-фарисейськи скромна, що, розуміється, додавало ще більше пікантності її кокетерії.

Зрештою, ми ще зустрінемося з цією кралею. Лише коли у розмові з вами пані Янова (у метриці її чоловік має "Іван") стане розводитися на тему загального падіння молоді, зокрема подружньої вірності, то не дайтеся збити з пантелику, а повірте нам, що це та сама особа, що в ніч з восьмого на дев'яте червня поверталася від коханця і (треба такої неприємності) наткнулася на вулиці Вузькій на трупа.

Запнута у старосвітську турецьку хустину (тепер уже не виробляють таких), вона могла б пройти й невпізнана, якби не подзвенькіт кованих у срібні обручки венеціанських коралів та циганських золотих ковтків[56].

Виснажена коханням, вже засинала на руці в любовника, коли згадала, що чоловік її повертається сьогодні винятково не о дванадцятій вполудне, як завжди, а о другій вночі.

Тепер дріботить темною Вузькою, попутана хустиною, що б'є їй тороками по литках, безстрашна у своєму великому страхі, витверезіла з любовного похмілля, маючи одне на тямі, аби встигти перед чоловіком дістатися до хати. Аби огріти постіль, заки він постукає у шибу вікна.

У душевному безладі то бубонить молитву до матері божої неустаючої помочі, то клене свій дурний розум, що дав їй так забутись.

Коли людина спішить отак шалено, то в неї, крім того, що трусяться руки й ноги, ще й з зором твориться щось неладне. Від нервової сльозинки полуда спадає на очі. На кілька кроків перед себе не бачить нічого.

Стягнула хустину на стегна, біжить, аж копотить за нею, безпритомна, сліпа, і небагато бракувало, щоб загачила[57] об трупа. Коли ж придивилася, що темно-сіре впоперек дороги — то людина, скрикнула, затулила долонею рота (начеб це могло завернути вигук) і кинулася вбік. Якраз на зарослу терниною стежину, де, можливо, чатував вбивця на свою жертву, заки поклав її трупом.

Чомусь відразу стукнуло її по мозку, що той у пилюці неживий. Мусило занести кров'ю, а може, й ногою наступила на темні драглі. У всякому разі, замість держатися битої дороги, метнулася у терня, зачепилася хустиною і — закам'яніла.

Пропала.

На тернині залишиться шматок червоної матерії, якого вона поночі не зможе знайти, а вранці поліцейські приведуть собаку, дадуть понюхати катранчика, і він

запровадить їх аж на її подвір'я.

Мати божа, радь, що робити, бо пропаденіє!

За хвилину-дві чоловік повернеться додому, не застане її в постелі, обійде хату, горище, пивницю, загляне до стайні, до курника, а потім підніме гвалт, побудить сусідів, почнеться суматоха...

Червона нитка, як оте перекотиполе в байці, видасть її гріхопадіння.

Після скількох-то гріховних ночей приносила вранці в церкву свічки, ліпила їх перед іконою матері божої неустаючої помочі, дякувала святій за чисто жіноче зрозуміння, що дотепер не видала матінка її негідні вчинки. В сльозах покути клялася, що це — востанне. Після цих високих перепросин ставала на коліна перед заготованим віконечком сповідальниці і ще раз, вже не так сердечно і детально, вилущувала свій гріх перед старим, про якого відомо було, що він приглухуватий, священиком.

Після причастя виходила з церкви чиста на тілі й душі, наче після купелі у Пруті, аж до наступної спокуси.

І знову плакала, каялася, і знову сподівалася на безконечне милосердя матері божої неустаючої помочі.

Та цим разом, видно, увірвався терпець наймилосердішої з милосердних. Настала година відпокутувати свій плюгавий гріх.

Відпокутувати? А чи вона відмовляється від покути, матінко божа? Все, найсвятіша, наймилосердіша, найдобріша, все вали на мене, лише захисти від сорому перед людьми. Захочеш — заприсягнуся зараз перед цією мертвою людиною, на свої очі, на муки твого найдорожчого сина, на ясне сонце на небі, на святу земельку, що вже ніколи-преніколи не уляжущу спокусі. До кінця днів своїх оминатиму його, як заповіреного. До кінця своїх днів не дозволю собі на чарку медку, ні на веселу пісню, ні на яскраве плаття. Познімаю з рук і шиї оці брязкальця, а замість їх накладу чорні чотки. Забуду всі дороги, крім тієї, що веде від дому до храму божого. Все-все, що накажеш, матінко божа, лише ще цей один раз-разиський вибав мене з біди.

Знак тому, що сердечна молитва грішниці дійшла до небес, а може, ще й тому, що багато людей спить в цю пору і святі вгорі не такі перевантажені проханням вірних, бо матінка божа зсилає Франі спасенну думку добратися до хати не дорогою, а городами: зняти черевики, щоб собака згубила слід, а там кукурудзами, а звідтіль на левади через потічок і просто в свій садок.

І коли вона валить чужим городом (крихке кукурудзяне листя з хрустінням обломлюється, тільки торкнутися його!), приходять їй на думку, що нічого гіршого не могла зробити, як пуститись босими ногами по пухкій землі. Боже мій, залишає не лише слід десятиох пальців і двох п'ят, але ще й стелить собі дорогу стратованою кукурудзою.

Бичована страхом, вискакує на вулицю знову (господи, як це скоїлося, що вона недалечко свого дому), взуває черевики і біжить, придержуючи рукою ті нещасні брязкальця на грудях.

Перед брамою свого дому знову знімає черевики, щоб не зацокали на кам'яних плитах (ану чоловік уже в хаті!), і потихеньку, обійшовши хату, добирається досередини через задні двері.

Пані Франя мала велику ласку в королеви небес.

Чоловіка не було дома, хоч і вибила година його повернення.

Витерла наборзі, чим попало, ноги, шуснула у вбранні під ковдру і... насамперед дала вгомнитись страхові в собі.

Часину полежала, аби просто серце почало нормально битись. Потім роздягнулася, розпустила, як звичайно на сон, косу, зогріла і чоловічу половину постелі, як мала у звичці, продрімалася навіть, а чоловіка як нема, так нема.

Нагло її зморозила страшна думка: а може, той убитий посеред дороги — то її чоловік?

Ох, чому не придивилася йому ближче? Навіть не може сказати, в чому був одітий.

Вже готова знову одягатися і бігти на вулицю Вузьку (з чоловічого дому вийде, а не з постелі коханка), коли розсудок здержує її, ніби хто осіпнув за спідницю: за що мав би хтось відбирати життя її чоловікові? Кому міг він, скромний залізничник, стояти на заваді?

Ні, не може такого бути, — проганяє від себе страшну, безумну думку, — її Ясьо... живий і здоровий, а тамта смерть — чиеїсь іншої жінки нещастя. Вона, Франя, непричетна до неї. Вона взагалі поняття не має про те, що на вулиці Вузькій вбито людину. Звідки мала б про це знати? Адже звечора поклалася в постіль і дожидала свого чоловіка з роботи...

От зараз і Ясьо надійде. Тільки що не чути цокоту його кованих обцасів по кам'яних плитах, якими викладена доріжка від брами до ганку.

Може, відпроваджував когось з товаришів зміни та й стоїть з ним на роздоріжжі, докурюючи цигарку. А можливо, затримав його для чогось черговий по станції, як то уже було раз, коли переходили з зимового на літній графік. Годно бути і таке, що трапилась якась тяганина з безбілетним пасажиром. Понаплоджувалося тепер різної батярні[58], охочої заяцювати по залізницях.

Та все ж таки де Ясьо?

За вікном починає мутніти. Скоро з того сизого, передранкового туману зачервоніється Монастирська гора, а на мості задуднять вози.

Відкинула ковдру, вискочила з ліжка, бо несила було довше лежати. І добре, що схопилася, бо щойно тепер замітила, що спідниця на бильці крісла вся у реп'яхах.

Прибралася, пригладилася, обслинила зашкарублі губи, перехрестилася і вийшла надвір.

У сизому холодному світанкові ніч танула перед очима. Божі ліхтарики — зірки — гасли одна по одній. В місці, на чубчику Монастирської, звідки сходитиме сонце, закривавився крайчик неба. Місяць на небі зблід і став прозорим, ніби з бібули[59]. На сусідських дахах, на листках капусти, на лавці біля вишні, на павутині поміж галузками порічок, на низькій щетині кінського рум'янку, на подвір'ї біліє срібляста роса.

Свіжо. Холодно і — пусто.

Люди ще сплять.

...Люди сплять, кури сплять,
тільки наймичка не спить,
мій білий пальчик варить...

Бабина казка. Аби чимсь зайнятись, іде Франя відчиняти курник і будити курей: "А уш... а... уш!.."

Сполошені, сонні кури позіскакували з бант і, не знаючи, що діяти о цій порі, почали чубитись поміж собою. Між розсварених жінок вмішався півень, наробив галасу, дав прочухана одній-другій, що попалася ближче під дзьоб. Тоді, пожуривши незгідливих, злопотів крильми, вискочив на пліт і, розпростерши свої пишні зеленкувато-сині крила, закукурікав на всю Мнихівку.

Дурна затія з курми подіяла заспокоююче на Франю. І в гадці не мала тепер, щоб той мертвий на Вузькій був її Яськом. Коли б, сохрانی боже, притрапилося яке нещастя з її чоловіком, то до цього часу вже десять разів дали б їй знати. Залізниця має свої телефони та різні телеграфи, а на станції в Нашому немає людини, яка б не знала, де живе Качуровський, який недавно оженився.

Тим більше, що їх дім новий і виділяється серед довколишніх халуп, наче молода серед вінка дівчат.

Певна була, що чоловік її живий, лише палила її цікавість: де він тепер? Коби хоч знати: чи в Нашому, чи десь далеко від нього?

Передчуття не завело Франі. Її чоловік був живий і здоровий. Саме в тому часі, коли вона побивалася в думках за ним, він сидів на лавці у приміщенні чергового поліцейської комендатури.

Випадковим збігом обставин він був другою, а для поліції першою особою, яка побачила трупа на вулиці Вузькій.

Повертався він перед другою вночі додому, коли посередині вулиці Вузької, якраз у тому місці, де починається стежка в поле, побачив, що щось бовваніло посеред дороги. Спочатку взяв оте невиразне за стовп. Буває, нікуди правди діти, що возять з тартака дерево на фільварки і "гублять" на умовлених місцях, а з ким домовлено, той і знаходить "згубу".

Коли підійшов ближче, — повинен чесно визнати, як годиться свідкові, що якраз на ту пору місяць зайшов за хмару, — побачив людську голову і розкинені хрестом руки.

Людина!

Перший відрух був допомогти лежачому. Кинувся до нього, але, заледве діткнувся голови, відразу зрозумів, що тамтой мертвий. Для впевненості повів рукою по обличчі. Було холодне і стужавіле. Стало моторошно. Оглянувся позад себе. Ні знаку живої душі, ні одного світелка, як далеко око сягає.

Що діяти?

Обійти труп і податися додому, як би нічого не здибав і не бачив. Хто буде знати, хто видасть його, коли навкруги ні знаку живої душі? Тим більше, що вбитий не нагадує

йому нікого з нашівців. Та й вбивство, видно, не з грабунковою метою, як свідчить годинник на руці покійного. А якщо не грабіж, то, безумовно, політика, а навіщо йому, залізничному кондукторові, встрявати в таку паскудь, як політика?

Пішов би додому під теплу ковдру, якби не згадав своєчасно, що на чолі покійника залишив відбитки своїх пальців. Тепер уже не мав іншої ради, як податись до комендатури і зголосити, що так і так, на вулиці Вузькій, якраз проти пільної стежки, лежить мертва людина.

На комендатурі було темно. Світилося лише в першому вікні від входових дверей. Самі двері були зачинені внутрі. Мусив довго стукати, заки двері відчинилися перед ним. Заспаний молодий ще поліцай, позіхаючи, не дивився на Качуровського, а заглядав поза його спину. Може, думав, що Качуровський привів кого.

— Що там?

— На Вузькій посеред дороги вбита людина.

— А ви звідки знаєте, що вбита? — поліцай пригладив розчепіреними пальцями чуприну, стягнув пом'яттий кітель, взагалі привів себе у службовий вигляд.

— Бо мертвий.

— Це не ваше діло. Від цього є лікар.

— Та про мене! Я зробив, як мені сумління наказувало. Доніс вам, а там не моя справа. Я пішов.

— Стати! Куди пішов?

— Додому. А куди інакше?

— Документи!

— Які документи? А тепер що — війна, аби я документи носив при собі?

— Як нема документів, то сідати і чекати, аж пан комендант прийде.

— А навіщо я здався панові комендантові?

— Мовчати! Перший раз в поліції?

— Аби ви знали, що перший, і дай боже, аби останній.

— Відразу пізнати. А тепер сидіти спокійно і не перешкоджати мені, бо я буду до пана коменданта дзвонити.

О другій ночі нелегко додзвонитись і до самого коменданта поліції. По-перше, телефоністка на пошті заснула першим непробудним сном. (Добре ще, якщо її тапчан в тій самій кімнаті, що апаратура). По довгих ефірних перипетіях вдалося діжурному подзвонити на квартиру коменданта, який у свою чергу заснув смачно. Щастя, що пані комендантова мала слабший сон і кращий слух, бо тільки цим прикметам можна завдячити, що комендант нашівської поліції своєчасно дізнався про вбивство на вулиці Вузькій.

— То я вже тепер можу іти, — підводиться Качуровський, коли діжурний відклав телефонну трубку.

— Документи!

— Та я вже казав, що тепер не війна, але чекайте... здається, щось маю... зараз... зараз... — нишпорить по кишенях. Вкінці знаходить (таки знаходить!) стару, затерту,

замурзану залізничну легітимацію. На жаль, документ без фотографії.

— А де фотографія?

— Була. Була, але жінка видерла, бо хотіла вислати швагерці до Канади.

— Порядочки! Я б такій жінці голову відірвав.

— Перепрошую, пан пшодовник жонаті?

— Мовчати!

— Можна, але прошу, як зі мною буде?

— Державний службовець... і легітимація без фотографії? Відомо, що це кримінальна справа?

— Гм...

— Відомо чи невідомо?

— Що відомо, то так... але щоб аж кримінальна...

— Не морочити голови. Прийде пан комендант і розбереться.

Комендант, дебелий блондин, з рожевими повіками і зарослими рудою щетиною щоками, на привітання закрив джурному. Треба було думати не головою, а чимсь іншим, щоб зривати його з постелі у справі якогось там вбивства. Від чого ж тоді начальник слідчого відділу, до сту дяблуф?[60]

— А цей хто? — щойно помітив у кутку фігуру в залізничній уніформі.

Качуровський починає сам на власну відповідальність:

— Я, прошу пана коменданта, повертався з нічної служби. На вулиці Вузькій якраз в тому місці, де іде пільна стежка, бачу, лежить поліно... то значить людина, але мені так зразу видалося... бо якраз, прошу пана коменданта, місяць зайшов був за хмару.

— Поліно? Чому він подумав відразу про поліно? Звідки могло взятися поліно посеред вулиці?

Комендант перервав допит. Згадав, що треба повідомити про випадок прокурора і Матіясека (замість начальника слідчого відділу, який був у відрядженні).

— Отже, як було з тим поліном?

Качуровський лікті гриз би собі, що взагалі згадав про дерево. Ладно постелив би собі, коли б зрадився, що не від сьогодні знає, як фірми з фільварків "гублять" будівельний матеріал по дорозі. Нічого йому більше не бракує, як впутатись ще в одну кримінальну справу.

— Та я нічого. Я ніби так, для прикладу. Міг стовп з паркана впасти...

— Що? Що? Що він каже? Стовп з паркана? Скільки доводиться ночами ходити, але якось ще не бачив, щоб з парканів стовпи падали по вулицях... То якісь хіба спеціальні стовпи має він на думці.

— Ні, прошу пана коменданта, не спеціальні, звичайні стовпи...

— Так. А як же було з трупом? Він перший спостеріг його? Так?

— Я-то його побачив, але чи перший, того не можу сказати.

— І що? Він підійшов, взяв за руку, потермосив нею, хотів улаштувати штучне дихання, зрушив його з місця, так?

— Ні, прошу пана коменданта, я його не рухав. Я знаю, що найперше мусить

комісія оглянути. Чесне слово, я його не рушав... хіба те, що помацав за лице.

— Можна було й не мацати.

— Так, так, можна було, але я думав...

— Треба було заздалегідь думати. А що далі?

— Далі... нічого. Прийшов на комендатуру і замельдував, як належить. А тепер просив би пана коменданта відпустити мене додому, бо я мушу виспатися.

Підпухлі очі коменданта заокруглюються.

— Він хоче виспатися? А я... я... не хочу спати? Мені не належить відпочинок, як він собі гадає?

— Належиться, прошу пана коменданта, але я з нічної служби.

— Документи має?

— Є залізнична легітимація, але без фотографії, — вирицитує[61] діжурний.

— Як без фотографії? Як він відноситься до документів з державним гербом?

Національність?

— Українець.

— Я так і знав, що русин. Саботаж, так?

— Ніколи у світі, прошу пана коменданта!

— Ага! Де він проживає?

— По вулиці Казимирівській, сімнадцять. Власний будинок.

— Діжурний спише з ним протокол, і марш додому, а легітимацію треба привести до порядку, бо може бути гірше. Дурень, — кидає стиха, невідомо під чиєю адресою — діжурного чи залізничника.

Першим з'явився прокурор. Низький, шпакуватий чоловік з "їжачком", він мало що слухав з того, про що інформував його комендант. Терпів на хронічне запалення гландів, і передранішні тумани шкодили йому так само, як морозиво чи цигарка на стужі. Тепер, походжаючи по діжурці, він помацувався весь час за шию та покашлював для самоперевірки. Крім того, гнівався з приводу запізнення слідчого. Був наймолодшим з-поміж них віком і територіально мав найближче до будинку комендатури, але елегантик, як усі молокососи, потребував більше часу, щоб привести себе в похідну кондицію.

Саме діжурний закінчив писати протокола, коли увійшов Мятісек. Ясна річ, накрохмалений, цукро-білий комірець, свіжовичищені черевики, свіжопричесана, ще вогка, чуприна, запах колонської води і галстук "нон плюс ультра".

— Ви ще завертали до парикмахера? — поглузував прокурор.

Матісек знизав плечима. Думав саме про плаценту справи і тому відповів з деяким запізненням:

— Знає пан, пане прокуроре, раз у дитинстві мене позбавили за столом солодкого тому, що сів до обіду з брудними руками. З того часу, розуміє пан, пане прокуроре, стараюся не занехтувати особистої гігієни. Між іншим, в деякій мірі це навіть для здоров'я корисно...

Прокурор не залишав його в спокою:

— У вас у родині не було євреїв? Ви пригляньтеся собі в дзеркалі. Виразно семітський тип. Не розумію, як могли ви, пане слідчий суддя, брати за студентських часів участь в антиєврейських погромах. Слово гонору, не розумію!

— Пішли, панове! — скомандував комендант. — Власне кажучи, треба б ще лікаря.

— Бегли[62] і лікар надійдуть на місце випадку, — поінформував прокурор, — а тепер пішли, пішли, панове, — наглив, кутаючи в кашне свою коротку апоплексичну шию, — треба кінчати чимскоріш. Передранішні тумани — то смерть для мене.

По дорозі спитав комендант прокурора:

— Не пригадуєш собі, пан, коли ми мали останнє вбивство?

Прокурор мовчки, але значуще взявся за горло. Замість нього відповів Матіясек:

— Коли не враховувати намаганого вбивства по вулиці Зелений, то три місяці був спокій. А де ж лікар?

Заговорив про лікаря тільки для того, щоб мати привід перед комендантом-недоуком блиснути своєю ерудицією.

— Між іншим, цікаво, панове, що в кодексі Юстиніана, початок другої половини першого століття нашої ери, сказано: "Медіціон сунт пропріе тестес, сед магіс ест юстіціум квам тестігомніум", тобто: "Лікарі, власне, не свідки, вони більше судді, ніж свідки".

Прокурор мовчав з огляду на своє горло, а комендант з досади, що той молокосос хоче за всяку ціну заімпонувати йому своїми знаннями. Розчарований такою неувагою, Матіясек брив далі:

— Цікаво, наприклад, що лікар Антістій, який розслідував убивство Юлія Цезаря, відзначив, що на його трупі було двадцять три рани і лише одна з них смертельна.

Прокурор не втерпів (хоч передранішні мряки — смерть для горла), щоб знову не поглузувати собі над Матіясеком:

— Ви б, колего, переповіли нам ще зміст п'ятитомного трактату Сі Юаньлу, виданого, якщо не помиляюсь, десь близько 1250 року. Гм-м... г-гм... не маю права на такій погоді два слова сказати... г-гм... г-гм...

— Я, власне, хочу панові Матіясекові подякувати за лекцію, — їдко замітив комендант. Не зносив Матіясека, як, зрештою, і всіх інтелігентиків у поліції, де ще донедавна панувала майже виключно своя вяр[63].

Прокурор, ступаючи слідом за великаном комендантом, думав з обуренням:

"Це — хвалько. Явився, начеб тільки що вирвався з рук перукаря, а той неотеса як би з стайні вискочив. На службу у нечищених чоботях — скандал. Комендант повітової поліції! Вискочка. Напевно, походить з хлопів. Поліція декласується. Факт. Недобре. За Австрії набирали до жандармерії всяких недокінчених гімназистиків, а при вільній Польщі допускається у поліцію всяке дрантя, аби лише мало у метриці — "жимсько-католицького визнання". Недобре. Так може декласуватися не лише одна поліція, але й уся адміністративна верхівка. А який вихід? Освіта. Середня освіта для рядових і право[64] для вищих службовців".

Не мав охоти ламати собі голови над загадкою вбивства. Одна думка, що при

оглядинах доведеться йому теж замовити декілька слів на такому повітрі, відганяла від нього всяку охоту до справи.

— Де та Вузька? — спитав комендант слідчого, побоюючись, що вони йдуть у протилежному напрямі.

Сонливість пройшла в нього, а тепер страшенно хотілося пити. Примикав на мить повіки і бачив склянку компоту на нічній тумбочці, якої ще ніколи не забула поставити йому жінка перед сном.

— Зараз наліво, прошу пана коменданта, і буде Вузька.

"Підлиза, — подумав комендант, — міг би звертатися до мене як до старшого колеги без "прошу пана".

Прошли ще кількадесят кроків, скрутили наліво, і комендант відразу впізнав Вузьку, де колись брав участь в обшукі (ревізії) в домі одного типа, запідозреного у фабрикації фальшивих закордонних паспортів.

На вид лежачої посеред Дороги людини прокурор приспішив кроку. Хоч ішов позаду, першим опинився біля трупа.

Блиснув кишеньковий ліхтарик.

Комендант нахилився над убитим.

— Отвір вихідний... Постріл з близької віддалі. Цілив межі очі.

— Тут уже був хтось біля нього, — зауважив Матіясек, розглядаючи сліди.

— Ясно, — бевкнув сердито комендант, — залізничник.

— Пан комендант мене не зрозуміли. Маю на думці слід жіночого черевика.

— Шукай, пан, гільзи, а не жіночих слідів. Я у своїй практиці мав випадок, коли при сліпому пораненні і одному вхідному отворі в каналі виявилось дві кулі.

— При одному сліпому пораненні і одному вхідному отворі дві кулі в каналі? Яким робом? Пан комендант дарують, але це практично неможлива річ.

— Отож, отож, — комендант з особливим задоволенням брав реванш над ерудованим молокососом. З дозволу сказати, слідчим суддею. "Ти, дурню, знаєш те, що вичитав у книгах, а я те, що власним досвідом здобув".

Матіясек не міг надивуватись винятковому випадкові.

— Як же це так? Можна хіба припускати, що два послідовні вистріли, один за одним, дали один отвір...

— Дурниця! — бевкнув прокурор. Він однією рукою тулив кашне на шию, а в другій тримав ліхтарик, яким шукав гільзи.

— А що пан прокурор думає?

— Горло, — прохрипів той.

Комендант знов нахилився над убитим, взяв його за волосся, щоб підняти голову та приглянутись обличчю, але рука сковзнула по вогкій холодній гладі чупра. Когось іншого це вивело б з рівноваги, але не коменданта. Він не міг відмовитись від тріумфу над Матіясеком навіть у цій винятково невідповідній хвилині.

— Пан прокурор мають рацію: дурниця! Такого ніколи не буває, щоб два послідовні постріли дали тільки один отвір. Це знає з практики і найтупіший рядовий поліцай.

— Дивуюся, що пан слідчий суддя...

Цікаво, що?

Річ правдоподібно малася так, що куля з першого пострілу з якоїсь причини залишилася у стволі. При другому пострілі перша і друга кулі вилетіли слідом одна за другою і дали, пане слідчий суддя, тільки один отвір.

Казуїстика, що?

Перемагаючи відразу, комендант всунув руку під підборіддя мертвої людини, повернув її голову лицем трохи вбік і мовчки вилаявся.

Впізнав.

По кінчику носа і галстуку. Власне кажучи, ці дві прикмети доповнили себе взаємно.

Не могло бути жодного сумніву.

Знервований до краю, комендант відійшов убік, буцімто шукаючи по всіх кишенях портсигар.

— Є, панове, гільза! — зрадів прокурор. — Як я і припускав, браунінг-два!

— Чому лікар не приходить? — Матіясекові почала видаватись підозрілою поведінка коменданта.

— Замовкни, пан! — прицикнув на нього той і, звертаючись до обох, сказав не своїм голосом: — Придивіться краще, що за несподіванку зготовили нам... ті шубравці! Ви, панове, поки що залишитесь тут, а я повернуся на комендатуру. Скажу вислати паку. Револьвери при вас?

— В мене є, — сказав прокурор, тримаючись за горло.

— Гаразд. Тіло відправити у морг. Хай при консервації ужиють всіх можливих заходів. О десятій чекаю панів в себе в кабінеті.

Коли Ясь Качуровський за три години ще раз прийшов на вулицю Вузьку, то, якби не стежка, що веде в поле, не знайшов би місця, де ніччю вбито людину.

Просто-напросто вся Вузька була наче зачимсь заскороджена. Сліди людських ніг, коліс, кінських копит були зовсім недавні, вже по заскородженім.

"Чого я прийшов сюди? — думав про себе Качуровський. — Чей же не припускав, що мертвий лежатиме до цього часу і чекатиме, щоб сказати мені, як вмирав. Прийшов тому, що мусив.

Це ж страшно, щоб людина приїхала в Наше бозна-звідки, зайшла на таку тиху, глуху вуличку, як Вузька, вибрала таку годину, коли всі полягали спати, і тут зустрілася з смертю. Цікаво би знати, що снилося тому бідоласі напередодні?"

Зграя капосних горобців об'їдала кущ бузини біля студні, а Бронкові приверзлося спросоння, що пташня обсіла вазони пеларгоній на вікнах і там виправляє свої герці.

Бузина чи пеларгонія, однаково була це справа горобців, що Бронко того дня прокинувся передчасно.

Коли вийшов на ганок і подивився на довколишній умитий, свіжий світ, пожалів за тими ранками, що їх прослинив у постелі.

Обмився в бочці з дощівкою і чомусь, згадавши Бориса Каминецького, як би на його

честь, зробив кілька гімнастичних вправ на "турніку", на якому мама тріпала хідники.

Мав ще час після сніданку, але забрався на роботу, не знаючи, чим би міг заповнити ці хвилини вдома.

Наближаючись до кафедрального собору, Бронко приповільнив ходу. Була це пора і місце, де міг зустріти Ольгу чи хоч би кого-небудь з її сестер. Останнім часом навіть зустрічі з "швагерками", за законом асоціації, приносили йому деяку приємність.

Не судилося йому того дня побачити Ольгу. Напевно, заспала. Уявляв собі кохану голівку з розкиненим волоссям на подушці. Кожна людина має свій спосіб підкладати подушку під голову. Як робить це його кохана?

"Спи, — післав їй свої думки, — спи, серце! Колись будеш спати на моїй руці. Все буде моє: і ти, і твій сон, і подушка, на якій тепер спиш".

Серединою вулиці Легіонів промарширував підрозділ озброєної кінної поліції. Бронко об'єктивно ствердив, що хлопці на конях підібрані, як огірки, і мають досить мальовничий вигляд на баских конях.

"Шкода тільки, що не обрали собі іншого фаху в житті, як служити в поліції".

Заки Бронко дійшов до друкарні, кіннотчики поверталися вже назад.

Молодий Завадка не надав жодного значення цьому фактові. Майже біля самої друкарні зустрів знову трьох поліцаїв з багнетами "на гостро". Коли входив східцями до друкарні, з сусідньої брами блиснув лакований кашкет причаєного там поліцає. Тоді Бронко згадав, що й вчора вранці, коли повертався з роботи, здибав поліцає. Чи не очікується часом проїзд через Наше у Карпати якої ексцеленції?[65]

В цеху був один Перожек. Похнюплений, він ненормально повільно застібав на собі халат. Бронко якимось раптом, як то буває часто по відношенню до людей, з якими щодня бачишся, спостеріг, що старий за останній час дуже вилисів.

Завадка мусив двічі поздоровкатись, заки той відповів йому.

— А що ти на це скажеш, Бронку?

— А що?

— То ти нічого ще не чув? В такому разі я теж нічого не знаю.

— А що... що, пане Перожек?

— А ти чого причепився до мене? Я тобі кажу: нічого не чув, не знаю і знати не хочу. Моя справа — друкарня. В мене жінка-діти, я, слава богу, маю працю, поза тим мене не обходить цілий світ. О, може, цей тобі щось більше скаже.

Ввійшов Ковальський.

Як завжди, вітається гречно, обережно знімає з себе піджак, що ледве купи тримається, такий він проношений та проштопаний (незамітно, по-кравецьки). Акуратно укладає його на вішак, прикриває зверху охоронним папером і вішає на призначене місце на стіні, теж оббитій папером. Тільки тепер надіває спецівку, до кишенькового дзеркальця причісує виляляле волосся і щойно тоді стає за реал.

— І ви нічого не чули, пане Ковальський?

Чорні човникуваті очі бігали тривожно. Для цієї людини може бути тільки одна і то найстрашніша новина: звільнення з роботи.

— Я нічого не чув, нічого не знаю. А що? Може, шеф щось говорив? Буде скорочувати?

— Тим краще для вас, коли ви нічого не чули, — підбадьорює його Перожек, який сам набрав уже охоти. — Тепер такі часи, що найкраще бути сліпим і глухим. Я казав Бронкові... Маю працю, маю жінку, маю діти — і більше нічого не знаю і знати не хочу. Чи не так?

Ковальський не може заспокоїтись. Йому треба лише знати, чи новина стосується скорочення штатів, а поза тим його цілий світ не обходить. Аби тільки це одне в'яснити.

— Я перепрошую, але мене цікавить... то, може, щось з роботою... Може, щось для мене погане?..

Бронкові робиться нудно від цього скімлення... Що за порода слимакуватих. Тьфу!

— Перестаньте, Ковальський! Не журіться, таких вірнопідданих, як ви, з роботи не звільняють!

— Вам добре, Завадко, говорити, а я панові Філіпчуківі завдячую все... може, й те, що до сьогодні ще ногами волочу.

— Ну і fajно є! Ви для нього жива реклама його "патріотичного гуманізму". Чого ще вам треба?

Влітає захеканий Олекса.

— Йой, слухайте, чого то у місті так багато поліції "на гостро"?

— Перожек тобі скаже.

— Броник, я собі випрошую подібні жарти! Я нічого не чув, нічого не знаю. Чого ти причепився до мене, як реп'ях до кожуха? Хлопці, будьте мені свідками, що я нічого не казав, нічого не знаю, що ось стою за реалом

і працюю, а поза тим мене цілий світ не обходить. Чого ти хочеш від мене?

Він був у щирому розпачі. Бронко заглянув у ті сльозливі очі, і йому згадався ще один старий безпорадний чоловік. Як же міг забути, що має батька?

Пробач, двічі пробач мені, старий, я більше не буду. Я вже повірив, що ти дійсно нічого не чув і не бачив. Розумію: жінка, діти і праця, а поза тим тебе цілий світ не обходить. Не гнівайся і ласкавішим оком споглянь на мене.

— Пане Перожек...

— А видиш, — добрішає від одної зміни тону у Бронковім голосі Перожек, — видиш, яка в мене забита голова, а ти кажеш... Я поза роботою...

— Так, пане Перожек, ми це знаємо.

Входить шеф. Одного погляду на його сконфужене, ще більш пожовкле лице вистачає Бронкові, щоб переконатися, що цей теж щось чув.

— От так, — відсапується шеф і звальюється на крісло, яке йому послужливо підставляє Ковальський, — от так, прошу я вас, завжди кінчає людина, коли їй здається, що вона мудріша від інших. Будь хитрим, але уважай, щоб не знайшовся хитріший, щоб тебе перехитрив... Я все так кажу...

— Це ви про кого, пане шефе?

— Не грай вар'ята, Броник, ніби ти не знаєш?

— Чесне слово, нічого не знаю.

— Пане шефе, — з плаксивою міною зайшов йому дорогу Перожек. — Я живу біля моргу, бо мені там тато хату залишив. Часом приходять послугачі на моє подвір'я води напиться, бо там вода нудить їх, і тільки, пане шефе. Але я теж нічого не чув і випрошую собі, щоб тут усякі молокососи знущалися наді мною.

— Зачекайте, Перожек, стримайтеся трохи, бо я не можу терпіти вашого голосу. Якби я мав силу, прошу я вас, то я таких, як ви, скидав би з Монастирської гори просто у Прут. Мовчіть, мовчіть і беріться за роботу. Броник, ти дійсно нічого не знаєш?

— Слово честі, пане шефе.

— Цікаво. Дуже цікаво. Тоді почувеш від мене, але я прошу всіх, щоб це не вийшло поза ці стіни, бо ще не знати, як і що. А я не хотів би, щоб то вийшло від мене. Передучора вночі, прошу я вас, на вулиці Вузькій вбито якогось визначного комуніста... якусь велику рибу з їхнього Центрального Комітету, чи, як вони кажуть, з Цека. Мав він не раз бувати у Нашім, аж цим разом, прошу я вас, приїхав собі на смерть. Такий льос[66], як каже поляк.

Перше враження у Бронка від цієї вістки було не почуття жаху чи жалю за товаришем, а проста, чисто фізіологічна констатація, що в його нутрі всі органи припинили свою діяльність. Виручав один інстинкт, а той наказував вести себе так, начеб звістка ця не зробила на Бронка особливого враження. Пам'ятати і забути, що він з убитим (а може, то все ж таки не Зелений?) належав до однієї організації.

— А може, то звичайний злодій, той убитий? — хотів схитрити Перожек, аби відвернути від себе підозру, що він раніше вчув про цей випадок.

Філіпчук розсердився:

— Скажіть мені, Перожек, коли ви нарешті наберетеся розуму? Мене до когносценції[67] не викликали, а крім того, що це вас обходить? Ви що — хочете вишпигувати, звідки я це знаю? А дулі з маком не хочете? А може, прошу я вас, про це сказав грабар тій бабці, що сидить під церквою, а я рано йшов на роботу, кинув бабці гріш в подолок, а вона похвалилася мені новиною?

— Я перепрошую пана шефа... Я... політика не моя справа. В мене на першому місці робота, а потім уже жінка, діти...

— Так, так, ви політикою не бавитеся, а язиком дурниці ляпаєте. Ви ще скажете, що я тут говорив, хто і за що його вбив. Від вас можна всякого чекати... Де ви тільки на мою голову взялися...

— Я перепрошую, але пан шеф самі запропонували мені роботу в себе. Я ж не сидів без роботи, пан шеф знають. Я не хочу хвалитись, але...

— Заткніться вже раз, Перожек, доки я вас ідіотом не обізвав. Чи я коли казав, що ви є поганий фахівець?

Чотири пари рук слухняно простягається до кас. Між іншими і Бронкові руки.

Підлі пальці. Повідрубувати б їх та повикидати псам на сніданок. Поволі, кволо, а все ж таки починає ворухитись коліщатко, на катушці якого намотується нитка думок.

Не стало Зеленого. Була людина й нема. Урвалася ланка, що зв'язувала Бронка з великим світом революції. Не з тим начитаним, наслуханим, вимріяним у безсонні, терпкі ночі, а з реальним, безпосереднім, діючим. Канула у ніколи Радянська Україна. З степовим сонцем. З Дніпром, перекладеним ГЕСами. З хмарочосами. З близькими, незнайомими друзями. З заводами-гігантами. З гербами серпа і молота на установах. З його дипломом інженера-поліграфіста...

Зникло майбуття.

Мертвецьки-біле полотнище замість усіх планів і мрій. А може, це не його смерть?

"Його смерть. Його смерть. Його смерть", — вистукує рівномірно, по складах під черепом. Ніби паличкою від цимбалів.

"Я набираю дурацький текст про плекання кроликів. Ти лежиш у трупарні на холодному, оббитому бляхою столі. Ти покраяний і зшитий наново. Судова медицина має вже всі дані про твою смерть. У сантиметрах. У хвилинах. Тебе вбили. Ти перестав існувати як жива істота. Зате ожив ти як велика, грізна небезпека для них, живих. Коли б учора вечірнім експресом... але тебе притримала партійна совість. І... наша безпорадність. Тепер тебе нема. Ми далі вегетуємо, існуємо... животіємо. А тебе нема".

Напруженість Бронкових нервів доходить до ризику, де повинен статися вибух або наступить апатичне відпруження.

Вибух не наступає. Він не може статися у звичайній атмосфері. Адже в цеху цілковита повсякденність. Найбільша буденність — це факт, що всі працюють. Не лише тому, що дав такий наказ Філіпчук, а тому, що нормальне сильніше за незвичайне.

Бронко спостерігає (а все ж таки здатний спостерігати!), як Ковальський, виловивши цікавий текст, вткнувся в нього своїм довгим носом, аж Перожек опам'ятовує його, вказуючи ліктем у бік Філіпчука. Сам він радий, що утряс конфлікт з шефом ("доки він мене обзиває ідіотом, доти він має серце до мене!"), задоволено щось мугикає під носом.

Один Олекса з роззявленим ротом, з вухами, як дві перчини, втупився в Бронка до безтями. До підозри.

Стули рота, дурню. Чого ти даєш мені якісь дурацькі знаки? Витримки немає в тебе ні на зламаний шеляг[68]. Нічого не навчило тебе життя в місті. Чого тобі треба? Розумієш, я теж нічого не знаю.

Олекса все ж влучає хвилину, щоб шепнути Бронкові:

— Коли похорон? Демонстрація буде, так?

— Змовкни і взагалі веди себе по-людськи. Про все дадуть знати. Старий дивиться в наш бік.

Зранена амбіція, яка в цій хвилині не повинна входити в гру, не дозволяє Бронкові признатися перед Олексою, що і він не втаємничений у план подій, які обов'язково повинні слідувати за цією смертю, як її логічне завершення.

Скоро одинадцята. Міг би вже бути якийсь сигнал від товаришів. У подібних (неправда, не було ще в Нашому випадку, який можна було б уподібнити з цим) випадках заходив фіктивний клієнт або колишній посильний Зілінського, тепер

вуличний продавець газет, Івась, із зашифрованим паролем. Буде демонстрація. Обов'язково буде. Почнеться вона боєм за тіло померлого. (Зеленого? Ні, померлого). Коли б поліція задумала поховати таємно, то однаково буде відкопаний і похований товаришами наново. Навіть коли б ховали так, що і під землею не можна було напасти на його слід, все одно відбудеться символічний похорон з чорною, покритою червоним полотнищем труною.

Стрілка на великому цеховому годинникові пересунулася поза одинадцятку. Час не стоїть на місці. До Львова, Варшави покотилися зашифровані телеграми. У центр партії. У слідчі воєводські органи. Машинки строчать інформації для газет. Інструкції. Рішення. Меморандуми. Текст для підпільних листівок. По магазинах викуповується весь червоний сатин. У Наше стягаються розпорошені на околиці поліцаї. У пивницях при свічці, на горищах, у кімнатах при спущених шторах готуються тексти лозунгів.

"Хто малюватиме лозунги, це ж моя робота, — а мене й досі ніхто не кличе?"

Збирається буря з громовицею, а я, як дурень, ліплю в затишку хатку-іграшку".

Старий черв'як заздрощів починає точити наново серце.

"Я не заслуговую бути серед перших втаємничених, я — хлопчисько, от такий собі Бронко Завадка з Мнихівки. Виконавча чорна сила, тягло з шлеєю через плече".

Жаль, обурення, врешті, бунт (хлопові двадцятьп'ятка на карку, а вони і далі заставляють його ходити без штанів) стрясають молодим Завадкою. Відкладає верстатку. Хай діється, що хоче, він не в силі сидіти у цю хвилину запертим і клювати літери, ніби той горобець соняшник.

А що пан шеф на це?

Пан шеф цим разом виявляється великодушним, хоч Бронко й не може збагнути причини такого рідкого у Філіпчука жесту.

— Я бачу, Броник, що робота сьогодні не клеїться в тебе. Іди, на пошту треба... тільки там той... пам'ятай, в якій фірмі працюєш...

— Не розумію, пане шефе.

— "Не розумію!" Ти добре знаєш, чого я від тебе жадаю... Гм... — Філіпчук потягнув жилет на животі долу, від чого й сам випростався. — Я — українська, національна, католицька фірма і так далі... Щоб не було, прошу я вас, пізніше різних непотрібних розмов.

— Розумію. Де ті папери, пане шефе, що потрібно на пошту віднести?

— Ти чув, що я сказав?

— Так, я прийняв до відома.

— Броник, ти мені щось не подобаєшся сьогодні. Може б, ти краще не виходив?

— Я таки вийду... Піду на пошту. А якщо ви роздумали мене посилати, то хай іде на пошту хтось інший... Нічого не маю проти, але я однаково в цеху сидіти не буду. — А коли Філіпчук мовчки вичікував, що він ще скаже, Бронко уточнив: — Я не в силі сьогодні працювати. Голова болить.

Фу, фу, фу!

На Костя Філіпчука вдаряють поти. "Голова болить"! Школьна вимуфка, болі

глуфка. Він тобі бреше в живі очі, а ти знаєш, що він бреше, і ти, шеф, прошу я вас, безсилий проти такого лайдака.

І що, може, не пішлеш його на пошту? Пішлеш, хоч добре знаєш, що у нього тепер у голові не справи фірми, а організація похорону його партаймана. (Цікаво, хто його ковтнув?) Пішлеш, прошу я вас, ще й тому, щоб не наражувати на шванк[69] свого авторитету, бо ж заповів тобі, що й без дозволу вирветься на свіже повітря.

— Іди, там на бюрку в канцелярії лежать папери, неси на пошту... експрес полецони[70]... Іди... щезай мені з очей...

Майже вибіг на вулицю, пустився прискореним кроком у напрямі центру, але по кільканадцяти кроках уповільнив темп. Був дезорієнтований повсякденним виглядом вулиці.

Серединою дороги тяглася валка селянських возів, наладованих розсохатим ріщем, що збивало пилюку, від якої аж під зубами скреготіло. Вози переганяв на велосипеді хлопець у купальній біло-голубій шапочці і коротких штанях-пумпах. Навпроти Бронка ішла висока брюнетка з невмиваним обличчям, про яку говорили в Нашому, що вона займається нелегальною проституцією, і несла перед собою, на віддалі ліктя, слоїк із сметаною. Придуркуватий Йосько в чакі продавав леп на мухи, монотонно виспівуючи: "Му-хи... му-хи..." Нічого, найменша познака не вказувала на те, що минулої ночі в містечку сталося політичне вбивство.

Знайомі вуличні картинки повторилися на вулиці Лелевеля і Перехідній.

Біля пошти Бронко зустрів двох поліцаїв. Один з них у бойовій готовності.

У головному вестибюлі поштового будинку, в кутку між пічкою і поштовою скринькою, саме навпроти віконечка для прийому телеграм, на фанерній скриньці куняв шпик, убраний ("Груба робота", — подумав Бронко) під спортсмена. Полагодивши з експедицією пошти, Бронко навмисне якийсь час покрутився біля віконечка для прийому телеграм. Не було сумніву, що шпик стежив за його рухами.

На вулиці Костьольній мало не зіткнувся ніс об ніс (тамтой вискочив з-за рогу аптеки Етекера) з своїм "ангелом-хоронителем", криволапим Бжезіцьким. Зміряли один одного очима. Бронкові було дуже цікаво знати: чи це випадкова зустріч, чи криволапий від самої друкарні топчеться по п'ятах, а це зіткнення біля аптеки — лише один з трюків його ремесла?

Недалеко друкарні Зілінського Бронкові перешмигнув дорогу Івасик.

— Маєте папіроса, пане Завадка?

— Зараз пошукаю, — зійшли обидва на край тротуару, аби не перешкоджати перехожим. Бронко свідомо став шукати папіроси в тій кишені, де їх не було.

— Що там?

— Пан Каминецький казав, що по файрансі[71] піде на золоту рибку.

В їх домовленості "золота рибка" означало спеціальне місце на лівому березі Пруту, саме там, де ріка, замаскована чагарником, робить коліно, щоб за кількадесят метрів виплисти на широку і довгу рівнину.

— І ще що?

— І дайте папіроса.

Бронко сягнув рукою в кишеню з папіросами і ткнув в руку хлопчаків тільки що надпочату пачку "Меви".

— Ого! — свиснув малий драб, і в одну мить його не стало біля Бронка.

Бжезіцький теж змився кудись.

Нарешті сигнал від них! Бронко зиркнув на годинника: дванадцята п'ятнадцять. Півтори доби товариші обходились без його участі.

І допіру, коли все буде розплановане, наладане, розподілене, йому вкажуть його мізерний учасок у діях цієї трагічної історії. Як і годиться для Бронка Завадки з Мнихівки. Тяглові із шлеєю через плече.

Який це дурень назвав годинник мірилом часу? Єдиним достовірним мірилом, чутким, прецезійним годинником в цій матерії може бути тільки людське серце. Воно одно з надзвичайною чіткістю і акуратністю вимірює довгі і короткі секунди нашого життя тоді, коли бездушний механізм вибиває всі під одну мірку.

Каминецький (бутафорія: баночка з черв'ячками, дві вудки, дзбан, кілька здохлих плотичок на нитці) не міг не чути Бронкових кроків. Тим паче, що каміння в тому місці слизьке і Бронко раз по раз сповзав по ньому.

— Я прийшов, — зголошується шепотом, а Борис ніби й далі не помічає його. Задиханий Бронко (як може Каминецький зберігати такий образливий спокій!) видихує повітря з легенів почастично, з штучними, беззвучними перервами, від чого збираються кольки під грудьми.

Минає напружлива, — Бронко не може сказати, довга чи коротка, — міра часу, заки Борис закидує свою бутафорну риболовлю і повертається лицем (екраном) до Бронка.

Пара нерухомих, чужих своїм новим виразом очей втуплюється у Бронка. "Він мене хоче загіпнотизувати". Відсутність будь-яких емоційних переживань на широкому, застиглому Борисовому обличчі бентежить і наводить на дивні роздуми молодого Завадку. Внутрішній голос підказує Бронкові, що він оце бачить Бориса Каминецького... без маски.

Борис турист, фізкультурник, фольклорист (ах, Поділля!) був такою самою бутафорією, як оті здохлі плотички на нитці.

— От що, Завадка, — вперше в житті називає його на прізвище, — візитних карточок залишати не будемо, але народ повинен знати, що згинув провокатор... і що в майбутньому теж не буде пощади. Якщо тебе цікавить прізвище собаки, можу сказати: Мундик, магістр прав, аспірант польської поліції, чи то пак "товариш Зелений". От так!

Був це найбільший нервовий струс, що його пережив Бронко за все своє дотеперішнє життя.

Лежав горлиць на кам'яній прямокутній плиті і мав враження, що відчуває рух землі. Здавалося йому, що коли б відкрив очі, то перед ними просувалися б у моторошному русі верболіз на протилежному березі, верхи тополь, узбіччя Монастирської гори.

— Слухайте, Борисе, а може, то... ви знаєте, мені не вкладається в голову. Я кажу, може...

— Дурниці! Помилка виключена.

— Слухайте, Борисе.

— Слухаю...

— Слухайте, я знаю, що я не завжди був супроти вас таким, як треба. Якись дурнуваті претензії, жалі...

— Тільки без телячих сентиментальностей! По-перше, я ще не вмираю, а по-друге, не пора й не місце на подібні розмови...

— Борисе, вам треба втікати.

— Ага, тобі конче треба знати, хто вислав Мундика на гіммелькоманду?[72] Так тебе пече знати?

Не це. Бронкові потрібний в цю хвилину доказ найглибшої довіри друга до нього. Буде це Борисова власна чи чужа таємниця. Бронкове все єство багне безоглядної смертельної ширості, яка зв'язала б їх міцніше за братерство крові. Сильніше злочину.

"Борисе, пусто довкола. Я і ти. Небо і ріка. Довірся мені. Буде це як рукоположення втаємниченого. Ти ж знаєш. Я відчуваю, що ти знаєш. Борисе, такі хвилини в житті не повторяються".

— Я хотів би, Борисе, щоб відтепер між нами ніколи більш не було жодних таємниць.

Вагається, чи буде на місці, коли зараз признається Каминецькому, що затаїв перед ним обіцянку "товариша Зеленого" переправити його, Бронка, за Збруч.

— Я не знав, Завадка, що ти такий... емоційний. Може, маєш рацію. Може, й варто спробувати втечі. Біда тільки, що польська поліція стала зовсім безпринципна.

— Як кажете?

— Кажу, що польська поліція втратила всяку професійну честь. Ти розумієш: вбивця мусить бути арештований і покараний. І може вийти таке, що покладе голову не той, що вбив, а той, кому припишуть вбивство. Наприклад, ти. Ти ж не вбивав?

— Не було наказу...

— Но. Так. Маєш рацію. Наказ отримав хто інший, і, на мою думку, він, а не ти, наприклад, повинен відповісти за свій вчинок. Но, досить на цю тему. Ми скоро зберемося всі. Є ще інші важливі справи, про які треба поговорити. Тепер іди! Передай хлопцям, щоб спалили, поховали, закопали, понищили що треба... І на село перекажи... і взагалі... захуйте[73] якнайбільше спокою. І ще одно... старайтеся без причини не зустрічатися один з одним. Але, як я вже сказав... народ повинен знати, що згинув провокатор. Так, тепер іди! На, візьми про людське око ці рибини. Мама зварить тобі юху з них.

Бронко переправився трохи нижче човном на другий берег і увійшов в Наше головним мостом.

Заки Бронко дійшов від ріки до моста, згрубша навів сякий-такий лад у своїй голові.

Слухай, провокатори були, є і довго будуть. Чого ж тобі від цього з розуму сходити?

До того ж збагатився на одне пізнання більше: ненависть до класового ворога без конкретного предмета перед очима, без її втілення в образ, як у даному випадку у образ "товариша Зеленого", — це абстракція з сфери розумових сприймань. Тепер, брате, коли маєш перед очима вузьке, інтелігентне обличчя провокатора, твоя зненависть до ворога свідомо чиста й натхненна. І ще одно, слухай! Дотепер найгостріші слова, найсміливіші революційні гасла, найбільш категоричні погрози залишалися, по суті, пустими звуками. Слухай, я не кажу, що нічого не робилося, але в якій це було пропорції до сили наших вигуків? Правду сказати, головна наша діяльність полягала в тому, що ми, як каже поляк, "кивали ворогам пальцем у чоботі". Тепер нашівські комуністи доказали світові, що є ще порох у порохівницях. Ми, брате, стали реальною силою, бо наслідки нашої боротьби реальні, пане аспіранте Мундик!

Чого це раптом мама привиділася в думках? А, не хотів би, щоб поліція брала його перед її очима. Волів би я, мамо, заощадити вам цієї "приємності". Але це не залежить від мене. Тому заздалегідь прошу вас, мамо, простіть і не осудіть, якби мало щось подібне статись. А тобі, біла панно, в цю непевну годину скажу от що: якщо житиму, то моєю таки будеш, схочеш ти цього чи ні...

А Прут плистиме собі далі, як і плив до нас...

Збоку могло здаватися, що перегнутий через поруччя моста рибалка любується бликами місяця на поверхні ріки.

Новий смуток обволікає материне серце: чи дійшла вже до Слави у Львові чутка про те, що Север одружився? А якщо дійшла, то в який спосіб дісталася до її дитини болюча новина? Як переносить дівчина удар? Пригнув він буйну голівку чи, може, наперекір злій долі, підняв ще вище?

Здавалося, що світ не знав про кохання Слави й доктора Мажарина, а виходить, немає стін, крізь які не проникли б назовні сімейні секрети.

І хоч Олена запевняла всіх цікавих, що доктор Мажарин був вільний і тому міг розпоряджатися своєю особою, як йому хотілося, факт його одруження викликав дуже гнітючий настрій у родині Річинських.

Навіть мала господинька, яка, здавалося, тільки для того й прийшла на світ, щоб додавати своїм найближчим бадьорості й охоти до життя, стала сама не своя. Сновигає по кімнатах, щось шукає по шафах, переставляє в кімнатах предмети з місця на місце, вишпортує забуті сестрами недокінчені вишиванки, аби дзіргнути самій декілька разів та й собі занехаяти роботу.

Ольгу розтривожила не так сердечна рана Слави (о, її сестричка візьме в житті які завгодно бар'єри!), як доля самого кохання.

Справді, що робиться з коханням, куди дівається його енергія, коли двоє, кохаючись, розходяться? Застигає воно вуглем-діамантом в серці і, незримо для стороннього ока, роками опромінює сірі години бідного людського життя? Чи, може, відлітає у вигляді священного димку в засвіти і приєднується там до велетенської хмари космічної любові, без якої не можуть жити люди, звірі, а хто зна, чи й не рослини? А чи якимсь біопсихічним флюїдом переключається на інші істоти, тільки з

трохи пониженою напругою?

Справді, що сталося б з її коханням до Бронка, коли б вони мали розійтися? А може, коли вона знатиме, крізь які підводні рифи розбилося щастя Слави й Севера, то й своє власне надійніше проведе крізь них?

З цього душевного неспокою зродилося в Ольги нестерпне бажання відверто поговорити з доктором Мажариним.

Дотепер відносини поміж Ольгою і колишнім квартирантом Річинських були ніякі. Мала господинька не мала до нього особливої симпатії, хоч і не могла сказати, що Север їй немилий. Сказано: був їй ніяким.

Правда, іноді дивувалася Славі: що сестра знайшла у Мажарині? Але й це не аргумент. З таким самим успіхом може ставити це запитання кожен незакоханий закоханому.

Чула колись Ольга і таку мудрість: "Невелика біда, коли закохуємося у колір очей чи тембр голосу. Гірша справа, якщо любимо, не знаючи за віщо".

Либонь, Слава теж не зовсім знала, чому закохалася у Севера.

Ідея зустрітися з Мажариним доти докучала Олі, доки вона не подзвонила до квартири "доктора всіх лікарських наук".

Будинок, що його займав Мажарин (той самий, що його навесні оглядала Слава), стояв глибоко в саду. Був то старого типу дім з низькими стінами і високою покрівлею, з вузькими, довгими, мало що не під саму стелю, вікнами та обов'язковими колонами з фасаду.

Невідомо звідкіль забрела у Наше мода на такі будівлі, але так чи інакше наприкінці минулого і на початку нашого століття виростили вони в Нашому одна наперед одної (до речі, будинок, в якому працює Бронко, теж у тому самому стилі), поки виперла їх американська мода з плоскими дахами і широкими наріжними вікнами.

Будинок був, чого можна було й сподіватися, свіжовідремонтований і трохи осучаснений. Дві пари фронткових вікон були поширені і скорочені. Попальований, чи то пак накрапаний, у спокійний сталевий-сірий колір, він начеб поривав з своїм міщанським минулим — обов'язковою яскраво-рожевою барвою.

Всередині ще відгонило свіжою фарбою. У темному передпокої (світло проникало крізь скляні двері) Ользі стало неприємно: що подумують собі люди у почекальні про молоду дівчину, яка з'являється до лікаря без опіки когось з батьків чи старшої сестри?

У почекальні (низькі столики, низькі гнуті меблі, гравюри на стінах цілковито у стилі модерн) чекали на свою чергу дві жінки і один літній селянин. Одна з жінок зримо була хвора. Безкровне з синюватими губами і "підковами" під очима обличчя говорило само за себе.

Та, що привела її, хоч і старша за хвору, була ще гожа молодичка із зграбним тонюсінським носиком і малим, зовсім загубленим у м'ясистому обличчі ротом.

Хвора мовчала, а провозата весь час щось нашіптувала їй. Хвора слухала її з тупим виразом обличчя, не питаючи ані не заперечуючи потокові слів тамтої.

Через деякий час вийшов з кабінету чоловік у формі залізничника з заплаканими чи, може, просто хворими очима, а за ним показала голова доктора Мажарина.

Носив тепер окуляри. Помітивши сестру Слави у себе в почекальні, він з розгубленості похапцем зняв з носа окуляри і так само блискавично знову почепив їх поза вуха.

— А-а, прошу, — попросив Ольгу шанобливо-офіціальним тоном, а коли за ними замкнулися двері, з його лиця відразу спала маска.

Був заскочений, перестрашений і обрадуваний.

— Панно Олю, — схопив її обіруч, — може, щось... з Славою?

— Ні-ні. З Славою все гаразд.

"А все ж таки дорога ще тобі моя сестра", — приємно й гірко Олі. Аж тепер впадає їй у вічі, як змарнів Север. Комірець на два пальці відстає від шиї. Колись безкольорове обличчя стало зовсім землистим. Поширилися (за такий короткий час?) кути над чолом.

— Я злякався. Думав, може, Славі приключилася яка біда.

— Хвалити бога, ні. Слава дає собі якимось раду в житті.

— Так. На жаль, так.

— Чому "на жаль", докторе?

— Сідайте, сідайте, панно Олю. Так незвичайно, що ви у мене. Ось тут, може, прошу. Тому "на жаль", що сильним важко, я сказав би, органічно неможливо зрозуміти слабші натури, до яких причисляю і себе. Так більш-менш, як ситому голодного. Слава, — покусав губи, — якби ви знали, як мені боляче про це говорити... Ваша сестра... надто сильна натура. Стихійна. Я не йшов поруч з нею, а плентався позаду. В майбутньому, вона, напевне, так і розуміла, був би тільки їй завадою. І тому, власне, тому вона покинула мене.

— Слава вас покинула?

Нове освітлення сумної історії реабілітувало сестру. Реабілітує чоловічу честь. Реабілітує кохання взагалі.

— Так, панно Олю. Напередодні її від'їзду, — взагалі це був для мене грім з ясного неба, — я мав розмову з нею. Тоді я відважився на одну справу. Один день, — боже, аж страшно, як згадаю, — всього один день треба було зачекати, а вона взяла й виїхала з Нашого. Це, — опустил голову на груди, — була її відповідь мені.

Велике задоволення, що ініціатива розлучення вийшла від Слави, що то, власне, вона поступила так, як вважала кращим для себе, поволі починає осідати в Олі.

А чому він, мужчина, так — без боротьби, без найменшого протесту — спокійно прийняв вирок? Французи кажуть: "Парті се пье мурір"[74]. Як же ж він міг знехтувати найкоротшим терміном жалоби й зразу переключитися на панну Задорожну?

— А потім ви поспішили одружитися...

Гримаса болю робить його лице таким негарно-жалюгідним.

"Бідний ти, — думає Ольга, — і все-таки не чужий мені. Було б нам з тобою добре, швагरे. Ви з Бронком грали б у шахи та сперечалися про політику, а ми з сестрою

теревенили б про різне та церували вам шкарпетки".

— Вам вільно докоряти мені, — заявляє з покорюю і підводить на Ольгу свої сумні "бідні" очі, — бо ви не знаєте суті справи. Я... — шукав відповідного словечка, — я не переключився автоматично, як це може збоку видаватися. Я був зв'язаний з тією родиною (не сказав "з родиною моєї дружини", зауважила про себе Ольга) довгі роки. Ще за студентських моїх років. Їм, власне, завдячую те, що я сьогодні лікар. Я розказав про все Славі. Правда, не відразу. Це теж одна з прикмет слабохарактерних — відволікати. Що я вам скажу, панно Олю? В гру входила честь. Честь, — повторив з сумною іронією. — Йшлося про так званий гоноровий борг. Передо мною постала дилема. Або покласти на стіл суму грошей, яка була далеко не по моїй кишені, або — це дуже делікатні, прикрі для мене справи, — він справді зарожевів від хвилювання, — мені просто незручно таке говорити, — або одружитися з дочкою мого вірителя.

— І ви вирішили рятувати честь, жертвуючи своїм коханням до моєї сестри, якщо це взагалі було кохання?

Тут мала господинька покривила душею. Ніколи, а тим паче тепер, не мала сумніву, що Мажарин любив Славу. Не знала чому, але мала насолоду в тому, щоб зробити боляче тому тютієві. А може, в такий дешевий спосіб хотіла бодай трішки помститися за сестру?

Мета була досягнута. Стріла ранила глибше, ніж можна було сподіватися. Аж очі зайшли бідоласі вологою.

— Моє становище таке незавидне, панно Олю, що знуцання наді мною не принесе вам жодної сатисфакції. Якщо я взагалі любив Славу! Як це жорстоко, Олю, з вашого боку! Ви добре знаєте... не хочеться мені вірити, щоб ви цього не відчували, що Слава була і залишиться для мене єдиним ясним променем у моєму житті. Мій єдиний і найбільший гріх перед нею, що я надто довго надумувався та вирішував, як вийти з тієї заплутаної ситуації. Це була моя велика, непростима помилка, за яку я зрештою дорого заплатив. Я мусив видатись їй таким морально вайлуватим, таким нікудишнім, що вона злякалася мене. І поки я, дурень, розмірковував, вона випурхнула у широкий світ. Ви кажете, панно Олю, що заради гонору я жертвував своїм коханням до Слави. Воно було трохи інакше. А навіть коли б так, як ви думаєте, я однаково не міг би інакше поступити. Я, коли хочете знати, — жертва ментальності[75] свого середовища. Цілі покоління, хочу сказати, виховання цілих поколінь складалося на оте власне поняття честі. Я про це не любив говорити, але ми походимо із зубожілої загумінкової шляхти. Брат моєї матері пустив собі кулю в лоб, бо не міг на означену годину віддати картярського боргу. Мій дід був інвалід без ноги. Прострелив його поміщик у день дідового шлюбу, бо той не захотів своїми кіньми поступитися кареті пана. Мої батьки були майже селяни, але традиції шляхетського середовища ще мали місце в нашій родині. Тато мій ходив уже босий, але з камізелькою — єдиною ознакою його соціальної належності — не розлучався й у спеку. Всі діти моїх батьків отримали вишукані, не мужицькі імена. Але пощо я вам це говорю? Я — інтелігент. Слава богу, з тих, що вже відмирають. Інтелігентщина. Такі, як я, власне, й є ті тріски, що летять, коли рубають

ліс. Коли Слава покинула мене, я знаю, що це — назавжди, без вороття. Боже мій, один-однісінький день треба було зачекати. Коли вона поїхала, мені не було вже чого втрачати. Тим паче, що ця справа теж вимагала остаточного полагодження. Мені колись говорила Слава, що зі мною можна ходити лише по гладкому...

"Слава мала рацію. Ти не для неї. Інтелігентщина. Бідний ти. Але сестра моя любила тебе. Чому твоя жінка не позвужує тобі комірців? Будь здоровий, швагरे. Не було б нам зле разом".

— До побачення, докторе, — Ольга машинально оглядається, чи не залишила чогось, що мала при собі. Нічого. Сумка в руках, а крім неї, нічого більше не мала. — Перепрошую, що вдерлася до вас, але мені... для мене особисто... я не можу вам цього точніше пояснити... для мене треба було конче в'яснити причину, чому ви розійшлися з моєю сестрою. І я рада, що воно сталося саме так. Ще раз перепрошую.

— Я хотів би передати пані добродійці моє ушанування, але не знаю, чи маю право на це. Пані добродійка дуже гніваються на мене?

— А ви хіба не знаєте нашої мами? Вона не може ні на кого довго гніватися. Могло їй боліти, що так вийшло. Тим більше, вона переконана, що це ви покинули Славу.

— Господи, — прикрив долонею очі, — що за кошмарне непорозуміння!

— Ще раз до побачення і перепрошую, пане докторе.

— Не кажіть мені "пане", і перепрошувати мене нема за що. Це я винний перед Славою і всією вашою родиною.

— Ви не винні, докторе.

— Хочете сказати, що людина не винна в тому, що народилася моральною калікою?

Нога за ногою повертається Ольга тінистою стежкою старого саду. Як же ж це помилково думати, ніби ті, що живуть під однією стріхою, добре знають одне одного! Стільки років її ліжко стояло поруч з Славиним, а що знала вона про неї, як характер, до історії з Мажариним? Конопелька з кучмою розпатланого волосся. "Дівчина з м'ячем", — сказав колись про Славу мандрівний фотограф, коли побачив, як та здоровенна дилда гасала з м'ячем. Енфан терібл[76], який міг при гостях поставити запитання невпадат чи проговоритися про те, про що при сторонніх треба було б змовчати.

Видно, те істотне в людині досить важке і тому осідає на саме дно душі, тільки сильний струс може проявити його.

Коли Олена довідалася, що Ольга мала розмову з доктором Мажариним, вона перш за все злякалася.

Боженьку, чого ходила туди Ольга? Допоминатися правди? Жебрати за сестру, коли вже й так запізно? Чому не порадила з нею, матір'ю, заки зважилася на цей крок?

— Чого мама відразу припускає найгірше? Чому мама думає, що я позбавлена всякої родинної гордості? А мамця знає, що то Славка, — чує мама? — Славка зірвала з ним. Не він її покинув, а вона... вона, мамо, покинула його.

Це така новина для Олени, що вона просить Ольгу повторити повільніше й ясніше.

— Чекай, чекай... Як ти кажеш? Вона покинула його? Вона його не хотіла? А як же ж Славуся могла не хотіти його, коли вона любила його? Цього я зовсім не розумію! Любити й покинути?

— Мама не розуміє. Правда, що Слава любила Севера, але його характер був не для неї.

— Характер, — не може з дива вийти Олена. — А який у Мажарина характер? Не п'яниця, не лайдак, у грошах чесний, не картограй, не бабій, спокійний. Якого їй ще треба було характеру? Щось я нічого не розумію, але коли вона сама так захотіла, то нема на те ради. Сама так покерувала своєю долею, сама й буде колись відповідати перед своїм серцем.

Мариня, якій Олена першій похвалилася, що не Мажарин Славу, а вона його покинула ("А Мариня так гостро осуджувала пана доктора; сказано у святому письмі: "Не судіть, да не будете суджені"), не поділяла Олениного задоволення з цього приводу:

— Я, бігме, не знаю, чого це їмосць так зраділи? Та чого б це я вічно вибілювала та прикрашувала? Славуся не хотіла доктора Мажарина? Тої самої! То таке, прошу їмосці, як би про мене говорити, що я не хотіла Василюшки. Певно, що відмовила йому, коли приходив свататись, але чому? Славуся покинула доктора Мажарина, але чому? Бо мусила! Бо, мабуть, іншого виходу не бачила для себе. І чого тут тішитися, прошу їмосці? Тут треба плакати, не хвалитися, що ніби-то Славуня не хотіла доктора Мажарина. Добре, прошу їмосці, вона втекла від нього, а він? Чому доктор не побіг доганяти її? То така любов, прошу їмосці? Я дякую за таке щастя.

— Хай Мариня не плете дурниць! — зробила стереотипне зауваження Олена. Мала скритий жаль до Марині, що та навмисне не хотіла розуміти, як виграла сімейна честь від того, що не Мажарин Славу, а вона його покинула. Находить іноді на дівку її зла година, і тоді з нею ні в тин, ні у ворота. І вічно її думки повертаються до того Василюшки. Чи не гикається йому часом на тому світі?

Хто сьогодні може з певністю сказати, добре зробила Славуся чи зле, що втекла від своєї любові?

Час покаже. Час — найкращий лікар. Олена сказала б, що, крім того, він ще й чудовий художник. Скільки сірих подій у минулому він позолотив нам?

Справді, було життя на лісничівці таке ідилічне чи, може, тільки тепер воно видається їй таким?

А щодо Славусі, то, господи, десять доріг розстеляється перед людиною, а вона повинна вибрати з них одну. А де та впевненість, що вибір впаде на найкращу?

Іду темною, липкою від мряковини вулицею, і весь час мене переслідує враження, що хтось ступає по моїх слідах. Я зупиняюсь, і "той" зупиняється. Напевно, це голос моєї совісті переслідує мене. Пробую зав'язати розумну розмову з своєю совістю.

По-твоєму, втікати дівчині з дому — це скандал? Погоджуюсь з тобою. Втечу цю будуть по-різному коментувати кумасі у місті? І тут згода з тобою. Мамі дуже серце болітиме від цього? Не можу заперечити. Але, скажи, ради бога, хіба це не скандал —

залишитись жити у місті, де живе той, хто тебе кохав, а тепер одружується з іншою? Хіба це не гріх перед самою собою не мати свого життя? Хай невдалого, хай поганенького, але свого власного?

Совість моя, напевно, вважає, що фрази ці хтось збоку нашептав мені, і тому не вдається в полеміку зі мною.

Прискорюю крок.

Воно справді легше марширується тепер, коли замовк голос совісті.

Світло на вокзалі нагадує мені вчорашній вечір і мою останню розмову з Севером. Моє бідне серце фізично важке від кохання, хвилинами мені здається, що я отруєна.

В купе припадає мені куток біля вікна. Спираю лише голову, щоб позбутись тягара власного тіла, і відразу ж засинаю. Але це не сон. За кожним разом, коли поїзд зупиняється, прокидаюся я з якимсь перестрахом в серці. То мені сниться, що я забула зачинити двері і вітер розніс через вікно всі цінні папери, то через мій недогляд голуби видзьобали пшеницю, що сушилася проти сонця, а там знову треба було мені за всяку ціну дістатись на протилежний бік ріки, а тут повінь кладку знесла.

— Панно, вставайте, небого, бо вже Львів, — будить мене чиясь бронзова, з набряклими жилами рука.

Від руки відгонить вівцею. Севере, ніколи ми з тобою не мандруватимемо по полонинах і не ночуватимемо по овечих оборах, хоч стільки перемріялося, стільки переговорилося про ті наші мандри у Карпати.

Ми вже у Львові. У Львові бувала я не раз, але не сама. Востаннє була я тут з татком в очного лікаря. Татко (о боже, цей наш татко!) вмів бути елегантним навіть по відношенню до рідної дочки. Хочеш тістечка з кремом? Маєш охоту послухати "Кармен"? Хочеш побувати на "Східних торгах"? Хотіла б ти торбинку з крокодилячої шкіри? Хочеш піти до фотопластикум чи, може, тобі більше подобається відвідати музей? А може, ти з більшою приємністю пішла б до столичного цирку?

Звичайно, хотіти всього зразу неможливо. Просто здійснення оцих забаганок не вмістилося б в рамці нашого часу, але такі запитання створювали приємну ілюзію, ніби все місто, весь Львів до моїх послуг.

О, наш татко міг робити життя приємним!

Тепер виходжу разом з іншими з вагона і відчуваю, як зразу потрапляю в якусь порожнечу в часі і просторі.

Люди товпляться, поспішають, а я стою збоку, чемно даю їм дорогу, бо мені нікуди поспішати. Я тримаюся перону, бо це, так мені здається, єдине місце, де маю право перебувати, де моя присутність бодай нікого не здивує.

Паровози ідуть в один бік і для чогось повертають на зад. Час рухається. Дії повторюються. Чи не хочуть мені сказати паровози, що їдуть і повертаються назад?

Пероном іде молода жінка у зеленкуватому подорожньому костюмі, з наруччям[77] тюльпанів.

"Він" іде кілька кроків за нею. Пес, що його веде "він" на ремені, поводитьсь дуже неспокійно. Чи це радість з приводу повернення пані? Чи, може, бідний собачка ревнує

свого пана до панни в зеленому костюмі?

Севере, чому квіти, що діставала від тебе, не клала я за образи та не засушувала, як свячений чебрик?

Що це зі мною? Приступ сентиментальності тепер, коли мені треба штурмом брати Львів... і... життя?

Надходить перонний сторож з мітлою. В нього білий фартух і майже такі самі білі бакенбарди. Мені нічого бентежитися, що на пероні з'явився сторож з мітлою.

Ось він підхопив віником на свою лопату шкірку з помаранчі, підняв порожню цигаркову коробку і йде просто до місця, де стою я з валізочкою.

Але чого мені справді бентежитися? Недалеко моєї валізочки лежить папірець від шоколаду "Бранка", і саме він притягає сторожа в мій бік. Раптом мені починає здаватись, що сторож хоче таким чином викурити мене з перону. Просто-напросто — вимести.

Нерви. Звичайно, проте свідомість, що мої нерви дають знати про себе, неприємна мені.

На великім, як місяць на небі, вокзальнім годиннику раптом сіпнула стрілка і відразу проскочила кілька хвилин уперед. Час нетерпеливиться. Можливо, навіть ображається за мою статичність.

Беру себе у віжки. Здається мені, що намотую їх довкола рук, ніби Орися, дружина мого кузена, коли править кінями.

Вйо, конику, вйо!

Випинаю груди, як на фізкультурному параді, і маршовим, наскільки це дозволяє мені натовп народу, кроком просуваюся до виходу.

З вокзальних тунелів потрапляю на осяяну сонцем площу, наче на широку поляну.

Чому збрехала я, що збираюся вивчати медицину? Чому не стати мені архітектором і не будувати вокзалів-палаців з пишними привокзальними площами!

"Вйо, — підганяю себе, — вйо! Коні не повинні фантазувати. Коням треба думати про стайню і обрік".

Поспішаю (!?) разом з іншими до трамвая. Куди? Логіка підказує мені центр.

Надійним у моїй ситуації здається мені вже саме звучання слова "центр". У трамваї намагаюся тримати себе, як людина бувала: не запитую про ціну квитка, не витягаю шиї через вікна трамвая (хоч, власне, хочеться так зробити), не розглядаю надто співпасажирів.

Ось і центр. Прямокутна ратуша з прямокутною вежею, яку, напевно, тут називають "оком міста". Вежа зверху обведена балкончиком, по якому ходить чоловічок. Якби це могло бути доступним, я б хотіла з позиції того чоловічка подивитись на базарну панораму на площі довкола ратуші.

"Славо, Славо, — вчувається мені поміж людський гомін голос моєї мами, — і тут не покидає тебе твоя легковажність".

Це не легковажність, а цікавість, мамочко. Невже ж і справді Львів щодня поїдає таку масу городини, набілу, м'яса і хліба? Притому все це тут яскраво кольорове.

Морква мало що не червона, листя шпинату наче полаковане, таке блискуче, таке соковито-зелене, масло жовте до підозріння, яблука (в цю пору!) наче вимальовані, зріз шинки рожево-білий, ніби на вивісках м'ясних крамниць, а квіти! Як їм бути? Вони ж такі вразливі до часу. Невже ж до вечора люди справді розкуповують всі оті відра нарцисів, фіалок, тюльпанів, конвалій, черемхи?

Випадково заблуканими в цій базарній метушні здаються фігури Посейдона і Діани над ринковими фонтанами, біля яких перекупки відсвіжують городину і квіти.

Вигляд апетитно виставлених напоказ м'ясних виробів по столиках під брезентовими парасольками примушує жвавіше працювати слинні залози.

Міцніше у жмені затискаю калитку з кількома злотими. Ні! Ні! Не дам себе спровокувати бестії в мені. Шиночка і ковбаски не для таких, як ми з тобою!

Десь на лавочці малолюдного скверика я тебе нагодую сьогоднішнім хлібом з смальцем, що його захопила з дому, напою чистою содовою водою за п'ять грошів, і, як на перший день, буде з тебе досить.

"Але чому десь аж у сквері? Чому не зараз?" — зчиняє бунт бестія. Щоб заспокоїти її, виймаю з чемоданчика хліб, перекладаю його в кишеню плаща, навпомацки розминаю і, відламуючи по шматочку, кладу в рот, начебто годую ворону.

Як вульгарно! Боженьку, як вульгарно і як правдиво! Напхана кишка приносить і виразно моральне задоволення. Тепер мою увагу притягає неістівне. Задивляюся на двох кам'яних левів перед входом до ратуші, з гербовими фоліантами в лапах.

Ці кам'яні леви, яким, напевно, вже дуже багато років, боронять і досі честь міста, доводячи власним "живим" прикладом орбі ет урбі[78], що місто це взяло своє ім'я не від глини[79].

Від ринку на схід і захід, північ і південь тягнуться вузькі, забруковані стародавніми кам'яними плитами тінисті вулички. Хочу пригадати собі бодай щось з того, що колись розповідав мені татко про архітектуру Львова, проводжаючи мене по місту. Стоп, Славо! Чи не про цей будинок на ринку, де міський музей, розповідав татко, що його побудував італійський архітектор, якийсь Петро Барбон, для патриція з Криту, на прізвище Корнякт. Татко говорив тоді, що той будинок — це один з найкраще збережених зразків стилю ренесанс у Львові. Аркове подвір'я, характерний довгий балкон, спертий на кам'яні консолі, аттик на покрівлі, з королями і шістьма лицарями в поклоні.

На цьому ринковому прямокутнику показував мені татко (а як він любувався ними!) чистісінькі зразки стилю барокко і рококо. Та в моїй пам'яті тепер зовсім переплутались спіральні колони, еси-флореси[80] з кам'яними вазонками та відгодованими ангеліками... Власне, яке мені діло до стилів, коли я не знаю, під яким дахом ночуватиму сьогодні? Куди далі? Та в моїм становищі хіба не однаково куди? Під першою-ліпшою вулицею, своїй долі назустріч.

Поки що моя доля, очевидно, вирішила перша привітати мене. З вулиці Сербської вибіг хлопчина і стривожив повітря своїм високим голосом: "Век нови", "Кур'єр цодзенни", "Газета поранна".

Пробі! Так це доля моя гукає мені, щоб я часом не відстала від неї.

Бо й справді, що простіше, як купити кілька газет і на останній сторінці поміж оголошеннями "Вільні посади" пошукати щось відповідне для себе.

Тримаю газету з таким трепетом, начеб схопила за рукав саме щастя.

Ага, нарешті!

Газети ще зовсім свіжі, навіть липкі від фарби. Це дає мені підставу сподіватись, що ніхто ще не встиг перехопити мою посаду. Накидаюся на оголошення, наче несамовита. На жаль, з першого ж погляду зауважую, що рубрика "Шукають праці" незрівнянно більша від тієї, що під назвою "Вільні посади".

Перебігаю очима "Вільні посади" у трьох газетах і не знаходжу нічого, що підходило б під мої спроможності. Так. Доля цим разом повелася зі мною не зовсім галантно. Замість того рукава (по якому я гадала дібратися до її руки) залишила мені у жмені три липкі, смердючі фарбою, задруковані згортки паперу.

Отже, газети пропонують працю управителеві маєтку з добрими рекомендаціями (виймаю олівець і ставлю хрестик на цьому оголошенні), бухгалтерові з знанням американської подвійної бухгалтерії (і це закреслюю), працівникові нафтової промисловості з співпаєм на три тисячі (роблю хреста) і рахівникові в кооперативі сільського промислу "Сила".

А далі що? Далі перш за все не занепадати духом. Мій здоровий розсудок і з цієї ситуації вмів знайти вихід; газети ж ті виходять щоранку. І щоранку приносять з собою по дві-три вільні посади. Не пощастило сьогодні, пощастить завтра, а не завтра, так післязавтра.

Як це завтра? А як має бути з нічлігом сьогодні? Нічліг? Ха-ха-ха.

Сонце тільки викотилось на небо, місто тільки що протерло заспані очі, я ще не наїздила досхочу львівськими трамваями, переді мною ще день, наче озеро, якому не видно другого берега. Куди ж мені думати про ніч?

Волю думати, що молитва моєї матері несе в кошичку моє щастя слідом за мною.

Підкріплена вірою, наче свіжим духом, беруся читати заяви тих, що пропонують свої руки.

Еге ж, праці шукає бухгалтер, дівчина з середньою освітою, на жаль, без жодної кваліфікації (агов, посестро моя, чи був у твоєму житті Север, чи вмів кохати, але не вмів відстояти права на те кохання?), кваліфікована вчителька музики, напевно, стара панна з ще старішими методами навчання, прачка з пранням білизни на дім, дамський кравець, учителька англійської мови, доглядачка хворих, бонна для дітей і т. д. І т. д.

Стоп! Стоп! Є ще графа матримоніальна. Колись, ще до мого знайомства з Севером, читала я дуже цікаво написаний роман про фіктивне (з політичних мотивів) подружжя, яке згодом перейшло у справжнє подружжя і справжнє кохання.

"Життя не література, мишко!" — ніби чую голос Севера. На мить видається мені літературою і моя втеча з дому. Хочу я цього чи не хочу, але я вся у полоні надії, що Север усе ж таки порушить небо й землю, а відшукає мене та завезе до свого нового дому, звідкіль я, річ ясна, нікуди більше не поїду.

Ми ж любимо одне одного. По-справжньому. Трагічно любимо. Коли ми розійдемося назавжди, що ж станеться тоді з нашим коханням? Куди подінеться ця велика енергія любові?

"Славо, не будь паталахом", — наказую собі, як наказав би мені будь-котрий товариш з нашого спортивного клубу.

"Єсть, не бути паталахом!" — рапортую і маю таке враження, наче по моїх жилах справді розходитьсся нова енергія.

Це добре. А тепер сядемо собі ось у скверику на лавочці проти сонця, байдуже закладемо ногу на ногу і почитаємо матримоніальні.

О, навіть у цій рубриці тих, що бажають себе продати, незрівнянно більше, ніж тих, що хочуть купити.

Продають чоловіків на однакових правах з жінками. Ось де справжня рівноправність!

Прошу, як вам подобається таке оголошення:

"Молодий, кажуть, непоганий, високого росту блондин з середньою освітою забезпечить тривке подружнє щастя жінки, без огляду на вік і зовнішність, яка допоможе йому знайти постійну працю".

Север, пробач мені, стократ пробач, але той молодий чоловік чомусь нагадав мені тебе. Знаю, що завдаю тобі моральної кривди вже самим тільки порівнянням тебе з тамтим, але мій біль хвилинами відбирає мені розум.

Жіночі оголошення займають немало. Всі вони на одне копито і майже всі липкі від морального бруду, як ця газета від фарби.

Ось зразок в "Газеті поранній":

"Мила, з гарненьким личком, з добрим смаком і серцем панна буде вірною дружиною або приятелькою літньому панові на добрій державній посаді. Зголошення адресувати до редакції на ім'я Мурчик".

Брр!

Залишаю газети на лавці, а потім повертаюсь і про всяке забираю з собою — і йду далі. Куди? Іду, аби рухатися вперед.

Рух уперед — це єдиний засіб, за допомогою якого я можу щось змінити в своєму становищі.

Сходжу якоюсь стрімкою вуличкою вниз і трапляю (а чи не казала я, що моє щастя ходить крок у крок за мною?) на те, чого, власне, мені найбільше треба, — на Бюро посередництва праці.

Якої ти хочеш праці, Славо? Що ти вмієш, дівчино? Чого ти могла б у найближчий час навчитись, мамин мізинчику?

"Я все вмію! — кидаю, як клич, тому, що заправляє людськими долями. — Я ж мушу все вміти!"

Приймальня Бюро посередництва праці нагадує мені вестибюль вокзалу з віконечками кас. Підбадьорює і бентежить одночасно та обставина, що у приймальні так мало людей. І майже немає чоловіків. Невже у Львові так мало безробітних

мужчин?

На лавах поміж віконечками сидять жінки. Їх вік, професію у минулому, їх психічний стан прекрасно віддзеркалюють знаряддя їх праці — руки.

Селянські, червоні, порепані, виснажені працею у закритих безсонячних приміщеннях руки ремісничі, руки канцелярські, старі, молоді, здорові, повикручені ревматизмом, руки безнадійні, руки в'ялі, руки рішучі, руки ліниві, руки нервові, що хвилини не можуть витримати у спокою, руки стримані і руки розпачливі, руки закохані в себе, випечені, незужиті, руки занедбані, руки побожні, руки, готові мстити.

Руки. Дзеркало людської душі.

Здогадуюся, що це сидять виставлені напоказ кандидатки на служниць, бо дві модно одягнені дами приглядаються до них оком експерта. Одна з них навіть через пенсне. А що, як і собі присістись до рядочка?

Ні, я не хочу бути служницею, навіть на найкращих умовах. Я хочу працювати, а не наймитувати. Піду зареєструюся у безробітні, а там побачимо.

Стою за якоюсь жінкою у потертих панчохах. Коли отак стою у черзі, життя моє починає набирати сенсу.

З віконечка, наче портрет з дешевенької рами, виглядає голова у золотому пушку.

— Ваша картка? — питає мене панна-жовток.

— Я вперше реєструюся. Маю при собі атестат зрілості.

— Ваша картка звільнення з праці?

— Я ж кажу, що я вперше. Я хочу зареєструватися для одержання будь-якої праці.

— Без картки звільнення не реєструємо. Реєструємо тільки безробітних.

— Але ж я, власне, і є безробітна.

— Прошу пані (ах, та польська чемність!), не займайте іншим час. Безробітний той, у кого є картка звільнення з роботи. Слідуючий! — кричить уже мені понад голову.

Не допитуюся більше, бо черга за мною починає незадоволено бурчати: тут, мовляв, не довідкове бюро.

Опиняюся за людським валом, наче собачка за бортом корабля, яку для забави кинули в море і вона якийсь час ще змагається з хвилями, поки остаточно не піде на дно.

Перекладаю свій чемодан з руки в руку, потім знову повторюю цей жест. Це дає мені ілюзію, ніби рухаюся разом з часом.

Чи довго стояла так спантеличена? Не знаю. Факт тільки той, що моя розгублена постать починає звертати увагу присутніх.

До мене наближається одна з дам, які щойно оглядали виставку служниць, — висока, дебела, з чорними рівцями довкола очей.

— Шукаємо праці? — звертається до мене неособовою формою, очевидячки, не зважаючи на "ти" і не бажаючи величати мене на "ви".

— Так.

Очі в чорних рівцях спиняються на моєму, нікуди правди діти, елегантному шкіряному чемоданчику.

— То що? Вона з ліпшого дому?

— Так, — відповідаю невпевнено.

— На кравецтві теж трохи розуміється?

— Так, так.

— А початки гри на роялі могла б давати?

— Певна річ!

— А репетирувати з дітьми французьку мову могла б?

— Звичайно!

— А прикладати парафінові компреси могла б?

— Так!

— Так? — з явним підозрінням перепитує мене дама. — Зуміла б? Все вона вміє? То що, вона якийсь універсал? — стриже віями, як коник-стрибунець вусиками. — Все на світі вона може. А які рекомендації, які свідоцтва вона має?

Які я можу мати рекомендації? Які може мати рекомендації дівчина, що втекла з дому? Які б ти, Севере, дав мені рекомендації, власне ти, що найкраще мене знаєш?

— Маю метрику. Свідоцтво про закінчення гімназії...

Дамі стають дуба брови, так вона здивована.

— Панна з матурою... Я б дуже хотіла подивитись на те свідоцтво! (А дулі не хочеш?) Як то панна прийшла сюди без рекомендації? Можна подумати, що панна (вже не вона) з дому втекла? Від сучасної молоді можна всього сподіватися! Ще, чого доброго, любовна авантюра. Мій дім, — закашлялась вона від хвилювання. — Мій дім...

Та мене анітрохи не цікавить те, що вона хоче сказати про свій дім. Набираюся достойної мужності й прямую до дверей. Моя шкіряна валізочка робить враження на тих, хто її ще не примітив.

Щойно на вулиці відчуваю, яка я втомлена тією кількадеметровою дорогою через прийомну.

А тепер що? Тепер треба мені поки що відпочити. Он за тим блоком кам'яниць, з велетенською рекламою лікерів на задній стіні, зеленіють дерева. Напевно, там знайдеться і лавка. Так воно і є. Сідаю поміж дідуса у широкім старомоднім капелюсі і нянею в чорній кофті. Кладу собі чемодан на коліна. Спираюся на нього, як на мамине плече, і, здається, задрімую на дитячу мить. Прокидаюся від страху, що день кінчається і настає ніч.

Ні, день не кінчається, хоч сонце перекотило вже за другу половину небокраю. Від будинків, дерев, ліхтарів простяглися видовжені, непропорційні тіні.

"Не треба, мишко, боятись тіней, бо це тільки тіні", — імітую голос Севера і заплющую очі, щоб не бачити червоних фарб на шибках будинків.

А й звідки цей міфічний страх перед темінню ночі? Остаточо в мене в кишені ще десять злотих без двадцяти сотиків. Крім того, тут, у Львові, живе десь добрий друг нашого татка — пан Вацлав Ясінський. Можна б у крайньому випадку знайти його, хоч не уявляю собі, що б могла відповісти, якби мене спитали: чого я приїхала до Львова?

Ні-ні, проситися на ніч значило б викласти історію мого невдалого кохання або

вигадати якусь небилицю, яка б викликала ще гірше підозріння на мене.

Розповідала мені колись Оксана, що при жіночих монастирях є нічліги для вбогих, бездомних дівчат. Там, можливо, не треба розповідати своєї біографії, але просити милостиню напевно треба.

Жебраниною ще ніхто не завоював собі місця в житті, правда, Севере?

Хай буде ганьба тим, що простягають здорові молоді руки по милостиню!

Ще добу назад я зеленого поняття не мала, яке це колосальне добро — мати своє ліжко.

Ну, ну, конику, тільки без зайвих філософських міркувань. Голову вгору і вйо вперед! Твоє щастя не покинуло тебе. Воно просто випало у тебе з кошичка. Та ти не журися. Його підніме чесна людина, побачить, що воно твоє, і поверне назад.

На самого Петра й Павла прийшов довгожданий (листівки телеграфічного стилю не входять в рахунок) лист від Слави. Без особливого захоплення, якимсь зміненим почерком, не дуже сердечно, але бодай конкретно розповіла матері трохи більше про своє життя. Дякуючи деяким своїм спортивним даним, вдалося їй улаштуватись агентом на українській фабриці цикорію. (Це речення Олена не зовсім розуміла: яке відношення має спорт до цикорію чи цикорій до спорту?) Слово "агент" було перекреслено, а замість нього вписано "комівояжер". Напевно, мала побоялась, щоб мати часом не зв'язала цього з поліцією. Наївна дитина!

Праця представника фірми (вже представник) вимагає роз'їздів по провінції, що дуже подобається їй, Славі. Мама пригадує собі (невже ж вона думає, що я можу щонебудь забути з того, що торкається її особи?), як вона завжди любила мандри? Тепер може поїздити собі "вище вух". Почуває себе добре. Можна сказати — дуже добре. На жаль, з того, що заробила, ще не може нічого послати мамі, бо її платні вистачає якраз на прохарчування для неї самої, хоч і їсть вона дуже скромно. І тут, напевно, аби не збудити в матері підозріння, що вона голодує чи недоїдає, розмашисто дописує, що живиться вона такими здоровими, гігієнічними продуктами, як чорний хліб, редька, цибуля, кисле молоко, сир, садовина і т. п.

Відпустка належатиметься їй аж через рік, але вона, можливо, службово з'явиться незабаром у Нашому. Тільки заздальгідь просить: жодних сліз, жодних докорів, взагалі жодних сентиментальних сцен. Вона почуває себе добре духом і тілом, а це найважливіше.

Єдина її жура, що за цей час вона ще більше вигуділа вгору.

Ні слова натяку про доктора Мажарина.

"Значить, ще любить", — робить про себе Олена висновок.

Лист з болючою виразністю відновив в Олениній пам'яті той ранок, коли стало їй відомо, що Слава не ночувала вдома.

Тримала, замислена, лист на колінах, коли тихцем, як це мав у звичці, увійшов Суліман.

Олена стрепенулася.

— Настрашили ви мене, Сулімане! Як це ви увійшли, що я не чула?

— Лист від Слави, що?

Річинська притакнула одними повіками.

Суліман присів на стільчик-підніжник навпроти Олени. Мусив дивитись на неї, задираючи голову, що до деякої міри зв'язувало Річинську.

— Сядьте собі зручніше, Суліман...

— Суліман знав, що Слава напише великого листа. Ну, слава богу, що все коло неї гаразд.

— Звідки ви знаєте, що гаразд?

Суліман знизав плечима. Не розумів, як можна питати про такі самозрозумілі речі.

— Що значить, звідки я знав? Ще раз мені питання! Звідки я знав! То мені подобається! Дивлюся на лице ясновельможної пані й читаю. Ну, читаю, як з книжки, що з Славою, слава богу, нема біди. Що тут питати? Я знав, що так буде, — усміхнувся своєю далекою посмішкою.

Ой Суліман, не говоріть так. Нічого ви не могли знати наперед.

— Що значить, я не міг наперед знати? — образився Суліман. — Я молився, — сказав з усією повагою, — я сам особисто просив бога, щоб Славі нічого не сталося.

Олена хотіла спитати, але стрималася, що спонукало його особисто молитися за її дитину.

— Ви добрий чоловік, Суліман, — сказала, щоб якимось подякувати йому за таку прихильність до її родини.

— Добрий! — начеб образився Суліман. — А то мені подобається! Суліман добрий! Я маклер, пані Річинська, — сказав понуро, зловісно блиснувши своїми чорно-білими очима, — а маклер не має права бути добрим, пані Річинська! Я мішігене на один пункт, але не добрий. То бог, — показав пальцем на стелю, — добрий, що слухає молитви, але й він уже старенький і не знає, що не треба робити все те, що його мішігене просить, бо з того може вийти велика катавасія. Ой, така катавасія, що півсвіту буде плакати, а пів — скакати з радості... уй! Я знав такого одного чоловіка, що на одне око сміявся, а на одне плакав, — уф, аж тепер мені страшно, як згадаю... на одне око плакав, а на друге сміявся... Пані добродійка можуть уявити собі таке?

І хоч Суліман не раз зненацька з'являвся і так само зникав без "будьте здорові", цим разом його безпричинний прихід, як і загадкова поведінка, видались Олені підозрілими. Вперше замислилась, чи не має Мариня рації, коли твердить, що в маклера не все в порядку в голові?

Бо й справді, чого би це чужий, непричетний до родини, іншої віри чоловік мав би молитись за щастя її дитини?

Мале містечко над Прутом, яке дотепер славилось дешевизною цибулі і річними кушнірськими ярмарками, зненацька зажадало крові.

Сенсаційне вбивство на Вузькій розпалило в його досі мирних мешканців кровожерливі інстинкти. Наше скидалося тепер на гірський непримітний струмок, що під час раптової зливи перетворюється на небезпечну ріку, яка загрожує людським житлам.

Жадоба помсти і крові виявилася такою міцною, що заразила собою і деяких вірних католицькій церкві. Дами з делікатними нервами, що непритомніли від самого виду скривавленого пальця чи відрубаної курячої голови, тепер, наче ошалілі, кидалися на людей з одними і тими запитаннями: чи поліція впіймала вже вбивцю і коли буде екзекуція?

Знаменно, що чимало людей, які залишалися байдужими до цілого ряду смертей, реєстрованих на шпальтах газет, від цієї однієї смерті остаточно втратили голови.

Нашівська польська газета "Кур'єр нашівський", яка існувала на кошти воєводи, як його придворний орган (кожний прилюдний виступ пані воєводзїни коментувався газетою включно до пряжки на черевіку знатної дами), з приводу вбивства на вулиці Вузькій писала:

"Дійшло до того, що беззавітну любов до батьківщини деякі угруповання нашого суспільства трактують як злочин, за який треба платити життям. Ми дивимося на покійного магістра прав Владислава Мундика як на відданого вітчизні патріота, на долю якого випав нелегкий пост у відродженій Польщі. До цієї категорії патріотів ми відносимо і наших славних розвідників, які в силу своїх обов'язків, ризикуючи власним життям, мусять нерідко прикидатися "друзями" запеклих ворогів Польщі і польського народу.

Проте кому спало б на думку з цього приводу зменшувати їх заслуги перед батьківщиною?

У Нашому, на вулиці Вузькій, згинув від зрадницької кулі польський патріот, вірний син вітчизни, безстрашний боєць за цілість кордонів Польської держави.

І саме тому обурення громадськості колосальне.

Стоїчний спокій в цій справі зберігають поки що одні слідчі органи. Якщо той непорушний спокій буде тривати й далі, то громадська думка буде змушена байдужість слідчих органів визнати за їх безпорадність. В наш напружений, відповідальний перед лицем історії польського народу час пасивність слідчих органів може призвести до непоправних (в оригіналі стояло "неповетованих") втрат.

Чи не краще, аби цьому запобігти, для добра справи замінити декого в персональному складі слідчих органів? Якщо люди на таких важливих постах не відповідають функціям, які накладає на них їхнє становище, то треба замінити їх проворнішими і енергійнішими, які свою працю розумітимуть перш за все як виконання священного обов'язку перед батьківщиною".

Серед тих, що перші прочитали цей артикул[81] у "Кур'єрі нашівському", був і наш знайомий — слідчий суддя Матіясек. Молодий юрист, який не так давно мав службове попередження з приводу незаконного зволікання оформлення акту звинувачення дівки з села Вишня, особливо гостро зреагував на те місце в статті, де йшла мова про потребу заміни пасивних більш енергійними слідчими.

Якщо автор висвітлив виключно свої погляди на справу, то півбїди лиха, але якщо за цим маловідомим прїзвищем ховається, що зрештою дуже правдоподїбно, думка самого воєводи, то гїрша справа.

Як звичайно, коли у душу вкрадаються сумніви щодо правильності власних думок і вчинків, молодий суддя вдавався до єдиного, на його гадку, рятівного джерела політичного розуму й правди — до писань маршала Пілсудського. Гортаючи знайомі томи, Матіясек і цим разом, як завжди, знаходив у них нові, варті того, щоб їх виписати, думки.

Застосовуючи й у цьому випадкові свій метод розгортання плаценти, Матіясек прийшов до висновку, що вбивство польського інтелігента на східних кресах — це перш за все наслідок обмеження компетенції влади на місцях та відсутність спеціальних кресових законів для населення непольського походження. Атмосфера неактуальної в наш час демократичності й лібералізму з боку урядових чинників[82] і призводить до того, що бацили політичного розкладу дають ось такі конкретні паростки.

Уряд Польщі, як держави, яку на сучасному етапі її розвитку чекає велика історична місія на Сході, повинен послухатися тих політичних діячів, які радять законсервування конституції на певний час "і введення довшого перехідного періоду, протягом якого максимум повноважень був би зосереджений в руках виконавчої влади. Була б це тимчасова диктатура з виховною метою".

Чи не ідея?

Під нею Матіясек підписався б обома руками.

Органік українських націоналістів, який офіційно виступав тепер проти польського уряду, з приводу вбивства провокатора необачно розкрив свої карти:

"Ми, українці, маємо перед собою тільки один ідеал: незалежну самостійну Україну з Києвом над Дніпром. Хід історичних подій поставив нас у такі умовини, що ми опинилися поруч з поляками перед обличчям спільного ворога — комунізму.

Українці в Польщі при теперішньому стані речей, власне, й не мають чого втрачати. Хіба не можна до українського населення в рамках Польської держави застосувати прислів'я: "Втікай, голий, бо тебе обдеру"? Навпаки, на випадок воєнної завірюхи ми маємо деякі шанси виграти, тоді коли Польща може опинитись перед загрозою четвертого розподілу.

Сьогодні однією з найбільших загроз, що нависла над Польщею, є комунізм. Тому тим більш незрозуміла каригідна млявість, з якою покликані до цього чинники борються з проявами більшовицького деструктивізму.

Агенти червоної Москви позбавили життя польського інтелігента, активного борця проти войовничого комунізму, а злочинець і досі не викритий.

Виникає підозра, що слідчі органи нашого міста з відомих їм причин не хочуть входити в конфлікт з комуністами Нашівщини. Чи розцінювати це, як страх перед сильнішим противником, чи як далеко йдучу політичну (?) передбачливість?"

Нашівський кореспондент польської жіночої газетки, що виходила у Львові, писав з приводу згаданого вбивства:

"В ім'я матері-старушки, вдови, синів-сиріт і братів зрадницько замордованого святої пам'яті Владислава Мундика польські патріоти вимагають від слідчих органів негайного викриття, а від суду найвищого покарання вбивці.

Смерть за смерть!

Тільки так може реагувати польська патріотка на цей нечуваний злочин".

В погоню за вбивцею включилася і старша генерація української інтелігенції консервативного напрямку, яка теоретично, тобто юридично, не визнавала за Польщею права на західноукраїнські землі, але тепер, супроти спільного ворога — комунізму, солідаризувалася з бруковою польською пресою. (Практично ця генерація діяла протилежно своїм переконанням, слідуючи за принципом: "Головою муру не проб'єш").

Національні незлагоди поступилися перед спільними становими інтересами.

У висвітленні цього прошарку українського суспільства справа вбивства провокатора набрала нового забарвлення. Голота, шумовиння, вулиця зводили рахунки, можна сказати, тільки поміж рівними (за соціальним станом) собі. Не було великого лиха, коли голота-націоналісти побили голоту-комуністів або навпаки. Тепер комуністична голота стала добиратися і до інтелігенції. А втім, це їх давня заповітна мрія: знищити, як у Росії, інтелігенцію, щоб потім самим стати на чолі народу.

Покійний магістр прав Мундик був провокатором? У відношенні до кого? До ворога, в боротьбі з яким всі засоби допустимі? Наївно і смішно так думати! Втім, де певність, що голоті не заманеться завтра пришити ярлик провокатора черговій своїй жертві, на цей раз — з-поміж української інтелігенції?

Коли рік тому пішла поголоска по Нашівщині, що комуністи вбили отця Річинського, то, між богом і правдою сказати, мало хто вірив в її правдивість, хоч і кожен, хто причисляв себе до світу Річинських, старався, щоб побрехенька ця охопила якомога ширше коло.

У відповідь на цю акцію комуністи випустили летючку, в якій було сказано, що вони проти індивідуального терору, але вбивали й на майбутнє вбиватимуть тільки провокаторів.

Хто тоді з нашівського вищого товариства надав будь-якого значення цим погрозам?

Адже комуністи не раз уже загрожували летючками, промовами з імпровізованих трибун, резолюціями на своїх таємних зборах, в останньому слові у суді перед виголошенням вироку про смертне покарання змести з лиця землі існуючий лад, а проте старий світ не лише стояв на місці, але й поволі рухався вперед за течією часу.

Здавалося, існувала нікому не шкідлива паралель: тамті влаштовували демонстрації голодних, а ці — раути[83] та полювання; тамті співали "Повстаньте, гнані і голодні", а ці "Нех жиє, жиє сто лят", і від цього начебто не порушувалася гармонія суспільного ладу в цілому.

Кому спадало тоді на думку, що не мине й року, як голота насмілиться від погроз перейти до дії?

Крім того, для багатьох тепер стало ясным, що вулиця, скуштувавши насолоди впиватися кров'ю, не зупиниться на одному цьому вбивстві.

Вбивство на Вузькій, яке викликало стільки галасу в Нашому — тихому місті, не могло не знайти свого відгомону і в родині Річинських.

Тітка Клавда сиділа в їдальні у Річинських, з ногами в тазу з теплою водою (жару переносила важче, ніж холод), і метикувала:

— Ти знаєш, Гелюню, я не з тих, що з найменшої причини трясуть штанами. Коли у двадцятому році більшовики зайняли Чортків, вся нашівська буржуазія спакувалася і була готова до виїзду за кордон. А дехто таки й втікав, аж патинки губив, а я — ніц, мої любі. Я сказала собі: доки не побачу першого живого більшовика, доти мені ані десь не гримить евакуація. І на моє вийшло. Покійний Аркадій теж не боявся їх, хоч, правда, він трохи наївно дивився на речі. Йому здавалося, що більшовики — це ті самі "ребята", що квартирували у Вишні у чотирнадцятому. А ви чого, сикси, повітріщувалися на тітку? У тихому Нашому стали вбивати людей серед (хотіла сказати "серед білого дня", але впору пригадала собі, що Мундика вбито вночі)... вулиці, а ви сидите собі в хаті, ніби мухи на сирі, і какаєте (тітка Клавда вжила рішучішого виразу) преспокійно. "Гамай, какай і ніц не балакай". А що Філько каже? Ге, Філько! — криче хриплим голосом старої ворони. — Добре, що хоч дитину змайстрував Катерині, бо наш вождь і того не потрапить. Гелюню, Гелюню, не роби такої згіршеної міни! Твої панни, повір мені, більше знають від тебе. Давай, Нелько, сірника, хай тітка запалить собі фаєчку. Злодій Фелікс обіцяв мені дістати якусь екстразапальничку, але чи не обмане? Приемний димок, дівчатка, що? Хай вам, бідненьким, хоч тільки запахне мужчиною в хаті. Сидорко не приїздив? О, цей напевно буде щось знати. Повинен би знати! Ви дивіть, як воно склалося. Все маємо у своїй родині: і попа, і лікаря, і філософа, і... А, не буду!

— Тітка огидна, — каже Неля на вухо Олі. — Ти дивись, як стирчать ті волоски з бородавок. Могла би їх втяти.

— Пс-с-с.

— Кузен Сидір повинен би ось-ось приїхати. І не сам, а з Наталею. Ублагав її, щоб та хоч ззовні дала оглянути себе Фількові, бо Наталя наперед застерегла, щоб, боронь боже, жодних рентгенів, баріїв, шлункових соків і т. п. Погано з нею, а ніяк не хоче датися збадати. А що її бракує? Таж вона настільки молодша від мене!

Відчувалося, що тітка Клавда вельми задоволена з того, Що вона настільки старша від кволої Сидоркової жінки.

Завчено й послідовно викладає Олена справу Наталі Ілаковичевої: вся біда в тому, як каже Філько, що не знати, яка в неї хворість, бо вона не погоджується на жодні аналізи. Взагалі не визнає себе хворою.

— Вона завжди, — спромагається Олена на критику родички, — ставила себе понад усіх у нашій родині, бо в неї вдома й у Сидора в парафії йшло все по заздальгідь розробленому плану, наче по шнурочку. Навіть явні невдачі: от хоч би те, що Сидір тридцять років добивався парафії у місті й таки залишився на селі, чи те, що Славко не закінчив студій, чи, врешті, його невдале одруження з Орисею Лісною — все вона старається представити перед нами, як щось заздальгідь продумане згідно з її і Сидора волею. Вона завжди — правда? — робила враження незалежної, гордовитої натури, але справжній її характер проявився щойно в недузі.

— Чекай, чекай, Гелю, а що, власне, бракує Натален?

— Та в тому й справа, що вона не дає жодному лікареві досягнути до себе. Оріся каже, що вона катастрофічно втрачає на вазі, попросту тане перед очима і далі... Бачиш, що за твердий характер?..

— Не треба забувати, що вона з Річинських, — вставила репліку Клавда.

— ...і далі твердить, що їй нічого не бракує, що в неї невеликий шлунковий розлад, а поза тим усе в порядку. А тим часом, каже Оріся, вночі потай від своїх звужує собі спідниці, перешиває ліфчики, ушиває блузки. Яюсь, — каже Оріся, — не могли вже знести того обману і силою, просто силою пасажу її на вагу. І що ти, Клавдуню, скажеш на це? Пізніше знайшла Оріся отакенну каменюку у кишені халата.

— Рак шлунка, — винесла вирок тітка Клавда.

— Може бути. Але згадає Клавда моє слово: якщо Наталя й помре передчасно, то не від раку шлунка, а "овшим" причиною її смерті буде якийсь невеликий розлад шлунка. Бідний Сидорко...

— А, — сплюнула з серцем тітка Клавда, — бідний, бо дурний. Я вже тоді, як привела вона його перший раз як нареченого, подумала собі, що він — дурень. З такою статуєю, з таким лицем, з таким тембром голосу, з такими манерами — і Натален. Її щастя, що в Сидорка ніколи не було справжніх друзів і не було кому викликати огиду до тієї екстравагантної панни. Я не раз гадаю собі, що невродливі мали куди б більше шансів виходити заміж, якби їхні наречені не мали друзів.

Через небувалу жару тітка Клавда залишилася в Олени на цілий день, заодно й пообідавши вже разом з Річинськими.

Надвечір, тільки-но Клавда збиралася послати Мариню по Фелікса, прибїгла дівчина від панства докторів просити від імені пані докторової, щоб усе панство з Куліша пофатигувалося[84] на Джерельну, бо приїхав отець Ілакович з панею добродійкою.

Розпорядилася Клавда:

— Прийдемо, аякже ж, всі прилетимо на родинний зліт, лише ти побіжи і скажи отцеві, щоб прислав по їмосць і панну, так і скажи — панну, брчку. Передай, що так панна сказали.

— Знаю, знаю. Скажу, скажу.

— Світ валиться, коли вже й такого елеганта, як Сидорко, треба вчити галантності...

— Бо він не знає, що ти в нас, — виправдувала кузена Олена. Почувала себе ніяково, що так висипалася на Натален. До того ж перед ким? Перед Клавдою з її кілометровим язиком. Ні, не буде мати спокою, доки не подарує бідній Наталі хоч одного ласкавого слова та не попросить, бодай очима, пробачення в неї. Або краще не поїде взагалі на Джерельну. Хай замість неї підуть дівчата. Так воно й сталося, хоч Клавда ніяк не могла додуматись, що спонукало Олену залишитись вдома.

Хвороба страшенно змінила Наталю. Не те щоб постарила її. Навпаки. Жахливе було в тому, що недуга зробила з неї омолодженого трупа. Втрата ваги на перший

погляд не впадала в око. Нездорова брезклість викликала фальшиве враження навіть деякої повноти в Наталі. Ілаковичева, просто з рук перукаря, в новій оранжевій, з чорним мереживом жоржетовій сукенці, з парадною опаловою брошкою на грудях, "овшім" приязна, але трохи наче стримана (так давно на людях не бувала!), перша заговорила про своє здоров'я.

"Овшім", "овшім", якийсь час почувала себе трохи недобре. Невеликий розлад шлунка. Але випила декілька раз напару з ялівцю, і, власне, вже все пройшло. Тепер треба, щоб повернувся їй попередній апетит, і все стане на мірі. Але й з апетитом "овшім" іде до кращого.

На тому тижні не могла зносити запаху кминкового супу, а вчора, наприклад, з'їла шість великих ложок і з'їла б іще, як каже німець, "ес шмект нах нох"[85], але просто побоюлася перевантажувати шлунок.

А втім, з нею траплялася вже раз подібна, точнісінько така сама історія, коли Славчикові було два рочки. Такі самі симптоми, як і тепер. Помучило її щось так зо шість тижнів, а потім порадив хтось пити напар з ялівцю і пройшло.

Зрештою, здоров'я Наталі, хоч і як воно всіх цікавило, скоро поступилося пекучому питанню з області політики.

Сидір Ілакович говорив стоячи (завжди вставав, коли збирався надовго затримати на собі увагу слухачів), потираючи за звичкою хребтом долоні підборіддя:

— Прошу панства, нам легко говорити і критикувати, але спробуймо ввійти у становище уряду. Нелегке воно, нелегке, коли сказати попросту: важке. Яких ще заходів має вживати уряд проти розкладницьких елементів, скажемо конкретніше, проти комуністів? Поголовно всіх запідозрених в комунізмі саджати в тюрму? Я й сам думав над цим. Це, прошу панства, не вихід з ситуації. Насамперед для такої акції Польща в даний момент має замало тюрем. Замало, прошу панства! Їх не вистачило б і в тому випадку, коли б усі школи по містах і селах перетворити на караючі заклади.

— За твоє здоров'я, Сидорцю, — вихилила тітка Клавда додатковий келишок коньяку, — аби ти нам жив та тривав! Чекай, чекай. З твоєї бесіди виходить, що кожна п'ята чи шоста людина у Польщі — то більшовик? А чи не передав ти часом куті меду? Як по-твоєму, Сидорцю, то й тут, серед нас, повинен знаходитись один червоний?

Вона засміялася, і дехто за нею, але отець Сидір зберіг попередній поважний вираз обличчя.

— Хай кузина не буде так оптимістично настроєна. Я трохи пізніше дам кузині доказ, що й серед нас, розуміє кузина, навіть серед нашого середовища знаходяться прихильники комуністичних ідей.

"Невже ж, — прошила тривога Олине серце, — вуйко мене має на думці?" Мала враження, що, виголошуючи цей натяк, Ілакович значуще глянув в її бік.

— Сидорцьо жартує, — Клавда спересердя хапає за карафку з коньяком, але в останню хвилину, передумавши, наливає не собі, а Безбородькові.

— Я не настроєний жартувати, Клавдочко. Терпеливість, кузиночко, терпеливість. Припустимо, я трохи переборщив, але все ж таки цифра комунізуючих дуже солідна,

прошу мені вірити. Я не беру до уваги самих членів партії. Тих уже не так і багато. І вони самі нічого не могли б вдіяти, коли б не прихильники, оті новозаражені неофіти, фанатики. Ці найстрашніші. Я візьму тільки один такий приклад, як цьогорічна Першотравнева демонстрація. Преса з задоволенням відзначила, що в цьому році Першотравневі демонстрації в Нашому пройшли мирно, без крові. Що за політична короткозорість, прошу панства! Та, власне, й весь жах у тому, що такі речі проходять мирно. Що значить мирно? То значить, що уряд боїться зачіпати "вулицю". Поліція сховалася, як миш у нірку, а ті тим часом окупували місто. Найкращий доказ цьому — червоний прапор на ратуші. Це ж нечуваний в історії нашого міста скандал, а ті пишуть: "Мирно"! Так само мирно, без крові ті падлюки вивісили на громадській канцелярії у Ставках вівіску "Сільська рада депутатів трудящих", а у Вишні, де покійний Аркадій вклав стільки праці на користь народу, на шкільному будинку пришили табличку з написом: "Українська радянська школа". І це все відбулося дійсно мирно, прошу панства, мирно, і в цьому, повторюю, весь жах! Та що тут дивуватися, коли сам воєвода заявив у неділю в своєму інтерв'ю в "Кур'єрі", що "комуністичний рух на селі — це реальна сила". Я й не знаю, що тут казати. Якщо вони — реальна сила, то, виходить, ми — нереальна, чи як, прошу панства? І в такий загрозливий час, прошу панства, знаходяться навіть серед старої української інтелігенції суб'єкти, — це факт, прошу панства, — які не приховують того, що вони не мали б нічого проти советського ладу, аби тільки Україна була возз'єднана. Це... це... просто нечуване! Аби тільки возз'єднана, хай буде і советська! До чого докотився політичний нерозум тих людей! Припустимо, кажу, припустимо, що уряд асигнував би додаткові кошти і в країні було б побудовано ще кільканадцять караючих закладів. Але й це, прошу мені вірити, не дало б бажаних наслідків.

— А чому ні? — випиває Безбородько келишок, що йому налила тітка Клавда. — Коли б ті тюрми була реальна дійсність, а мури товсті й ґрати з матеріалу, якого не міг би перепиляти жодний напилок, коли б мати певність абсолютної ізоляції, то чому б ні?

— І все одно, дорогий докторцю, це нічого не дало б. Скупчення комуністів у закритих приміщеннях могло б призвести до повстання всередині закладу, звідти легко могло б перекинутись, як пожежа у спеку, і назовні. Так, мої дорогі. Про такі випадки не писалося в газетах, але вони мали місце, і нам відомо про це.

Ольга переморгнулася з Нелею: а кому ж знати про це, як не вуйкові Сидоркові!

— Був такий випадок, — отець Ілакович зробив перерву, начеб роздумуючи, чи варто в цьому товаристві бути щирим до кінця, — був уже випадок, не будемо називати місцевості, поскільки про це в газетах не писали, коли підбурена комуністичними агітаторами в'язнична чернь заблокувала в'язничну адміністрацію, оволоділа зброєю, яка була в тюрмі, і коли б не допомога війська...

— Та що вуйцьо кажуть? — не знати чого розвеселила Безбородька (коньячок) ця невесела історія. — То цікаво! То ще добре, прошу вуйця, що знайшлося якесь дисципліноване військо, бо якби натрапили на таких, як ті у Ставках (а пропо[86], вожаків з-поміж них розстріляли — панство чули?), то ми мали б вже революцію у

Польщі, а початок дало б їй наше славне місто! От цікаво було б!

— Не бачу в тому нічого спеціально цікавого, — сухо обірвав його отець Сидір.

Думав з тим презирством, яке відчуває вищий клас до нижчого: ні титул доктора медицини, ні довготривале перебування у такому центрі західної культури, як Відень, ні одруження в родині Річинських не зробили пана з того парвеню.

— Отже, прошу панства, ув'язнення перестало бути методом поборювання розкладницького елемента. Факт залишається фактом, що тюрма, яка повинна б бути місцем ізоляції, чи, як у вас в медицині кажуть, докторцю, локалізації хвороби, стає її розсадником. А що має робити уряд? Уряд, прошу панства, опинився перед дуже складною проблемою. Добре, ввели польові суди, але й це не вихід. Не вихід! Бо кожна, хоч і законом обґрунтована, так би мовити, заслужена смерть сприймається тим табором як гасло до нових виступів. А крім того, ще й таке, прошу вас. Непоказні, сірі людя, нічим особливим не небезпечні за свого життя, по смерті виростають до легендарних героїв, свого роду святих партії. І так воно виходить, що смерть теж не метод боротьби. Скажу ще більше: смерть вигідніша для них, ніж для нас. Це звучить парадоксально, але воно таки так.

— Якщо це так, то що робити з ними, коли навіть вішати їх не вигідно? — знову весело спитав Безбородько. Було чоловікові весело, і не міг нічого з собою зробити!

— Та в тому й проблема, докторцю...

— Еврика! — зірвався раптом Безбородько, заплескавши в долоні, аби привернути до себе увагу всіх присутніх. — Еврика! А якби вдатися по допомогу до медичної хімії?

— Не розумію, — вдавав чи справді не зрозумів його отець Ілакович.

Безбородько, хитро прискаливши око, зробив рукою невиразний жест:

— А якби так час від часу відповідний укол — і хай би жили собі за ґратами... нешкідливими ідіотиками... ха... ха... ха!..

Ольга подивилася на Катерину. Слова Безбородька не зробили на неї найменшого враження. Неля нахилилась над Ольгою:

— Втікаймо звідсіль, бо я зараз... закричу.

— Пс-с...

— Твоя ідея, докторцю, була б геніальною, якби держава могла знайти приміщення і могла дозволити собі прогудувати мільйони щонайменше ідіотиків, як ти кажеш. На жаль, у нас з тюрмами швах. Але, звичайно, все це утопія, мої дорогі. А хочу навести один, — його тонкошкіре лице зарожевілося, — один приклад не з сфери утопії, перепрошую тебе, докторцю, а з реального, реального і, на жаль, дуже до нас близького життя. Катрусю, — Ілакович встав з-за стола, підійшов до Катерини і, на її подив, поцілував племінницю в руку, — я перепрошую заздалегідь, що скажу прикре для тебе, а для, — передихнув, — всіх нас компрометуюче й дуже-дуже неприємне. Але в родині перш за все — правда!

Ольга вже не мала сумніву, що хтось з родини бачив її з Бронком і тепер влаштують суд над нею. Кров ударила їй в голову: чим пояснить їм свої зустрічі з Завадкою? Що скаже на своє виправдання? Що може сказати їм на виправдання, коли не знаходила

його для себе самої?

— Я "за"! — вигукнув Безбородько. Катерина машинально відсунула від нього порожній келишок. Квапливі, притому зайві рухи рук зраджували її внутрішній неспокій.

Всі застигли в очікуванні, а вуйко Сидір, наче навмисне, zvolікав:

— Я зараз, прошу панства. З чого б то почати? Коли минулого місяця був у Гелі, вашої мами, — кивнув Катерині й Безбородькові, — то по дорозі зустрів я редакторку "Нової жінки".

— Ах, — замахала напахченою хусточкою тітка Наталя, — ти мені говорив. Вона просила, — звернулася до жінок за столом, — щоб дати для її газетки припис на повидло з бузини. Я, овшiм, передала через нашу Орисю, але вона, напевно, забула вручити їй. Вона теж має чимало на голові. І город, і чоловіка, і коней.

— А щодо коників, то, маєш рацію, добре скачуть вони Орисі в голові.

Їдке зауваження тітки Клавди в однаковій мірі могло стосуватися замилювання Орисі кінським спортом, як і її флірту з Нестором.

Ілаковичева з усмішкою апробувала перший варіант:

— Овшiм, овшiм, Орися має пасію до коней. Це по прадідові в неї така жилка.

Безбородько вирвався нетактовно:

— А той прадід хто був? Фіакерник чи жокей?

— Ти перестанеш? — цикнула Катерина на чоловіка і додала для виправдання його і себе: — Моєму чоловікові треба щораз менше пити. Вуйцьо мали щось сказати? Прошу!

— Так... гм... Ото пані редакторка сказала мені, що меценас Білінський, наш спільний знайомий, а Гелі приятель, співробітничав, прошу я вас, у "Волі Покуття". Як кажуть, сапієнті сат — мудрому досить.

За столом стало ніяково, тихо.

Присутні дивилися одне на одного, ніби чекаючи, хто перший вибухне сміхом і розвіє цей кошмарний жарт, але ніхто не засміявся.

— Я бачу, прошу панства, що ця звістка вас вразила. Мене так само. Мені теж зразу було важко повірити. Просто не міг сприйняти це за дійсність. Признаюся, що, можливо, я надто різко заперечував редакторці. Просто в голову мені таке не лізло: адже йшлося про громадську честь відомого адвоката, прошу панства! Але, на жаль, тепер я певно це знаю і тому заявляю з усією відповідальністю за свої слова: факт підтвердився. Прожити вік чесною, всіма шанованою людиною і на старість — фе! — так паскудно скомпрометувати себе? І тільки, прошу подумати, що та людина вважала себе — а може, й досі вважає? — за особистого приятеля нашої Гелі, пані канонікової Річинської! Який скандал, прошу панства!

— Бо я казала й буду казати, — зацокотіла Клавда, — що чоловіки на старість бісяться так само, як і жінки. Медицина, Фільку, може собі заперечувати скільки захоче, а я знаю своє.

— І яке я маю право, — не скінчив ще отець Ілакович, — виступати з амвона проти

комуністів, коли в моїй найближчій родині приятелюють з їх прихильниками?

До Безбородька щойно тепер дійшло, наскільки серйозна загроза честі родини Річинських, до якої належить і він. Його пройняла лютя:

— Бо тут винні й ми! Ми надто звикли панькатися з такими негідниками! Я цілковито згідний з Славком, вашим сином, вуйцю, що ми надто м'якотілі там, де йдеться про принцип. Безхребетна нація, погній для сусідів — от хто ми! Чому в даному випадку не примінити товариського чи навіть загальногромадського бойкоту? Я перший не подам руки тій падлюці! Квіс секвенс?[87]

Запал Безбородька не знайшов рівноцінного відгуку серед родичів дружини.

— Поволі, докторцю, поволі, — почав Ілакович, погладжуючи підборіддя, — поволі. Сьогодні проголосимо бойкот Білинському за співробітництво з комуністами, а завтра стукнуть тебе із-за рогу, як провокатора. От бачите, як обстоїть справа.

— У всякому разі, я вважаю своїм обов'язком, як старшого в нашій родині, попередити маму, щоб була обережніша з тим панком, чи то пак "товаришем".

Попередила Олену і Зоня, яка навіть не була тоді у Безбородьків.

Але як вона це зробила!

І до того траплялось, що Зоня накидалася на матір, шукаючи собі причіпки, а Олена з істинно християнською покорою зносила злі настрої своєї дочки, всіляко намагаючись виправдати її.

Та цим разом Олена здалася. Зоня своєю неприпустимою поведінкою супроти матері перейшла всякі межі. І як тільки змогла Олена стримати руки при собі, коли та ошаліла дівчина викрикнула:

— Чого мама виходила заміж за нашого тата, як мама його не любила? Всі знають, всі, що мама... тягалася з отим Орестом Білинським ще до знайомства з татком. І взагалі мама ще й тепер марить ним, наче шістнадцятилітня. Стидалася б мама свого сивого волосся та дорослих дітей. А тепер мамин коханий знюхався з комуністами! Як я не дістану ніде роботи, то тільки через маму, щоб мама пам'ятала! Чого мама так вилупилася на мене? Я на маминім місці згоріла б з сорому! Нічого мама не може сказати на своє виправдання, га? Нічого?

Олена не могла й не хотіла нічого говорити.

Думки, одна від одної чорніші, розпачливіші, розшарпували її бідне серце.

Небагато обходило її, чи Орест Білинський за комуністів, чи проти них. Взагалі вважала політику забавкою для чоловіків, до якої не ставилася серйозно. Не про це йшлося Олені. Смертельно образив її той факт, що Зоня взагалі посміла зачепити її ставлення до Ореста Білинського! Олена вважала, що її почуття до Ореста Білинського — це її, виключно її особиста справа ще до Річинських. Привезли її з лісового світу в міські мури, як забирають на спогад шкатулку з пожовклими любовними листами чи засушеними пелюстками троянди.

Було це її єдине особисте майно, яке сама надбала і, що найважливіше, через стільки років зберегла у первісному стані. Всі оті скупі спогади про племінника пані Максимовички, з часом роздуті її уявою до вічно актуальних подій першорядного

значення, були для її внутрішнього світу наче малий квітничок, огорожений та замкнутий на колодку. У хвилини душевного осамотіння відчиняла вона хвіртку від садочка своєї молодості, щоб дихнути ароматом спогадів, і знову замикала на ключ, аби чужа нога не могла дістатися туди.

Як же ж посміла та безсердечна, недобра дівчина вдертися в садочок її душі і вчинити там таке спустошення?

О, яким делікатним умів бути Аркадій в цих справах!

Він ніколи, навіть у хвилини найінтимніших звірювань, не випитував, чи любила кого-небудь до нього. І не тому, начебто припускав, що, відірвана від цивілізованого світу, не мала нагоди закохатися чи комусь подобатися, а саме тому, що відчував її захоплення племінником Максимовичів.

Того, що почула Олена від Зоні, не можна було ані звести до небуття, ані завернути, як уплилого часу. Було як відрізаний палець чи виколоте око, які вже ніколи не могли повернутися на своє місце й бути знову такими, як колись. Те, що довелося їй зазнати від Зоні, не вдавалося звести до категорії прогріхів, які можна загладити, зладити перепросинами, замазати добрими діяннями чи, зрештою, виправдати нервами.

Мама, яка допустила до того, щоб так повелася з нею її рідна дитина, взагалі позбавляється права називатися матір'ю. Таку матір можна хіба порівняти з офіцером, з якого перед усім полком здерли погони. Колись так збезчещені люди пускали собі кулю в лоб; а що має робити з собою мати, якій дитина плюнула не в обличчя, а в саме серце?

І справді, невідомо, що б Олена вчинила собі чи Зоні (одна страшна думка таки влізла їй у голову, але, слава богу, впору вибралася звідти), якби не мала господинька, що поставилася до матері, як до своєї скривдженої дитини.

Коли Ольга тулила її до своїх повних, пружинистих грудей, заспокоюючи її найсердечнішими, найніжнішими словами, то Олена на мить піддалася солодкій ілюзії, ніби пестить, ніби голубить її рідна мати, якої вона навіть на фотографії не бачила. Кажуть про незаспокоєне материнство, а чому так мало згадується про незаспокоєне, позбавлене тепла материнських грудей дитинство? Це ж та сама, якщо й не більша, людська кривда.

Лагідними, але переконливими словами, впевнено, без жодного сумніву Ольга стала доводити Олені, що Зоня, як увійде в раж, сама не знає, що плете її дурний язик. І то не з злоби чи переконання, мамцю, а просто така вже поганюща натура в нашої Зоньки! І тому, кохана, золота, єдина мамцю, чи варто так глибоко до серця сприймати, що наляпав тут той дурний, безвідповідальний язик? Це ж, ще раз підкреслює Оля, не від серця, мамцю, а так просто, щоб по-дурному допекти комусь.

Мала господинька проявила велику делікатність, яку, треба сказати, Олена повністю оцінила. Ольга не обзивала Оленину дитину ненормальною, істеричкою чи вар'яткою, як це деколи дозволяла собі Катерина, ба навіть Слава, бо відчула, що це може спричинити біль матері ("Мій мені немилий, але при мені не бий").

— Мамцю, кохана, дорога мамцю, я думаю, що пан Орест Білінський не міг зробити

нічого ганебного просто тому, що його характер не здатний на щось подібне. А навіть коли то правда, що він щось мав з комуністами, як говорить вуйко Сидір, то видно, — чує мамця? — то видно, що цього немає чого соромитися. Пан Орест Білинський, я ще раз кажу мамці, не міг би поступити не гонорово, ну, нечесно, правда? Мама стільки років знає пана Ореста Білинського як порядну, принципову людину, і раптом хтось сказав не таке слово про нього і мамця вже втратила віру в нього? Мамочко, як же можна бути такою малодушною?

Олена оцінювала (то тільки ми дітям уділяємо ласки, не важаючи та не міряючи, але те, що дістається нам від них, все, все до округинки проходить через реєстратуру нашого серця), ще й як, добру волю малої господиньки, але було їй дуже боляче, що вони однаково не розуміють одна одну. Та хіба Олену вразило так сильно те, що родичі, в тому числі і її рідна дитина, приписали Орестові Білинському політичні погляди інші, аніж самі мали? Одного лише не знала Олена, що мала господинька, обороняючи Ореста Білинського, посередньо брала під захист і своє кохання до сина старого Йосифа Завадки.

Хіба той факт, що мамин приятель (якщо не вжити ніжнішого слова), солідна й шанована у містечку людина, член тієї суспільної сфери, до якої за соціальним і товаришським положенням належали і Річинські, мав що-небудь спільне з комуністами, не являвся до деякої міри моральною реабілітацією в очах Ольги комуністичної організації як такої?

На основі того, що чула Ольга в своєму оточенні (плюс газети) про комуністів, донедавна весь комуністичний підпільний рух уявлявся їй збірною, темною, злою силою, яка грабує, вбиває, нищить інтелігенцію і здобутки вікової культури в ім'я туманної, утопічної ідеї, яка ніколи не стане реальністю, бо цивілізований світ не допустить цього.

Познайомившись з Бронком Завадкою, Ольга силою обставин була змушена змінити свою думку про представника того табору. Велика громадська відвага, начитаність, пуританська правдивість, принциповість (прикмети, так рідко подибувані у так званому вищому товаристві!), тверда віра у свої ідеали, сміливі погляди Бронка Завадки на взаємини між людьми зняли полуду з очей Ольги настільки, що вона була вже згодна визнати комуністів за нормальних людей. (Хоч у хвилини критичних роздумів не була певна, що всі похвальні прикмети не приписувало йому її закохане серце).

У всякому разі, Ользі бодай ясна причина зміни її поглядів на комуністів, а що ж штовхнуло лисого добродія, меценаса Білинського, піддати ревізії свій світогляд?

Цього мала господинька не могла аж ніяк збагнути!

Зрештою, ця думка не дуже хвилювала Ольгу Річинську. Її голова в той час була заповнена чимось іншим: чому Бронко так довго не показується їй на очі? Чи часом, борони боже, не заарештували його у зв'язку з тим вбивством на вулиці Вузькій?

Не могла навіть перевірити цієї жахливої можливості, бо не знала його адреси та не мала певності, чи він на тій самій роботі.

Як придалася б їй тепер щира приятелька!

Одного травневого вечора в житті Ольги сталося щось незвичайне. Міфічне, вважає вона.

Після вечері вийшла вона на ганок, щоб зачерпнути свіжого повітря (а насправді, щоб побути на самотині з своїми думками), коли почула в саду якийсь шерех.

Спочатку не могла зорієнтуватися, з якої сторони він походить і хто його спричиняє: людина чи звірина. (Бувало, теля сусідів заблукувалося в саду Річинських).

Ольга чула не відгомін кроків, а тільки шелест вишневих гілок, крізь які продиралася щось живе з боку городів (значить, не сусідське теля!).

Вона інстинктивно оглянулася позад себе, чи двері за її спиною відчинені навстіж на випадок, коли б їй довелося шукати сховища в них.

— Хто там? — спитала притишено, щоб не стривожити Марині.

Чоловіча постать вийшла з садової хвіртки. У сутінках заясніли зуби Бронка Завадки.

— То я, — вчула його теж стихшений голос.

Обминув смугу світла від вікна й став на два кроки перед ганком, навпроти Ольги Річинської.

— Думав, панно Річинська, — в голосі його так і бриніла іронія, — що витримаю довше. Не витримав.

Що ж, вільно вам сміятися з мене, слабодуха! Ех, вимучили ви мене, панно, аж сам за це прав би себе по писку! Ви теж очікували мене?

— Я? Чекала на вас? — Ольга не знала, що їй більше вразило: його нахабство чи гострота інтуїції. Біла полоска рота у того під ганком розтягнулася від вуха до вуха.

— І чого ви так лякаєтеся правди? Ну і вихованнячко дали вам, панно Олю! Ви обурюєтеся за моє нахабство, а я даю голову навідріз, що мучився не лише я один, але й ще хтось. Скажіть мені, чого вам так до вподоби робити з мене дурня?

— Ви забуваєтеся, пане Завадка. Я не давала вам права так розмовляти зі мною. Як ви смієте...

Бундючним словам суперечить їх м'який тон, і Бронко Завадка вловлює цей дисонанс.

— Почекайте ще трішки, і я не таке посмію! Я вам, здається, говорив колись, що я не з скромних.

І він, наче для підкріплення своєї заяви, підходить упридул до ганку. Ольга стоїть на якийсь метр вище у місячному сяйві, наче героїня з опери.

— Слухайте, чого ви така?

— Яка?

— Така-о, що я, дурень, трачу до решти голову через вас. Ось яка ви. Ще й питає, наче на сміх! Чого ви лукавите зі мною, Ольго? Ви хочете, щоб я повірив вам, що ви ні разу не зверталися думками до мене?

— Мало про кого ми думаємо знічев'я!

— Ох, — застогнав, наче з великого болю, — як ненавиджу у вас цю, пробачте мені,

Олю, за відвертість, цю... попадянську маніжність! Чого ж ви, молода, здорова, вродлива, боїтеся правди? Чого ж ви соромитеся того, що... що... прикрашає життя, опоетизовує його будні, коли хочете знати? А втім, — Ольга замітила й при світлі місяця, як змінився рисунок його обличчя, — хто його знає? Слухайте, Ольго, може, я й справді дурень? Якщо я, ідіот, тільки вбив собі в голову, що я вам не чужий, якщо це все тільки витвір моєї дурнуватої фантазії, якщо я дійсно антипатичний вам, то даю слово честі... Даю слово: скажіть мені правду — тільки й будете мене бачити біля себе.

Ольга зволожує язиком губи, які неможливо пашать. Ошелешена силою його вибуху, мовчить у муці. Ніколи досі не доводилося їй так ультимативно вирішувати свою долю і... чиюсь. Оскільки знає з чужих любовних історій і з романів, завжди в таких випадках кавалери давали панні кілька днів на роздуми. Хоч, власне, над чим їй роздумувати? Він, напевно, це відчуває однаково, як і вона, але йому навмисне, може, з помсти (за віщо?), хочеться її упокорити, пригнути, змусити признатись в самозрозумілім для обох, щоб пізніше не могла викручуватись та заперечувати.

Хіба йому мало того доказу, що не прогнала його з свого подвір'я, не сховалася від нього, а німіє отут перед ним, здана на його жорстоку ласку?

— Не треба зі мною так, — жаліється йому на нього самого. — Я така рада, що ви є... що прийшли.

Чи не сказала забагато?

Бронко простягує руки, начеб збирається схопити її.

— Як ви сказали, Ольго? А може, мені причудилося? Люба моя, прошу вас, повторіть.

— Я боялася, що з вами, може, щось погане притрапилося. Я так боялася за вас, Бронку, ви навіть не знаєте.

Чого він тре так долонями лице? Що сталося, рідний?

— Ольго, чуєте, не може бути... ні, то не може бути, бо мене теж пригнав страх за вас.

Хіба якесь непорозуміння. Чого ж мав би він за неї боятися? Адже їй абсолютно нічого не загрожує. Тому перепитує ще раз:

— Страх за мене, Бронку, за мене?

— Брів сюди чужими городами, як ідіот, толочив чийсь грядки, заблукав, нарешті, у вашому вишенникові, бо видалося, що вас у мене вкрали. Ви розумієте, який це жах? Я б оце приплентався до вашої хати, а замість вас вийшов би з сіней ваш чоловік і спитав би мене, чого мені треба? Що шукаю на чужому подвір'ї? Ви собі уявляєте, що тоді діялося б зі мною?

Від його розпашілого лица, з вологої душної глибини саду, з зоряного навислого неба, з нагрітих за день стін, від грядок з матіолою пливе гаряча безумна сила і бухає на Ольгу з таким напором, що хвилинами їй стає млосно. Почуває, що доконче мусить доторкнутись Бронка і через точку доторку, наче через електричний провід, перетрансфузувати трохи цього горючого безум'я від себе до нього.

Перехилившись через поруччя ганку, вона занурює пальці в його чуприну.

Він не знає, — а якщо вона йому скаже, то чи повірить, що він, Бронко Завадка, перший мужчина, крім татка чи стрийка Нестора, якого вона погладила по голові.

— Дивний, — пестливо шепоче Ольга, маючи на увазі його, себе, цей вечір і взагалі те, що сталося вже поміж ними.

Раптово Олі захотілося заплакати. Скільки разів до неї викликав Бронко подібний ураган у крові і серці принагідних жінок, брав і дарував себе без взаємного зобов'язання, без повинності пам'ятати, от так собі, для хвиливого шалу, з надміру чоловічої енергії?

Бронко бере Олину руку, але не цілує, а прикладає до розпаленого чола, як прикладають м'яту при болю голови.

— Чого ж принишкла, моя маленька?

До речі, та голова дійсно потребувала б холодної м'яти.

Стоїть перед нею без слова, сам насолоджуючись бурєю, що бушує в ньому. Лише похитується злегка то в один, то в другий бік, ніби крона дерева, якою термосять вихри.

Не може заспокоїтись від того, що біла панна так ніжно і велично дала згоду на себе.

Слухай, здуріти можна від щастя. Недосяжне, фата-морганне, немислиме стало дійсністю, хоч ще й не фактом. Мав Ольгу Річинську заброньовану виключно для себе. Сказитися можна, брате! А проте не мав права тепер, власне, тепер не мав права давати волю своїм почуттям. Спрагнений, з почорнілими, потрісканими губами, бачив склянку джерельної води перед собою, і не вільно йому було хоч би пригубитись до неї.

Ух, чому то для інших кохання — одна блаженна радість, а йому воно, прокляте, мусило перепалити все нутро.

Бере її руки (як вони жадібно віддаються йому самі) і по черзі цілує їх. "Прийде час, — думає з ненаситністю голодного, — що на тому білому тілі не залишиться сантиметра, якого не торкнулися б мої губи".

— Я вже піду, моя, але скоро прийду. Відтепер приходитиму, коли тільки зможу.

— Я знаю, — на все згоджується Ольга, — а я чекатиму кожного вечора...

Відпустив її руки, а потім ще взяв їх, щоб скласти пальці у пучок і ще раз прикластись губами до них, як до букетика квітів.

Бронко вже відійшов, коли Ольга вихилилася за поруччя. Зробив кілька кроків і став на розі будинку. Дала йому знак рукою, щоб обійшов хату і став на вулиці навпроти її вікна.

Ольга увійшла до хати. Олена сиділа в кухні за столом і пила чай.

Побачивши маму в тій самій позі, що й перше, Ольга усвідомила собі, що все ж таки за цей короткий час, що провела вона його поза внутрішніми стінами, світ перемінився докорінно.

Хотілося обняти маму або бодай поцілувати дорогу руку, але побоялася, що на шкірі її рук міг залишитися запах Бронкової голови й видати її.

Згадалася зрадлива травинка на п'ятці з часу дитинства.

— Як там надворі? — спитала Олена, старанно крутячи ложечкою в склянці, щоб

цукор не залишився на дні. — На дощ не заноситься?

— Ні. Чудовий сьогодні вечір, мамо.

— То добре, — відразу заспокоюється Олена.

Думає про Славу. Щодня, щогодини паралельно з іншими поточними справами думає про свою наймолодшу дочку. Вірить, що у тиху погоду з її дитиною не може статися жодного лиха.

Думає про Аркадія.

Якщо не буде зливних дощів, то братки другого насадження біля гробівниці зацвітуть дуже скоро. Спеціально просила садівника, щоб дібрав самих синеньких. Буде лежати собі небіжчик, наче у віночку.

Стривайте, а чому на лісничівці ніколи не садили братків? А, напевно, тому, що їх треба рік наперед висівати, потім пересаджувати, а там ніколи не було часу. Так, так, напевно, тому!

Ольга увійшла в дівочу. Підійшла до вікна, не засвічуючи лампи. Бронко стояв на вулиці, якраз проти її вікна.

Пішла. Помилася. Роздягнулася. Лягла у ліжко, а потім піднялася і ще раз глянула у вікно.

Бронко не сходив з місця.

"Мое щастя береже мене", — подумала, безумна від щастя.

Друга зустріч могла бути випадковою, але, мабуть, було навпаки. Романик влучив момент, коли Неля поверталася з церкви сама, без товариства сестер і матері.

Оперуючи то недомовками, то не зовсім відвертими запитаннями, він вправно поновив колишню розмову поміж ними про Івашкова, і Неля сама стала розповідати йому про своє ставлення до Маркіяна.

Романик слухав дівчину уважно, з нахиленою до неї головою. Потім перебив Нелю. Зробив це жестом, мовби просив слова.

— Така справа, панно Нелю. Все це слова. Пенкне романтичне слувка[88], як каже поляк, а хлопіві треба реальної допомоги. Якби ви захотіли, ви змогли б багато зробити в цій справі.

Що за збіг обставин! Не так давно Катерина теж переконувала її, що вона, Неля, зможе багато допомогти родині, якщо зважиться на візит до Сулімана.

Але, попри все, хотілося вірити, що в даному випадку вона справді може відіграти якусь позитивну роль у житті Маркіяна.

Нелина романтична натура жадала, щоб вироком долі саме їй судилося що-небудь змінити в житті того хлопця.

В чому могла б проявитися її допомога? Може, зважаючи на близький судовий процес, піти до когось щось попросити, дізнатися про щось?

Не дуже звертаючи увагу на її гарячкові запитання, Романик чвиркнув крізь зуби.

— То ви аж такі певні себе, панно Нелю? Вам здається, кицю, що ваша гарна бузя може хлопа від шибениці врятувати?

Як же грубо з його боку і несправедливо! Сам же казав, що вона могла б багато

допомогти Маркіянові. Навіщо тоді ця несмачна іронія? Чому не викладе до ладу, як повинна виглядати допомога з її боку?

Чекає, що Романик скаже що-небудь конкретне. Ладна повернутися з ним з-під брами і ще раз повторити пройдену дорогу, аби лише дізнатися чогось певного про свою участь в долі Маркіяна.

Романик не виявляв наміру повертатися ще раз в сторону міста, тим більше, що по вулиці Легіонів рушили валки селянських возів, здіймаючи неймовірну куряву.

Перед брамою на вулиці Куліша схопив Нелю за руку і по-чоловічому стис її.

— Незабаром розпочнеться процес Маркіяна, а потім і ми почнемо з вами діяти. А поки що настроюйте себе, гарна панно, на те, що ви будете співпрацювати з нами.

— З вами?

— Я ще не такий дурень, щоб на себе "ви" говорити. З організацією. Я думаю, що вам не треба багато пояснювати, що таке ОУН.

— Чула, — півголосом промовила Неля, перемагаючи страх. Боялася не за своє життя. Боялася, що може раніше втратити Маркіяна, ніж встигне допомогти будь-чим йому.

— Чого ж ви ніби сторопіли?

— Я?

— А хто? Польський ксьондз? Я ще повинен вас попередити, що відтепер треба тримати язичок за зубами, бо інакше... Пощади не буде.

Попередження чи погроза? Мабуть, одне і друге.

— Але чому аж після процесу, ви кажете? Тоді і так усе пропало. Мені здається, що коли і є якась можливість допомогти йому, то тільки тепер, доки ще його не засудили, не вивезли з Нашого.

— Ви так вважаєте? — сміється з неї у вічі. — Я радив би вам, паннунцю, менше метикувати на цю тему і взагалі не тикати свого гарного носика в цю справу. Відразу після процесу його не вивезуть. Потім буде ще одна така справа, де Маркіян виступатиме як свідок, а ви як підсудна. А ще потім, можливо, обоє будете на волі.

Нервові сльози захитують Нелі світ. Не допитується, яким це чином опиниться вона в ролі підсудної. Задовольняється тим, що, можливо, згодом будуть обоє на волі.

— Про деталі ще поговорять з вами.

— Скільки йому загрожує?

Романик встромляє в неї очі, наче збирається її загіпнотизувати.

"Позер", — відразу облітає з Нелі попередній страх.

— За участь у вбивстві політичного діяча і зраду найяснішій Речі Посполитій Польській — шнурок. Навіть не куля, а вульгарний шнурок. Ви чого зблідли? Не здумайте мені хляпнути тут... Але, ви чуєте, шибеницю замінять йому на досмертну тюрму. Дякуйте бозі, що не попав під воєнно-польовий суд. Ходили би-сьте тепер у подвійній жалобі. Але з вас ще романтична панніца!

— А адвокат? Хто його боронитиме? Не могла б я з адвокатом переговорити?

Романик демонстративно всуває руки в кишені штанів.

"Дурень, сподівається, що це мене буде шокувати". Високий, кудлатий, на широко розставлених ногах, сховався на клоуна.

— Т-те-е. Можете поговорити з адвокатом, якщо він взагалі схоче говорити з вами. Він вас питає перш за все, в яких ви взаєминах з арештованим, а що ви йому скажете? Ким вам доводиться Маркіян Івашків? Скільки вам не шкода грошей на нього? — невідомо, на адвоката чи Маркіяна.

— В мене зовсім нема грошей.

— Зате у вашої мамці...

— У мами теж нема.

— Якраз я вам повірю! На всякий випадок є ще швагер доктор Безбородько. Якщо притисне ("хто? що?"), не бійтеся, гроші знайдуться. Запевняю вас.

Неля мовчить, піднявши брови. Думає, як би їй чимскоріш дістати адресу адвоката і відв'язатися від цього грубіяна. А може, могла б трохи грошей випросити у коханого доктора Гука? Єдина людина, в якій не соромно було б просити.

— То старий чоловік, — торочить Романик далі, — і я боюся, що такі екзальтовані паненки можуть припасти йому не до густу[89]. Спорттик, панно Нелю?

— Для мене це не спорт, пане Романик.

— Серйозно? А це я тільки хотів почути від вас, панно Нелю.

"Як він мене ловить на кожному слові!"

В канцелярії Неля адвоката не застала. За маленьким столиком під стіною сиділа чубата блондинка з губами серденьком і, висолопивши язичка, сплювала мініатюрним пильничком нігті на руці.

— Де пан меценас?

— Дома. Тобто, можливо, дома. (Друкарка, як видно, була привчена точно висловлюватись).

— Сьогодні не буде в канцелярії?

— Цього ніколи не можна з певністю сказати.

— А яка приватна адреса пана меценаса?

— Чи справа аж така нагла?

— Так. Дуже.

— Тоді Глинчарська, 43.

— Дякую. До побачення.

Глинчарська? Глинчарська... Де це може бути? А, попри старе єврейське кладовище вгору, ліворуч цегельні.

Виявилося, що від цегельні треба ще йти шмат дороги вулицею. Скісною, бо стежка ліворуч була ще з весни заорана.

Будинок, позначений номером 43, був вузький, але вгорі поширювався критими і відкритими балконами, обсадженими центуріями так, що здалека справляв враження великого вазона. На жаль, вхід до нього був анітрохи не поетичним, крізь дірку у дерев'яних сходах, що вели до квартир з балконами, не вихиляючись за поруччя, можна було побачити всю перспективу сходової клітки.

Бруд, який тут панував, належав до категорії тих понять, що їх конкретно не можна собі уявити.

Неля подзвонила в потрібну їй квартиру.

Двері відчинила молода жінка на останніх місяцях вагітності, з підпухлими очима і роздутим носом. Відразу якось до смішного незграбно загородила своєю дебелою фігурою вхід досередини. Сама вона вся опливла жиром.

— Чи пан меценас дома?

— Нема, — скорботно видихає жінка, недалеко того, щоб розплакатись. — Нема його дома, а я так просила його. Повинен був би послухати. Так себе зле почуваю, а тут ще й прання треба було скінчити. Нема дома. Може, в суді, не знаю...

Неля приклала хусточку до рота і збігла вниз. Липкий бруд — хто б повірив! — чіплявся підметок.

"У випадку Маркіяна, — розмірковувала, перебігаючи з тротуару на тротуар навздогін за тінню, — треба сам по собі злочин піднести на щит такого безумного героїчного пориву, щоб перед його високою безкорисливістю схилилися б навіть і вороги".

Єдиною метою, єдиною ідеєю оборонця, єдиним його диханням повинна бути воля Маркіяна.

"Воля, — марить Неля, — це простір, свіжий запах озону, відчинені навстіж вікна, просторі, залиті сонцем кімнати, мелодія струнких юнацьких ніг у марші. Так сказала б Слава".

Яке моральне відношення до цих речей може мати людина, яка щодня видирається на третій поверх липкими від бруду сходами?

Никаючи по судових коридорах за адвокатом, Неля прийшла врешті до висновку, що вона могла б ужити перед слідчим тих самих аргументів, що адвокат на суді, лише з більшим внутрішнім переконанням, з більшою щирістю та серцем.

Які б то були аргументи, Неля не зовсім конкретно уявляла собі.

З тієї пори, відколи Маркіян Івашків посів місце в її житті, Неля змінила думку про так звані підпільні організації; в політичній сегрегації вона не дуже розбиралася.

Не завдавала собі питання, чи особисто їй вистачило б снаги і відваги включитися в цю сковану гру, але саме існування опозиційної організації серед молоді вважала за природне явище, як і те, що старі засуджують підпільну діяльність молодих. Неля була тієї думки, що історія неспроможна уточнити, хто першим почав убивати. Першопричина загубилася. Тривали одні наслідки. Підпільники вбивали з-за рогу тому, що їх побратимів засуджували на шибеницю. Тамті засуджували на кару смерті тому, що підпільники вбивали їхніх функціонерів. І так закрутилося колесо подій без кінця і початку, зав'язалося в тугу каблучку, — хто його зможе розв'язати?

Так до свого знайомства з Маркіяном думала й Неля.

Тепер Неля починала втрачати впевненість, що всі оті, зламані в самому розквіті життя в ім'я високого всенародного ідеалу, матимуть хоча б історичне виправдання.

— Панна Річинська знову тут? Чи, може, до мене?

Янічек наздогнав її і, як здогадалася Неля, впізнав її по фігурі, а може, й по зачісці. Пропустив її по праву руку, переклавши при тому теку з паперами в ліву. "Тека людських доль", — майнула у Нелі думка.

— Так, до вас.

Янічек відчинив двері до своєї канцелярії, пропустив Нелю першою.

— Прошу сідати, панно Річинська. Мушу вам признатися, панно Нелю, що ви мене трохи здивували. Наприклад, цілковитою несподіванкою був для мене ваш візит до мами Івашкова.

Неля зашарілася. Її збентежило, що він знає про це. Звідки? Адже навіть мама Маркіяна не знає ні її імені, ні прізвища. В дорозі теж не входила ні з ким у відверту розмову.

— Знову вас привело сюди побачення з нареченим?

— Ні. Я знаю, що доки не закінчиться слідство...

— Слідство у справі Івашкова вже закінчено.

"І ти вже вирішив його долю".

— Для чого пані так змартвіла сен[90], панно Нелю? Події розгортаються за наміченим планом. Я хотів би знати лише одне, чи подякували б ви мені, коли б я вам зараз дав побачення з Івашковим? Я готовий припустити, що ви серйозно зацікавились тим паничем. Єден варунок[91], побачення відбудеться не в моєму кабінеті, як тоді, — пані розуміє, тим разом була своєрідна психологічна конфронтація[92], — а в тюрмі. Там є спеціальна приймальня для побачень.

— Буду вам вдячна.

— І все? — спитав хіба для жарту.

— Ні...

— Ов? Слухаю вас.

— Я хотіла б просити дозволу поговорити з моїм нареченим три хвилини сам на сам... Тільки три хвилини.

Весело розсміявся. Мусила видатись йому забавною дурочкою.

— Ви поцешна, панно Річинська, як бозі кохам! Коли ви так гарно-складно заявили, що не просите побачення, бо слідство ще не закінчено, мені, як юристу, було приємно, що ви хоч трохи знайшли потрібним познайомитись з карним кодексом. Тепер естем змушони поставіць пані двує[93] з юриспруденції. Я й без того допуская порушення уставу, що дозволяю побачення не у визначений день і годину. Убавіла[94] мне пані, слово дає.

Камера, або цимбра, як сказав ключник, який ввів туди Нелю, була подовгаста, темнава, з одним загратованим віконечком під стелею кімната, з одним столом і двома кріслами.

Заносило, хоч як дивно, поганою пастою для черевиків. Цей запах домінував над смородом вогкості й бруду.

Маркіяна ввели раніше, ніж Неля сподівалася. Власне, не була ще внутрішньо підготовлена до цього.

При першій зустрічі з Івашковим Нелина увага була націлена на його зовнішність. Був відкриттям для неї, з яким треба було освоїтись. Тепер сприйняла Маркіяна як самий біль. Бодем були запалі темні щоки. Бодем були ненормально блискучі очі. Біль завдали його оголені (невже ж авітаміноз?) зуби. Проте найдошкульнішим бодем була його сором'язна неспівливість. Здавалось, ніби йому хотілося дати їй зрозуміти, що йому відома його доля і тому не має права на дальші зустрічі з нею, Нелею.

Мусила перша простягнути до нього руки. Щойно тоді повірив у себе й притулив її до грудей. Свідомо глибоко вдихнула грибоквий запах його одягу. Мала на увазі: все, все, що тільки вдасться, запам'ятати, забрати з собою.

Вже знав, що була у його мами.

— Який я тобі вдячний, що ти їздила до моїх. Ти ще й добра? Така гарна й з добрим серцем? Ти не дивуйся, але я не можу дати собі ради з тим усім, — він узяв її обіруч за голову і, міцно стискаючи в долонях, притягнув її впритул до свого лица. — Хто ти така? — раптом спитав з злою підозрою. — Чого ти шукаєш у мені? Що це — авантюра? Тобі жаль мене? Чи, може, ще полюєш за емоціями? Я питаю тебе: чого тобі треба від мене? Чого знову прийшла?

Неля, заскочена такою непередбаченою зміною настрою, зразу начеб злякалася, але тепер вдивляється в нього закоханими, затуманеними щастям очима, які просять: ще! ще! Хай буде біль! Хай буде образа! Хай незаслужена кривда, аби тільки це від тебе. Аби лише не твоя байдужість.

— Не знаю, — з ніяковою щирістю признається Неля, — не знаю. Правду кажу. Мені здається, що тепер твоя доля — моя доля.

Він пускає її голову з своїх рук. Починає кусати собі нігті ("І це прийму від тебе, хоч мої помліли б від таких манер"). Потім ніжно бере Нелю за плечі й повертає до тьмавого світла під стелею:

— Яка ти все ж таки гарна, але ти... якась ненормальна, дівчино!

Той високий, у брудному лахмітті кістяк нагло валиться їй на плече, щоб приховати там свої ридання.

— Не дивись, прошу тебе, не дивись на цю дурну пику. В нас з освітленням погано, і тому, коли хвилююся, очі... пасують... І нерви... до біса... розгулялись, розумієш?..

Неля підтримує долонею його велику голову і мимоволі робить спостереження для себе: все брудне здається розміром більше. Відчуває велике бажання, вірніше, непереможну потребу сказати, що вона вдячна йому за те, що він взагалі появився в її житті. Була сіра, безнадійна пуста, і раптом у цій пустці засвітився вогник.

"Люблю його, бо я йому безмежно вдячна. Любов — передусім вдячність. Дякую, що ти на світ народився. Дякую, що ти живеш в один час зі мною. Дякую, що я знайшла тебе. Дякую. Дякую. Дякую".

— Як це не по-людськи, — схлипує він, — що ти, така чиста, така прекрасна, допіру в цьому, в цьому проклятому місці з'явилася до мене. Так пізно. Я почуваю, — зніяковіло підвів голову, що для тебе я міг би поетом стати, але й це запізно...

Він говорив повільно, надумуючись, ніби чужою мовою, яку досконало вивчив по

підручнику.

Неля вгадує, що він у своїм ув'язненні мусив багато чого позбутися з того, що було ним засвоєне на волі. Напевно, вони тут користуються вульгарним жаргоном, і йому тепер важко культурно будувати речення. Ось він стоїть перед нею і не знає, що робити з руками після того, як зняв їх з її плечей.

— Найгірше, що я до цього часу не знаю тебе. ("Романик збрехав. Романик збрехав"). І тому не можу уявити собі, як ти, наприклад, ходиш по вулиці. Хоч мені здається, що я колись уже бачив тебе. Мусив бачити, але нічого не пам'ятаю. Находить на мене страх, що я плутаю тебе з кимсь. Я говорю дурне, а ти не дивуйся. І мене це мучить, і я мушу конче знати, чого ти приходиш до мене. Що це за фантазія? Тобі нудно, і ти шукаєш пригод, так? А потім котрогось дня передадуть мені від тебе записку, що тобі вже відхотілося забави. Що ти помилилася. А ти знаєш, у моїх життєвих обставинах це було б рівнозначне моральній смерті. Хоч чого варте моральне життя, коли на тебе чигає фізична смерть? Моя велика помилка, — та яка до дідька помилка! — моя трагедія в тому, що я за життя не знав тебе. А мені, — брутальним рухом відслонив їй чоло, не випускаючи волосся з кулака, — а мені нікого не треба було, крім тебе. Ні, не так, не думай, не так. Мені тепер взагалі не треба було знати, що ти є на світі. Нікого мені не треба було. А ти прийшла, відшукала мене й забрала те єдине, що я ще мав, — спокій. Я ж уже відтяв себе від живих. Я погодився вже серйозно, не для пози, що я по той бік. А ти прийшла і, як того конаючого, знову повернула до життя і мук. Навіщо ти це зробила? Чому в очах сльози?..

"Невже ж він нічого не знає про те, що йому готує Романик? Тоді він нічого не знає і про мене. Про мою роль у цій грі. Але мені організація не дала права говорити з ним про це. Можливо, він навмисне перед сторожем так зі мною поводить. Мовчатиму. Що б там не було — мовчатиму".

— Ти розумієш, — пускає її волосся, приклавши його до губ, — мені боляче про це говорити, але я не знаю навіть, як твоє ім'я. Неля — це звучить, як мелодія. А як насправді? У метриці?

— Неонілія-Марія.

— Селяни теж греко-католики, але в нас немає подвійних, потрійних імен. Це польський вплив?

— Можливо.

Ревнощі за зміст щоденничка, за його найперше, безумне кохання до Орисі Лісної знову починає шарпати Нелине серце. Не могла стриматися.

— Ти повинен знати, — завагалася, звогчила язиком губи і докінчила: — Ти повинен знати, що ми з тобою навіть посвоячені до деякої міри.

— Ми? — зрадів і водночас засумнівався. — Ми з тобою? Яким чином? Та цього не може бути! Ти ж бачила мою маму. Я з селян, а ти...

Не хотіла болю для нього. Мусила лише знати, наскільки Орися відійшла в тінь в його житті.

— Орися Лісна вийшла заміж за мого кузена, Славка Ілаковича.

— Вийшла заміж? — так розгубився, що почав щось шукати очима по підлозі. — Коли? І вже по шлюбi? Чому ніхто не дав мені знати? — Був розчарований, скривджений, обiйдений. Не могла відповісти йому нічого заспокійливого. Сльози капали їй з очей, хоч дивилися прямо, не змигаючи. Не зразу побачив, що Неля плаче. Досить невміло він притягнув її за руки до себе. — Чого ти плачеш, мавко?

— Яка я тобі чужа, яка страшенно тобі чужа...

Брудною рукою навідліт, по-сільськи, витер їй очі.

— Ти мені рідніша, ніж ти думаєш. Ти ненормально, — та що я буду тобі говорити, — ти непристойно, коли хочеш знати, стала рідна мені. Ти моя велика... от, — ляснув пальцями, — забув словечко, а, ти моя велика рекомпенсата[95] в житті. Та ти знаєш це? До всього треба звикнути. Мені теж треба звикнути, що ти є в мене. А Оріся... Що мені до того, я, навпаки, не маю нічого проти, що Оріся нарешті зловила собі чоловіка... Але чому, — ти, пробач, кажеш, що то твоя рідня, — але чому якраз Ілакович? Чим він узяв ту панну? Не про це йдеться. Але я?.. Дурень я — от що! Я все ж таки вище шацував[96] Оришку. Повинна була бодай дати знати мені, що вискакує заміж. Тільки і всього. Та не будемо про це.

— Не будемо.

Неля звернула мову на адвоката. Призналася врешті, що прийшла сюди заради нього. Знову зробила йому боляче. Скривився, як дитина до плачу.

— А я думав, що ти мене захотіла побачити.

— Який ти несправедливий. Я завжди хочу тебе бачити, але я просто не надіялася. Побачення дістала випадково. Я прийшла в суд, щоб поговорити з адвокатом.

— Мені не треба адвоката, — наїжується. Знову чужий і далекий. Не дивиться на неї. Не помічає її біля себе. Неуважно, відсутнім поглядом розглядає цимбру.

Неля просить, вона дуже просить погодитися на адвоката, а водночас думає: "А кошти? Господи, звідки кошти? Може, організація? Романик? Славко Ілакович? Може, випишуть когось з відомих адвокатів зі Львова? Якої думки про це він, Маркіян?"

Маркіян тієї думки, що вирок йому був зумовлений ще тоді, коли поліцай накладав йому наручники. Який би захист не дали йому, однаково вироку ніхто вже не відмінить. Зрештою, в дуже рідких випадках, і то підозрілих, трапляється, що захист витягує когось у політичному процесі. По-друге, ті славетні адвокати (він назвав три прізвища), що часом люблять і безкоштовно виступати у політичних процесах, не є такими вже непорочно безкорисливими чи аж такими патріотами, як Нелі здається. Такі їхні виступи — це перш за все вдячна нагода для реклами. Розуміють це, зрештою, і прокурор, і присяжні. І тому, аби Неля знала, і прокурор, і суддя, і менш наївні з присяжних сприймають ті бучні оборонні промови, як виступи акторів на сцені. Не розуміється на них хіба що частина публіки, отакі наївні, як Неля, які охають та ахають з приводу тих знаменитих виступів.

Ні, він категорично проти того, щоб йому давали адвокатів. Можна пошанувати його останню волю? Він через Нелю просить пробачення у публіки, перепрошує у громадськості, що його процес буде нецікавий, бо він для цього давно фініта ля

комедія[97].

— А ти чого знову плачеш? Яке свинство, що мушу коротати тут свій вік! Мені треба було б хоч здалека охороняти тебе від злих вітрів, ти — моя квітко! Не плач, маленька, бо я не знаю, як поводитись, коли дівчата плачуть. Орися теж раз плакала. Тут, — безнадійно похнюпив голову, — тут уже не плачуть... Я тобі говорив, що для тебе міг би я і поетом стати, коли б не оте прокляте запізно... — Незграбним, ніжним рухом гладив її по голові і спині. — "Не в'яжи своєї долі зі мною, — сказав вітер плакучій вербі, — в мене характер поганий. Сьогодні я тут — завтра там. Очі не висихатимуть тобі від сліз, моя хороша". — "Що ж, — відповіла плакуча верба, — я створена для того, щоб плакати. А коли вже проливати сльози, то бодай за милим серцю..."

— То про мене? — спитала з солодкою робленою наївністю Неля. Прощаючись (не знала досі Неля, що поцілунки можуть мати солоний смак), Неля все ж таки зуміла шепнути Маркіянові, що в неї була попередня розмова з Романиком. Розуміється, без всякого пояснення, бо тюремний сторож, хоч і з кислим виглядом, не спускав з них ні ока, ні... вуха.

У відповідь Неля почула:

— Йому можеш абсолютно вірити.

Не могла зрозуміти, чи ця фраза стосувалася загальної характеристики Романика, чи, може, була подана їй як гасло для її участі у допомозі (якій?) йому, Маркіянові.

Поверталася Неля додому обнадіяна, сповнена добрих намірів, коли випадково (знову ж таки, чи дійсно випадково) наткнулася на Романика. Вийшов навпроти неї з провулка розхристаний, заболочений (де він болото знайшов при такій погоді?), з перекривленою краваткою, неохайний якийсь, ніби ночував не в постелі, а десь під мостом.

Саме тоді повідомив її, що з нею буде бачитись хтось у справі Маркіяна Івашкова.

Досі кожному можливість звістки про Маркіяна Неля сприймала як заповідь болючої радості, а цим разом відчула, як страх підняв тривогу у всьому її нутрі.

Незважаючи на запевняння Маркіяна, не довіряла Романикові. Аби втратити довір'я до людини, не потрібно, щоб вона двічі обманула нас. Для Нелі, наприклад, цілком вистачало того, що Романик збрехав їй, ніби Маркіян Івашків захоплювався нею ще перед ув'язненням. Справді, хіба, щоб розпізнати в людині злодія, не вистачить того, щоб вона раз полізла своєю рукою до нашої кишені?

Неля сподівалася, що другого чи третього дня незнайомий дасть знати про себе. Попередила Мариню, що можуть питати її, Нелю. Натякнула злегка Олені й Зоні, щоб не були надто здивовані, коли незнайомий мужчина завітає у хату.

— В якій справі? — хоче відразу знати Зоня.

— Не знаю. Здається, йдеться про якусь посаду для мене, чи що, — дуже неохоче сказала неправду Неля.

— І ти говориш про це так байдуже? — з підозрою спитала Зоня. Вся ота Нелина посада видалася їй просто неправдоподібністю. Була певна, що Неля говорить

неправду, але не могла здогадатись, що під цим ховається.

Незнайомий не з'являвся.

Неля перестала показуватися на вулиці. Хотіла зустрітися з ним дома. Боялася того невідомого. Коли іноді все ж таки доводилося їй у присмерках повертатись додому, то обминала кожний темний завулок, де він міг чигати на неї. Бувало й таке, що, прийшовши до хати, відразу ставала неспокійною. Здавалося їй, що він був і стероризував домашніх, щоб мовчали про його прихід.

Допитувалася у Марині:

— Ніхто не питав мене? Направду ніхто? Може, приходив, а Мариня забула? Ануко, хай Мариня добре пригадає собі. Ніхто не питав про мене?

Мариня сердиться й собі скося поглядає на Нелю.

— Паннунця так причепилася до мене, що я вже не знаю, або паннунці щось привиджується, або я до решти здурніла. Як то може бути, щоб якийсь мужчина приходив до нас, питав про паннунцю, а я забула?

Неля дає собі клятву: якщо й завтра не зустрінеється з ним, то піде до Романика і візьме свою згоду назад. Доки можна її за ніс водити?

І якраз тієї самої днини той перестрів її на вулиці. Неля ніяк не може пригадати собі початку тієї зустрічі. Пам'ятає момент, коли їй назустріч ішов яскраво-зелений піджак. Очевидно, проминув її, але як він знову потім опинився попереду неї, не може ніяк второпати.

— Панна Неля? — спитав не галицькою вимовою. Може, був волиняк. Не зняв капелюха, а лише торкнувся його ("Які вони всі невиховані!"). — Може, пройдемося в парк?

Ні, він скоріш циган, ніж волиняк. Нелі взагалі не подобаються жагучі брюнети з темно-оливковою шкірою лиця і коричневими губами. Великі чорні очі не завжди мусять бути красивими. Бувають серед них і вульгарні. Дебела фігура ледве вміщується у куценький костюмчик (той яскраво-зелений колір якраз для конспірації!).

Неля просить у душі бога, щоб ніхто не побачив її з тим циганом. Не вміла б пояснити свого знайомства з ним, а сказати правди не має права.

В парку він відразу прямує у бічну алею між плакучі верби. Зелень тут така свіжа, що аж не зелена. Скоріше жовтава. Молоде листя пахне терпко весною. Інакше не можна сказати. Розтерти в пальцях молоденьке липке листя бука, клена, берези чи верби, у всіх них такий самий весняний запах хлорофілової зелені всуміш з вологим видихом землі.

Досить високі і стрункі, як на свою породу, верби замітають віттям молоду траву.

— Така справа, — бубонить над вухом циганський голос. — Я буду говорити, а ви слухайте і не протестуйте. І ще раджу вам якнайменше допитуватися. Такий стиль нашої роботи. Маєте. Придивіться добре до цих фотографій. — Подав їй кілька аматорських, замазаних фото якогось чоловіка. Нелі здавалося, що дуже подібного до нього самого. — Усміхайтесь, когось несе чорт!

Неля виконує наказ.

— І як? Пізнали б при очній ставці?

— Не знаю. Сумніваюся.

— Що?! — рывкає той. Неля інстинктивно оглядається, де ділася бабуся, яку "чорт ніс". — Що, ви прийшли сюди в цю-цю бабки бавитися? Придивіться добре. Пролупіть очі, як належить. Зверніть увагу на ніс. Він на кінці роздвоєний.

— На фотографії не видно цього.

— А ви мовчіть. Хай вам вистачає того, що я говорю. Очі в нього асиметричні. Ліве трохи менше від правого. Якого ще вам дідька треба? Яких ще спеціальних прикмет? Прізвище Шифльований чули коли-небудь?

— Так.

— Гм. Знайомий, значить.

— Ні.

— Ви хочете сказати, що вам ніхто не представляв його.

— Та так.

— А ви забудьте про свої панські витребеньки. Богдан Шифльований, але ви це прізвище мусите забути. Ви раніше ніколи не бачили його.

— Як не бачила? Він же ходив до гімназії в Нашому.

— Він ходив у Нашому до гімназії, може, й бував у вашому домі, ба навіть ночував у вас, а ви його не бачили, зрозуміло? Восьмого жовтня ви були на німецько-польському кордоні, на Шльонську, на станції Рабіце. Запам'ятаєте собі цю назву? Писати не треба.

— Так.

— Повторіть.

Неля слухняно виконує наказ.

— При вас був великий важкий жовтий портфель. З револьверами. Шифльований теж там був, але ви його не знали, хто він і звідкіля. При ньому теж був портфель, але менший за ваш. Він стояв спиною до виходу. Ви — лицем. Тому ви перша побачили поліцію. Ви теж перша зорієнтувалися у небезпеці, що вам загрожує. Ви звернулися до не знайомого вам Шифльованого з проханням хвилинку потримати. Тільки-но ви передали йому свій портфель, як поліція накрила його. Ясно?

— Ні, — вистогнала Неля, — я не зовсім уявляю собі...

— То що, ви якась тупа? Що вам неясно? Чого ви не можете уявити собі?

— Чому поліція тоді не забрала й мене? Міг хтось бачити, як я йому передавала великий важкий портфель.

— Щастя ваше було, що ніхто не побачив. Запам'ятайте собі ще гасло, яким довелося вам користуватись. Ви говорили: "Гутен таг", — вам відповідали: "По-німецьку не розумем". Револьвери ви мали вручити Івашкові.

Неля стрепенулася. Той помітив відразу.

— Ов, панна ще й нервова? Нічого. Ми вам скоро вилікуем нерви.

— Я... я хотіла сказати, що тут неув'язка. Івашків на той час уже давно сидів у тюрмі.

— Вас це не обходить. Маєте говорити так, як вам кажуть. Івашків підтвердить свою

співпрацю з вами у минулому.

— А Івашків знає, що я "співпрацювала" з ним?

— Я б вам радив менше допитуватися. Поза тим на зізнанні будете категорично заперечувати вашу співпрацю з Івашковим. Зрозуміло? Шифльований на очній ставці вкаже на вас. Вас заарештують. Вас можуть і засудити, а може, й не засудять. У вас така дурнувата фізіономія, що можуть вам не повірити й не засудити. Якщо вас не звільнять на суді, то ми визволимо вас з тюрми. Шифльований буде цим разом врятований, бо не буде прямих доказів його вини. Потім відіб'ємо у поліції Івашкова, коли вестимуть його з суду. Він виступатиме як свідок у процесі Шифльованого. Тоді обоє через Рабіце махнете за кордон. Ви, здається, маце сен ку себе?[98] — Закурив, потім простягнув Нелі пачку цигарок. — Не курите? Шкода. Цигарка заспокоїла б вас. Хочу ще вам нагадати, що за зраду — куля. От так поміж очі, — підсунув їй кулак до очей, — хоч і які вони у вас гарні. Тепер помрійте собі, а я піду.

Він по-батярськи помацує капелюх ззаду, прямує до огорожі, розсуває дріт, нагинається (і як той вузький костюмчик не тріскає на ньому!), обтрушує штани — і вже на вулиці серед людей.

Неля одна з плакучими вербами.

Набруднять собі коси, коли от так местимуть ними землю. Як же ж потім розчешуть їх перед сном?

Що за нісенітниця чіпляється її голови. Ні, це так страх заговорює її зуби. Дурниці, Нелі не страшно. Страшно було в ту ніч, як вмирав татко. Страшні були очі Сулімана на Кінській. Тепер нічого їй боятись. Сказано, вони вб'ють її лише в тому випадку, коли вона зрадить. Неля не видасть. Буде виконувати всі їхні накази. Потім втече з Маркіяном за кордон. Навіть коли не вдасться затія з визволенням Маркіяна, їй однаково в тюрмі буде спокійніше, ніж на волі. Ділитиме долю з Маркіяном і не бачитиме Безбородька. Не потребуватиме сплачувати собою Катеринині борги Суліману.

Коли все зміниться до того, що майбутнє стане сучасним і вони з Маркіяном будуть разом, пережиті кошмари будуть тільки утверджувати взаємну вірність і беззастережну відданість.

Проте якось моторошно знятись з місця і пройти через парк на вулицю. Нікого навкіл не видно, а проте хтось є поблизу. Сховався за деревом чи кущем і чигає на неї.

Мамо!!

Страшно і тому, що мама, може, в цю саму хвилину десь топчеться біля квітів чи стирає порошок з меблів, не відчуваючи, що загрожує її дитині. А як тоді з материнською інтуїцією? Що це — легенда, міф?

Неля не боїться того грубіяна, що тільки-но розмовляв з нею. Їй страшно, що вона ступить кілька кроків по алеї, а з-за дерева чи куща вискочить до неї черговий новий, якому передав її той кудлач так само, як Романик йому. Стала їх власністю, як дотепер була власністю родини, а свою власність можна дарувати, передавати, продавати, нищити.

Вулицею їдуть улани на конях. Ритмічний цокіт копит асоціюється з Орисею, Орися з Маркіяном.

Важко повірити, щоб Маркіян погодився так активно вмішувати її в цю заплутану, неправдоподібну історію. В Нелі поволі складається враження (його поведінка з нею в тюрмі), що Маркіян взагалі нічого не знає про її участь у цій чортівській грі. І взагалі уся ця затія з викраденням Івашкова починає здаватися їй досить нереальною. Хтось задумав зло побавитися нею. З якою метою? З чийого веління? В одному вона певна, що той, у зеленому костюмі, справді може вліпити кулю межі очі (які б гарні вони не були!).

Дома Неля намагається поводитись, як завжди, але як це важко, коли ти вся наелектризована. Звичайно, мама перша помічає, що Нелюся щось не своя.

— Чого ж ти, дитино, висиджуєш цілими днями в хаті? Дивись, ти аж поблідла. Така чудова погода. Ти б пішла трохи на шпацер.

— Куди я піду, мамцю, і пощо? На ринок і назад? Так, без цілі?

— Візьми малу господиньку, та йдіть до Катрусі.

— Ой мамцю...

— Клопіт мені з вами, діти. Коли татко жив, то мені все здавалося, що ви тримаєтеся купки, ніби курчата. Що поміж вами така згода та любов, а виходить, що я й тут помилялася... То візьми бодай книжку і піди собі у сад посидіти.

Вийшла собі на біду. Мусила чигати на неї, бо щойно вместилася на лавці в тіні (улюблене місечко стрійка Нестора і Орисі), щойно відкрила книжку, як через паркан, точніше попід паркан крізь дірку, що її випорпали кури, проліз чорномазій хлопчина і передав їй записку.

Від Романика. Домагався негайної зустрічі з нею. Сам визначив час і місце.

— Що сказати? — ділово спитав хлопчина. Мусив бути обізнаний у цих справах.

— Скажи, що так.

Анітрохи не вагалася. Після зустрічі з цим бандитом у зеленому не боялася Романика. Знала його з дитинства. Знала вулицю і дім, в якому живе. Знала його батька. Сестру. Бувала в домах, куди і він заходив, не могла відчувати страху перед людиною, яку знала. (Хоч треба сказати, що Романик декілька разів забував знайомство з нею, тобто не вітався на вулиці, доки знову хтось із спільних знайомих не представив йому Нелі). Не довіряла йому з того часу, відколи впіймала на брехні, а це дві зовсім інші речі.

Крім того, незважаючи на всю плутанину з тією нібито її участю в допомозі Івашкову, Неля все ж таки мала мізереньку надію: а ось вона справді буде потрібна. Ніколи не простила б собі, якби пропустила таку нагоду.

У мами (нікого так легко не обманеш, як бідну маму) відразу створився рожевий настрій, коли вчула, що Неля має охоту пройтися.

— То добре, то я дуже рада.

Малій господиньці Олена признається:

— Нелюся від когось дістала записку. Мариня підстерегла, але ти не кажи їй. Хай

їй здається, що ніхто не бачив. Я журилася, що вона серйозно закрутила собі голову тим кримінальником, а то, як кажуть, живий живе гадає. Відразу так оживилася. Аж рум'янці виступили на щічках. Я рада. Хто б він там собі не був, я рада. Найбільша кривда для людини, коли її обійде любов.

Олі не хочеться вірити, щоб так скоро, ніде не буваючи, ні з ким не зустрічаючись, Неля знайшла собі симпатію. Та не буде у мами відбирати ілюзію.

Олена обтинає сухі листочки пеларгоній (ніколи у неї думки не снуються такою рівною ниткою, як при цьому занятті) і в душі розмовляє з Аркадієм: "Жалобною лентою обведений наш дім, але бачиш, це не відлякує любові. Кажуть, що навіть серед прокажених вона є.

Тільки й дивись, коли вчуємо, що й Зоня закохалася. Але ця наша дитина, Аркадію, поведе себе по-інакшому. З цією треба мені бути приготованій до всього. І до того, що одного дня приведе чужого чоловіка до хати й скаже: "Познайомтеся, мамо, з моїм чоловіком".

Звичайно, гірше було б, якби завела роман, як тепер увійшло у моду, з якимсь жонатим. На наше щастя, Зоня для цього надто амбітна. І слава богу, що так, а то з її характером ніхто не стримав би її від гріха".

Олена виглянула крізь вікно: "Як поспішає моя дівчинка, а чи добрій долі назустріч?"

Романик здалека вишкірив зуби до Нелі.

"Вже знає, що його колега повів себе як останній грубіян".

— Добрий день, панно Нелю! Хочу вам сказати, що мій товариш переказував через мене (не перепрошував, ні!), що він не знав, що ви двоюрідна сестра Ілаковича.

— Але ви знали...

Кисла посмішка.

— Що? Я знав? А Славко не знав?

— Славко? — Нелі робиться смішно. В них дома щораз частіше його ім'я заміняють символічним — чоловік Орісі.

— Ваш товариш перш за все дуже невихований. Грубий.

— О, щодо того, то він може. Я повинен був вас попередити, що він трохи безцеремонний.

Неля усвідомлює собі, що її шанси зросли від того, що вона сестра Ілаковича. Обставина ця надає їй більшої сміливості. Вона, сестра Ілаковича, може йому сказати:

— Я не знаю, але Янічек нізащо не повірить мені, що я належу до організації. Я вже раз скомпрометувалася перед ним тим своїм нареченством з Івашковим.

Роман розреготався. Либонь, так щиро.

— А хто каже, що повірить? Теж щось! Нам треба заплутати справу, аби виграти у часі. Ясно, що не повірить, але коли ви заявите, що саме ви були тією жінкою, яка передала Шифльованому портфель з револьверами, то він буде змушений якимось чином реагувати на це. Коли ви самі приходите і заявляєте. Справа, — він за звичкою, яку встигла помітити в нього Неля, майстерно ляснув пальцями, — справа ускладнюється

тим, що Івашків щось крутить. Одним словом, не хоче вас уплутувати в цю історію. Але Це нічого. Ви так і скажете Янічекові, що Івашків з джентльменства не признається, а вас гризе совість і ви прийшли сказати правду. До речі, чого ви лазили до Янічека? (Вислів!)

— Він сам дав мені побачення з Маркіяном.

— А чому я про це нічого не знаю?

— Розмова була... Я думала, що то моя особиста справа.

— Яка там, до дідька, може бути особиста справа в члена організації?

— А хіба я член організації?

— Знаєте, чоловіка може шляк трафити з вашою наївністю! Ви хотіли, щоб я вам посвідчення виставив з печаткою і фотографією? Спитайте своєї сестри, що волочиться з комуністом, чи в них виписують легітимації з фотографіями.

— Пане Романик, ви знаєте, хто я, хто мої сестри?

— Хто ви, то я добре знаю, але хто ми, то ви ще дізнаєтеся. Ви не вірите? Вам треба, щоб я назвав ім'я вашої сестри, що тягається з комуністом? Можу. Ольга.

Ця виссана з пальця брехня не зробила на Нелю жодного враження.

— Ви нічого кращого не могли придумати? Якщо ви думаєте, що це мене зачепило, то дуже помиляєтеся.

Він з зачудовання роззявив рота.

— Ні, на правду, вас можна або полюбити, або зненавидіти за вашу безпрецедентну наївність. Ну, мені ніколи теревені з вами тут розводити. Слухайте. Янічек дома сам. Жінка з дитиною і служницею виїхали.

Неля дістає інформацію, на якій вулиці, в якому номері будинку і квартири живе слідчий, скільки входів має помешкання, о котрій порі дня Янічек повертається з суду, о котрій виходить на прогулянку, до якого кафе ходить читати газети, в котрому магазині купує туалетні прибори, як звати собаку слідчого, довідується, що Янічек з аматорства займається фотографією.

— А нащо мені всі ці відомості? — не може второпати Неля. Чей же не стане Романик вимагати від неї, щоб пішла на квартиру до слідчого. Досить з неї, що колись піддалася умовлянням Катерини відвідати Сулімана в його квартирі.

— На всякий випадок.

Для Нелі ясно: людина, яка користується правом тримати під ключем Маркіяна Івашкова, сама не є ані така можновладна, ані така вільна, як це на перший погляд могло б здаватися.

— До Янічека підете ще до суду. Ясно? Так?

— Так. А коли саме?

Роздумує. Для чогось заглядає у кишеньковий календарик.

— У четвер, скажемо.

— Добре.

Розмова відбулася в суботу. В середу вранці Неля прокинулася й не змогла підняти голови з подушки.

Передучора дістав Завадка завезване[99] до поліції. Переслухував його той самий комісар, що вже раз викликав Йосифа у справі Бронка. Ніби, рахувати, старий знайомий.

— Що ж, пане Завадка, обрік у вас грає? Революції захотілося на старість? Не подобається пану польська влада? Ще не привикли до неї за двадцять років? А що ви з нами думаєте робити, коли накличете сюди більшовиків з-за Збруча? У Нашому замало ліхтарів, щоб ви могли всіх нас повішати. А синок ваш боягуз, пане Завадка.

Чи від такого, слухайте ви мене, не може людину на місці шляк трафити? Його Бронко — боягуз! Та ба! Мовчи й не допоминайся правди, старий, аби якої біди не накликати на сина.

А той мляскає язиком, позіхає раз у раз і далі шпигає:

— Пан, пане Завадка, ніколи не займався фізкультурою?

— Не... ні...

— Та я й бачу, що вузькі плечі у пана Завадки. Треба би трішки вперед випнути груди. Ануко, попробуйте...

Мусило чисто якесь затуманення найти на Йосифа, коли він, слухайте ви мене, не бажаючи цього, не думаючи, по-військовому втягнув живіт і виставив уперед груди.

Комісар розреготався, бог би його побив!

— Не фатигуйтеся, не фатигуйтеся, пане Завадка, бо як би ви не напиналися, я однаково бачу, як з-за вашої спини виглядає і Таненбрух, і Скиба, і глуха Вечеркувна, і, розуміється, герой, панський синок, і решта тих усіх батьрів, — переходить комісар на чисту українську мову, — що хотіли прикрити свої чорні діла вашим чесним ім'ям. Скажіть мені не як комісарові поліції, не як полякові, але як мужчина мужчині, ви вже немолода людина: Що у вас могло бути спільного з пройдисвітом Скибою? Чи хоч би з шмаркачем Таненбрухом? То товариство для вас? Ваша то компанія?

— Я не знав, що то комуністична газета. Там нічого такого не друкувалося.

— Тобто, як у вас кажуть, я не винен, вуйна винна... Припустимо, хоч я в це не вірю, що ви не второпали, що вся газета від початку до кінця була пройнята більшовицьким духом. Добре, припустимо. Але яку марку в Нашому має Каминецький, то ви, мабуть, знали? Цього не можете заперечити?

— Не заперечую, пане комісар, але Борис Каминецький не належав до редакції...

— Ви хочете сказати, що не підписував статей своїм прізвищем? Пане Завадка, — нахмурився комісар, — якщо ви будете зі мною так говорити, то я теж інакше промовлю до вас. Я вас викликав сюди не для того, щоб у цю-цю бабки з вами бавитись.

— Я на правду, пане комісаре, нічого не знаю. Казали, що хочуть видавати громадсько-господарську газету, я собі подумав, що то не було б зле... ну, й попросили мене підписувати газету, а я пристав на це. Але якби я був знав, що до такого дійде...

— Киньте, пане Завадка, — не сердиться, а поплескує його по плечі, наче якого холуя, — грати роль невинної дівичі, яка несвідома, звідкіль у неї дитина взялася в череві. Ви нічого не знаєте? Як це мило, як це зворушливо з вашого боку! А може, ви знаєте бодай те, що незнання закону не рятує від кари? Ви старий поліграфіст і

прекрасно відаєте, що при конфіскації газети водночас з заборonoю дальшого видання карну відповідальність несе відповідальний редактор. Що ж, покуштуєте на старість, як тюрма смакує! Ваша газета вела цілу рубрику "Досягнення на Радянській Україні"! Якось не пасує вам, пане Завадка, бути тим дзвоном, що до церкви закликає, а сам у ній не буває. Досі в тюрмі не сиділи?

— Ні-ні! — відкидає з образою цю підозру Йосиф.

Той продовжує сотати з нього жили.

— Який же ви борець за світле майбутнє людства, коли ні разу в тюрмі не сиділи? З того всього я бачу, що ми вас не караємо, а реабілітуємо в очах ваших однодумців. Ану, подивіться, — витягує з шухляди бюрка якісь папірці, — ці шифри пороблені вашою рукою?

Які там до дідька шифри! Під деякими прізвищами передплатників галочки, і тільки.

— Не моєю...

— Не вашою? Може бути, а відповідати перед судом доведеться вам.

Завадці відлягає від серця. За що відповідати? За галочки? З ними, отими галочками, ще як-небудь впораємося! Що ж, як не можна інакше, то підемо і в тюрму. Поміж злодіїв і шахраїв сидить там і чесний — і то ще який! — народ. Отак сказав собі Йосиф і відразу відчув, як добра половина тягаря звалилася з нього. Добре то хтось сказав, що наш розпач найбільший тоді, коли ще блимає вогник надії!

Павлини тільки дуже жаль. Буде вистоювати, небога, попід тюремними мурами з передачами, вартові будуть понукувати та сюрчати на неї, а він на мигах через ґрати буде давати їй знаки, що йому нічого не треба, вона ж буде думати, що він просить, аби йому ще чогось принести... Ні, слухайте мене, від цього одного може тріснути серце, гейби достигла грушка "дуля".

...Заходячи до своєї домівки, Йосиф поправив собі краватку, стягнув на череві камізельку і, як завжди, коли боявся розкиснути, підвищив голос:

— Слухай ти мене, жінко, ніяких мені тут лементів, ламань рук і так далі. Прийдеться мені відсидіти в тюрмі — і кінець.

Не заридала, не схопилася за голову чи серце, не зомліла, а тільки гикнула голосно.

— Ти чого! Іди напийся води. Не бійся, не стану жадати від тебе, аби-сь носила мені передачі.

Не витримала такої чорної несправедливості Павлина і зайшлася плачем.

Кинулася до нього, почала обіймати за плечі!

— Гей, жінко, та ти мене і змолоду не дуже-то обіймала!

— Не говори таке, Йосифе, не говори...

Кажуть, що щасливі хвилини зближають людей, але як нещастя може скувати одного з одним, то хай сховається не одне щастя.

Коли повитирали одне одному сльози та почастувалися взаємно водою, Павлина, не випускаючи з своєї руки долоню чоловіка, сказала:

— Не може такого бути, щоб ти мав у тюрму сідати.

— Такий параграф, жінко!

— Ей, лиши мене з параграфами! Ксьондзи теж з амвона проповідують одне, а роблять інше.

Якби Йосиф не соромився своїх років, то притис би жінку до грудей і поцілував так, як, може, досі й не цілував. Знав, що Павлина чуда не вчинить, і не збирався своєї ноші звалювати на її жіночі плечі, але був гордий за свою подругу життя, що в біді вміє так гарно триматися! Слухайте ви мене, люди добрі, вміти вистояти в біді — та це в подружжі, може, й важливіше за гарячі поцілунки!

Гей, жінко, двадцять вісім років прожив я з тобою, а ти щойно на двадцять дев'ятім відкрила до решти вічко свого великого, доброго серця! Слухай ти мене, а може, й тепер я ще не спізнав тебе всю? Може, ти там ще якісь скарби душі ховаєш переді мною? Ану, зараз признавайся мені тут!

Добре Йосифові жартувати, а їй голова ходором ходить.

До кого вдатися?

Хто має силу, хто буде мати добру волю допомогти в біді її чоловікові? Адже то не жарти. Діло зв'язане з поліцією і судом! Добре каже Йосиф: параграф.

І коли отак ломила собі голову, в кого б попросити порятунку, освітила її щаслива думка: український посол повинен врятувати її чоловіка!

Хотіла ще почути думку сина в цій справі.

— Що з нашим татом буде, сину? Ти для чужих завжди маєш час і голову, а що твого тата чекає, тебе не обходить...

— А чому ви так говорите, мамо? Звідки ви можете знати, що я думаю про це?

— Думаєш! А що з твого думання? Тут треба кинутися, поки не пізно, і щось робити. Слухай, Бронку, я гадаю, що тобі треба піти до Осадчука. Підеш і скажеш: так і так, пане посол, тато мої хворі, старі, неосвічені... Може би, ту в'язницю, що їх чекає, дати їм у завішенні[100] або таки цілком звільнити їх, тому що вони хворі, немічні, темні. Отож, сину, піди і скажи. Ти в мене говорити вмієш.

Вислухав її спокійно, не шарпнувся, як любив іноді синок, а потім каже:

— Не можу я піти до Осадчука.

— Не можеш? Як то не можеш за тата піти? Чому?

— Не знаю, чи ви мене зрозумієте...

— Та, може, ще-м не така дурна, щоб не зрозуміти того, що рідний син казатиме мені.

— Та тому, мамо, що він ундівський посол.

— Та хай собі буде і чортівський! Теж мені знайшов причину! Я й на правду гадала, що то щось велике на перешкоді. І що з того, що ундівський посол? Тато голосував за нього, то хай тепер витягує тата з бід!

— Мамо, до ундівця не піду просити. Як ви цього не годні зрозуміти?

— А ти, сину, годен зрозуміти, що йдеться про здоров'я, а може, й життя твого тата? Бо як тата запхають у тюрму, то він з своїм здоров'ям вже не вийде звідти. То тобі

твоя політика дорожча за життя твого тата? Так це маю розуміти чи інакше?

— Мамо, чуєте, мамо, якби татові треба було моєї крові на ліки, то я без надуми віддав би свою, але іти до Осадчука просити... Зрозумійте, мамо, що не можу. Не знаю, як це вам пояснити, щоб ви могли повірити, що це понад мої сили.

Хоче взяти її за руку, може, думає поцілувати, попросити пробачення за те, що такий є, який є, але Павлина виривається від нього. Хай іде їй з очей! Не хоче такого сина, якому політика дорожча від життя його батька, а її чоловіка. Сама не знає, хто перед нею: з залізним характером чоловік чи кат? Мабуть, такий уже характер проклятий у тих Завадків, бо старий теж не хоче йти просити за себе.

Може, то й добре. А може, то дуже зле. Павлина вже нічого не знає.

Що ж, коли вже на таке пішло, що двоє хлопів у хаті, а їй треба надівати кучму, то, видно, так мусить бути.

Не була ходжена, коли надіялася до такого пана попасти за першим разом. Почала з того, що пішла просто на квартиру до посла. Двері від великого заскленого ганку були замкнені, але чути було, що всередині знаходяться люди. Знову почала стукати та термосити клямкою. Якась дівчина з кучерявою гривкою виглянула з-за фіранки й показала рукою, щоб Павлина обійшла хату та зайшла кухонними дверима.

"Певно, — подумала, — цей вхід тримають для ліпших гостей, а такі прості заходять через кухню. Кожна хата має свій порядок. Може, воно й краще так".

— Що скажете? — спитала її на порозі кухні дебелия кирпата куховарка.

— Я до пана посла.

Куховарка блиснула на неї злими, водянистими очима:

— Ви, кубіто, на голову впали? То пан посол має вас у кухні приймати чи, може, у салоні? Забирайтеся звідціль. Від того є канцелярія (назвала вулицю). Там будете говорити з паном меценасом.

Досить скоро знайшла Павлина потрібну вулицю, а на ній канцелярію доктора Осадчука. У великій, майже порожній кімнаті сидів за столом якийсь молодий, хоч уже й лисий, довгов'язий чоловік і записував щось у вузьку, довгу книгу. Павлина якось не придивилася добре і розігналася до писаря, як до самого посла.

— Я прийшла, прошу пана посла...

— Я не посол. Ви в якій справі?

"Та коли ти не посол, то мені нічого говорити тобі про свою справу. Але хай там!"

— Справа така, прошу пана, що мого чоловіка хочуть за дурно-пусто до тюрми всадити.

Панок поморщив носа.

— Таки зовсім за пусто-дурно? Говоріть правду, що там було?

— Нічого не було, прошу пана. Був тим редактором на ніби у "Волі Покуття".

— А, так? — почервоніла лисина панкові. — То у вас це називається "за пусто-дурно"? Капітально! Ваш чоловік — комуніст. Ви це знаєте? Його газета виступала проти уряду, проти церкви, проти священиків, проти УНДО, проти таких, як пан посол, а ви тепер, як тривога, то й до бога, маєте лице приходити до пана посла? Це крайня

безличність з вашого боку! Капітально! А чому ви до іншого адвоката не звертаєтесь, а тільки до пана Осадчука?

— Бо мені не треба адвоката, мені треба пана посла, щоб заступився за мене.

— Певно, певно, маєте рацію, — почав панок виляскувати пальцями Павлині перед носом, — бо адвокату треба заплатити, а пан посол порадить вам задурно. Але пан посол заступаються за тих, хто їх підтримує, тобто хто за політику УНДО, а не рие проти них, як ваш чоловік і його газета. Ідїть до тих, що їм служив ваш чоловік, вони теж мають своїх адвокатів...

Павлина подумала собі:

"Що я буду з тобою багато говорити, коли ти не посол, а пащекуєш за двох послів. Я собі зачекаю на справжнього посла, а ти або злосться на мене, або взагалі не дивися в мій бік, мені однаково".

— Ідїть, жінко, і не заважайте мені працювати.

— А я до вас не відзиваюся. Мені треба з самим паном послом говорити.

— Ви хочете, щоб я вас попросив за двері?

Але зробити це йому не довелося, бо якраз до канцелярії увійшов сам Осадчук.

Агі!

Як же могла так помилитися і прийняти писаря за посла! Цей високий, довгов'язий, булькатий, а Осадчук низький, повний, широколиций, коротконосий. Знала ж його. Лише побачила, відразу пригадала його собі. Мав колись Йосиф справу до адвоката (йшлося про спадок по матері), в якого молодий ще тоді Осадчук служив писарем.

— Пані Завадкова?

Ади, по стількох роках і впізнав її! Відразу видно, що інтелігентний чоловік.

— А ваш чоловік що, може, хворий, пані Завадкова?

Хворий? Хто таке сказав? Її чоловік, слава богу, здоровий.

— Здоровий? А чого ж тоді він не зволив особисто потрудитися до мене, а післав жінку?

— То я йому не казала йти, бо, по-перше, що нездужає, а по-друге, жінка завжди вміє краще витлумачити, ніж чоловік.

— Е, пані Завадкова, то як який. Не забувайте, що пан Завадка був відповідальним редактором. Це вам не з Грицем справа.

— Прошу пана посла, — не знає вже, з якого боку захищати старого, — таким редактором могла б бути і я! Бо підписатися то ще вмію.

— Е... е... — смішно грозить їй пальцем Осадчук, — я бачу, що старий Завадка має ліпшого адвоката від мене.

— Та адвоката, може, й має, але йому треба не адвоката, а посла.

— Маєте рацію, пані Завадкова, бо адвокату треба гроші заплатити, а посол зобов'язаний задарма обслуговувати своїх виборців. Лишїть, лишїть, — вигукнув, коли побачив, що Павлина не на жарти відчиняє сумку, — не треба. Я пожартував. Так, так, значить, ваш старий не захотів звертатися до ундівського посла. Певно, синок йому

заборонив, бо самого пана Завадку я знаю як порядного чоловіка.

Павлина далі бреде у брехню:

— Мій Бронко навіть не мішається у ці справи. Ще ми, старі, дамо собі раду без шмаркача.

— Маєте рацію. З нього досить, що допоміг зредагувати резолюції...

— А він до редакції, прошу пана посла, ніц а ніц не мав, — не зрозуміла натяку Павлина.

— Добре, а чого вам треба від мене?

"От тобі й на! Мучив мене півгодини, а тепер ніби не знає, чого мені треба від нього!"

— Та ми просили б, щоб пан посол заступилися...

— Слухайте, жінко, то ж ви просите, а ваш чоловік вважає нижче своєї політичної честі звертатися до мене. То як пан Завадка аж так високо заноситься, то чому я маю собі ставити нижчу ціну? Як ви гадаєте, воно має так бути? Як йому потрібне моє втручання, то хай, прошу дуже, потрудились сам, попросить мене гарненько, а я ще подумаю, пані Завадкова. Аякже ж, ще подумаю, як мені поведеться з батьком, синок якого писав резолюції проти мене і моєї партії.

Що писав Бронко? Коли писав? Павлина нічого не знає. Як же тут боронити сина, коли не знаєш, що він вступив? Коли стане випитувати, то ще, чого доброго, Осадчук запитає її, а яка з неї мама, якщо не знає, що робить син? Ніби інші діти, ніби його рідні діти так вже дуже розповідають, що вони замишляють робити.

Гай, гай, добре-то бити того, в кого руки зв'язані!

Спробує вмовити старого, щоб сам вибрався до посла. Натура в нього угурна, як у синопка (а в синопка, як у старого), але все ж воно легше зламати суху гілку, аніж зелену.

Застала Йосифа вдома. Лежав на причі в кухні, витягнувшись, хай преч кажеться, гейби мрець. Під ноги підстелив газету, з чого відразу зміркувала Павлина, що не мав сили роззути черевики. Лежав горілиць і дивився, як мухи шпацірують по стелі.

Коли дізнався, що ходила до Осадчука, відразу махнув рукою.

— Шкода було, жінко, твоїх ніг та часу.

— А ти як не знаєш, то не говори. А він якраз прийняв мене дуже добре. Пізнав мене, чуєш, а скільки-то років, га? Все буде добре, лише треба, щоб ти сам прийшов до нього, бо я то не вмела так витлумачити йому, як треба та треба... Ще гейби й образився. "Що це, — каже, — ви самі прийшли, а пан Завадка не знає дороги до мене?" А то, я тобі скажу, на таке й виходить. Я ніби казала, що ти нездужаєш, а ти тепер іно збирайся і йди сам до нього. Я тобі кажу, що все буде добре.

— Сам! Того він і хоче! Сам! Тож-то і є, небого, слухай ти мене, що я не хочу йти до нього.

— Мусиш піти, Йосифе.

— Тільки вмерти, жінко, мус.

— Я вже бачу, що ти скоріше доведеш до того, що я помру. Йосифе, ти чуєш,

Йосифе, то таки посол, а не якийсь там писарчук. Він поміг би тобі, але сказав, мушиш сам піти до нього.

— Знаю, жінко. Певно, слухай ти мене, він запанібрата і з комісаром, і з старостою. Я знаю, він міг би, але мені не хочеться йти до нього, бо він задорого схотів би з мене.

Які ті чоловіки нерозумні та нерозумні! Та чи на таке діло жалкувала б вона грошей?

А для чого тулила вона ціле життя гріш до гроша, як не для чорної години? А що тепер нависло над їх домом, як не вона, ота чорна, щезла би?

— Дурна ти, бабо Павлино, хоч дотепер сам я готовий був повірити, що ти найрозумніша жінка в цілому Нашому. Слухай ти мене, та чи Осадчукові моїх нещасних грошей потрібно? Йому хочеться, щоб я прийшов до нього, а він щоб взяв мене трохи на гоцки. А я якраз цього не хочу. І все.

— То ти волієш... кримінал?

— Ти мене, жінко, криміналом не страш, бо я не страшка син. Ти не дивись, що я той... ревматизмом покручений, але за свою честь, як треба, гей той казав, можу і криміналом відстояти.

— Мовчи, старий, мовчи, вже ти раз полакомився на гонори, і видиш, до чого тебе довело те лакімство.

— Я вже те чув, жінко. Тепер іди собі до своєї роботи, а мені, слухай ти мене, дай спокій, бо в мене голова болить.

Йосиф повертається спиною до кухні — і розмова скінчена. Може Павлина до вечора стирчати над ним і тарахкотіти йому над головою, він не озветься ні півсловом. Вдасть мертвого, як отой жучок-сонечко, коли торкнутися його хоч би соломинкою.

На судову розправу вибрався Йосиф Завадка з твердим наміром відмовитися від останнього слова. Не збирався ані виголошувати політичної промови, ані просити ласки в суду. Навіщо йому здалося оте останнє слово?

Адвокат скаже за нього, що треба буде. Порадили йому практичні в судових ділах люди взяти для оборони доктора Гука, бо він хоч і загонистий, зате має бути дуже чесною людиною. Побачимо.

Коли суддя сказав йому встати і відповісти на вступні питання, як прізвище, коли народився і т. д., почував себе досить бадьоро. Трошки занепав старий Завадка духом, коли почали читати йому акт звинувачення. Самому страшно стало, який з нього вивротовець та яку величезну моральну шкоду завдав він Польській Речі Посполитій.

Слухайте мене, та такого збуя[101] повісити мало!

Прокурор просив для нього три роки, і Завадка, слухайте ви мене, після того як дізнався, хто такий був відповідальний редактор "Волі Покуття", признав, що той мав рацію!

Що ж, Йосифе, не вкрав ти, не підпалив, не зробив каліки з людини, не вбив, не образив чоловіка по-п'яному, а вмирати і так незадовго тобі прийдеється, то яка тобі різниця, слухай ти мене, чи вмирати на в'язничному, чи на своєму ліжку? Хіба від того, що Павлина голоситиме над тобою, буде тобі легше на той світ переправлятися?

Вважай, аби не важче. І ще одно, старий, слухай. Може, коли твоє прізвище затягнуть у в'язничні книги, то поліцейські циглі поплутають тебе з Бронком і дадуть тут хлопцеві спокій?

А тюрма в наш час, слухайте ви мене, то деякою мірою й гонор, коли хочете знати. Мало сидить у ній всяких докторів, та магістрів, та всяких інших професорів? І взагалі порядних, невинних людей?

Отак кріпив себе Йосиф з усіх боків і був би, слово честі, витримав, якби якась незрима сила не наказала йому оглянутися позад себе.

Повернув голову (не дуже воно й можна крутити головою, коли сидиш на лаві підсудних) — і зустрівся з таким благальним, таким перестрашеним поглядом Павлини, що не зміг інакше.

Осуджуйте, смійтеся з нього, обзивайте, як вам подобається, перестаньте його поважати, можете й руки йому не давати, він, Йосиф Завадка, зламався.

Тут, як на те, спитав суддя:

— Що підсудний просить в останньому слові?

Замість з достойністю відмовитись від нього, він, слухайте мене, промимрив:

— Я прошу високий суд врахувати мій німецький вік, і те, що досі не був осуджений, і що я не по свідомості, і звільнити мене.

Отак-то, Йосифе! Не просив ти ні в кого нічого, хіба що води, та й то ще дивився, аби яка гарна молодиця чи дівка нагодилася, а на старість попросив ти милостині, та ще в кого! У свого ворога. У ворога свого сина. У ворога свого народу.

Це тобі, старий дурню, наука, аби-сь ніколи не зарікався.

Що ж, пани інколи, слухайте ви мене, люблять показати свою великодушність тому, хто їх чемно просить. По своїй великодушній милості замість трьох років тюрми дали тобі, слабаку, рік умовно, з завішенням.

А що скаже йому син, коли дізнається, як ганебно батько повів себе на суді? Може, й нічого не скаже, але що подумає! І матиме повну рацію, слухайте ви мене, з позиції... своїх двадцяти п'яти (невже ж двадцять п'ять уже?). Може, коли б ми отак посідали собі під хатою, закурили, я поклав би йому руку на плече...

Ні, даремні тут слова. Молодому неможливо було б зрозуміти, що іноді заради погляду старої, невродливої жінки мужчина може пожертвувати своїм принципом.

А ти, Павлино, все розумієш. І мовчиш. Добре робиш, жінко. Я теж мовчатиму.

Нелина хвороба стала тією граничною лінією, від якої по-новому почали числити події в родині Річинських.

"Це було до хвороби Нелі", "це сталося місяць після хвороби Нелі" і т. д.

Важке захворювання, як твердила Неля, а пізніше за нею це стала повторювати й Олена, скоїлось протягом однієї ночі. Звечора лягла Неля до ліжка цілком здоровою. Хіба що за вечерею, як тепер пригадує собі Олена, була трохи не в гуморі (а втім, для Нелі це було звичайним), а вже вранці не могла підняти голови з-над подушки. Власне, це був не звичайний біль голови. Неля відразу попросила заслонити вікна, мовляв, світло разить її очі.

"Химерить дитина", — подумала Олена, бо якраз на ту пору випав безсонячний день. Проте не стала доводити хворій дочці нелогічність її вимоги, а запнула вікна фіранками згори до самого низу.

— Добре так, донечко?

Неля очима подала знак, що добре.

— Чого ще хочеш? Скажи. Мама зробить. Чого тобі треба?

— Сорочка...

Олені видалось, що Нелі важко вимовляти слова.

— Яка сорочка, Нелюсю?

— Сорочка заважає мені...

Хтось обережно рипнув дверима. Неля показала рукою, щоб Олена нахилилася до неї. Попросила не стукати, бо їй від цього ще дужче голова болить. Котрась з сестер пройшлася навшпиньках по кімнаті. Неля зараз же поскаржилась матері, що вічно хтось тупає.

За кілька днів Неля взагалі перестала для себе будь-що вимагати. Запала в якесь сонне запаморочення. Проте, як міркувала Олена, душа її надалі залишалася неспокійною, бо Неля щохвилини кидалася, робила якісь дивні рухи, начеб відбивалася від когось або пливла по воді. Згодом почала зриватися з ліжка. Хотіла бігти кудись.

Куди? Навіщо? Не розуміла, коли її питали. Переконавання не знаходили відгуку в Неліній скаламученій свідомості. Треба було насильно класти її в ліжко та ще й притримати за руки, бо знову намагалася схоплюватись.

При цьому температура була невисокою. Найвища — тридцять вісім і вісім. Навіть Олена при своїх скупих медичних відомостях знала, що така температура не може спричинити втрати свідомості. До того ж у хворої почалися блювоти. Блювала Неля, як спостерегла Олена, без нудоти, без зв'язку з їжею, яку приймала, і, здавалося, без болю.

Якою наївною показала себе Олена, коли тлумачила зятеві і лікареві, котрого привіз Суліман із Львова, що Нелюся нічого такого не їла і блювоти, слава богу, не від шлунка.

Коли Олені сказали, що в Нелі менінгіт, вона зомліла. Поблідла раптово (пізніше Ольга говорила, що ця хвилина чомусь нагадала їй збігаюче молоко на кухні), і, заки встигли підбігти до неї, Олена лежала вже на землі. Коли опритомніла, львівський лікар терпеливо пояснив їй, що існує декілька форм запалення мозку, а у дочки добродійки за всіма симптомами гострий лімфацитарний менінгіт, який повинен би ("Повинен би, а не напевно!" — нотує собі в пам'яті Олена) пройти без ускладнень і наслідків.

— Я перепрошую пана доктора, а може, то помилка? Звідки у моєї дитини така паскудна недуга? В нас у родині, прошу мені вірити, ніхто ніколи не хворів менінгітом.

— Могло статися від запалення вуха.

— Не пам'ятаю, щоб вона скаржилася будь-коли на запалення вуха. Лягла звечора здорова, а вранці вже не могла підняти голови з подушки. Так задубіла їй шия, ніби, не

дай боже, паралізувало її.

— Правильно, наступила ригідність м'язів потилиці.

— Потім почала скаржитися, що заважає їй сорочка на тілі. Що б це могло бути, пане докторе?

— Звичайна гіперестезія шкіри.

— Як пан доктор кажуть?

— Кажу, що при цьому захворюванні буває така ознака.

— То пан доктор зовсім певні, що в Нелі пройде воно безслідно?

Посміхнувся співчутливо:

— На жаль, пані добродійко, в медицині ще так мало зовсім певного. Будемо сподіватися кращого. Особливо вважаю, що хвороба протікає нормально. Поки що без ускладнень.

Передбачення лікарів справедливе: Неля пролежала в ліжку рівно два тижні.

Тим часом відбувся процес Маркіяна Івашкова. Судили його не в Нашому, а у Станіславі. З цього приводу кружляли різні версії, але жодна з них не здавалася Олені досить правдоподібною. Десь Мариня принесла в хату відомість, що процес перенесено до Станіслава тому, що нібито у Нашому готувався напад на підсудного. Побратими збиралися відбити його у поліцаїв.

Сам процес тривав небувало коротко. Всього три дні. Доктор Гук був обурений недбалістю цієї судової процедури. На його думку, трьох днів було замало, щоб прочитати бодай акт обвинувачення.

Вирок у справі Івашкова ні для кого не був несподіванкою: кара смерті з заміною на довічне ув'язнення.

Олена, яка весь час тремтіла за Неліні нерви, боялася, що газети з одного і другого табору, тобто націоналістичні і проурядові, будуть розписувати процес на цілі сторінки. Воліла, щоб лише мимохідь згадали про засуд.

Отець Сидір пояснив Олені, що при теперішній політичній ситуації, тобто перед обличчям спільної небезпеки, не час роздувати взаємні нападки. Тим-то одна й друга сторони обмежилися короткою інформацією про вирок. Крім того, по секрету кажучи, у ці справи втрутилися і церковні власті. Прошу взяти до уваги, що детальні, з співзвучливою тенденцією описи "героїчних" вчинків підсудних, тобто нападів на поштові карети та банки, виготовлень пекельних машин, мали рішуче негативний вплив на підростаючу молодь. Зрештою, дорога кузино, преса переситилася вже описами політичних процесів, а редактор, чи то пак, видавці газет мусять рахуватися з уподобаннями своїх передплатників чи взагалі читачів. Як то кажуть, дивись, з чого хліб їси. Сьогоднішня публіка, прошу панства, воліє, пробач, Гелю, трагедії на ґрунті сексуальнім, а не політичним. Зрештою, "воленті нон фіт ініурія", тобто бажаним не діється кривда. Знають, на що ідуть, хай відпокутують своє.

Олена мала тепер лише один клопіт: подбати, щоб Нелюся в якнайлагіднішій формі, якомога пізніше дізналася про засуд Маркіяна Івашкова.

У час нещастя в домі Мариня визначила кожному його функцію: ліки довірила

Безбородькові, інформування родичів і знайомих про стан здоров'я Нелі передала малій господиньці (Зоню не допускала до хворої), Олені залишила молитви, сльози та бідкання. Сама облюбувала роль ходити коло Нелюськи, аби вона виглядала, як ангелятко.

Коли Неля так одужала, що могла сидіти на ліжку підперта подушками, Мариня стала одягати її, наче напоказ. Насамперед повитягала з куфрів стару, ще з Олениного приданого, постільну білизну, з не модними вже ручними мереживами та гаптами, й нарядила нею ліжку. В кімнаті відразу війнуло передвоєнною атмосферою. Потім саму Нелю стала одягати у старосвітські нічні сорочки з рюшками та бантиками, ще й поверх того у матіне, так що з розпущеним по подушці волоссям (випадало тепер їй цілими жмутами!) змарніла, щупла Неля виглядала, як велика лялька прабабуні.

Суліман був тепер щоденним гостем у Річинських. Мариня домоглася, щоб з'являвся викупаним, виголеним, щодня у свіжій сорочці. На все погоджувався. Не міг лише перемогти себе, щоб стримувати сльози перед Нелею.

— Чого Суліман шмаркає? — брутально приводила його до порядку Мариня. — Нелюсі для здоров'я треба бачити довкола себе веселі обличчя, а Суліман, як навмисне...

— То від великого щастя, що Нелюська взяла хворобу під ноги. Хай Мариня гляне, що то за краса. Ци... ци... ци... Бог забувся і втратив міру. Така слічна... ци... ци...

— Не для пса ковбаса, — відтинає йому різко Мариня, а потім скаржиться Олені на маклера: — Чого той Суліман вічно лазить сюди? Їмосць не зауважують, як він пасе очима нашу Нелюську? Я на місці їмосці гнала б його з хати під сто чортів. Я кажу їмосці, згадають їмосць мої слова, що з його очей зло світиться.

— Тепер Мариня гнала б його під сто чортів, але як спровадив лікаря аж зі Львова, як носив помаранчі та цитрини під час Нелюсиної хвороби, то було все в порядку? Не можна так, Мариню. Мариня любить у всьому тільки чогось поганого дошукуватися. Суліман побожний чоловік і тому має милосердя до хворих. В свою чергу я ніколи була б не подумала, що ізраїліт може мати таке серце до християн, — повторила колись уже нею сказане, хоч і не з тим глибоким переконанням. Суліман уже і на Олену справляв враження не зовсім нормального. Аби не зрадити своєї підозри перед Маринею, сказала: — А як його любили покійний наш отець, не пригадує собі Мариня?

— Йой, їмосць як щось скажуть! Отець мали з ним інтерес, а їмосць зараз "любили". Яка любов могла бути між ними?

— Любов не любов, а те, що Мариня скоро кожного лише обчорнити, то правда. А то великий гріх, Мариню!..

— А я гріх у міх, а зверху буком!

Першим з-поміж чужих, кого побачила Неля, коли прийшла до свідомості, був Суліман.

— Суліман, ви давно тут?

— Я завжди при вас, Нелюська.

Мариня внесла додатково пояснення:

— Як паннунця захворіли, то всі ніби голови втратили. Всяке припускали, а ніхто не міг вгадати, що таке паннунці. Панна Оля чомусь думала, що то тифус, преч би ся казав. Панна Зоня видумала якусь еспанку. Їмосць тільки все своє, що то від жолудка. А тітка Меланія так перестрашилася того тифусу, що ще й дотепер носа не показала. Один ви, Суліман, нікого не побоялися і приходили щодня. Він казав, прошу паннунці, — хихикнула злобно Мариня, — що хоче або заразитись і разом з паннунцею вмирати, або разом жити. А я йому казала, що вмирати може, а жити — не для пса ковбаса.

— То правда, правда, Суліман? — по-дитячому допитувалася Неля.

Розповідь Марині бавила Нелю. Відколи перемогла хворобу, світ і все в ньому видавалося їй інакшим, як до того часу. Ніби побувала в далекій і довгій мандрівці, а за час її відсутності якась всемогутня рука зробила генеральний порядок на світі й все замінила на краще.

Реально жила Неля тільки тим, що їй потрібно буде зголоситись до Янічека, після чого замкнуться за нею ворота цього світу.

Саме з цієї причини терпеливо зносила візити Безбородька і Катерини. І слухала їх тільки у півуха. Всі її думки були у невідомому, але не страшному (адже так, Маркіяне?), недалекому майбутньому.

З підозрілої поведінки Катерини (надто вже сестричка вихваляла таткового заушника) Неля здогадувалася, що Безбородькова плете нову сіть довкола неї, але це її найменше цікавило, а тим паче хвилювало. Абсолютна впевненість у тому, що вона, Неля, тимчасовий гість серед них, додавала їй сили і відваги.

Зоня, адвокат у спідниці, перша запримітила ненормальний спокій у Нелі і взагалі її відмежованість від усіх справ родини. "Мама така рада, що Неля видужує, а я мамі кажу, що вона залишиться ненормальною".

— Бійся бога, дитино, звідки ти таке взяла? І завжди тобі щось таке прийде в голову...

— А я кажу мамі. Чого вона така байдужа до всього? Ніби якась не з цього світу. Ще бракувало поголоски, що в нас у родині — вар'яти...

— Що ти, дитино, насправді? Яка ти все ж таки, Зонцю. Замість тішитися, що сестричка, слава богу, видужує...

— А я мамі ще раз кажу, що з Нелею не все в порядку.

На щастя, Олена не дуже переймалася пророцтвом Зоні. Хіба психічнохворі бувають такі погідні, такі спокійні, так прихильні до всіх, як Неля? Єдине, що пригнічувало тепер Олену, це те, що вона й досі не придумала, як сповістити Нелі оту жахливу вістку про Маркіяна.

Лікарі, як на те, весь час нагадували Олені, що видужуючій (слава богу, вже не хворій) потрібний спокій, спокій і ще раз спокій.

Всі, хто заходив чи міг заходити до Річинських, були попереджені, щоб, не дай боже, не проговорилися перед Нелею про засуд Івашкова. В тому числі й Оріся. Проте, власне, вона, ота невістка Ілаковичів, під час відсутності Олени проговорилася Нелі. В перший момент це був такий удар для Олени, що з нею самою мало що не скоївся

припадок. Але, видно, дитина сама передбачала й те найгірше і, мабуть, тому сприйняла цю звістку спокійно.

— Я ж її попереджала, просила, можна сказати! Як же ж вона... — бідкалася Олена. Неля боронила кузину:

— Вона не хотіла, мамцю, в неї це просто вихопилося. Вона залінива, щоб робити комусь добро чи зло.

Олена начебто задовольнилася цим поясненням і урвала розмову на цю тему. Наївна дитина! Справа не в душевному лінивстві Орисі, а в тому, що дружина Славка Ілаковича якраз в ту пору буквально з розуму сходила за тим гульвісою, шибайголовою, за тим... тим чаркодуєм Нестором Річинським. Той батяр (прикро таке говорити про родича, та ще й священника, але куди ткнешся з правдою?) зовсім збив з пантелику невістку Ілаковичів. Зразу ніби нічого такого поміж ними й не було. Він впадав біля молоденької невістки Сидора (а біля котрої нової істоти у спідниці він не впадає?), а вона, як годиться порядній жінці, відбивала його зальоти. Звичайнісіньке явище в житті Нестора, так що й дивуватись надто не доводиться. Тим паче, що й сама Несторова якось наче освоїлася з цим неподобством. Перед очима у всіх відбувалися зальоти Нестора до Орисі, й ніхто не спостеріг, коли саме помінялись ролі між ними. Можна лише припускати, що, коли Нестор мав досить великої Орисі, вона щойно набрала охоти до любовної гри і тепер переслідувала того шибеника з більшою ревністю і нетактовністю, ніж він її колись.

Досі Олена не уявляла собі, що пристрасть може так оплутати та споневірити жінку.

Орися почала часто, через день-два, відвідувати Річинських в надії перехопити там стрийка Нестора.

Хвороба Нелі була якраз добрим приводом для цього. Щоразу молода Ілаковичка приносила для Нелі нові ліки: то якийсь синтетичний мед з кактусів, то екстракт з шипшини, то настій на корені балабана, хоч Клавда і твердить, що п'ють його лише при ракових захворюваннях.

А як при тому поводитися дочка радника Лісного (справді, щастя для родини, що старого переведено на роботу десь аж у Познань!), невістка аристократа Сидора Ілаковича?

Вдиралася в хату, для годиться запитувала про здоров'я Нелі, похапцем викладала привезене й зараз же допоминалася, чи нема Нестора в Нашому, а якщо був і поїхав, то чи не казав, коли знову завітає до міста?

Домашні лише переглядалися поміж собою і здвигали плечима. Коли Нестор шукав зустрічей з Орисею, то він, бодай для людського ока, підбирав для цього завжди якусь оказію: то похорони, то весілля, то поправини, то заручини, то концерт відомого співака, — а ця зовсім втратила всяку пристойність.

Пізнати було по Орисі, що їй самій неясна причина, чому Нестор уникав її тепер, коли не так давно за всяку ціну добивався зустрічей з нею сам на сам, розмов по кутках, прогулянок по затінених стежках саду. Судячи з розпачу Орисі, про інше

можна тільки здогадуватись.

Коли ж бо випадково заставала Нестора в Річинських, то з нею творилося щось неймовірне. Вона то блідла, то обливалася вся червінню і до того хвилювалася, що аж починала загикуватись.

Гусарин не те щоб зовсім ігнорував її, куди там! Старий залицяльник надалі залишався галантним кавалером. Він обдаровував свою колишню пасію якимсь блазеньким компліментом, дякував долі (аякже ж!), що дала йому нагоду здибатись з чарівною кузиночкою, і з місця згадував, що йому доконче потрібно кудись летіти у важливих купецьких інтересах.

Тоді Оріся (яка ганьба!) намагалася затримати його коло себе. Гидко було дивитися, як вона, потягуючись перед ним, наче пантера спросоння, демонструвала перед тим старим гріхородником свою фігуру, як гойдала вульгарно стегнами, наче дівка в кабаре, як світила перед ним оголеними ногами, буцімто поправляючи щось біля підв'язок, як чіплялася його руками, чи то струшуючи з плеча незриму пушинку, чи поправляючи галстук або папістку[102]. А чого вартий був її визивний сміх! Затівала якусь дурну боротьбу на кулаки чи забаву у вимірювання сантиметром (бралася б танцювати, якби не те, що в хаті лежала хвора людина), закочуючи очі та примліваючи від доторку його рук.

Коли Нестор, незважаючи на всі старання з її боку, таки оглядався за капелюхом, Оріся падала на тапчан чи ліжку і заходилася істеричним плачем.

Мариня дала поведінці молодій Ілаковички коротку, але дошкульну характеристику:

— Невістка тітки Наталі, прошу їмосці, чисто як та льоха.

— Но, що Мариня виговорює? Мариня ніколи не навчиться культурної бесіди?

— А то, що виправляє Оріся, то культура, прошу їмосці?

— Я не бачу, — рятує брехнею честь родички Олена, — щоб пані Оріся аж таке щось виправляла! Не знаю, що Мариня під тим розуміє.

— Те саме, що і їмосць, але я не культурна та й не завиваю у папірчики, а валю просто з мосту.

— Краще буде, як Мариня трохи прикусить свій поганій язик.

— Зараз, прошу, їмосць питалися мене, чому "як льоха". Бо я виділа одного разу, як льоха повзала по землі, бо їй кавалера захотілося.

— Розмова скінчена, Мариню. Прощу братися до роботи.

Олена вже й сама схильна припустити, що пристрасна непогамованість Орісиної натури йде від того, що довга низка попередниць в її роді глушила в собі природні інстинкти, чи, як у Вишні говорили баби, жіночу гарячку. Корсетами шнурували груди, вузькими черевиками в'язнили ноги, прерізними "не пасує" замикали рота, видавали невинних дівчат за нелюбих, збятярованих гульвіс, а те, природою дане, не вижите, не зазнане, не збагнене До кінця, в'януло не досягнувши. І так громадилася та незужита жіноча гарячка з покоління в покоління, аж доки вибухнула в Орісі.

А Мариня плюється на таке публіцтво[103] разом з дівчатами глузує з охопленої

полум'ям шалу Орисі, а нишком кохується нею і заздрить їй!

Ой, які ж бо дурні ті хлопці, дурні!..

Якось Олена, перемагаючи сором, затягла Орисю у ванькирчик, щоб поговорити на розум і хоч трохи вгвдати Наталину невістку:

— Що з тобою, Орисю? Ти забуваєшся. Непотрібно звертаєш на себе увагу. Вже й Мариня помітила.

Орися не відпирається. Сумирним голосом визнає Оленину правду.

— Я знаю, цьоцю, що веду себе не так, як треба, але, прошу мені вірити, нічого не можу вдіяти з собою.

— Я не хотіла б читати тобі мораль, але не забувай, що ти заміжня, що в тебе шлюбний чоловік.

— Славко? — відразу зло насторожилася Ілаковичка. — Хай мені цьоця нічого не згадує про нього. Чути не хочу про того... євнуха.

— Я просила б не забувати, що з тобою розмовляє старша особа.

— Добре цьоці говорити, а що я маю казати, коли в мене є чоловік і нема його? Я не можу, як моя свекруха, замилювати людям очі: "Овшім, овшім, молоді живуть, як пара голуб'ят". Славко теоретично — розуміє цьоця? — по книжках то він знає, як сплджувати надлюдину, юберменша, а практично... — Орися почервоніла до поту на лобі. — Цьоця знає, що я маю на думці. Як не матиму дитини, то хіба здурію.

— Дивись, — втішилася Олена, — а я й не знала, що ти так любиш дітей.

Була рада, що бодай щось одне благородне вдалося їй відшукати в невістці Ілаковичів.

— Я дітей, цьоцю, ані люблю, ані не люблю. Не знаю, яка була б з мене мама. Одне певно знаю, що дитина відтягнула б мене від того старого диявола.

— А ти молись...

— Хай цьоця не вмішують у ці діла ще й бога! — крикнула вона.

Олена відступила від молодої Ілаковички, як від гріха.

Найбільше здивувала Олену сама Несторова.

Коли Олена делікатно зробила їй докір, що їй, дружині, мовляв, треба було раніше втрутитись в амури Нестора з Орисею, та казала:

— Ти маєш рацію. Я не повинна була допустити, щоб той шалапут так повівся з Орисею.

— Я ж, власне, говорю, що ти, як законна жінка...

— Ти мене не розумієш, — болісно стягнула лице Несторова. І її відразу знервувало, що Олена не так сприйняла її слова. — Я не про це, Гелю. Я журюся, що йому так скоро набрид роман з Орисею. Можеш мені вірити, що це неспроста. Напевно, закримітив собі якусь іншу, та ще й не знати кого. А так, Орися бодай своя, і гріх залишився б при родині. Я вже така змучена тими його амурами, така змучена, що ходячи сплю, а прийде ніч — я ока не замружу.

На фоні цих усіх невеселих подій Суліман силою факту являвся єдиною розрадою для родини, особливо для Нелі. Свідомість, що вона скоро покине маму і всіх інших,

поблажливо настроювала Нелю до кожного зокрема.

Суліманові дозволяла вона годинами сидіти біля себе й говорити, що йому подобалося.

— Я сьогодні бачив... Чуєте, Нелюська?

— Чую. Я все чую. Мені просто вигідніше лежати з заплющеними очима. Говоріть, Суліман, говоріть.

— А чому ви мені ніколи не скажете "Рафаїл"? Я був би щасливий, аби ви мене кликали Рафаїлом.

— Добре, Суліман, буду вас звати Рафаїлом. Говоріть далі... Що ви бачили?

— Рафаїл бачив блідо-рожеві півонії й думав про вас.

— А що я маю спільного з півоніями? Вони не пахнуть і так скоро облітають...

Суліман заклопотаний. Велика біда для людини так багато почувати і так не вміти передати це інтелігентними словами.

— Я не вмію вам цього сказати, Нелюська, але ті півонії були дуже гарні... дуже... Ви, ну, ви... рідна сестра для всього, що гарне. — Був радий, що нарешті вдалося йому передати свою думку. — Я часом читаю псалми Давида і теж думаю про вас, хоч там нема й близько слова "Неля".

— А що ви ще читали?

— Я читав коран...

— Ви читаєте по-перськи, Суліман?

— Чого зараз "по-перськи"? Я читав коран по-польськи.

— І що ви там вчитали?

— Там є одна сура...

— Що за Сура? Що ви говорите, Суліман, опам'ятайтеся!

— А чого я потребую опам'ятовуватись? Сура — то такий короткий віршик. Нелюська не знала цього?

— Не вчили такого в гімназії, Рафаїле.

— Ви сказали, Нелюська, "Рафаїл"? Ви тепер не дивіться на мене. Я не хочу, а дурні очі беруть і самі плачуть. Але я не буду. Я буду вам казати про ту суру в корані.

— Кажіть.

— Магомет каже, що по смерті побожних магометан буде чекати рай з гуріями...

— Гурії... Гурії? Таж то непорядні жінки. Як вони попадуть в рай? Чи ви не наплутали чогось, Суліман?

— А, про гурії вчили панянок в гімназії? То паскудне слово, Нелюська. Не кажіть його більше. Воно не пасує до вашого гарного рота.

— Я вже його забула, Суліман.

— А чому не "Рафаїл"? Нелюська чує? Я не хочу по смерті гурій, а хочу мати рай на землі і дивитись на Нелюську живу.

— Я скоро помру для вас, Суліман.

— Що значить Нелюська помре для свого Рафаїла? Як ви можете для мене вмерти, як ви собі мешкаєте в моєму серці? То треба насамперед, щоб моє серце вмерло, так?

— Чого ви такі до мене, Суліман? Не треба, бігме, не треба.

— Ну, а як я можу до вас інакшим бути? Може би, я і сам хотів інакшим бути, а не можу. Я ж вас люблю, Нелюська. Ще покійний Аркадій знав, що я вас люблю.

— Не говоріть дурниць, — хмуриться Неля.

— Я кажу правду. Чого я вам мав говорити неправду про покійника. То гріх. Аркадій за це був дуже сердитий на мене.

— Не називайте мого татка Аркадієм. Він вам не був товаришем.

— Ну, товаришем не був, а може, був чимсь більшим, як товариш? Але каже Нелюся "ні", то хай буде ні. Яка мені різниця, чи Аркадій, чи отець Аркадій? Отець Аркадій був злий на мене, що я вас люблю.

— Хіба наш татко коли-небудь міг бути злим?

— Ну, за таке хто був би добрий? Він, може, не знав, що я хочу, щоб ви були моєю жінкою, майн вайбеле. Ну, як має бути в порядку, законною жінкою, аби все було, як припис вимагає, щоб все в порядку...

— Я теж хочу, Суліман, щоб у моїм житті було все в порядку.

— Ну, — він схопив Нелю за руки, але зараз же схаменувся і лише гладив ковдру поблизу них, — як ми обоє хочемо того самого, то вже добре.

— Я трохи іншого хочу, Суліман.

— Але Нелюська не є зла на мене, а то вже добрий знак для мене.

— То найгірший знак для вас, Суліман. Ви нічого не знаєте. Ах, всі ви нічого не знаєте. Але я хотіла б вас щось запитатися: вам не було б страшно одружитися з дівчиною, яка вас не любить?

— Що значить "не любить"? Любити або не любити можна лише кавалера, а чоловіка... Ну як можна не любити шлюбного чоловіка? Суліман цього не розуміє.

— А Рифка була ваша шлюбна жінка, а ви її не змогли полюбити?

— Рифка... я перепрошую за погане слово — Рифка була гурія.

— Але щоб стати чиеюсь жінкою, як ви гадаєте — треба трохи його любити? Хоч трохи симпатизувати йому?

— Не треба бути недоброю до нього, от як ви до мене, Нелюська, не є анітрохи недобрі. Якби тільки завжди були до мене такі, як тепер, а Суліман... Нелюська ще не знає, що Суліман може. А Суліман зробить вже так, що Нелюся його полюбить, а всі будуть дивуватися, ци... ци... ци панна Річинська полюбила Рафаїла. Ой, то буде файна чудасія!

— А як ви зробите, Суліман?

— А Нелюська не чула, що Суліман чарівник? Покійний Аркадій, перепрошую, покійний отець Аркадій знав про це.

— А ви мене зачаруєте? Можете мені сказати, як ви це зробите?

— Що значить казати? Казати можна, але нащо казати? То треба робити, розуміє Нелюська?

— А як ви ті чари зробите?

Суліман ніби міркує хвилину. На його лиці блаженний, наче трохи дурнуватий

вираз.

— Суліман зробить таке, що Нелюська буде дивитись на Рафаїла, а буде його бачити, ну, буде бачити кого захоче, кого собі Нелюська любить. Це будуть міцні чари. Нелюська буде дивитись на мої очі, на мої губи, на мої Руки, на мою фігуру, а буде бачити його очі, його губи, його руки, його фігуру. Буде слухати, що я говорю До Нелюськи, а буде чути його слова. Ой, вей мір, що то будуть за чари.

Нелі стає моторошно. Так, Мариня справді має рацію. З Суліманом щось недобре.

— Суліман, а звідки пішло ваше прізвище? Воно ж не єврейське?

— То Нелюську цікавить! То я можу сказати. До цісаря Йосифа II...

— Я чула, що був такий Франц-Йосиф.

— Нелюська, то інший. Франц-Йосиф наш з вами цісар, а Йосиф II, уй, він жив... Я не можу сказати, коли він акурат жив, але що він дав таке розпорядження, що до першого січня 1788 року єврейські родини мали вибирати собі родові імена. Що значить родові імена, коли загалом ще не було прізвищ? Ну, і кожний, Нелюся розуміє, кожний, хто міг підмазати, старався для свого роду дістати гарне прізвище. Нове прізвище мусив ствердити кагал і окружний ребе, а апробувати пан крайсгауптман. Що я можу більше казати? Брала хабарі і ребе, і найстарший в кагалі, і через своїх людей сам пан крайсгауптман. Ой, тоді цвіла така спекуляція з тими прізвищами! Пани старости поділили прізвища на першу, другу, третю категорію. Нелюся розуміє? Найдорожче коштувала перша категорія. Це були прізвища квітів або дорогих каменів. Ну, наприклад, Розенталь чи Гольдштейн. Менше коштували звичайні камені, як Айзеншток чи Керн, а хто не мав звідки дати куку в руку або розсердив чимось кагал чи старосту, тому на зло давали погане прізвище. Ну, наприклад, Гунд, Штір.

— А звідки Суліман?

— Я зараз буду казати. Мій прапрадід був собі зовсім бідний єврей. Ну, що з того, що бідний, але прізвище треба мати? Староста розсердився на нього, що він такий зовсім бідний єврей, і сказав: "Будеш називатися Гунд..." То страшно, ну ні? Але мій прапрадід, хоч зовсім такий бідний, він був хитрий. Він пішов заявив, що пан староста казав записати його так, як називається його вельможний собака. А собака пана старости від 1788 року називався Суліман. Ну, і так пішов рід Суліманів. А чому собаку називали Суліман? Тому, що її подарував панові старості якийсь перський чи турецький купець, який проїздив через Наше у Львів у своїх справах...

— Цікаво...

— Що значить цікаво? Я казав Нелюсьці, що я люблю читати псалми Давида, але я спочатку почитаю історію, а тоді вже псалми. А що Нелюська буде говорити, як їй скажу, що цісарева Марія-Тереза...

— Мала бути дуже гарна...

— Гарна? Що значить гарна жінка, коли в неї немає доброго серця? Може, Нелюся плуває її з цісаревою Елізабет, жінкою Франца-Йосифа? Ой, то була пенкносць... ци... ци... Вона була майже така гарна, як Нелюська... Але Марія-Тереза, як вона могла бути гарна, як вона видумала закон, аби, ну, я перепрошую, що буду таке говорити при

ясних очах Нелюськи, аби євреї не множились. Ну так, аби я здоровий був. Патентом з 1776 року було заборонено галицьким євреям женитися без дозволу губерніум[104]. А бідні взагалі не могли одружуватися. Аби мати право — Нелюська чує? — аби мати тільки право подати прохання до губерніум, потрібно було, аби маєток того, хто подає прохання, коштував щонайменше п'ятсот злотих ринських. А це був великий маєток... а шлюбна такса складала десять процентів від маєтку, то був прогресивний податок... ой, то дуже заплутана справа. Але це було вигідно урядові. Вже у 1784 році ті такси дали урядові сорок тисяч злотих ринських... А хто не мав грошей, ну то що? То брав незаконний, ритуальний шлюб, і діти не називалися по батькові, а по матері, і були, урядово були... я перепрошую за погане слово, байстрюками. Це були важкі часи для єврейського народу у Галіції, а Нелюська каже, що Марія-Тереза була гарна... Але і між нашим народом, як між вашим, в ті важкі часи не було єдності... В 1797-му знайшовся такий падлюка, ну такий паршивий пес Соломон Кофлер, який вніс до держави проект, аби стягати податок від запалених свічок у суботу та свята і від свічок ханукових і весільних. Він разом з іншим таким паршивим псом Тобіяшем Штайнбергом захотіли орендувати в держави свічкове на Східну Галіцію. Єврейка, яка б не заплатила свічкового, була б визнана за безбожну. А уряд не міг терпіти безбожних у себе... І тому безбожних жінок чекав кримінал, буки, арештантські роботи, а нерідко й конфіскація подушок, ну, одягу і таке інше... Така собі трохи менша пацифікація.

— Я не знала, Суліман, що ви так знаєте історію...

— Що-о? Треба бути ще більшим шуєм, як Суліман єсть, щоб не знати історії свого народу. Чи Нелюська згодна зі мною?

Неля була згодна, хоч історію свого народу знала слабо й то, очевидно, спотворено.

Неля, яка так пройнялася спільною героїчною долею з Маркіяном Івашковим, що й уві сні марила нею, у хвилини розсудливості втрачала впевненість, що слідчий повірить в її активне членство в ОУН. Якщо їй доведуть, що вона могла бути тією таємничою жінкою, що на польсько-німецькому кордоні випадково всунула несвідомому Шифльованому портфель з револьверами, то каверзна нитка, яка мала б заплутати справу "Крука", розпадеться, як спопелілий сірничок. У світлі такої можливості (а можливість велика!) всі багатозначні натяки Романика на те, що його хлопці відіб'ють Івашкова з рук охорони, коли та вестиме його на суд, де він мав би виступити як свідок, здаються наївною казочкою для дошкільнят.

У Нелі залишалася ще слабка надія, що її негайно, бодай ненадовго, посадять в тюрму за введення влади в оману неправдивими зізнаннями. Що ж, нехай буде й це. Аби тільки дістатись за ґрати, а там знайдуться такі, які навчать її, як бути далі.

Залишався для Нелі нев'ясненим один пункт у цій досить заплутаній історії: чому Романик саме її, не члена організації, втяг у цю конспірацію? Обставина, що вона захопилася Івашковим і Романик знав про це, не витримувала критики. Серед їх гурту є досить дівчат-фанатичок, які пішли б на цю жертву і які в ім'я ідеї признали б себе не лише нареченими, але й любовницями Маркіяна.

З іншого боку в цьому мусить бути якась причина, логіка, сенс. Вони з нею не

просто бачилися. Той страшний чоловік, що сунув їй револьвера під самі очі, не жартував. Неля інтуїтивно відчула, що він зміг би виконати свою погрозу. Все поміж нею і ними відбувалося не на ніби, а на жаль, серйозно.

Врешті Неля так увійшла в роль тієї незнайомої, яка зустрілася з Шифльованим на польсько-німецькому кордоні, що була певна: Янічек повірить її зізнанням. А якщо повірить, то зрозуміло, що з суду — відразу у в'язницю. Саме тому Неля не попросилася з мамою. Вважала, що це менш жорстоко, ніж заставити Олену пережити сцену розлуки.

Прямуючи до суду, Неля мала сподівання, вірніше, передчуття (не справдилося ні те, ні друге), що хтось з рідних перейде їй дорогу і бодай... визнає, що вона, Неля Річинська, без страху й жалю йде на подвиг. Це мало б для неї таке велике значення!

Усвідомлення, що її родина по черзі використовувала її як знаряддя, болюче пекло Нелю.

Слідчий не захоплювався її вродою, як перше; навпаки, вдавав, ніби насилу впізнав. Не виявив і здивування, що вона знову прийшла до нього. Здавалося, що й поглузувати з неї не мав охоти.

Був ідеально знудьгований.

Неля виклала йому справу, як навчив її Романик: ще раз змалювала сцену, як вона з портфелем, повним револьверів, опинилася на польсько-німецькому кордоні, ревно описала місцевість, вокзальний будинок, портфель, ба навіть погоду того пізнього вечора.

Коли скінчила й підвела очі на слідчого, помітила, що він весь час бавився брелоком біля свого годинника.

— І все? — спитав офіційно.

— Все, — розгублено відповіла вона.

— От і гаразд. Дуже добре, панно Річинська, що ви прийшли і склали зізнання в цій справі. Хоч ви, оскільки мені відомо, мали завдання завіклаць дзело[105] та вийшло навпаки: внесли потрібну ясність у слідство. Добре. Тепер ми складемо протокол, ви підпишетесь під ним, і вас відведуть у... тюрму.

Неля відчуває, що він стежить за враженням, яке справить на неї його заява.

Тільки не зрадити свого задоволення. Опустити кутики губ. Лице здаватиметься нещасним.

— Не боїтеся?

— Не маю права.

— Гм. Психічно вас підготували добре. Вітаю. І вони трохи навчилися працювати з людьми. Те-ек. Як ваше здоров'я?

Неля почервоніла.

— Нічого.

— То мені щеси[106]. Все ж таки менінгіт — страшна жеч[107].

Нелі здається, що від останньої зустрічі він потовстів, а скроням додалося срібних волосків. Неприємно, коли у чоловіка червона шкіра. Всі м'ясики мають фіолетово-

червоний колір обличчя. Добре скроений костюм. Певно, не нашівський кравець шив. Який буде костюм, що його вперше вбере Маркіян на волі?

— А ви знаєте, панно Нелю, поки що в нас тюрми поганенькі. І місця мало. Це змушує нас політичних тримати в одній камері з посполитими. Пані пшедставя себе[108] разом з злодійками і проститутками?

Неля мовчить. Без завзятості, без напруги сили волі, просто не має що сказати на це.

— А що ви зробите, як котра з них захоче вас мати за коханку? Ви знаєте, що таке лесбійська любов?

Тут уже Нелі не залишається нічого іншого, як взагалі мовчати.

— Жаль, що ті негідники граються вами, а першу скрипку веде, скажу вам по секрету, ваш кузенчик Ілакович.

Нелі хочеться недовірливо-насмішкуватою міною показати Янічечкові, що їй знайомі, принаймні з розповідей, провокаційні методи слідчих. Не така вона вже недосвідчена в цих справах, як йому здається. Якраз Неля повірить йому, що її кузен Славко замишляв що-небудь проти неї. І з якою б це метою, якщо можна запитати?

— Ви мені вірите, панно Річинська?

— Не вірю.

— Серйозно?

— Так, — відповіла з гідністю.

— А якщо я вам доведу?

— Ви мені цього не можете довести.

Задумався.

— А якщо я вас логікою аргументу переконаю?

— Ваша справа. Я однаково не повірю, щоб мій кузен...

— Ах, панно Нелю, ті кузени тепер! Вони теж перевелися, запевням паньом[109]. Тож слухайте: Ілаковичу як вождеві націоналістів на Нашівщині почало тріщати у хвості. Надто вже лінивим і бездіяльним став ваш кузен. Вони, осли, не знають, що в нього іншого виходу немає. Нам, річ ясна, це на руку, але його молодчикам не до густу. Отож пан Ілакович-юніор вирішив довести компаньйонам, що для справи він ладний і красунею кузиною жертвувати. Вся ота історія з зустріччю на німецько-польським кордоні — суцільна нісенітниця. Глупота. До речі, ніякої жінки там не було. Не тільки вас, а взагалі. "Крук" признався у всьому без особливих зусиль з нашого боку. І огульне[110] сама концепція рятувати того махрового з минулим боївкара[111] вплутуванням панни Нелі Річинської в цю справу більш ніж наївна. А проте знайшлися дурні, що йому повірили. Це я, пшепрашам, не вас маю на думці. Точніше, не лише вас, панно Нелю.

— А якщо я сама признаюся у всьому... письмово?

Тільки розпач міг так виявитись. Янічек кривиться.

Навіть наївність панянок повинна мати межі.

— Змушений вам сказати, панно Нелю, що ті панове вас не повністю

поінформували. Повинні були вам пояснити, що признання у злочині — це ще не доказ злочину. Ви мусили б нам довести свою вину, а це вам не вдасться. Ви заплутаєтесь при першому ж перехресному допиті...

— А за введення влади в оману? — хапається вона соломинки, як той потопаючий.

— А, це ви знаєте. Добре. Так от, є така стаття, панно Річинська. Якщо ви дуже захочете, то ми можемо підвести її під вашу особу, але, на жаль, з цього нічого не вийде. Ваш швагер, доктор Безбородько, або приятель вашої родини пан Рафаїл Суліман подадуть до суду лікарську довідку, що ви недавно хворіли менінгітом, і ми будемо змушені випустити вас на волю. Тому, аби не було зайвого клопоту і вам, і нам, ідіть спокійно... додому. А своєму кузенові скажіть, хай вдруге вас не дурить. І з вашим нареченим паном Івашковим... Як, залишитесь солом'яною нареченою а чи, може, на зло ворогам, візьмете з ним шлюб у в'язниці? Ех, панно Нелю, панно Нелю, все те разом лише великий фарс. Колись у юності, ще за Царя, я теж бавився у конспірацію, але, дяблі то ведзон[112], так мені здається сьогодні, якось воно розумніше виглядало. В кожному разі, серед нас не було стільки запродавців.

Неля вийшла від слідчого не менш запаморочена, ніж тоді від Сулімана з вулиці Кінської.

"Лише великий фарс!"

Славкові треба підтримати авторитет у організації, і він вдає, ніби для користі справи, не вагаючись, жертвує близькою родичкою. А де певність, що для створення того авторитету не для вигляду, а насправді не пожертвував він життям Маркіяна Івашкова?

"Один великий фарс!" З тією різницею, що у фарсі герой виходить сухим, а життя Маркіяна знівечено. А що, як дійсно справа, за яку постраждав Маркіян, лише великий фарс?

Мамо! Мені страшно.

Заки Неля дійшла з суду на вулицю Куліша, вона зважилася на один незвичайно сміливий крок.

Хоч як дивно, але на це рішення вплинула і її остання розмова з слідчим Янічеком.

Про пожежу в квартирі Рафаїла Сулімана на Кінській ходили дві версії.

Згідно з першою, Суліман при свічці до пізньої ночі наводив порядок у своєму сейфі. Перевтомлений, задрімав і зсунувся з стільчика на підлогу. Падаючи, певно, зачепив свічку, яка повалилася всередину сейфа і запалила в ньому папери. Від вогню в сейфі зайнялися тороки кушетки, а звідтіть вогонь перекинувся на кімнату. Прокинувшись від жару та диму і усвідомивши, що його майно горить, Суліман стерявся розумом.

За другою версією (яку гаряче підтримував дехто й з родини Річинських), у Сулімана здавна розвивалася психічна хвороба. Доктор Безбородько, крім того, твердив, що то спадкове, отже, Суліман і народився на світ вже несповна розуму. Під впливом якихось психічних струсів хвороба загострилася. В приступі шалу він сам запалив папери у сейфі, а звідти вже вогонь охопив і тороки кушетки, про які стільки

мови було у слідчих. Втаємничені в родинні стосунки Річинських діставали додаткове пояснення: Суліман закохався в Нелю (що являється ще одним доказом його психічного захворювання!) і коли здав собі справу, що грішми здобути коханої не зможе, у душевному замряченні вирішив знищити їх за їхню безсилість.

А чому мати Сулімана, стара Бабеле, не взялася гасити пожежу при перших її спалахах?

Одні казали, що стара тієї ночі прийняла снотворний порошок, що, зрештою, не було в неї першиною. Оскільки перед тим дві чи три ночі не спала, заснула так міцно, що її розбудили щойно сусіди, які збіглися гасити пожежу.

Що стосується снотворних порошоків, то в домі вони могли бути. Всім було відомо, що у Суліманів була чимала домашня аптечка. Захворіє хто вночі з близьких сусідів, то, замість вдаватись до вартової аптеки, стукав у вікна Суліманів.

Другий варіант цієї події був той, що Суліман, збираючись запалювати сейф, задалегідь замкнувся зсередини і зовсім не відповідав на волення матері. Лише пожежна охорона виважила двері до його кімнати.

Стара Бабеле, яку першу стала допитувати поліція (виявилось, що майно Сулімана було ще й застраховане на високу суму), лише ойкала і зойкала, і добитись від неї якогось путнього слова було годі. Коли панове з поліції намагалися навідними питаннями допомогти її пам'яті, вона відповідала безкритично, залежно від того, в якому напрямі скеровували її навідні питання, описуючи по-різному один і той самий факт чи дію.

У родині Річинських знову виплила наверх історія ритуального вбивства та несправедливого, голосного на весь світ засуду пращура Рафаїла. Був це козир для тези Безбородька, що внаслідок спадковості Суліман прийшов на світ психічно неповноцінним.

В домі Аркадія стали тепер усі пригадувати випадки підозрілої поведінки маклера. Прийшли на пам'ять забуті висказування самого Аркадія, ба навіть його батька.

Олена згадала, як покійний тесть серйозно перестерігав Аркадія перед надто великою довірою до сина сліпого Мордка не тому, що це був єврейський малоосвічений хлопець, але, власне, через те, що Рафаїл був мішігене. Покійний Аркадій теж не раз з серцем жалівся Олені на невірноваженість характеру Сулімана.

Негарно було, коли найде на нього діловий гешефтарський дух або навістить його манія цитувати псалми Давида чи перських поетів.

Найбільш правомочною розводиться на цю тему почувала себе Мариня. Аякже ж! Хто, як не вона перша звернула увагу їмосці, що з Суліманом щось не в порядку? Але чи їмосць хотіли прислухатись до її слова? Тої самої! Певно, певно, тепер усі мудрі, а хто перший помітив, що Суліман баламутить? Їй ідеться тільки про чисту правду: хто перший звернув увагу на це? Їмосць, наприклад, казали, що у Сулімана добре серце і тому він видається Марині дивним. Ха-ха!

Мариня ходила з міною переможця і тільки чигала, де б схопити терпеливого слухача. Мала великий запас всяких дивовижних історій з життя маклера і горіла

бажанням поділитися ними.

Чому раніше мовчала про них?

Ага, мудрі які! А кому було розповідати, коли їй ніхто не повірив би?

А чи знаєте, що Суліман перед сном переодягається в дитячу сорочечку (певно, що пошиту на його міру!), лягає на перинку, а бідна Бабеле підкладає під нього церату, пелюшки, сповиває його, як дитину, дає йому в рот літрову пляшку з соскою, і щойно так він засинає. А то файс[113], що?

Річинським, зокрема Катерині, було не до Марининих файс розповідей. Голова докторової Безбородькової була до очманіння забита одним: згоріло її грошове зобов'язання у сейфі Сулімана чи, боронь боже, уціліло? Відомо було (очевидно, дуже загально), що частину грошових купюр і цінних паперів урятовано.

Від салонів через базар до шинків велися розмови про те, чи банк прийме засмалені банкноти.

Катерину цікавило ще інше: а якщо на грошовому зобов'язанні буде підсмалений підпис, зберігатиме воно юридичну чинність?

Коли сумніви надто перевтомлювали її, для розрядження нервів віддавалася Катерина заспокійливим мріям: її зобов'язання згоріло, а Суліман ніколи не повернеться до психічної рівноваги. І вона нарешті може сказати самій собі:

"Я — щаслива!"

Та це уявлюване щастя було дуже короткочасне. Наче морський прибій, знову і знову повертався сумнів: а що, коли її зобов'язання Суліманові, ціле й неушкоджене, попало в руки слідчих органів?

Нещастя примирило Катерину навіть з богом. Не могла не вірити в його всемогутність, але вже зідеалізувала собі його, як у дитинстві.

"Бог зарозумний, щоб бути милосердим, але він і не садист. Не може бути, щоб він піддавав мене аж таким випробуванням. Зобов'язання згоріло. Його нема. Будемо вважати, що його ніколи й не було, хіба що у... хворій уяві маклера. А якщо згорів підпис, а на рештках залишився мій почерк? А якщо збереглося повністю?"

Випадок з пожежею на Кінській ще раз дав Катерині нагоду пересвідчитись, які вони чужі з Теофілом. Коли вона, вдень заклопотана хворими, готуванням одяжі для майбутньої дитинки чи, врешті, роботою в кухні, вночі звивалася і стогнала від мук непевності, Безбородько зберігав олімпійський спокій, що остаточно виводило Катерину з рівноваги.

— Я доти не матиму ні у сні, ні наяву спокійної години, доки не переконаюся, доки не впевнюся, що моє зобов'язання пішло з димом. Боже, де той, що сказав би мені, як воно насправді? Я йому ноги цілувала б з вдячності. Ти тільки уяви собі, — обняла чоловіка за шию, — зобов'язання згоріло. Нема! Ми — вільні! Все, що в хаті і твоєму кабінеті, — наше! Я лягаю спати і думаю про борги, а тут нараз — ми вільні! Я перестаю думати про них. Я — вільна. Вільна! Ти уявляєш собі, яке б це було неземне щастя?

— Не можу уявити собі, — уф, яка духота, визволяється Безбородько з обіймів

дружини під приводом надто високої температури в кімнаті, — не можу, бо я так ніколи про це не думав.

— Ти не думав про наші борги? Ти не думаєш про наше зобов'язання? Ти, ти маєш відвагу признаватись у такому? Ти не думав? — Катерина з обуренням відсувається від нього. Не може зрозуміти, щоб двоє людей у ліжку були такими чужими.

— Чого ти кидаєшся? Та я для того й оженився, жіночко, з тобою, щоб не треба було думати.

— Не говори мені про своє оженення... Ти полакомився на гроші!

— Маєш рацію. Я сто разів розкаюся в цьому, але що вдієш постфактум! А ти ще хочеш, щоб я думав. Хай кінь думає, в нього велика голова... — розсміявся по-простацьки, свідомий, як подіяв цим на нерви дружині.

Зціпенівши від зненависті і погорди до того мужика з титулом доктора, Катерина вмовкла. Його і її щастя, що вибухи злости у Катерини були хоч високої напруги, зате короткотривалі.

Уміла за кожним таким вибухом переконати себе, що причиною її озлоблення до чоловіка було (і на майбутнє буде) її глибока любов до нього: як кожна закохана людина, хотіла бачити свій предмет обожнювання якомога більше наближеним до ідеалу. Крім того, свідомо залишалася вірною свому прогнозові, висловленому колись в Олени за чаєм: Річинські — минуле, Безбородьки — майбутнє.

Не минуло й місяця з дня пожежі на Кінській, коли Наше струснула нова сенсаційна вістка: повернулася з варшавського публічного дому жінка Сулімана Рифка.

Після вбивства на Вузькій та трагічного випадку під час місії у Вишні місто сприйняло факт повернення молоді Суліманихи у Наше, як веселу комедію.

Правда, серед глядачів цієї життєвої комедії знайшлися і обурені тим, що нашівське староство дозволило проститутці прописатись у містечку.

Делегації нашівських матрон староста відповів, що Ревекка Суліман письмово зобов'язалася раз назавжди порвати з ганебним ремеслом. Повернулася вона під стріху свекрухи з єдиною метою — доглядати хворого чоловіка і його стареньку матір. Беручи до уваги вищенаведені благородні мотиви колишньої грішниці, адміністративні органи Нашого не мали підстави відмовити їй у проханні.

Як у добрій комедії і незначна репліка викликає сміх глядачів, так і ці чутки послужили нашівцям предметом для веселих розмов.

Нашівські франти реготали, як жеребці, з того, що літні дами зчинили стільки галасу з приводу ще одної проститутки в Нашому.

— Ти, слухай, — штовхали по-батьярськи один одного ліктем під бік, — може б, улаштувати нам ревію нашівських корінних дівичь легкої поведінки, аби переконати тих старих сов, що Наше не таке вже відстале місто, як їм здається?

Заява Рифки, що у Наше пригнало її почуття сімейних обов'язків, теж добре розвеселила нашівців.

Не забавлялися поверненням Рифки у Наше тільки ті, хто свого часу підписував Суліманові векселі, чи, як панна Катерина Річинська називає, грошові зобов'язання.

Вони знали, що коли стару Бабеле можна було загуляти цукром, наче малу дитину, то з кутюю на всі чотири ноги варшавською проституткою справа туга.

Отець Нестор, що в силу обставин (серйозна недуга дружини звільнила отця Сидора від цього почесного обов'язку) взяв на себе роль заступника і репрезентанта роду Річинських, розвіяв останню ілюзію щодо незаконного шлюбу Рифки з Суліманом. Незадовго до свого захворювання (якщо він взагалі коли-небудь був здоровим) той півголовок, той йолоп, той бовдур поїхав до Варшави і не лише записав Рифці частину свого майна, але й упросив її взяти з ним цивільний шлюб.

Один цей вчинок ілюструє стан душевного здоров'я Сулімана, але від цього не легше його боржникам.

Отже, Ревекка поруч старої Бабеле по смерті Рафаїла являється законною спадкоємницею всього, що належало йому за життя.

Не варто перечисляти тут усіх боржників Сулімана й описувати їх самопочуття. Досить буде, коли скажемо, що пані докторова Річинська так пройнялася долею свого грошового зобов'язання, що Безбородько серйозно вжив заходів, щоб запобігти передчасним родам у дружини.

Одне беззастережно поєднувало всіх нашівців: цікавість, як виглядає Рифка тепер.

Хто знав її колись, тому залишився у пам'яті образ молоді, семітського типу, вродливої, але ненормально товстої, з жировими обручами на шиї та перев'язками на руках, лінивої в рухах, завжди наче сонної жінки. Сиділа переважно на стільчику під Сулімановою хатою проти сонечка, а в жару в тіні єдиної деревини на тому подвір'ї.

Як же нашівці уявляли собі Рифку після повернення її з варшавського дому розпусти?

Не можна сказати, щоб у цьому випадку хто-небудь з них, від матрон до франтів, спромігся на оригінальність фантазії. Спільне джерело, яке підживлювало їхню уяву в тому напрямі — екран та ілюстрації в бульварних виданнях, — і породило спільний стереотипний образ проститутки великого міста. Рифка уявлялася їм дебелою, з яскраво намальованими губами, в яскравій червоній сукні з декольте по пуп, з дешевими блискітками на шиї, пальцях та зап'ястях, в екстравагантному капелюсі набакир, в рожевих панчохах, з цигаркою в устах, крикливою, безсоромною бабою, яка не дає порядним чоловікам дороги перейти.

І тому нашівські матрони були ошарашені, коли вони її побачили. Їх очам представилася перш за все струнка, по-великоміському елегантна, тобто скромно одягнена молода дама.

Не було в Нашому, мабуть, жодної франтихи, яка б не позаздрила Рифці на її тифельки з крокодилячої шкіри на віденському каблучку (власне, не на французькому, а на віденському), чи на сумку з того самого матеріалу, чи на капелюшок-берет з справжньої соломки "панама".

Розуміється, що так скромно й притому елегантно одягнена дама не буде показуватись на вулиці з цигаркою в зубах і тим більше чіплятись до перехожих чоловіків.

Нашівські дами дістали новий привід для обурення: як сміла та шмата підробитись під даму з товариства? Хай не думає собі та панніца, що коли вона тимчасово здала у поліцію свою реєстраційну книжечку[114], то вже й відразу очистилася від усіх гріхів. Гарно б то виглядало на світі білому, якби можна було зі зміною одягу міняти й душу!

Рифка, яка раніше майже не показувалася на вулицях Нашого (була залінива для цього!), тепер статечно шпацирувала з чоловіком під руку по Нашому, щось без угаву нашіптуючи йому.

А Суліман?

Він посміхався своєю загадковою сумною посмішечкою, невідомо тільки, чи на слова Рифки, чи до своїх видінь.

Поскільки отець Нестор особисто не мав жодних фінансових обгородок з Суліманом (був клієнтом тітки Клавди), Катерина звернулася до нього з проханням винюхати, як фактично обстоїть справа з її злочасним зобов'язанням.

Нестор зразу не дуже був радий цій місії. Приводив слушні аргументи, як, наприклад, такий, що справа пахне тонким шпіонажем, а він, гусарин, звик рубати з плеча.

Йому висували контраргументи: добре, а якщо не він, то тоді хто ж з родини? Де той серед Річинських, якому можна б доручити цю делікатну справу? Чей же не вуйкові Михайлові й не Зенкові? І не докторові Гукові. Вуйко Сидір, який, можливо, міг би офіційною дорогою, тобто через свого знайомого у старостві, дещо дізнатись про цю справу, був зайнятий тільки хворобою дружини.

Отже, не було Несторові іншої ради, як, символічно висловлюючись, замінити мундир гусарина на фрак дипломата.

На перших порах Нестор чимало нашлякувався[115], пане добродію. Ремствував на себе, що при своїй паршивій відкритій москальській натурі не здатний бути ані дипломатом, ані виконувати роль слідчого. Тим паче, що та панніца має більше хитрощів, ніж усі Річинські разом. Вона відразу розкусила його наміри, а тепер грається ним, як кішка мишкою.

Після кожної зустрічі з Суліманихою Нестор забігав до Олени чи Безбородька здавати реляцію з поля бою.

Одного дня, заскочивши до Олени зранку (не встигла його розпитати, чи ночував у Нашому, чи так удосвіта вибрався з дому), поспішив обрадувати Гелю, що Неля дуже схожа на Рифку Суліман.

Бідна Олена аж присіла з образи за такий глум над її дитиною.

— Бійся бога, Несторе! Я не знаю на правду, як тобі язик повернувся порівнювати квітку з такою... такою... — не могла зважитись назвати ремесла Рифки.

— Гелюню, — за дурною звичкою поплескав братову по щоці, — а я тобі кажу, що всі славетні мадонни Рафаеля, Леонардо да Вінчі, знаєш, хто були? Жінки легкої поведінки, пане добродію, вуличниці. От тобі й матки боски.

— Несторе, я тебе прошу, залиш матір божу в спокої!..

Далєбі, не знала, чи самій тікати, чи йому показувати на двері. Не раз за життя

Аркадія виникав у неї сумнів, чи її чоловік щирий у проповідуванні Христових істин, чи вірить він у те, що виголошує з амвона, проте формально ніхто не міг йому нічого закинути. Може, не завжди був щирим, але напевно завжди був галантним супроти бога.

— Бо ти, Гелюню, не даєш мені слова сказати. Подумай і скажи сама, яка порядна дама в той час дозволила б малювати себе з оголеною цицею? Я думаю, — поцілував для примирення худеньку ручку братової, — що ти не така наївненька, щоб повірити, що мати божа зійшла з престолу, щоб позувати художників... хай би й геніальному?..

Пізніше Олена звідкись чула, ніби Суліман і оженився з Рифкою тільки тому, що вона подібна до Нелі.

Ба й Неля якось спитала по-дитячому в Олені:

— Мамцю, це правда, що я подібна до Рифки Суліманової? Мені смішно, а мамі?

Олені не було смішно.

Не зраджуючи нікому з домашніх свого наміру, Олена вирішила сама придивитись до жінки Сулімана. Побачивши Рифку, Олена, зберігаючи безсторонність, мусила сказати: так!

Як їй цього не прикро було визнати, а якась подібність між молодими жінками таки була.

Оскільки Олена розуміється на жіночій красі, то одне з певністю можна сказати: в обох перш за все бездоганно чистий профіль.

З ледь помітною горбинкою носик, витончене, Олена сказала б, якщо б це не прозвучало смішно, ювелірне викінчення ніздів, бездоганна лінія підборіддя і шиї в них справді тотожні. Обидві мають малі, але повні, ніби набряклі від молодечих соків, губи. Різниця хіба в тому, що Рифка злегка підмальовує свої (все ж таки вовка в ліс тягне!), а в Нелі вони блідо-блідо-рожеві. І шкіра у Рифки темно-оливкова, притаманна південній расі, а у Нелюсі вона шляхетно-блідава, з кремовим відтінком, через що і порівнюють її шкіру з пелюстками чайної троянди.

"Але, господи ти наш, — подумала Олена, — яке значення має ця зовнішня облудна схожість з тими різними світами, що кожна з них носить у своїм серці?"

В середу (навіть коли б Олена забула, який день був, то їй пригадали б його вареники з картоплею) з самого ранку приїхала Несторова. Було близько дев'ятої. Ще ніколи не приїжджала так рано. Мусила хіба що до схід сонця встати?

Що Олена може розказати про Несторову, яка вона була того дня?

Мала, як звичайно, червоні, підпухлі від плачу чи безсоння повіки (а може, від одного і другого разом?). Була неуважна більше, ніж завжди. Шукала, наприклад, сумку і не бачила, що та лежить перед нею на столі, чи питалася про те, на що тільки що дістала відповідь. Відчувалася в її мові така непритаманна їй лагідному характерові опришкуватість. І, як усі нервові люди, була досить нетерпляча.

Скаржилася Олені (старалася сісти спиною до світла), що різні справи затримують тепер Нестора часто на ніч у Нашому. Знову в нього якийсь там план з експортом пшениці чи поставкою вівса для армії.

У всякому разі, гешефти змушують його більше перебувати в Нашому, ніж на селі, вдома.

А він, зрештою для Гелі це не секрет, такий нехлюй, що може в тій самій сорочці бігати цілий день по місту, а ввечері покластися в ній спати. Крім того, вона завжди старається подати йому каву до ліжка, щоб не кутив натще, а в готелі, заки засяде за снідання, напевно, зо три цигарки висмалить. Він на око, зовні, нічого собі, добре виглядає, але серце в нього нікудишнє, Гелюню. Тримається на волосинці, як то кажуть.

Тому вона хоче спитати Гелюні, чи та не мала б нічого проти, аби Нестор ночував у Річинських?

Сьогодні годі Олені сказати, чи була це лише турбота про здоров'я чоловіка, чи дипломатія жінки, яка дещо вже підозривала...

Розуміється, Олена ні одною гримасою не подала вигляду, що вона не захоплена пропозицією Несторової. Навпаки, обіцяла бідній жінці зайнятись нехлюєм і припилювувати, щоб переодягався до сну в нічну сорочку, мився щодня до половини, виходив з дому у виглянцьованих черевиках ("а мені завжди здавалося, що австрійські гусари були такі підтягнуті!"), а щодо цигарки, то йому взагалі буде заборонено курити там, де спить.

Оленина готовність зайнятись шалапутом відразу добре вплинула на настрої Несторової. Погодилася випити чашку кави, від якої часочок тому відмовлялася, поцікавилася приготуванням до весілля в Меланії, ще пожартувала, що на це весілля обов'язково мусить справити собі нову сукню, аби вийшло так, як з весільним обідом в Катерини. Проте весь час крутилася в кріслі і чекала на Нестора. Само собою, якщо Нестор є в Нашому, то напевно забіжить до Гелюні.

Так було тієї середи до полудня.

Після обіду, коли Олена збиралася посилати Мариню до Безбородьків — чи не там, бува, застряг Нестор, — до Річинських з'явилася стара Бабеле, мати Сулімана.

Незважаючи на близькі стосунки сина з родиною каноніка, Бабеле ніколи ще не була в домі Річинських. Тим-то її поява викликала в Олені зрозуміле зачудування.

Суліманова увійшла беззвучно у своїх повстяних домашніх пантофлях, в голубій, в білі горошини, по-дівочому ясній сукні, в сніжно-білій накрохмаленій хустині на голові, за староеврейським звичаєм зав'язаній поза вуха, зі зніжковою усмішечкою, що відкривала порцелянові зубки. Акуратненька, голубо-біла, накрохмалена старенька.

Олена, як тепер пригадує собі, чогось відразу не те щоб злякалася старенької, але дістала недобре передчуття. Щастя, що хоч Несторова була поруч.

— Що скажете нам доброго, Бабеле? Сідайте.

Ні-ні, замахала руками від себе. В неї немає часу сідати. Вона хоче лише щось запитати вельможної пані.

— Говоріть, Бабеле, питайте...

Мати Сулімана боязко оглянулася позад себе.

— Сюди ніхто не увійде, — відгадала її думку Олена.

Нікт? Напевне? Стара Бабеле хоче запитати, бо вона нічого не розуміє: де гріх, а де велика честь для неї і її сина дім.

Говорила вона польсько-українським жаргоном, нехтуючи всякі граматичні правила. Просто не знати було, чим пояснити, що, родившись на галицькій землі, вона так погано засвоїла мову її народу.

— В неї не всі дома, — пошепки сказала Несторова, відсунувшись з кріслом від матері Сулімана.

— Що за честь? Що за гріх? Про що ви говорите, Бабеле?

Бабеле значуще похитала головою: вона знає, що говорить. Якби вона не знала, то хіба прийшла б сюди докучать вельможне панство?

— То скажіть і нам...

Бабеле пожувала, пожувала порцеляновими зубками й почала сльозним рівним голоском:

— Пан ксендз Річинські приходе й сидить допузьна, потім бере і іде до лужка з моїм невістком, з Рифком. І там сплять. Дужко від то є, аби спати в нім, але не треба з чужом жінком то робити. А син Рафаїл лежить сам у свій лужко. В нашій віра то великий гріх. Бабеле не знає. Може, у католицька віра то велика честь, але в нашій — то паскудний гріх. Дзисяй рано Рафаїл потребував вийти, я пшепрашам бардзо, до вітру, як кажуть мужики. Ну, і добре. І хай собі йде, на здоров'я. Я дивлюся, а він входить в хату з сікіра і кладе його під свій лужко. То може бути велике нещастя від той сікіра. Бабеле хотіла це сказати. А тепер... пшепрашам і до відзене.

Задкуючи до дверей, Бабеле зникла за ними, як і увійшла, наче гномик.

Хвилину спаралізувала повітря мертвецька тиша. Буває так при покійникові, коли найближчі вичерпають свої сили плачем.

Олена, не дихаючи, боялася глянути на Несторову. Уздріла тільки жовте, наче з білого воску, вухо братової.

— От бачиш, — досить нормальним голосом, як здалося Олені, промовила Несторова, тримаючись за скроні, — і як тут не збожеволіти!

І — все! І більш нічого тієї пропам'ятної середі. Несторова встала і так, стискаючи долонями скроні, почала поспішати до поїзда. Ні хвилини довше не хотіла залишатись у місті, де кожної миті могла зустрітись з невірним мужем.

Нестор того дня так і не показався в Олені. Не було його і в Безбородьків, хоч знайшлися люди, які бачили його в Нашому.

Все це стосується середі. В п'ятницю вдосвіта Річинських збудив різкий дзвінок, який звичайно попереджував телеграми.

Нестор!

Без капелюха, розпатланий, змарнілий (щоб за несповна два дні так подалася людина!), з божевільно розширеними зіницями, з загуслою піною в кутиках рота розбудив весь дім, щоб сповістити несамовиту новину: Несторова вмерла!

Стільки навколо ненормальних, що Олені в першу хвилину, прости господи гріха, стукнуло в голову, що й Нестор втратив здоровий глузд.

Як же могла Несторова вмерти, коли вона ще передучора була в Річинських, сиділа тут, за оцим столом, і розмовляла з Оленою? Як же ж може отак ні з сього ні з того померти жива людина? Нещасливий випадок, чи що? Може, щось з серцем? А може, чи чуєш, Несторе, то не смерть, а летаргія? Лікар оглядав її? Треба було прикласти дзеркало до рота, чуєш, Несторе?

Як Олена не випитувала його, як не термосила ним, не могла нічого путнього добитися від нього.

Щойно на похороні (треба віддати справедливе, Меланія взяла на себе всі клопоти від початку до кінця) дізналася Олена правду.

Смерть Несторової спричинив нещасливий випадок. Несторова, замість прийняти крапель від серця, накапала в келишок тих, що були призначені для її хворих очей. В очних каплях був ціанистий калій, і тому смерть наступила відразу.

Півгодини тому зайшла ще в кухню й наказала служниці нагріти у великому баняку води, щоб на ніч намочити білизну, і хто б тоді був думав, що тепла вода якраз пригодиться, щоб помити тіло покійної Несторової.

Нестор, який уже трохи прийшов до себе, показував збентеженим, проте цікавим родичам пляшечки з-під одних і других ліків.

Дійсно, були однаковісінькі.

Якщо вірити йому, то рідини і кольором були схожі, так що помилитися було неважко.

"А чому ніхто не питає, — ходила Олена поміж приїжджими з настороженим вухом, — куди поділася з очних ліків етикетка з намальованим на ній черепом? Не може такого бути, щоб у аптеці відпускали отруйні ліки без застереження!"

Ходили чутки, що має приїхати судова експертна комісія, але це були тільки розмови, бо отець Ілакович особисто поїхав до староства просити, щоб звільнити родину від такої прикрості.

Справа була і в тому, що якби було слідством доведено, що Несторова сама наклала руки на себе, то й похорон мусив би відбутися без священика. Крім того, за прапрадідівським звичаєм, незважаючи на її становище за життя, треба було б ховати її за огорожею кладовища.

З консисторії через нашівського декана передали, щоб похорон покійної відбувся якнайскромніше. Нехай ховає лише один священик, і то з родини, а щоб на тризні були присутні виключно найближчі родичі.

— Такий нещасливий випадок! Така трагічна помилка. Така несподівана-негадана смерть у розквіті віку! — бідкались приїжджі родичі, а серед них — найбільше тітка Рузя з Зеленої. До її свідомості ніяк не могло дійти, як могла померти Несторова, коли вона на вісім років молодша від неї! Вісім років!

Оскільки Олена останньою розмовляла з покійною, всі сунулись до неї з запитаннями: чи дійсно її очі робили враження хворих? Чи не нарікала покійна на своє життя? Жартувала? Мала апетит того дня? Не розповідала часом якогось віщого сну? Не скаржилася на погані передчуття?

Олена мовчала, посилаючись на неможливий біль голови. Вона одна знала більше за інших.

Не трагічна помилка, мої дороженькі, не нещасливий випадок, а ще один доказ великої любові і душевної делікатності тієї нещасної жінки.

Той шалапут довів її до самогубства, а вона, бідненька, зважившись на смерть, пам'ятала, що треба замести сліди так, аби охоронити того негідника від неприємностей.

Лежала Несторова в найбільшій кімнаті на плебанії, в так званому салоні. У миготливому світлі свічок при заслонених вікнах і серед повені квітів годі було розібрати, чи були на лиці трупні плями, чи їх не було. Якось ніхто їх не бачив. Здавалася погідною і, як це нерідко трапляється з мерцями, ніби усміхненою.

Брили льоду під Несторовою, штучно замасковані простирадлами, не допускали розкладу тіла. Селяни дивувалися, що надворі така спека, а їмосць аніраз не чути. Знаючи дещо про нелегке життя Несторової, зв'язували цю обставину з місцевою легендою: бог по її смерті послав ангелів, щоб прокадили повітря в хаті, де вона лежатиме.

Нестор ходив поміж родичів і безнастанно розповідав, як це могла стати можливою така трагічна помилка. Коли ж тільки-но звільнялося місце біля покійниці, йшов туди, ставав у головах і безугавно питав те саме:

— Пощо? Пощо ти це зробила? Пощо? Пощо, скажи?

Видно, мав претензію до неї, що без порозуміння з ним, на власну руку зважилася на такий серйозний крок. Напевно, вірив, що коли б зрадилася йому з своїм наміром, то зумів би вмовити її, витлумачити, переконати у своїй безвинності, як багато разів до того.

Олена, яка, може, з усіх найбільше (в середу ще розмовляла з нею!) не могла примиритися з наглою смертю покійної, спроквола приходила до переконання, що, власне, Несторова не могла інакше вчинити.

Власне, тому, що ціле життя була така тиха, така покірна, така без своєї волі, така вся під тягарем його розгнужданої натури, мусила бодай раз у житті запротестувати, і то в такий крайній спосіб.

Видно, не бачила іншої розв'язки для себе.

Скориставшись з великого блага, що його дала природа людині в заміну за всілякі ущербни, а саме з неспроможності контролю над чужими думками, Олена над могилою Несторової подумала:

"Ти, Несторова, була мужня жінка, і за це схиляю голову перед тобою. Там буде тобі спокійно. Не болітиме тобі більше ні серце, ні очі".

Коли у свіжу могилу вкопали хрест з бляшаним написом: "Тут спочиває раба божа Христина з Лозинських Річинська", — дехто прочитав цей напис вголос, як би дивуючись, що Несторова мала ще й ім'я.

В більшості випадків смерть забирає у людини її ім'я разом з тілом, а Несторовій повернула вона її гарне наймення — Христина.

На думку Теофіла Безбородька, покійна Христина розплатилася за гріхи всіх Річинських оптом. Ця ідеалістична філософія зводилася до конкретного факту, що зобов'язання панни Катерини Річинської, дане у свій час Суліманові, мусило бути принесене на жертвник великого морального викупу. Не був це факт документального ствердження, як і не було доказів про існування документа. Проте проста логіка підказувала, що якби документ не згорів, то він сьогодні був би в руках Нестора.

До речі, Нестор і надалі вважав себе за жертву родини. Ореол мученика відповідав його уподобанням більше, ніж волосяниця розкаяного грішника. Зрештою, сам Безбородько вважав, що це суто особисті справи самого стрийка: жертва він грішниці (во ім'я блага родини) чи сам грішник. Теофіл задовольнявся переконанням, що Христина передчасно пішла з цього світу, крім інших причин, ще й тому, щоб він з Катериною могли спокійно доживати свого віку.

Якщо немає злочасного зобов'язання, то натомість існує інша реальна можливість: вільний від усяких сплат і боргів добробут. Сам собі признавався, що не був щирий з Катериною в ту ніч, коли на зло їй заперечував, начеб він не думав про борги, які тяжать над ними. Думав, але без страху й нервових болів у шлунку саме тому, що свою пайку з них переклав на Катерину.

У доктора Безбородька завелася звичка післясніданкову цигарку випалювати в себе в кабінеті на гінекологічній кушетці. Чому гінекологічна кушетка, а не вигідна софа у їдальні? Річ у тому, що Безбородько не любив своєї квартири так, як людина любить сімейне кубелечко. У себе в кабінеті почуває себе Теофіл доктором Безбородьком, а в спальні лише зятем каноніка Річинського. Оті золотоброкатові портъери, дорогі килими (для нього й досі не зрозуміло, чому ті дорогі предмети повинні валятися на підлозі замість висіти на стінах), вази, в яких не знаходив практичної доцільності, кришталь, заломлення світла чи звук якого не робив на нього враження, подвійні занавіски на вікнах, ультрамодерні картини давили його своїм, якщо можна так висловитись, соціальним походженням.

В кабінеті почував себе самим собою.

Влаштовуючи лікарський кабінет чоловікові (чим більше пізнавав Теофіл дружину, тим більше зростав його подив з її гнучкого розуму), Катерина біла перш за все на зовнішній ефект: якнайбільше сліпучого металу, виблискуючої білістю емалі, фаянсу, фарфору та скла. Це останнє було таке дешеве і таке ефектне. Наповнені розчином марганцево-кислого калію, ріванолу, брильянт-грюну та сулеми різноформні колби та слоїки давали на абсолютно білому тлі кабінету приємні оптичні ефекти.

Скляна шафа з інструментарієм, гордість кожного провінційного лікаря, у кабінеті Безбородька стояла так, щоб на метал за склом падало сонячне світло. Ввечері освітлювалося електрикою дно шафи, і метал блистів ще яскравіше.

Нікельовані бікси з стерильним матеріалом, гінекологічні дзеркала, стерилізатор, ба навіть кружка Есмарха були розміщені в кабінеті на декоративний лад.

Будучи фактично ізольованим від конкретних питань життя, Безбородько знову став залюбки, як колись у ранній молодості, віддаватись абстрактним роздумам в

області філософії і психології. Сьогодні з великою мірою критицизму ставився він до модних ідей фрейдизму, палким прихильником і пропагандистом яких колись був. Смішно йому тепер, з яким молодечим, безкритичним, схильним до абсолютних тверджень запалом доводив у свій час, що основний мотор людської свідомості — це конфлікт між лібідо[116] і соціальним середовищем людини. Хоч метикував: його одруження з Катериною і захоплення Нелею — що ж це, як не конкретний приклад саме такого конфлікту? У зрілому віці при допомозі вчень філософії Нейгофа, який відкидав фрейдівську підсвідомість, заперечуючи одну з основних її тез — фаталістичну приреченість долі людини, Безбородько дійшов до думки, що підпорядкування свідомості підсвідомості — це, по суті, пряме виправдання найнижчих інстинктів людини. Коли під цю теорію підкласти реальний соціальний ґрунт, тоді можна виправдати все, включно до вбивства людини, а доктор Безбородько ані не збирався сам вбивати, ані тим паче не бажав, щоб його позбавляли життя.

Відійшовши від фрейдизму, Безбородько попав під вплив іншого реакційного філософського напрямку. Його захопив своїм вченням неогегеліанець італієць Джентіле. Філософія, яка відкидала об'єктивно діючі закони, а признавала тільки активність суб'єкта, що може диктувати світові свої закони, якраз відповідала психічному стану Теофіла Безбородька, який приїхав у рідну "Галілею", щоб здобути гроші і становище, становище й гроші.

Сьогодні філософія доктора Безбородька зводилася до того, аби зберегти незмінним свій модус вівенді[117]. Безбородько втратив усяку цікавість до того, що може ще принести йому час. Єдиним вугликом, що жеврів у цій купі попелища, був страх перед будь-яким рухом.

Рух, — міркував, — це зміна, а всяка зміна в потенції може похитнути його блаженний модус вівенді. І тому хай буде, як було від сьогодні, до кінця його днів.

Кинув оком на стіл, на якому лежало запрошення на якесь спортивне свято. Ненавидів спорт. Мав на це свою психологічну причину.

Постійно оселившись у Нашому, доктор медицини Теофіл Безбородько шукав засобів, якими міг би створити популярність. Якраз у той час почав спинатися на рахітичні ніжки український спорт. Біда була в тому, що ні українські спортивні організації, ні ті установи, що їм патрунували, не були спроможні фінансово підтримувати цей корисний почин, а меценатів було мало. Крім того, здібнішого спортсмена переманювали польські спортивні організації, забезпечуючи його матеріально так, як ніколи не могла б це зробити своя спортивна організація зі всіма меценатами разом.

Тому на Нашівщині можна було дозволити собі тільки масову легку атлетику і гімнастику, тобто такі види спорту, що не були пов'язані з великими фінансовими вкладками.

Скоро український спорт підпав соціальному розшаруванню. Футбол став масовим, а теніс чи лижі були ознакою належності до спортивної аристократії, яка могла собі дозволити придбання відповідного спортивного приладдя, до костюма включно.

Польська влада дивилася кривим оком на організацію українського спорту. Можливо, що декому з представників влади замість маршируючих колон спортсменів ввижались шеренги війська не у польських мундирах. Крім того, спортивні організації, як і всякі інші, ховали в собі ту небезпеку, що залежно від місцевих обставин підпадали то під урядову, то під протиурядову політичну орієнтацію. Це залежало від політичного кредо людей, які входили в управління організації.

Нашівському старості не раз доводилося розпускати спортивні організації, як, наприклад, "Луг" чи філіали "Сокола-батька", тільки через те, що в правління дістався комуністичний елемент, а самі організації перетворювалися на передшкілля військового виховання.

На початку своєї кар'єри на Нашівщині Безбородько зразу записався у батьки українського спорту. Полюблялося йому стояти на трибуні в позі генерала і приймати дефіладу збірної команди. Вважав, що це один з кращих засобів популяризації його персони.

Після того, як став зятем Річинських, усунувся зовсім від цієї діяльності. Мав потрібну популярність. Тепер ненавидів спорт через те, що він в його очах був простісіньким втіленням руху, тобто вже у самім зародку носив бацилу зміни, а єдиним прагненням Теофіла було зберегти статус кво.

Лежачи на кушетці, Безбородько ловив вухом рип дверей у приймальні. Зранку здебільшого відвідували його селянки. З цими найменше церемонився.

Заки хвора готувалася до огляду, кількома вправними питаннями він вивідував про майновий стан пацієнтки. Залежно від її фінансової спроможності отримувала вона шпильку чи просвітлення. Справа в тому, що укол чи рентген були в очах селян тими магічними функціями, що давали Безбородькові право завищувати гонорари, як сам висловлювався, до "плюс-мінус безконечність".

Час від часу давав шпильку чи просвітлював для автореклами безкоштовно. Вживав і такого прийому: при двох перших візитах залякував пацієнтку страшною, мало що невиліковною хворобою, а згодом, застосовуючи найдивовижніші процедури, "чудотворно" виліковував жінку. Наприклад, майже півроку масував здорову матку однієї з околишніх поміщиць, яка не могла завагітніти, а тим часом потай лікував її чоловіка від імпотенції. Вся пікантність була в тому, що одне від одного втікали з кабінету доктора Безбородька чорним ходом. Коли народився спадкоємець, вдячні батьки назвали його ім'ям доктора — Теофіл. Безбородько, крім гонорару, отримав ще дарунок від батька, щоб не знала мати, і дарунок від матері, щоб не знав батько, та спільний від імені сина.

Були це поодинокі випадки, коли панове шляхта віддавала перевагу лікареві-українцеві перед поляком. Така зрада патріотичним почуттям пояснювалася тим, що національна відрубність доктора давала більший процент гарантії збереження таємниці.

Була категорія пацієнток, що потрапляли до кабінету Безбородька за попередньою домовленістю з Катериною. Клієнтура ця складалася переважно з елегантних дам, які

мали нещастя забути в час відсутності своїх чоловіків. Були це переважно жінки офіцерів та великих промисловців, сама професія яких вимагала довгого перебування поза домом. Ці входили в його кабінет не через приймальню, а просто з спальні Безбородьків. Являлись заплакані, нещасні, нерідко перебрані, перестрашені, а водночас безсоромні у своїй робленій розгубленості, спітнілі від нервового напруження, з єдиним проханням, щоб абсолютно таємно.

Дами часто розплачувалися не грішми, а золотими предметами, які нібито губили, коли пізніше доходило до звіту перед чоловіками.

Будучи позбавлений інших емоцій, Безбородько знаходив у собі майже хворобливу насолоду в розпитуванні, власне, таких пацієток.

Ставив начебто у зв'язку з випадком, що їм трапився, непристойні, завуальовані латинською мовою запитання і відчував садистичну приємність, спостерігаючи, як ті горді, неприступні, цнотливі на вулиці дами знічувалися під його поглядом, який вимагав детальної відповіді.

Цими самими дверима входили у кабінет Безбородька і малолітні дівчатка. Декотрі залякані, захриплі від плачу, інші спокійні, просто несвідомі становища, в якому опинилися, а ще інші зухвалі, бувалі, незважаючи на свій вік. Приводили їх і платили за них гонорар старші панове, які з порога заповідали, що гроші не грають ролі, аби тільки все благополучно і абсолютно секретно.

В таких випадках Катерина набиралася нахабства і заломлювала суми, що переходили всякі межі пристойності.

Останньою з пацієток того ранку увійшла бліда, негарна, з синцями під очима молодиця в чистій сорочці. Ця деталь запам'яталась Безбородькові. Чиста сорочка на пацієнтці був його коник. Могли мужики в себе дома жити поспіль з свиньми, але, коли вибиралися до лікаря, повинні б, до дідька, вимитись і надіти чисту сорочку. На жаль, цього не міг втовкмачити у їхні порожні голови. Дехто з них просто не міг зрозуміти, чого треба переодягати сорочку в будень. Ця анемічна селянка була в цьому відношенні приємним винятком.

— На що скаржитесь?

Не певний, чи жінка зрозуміла його, перепитав:

— Що вам хибує?

Жовтавий рум'янець покрив щоки селянки. Зі спущеними додолу очима соромливо призналася:

— Ади, віддала-м ся та й не можу в тежу зайти. А тато хочуть внука і гризуть мене, а я... Що я?

Поверховий огляд переконав його, що має справу з рідкісним випадком.

— Злазьте з крісла і одягайтеся.

Молодиця тремтячими руками почала натягувати на себе спідницю, задихана, з відкритим ротом, палаючими від нетерпіння очима вдивлялася в Безбородька і чекала вироку для себе.

— От що я вам скажу, молодице, ви не заходите в тяжу тому, що ви не богородиця.

Не розуміла, що пан доктор до неї говорить.

— Для того, щоб зайти в тяжу, треба спати з чоловіком, — відрубав він.

— А в мене є, прошу пана доктора, шлюбний чоловік.

— Таким чоловіком, як ваш, можна кагли затикати. Ви з якого села?

— Ади, з Вишні.

— А, Вишня. — Заново охопила його злість на бабу, що не знає, до кого попала.

Може, ще ширше розкрила б рота, коли б довідалася, що перед нею зять самого каноніка Річинського. — А як ви пишетеся? — спитав немов з співчуттям до покійного тестя, який мав нещастя жити серед тих туманів.

— Явдокія Курочка писала-м ся, а тепер по чоловікові Савицька.

— Слухайте, Савицька, чоловік вас любить?

— А звідки я можу знати, прошу пана доктора?

— А хто може знати? Б'є вас чоловік?

— Не! Відколи побрали-сьмо ся, ще не поклав на мене руки.

— То зле, що чоловік не хоче на вас руки покласти. І не обіймає вас? Не зачіпається ніколи з вами?

— Не... — сказала по надумі, начеб мусила насамперед пригадати собі, аби не сказати неправди.

— От видите, тому ви й у тяжу не можете зайти. Скажіть своєму чоловікові, хай прийде сам до мене.

З-під опущених вій покотилися сльози.

— А він мене не послухає, прошу пана доктора.

— Так? То він у вас такий бутний?

— Ади, такий, що не послухає.

— То, може, в нього любаска є, коли він не хоче жінки слухати?

— Не, нема.

— А ви звідки знаєте? Він вам казав?

— А де б я з ним у таку бесіду заходила? Люди кажуть.

— Ага, люди кажуть, що у вашого чоловіка нема любаски. Ну, як люди кажуть, то мусить бути правда. А тепер слухайте, що я вам скажу: ви не можете мати дітей, бо ви ще дівка. Розумієте мене? Тому перекажіть своєму чоловікові, що доктор казав, тобто я, аби він зайшов до мене, бо інакше не буде у вас дітей. Так і скажіть чоловікові, що наколи він не прийде до мене, то так і не зайдете в тяжу.

Сльозина скотилася по масному блідому лиці і впала на намисто.

— А він не хоче дітей, прошу пана доктора.

— Так? Не хоче? Якщо він сам не хоче дітей, то можете не переказувати, аби приходив до мене. Нічого я на це не пораджу вам, молодиче. Ще учені не винайшли такої машини, щоб замість чоловіків робила жінкам діти. Давайте п'ятку та й ідіть з богом.

Жінка стояла наче вкопана. Можливо, не зрозуміла, за що має п'ятку давати, коли й так нема надії, щоб вона могла матір'ю стати.

— Пане доктор, а може б, ви таки щось помогли?

— А, ви хочете, щоб я зробив те, чого не доробив ваш чоловік?

Спустила голову ще нижче. Вимагала від лікаря хірургічного втручання, тільки не знала, як це висловити у пристойній формі. Лікар зрозумів, про що їй ідеться, але гейби завзявся, аби не допомогти їй.

А може, падоньку мій, п'ятки замало? Вона може дати й більше. Стати її на це.

— Якби треба доплатити, прошу пана доктора...

— Ідіть, жінко, додому, бо я вже втомлений. І доплати вашої мені не треба (дала б мені жіночка, коли б чула, що мені доплати не треба!). Треба, щоб чоловік любив вас, бо інакше нічого з того не вийде.

— А як би то... прошу пана доктора, зробити?

— Ідіть до ворожки, вона вам порадить.

— Я вже ноги свої виходила. Нічого не допомагає.

— Як ворожка вам нічого не допомогла, то і я безсилий в цих справах. Давайте швидко п'ятку і йдіть з богом.

Хвильку наче вагалася:

— А то ніби... за що?

Безбородька зірвало:

— За те, дурна бабо, що час стратив з тобою!

Не чекаючи, поки жінка вибереться з приймальні, не помивши, як звичайно, рук, увійшов у спальню. Крізь відхилені двері у їдальню побачив за столом невістку Ілаковичів. Любив поговорити собі з жінкою Славка Ілаковича. Імпонувала в Орисі безпардонність, з якою вона прибирала до рук аристократів Ілаковичів. Цього він, чорт би то взяв, не зумів у стосунках з Річинськими!

Орися сиділа, спершись ліктями на стіл і заклавши по-чоловічому ногу на ногу. Вузька костюмна спідниця не дозволяла їй на таку позу.

Масивні, обтягнуті шовком коліна надавали молодій Ілаковичевій вульгарної жіночності.

Безбородько, згустивши трохи фарби, розповів пригоду з Савицькою.

— Між іншим, баба з Вишні. Мені аж язик свербів сказати їй, що перед нею зять їх покійного отця пароха.

Катерина погладила його по щоці. Їй лестило, що чоловік гордиться належністю до роду Річинських. Було це висловлено щиро чи в насмішку, Катерина не забивала собі голову такими тонкощами.

Раптом Орися по-чоловічому потерла долоню об долоню, по-шельмовському засміявшись при тому. Катерина і Теофіл водночас спитали її очима, що спричинилося до переміни настрою в кузини.

— Мені здається, що я знаю того гагатка[118].

— Ти про кого?

— Та про нього, того з Вишні.

— І який він з себе? Бо вона, пожалься боже...

— Ет, згадала дурне! Лишім це. Я приїхала дізнатися, що ви робите, що ви задумуєте робити взагалі?

Обоє Безбородьки не зрозуміли самої суті питання. Катерина злякалась, що, може, сталася якась важлива подія в громадським житті і всі визначили своє ставлення до неї, крім них, Безбородьків.

— Ми нічого не знаємо, Орисю. Скажи, що сталося? Я нікуди з хати не показуюся, а Філько вічно з тією мужичнею...

— Та ще нічого не сталося, але як станеться, то буде вже запізно.

— Так, але в чому річ?

— В тому річ, що люди організуються в громади, однодумці об'єднуються. Адже війна висить на волоску.

Теофіл зітхнув на повні груди: слава богу, що тільки це!

— Моя люба кузиночко, війна висить на волоску ще з вісімнадцятого року... і яюсь, слава богу, досі не обірвалася з того волоска.

— Ти знаєш, Фільку, що я не люблю панікувати, але ти глянь, що твориться кругом.

Безбородько відчув велике бажання погладити Орисине коліно в панчішці-павутинці. Тепер, коли реальна загроза для його статус кво зникла, захотілося йому пустощів. Крім того, бавило його, як невістка Ілаковичів стає в позу оракула у громадських питаннях. Бере темпи молодиця!

— В Нашому засновується організація власників будинків.

— Стара історія, Орисю.

— Так, я знаю, але тепер це питання набирає особливої актуальності. Служниці домагаються своєї організації.

Катерині ввірвався терпець, вона перебила кухню:

— Орисю, організація служниць існує вже добрих тридцять років, а ти нам тут відкриваєш Америку...

— Так, ти маєш рацію, близько тридцяти років існує організація служниць при церкві, а тепер це їх не влаштовує. Вони хочуть своєї профспілки.

— Даруй мені, але ніколи не повірю, щоб наша Мариня захотіла профспілки, — розсміявся, як не раз траплялося, Безбородько з власного дотепу.

— А про кооперативи здоров'я панство чували?

— Це стара утопія, Орисенько!

— Це ти так думаєш, докторе, а тим часом питання це дуже актуальне. В Медведичах, у Лісках, ще десь є вже такі кооперативи здоров'я.

— Я не розумію. — Катерина вимагала точної інформації, щоб наперед знати — чи засуджувати, чи вітати їй це нове суспільне явище.

Безбородько хотів пояснити жінці, але Орися випередила його:

— Є кооперативний лікар з платнею, як кожний інший службовець.

Катерині вистачило:

— Так, кооперативний лікар такий самий голодранець, як усякий інший кооперативний діяч. Ні, то не для нас. Правда, Фільку?

— Справа не лише в тому, — Безбородько відчув, що ця розмова починає нервувати його, — не лише в заробітках. Вона, прошу панства, має і далекосяжне політичне значення, тобто може-таки мати. Якщо може бути кооперативний лікар, то чому не може бути кооперативний млин, кооперативний лан, пасовиська і так далі? Панство уявляють собі, як на цьому можуть погріти ноги комуністи?

— Нестор каже, стрийко Нестор каже, — облизала губи Оріся, — що кооперативи здоров'я — це знахідки для бездарних лікарів, але для здібних, таких, як наш Філько, — це початок краху.

"Ти дурна гуска. Ти корова. Ти безтактна свиня", — думав Безбородько, вдивляючись просто у вічі Орісі.

Закурив, щоб заспокоїтись.

— Я думаю, — заявив авторитетно, щоб нарешті заткати рота некомпетентній в медичних справах невістці Сидора, — що кооперативні лікарі в майбутньому можуть бути помічниками, а водночас і конкурентами міських лікарів з приватною практикою. Я зараз поясню вам, пані, чому, — він відкинувся на спинку крісла. Простягнув перед собою ноги, зручно сперся на поруччя і, пахнувши димом, на мить уявив себе ще в ролі конкурента в домі Річинських, коли його слово сприймалося з такою побожною увагою, а кожна його мисль зростала, до аксіоми.

— Якщо на селі, прошу панства, буде безплатний лікар, то наш вуйко звертатиметься забездурно до лікаря частіше, аніж тепер, коли треба за пораду платити гроші та ще й транспортувати хворого до міста. Це раз. По-друге, кооперативний лікар у серйозніших випадках сам не візьметься вирішувати, а пошле хворого до лікаря у місто. По-третє, такий безплатний лікар — це перший борець з знахарями і бабками.

— Добре, але Нестор, стрийко Нестор каже, що коли на селі заведеться гігієна, то зменшаться і хвороби.

— Так, Орісенько, захворювання зменшаться, але страх перед ними подвоїться. Тепер найстрашніше не те, що мужик не лікується, але що він взагалі у своїй несвідомості не боїться хвороб. Що йому говорити про небезпеку стовбняка, коли він свіжу рану присипає порохом?

Я згоден, що гігієна знизить процент захворювань, але це не повинно б ударити по кишені нас, міських лікарів. Бо, скажім, коли по селах пануватиме бруд, воші, санітарна темнота і внаслідок цього поширюватимуться різні хвороби, то такий малосвідомий дядько однаково звернеться до міського лікаря або — що ще гірше — привезе тобі хворого в такому стані, що стараєшся чимскоріш випхати його з кабінету, аби тільки не вмер на твоїй території. Хто його знає, що практика покаже. У всякому разі, недобре пахне сама назва "кооперативи здоров'я". Може, ще переіменують на "артілі здоров'я", то буде зовсім у більшовицькому дусі!

— А ти мовчиш, — зітхнула Катерина, — знаєш, що недобре, а мовчиш...

— Мовчу ще й тому, що мені, як лікареві-українцеві, не пасує виступати проти такого почину. Могли б такий виступ у газеті розцінити як антипатріотичний.

Побачимо, що з цього вийде. А поки що, жінко, дай нам з Орисею напитися чогось... здається, в тебе ще десь є трохи коньячку.

Катерина без великого ентузіазму почала накривати стіл. Безбородько налив коньяку Орисі і собі, а перед Катериною поставив символічно, з огляду на її стан, порожній келишок.

Ілаковичка перехилила келишок і підставила ще.

— Файно п'єш, — похвалив Безбородько.

— А що мені інше залишається?

Ні Катерина, ні Філько не допитувалися, що розуміла жінка Славка під тією загадковою фразою.

Зрештою, їх цікавило інше:

— Добре ти кажеш, Орисю, що кооперативний лікар у серйозних випадках направлятиме хворого до міського лікаря. Так, але у Нашому, скажимо, є багато лікарів. До котрого саме? В цьому питанні — це основне: до кого саме?

— Нарешті, — вигукнула Орися, ляснувши своєю долонею по пухкенькій руці господаря дому, — ти розумієш, про що йдеться. Кооперативний лікар відішле серйозного хворого до... свого партаймана! А до якої партії, — спитала Катерини, начеб Безбородька взагалі не було поміж ними, — належить твій чоловік?

Катерина розгубилася. Про все подумала, все передбачила, а те, щоб у цей непевний час приділити чоловіка до якоїсь надійної політичної партії, випало з її поля зору.

Донедавна єдиною партією, яка могла дати Фількові не лише пацієнтів, але й депутатський мандат, було УНДО. На жаль, останнім часом щораз частіше чути голоси обурення проти угодницької політики УНДО. А якщо не УНДО, то куди притулитись Фількові? Славкова жінка має рацію, що в наш час безпартійна людина приречена на соціальну самотність, а для лікаря з приватною практикою — це крах у всіх відношеннях.

— А "Католицька акція"? — спитала Катерина з тим розрахунком, щоб почути не Орисю, а Славка Ілаковича думку. Як би там Орися не ставила себе вище Славка, проте всією своєю обізнаністю в області суспільно-політичного життя завдячує вона середовищу Ілаковичів.

Орисю виручив Безбородько. В надії, що Орися не читає першої сторінки газет, велемудро відповів словами передової сьогоdnішнього "Діла", перефразовуючи дещо:

— З того видно, мої пані, що процес стабілізації польської державності ще не закінчений. Нікуди правди діти — існуючі закони не витримують іспиту життям.

І сьогодні, після двадцяти років, прошу зважити, як свідчать про це численні факти, ідуть пошукування за новими формами і за новим змістом. Якщо держава витратила двадцять років, будемо так говорити, на стабілізацію свого стану, то яку гарантію чогонбудь певного може дати така порівняно молода організація, як "Католицька акція"?

Катерина з деякою підозрою прислухалася до того, що говорив Безбородько. Стиль і логіка викладу нагадували їй давнього Безбородька з часів їх короткого нареченства.

Чому завдячувати зміні?

— А я вам скажу, прошу панства, — поволі влизив у стару шкіру доктор Безбородько, — говоріть собі що хочете, але лікарська професія таки найкраща з усіх. Так! При будь-якій суспільній формації — лікар потрібний. Я вам скажу — ти, Орисю, можеш і не повірити мені, — мені й більшовиків не дуже страшно. Кажуть, що в них лікарі у великій пошані. Моє соціальне походження теж прима!

— Перестань плести дурниці, — гримнула на нього дружина. Ще бракувало, аби той йолоп почав вихвалитися перед невісткою Ілаковичів, як йому втікав язик з рота, коли його мама раз на тиждень приготувляла для всієї родини каву з цукром.

По від'їзді Орисі (власне кажучи, чого вона приїздила?) Катерину обсіли невеселі думки.

...Якщо бодай одна сота є правди в тому, що пророчать більшовицькі агітатори, якщо всі оті робітничі страйки та заколоти по селах, демонстрації, маніфестації мають хоч якийсь реальний ґрунт, якщо та Радянська Україна має хоч яке-небудь міжнародне значення, то, може, дійсно був би якийсь сенс в тому, щоб Філько, очевидно, в раціях пристойності став загравати з ними?

Якби знаття!

О, коби знайшовся такий ворожбит, щоб передрік майбутнє хоч на найближчих десять років!

Так, Філько має рацію: лікар завжди потрібний.

Крім цього, Філько з своєю ерудицією і подвійним дипломом (нострифікація[119], по суті, другий диплом!) не мусив би нидіти на посту дільничного лікаря. Перед ним відкрилися б двері в інститут, а там — кафедра! Кажуть, що науковці в них чудово оплачувані.

Катерина в розпалі будування планів на майбутнє і незчулася, як прогляділа одну переважливу деталь: адже мала б діло з ворогами уніатської церкви!

Напевно, дорікнули б кандидатів у советські професори попівське походження його дружини, його власні радянські антипатії, за громадську діяльність ганьбили б покійного татка, який стільки добра зробив для свого народу! Безперечно, націоналізували б кам'яницю тітки Клавди, якої стара панна не забере на той світ. Крім того, всі попівські родичі, за винятком Нестора (той, напевно, при першій можливості скочив би у торгівлю), зубожіли внаслідок зміни державного ладу, оббивали б пороги професора за подачками. Безбородьки були б змушені йти за офіціальним курсом, чим настроювали б проти себе ту частину місцевої інтелігенції, яка проголосила б тихий бойкот новій владі. Потім, в разі повернення старого ладу, та інтелігенція показувала б пальцем на них, Безбородьків.

Перед очима Катерини постали потворні сцени з антирадянських фільмів з часів громадянської війни: п'яний натовп вдирається у панські палаци, стріляє у портрети на стінах, об каміни розбиває кристаль, дере шовкові портьєри на онучі.

Хай тепер там більш-менш устabilізувалося. Хай там сяка-така дисципліна і порядок, проте смердючі солдатські чоботи, російська матерщина, сякання носа

пальцем, махорка, водка і сельодка, сем'ячки під час оперної вистави, звертання на ім'я і по батькові, "що твоє — то моє", порнографічні частівки, — то хіба ще не перевелось?..

Хай чорт, дідько, диявол займає Галичину, ні в якому разі більшовики. Ніякого компромісу!

Свого, тільки свого треба триматися зубами і руками, питання лише: з котрого кінця хапати за своє і що, власне... в цих апокаліпсичних часах можна визнавати за своє?

Стащина гаряча кров запрагла перепочинку, як його хочуть перевтомлені ноги чи руки. Нічого того, що сталося з нею, не забула. Нікому з тих, що її скривдили, не простила. Нічого, що надумала у своїй помсті, не зреклася.

Просто-напросто її серце перевтомилося і забажало відпочинку.

Фі, до Дунаю їй, що про неї торочать пліткарки з Мнихівки!

Хай мелють, доки час їхній не вийшов, а то либонь, скоро він урветься їм, а тоді доведеться поїдати кашу, яку самі заварили.

Відколи перестали у Сташки бушувати нерви, з'явилася в неї статечність, якої раніше не знала її гаряча натура.

Насамперед Стаха не чуває себе дівчиною, яку покинув хлопець, а жінкою, що розійшлася з чоловіком. А це велика різниця!

Багато справ, що до цього вабили Стаху, перестали тепер цікавити її. От відпала їй зовсім від серця колись така улюблена розвага, як оглядання вітрин з галантереєю і готовим жіночим одягом. Фі, не бачила вона дамської нічної сорочки чи порцелянної ноги в панчосі-павутинці!

Не займала тепер Стахи і розмова про кавалерів. Дрібними, малозначними, а то й зовсім не гідними уваги видавалися тепер Сташці страждання подруг у порівнянні з тим, що сама пережила.

Можливо, це була одна з причин, чому вона так тісно подружила з Мариською. Тепер після роботи не квапилася додому, бо там не чекав її Бронко, а волочіння з дівчатами по головному проспекту Нашого, так званій лінії А — Б, не вабило Стахи.

Воліла провести Марисю додому, а часто й допомогти їй в домашній роботі. Витягне води з криниці чи врубася дров — і то бідній жінці допомога.

Крім того, Мариська була єдина людина, з якою Стаха могла поговорити про Бронка. Не мала дівчина, як її мамунця, звички виливати душу перед першим-ліпшим, ніби помії.

Горе Сташки було й у тому, що вона тільки тепер по-справжньому покохала Бронка. Коли впадав за нею, коли могла його мати біля своїх ніг у всяку пору дня чи ночі, то і ставилася до нього, як до цуцика, що й незваний потягнеться за ногами.

Тепер — гинула за ним.

А відомо, що немає кращих ліків для наболілого серця, як розбінтувати його і показати рану комусь щирому.

А перед ким, крім Мариськи, могла Стаха розбінтувати своє серце?

Подруги?

Має їх більше, ніж пальців на руках і ногах, але не вірить жодній з них. Надто самовпевнено в свій час твердила, що кохання для неї до Дунаю, фі, спортивна гра — і більш нічого. Надто вже нерозважливо відбивала у подруг їхніх кавалерів, надто високо дерла свого веснянкуватого носа, щоб тепер, попавши сама в біду, могла сподіватись на їхнє співчуття.

Марися була виняток чи, по-мнихівському, інша пара калош. По-перше, відчула велику вдячність до Стахи за те, що та відстояла її права перед старим. Тому трималася своєї рятівниці, наче сліпий посоха.

Воно таки правда, що від випадку з Мариською, чи, точніше, від виступу Стахи на фабриці, він став обережнішим у приписуванні авансів. Тепер і простої з технічних причин, як тут звисока називали несправність розторохканих машин, не падали, як колись, тільки на кишеню робітниць. Щиро кажучи, це таки була заслуга Сташки.

Стаха — людина справедлива. Не візьме чужої неправди на себе, але й не стане приписувати собі заслуг, які не належать їй. Вона, наприклад, дуже добре розуміє, що її пожвавлене зацікавлення громадськими справами не від раптового припливу ідейності, а від того, що її гаряча натура, перепочивши трохи, знову запрагла руху. А може, сподівалася, що саме цим знов наверне до себе Бронка?

Тому й не дивно, що сьогодні, коли поверталася додому (знову засиділася у Мариськи) і крізь вікно побачила обриси плечей чоловіка, що сидів з татом за столом спиною до вікна, згарячу, дуже бажаючи цього, подумала: Бронко!

На превелику тугу, це був не Бронко.

Коли б Стаха придивилася спокійніше, то й крізь шибу побачила б, що той, у хаті, був і нижчий, і у плечах щупліший від Бронка.

"Напевно, — подумала, — прийшов хтось у справі до тата".

У літню пору старий Кукурба підробляв трохи тим, що мазав людям хати. Та коли в сінях учула Стаха запах яєчні та вудженини[120], то зразу зміркувала, що це мусить бути неабиякий гість, якщо мама не пожалкувала для нього шинки. Тих, що приходили до батька у справі, мама не садовила за стіл.

— То хто? — пошепки спитала Стаха. Підозрілою видалася їй мамина метушливість біля плити.

Кукурбиха приклала палець до губ:

— Пс-с! Це до тебе. Іди приберися...

— А чого до мене?

— Ти будеш тихо чи хочеш, щоб я тобі зараз по гембі[121] заїхала? Люди прийшли! Чуєш?

Люди мнихівською говіркою означало жених або старости від нього.

Давній біль озвався у серці, наче зуб сіпнуло: хоч від кого б ті люди були, однаково не від Бронка.

— А ви йому перекажіть, що я не збираюся віддаватися.

— Я тобі "не збираюся"... А ти знаєш, хто це?

— А мені все одно...

— Дурна, то Вовк з Цегельної... колійовий слюсар. Та ти знаєш його...

— А від кого він прийшов? — спитала без особливої цікавості.

— Цить, дурна, ні від кого! Від себе прийшов.

— Що? Такий стариган? До відзенья![122] Можете йому переказати, що я кланяюся низько. — Вона завернула до сіней, але стара Кукурбиха схопила її за коси.

— Ану, марш мені до людей! Я тобі дам коники тут показувати! Вже раз вибрала сама...

— Мамо! — спалахнула Стаха. — Скільки раз я вам казала: не смійте чіпати Бронка!

— Та я нічого, ти завжди починаєш перша... Чекай, я тобі винесу з покою сукенчину, іди приберися! Не бійся, до шлюбу ніхто тебе на воловоді не поведе, а людей ні про що ображати не можна. Чоловік їй честь робить, а вона буде тут свої фохи показувати!

Стаха здалася. Не тому, що її мати переконала. Фі, якби не забажала вийти до гостя, то й мамині штовханці не допомогли б. Просто не хотілося їй сперечатися з мамою з-за чужої людини. А втім, що їй шкодить зробити трохи вар'ята з того дурня?

Згадала, як вона колись крутила хлопцям голови, і їй стало весело. Миттю причепурилася, покусала губи, аби червонішими здавались, і ввійшла до покою.

Вовк не встав, але зашкірився до неї, гейби кобила до грису[123]. І такий простак мав би її чоловіком бути? А завтра не ласка?

Стаха примостилася не поруч, а напроти гостя. Спершись ліктем об стіл, вона немилосердно по часточках розглядала його: мав, певно, під сорок. Тридцять шість — тридцять вісім. Кругле, з безліччю вугрів (пізніше Стаха придивилася, що то не вугри, а сліди залізного пилу), блискуче лице з тонким увігнутих посередині носом нагадує Сташці... чайник... Очі до того глибоко посаджені, що проти світла важко відгадати їх колір. Але яке значення може мати колір очей, коли сама особа немила?

Мама внесла яечню (ніколи купована вудженина не буде пахнути так, як свого виробу!), поставила її на підстилку з учетверо складеної газети і взялася наливати ще тогорічного, просто з бутля, вишняка на спиртї.

— Ану, прошу, сідайте. Як кажуть, чим хата багата. Прощу, прошу з поважанням...

— Я той, хай панна Стаха теж не дармує.

— А, панна, — зробила зневажливий рух Кукурбиха, — панна дістане своє пізніше, в кухні. Я своїх дітей змалечку так привчила: як хто чужий у хаті, то не пхайся до стола. Залише гість на тарілці — на ярмарок не занесу. Правда?

Така засада мами Кукурби сподобалася женихові. Він схвально хитнув головою:

— Слушно. Діти мусять знати дисципліну. Лише я пити от так, без причини, не звик. Бо я, не те щоб себе хвалив, але що правда, то правда, до горілки не дуже. Хоч то ніби й кажуть, що всі колійові пияки, але я не той. Я вже якщо пити, то альбо могорич, альбо запити яке добре діло... гм... гм... Я прошу сказати панні Стасі, чого я... так сказати б, забрів аж у цей дім...

Мама зробила дурнувато-хитре лице, ніби вона вперше про це має сказати Стасі, та

не знає, з чого почати!

— Вони, Стасю, чуєш... аж не знаю, як тобі сказати... хотіли б тебе брати, та не знають, що ти на це...

Стаха пересмикнула плечима і не відгукнулася. Не допоміг материн щипок за стегно.

Тоді жених відкашлявся, приклав пальці до рота (а пальці! — жовті, наче у мерця, з чорними обвідками під нігтями — сказитись можна! Бронко, хоч мав справу з фарбою, завжди відзначався акуратними руками!):

— Я такий, що не люблю хвалитись, але й правди таїти не люблю... гм... Відколи я повдовів, то різні баби переказують там до мене... Я розумію: хата є, рахувати, і в хаті не порожньо, робота державна, пенсія по моїй смерті, три рази на рік жінка має право поїхати і на кінець Польщі, вугіль на зиму забезпечений. Це не хвальба, але що правда, то правда, чи як ви кажете? — торкнув ліктем старого Кукурбу. — Правду я кажу?

— Святу правду.

— Але, таїти не буду, мені вже тридцять п'ятий... і хоч ніби я в тілі, але по правді — то здоров'я в мене кволе... катар шлунка, печінка, нирки — я таїти не люблю. Я собі подумав: хто мене вже такого полюбить? І стара, і молода вийде за мене лише з інтересу. Але як не має мене любити ні стара, ні молода, то певне, що я волю молоду, аніж стару. Але з молодістю та біда, що діти можуть посипатись. А я такий, що таїти не буду: в мене троє дівчаток від моєї небіжки, і тому я хотів би, щоб хатина дісталася моїм дівчаткам. А жінці, як заслужить собі на те, справлю все нове, але все мамине щоб дітям дісталася, аби мені пізніше не витикали, що мачуха зносила сукенки їхньої матері.

— А певно, певно, що так, — притакували обоє Кукурбів.

— Я такий чоловік, що не люблю правду у папірці завивати, і тому кажу відразу: ці діточки, що є, хай ростуть здорові, а більше мені не потрібно. Але чоловік, гей той казав, не патик... Можна б стару взяти — і був би спокій, але якось неохота. Чоловік як мерзне, то не шукає льоду... гі-гі... а печі... Так чи не так? Я дивлюся, як баба курку на базарі купує, то й то заглядає на ноги та гребінь — чи не стара. А тут... — гість умовк і вп'яв очі у Сташку. — Поскільки знаю набезпечно, що тут дітей не буде, я й рішився...

Стаха так зблідла, що на лиці виступили всі веснянки. Звідки стороння людина може знати це найпотаємніше з її життя? Невже ж Завадка виявився таким підлим, що ляпнув комусь? Ніяк не могла в це повірити. Глипнула на побожну міну старої Кукурбихи, і начеб хто окропом хлюпнув їй межі очі: мама! Мамі здуру звірилася з своїм горем, а та з своїм писком, як у ворони, не втерпіла, і... докотилася Стащина неслава аж на Цегельну.

Як тепер має повести себе Стаха? Заперечити чи признатись щиросердо?

Признатись? Перед ким? Фі, забагато, куме, честі. Вирішила вдавати, ніби не чула його останніх слів або не второпала, кого воно стосується. Все ж таки зняла лікті з стола і, скромно зложивши руки у подолок, примостилася збоку.

Для Стахи ясно, що заміж за цього неотесу не вийде, але й не забуде, що, знаючи

таке про неї, він зробив їй честь, попросив її стати йому за шлюбну жінку.

Що голова чайник, то чайник, але що людина з нього порядна, то теж правда.

— А що ж то панна Стася так довго надумується?

Стаха не дивиться на матір, але відчуває на собі шпаги її очей.

— Або я знаю? Ви мені незнайомі, і ви мене перший раз бачите... — маніжиться, бо на Мнихівці нема старожила, який би її лише сьогодні вперше побачив. Це розуміє і сам пан Вовк.

— Е, щодо того, що я панну перший раз бачу, то я перепрошую. Колись-то, ще моя небіжечка жила, пішли ми з нею до читальні. Я бачив, як там панна Стася танцювала... ех! — цмокнув. — Я тоді змовчав при жінці, бо кубіта є завжди кубітою, але про себе подумав: цьом та й люлю!

Комплімент, хоч і не дуже зграбний, все ж таки якось потішив Стаху, і сам Вовк не видався їй уже таким матолкуватим.

— А щодо того, що ніби ви мене ще добре не знаєте, панно Стасю, то скажу вам таке: кожне подружжя — лотерея, як той казав. Можна знатись до шлюбу десять років і пізніше жити, як кіт з собакою, а можна й через газету познайомитись і жити, як бог приказав. Мою небіжку, я чоловік простий і таїти не вмію, теж мені добрі люди посватали... А щодо того, як ми мали б жити, то скажу правду, я такий, що таїти не вмію... на великі мілосні[124] придибашки я вже трохи застарий, і здоров'я вже такого в мене нема. Мені треба матір дітям і господиню до хати. Хай би ці троєчко росли, а більше — досить з мене... І тому панна Стася якраз мені до густу... бо я завжди волів телятину, аніж воловину... га-га... — зареготав з власного дотепу, показуючи золоті коронки в роті.

На Стаху алкоголь подіяв навпаки. Дивилася на тих двох п'яних мужиків, і чорна жура, ніби ніч землю, огортала її душу.

Батько з матір'ю знайдуть зятя, а чи вона знайде чоловіка?

Вовк, Лис чи Когут — яка різниця, якщо не Бронко Завадка?

"Ой Броник, — стисло щось під грудьми і на мить перехопило віддих, — краще б я була тебе зовсім не знала!"

Коли гість став прощатись (наприкінці до того знахабнів, що при матері став пощупувати її за груди), Стаха збунтувалася і не хотіла проводити його до воріт.

Не допоміг і мамин стусан.

Довелося самій Кукурбисі рятувати честь роду і проводити гостя. Щоб якось виправдати перед ним оцю нову доччину примху, мати стала доводити майбутньому нареченому, що її дочка зроду вже така несмілива до чоловіків. Одне слово — не сьогоднішнього виховання її Стаха, а п'яний Вовк бурмотів у відповідь, що йому, власне, до вподоби такі скромні паненки, як панна Стася.

Попрощались сердечно, залишаючись вдоволеними вечором і собою взаємно.

Коли мати повернулася до хати й побачила, що батько за той час встиг видудлити до решти все, що залишалось у бутлі, то впала у чистий шал. Накинулася на батька з

кулаками і лайкою, а коли той утік надвір, вогонь гніву перекинувся на Сташку.

— Ти, дівуле, доки гадаєш фохи показувати? Чим він тобі не пара? Ти чула, що чоловік казав: баби не дають йому дороги перейти. Вона буде мені тут ще надумуватися! Як тебе надумаюся, то зуби не позбираєш!

— Мамо, — визвірилася на неї Стаха, звівши руки для самооборони, — я вам не тато! Мовчіть, бо гірше буде, як розкричуся! Звідки Вовк знає, що я не можу мати дитину? Чия це робота, як не вашого писка? А ви ще тут голос піднімаєте! Ви ще собі лице робите перед чужим чоловіком! Я через вікно чула, що ви йому теленіли, як до воріт проводжали-сьте. А на якого дідька дозволили-сьте мені у тринадцять років дівувати, га? Мовчите? Не маєте що на це сказати? — тріснула спересердя дверима і вибігла надвір.

Обійшла хату і сіла на колоду, де стільки солодких нічок провела з Бронком.

Нічого тут не змінилося від минулого літа. Те саме нацвяховане зірками небо, наче склепіння у нашівській церкві. Той самий пахучий росяний холодок. Така ж, як і минулого літа, срібна від місячного сяйва лука навпроти. Ті ж самі місячні аплікації на скошеній траві у садку. І та ж сама млосна туга на серці, що у такі місячні, як оця, небезпечні ночі кличе людину невідомо куди і за чим. Нічого не змінилося за рік у новому божому світі, лише Бронка немає біля неї.

— Броник! — виривається стогін з наболілих грудей. — Де ти?!

— Стахо, — гукає мати з вікна, — де ти? Іди до хати, бо я замикаю двері на ніч!

Сполохана сова залопотіла крильми і з дровітні перелетіла на грушку.

На другий день Вовк знов з'явився у Кукурбів.

— Таж я просила вас дати мені кілька днів подумати, а ви вже сьогодні прийшли.

Стаха й не намагалася вдавати сердитої. Що тут приховувати: відколи розійшлася з Бронком, то це перший чоловік, що серйозно поцікавився нею. Не любить його Стаха і, що найгірше, відчуває, що не полюбить ніколи, але й не відшлює його відразу, а придержить трохи при собі, аби подразнити мнихівських баб, в цьому була певна.

Прагла, щоб чутка про те, що її сватають такі поважні люди, дійшла до Бронка. Може, ревність розбудить у ньому згаслі почуття? Скільки разів траплялося Стасі так, що байдужий їй хлопець привертав раптом її увагу лише через те, що починав залицятись до іншої?

У всякому разі, доки Бронко не оженився, доти в неї надія на нього.

І ще одне. Аби мала у п'ятдесят років вийти заміж за того діда, що під церквою руку простягає, то перша вона не зрадить свого подружжя. Першість хай залишається за Бронком. Як то співається в тій пісні: "Я мам час, я почекам".

— Чого я сьогодні прийшов? А чого я мав чекати? Тут інтерес ясний, як божий день: або так, або ні. Якщо панна Стася не передумала за ніч, то й за кілька днів нічого нового не скаже. Я такий, що на умі, то й на язиці: так захотілося побачити панну Стасю, що не втерпів і прийшов. Не знаєте часом, що це має означати?

Сташці приємно було чути такі слова, від кого б вони не походили. Могла сама не любити, але завжди було їй мило, коли подобалася. Він шукає матері для дітей. А

може, вона й справді ніколи не зможе дитини вродити, і оце сам господь подає їй дітей через цього чоловіка, щоб на старість мала коло кого голову прихилити?

Тьфу, згинь та пропади! Що за думки обсіли її голову? Фі, не мала б вона чим іншим та про старість відтепер собі голову забивати!

І, стрижучи очима, ніби польовий коник вусиками, сказала з викликом:

— Та коли я маю виходити заміж не за вас, а за ваших дітей, то хотілося б мені бодай подивитися на них.

Вовк не зрозумів гостроти її натяку, що зрештою відразу відібрало добрий гумор Стасці.

— То дуже добре. Я вас зрозумів. Не треба мені далі говорити, я знаю, про що розходиться панні Стасі...

"Ти дурень, — думала Стаха, — якщо тобі здається, що мене цікавить твій доробок. Я хочу на дітей подивитись, але коли ти цього, телепню, не розумієш, то на лихо ти мені здався..."

Все ж таки через кілька днів взяла Стаха Марисю і пішла з нею на Цегельну.

І хоч сама розсердилася на Вовка за його підозріння, ніби її, Стаху, цікавлять лише його доробки, насправді не була байдужою до того, що тут побачила. Насамперед хата ззовні і город були страшенно запущені. Хата не стара, під бляхою, з заскленою верандою з фронтового боку, виглядає зовсім непогано, але квітник перед нею — матко боска, сохрани! Кропива вистрілювала мало не до вікон, а лопухи — наче парасолі. Пірій і спориш розрослися так, що тільки по пагорках можна було здогадуватися, де тут були колись клумби. Дерев в садку теж запущені.

Стаха на мить уявила собі, як би це все виглядало, коли б прочистити доріжки, посипати піском, понасаджувати жоржин, пообтинати на деревах усохлі гілки, зішкребти з них лишай, гарненько попідбілювати... і вчула, як засвербіла в неї в руках господарська жилка.

Всередині дім був ще більш занедбаний, ніж ззовні. Найперше, що впадало тут у вічі, — це брудна, слизька від бруду підлога і незастелені бебехи на ліжках. А Стаха добре знає, як гарно не були б помальовані стіни, якими дорогими меблями не була б обставлена кімната, але якщо не вимита підлога і не застелена постіль, то все те до Дунаю! Це саме можна сказати й про квартиру Вовка. Меблі порядні, з першого погляду видно, що роблені на замовлення, а не яка там магазинна тандета, підлога мальована на улюблений Стащин вишневий колір, стіни теж ще нічого, увійдуть, як то кажуть у нас на Мнихівці, але оте нехлюйство всюди псувало квартиру.

Вовк представив гостям своїх дочок: три дівчинки — як три східці, одна на півголови менша одної, замурзані, розпатлані, в брудних фартушках поверх сороченьт — сміливо стали в ряд. Стаха взяла наймолодшу, може, трилітню, на руки (від дитини занесло перекислим молоком) і тут подумала, що треба було дітям цукерків взяти. Дитина торкнулася Стащиної кліпси і усміхнулася.

Старшенька, вилитий батько, але по-дитячому гарненька, спитала:

— Цьоцю, а вже будете з нами?

Стаха, заскочена таким питанням, звернула очі на Мариську, мовляв, виручай.

Мариська, яка, напевно, згадавши своїх брудасів, відразу взялася витирати, поплювуючи на носову хустинку, замурзані роти дітей, відповіла, як належить:

— Як будете чемні, то цьоця відтепер приходитиме до вас у гості.

— Е-е... — запищали обидві старшенькі, — хай цьоця в нас ночує. Як тато піде на роботу, а хто нам буде казки розказувати?

— А Вікця боїться, як темно, а я не боюся. Аби лиш дуже місяць світив, — зарепетувала середуша, худенька блондиночка з широкими лопаткуватими передніми зубами.

На зворотній дорозі Стаха спитала у Мариськи:

— Що ти на те?

Мариська зітхнула протяжно-журно.

— Я тобі скажу... мені вже так надоїло оте убозтво, що якби на мене, то й за чорта рогатого пішла б, аби лише підправити своє життя. Але тобі що? Тобі то інша річ...

Так, це правда, що Стаху біда не тисне. Вона коли й вийде колись заміж, то лише задля того, щоб пліткаркам носа втерти. Ох, і закишло б пліткарське кубло, якби пішла хоч би за Вовка! І сяка, і така, і нестрижена, і немазана, взяв її чоловік з хатою і досмертною пенсією по своїй смерті.

Та поки Бронко не жонатий, доти в її серці жевріє надія на нього.

— А ти б викинула собі його з голови, — сказала Маруся наче навздогін Стациним думкам. — Хтось-то мені говорив, що видів його з Річинською.

— З котрою Річинською?

— А то ще якісь є Річинські в Нашому? З дочкою покійного каноніка, лише не знаю акурат з котрою.

Стаха, яку сам натяк на те, що хтось бачив Бронка з іншою, першу хвилину начеб оглушив, тепер зайшлася сухим, неприродним сміхом.

— Ой тримайте мене ззаду, бо впаду! Бронко ходить з Річинською? Ой не можу! Та він скоріше з сукою ходив би попідруку, ніж з попівною! А по-друге, то ж таке панство, оті Річинські. Якраз котрась з них дивилася б на друкаря Завадку! Бронко Завадка і попівська дочка — луснути можна зо сміху!

Спочатку було фізично важко і якомсь по-наївному прикро, що треба щодня схоплюватись перед сьомою ранку, коли Неля й Оля додрімували ще свої сни, але згодом організм призвичаївся і вставання відбувалось механічно.

Проте посада доставала Зоні й радості. Коли вранці з портфелем у руках поспішала діловим кроком на роботу в юрбі десятків сотень чиновників всякої масті, не почувала себе учителькою рідної, читай "бідної", школи. На короткий час, потрібний на дорогу від дому до школи, почувала себе рівною з тими, хто працює на краще оплачуваних, постійних посадах. Це теж підносило Зоню в її власних очах і — нема де правди діти — добре впливало на її самопочуття.

У школі — як учительство, так і батьки дітей — пам'ятали ще, ким був колись канонік Річинський, і Зоня з цього боку не мала найменших причин нарікати. А втім,

якщо хто мав коротку пам'ять і хотів забути ці речі, то Зоня відповідним чином уміла нагадати йому про нетактовність.

Ні, правду кажучи, на відносини у школі Зоня не мала найменшої причини нарікати.

Щось через два тижні після того, як Зоня стала на роботу, поліція справ політичних зажадала від учительки Річинської документи, а за кілька днів польська шкільна влада, що мала нагляд над приватними українськими школами, зажадала від Зоні свідоцтва про лояльність.

На щастя, Зоня цей документ мала. Того ж дня, ополудні, занесла його до польського інспекторату. Мала злу втіху від того, коли там здивувались, що вона так скоро представила їм той папір. За два дні Зоню знову закликали до інспекторату. Повернули їй назад свідоцтво про лояльність. Невже панна Річинська не знала, що свідоцтво про лояльність через три місяці після одержання втрачає дію? Панна Річинська мусить дістати нове свідоцтво про лояльність, а до того часу не може виконувати своїх службових обов'язків. "Ах, знову три місяці чекати, не мати спокійної ночі?" — подумала Зоня і, не зраджуючи нікого, постановила поговорити особисто з самим комісаром поліції з відділу справ політичних.

Досить легко пощастило Зоні добитись до самого начальника. Була конче переконана, що допомогло в цьому її прізвище, яке носила.

Комісар, ще дуже молодий (справляв враження, що він ще й бритви не вживає), вродливий, але вже якось занадто акуратненько прилизаний, чемно попросив Зоню сісти. За хвилинку попросив дозволу закурити.

— Чим можу завдячити приємність бачити в себе панну Річинську? — запитав з виразним познанським акцентом.

Слава богу, що не місцевий поляк, а познаняк! Поляки з Познані, як і з Варшави, чула, не так шовіністично настроєні до українців, як поляки галицькі.

— Я, пане комісар, хочу просити вас продовжити мені свідоцтво про лояльність.

Виглядав так молодо і так салонно при тому, що Зоня не дуже церемонилась. Говорила вільно, з підсвідомим кокетством у голосі, що завжди звідкись проявлялось у неї, коли нагода приводила її сам на сам з молодим вродливим чоловіком.

Комісар мило посміхнувся. Ні, справді виглядав, мов хлопчик з екрана. Не міг мати більше, як двадцять сім років. Зоня позаздрила полькам: їм дозволено закохуватись навіть у комісарів поліції, бо то ж свої.

— Прошу пані, свідоцтво про лояльність — це не реєстраційна картка бюро посередництва праці, яку можна безконечно продовжувати. З свідоцтвом про лояльність не практикується цього. Треба, прошу пані, наново подавати заяву.

— Ай, пане комісар, чому це так? — зробила мінку Зоня.

Комісар відповів їй теж мінкою:

— Я вам щось пораджу, прошу пані...

Зоня нахилилась до нього уважним, пильним обличчям. Скидалось, що він зробить виняток для неї.

— Не морочтеся з проханням, прошу пані, бо свідоцтва лояльності ви й так не одержите. Я цього не повинен вам заздалегідь казати, але...

— Не одержу? — Зоня відчула, як їй стає гаряче. — Чому? Чому, пане комісар?

Подивився на неї тими своїми чистими, блакитними, типово польськими очима. Залишався благопристойним, тоді як вона почала вже втрачати рівновагу.

— Ви не повинні мені ставити такого запитання. Ви ж самі найкраще знаєте, чому. Кажуть, що ви, українці (еге ж, ужив неслужбової назви "українці"), безпосередній, щирий народ, але, судячи про ваш народ по вас, панно Річинська, не міг би я підтримати таку думку.

— Пане комісар, — почала квапливо Зоня, — тут вийшло якесь непорозуміння. Ви мене вважаєте за мою сестру Неонілію Річинську, але сестра повнолітня, і за неї я не можу нести жодної відповідальності.

Комісар посміхнувся мрійно.

Це був якийсь кошмар: оцей гарний молодий хлопець — і функція, яку він виконував.

— Прошу пані, хто раз бачив панну Нелю, той ніколи не переплутає її з ким іншим.

За других обставин така відповідь вразила б Зоню, але тепер інше мала на думці.

— В такому разі, пане комісар, при чому тут я? Що мені можуть пан комісар закинути?

— Чого ви граєте зі мною в піжмурки? — запитав м'яким, трохи ніби ображеним за брак довір'я голосом. — Їздите по селах, бунтуєте мені і без того вже зреволюціонізованих мужиків, закликаєте їх до бойкоту польської влади — чи цього ще мало, панно Софіє?

Зі сплетеними на грудях руками він похитнувся злегка в такт, сам легкий і незламний.

— То була поїздка у справі організації гуртків "Рідної школи"... аполітичної організації...

— Але ж, панно Софіє, — заперечує комісар, — прошу прийняти до відома, що за наших часів не існують аполітичні організації. Все, панно Софіє, все: і ваші кооперативи, і ваші спортивні "Соколи", і ваші "Маслосоюзи", і "Рідні школи" — все це розраховане на боротьбу з закріпленням польськості на цих окраїнах нашої держави. Ви робите, — узагальнив, — стільки галасу з своєю "Рідною школою", алярмуєте[125] навіть своїх земляків за океаном так, що хтось збоку міг би подумати, ніби бідний український народ у морі неосвіченості. А все-таки держава дбає про шкільництво й освіту своїх громадян. Я не знаю, панно Річинська, чи в цілому повіті знайдеться п'ять сіл, де б не було школи, але ви мусите признати мені рацію: годі вимагати, щоб держава утримувала своїм коштом школи, в яких виховувались би нелояльні до держави громадяни. Не такі ми вже наївні "ляхи", як ви нас називаєте... — Він усміхнувся з власного дотепу.

Зоня підвелась. Помітила, що вона ростом якраз під пару йому. Відчула, що програла. Зникла раптом покірливість. Чому має принижуватись, коли це... і так нічого

не дасть?

Ах, їй було вже однаково!

— Гаразд, — сказала з силою, яка — відразу помітила — здивувала його, — якщо ви опираєтесь на букву закону, то і я так зроблю. Досі я не зробила нічого протизаконного, хочу знати: чому не даєте мені свідоцтва про лояльність? Де факти проти мене?

Комісар галантно підсунув їй стілець:

— Прошу сідати, панно Софіє. Мені розмова з вами дає справжню приємність. Прошу мені повірити, що кажу правду. Це дійсно велика приємність розмовляти з людьми, які вперше... мають нагоду говорити з представником політичної влади і... ведуть себе так розкішно наївно, як оце ви. Ви хочете знати, чому ми вам не даємо свідоцтва лояльності. А чи ви знаєте, панно Софіє, що я не тільки не зобов'язаний подавати вам причини, а навіть... до деякої міри... мені не вільно цього робити? Але для вас, — підкреслив і на хвилинку зупинив на ній свій погляд, — в нагороду за вашу чарівну наївність — зроблю виняток. Зараз, панно Річинська, зараз, — він підійшов до бічної шафи і пошукав там серед папок, — будемо мати факти. Зараз... зараз... — проказував, злегка насвистуючи якусь мелодію, — о, вже є. Як то було, прошу пані, в селі Підберізці? "Поляки будуть ще звідсіль втікати, аж патинки губитимуть".

Зоня почервоніла, і відразу їй зробилось вогко між лопатками. Комісар іронічним поглядом стежив за грою її обличчя.

— Я чекаю вашого заперечення, панно Софіє...

— Не маю нічого більше сказати, — відповіла сухо. Кивнула йому головою і вийшла, буцімто ображена недоречністю зауваження.

Бо й що мала сказати? Як могла інакше поступити? Цитовані слова справді належали їй, але речення це, пригадує собі дуже добре, вжила на тій вузькій нараді, де були самі певні, самі віддані справі, самі свої.

Додому повернулась Зоня цілковито знищена морально. Три з половиною місяці минуло від її поїздки до Львова. За цей час Зоня встигла переконати саму себе, що не хотіла деморалізувати хлопських дітей і тому зреклась певного шматка хліба, а те бидло відплатило їй тим, що зробило на неї донос польській поліції! Ай, як же шкодувала, що відмовилась від державної посади, що не калічила дітей, що не спроваджувала на їх голови пацифікацій, що не могла нищити нещадно, упень винищувати оте невдячне, тупе насіння.

Все своє пересердя, всю свою невдачу і кривду зігнула Зоня на Нелі.

— Можу тобі завдячувати! — вигукнула в проміжках між спазмами плачу. — Тобі! Тобі! Іди! Гони! Лети до свого коханця під тюрму! Стань собі серед вулиці і реви на все горло "Ще не вмерла!". Що тебе обходить посада твоєї сестри? Що тебе обходить доля твоєї мами?

— Зонцю, таж Неля нічого такого не робить, — несміливо втрутилась Олена, що останнім часом дуже сердечно ставилась до Нелі.

— Хай мама не втручається, коли мама нічого не розуміє! — затупотіла Зоня. — Я...

перестала до церкви ходити... щоб їм тільки не наражуватись... навіть блузку вишивану скинула з себе... відреклась єдиної приємності в моєму житті... перестала на хор "Бояну" ходити... а вона... сестра якась... не могла заради посади, яка б нас усіх на ноги поставила... не могла відректись того кримінальника!

Неля, що мала в тому часі свої особисті переживання, майже не реагувала на цей напад. Байдужість Нелі ще дужче розлютила Зоню.

— Мамо! Хай мама їй щось скаже! Хай вона не поводитьсь так цинічно байдуже! Мамо! Хай мама скаже їй щось... бо я... не ручусь за себе! Мамо! Я здурію! Мамо!

Зоня почала труситись, як від лихоманки. Олена злякалась її вигляду: Зоня закотила чоловічки під повіки і лупала тільки самими білками. Неля прискочила до неї і силоміць поклала її на отоманку[126].

Хоч з учительською посадою нічого не вийшло, Зоня таки не взялась за філе. Присягла собі, що буде раз на день пити чай без цукру з чорним хлібом, але не поставить себе в один ряд з халупницями. Нарешті обставини склались так щасливо, що Зоня і філе не в'язала, і без праці не сиділа.

Одного дня після полудня, як звичайно, прийшов до Річинських доктор Гук. Як бувало, він, доки добрався до хати, мусив здолати ряд перешкод. Насамперед зупинився біля хвіртки, бо здалось йому, що один її бік зависає. Підозріння виявились слухними: у завісах випали два цвяшки. Як піде далі так, то за якийсь час хвіртка зовсім завалиться. Доктор Гук вийняв блокнот і тут же на місці занотував: не забути про хвіртку при вулиці Куліша. Після смерті Аркадія він сім'ю Річинських, з відомих тільки йому причин, називав не інакше, як "при вулиці Куліша". В садочку тепер, коли зійшов сніг, побачив сухе бадилля лубіну і засмутився від такої безгосподарності. Правда, лубін у дикому стані є добрим угноєнням для землі, але, по-перше, чи культивований має такі самі властивості, по-друге, як же це виглядає: стільки дівчат у хаті, а перед вікнами стирчить сухе бадилля? Увійшовши до хати, він насамперед оглянув печі і наказав Марині у сльотаві дні пропалювати час до часу в кімнатах.

— А я хотіла йому відповісти, — сміялась у кухні Мариня, — хай пан меценас привезуть зо три фіри букових дров, то палитимемо ціле літо.

Пригадав Олені, щоб та не забула наказати Марині, як тільки земля трохи присохне, скопати грядку під шпинат, але треба в "Народній торгівлі" виразно жадати: зелений бельгійський, — і лише тоді сказав, що саме привело його до Річинських, чи то пак заставило вступити "при вулиці Куліша".

— Ти, Зоню, маєш завтра зголоситись в канцелярії доктора Чуйгука. Будеш там на машині писати чи яку біду робити...

— Я? — не могла повірити Зоня, бо звичайно з такими пропозиціями чужі звертались найперше до красуні Нелі.

— Та ти... ти... Пані добродійко, прошу не забути про шпинат. Як тільки земля втягне вогкість в себе, хай Мариня зараз скопає грядку... може бути, навіть десь у холодку... А щодо тебе, — звернувся до Зоні, — то Чуйгук саме відправив свого конціпєнта[127] і просить мене, чи не маю якої інтелігентної дівчини, яка мала б

голову на карку, бо воно таке... конціпієнт нібито працює безплатно, але на прибутковий податок має свій вплив. Ольдзю, стань профілем до мене. Слухай, ти скинь цей джемпер.

То не на твою фігуру. Щоб я тебе ніколи не бачив в чомусь обтислому.

Оля сміється. Доктор не знає, що грубе, то любе.

Зоня держить тайну раду з Мариною в кухні. У вирішальну хвилину ці дві завжди знаходять спільну мову. Олена, не зводить з Гука вдячних розмріяних очей: як то добре, коли... все добре.

За годинку вступає Мариня до кімнати з якоюсь пірамідкою на підносі. Перше враження неймовірне. Згодом, коли придивилися, виявляється, що то не що інше, як майстерно декорована кольоровим глазуrom бабка й какао.

— Мариня бога не боїться, — шепче їй стиха, щоб, боронь боже, не почув Гук, Олена.

Мариня заспокоює її помахом голови — мовляв, самі знаємо.

Доктор Гук засиджується за десяту. Дівчата обсідають його зі всіх боків, як бджоли соняшник. Оля, для якої не стало вже місця на отоманці, сідає на стільчику йому в ногах. Доктор Гук, немов під впливом магнетивного тепла, що хвиля за хвилиною котиться на нього з жіночих сердець, сам розтеплився і розм'якнув до того, що почав розповідати анекдоти з власного життя.

— Я придивляюсь краще, їй-бо, голубко, та ті перлинки не природою тобі дані... я тоді фірманна палицею по плечах: "Гов! Чекай, я не їду далі..."

— Та ні, та ні... То ви через зуби з дівчиною розійшлись?

— Не через зуби, — спростував Гук, — не через зуби, але через брак правдомовності. В мене девіз: гонор передусім.

Вечері не подано, бо ніхто не сподівався, що меценас засидиться так пізно, і нічого не купили в крамничці, а з запасів, наявних у домі, не можна було приготувати їжу, яку годилося б подати на стіл після підвечірку з бабкою.

Проте настрої був дуже милим. Люди типу Річинських схильні невеличкий успіх вважати за початок фортуни, так само як малі клопоти за передвісник нещастя.

На прощанні вийшла Олена за доктором Гуком аж до передпокою, і ще годинку гомоніли нишком.

Дівчата, яких окрили несподіваний успіх Зоні, були в доброму настрої і стали жартувати щодо материних секретів з доктором Гуком.

Олена, яка не розумілась на жартах, стала ганити їх, що забивають пустим голови.

Проте замислилась: чи зважилася б у своїх літах вийти вдруге заміж, якби — звичайно, це лише нерозумне припущення, — якби... Орест Білинський був вільний?

Подивилась на Зоню. Осяяна внутрішнім задоволенням, в ясно-блакитному світерку, з ясними кучериками довкола високого, інтелігентного чола, з чорними, в коштовній оправі очима, виглядала не тільки гарно, але здавалася й доброю.

"То лише обставини роблять з неї таку їдку, таку незгідливу, таку безсердечну... За життя Аркадія була зовсім інша", — міркувала Олена, ніби не пам'ятала тих істерик,

якими й тоді тероризувала всіх домашніх.

Олена наблизилась до Зоні і ніжно поцілувала її в чоло.

"Бідна дитина, — продовжувала думки, — розхворілася б навіть, коли б довідалася, скільки я находилась, скільки напросилась, скільки наскиглилась... доки виходила їй ту посаду. Така горда... не перенесла б цього..."

Раптом згадала, що гордість — це один з головних гріхів, і впала в тяжку задуму.

— Мама закохана... Мама закохана... — заспівала Оля і закружляла довкола Олени. Неля додала, що світ надивується, коли Олена, мати чотирьох дочок на виданні, сама вийде заміж.

— Чому би ні? — уже серйозно спитала Оля. Вона особисто нічого б не мала проти такого вітчима, як доктор Гук.

"Закохана? — замислилась Олена. — Що то означає? Колись любила Ореста Білинського, але чи то було... закохання?"

Тільки десятком комуністам було дано наказ в означений день з'явитися об одинадцятій годині ночі до розчімханої громом смереки на Косівській дорозі, хоч дороги в тому місці не пам'ятають і найстарші дідугани.

Оподалік від битого шляху, обведене зі сходу й заходу стрімкими яругами, зарослими непрохідними чагарниками, з безпосереднім виходом в темний буковий ліс, місце було зручне для потаємних зустрічей.

Бронко вибрався на Косівську дорогу звечора, і не з дому, а з правого берега Пруту, орієнтуючись на групу смерек, що вибивалися понад гребенем зелені на Монастирській горі.

Дійшовши до підніжжя гори, Бронко оглянувся на Наше. Мале, скупчене, наче під однією покрівлею, містечко блимало кількома збірними вогнями.

Лише вокзал засвітив свою окрему свічку.

Коли увійшов у ліс, відразу відчув, як обліпило його лісове повітря. Подумав, що людина вдень відчуває себе в лісі, як господар, вночі — як злодій.

Добирався малосходженою, але відомою йому стежиною поміж смерічок і беріз. У лісі панувала така тиша, що дерева здавалися бутафорними. Що вище добирався — губилися берези, а їх місце заступали буки. Навіть при місячному сяйві, що тут і там пробивалося крізь листя дерев, видно було стрункі й гладенькі стовбури буків.

М'який ґрунт під ногами глушив кроки, але й відбирав упевненість. Заносило парною вологою перегнилого листя і вічним болотом баюр, які ніколи не висихали. Стежина раз у раз втікала з-під ніг. Бронкові доводилося відшукувати її більш інстинктом, ніж зором.

Звичайно, бувають ночі, як і дні однакової пори року, подібні між собою, проте Бронкові здавалося, що ця ніч особлива і ні у минулому, ні у майбутньому такої ночі не було і більш не буде. Усвідомлював, що ніколи ще не стояв так близько до смерті і ніколи не здавалася вона йому такою нікчемною, як тепер. Як би не розгорнулися події в майбутньому, хтось із них мусить заплатити життям за смерть провокатора.

Недалеко означеного місця просигналізувала йому думка, що тут і засідка не

виключена.

Обережно, брате!

Очевидно, загостреність інстинкту самозбереження спричиняли ще й ніч і ліс, оці два невід'ємні елементи всіх страшних казок пори дитинства.

На межі галявини і лісу стовбичили людські постаті.

Тінню прокрався ближче.

Свої.

Бронко прийшов восьмий. Дев'ятою була Рита Валевська. Останнім і десятим — Борис Каминецький.

Коротка перекличка: всі?

Всі.

І знову прошибає серця думка, що котрийсь з-поміж десятих вже занесений у реєстр смерті.

Хтось торкнувся рукою кишені. Озвалися сірники.

— Не курити, — півголосом остерігає Каминецький.

— Забавно. Ясно, — теж пошепки погоджується Юлько Скиба і встромлює незапалену цигарку в зуби.

— Я скликав вас сюди, хлопці, і вас, товаришки, щоб доповісти одну річ і... ще дещо.

Затиноючись та відкашлюючись, секретар окружкому офіційно сповіщає, що рішенням революційного суду провокатора Мундика засуджено до кари смерті. Вирок виконано.

Хруснула гілка. Хтось переступив з ноги на ногу. Дувід відкашлявся. Борис, запрошуючи рухом, дає знак, щоб присутні підійшли ближче до нього, хоч у даній ситуації аж така конспірація, либонь, зайва.

"Умовний рефлекс", — подумав Бронко. Перед очима душі стала Ольга.

Свиня ти, брате, коли в таку хвилину дівчина тобі в голові.

А може, в цьому якась закономірність, слухай?

Любов і смерть...

— Я хочу вам сказати, хлопці, гм, розуміється, і вам, товаришки, — поправляється незграбно, — що (пауза для того, щоб видихнути з себе повітря)... що... Дмитра Ільчука вбили, хоч, можливо, офіційно він ще числиться у живих. Скористалися і цим разом старим прийомом: куля в спину під час "спроби втечі". А взагалі — засідка. Вшануймо пам'ять товариша хвилиною мовчанкою.

Хтось ліворуч від Бронка по-військовому цокнув каблуками. Може, Мартинчук?

Товариш Вечір не живе. Людина відійшла в забуття скоріше, ніж Бронко встиг влаштувати їй очну явку з міфом про неї. Два слова треба б викинути із словників усього світу. Це "ніколи" і "запізно".

Мурашкова дроз пробігає Бронкові вздовж хребта. Багато швидконогих мурашок мандрує вгору і вниз спиною. Згадалася померла сестра. Мати, голосно приповідуючи, товкла головою об спинку ліжка, на якому лежала небіжка, а Бронко з страху перед мурашками, що бігали по спині, забився під те ж ліжко. Убив собі в голову, що

мурашки перемандрували до нього під сорочку від мертвої, бо її кров уже застигла і їм стало нічим житися.

— Адресу Ільчука знало троє серед нас. Називаю комуністів, яким була відома адреса: Каминецький, — починає від себе, — Скиба і Валевська. Перед обличчям товаришів взиваю признатися, хто виказав?

Немислимо серед трьох відданих, перевірених, вибраних з вибраних знайти місце для зрадника. Виключеність такої можливості лише посилює напруженість хвилини. Мить мертвецької тиші, а потім звучать перші, хоч і не зовсім виразні, але грізні у своїй суті слова обурення.

Ясно, що зрадникові, якщо такий виявиться, самосуду не оминати.

Порушилося півколо. Бронко має враження, що очі всіх звертаються на Скибу. З півкола на середину виступає Рита Валевська.

Якої сили волі треба мати, щоб наказати своїй гортані видавати з себе нормальні звуки!

— Це я, товариші, дала адресу Мундиківі.

Постає замішання. Хто жажнувся, хто не повірив. Хто заклика...

Бронко на боці тих, що не вірять у цю жахливу заяву.

— Слухаємо вас, товаришко Валевська.

Борисів врівноважений голос до деякої міри розряджує наелектризовану атмосферу.

— Було воно так. Каминецького якраз тоді не було в Нашому. Тепер зрозуміло, що Мундик і вибрав саме такий день, коли не було Бориса, і зажадав від мене адресу Ільчука. Сказав, ніби Борис, тобто товариш Каминецький, колись попередив, що якби його випадково не було в Нашому, то з усіма питаннями відносно Дмитра звертатися до мене. Я не хочу, товариші, виправдувати себе, але прошу мені вірити, що все це виглядало дуже правдоподібно. Адже навіть я не знала тоді, що про місцеперебування Дмитра відомо й Скибі. Зрештою, ми мали справу з представником ЦК. Я скінчила.

Людина здається на розсуд товаришів. Друзі раптом виростають до ролі суддів.

Першим бере слово секретар окружкому і, наче камертоном, надає правильний тон цій небувалій, незвичайній дискусії.

— Будемо вважати, товариші (чути, як Борис з полегшенням глибоко відітхнув), що маємо справу з класичною формою провокації.

Дувід шумно віддишується. Провокатор з найближчих — було б занадто й на найздоровші нерви.

— Але ж я вас попереджав, товаришко Валевська, що місце, де переховується Ільчук, абсолютна таємниця. Чому ж ви, незважаючи на мою пересторогу, так легковажно впіймалися Мундиківі на вудочку? А може, вже тоді в мене були деякі підозріння щодо його особи? Адже ви могли зробити деякий висновок для себе хоч би з того, що я мав таємницю перед представником ЦК. Чого ж це ви...

— Так, ви мене попереджали, я не заперечую цього. Але Мундик говорив начебто від вашого імені. Крім того, йшлося про життя товариша!

— Маєте рацію. Ішлося про життя товариша. А чому ви не повідомили мене про цей факт зараз, як тільки я повернувся в Наше?

Істинно прокурорське запитання заскакує не лише одну Риту. Справді, думає Бронко, чому вона зразу не сказала Борисові про розмову з Мундиком?

Рита стоїть з опущеною головою та зціпленими на грудях руками, як уособлення покори і провини. Чи це буде для неї хоч до деякої степені злагіднюючою обставиною?

— Я не змогла вас одразу повідомити, бо чекала, що ви з дороги зайдете до мене. Я цілий тиждень вечорами не виходила з дому. Думала, ось-ось надійдете...

Нараз Бронко помічає в Риті щось, що вона роками приховувала своїми напівчоловічими манерами, стилем одягу, характером своїх зацікавлень, ба навіть формою зачіски, а саме — її жіночність. З'являється підозра, що Рита віддавна закохана у Бориса. На ходячу енциклопедію падає додаткове тепле світло: любов підносить людину в очах її оточення. Бути коханим чи кохати самому (в цьому випадку однаково!) — це вже свого роду моральна привілейованість.

"А якщо б я і помилявся, то ця помилка не принижує гідності ні її, ні Бориса".

— Що ж, товариство, — Борис обводить очима півколо, — пропоную пояснення товаришки Валевської прийняти до відома, проте самий цей факт не можемо розцінювати інакше, як порушення партійної дисципліни... і ми б зробили з цього відповідні висновки, якби... не сталося щось інше. Пізніше про це розкажу. Тепер, хлопці, не сьогодні-завтра почнуться арешти. Те, що поліція не розпочала цього зразу ж на другий день після вбивства, вказує на її нову тактику. Є деякі підстави припускати, що арешти цим разом відбуватимуться по персональних списках. Що ж, може, так з їхнього погляду й більш раціонально. Всіх однаково не переарештують, а тюрми і без того тріщать. Крім того, уряд, це ж ясно, не зацікавлений у зайвому шумі. Цим разом не повинні стригти під гребінець, але кого вже заарештують, то умарл в бутах[128]. Тому, хлопці, коли хто з вас ще дещо не спалив чи не закопав, то поспішайте, бо завтра може бути запізно. Поки що невідомо, на кого з нас випаде жереб смерті. Я хотів би... Уф-ф, як мені важко чогось тепер говорити з вами... Правду сказати, боюся, щоб не вийшло надто офіційно чи сентиментально, як той казав: не так давно осліп, а вже не бачить. Товариство, як прийдеться кому-небудь з нас... ви розумієте, то дамо собі слово, що з честю витримаємо той останній іспит. Кінець кінцем, як казав один славний підпільник, всякі тортури можна витримати, бо вони завжди кінчаються або смертю, або знепритомнінням. Одне слово, якби той... то щоб кожний з нас міг показати, як уміє вмирати комуніст.

Бронко думає паралельно: яка пекуча досада, що духовне каліцтво не дає нам змоги належно оцінити наших сучасників. Тільки тепер, під шибеницею, можна сказати, Бронкові стає болюче ясно, наче в годину невідворотно близької смерті, хто такий Борис Каминецький.

Почуття неспокутуваної вини перед Борисом і водночас свідомість, що це побачення може бути останнім, доводять Бронка до того, що йому хочеться підійти до Бориса і при всіх поцілувати йому руку, наче батькові.

Та Борис хоче ще щось сказати. Увага, товариство, увага!

— Товариші, — Борисові заважає комір сорочки, і він мусить його розстібнути, — я повинен ще довести до вашого відома, що рішенням Комінтерну розпущено Комуністичну партію Польщі, а тим самим і Комуністичну партію Західної України як її, той, гм... складову частину. Комінтерн пішов на цей крок тому, що провокатори пролізли в ряди партії, ба навіть до керівництва, і це... і це, хочу сказати, могло б призвести до загибелі організації. Тому Комінтерн визнав за доцільніше, як я вже сказав, розпустити КПЗУ. Хочу попередити, що будь-які спроби продовження діяльності чи взагалі критика цього рішення будуть розцінені як ворожі, провокаторські виступи...

Жах був у тому, що людина говорила зрозумілою мовою, тобто яким був зміст сказаного, проте Бронкова (та чи й тільки його одного?) свідомість відмовлялася його приймати.

Були це речі настільки неймовірні, настільки дикі своїм браком логіки, що розум бунтувався проти них і відмовлявся брати взагалі будь-яку участь у них.

Тепер, брате, коли Комуністична партія завойовує собі щораз більшу популярність, коли щораз більше ототожнюється з поняттям "народ", тепер, коли під прапори Народного фронту стали тягтись масами безпартійні, коли навіть уряд, слухай, визнав прилюдно КПЗУ реальною загрозою, переривати її діяльність — це, брате, рівнозначне тому, що під час бою відкликати військо з лінії фронту.

— Хлопці, — істерично вигукує Юлько Скиба. — Що ж це діється? Я не можу цьому вірити, я не переживу цього! Хлопці, що діється?! — питає крізь сльози, метаючись на всі боки.

Його зацитькують — без внутрішнього переконання в його неправоті. Борис вважає своїм обов'язком пригадати Скибі, що всякі спроби продовження діяльності і критика рішення Комінтерну будуть розцінюватись як ворожі, провокаторські дії.

Дозволяється Юлькові закурити. Витренуване роками почуття партійної дисципліни бере верх над логікою, над емоціями, над здоровим глуздом взагалі.

Вперше за всю підпільну діяльність у душу Бронка вкрадається сумнів: хіба не може бути так, щоб і найвищі керівники допустилися помилки?

Хіба історія не знає казусів, коли й найбільші полководці робили фатальні ходи?

Бронко розуміє, аякже ж, що рішення Комінтерну — це закон для комуніста. Здає собі водночас справу і з того, що сила закону в даному випадку не в його розумній досконалості, а в тому, що його рішення не піддаються ревізії мас. Він в душі солідаризується з Юльком Скибою, проте поведе себе, як дисциплінований член партії, рішення якої для нього — найвищий наказ.

Інакше не може й не повинно бути.

Бронко маневрує так, щоб стати поруч з Каминецьким. Поза матір'ю для нього тепер немає ближчої людини у світі.

— Борисе, я хочу вам щось сказати.

— Не треба, Броник.

— Ні, треба, — чіпляється Бронко Борисового рукава. — Чого ж ви тоді, над Прутом, говорили мені, що коли вони рискнули Мундиком, — то це доказ сили нашої партії?

— Досить, Броник, — вириває свою руку Борис. — Що тобі треба? Так, я говорив, а виявилось, як бачиш, що то були помилкові міркування. Міг я помилятися, як ти думаєш? Товариші, — ще раз звернувся до всіх, — наші особисті міркування з приводу цієї події, які б у кого не були, залишаться при нас. Всі ми проявим найвищу партійну дисципліну і взагалі громадську зрілість. Наказ партії для нас — закон!

Потім, начеб стало йому ніяково за свою шорсткість до Бронка, сам підійшов до нього:

— Пам'ятаєш, хлопче, як ти завжди мав жаль до мене, що я тебе затираю, не допускаю, не втаємничую. І ось тепер маєш: всі мої таємниці стали твоїми. Ну, бувай здоров, я піду з Ритою.

Бронко вирішив піти останнім. З місця на галяві, де всі стояли, ще побачив, як Борис з Ритою з близько прихиленими головами ввійшли в ліс.

Не може такого бути, щоб у довгій і скучній розповіді про сестер Річинських так мало місця і часу надати особі Боніфація Перожека.

Насамперед треба знати, що Перожек — перший у своїм роді. Його дід і батько були звичайними українськими Пирогами.

Коли куми принесли хрестити Пирогового сина, який мав отримати благородне ім'я Боніфацій, то ксьондз, уздрівши товстенького голопузика, вигукнув по-польськи:

— Дивіть, дивіть, який товстенький, гладенький перожек! — Так його і записав у метричній книзі. Боніфацій дізнався про своє нове прізвище щойно тоді, коли треба було йти в армію. Не запротестував проти фальсифікації. По-перше, це не дало б жодних результатів, бо що затягнеш пером, не витягнеш волон, а по-друге, при польській владі бути серцем українець, а прізвищем поляк не так уже й погано.

Можливо, ця обставина мала згодом деякий вплив на не досить простолінійний характер Боніфація.

Нас цікавить він як представник прошарку людей того часу, які вважали, що незаймана пасивність у громадсько-політичному житті народу, одне слово, їх належність до партії "моя хата скраю" — це найкращий спосіб зберегти себе фізично в тій непевній колотнечі, чи то пак перетривати.

Проте народні кривди і нещастя так тісно перепліталися з особистими, інтереси сім'ї так узалежнювалися від позиції громади, безпека одиниці до тієї міри ставала функцією становища гурту, що пасивність окремої особи, зрештою, шкодила не лише громаді, але й собі самому.

Частково розумів це і Перожек. Єдине виправдання, зрештою суперечне логіці самозбереження, яке він знаходив для свого невтручання у громадське життя, було: "В мене жінка-діти". Хотів тим сказати, що елементарні обов'язки супроти своїх найближчих не давали йому права належати до будь-якої, навіть легальної і лояльної організації, тобто бавитися у політику. Така забава, як показувала практика життя, в

найкращому випадку кінчалася звільненням з роботи.

Участь Перожека у демонстрації Першого травня була непередбаченим, можливо, і для самого Перожека, виломом у генеральній лінії його життя. Вийшло це в нього так стихійно, що він і собі самому не вмів пояснити, як опинився в колоні демонстрантів.

Було ж йому тоді від шефа! Перожек скромно виправдувався, а в душі багато в дечому признавав рацію Філіпчукову. Зрештою, Перожек ніколи не реагував, коли його шеф лаяв справедливо чи не дуже справедливо.

Вважав, що для нього буде краще, якщо Філіпчук вважатиме його трохи придуркуватим.

На роботі ніхто не знав, що, власне, являє собою Перожек поза друкарнею.

Яка в нього жінка (найперше свідоцтво уподобань свого чоловіка)? Який з нього батько? Яка його квартира? Який цивілізаційний рівень в ній? Чим він цікавиться поза друкарською справою? Хто його друзі? З його численної родини на роботі знали тільки найстаршого Перожекового сина Мирослава, який зрідка заходив до батька у друкарню.

Жінки Перожека ніхто не бачив. До церкви, наприклад, Перожек ходив сам. Жартував, що тільки один раз пішов до церкви разом з жінкою і по сьогоднішній день не може відкаятися.

Жив Перожек біля міського моргу, а це майже те саме, що біля кладовища. Це теж якась дрібна рисочка, що долучалася до характеру Боніфація. Могла його характеризувати як людину, вільну від передсудів.

Та що означає одна скупа риска супроти цілого образу Боніфація?

В цілому ж Перожека не знав ніхто, а вже найменше його шеф, пан Кость Філіпчук. Якраз у цьому вбачав Перожек свою відплату за всі знущання над ним.

Сам Перожек порівнює себе до долі свого народу: український народ у фашистській Польщі теж, як і він, принижений, затюканий, обпльований властью імущими, а фактично справа обстоїть зовсім по-інакшому.

В уяві Боніфація Перожека український народ у Галичині — це багач, який ходить у лахмітті тому, що загубив ключі від скринь з своїм майном.

Хай тільки галицький народ знайде свої загублені ключі, тоді побачить світ, якими скарбами він володіє.

Поки що Перожек до того боїться видати себе справжнього, що коли шиє собі костюм (готовий коштував би значно дешевше, але справа в тому, що в нього швагер кравець), то завжди просить не шити йому за модою, а відкрити з попереднього, щоб ніхто, не дай боже, не запідозрив Боніфація в захопленні новизною.

Боніфацій Перожек потаємно мріє про велику політичну зміну, яка повинна статись на галицькій землі. Не усвідомлює собі ясно, які саме причини повинні породити зміну і як вона має виглядати на практиці. Для його задушевних мрій вистачає того, що при новому суспільному ладі він буде кимсь, наприклад, бурмістром міста в Нашому.

Буде дбати про благополуччя міста, опікуватися сиротами та вдовами, розподіляти квартири, влаштовувати на роботу, будувати нові будинки, житлові і громадського

користування. Буде добрим і лагідним до людей. І буде мати до них те, чого ніколи не мав до нього його шеф: материнську терпеливість.

І саме тому, що шеф не знав справжнього Боніфація, йому ніяк не могло вкластися в голову, що Перожек на власні кошти поїхав до Львова на злиття профспілок, виступив там прилюдно перед делегатами з східних кресів і повернувся в Наше в друкарню Костя Філіпчука вже як член профспілки друкарів.

Перожек і громадська діяльність були для Філіпчука такі віддалені поняття, як, наприклад, його жінка (яка через побожність у піст відмовлялася від подружніх обов'язків) і проституція.

Дізнавшись про витівку Перожека (інакше цього він ніяк не міг назвати, прошу я вас), шеф захворів. Власне, Боніфацій був посередньою причиною його захворювання, бо шеф спересердя здорово, напився, а вночі дістав приступ ниркового каміння і мусив відлежати кілька днів.

Вийшовши на роботу, шеф насамперед велів покликати до себе Перожека.

Ага, йде вже! Той самий, що завжди, обережний стукіт у двері. Коли б судити по ньому про характер Перожека, то можна було й не повірити, що з людиною сталася аж така метаморфоза.

У дверях показується лиса голова в блідій обвідці не засмаглої від сонця, необвітрені шкіри.

— Пан шеф мене викликали?

— Заходьте, Перожек.

Знайомий згин спини, дрібний поштивий крочок.

Чорт його знає, може, з тією поїздкою до Львова тільки вигадка?

— Заходьте, Перожек.

Сідає по звичці з оглядкою, чи часом, бува, не зайняв чужого місця.

— Ви зовсім не змінилися, Перожек.

— Тримаюся, слава богу. А пан шеф трохи подалися.

— Перестаньте дурниці плести, Перожек. Що ви мені маєте сказати?

— Та нічого такого. Хіба те, що пан шеф мене викликали і я за наказом з'явився.

— Більш нічого?

— Та щось не пригадую собі, щоб я ще щось мав казати.

— Слухайте, Перожек, а може б, ви перестали переді мною дурня з себе клеїти?

— Пан шеф мають мене за такого, а мені якось ніяково йти проти думки свого принципала.

— Ага, то ви аж такі лояльні, прошу я вас. А може б, ви розповіли мені, як ви їхали до Львова, як виступали на профспілкових зборах, як, прошу я вас, записувались у члени профспілки?

— То панові шефові вже донесли про це? Якщо вже пан шеф знають, то нащо я буду нудити пана шефа і ще раз те саме розповідати?

— Хто мені доносив? І взагалі, що це за вираз? — кричить Філіпчук і з задоволенням констатує, що драб, очевидно, силою довголітнього навику, ще боїться його. — Що я

знаю? Чорта лисого я знаю! Розповідайте, як вам кажуть!

Перожек дивився на свого шефа жалісливими очима, безпорадно розвівши руки. Хоче показати своєму шефові, що він радо вволив би його волю, коли б знав, чого той жадає від нього.

Перожек у душевній нерішучості схопився за кисет з махоркою, але відкинув свій замір. Певно, не зовсім воно пристойно курити при шефові, коли той не палить.

— Ну-ну, Перожек! У Львові на зборах ви проявили, прошу я вас, стільки відваги й ораторського хисту, а тут вам рот заткало?

— На зборах? Так панові шефові казали, що ніби я той... добре говорив? Приємно чути, не кажу, що ні. Але там на мене, пане шефе, ніхто не нукав — це по-перше, а по-друге, я сам не знаю, як це сталося, що я набрався відваги заговорити при людях.

Така відповідь майже задовольняє Костя Філіпчука. Виходило, що його прогноз був правильний: лайдак Бронко забив баки старому, просто загіпнотизував його, і, доки старий ідіот перебував безпосередньо в його присутності той діяв на нього силою своєї волі. Дома старий очуняв і тепер стоїть перед шефом, як саме нещастя.

— Добре, — лагідно говорить Філіпчук, — я вам вірю, що ви самі не знаєте, що з вами поробилося. Буває таке, прошу я вас. Але тепер, коли вас попустило, то чей же можете розповісти, як ви там виступали. Бачите самі, крім нас, нікого немає в канцелярії. Ніхто нас не підслухує, і я нікому вас не видам. Можна, можна, закурить собі, Перожек. Я щось, той, прошу я вас, останнього часу погано себе почуваю і тому стараюся поменше смалити. Сам переконався, прошу я вас, що тютюн може шкодити й на нирки.

— Не перечу, — гречно погоджується Перожек, — то така холера, що може і у кров пролізти.

— І в мозок, — не може стриматися від іронії шеф.

— Може бути, що і в мозок.

— Отже, розкажіть, Перожек, якщо махорка ще вам до решти не задурманила мозку, як ви виступали у Львові з трибуни. Як це було, Перожек? Гуділо вам у голові, заступало вам зір, слух?

— Не, не сказав би я такого, пане шефе. Бачив я нормально, і слух так ніби нічого. Трохи мені тільки у пульсах било. Певно, чоловік незвичний виступати при такій силі народу.

— Слухайте, Перожек, — Філіпчук почуває, що йому самому починає в пульсах бити. — Ви нарешті перестанете вдавати дурника?

Перожек з переляку втягує голову в плечі. Ні, це не оптична омана. Так роблено забігати очима, заплямкати напоказ язиком — це й ідіот не потрапив би! Це ж мистецтво, яке, крім божого дару, вимагає ще й розуму, а в старого ні одного, ні другого.

— Признаюся, — ковтає Перожек слину, — що таки не збагну, чого пан шеф бажають собі від мене.

І що робити з дурнем, коли він... дурень?

— Я бажаю собі, щоб ви розповіли мені по порядку про свою поїздку у Львів. Насамперед хотів би я знати, чи довго агітував вас Завадка. Все ж таки дорога далеченька, і ви давно, оскільки мені відомо, не їздили залізницею. Як це сталося, прошу я вас, що ви набралися такої відваги? Добре мусив попрацювати з вами "товариш" Завадка.

— О, — схоплюється Перожек, — щодо цього, то я перепрошую. По-перше, я не хочу бути товаришем такому шмаркачеві, а по-друге, ніхто мене не агітував.

Філіпчук велить йому сісти, хоч сам і встав. Дивиться на нього згори, з погордою, як на падло.

— Звеліли не казати, бо будуть бити, так?

— Я перепрошую пана шефа, але не так. Я такий, що люблю правду.

— Що? Що ви любите? Відколи це ви, Перожек, записалися в борці за правду? А що станеться, прошу я вас, з вашими "жінкою-дітьми", як ви так полюбили правду? У наш час, прошу я вас, за правду можна і за грати сісти. Ну-ну, Перожек, чого ж ви маніжитеся, як попадянка? Я бачу, що вам не бесер[129] стало, як я вам пригадав "жінку-діти". Давайте вивалюйте правду, яку ви так дуже полюбили.

— Пане шефе, — Перожек сплітає пальці, як до молитви, — бігме, я не те щоб не хотів, але таки не вмію розповідати. Хай пан шеф ставлять мені питання, а я буду відповідати.

— Чорт з вами! Хай буде по-вашому. Отже, хто вам дав гроші на дорогу? Лише не крутіть! Я добре знаю, що з грішми у вас вічна посуха. Звідки у вас взялося, прошу я вас, двадцять злотих на дорогу до Львова?

— Двадцять п'ять, пане шефе.

— Тим краще. Отже, хто вам дав гроші? Ви не все мусите розповідати. Дещо, прошу я вас, розуміється само собою. Вам заплатили гроші, ви полакомилися, бо давно не бачили Львова, і, зрозуміло, хто плаці, тен вимага. Так? І треба було відробити взяте. Правильно я говорю?

— Пан шеф не можуть неправильно говорити, але тут воно трохи не так. Я дійсно давно був у Львові. І дуже мене кортіло поїхати, але все не зважувався. Так воно здається, пане шефе, але двадцять п'ять злотих для мене, бідного...

— Отже, нарешті ви мали вже тих двадцять п'ять злотих в кулаці.

— Та в кулаці я їх давно мав, пане шефе. Пан шеф будуть сміятися з мене, але я сім років шпарував отак, аби "жінка-діти" не знали.

— Ви хочете сказати, прошу я вас, що грошей вам ніхто не давав?

— Я перепрошую пана шефа, а то мали давати? Шкода, шкода, що пан шеф перед тим мені не сказали, я був би постояв за своє. Якби-то знаття. Таж для мене двадцять п'ять злотих — то цілий маєток!

Філіпчук вже сам не знає, що йому думати, хто перед ним: ідіот чи талановитий актор?

— Значить, вам не оплатили дорогу, взагалі не давали грошей?! Ви добровільно, з власної охоти виступили на зборах?

— Дайте подумати, пане шефе. — Той ідіот (а може, талановитий актор?) справді робить глибоко задумане, дурнувато обличчя. — Ні, виходить, що таки добровільно. Бо я собі думаю: якщо мені грошей ніхто не давав (шкода, що пан шеф мені раніше не натякнули про це), то само собою, що з власної волі... хочу сказати, що я опинився там добровільно.

— Ясно, Перожек. А як же ви там виступали? Та вам тяжко два слова склеїти докупи, як же ви там взялися промовляти перед такою силою народу? Таж то Львів, прошу я вас, а не якийсь там Пациків чи Куликів! Як же ви адресу знайшли до того приміщення, де відбувалися збори? Чекав хтось вас у Львові на вокзалі, чи як воно було?

— Пан шеф жартують, — дурнувато посміхається Перожек. — А хто ж би чекав у Львові на вокзалі на такого бідолаху, як я? Але знають пан шеф, — перескакує на бадьорий, майже панібратський тон, — пся крев таки Львів, то Львів.

— Ви мені не заговорюйте зуби. Я вас питаю, прошу я вас, як ви знайшли адресу приміщення профспілок.

— То тільки так здається, ніби у Львові можна заблудитися. Як кажуть, язик до Києва заведе. Крім того, я не один. Їхали ж люди з Нашого. Від Зілінського, від...

— Від Філіпчука.

— О, і є правда! Їхав Бронко Завадка. Тому, я кажу, з людьми не важко було потрапити туди. І я теж отак, для цікавості, поплентався за людьми. І взагалі пан шеф знають? Як тільки сів я в поїзд, купив собі газету, хоч звичайно позичаю газети у працівників моргу, ага, як розсівся з газетою перед носом, то знають пан шеф, якось відразу почувся людиною. Хочу сказати, таким, як усі люди...

— Ви їхали першою клясою?

— Пан шеф знову жартують. Можна і посміятися з Перожека, чому ж би ні? Але я серйозно говорю, що коли сів у поїзд, яким я не їхав, коли не збрехати, десять, а може, й дванадцять років, то мені відразу добре зробилось. Знають, пан шеф? Відразу якось відчув себе рівноправним.

— Досить про ваше самопочуття, Перожек! Ясно! Шеф затуркує вас на роботі, "жінка-діти", прошу я вас, дома, і от у поїзді серед чужих людей ви відразу відчули себе вільною людиною. І "слобода" так ударила вам у голову, що ви вирішили дібратися на збори і виступити з промовою. Так воно було, Перожек?

— Я не хотів би перечити панові шефові, але насправді було воно трохи інакше. В поїзді я й гадки не мав виступати на зборах. З мене вистачало, що мені так добре, так якось легко на серці було. А вже потім, на залі, коли я побачив, як люди виходять один за одним на трибуну, як обстають за свої права, як голосно говорять, як ніц а ніц не бояться, як вимахують кулаками, вірять, пане шефе, то я подумав тоді собі: "А ти, Боніфацій, що? Гірший від інших?" Я не знаю, чи пан шеф розуміють мене... Коротко... я попросив тоді слова. Не дуже-то й надіявся, що дадуть його мені. А вони взяли і дали.

— Розумію вас, Перожек. Одне тільки ніяк не хоче поміститися мені в голову: як могли ви так складно читати написане чужою рукою? А чи, може, "товариші" подали

вам друкований текст?

— А я не мав тексту, прошу шефа. Якщо хтось подібне доніс панові шефові, то збрехав підло. Тому мені було так "складно", як пан шеф кажуть, говорити, що все воно плило мені з голови. І ще хочу сказати, що там ніхто не виступав з папірцем. От що то люди кажуть! Вже перекрутили! Я, прошу пана шефа, говорив, що мені на язик несло.

— Ясно, Перожек, ясно. Ви говорили те, що думаєте, що відчуваєте, говорили, прошу я вас. А на роботі ви говорите те, чого не думаєте і не відчуваєте. Дволичність, пане Боніфаций, чи як?

— Не можу погодитись щодо цього з паном шефом. Сам страх як не люблю дволичних. На роботі, особливо панові шефові, таких гарячих промов, прошу пана шефа, я ніколи не проголошував, а там от подумав і відчув інакше, як завжди.

— І ті ваші нові почуття і думки завели вас аж до профспілки?

— Дивно, правда? Я сам дивуюся цьому, але виходить, що таки так.

— А тепер захочете, щоб я вступив у Товариство власників друкарів і заключив з усіма вами колективний договір?

— Пан шеф знову так, ніби того я захочу... Я... Що я? Так статут каже...

— А ви, як його член, мусите повинуватись у всьому статутіві?

— Та ніби на таке виходить.

— А з того даліше виходить, що згідно з статутом і колективним договором я повинен вам, Перожек, підвищити зарплату на сто процентів.

— Та ніби так.

— Та не притакуйте мені до холери, бо мене зараз тут ясний шляк трафить! Та звідки я візьму для вас тих сто процентів? Я ж говорив уже не раз тому лайдакові Завадці: щоб підвищити вам на сто процентів заробіток, я повинен на сто процентів підвищити оплату своїй клієнтурі, а це значить... — ви скажіть мені, Перожек, до вас доходить ще якесь розсудливе слово чи ви вже до решти стуманіли? — Оце значить, прошу я вас, вбити осиковий кіл на могилі українського друкованого слова у всьому воеводстві. Чого кліпаєте очима, як той віслик перед пужалном? Фірма "Кость Філіпчук", хоч би лопнути мала, неспроможна задовольнити ваші вимоги... Неспроможна, розумієте? Тепер ви хоч трохи розумієте, в яку авантюру втягли вас оті... оті... киринники?[130] Добре, добре, — став масувати рукою околицю серця, — друкарня вилетить у трубу, мене шляк трафить, а що будуть жертви ваші "жінка-діти"? З вашої легкої руки повісять зуби на клин, га? Ви здаєте собі справу, у що ви встряли?

Перожек, замислившись глибоко, похнюпив голову. І знову виринуло перед Філіпчуком питання, яке мучило під час усієї розмови: це поза актора чи розкаяння обманутої людини?

— Подумайте, Перожек, і не спричиняйтеся до своєї і моєї загибелі.

— Я вже подумав, пане шефе. Я скажу по щирості. До тих зборів я теж думав, що без вашої друкарні — голодна смерть мені й моїм "жінці-дітям". Але там я переконався, що не такий вовк страшний, як його малюють. То велика організація тепер, пане шефе... сила! Я чув, як люди виступали. Були такі, що дуже добре заробляють, були й

такі бідаки, як я, були й безробітні... І, знають пан шеф, якось собі зараджують. Ті, що мають працю, відпускають безробітним по два дні на тиждень своєї роботи... потім різні взаємодопомоги... комітети.

— Червона поміч, — їдко зауважив Філіпчук, стримуючи себе, аби не схопити за боже пошиття Перожека і не потовкти ним об стіну.

— Правда, правда, пан шеф мають рацію, згадувалася і червона поміч. Я скажу по щирості, жалкую, що раніше не знав, що воно таке у світі твориться.

Філіпчук, не дуже тямлячи, що робить, схопив крісло, підніс його і опустив на підлогу. Його руки тремтіли так, що мусив сховати їх за спину.

— Забирайтеся мені з очей, Перожек, бо може дійти до нещастя... Шуя... каналія... шубравець останнього сорту — от хто ви, старий ідіоте!

— Я піду, пане шефе, я бачу, що пан шеф не в настрої. Але я хотів би спитати, перепрошую, що буду сміливим, — чого, власне, пан шеф викликали мене?

Філіпчук уже не мав сили кричати.

— Ідіть, Перожек, мені з очей, щоб духу вашого тут не було... бо... я... я... за себе не ручаюся...

Коли за Боніфацієм замкнулися двері, Філіпчук повалився у крісло, ніби людина, уражена паралічем. Заважали йому власні руки й ноги, гнітили всі внутрішні органи, тяжіла голова.

Трохи очунявши, покликав до себе Бронка Завадку.

— Подай мені паперу і олівець. Нічого, може бути і оцей.

Написавши щось похапцем, подав папірець Завадці.

— Іди набери.

— Пане шефе, мене робота чекає...

— А це не робота?

— Слово честі, не маю часу на жарти.

— А це не жарти, прошу я тебе. Піди набери сьогоднішньою датою мій некролог. Сьогодні помер, запам'ятай собі, прошу я вас, власник друкарні Кость Філіпчук, проживши сорок два роки. Моя фізична смерть буде вже тільки формальність. Фактично я вмер сьогодні. Ти почав мене вбивати, а Боніфацій Перожек добив. Якщо вже ідіот Перожек жалкує, що він не знав, що раніше можна було мою друкарню в трубу пустити, то я, прошу я вас, не хочу жити. Чого стоїш? Дістав замовлення — берися до роботи. Відбий у десяти примірниках. Треба буде декому і з родини послати. Чого ти вирячився на мене? Думаєш, старий зійшов з глузду... Не. Все в нормі. Тільки жити мені відхотілося. А тепер залиш мене самого. Чого ще очікуєш? Думаєш, що шеф пошле по коньяк? Не пошле. Небіжчики не п'ють. Ти хотів мені щось сказати, Броник?

Може, й мав би щось сказати, але згадав, що лежачого, а тим паче трупа, не б'ють, і мовчки з текстом некролога Бронко вийшов з кабінету.

Зоня, яка давно шукала зачіпки, щоб піти з дому й жити окремо, нарешті вбачила причину в тому, що Мажарин збирається одружуватись. Здійняла крик, що вона не може далі жити в такій скомпрометованій сім'ї. Вона хотіла була піти відразу після

втечі Слави з дому, але пожаліла Олену.

Олена подумала собі в душі, що не її пожаліла дочка, а просто на той час не мала ще роботи й була залежна від родини, та хай там!

— А куди ти підеш, дитино?

— Хай мама буде спокійна за мене! Не зроблю мамі такого сорому, як Слава! Не втечу з дому, а виберуся. Найму собі десь кавалерку[131] і буду жити, як інші самостійні, працюючі жінки.

Олені вдарила кров у голову від самого слова "кавалерка":

— Бійся бога, Зонечко! Та якби покійний татко вчув, що ти вимовляєш...

— Може мама не кінчати: "...то у гробі перевернувся б". Можу запевнити маму, що воно не так. Наш тато був людиною поступовою, бувалою, і на нього це слово не зробило б такого страшного враження, як на маму. А втім, як воно маму так шокує, то можу його вимовляти по-французьки — "гарсоньера". До мами, бачу, ще не дійшло, що я самостійна жінка і заробляю сама на себе. На заході Європи це нормальне явище.

За кілька днів, точніше, четвертого дня після цієї перепалки, Зоня забралася з дому. Знайшла собі в центрі нової частини містечка (власне, на околиці, коли орієнтуватися на старий ринок як центр міста) кімнату з окремим входом і домурованою в передпокої кухонькою.

Приїхала фірою на вулицю Куліша перед батьківський дім, забрала звітіль, що було їй потрібно для обладнання нового житла, і без "бувайте здорові" поїхала на своє. З брами гукнула, що, мовляв, як хтось матиме справу до неї, то хай заходить просто до канцелярії Чуйгука, вона завжди буде там. Точка. З галузки відпав ще один листок.

З відходом Зоні виникло питання про заміну мешкання на менше.

Дивне психічне явище. Олені завжди здавалося, що вона випадково й тимчасово живе у великому домі Аркадія, а тепер, коли довелося покидати його, огорнув її дошкульний, хоч і не зовсім виправданий сум, аж мала господинька мусила розважати матір:

— А за чим мама жалкує? Відколи я пам'ятаю, вічно в нашій родині нарікалося на це мешкання. Хай мама згадає, як у сльотаву осінь чи навесні підходить тут вода у підвалі. Якби татко був живий, то ми, напевно, цього літа вже поміняли б квартиру. А наріжна кімната, мамцю? Та там ніколи не можна як слід напалити! А взяти хоч би покрівлю! За татка протікала вода тільки в одному місці над кухнею, а тепер капотить уже і над їдальнею. А найважливіше — ми не можемо оплачувати такої великої квартири.

— Люди тримають квартирантів...

Олі мало що не зірвалося з язика, що в них теж був квартирант доктор Мажарин і чим те все кінчилося.

— Найважливіше, — тягнула далі Оля, немов не дочула Олених слів, — що треба буде все міняти і починати наново.

— Я нічого не кажу, певно, тепер п'ять кімнат забагато для нас, але чого зараз починати наново? Як же можна у моєму віці все починати наново?

"О, мама думає тільки про себе. Раніше з нею цього ніколи не було. Їй і на думку не спадає, що це, може, мені доведеться починати своє життя заново і по-іншому".

Наступної неділі вибралися Олена з Ольгою ніби на прогулянку, а насправді — з наміром поглянути, може, де здаються квартири.

Пішли навмання першою вулицею, що вела у східну частину передмістя, де, як інформувала всезнаюча Мариня, "любили бути хати внайми".

Околиця, на яку потрапили, відразу сподобалася Олені. Просто неймовірно, що вона так довго жила в Нашому і ніколи тут не бувала!

Будиночки були подібні один до одного, наче діти однієї матері. Це наводило на думку, що люди в цих будинках теж повинні б бути подібними одні до одних й жити в злагоді між собою.

Кожний з тих домочків був у деякій віддалі від вулиці, що давало змогу їхнім власникам заводити квітники перед фасадами. Стежки від хвіртки до ганочка були здебільшого посипані рінню та обведені побіленими цеглинами, що виглядало так... запрошуюче. Майже кожний ганочок був помальований у зелений колір, а у вікнах цвіли фуксії.

На жаль, ні в одному з тих чепурних домиків не було на віконній шибі наліпленої картки про здачу квартири. Очевидно, тут жили багаті міщани, які не думали позбавляти себе вигод за кільканадцять злотих на місяць.

Олена наполягла, щоб завернути ліворуч у вулицю, яка, на її думку, повинна б вести до ріки.

— У Ладиків не було багато качок, бо поблизу не було саджавки. Зате у твого діда, таткового тата, були цілі табуни. Просто хмари напівздичавілих качок та гусей. Казали, ніби вони виводилися там у шуварах[132] так, що ніхто й не знав їм числа і рахунку. Але що з того? Не було доброї господині. Скажу тобі, що я якось не пам'ятаю, чи їла я там хоч раз добре засмажену качку. А до того ти, певно, й не знаєш, що смак м'яса залежить і від того, чим годують птицю. В дідовім селі була така психопатка, бо інакше не знаю, як це назвати, дідичка, яка веліла годувати качок, призначених для панського стола, фігами. Або, наприклад, у неї ж спеціально так вигодовували гусей, щоб у них хворобливо розросталася печінка, потрібна для гусячого паштету. Я навіть не знаю, чи не шкідлива така печінка.

Околиця, в якій знаходилися, спочатку ніби мальовнича, чимдалі почала скандально псуватися. З'явилися облуплені, кривобокі, полатані бляхою дахи з перевернутими горщиками замість коминів. Хати без огорож і квітників, без господарських забудовань справляли жалюгідне враження.

Єдиними господарськими прибудовами при тих халупах були до смішного малі, чомусь усі до одного перекошені виходки.

Згубився нарешті і тротуар під ногами.

Вулиця ставала щораз вужчою, щораз тінистішою та болотистішою, хоч у цю пору в місті панувала посуха. Сюди не їздили машини, і тому вулиця роїлася від голопузих дітей. Судячи з усього, в цій околиці жив єврейський пролетаріат, бо, хоч було свято, на

шнурах біля хатин висіло запряне, мокре, немилосердно полатане шмаття.

Олена зупинилася.

— Я не піду далі. Ні... ні, тут я не могла б жити. Я сподівалася, що передмістя нагадуватиме мені Ліски, а тут стільки бруду та нужди. Ніколи не думала я, що серед євреїв може бути така біднота. Я гадала, що тут повітря, як на селі, а то... Ходім звідціль, ходім, а то боюся, що ще в мене голова розболиться.

В зворотній дорозі (аби не йти попри ті жалюгідні халупи) вийшли на якусь польову стежину і несподівано натрапили на гарний будиночок під червоною покрівлею, на одному з вікон якого, на велику Оленину радість, білів наклеєний аркушик.

Власник будинку жив окремо, і це теж було дуже добре. Домик здавався внайми сам по собі.

Ольга з Оленою насилу відшукали господаря, чи то пак господиню будинку. Труднощі полягали в тому, що вона вдруге вийшла заміж і ніхто не знав ні її нового прізвища, ні вулиці (яка, мабуть, теж змінила назву), яку господиня назвала в оголошенні.

Для Олени ця історія видавалася трохи підозрілою: всякий тягнеться до того, щоб мати якнайбільше свіжого повітря, а ця покинула такий гарний будиночок і пішла жити у чоловікову хату, ближче до центру і пилюки.

Щось тут не те. А може, той будинок тільки зовні такий гарненький, а всередині весь пророслий грибом?

Господиня виявилася охайною, з деякою претензією на чепурність, як це полюбляють літні бездітні жінки, гордовитою молодницею. Олену вразило, що господиня, знайомлячись, не зволила й усміхнутися. Вдові Річинській і досі важко було звикати до людського холодку.

На темному мідяному обличчі світилася пара холодних, проникливих очей, що домінували над довгим (але не аристократичним) носом і темними, з коричневим відтінком, губами. Червоні великі коралі на грудях і шиї, на думку Олени, не були на своїм місці.

Оля теж винесла враження, що господиня зміряла їх поглядом, начеб щонайменше прийшли за прошенням.

Мову почала Ольга: прочитали з мамою оголошення на шибі і хотіла б трохи ближче розвідати про умови найму будинку.

Олена ж тим часом думала: чому це Аркадій, така єврейська голова, такий передбачливий, не подбав про те, щоб забезпечити родину власним будиночком? Адже добре знав прислів'я, що його склав народ про вдів священників: "попові дзвонять, а попадаю з села гонять".

Хоч коли йдеться про Аркадія, то, напевно, йому самому видавалося протиприродним думати про старість, а тим паче про смерть. Такий був завжди життєрадісний, життєлюбний, як говорили про нього його світські побратими, такий буйний надіями, що, здавалося, сама смерть боїться підступити до нього, а тим часом скосила його за першим помахом.

— ...Так, — відповідала та у червоних коралях, — весь будинок віддається внайми. Три кімнати і кухня.

Ольга багатозначно переглянулася з Оленою: розраховували щонайбільше на дві малих кімнати.

— А скільки б коштувало на місяць?

— Сорок злотих.

— З городом? — недипломатично вихопилося в Олі.

— Пані дивуються, що така дешевизна, правда? — вмить помітила Олину помилку господиня. — Так, прошу пані, з городом. Прошу пані, мені йдеться не так про гроші, як про те, щоб жив там хтось порядний і опікувався домом. У панства є мужчина, чоловік, чи син, чи зять, бо такий будинок на кожному кроці потребує чоловічого ока.

— Наш тато помер, — плаксиво заявила Олена, і, може, це й спровокувало Ольгу, що та насмілилася при Олені сказати:

— Нема в нас мужчин, але маємо надію, що повинен бути.

— Я розумію, — кивнула господиня підборіддям в бік Ольги, — панна збираються заміж. В такому разі я мала б одне застереження, прошу пані, без собак і малих дітей. Те прання пелюшок, те щоденне купання тільки пару спричинює у помешканні. Пані мене розуміють?

Якраз Ольга її не розуміла. Без собак вона охоче обійдеться, але без малих дітей? Куди ж діватимуться її і — дозволила собі на сміливу мрію — Бронкові діти?

— Якби не те, що чоловік у мене міський і звик до електрики та, перепрошую, до каналізації в домі, то я нізащо не уступила б звідціль. Хай пані тільки роздивляться, який вид з цього місця. Але що? Муж у мене такий, що, хоч гинь, мусить мати електрику, каналізацію, тротуар під носом. Ніби хто до чого звик. Тому я й здаю цей дім отак, за будь-що, аби тільки пустокою не стояв. Але кажу: без псів і дітей.

Сума, що її назвала господиня будь-якою, хоч і видалася Олі відносно невеличкою, грубо переходила межі їх бюджету. Хіба що доведеться до однієї кімнати взяти дітей на стацію[133] чи тримати столовників. Проте будиночок був такий веселий, така гарна панорама простелялася з пагорка, на якому він стояв, що обом жінкам годі було перебороти спокусу.

— Добре, ми згодні. Завтра-післязавтра принесемо завдаток. Може б, можна було й переїхати ще перед першим?

— Я не маю нічого проти, — великодушно заявила господиня. — Я й так плату рахуватиму панству щойно з першого. А з ким маю честь, перепрошаю?

— Річинська, вдова священника, — представилася Олена з скромною достойністю.

— Десь я чула таке прізвище, — приклала господиня оперстенені пальці до чола. — Десь я чула... Ну, добре.

Олена потупила голову. Було їй дуже прикро. Не належала, борони боже, до честолюбних, але не могла просто з дива вийти, що в Нашому можуть бути люди, які не знають прізвища "Річинські". Ні, це виняткова річ. Просто дурна, зарозуміла баба хотіла упокорити Олену, вдову каноніка. От і все.

Коли зійшли з горбка на вулицю, Олена спитала в Олі:

— Навіщо ти сказала, що в нас скоро буде мужчина в домі? Не треба говорити неправди.

Ольга взяла маму попідруку:

— А чому мамця думає, що це чиста неправда? Вийду ж я колись заміж, правда? А може, воно й не забариться...

Олена не звернула уваги на досить виразний Олин натяк. Обставина ця насторожила малу господиню. Не було ще досі такого, щоб мама тримала в собі. Ольга думала, що цей момент послужить приводом, щоб поговорити з мамою про Бронка. На жаль, мусить почекати, доки мама знову матиме чутке вухо і око для своїх дітей. Тим паче, що приплив самолюбства в Олені однаково скороминучий і зовсім не притаманний її натурі.

Коли дійшли до ринку, Олена виявила бажання піти провідати Аркадія.

— Добре, мамцю, — сказала Ольга, думаючи, що Олена хоче іти вдвох з нею.

— Я піду сама, Оленько. Хочу сама з татком побути. — Ніяково було Олені признатись малій господиньці, що вона хоче порадитись з чоловіком, чи наймати той домок на горбку (який усе ще здавався Олені чимось підозрілий), чи пошукати іншої квартири?

Мариня, яка стільки наслухалася про той чудо-будиночок на горбку, була трохи розчарована, побачивши його на власні очі. Не був він уже такий дуже незнатоньки-що, як описувала його їмосць. Хіба те одне прикрашувало його, що справді був побудований на горбку і мав яскраво-червоний дах. Може, той дах виглядав би ще краще, коли б дивитись на нього з Монастирської гори, а зблизька пропадала його краса. Допіру коли зайшла Мариня з Ольгою на подвір'я, то пом'якшала трохи.

Мариня відразу звернула увагу на два ряди чорних порічок напереміну з агрусом, що тяглися вздовж головної стежки від хвірточки до паркана. Кінчався садочок живоплотом їстівних рож.

Наскільки сам будинок старанно утримувався, настільки город був запущений. Картопля "американка" була тільки один раз будь-як обсапана, хоч пора підгортання давно минула. Помідори, не підливані у посуху, не попідв'язувані, зніділи на пні. Рясно засіяний салат вистрілив угору стовбурами. Мариня злораділа від того, що така міщанка, нібито власниця будинку, а, напевно, не знає, що стовбури салату можна квасити, як молоденькі огірочки.

Великий квадрат займали столові бурячки. Своєчасно не прополені, вони не мали змоги розростися і захиріли ниточками, ледве відріши від землі.

В Марині прокинувся приспаний інстинкт хліборобки: що за нехтолиця з тієї міщанки! Та хто відводить у городі окреме місце для буряків? Порядна господиня обсаджує ними грядки, ніби насип верболозом, і має пізніше з них подвійну користь: по-перше, буряки тримають грядки, а по-друге, восени має собі буряки, наче капустяні голови. Та ба! Всьому треба вміти дати лад і порядок! Побачать люди, що за цяцьку зробить Мариня на другу весну з цього пагорка!

Ольга пішла звати господиню, щоб та відчинила будинок і показала його Марині зсередини, а Мариня тим часом, засукавши рукави, взялася очищати кущі порічок та агрусу (хоч треба було це зробити навесні) від тогорічного пирію та сухої трави.

Тільки набрала вона розмаху до роботи, коли надійшла Ольга без ключів і господині.

— Не застали її паннунця дома?

— Не те, Мариню.

— А що?

— Хай Мариня не смішить людей і покине цю роботу.

— Чому? Що сталося?

Олі влетіла якраз мушка до ока. Дістала з сумочки хусточку, послинила кінчик і стала навпомацки, з болем, виловлювати інтруза з ока. Мариня не могла їй допомогти, бо мала забруднені руки.

— Ну, що там, паннунцю? Чому господиня не дала ключів?

— Не дала, бо не буде здавати дому. Каже, що роздумала.

— Як то роздумала? — Мариня забула за брудні руки і взялася попід боки. — Вона гадає, що ми хто їй? Ким вона гадає крутити? Де вона живе? Я зараз піду до неї і поговорю з нею по-своєму. Я їй покажу, як коверзувати нами!

Мариня справді готова була виконати свою погрозу. Насилу Ольга її упросила, щоб та дала спокій. На щастя, Ольга потрапила на аргумент, що відразу переконав Мариню: це ж не пасує, щоб Мариня заходила у чвари з якоюсь там простою міщанкою!

— Може, й правду кажуть паннунця! Скажу паннунці, що нічого мені так не шкода, як цього городу. А найбільше чорних порічок. Паннунця знають, доктор Гук каже, що вони мають у триста разів більше тих етамінів, як цитрина.

— Може, в тридцять, а не в триста?

— А як і в тридцять, то що — зле? Але воно завжди так було й буде: "Боже, боже, дав тому, що не може, а я би міг, та не дав мені біг". Але то ніц, — обчищала нігті від липкої жовтої глини, — вона ще пожалкує, що не здала нам дому. Згадають паннунця мої слова, що ще собі лікті кусатиме.

Поки що найбільше жалкувала сама Мариня.

Вдома всі чотири — Олена, Ольга, Неля і Мариня — вишукували причини, чому господиня роздумала.

Йшлося, в основному, про одне: чи вона взагалі не хотіла здавати будинку, чи не хотіла його здавати Річинським? Якщо це друге, то чому?

Скільки не ламали собі голови над цією загадкою, ніяк не могли її вирішити.

Розв'язала її щойно Зоня (звісно, адвокат у спідниці).

— Я хочу насамперед знати, бо це найважливіше, як, тобто значить ким, представилася їй мама?

В першу хвилину Олена подумала, що Зоня жартує собі з неї.

— Я не розумію тебе, Зонечко! Як же ж я могла інакше назвати себе, ніж називаюся?.. Про що тобі, власне, йдеться?

— Я питаю, який титул, розуміє мама, який титул мама дала собі?

— Власне, що я не скористалася з титулу, як ти кажеш. Якби я була назвалася "вдова каноніка Річинського", то, напевно, не посміла б так вестися з нами, але ти знаєш мене? За життя татка не дуже я користувалася титулами, а тепер тим паче. Я й не пригадую собі, як я сказала тій міщанці... здається мені, представилася їй "Річинська, вдова священика".

— О, і все, і більше нічого не треба! — скрикнула Зоня. — Корисніше не могла мама представити себе. Правда, мамцю, "вдова священика"! Ха-ха-ха! — вона сміялася штучним поганим сміхом.

Олена стояла із зраними очима, опустивши руки, і не могла розуміти, чого це Зоня так розсердилася на неї.

— "Вдова священика", — обличчя Зоні стягнулося в злу гримасу. — А чи мама знає, що вдова священика — то найгірша фірма в торгово-фінансовому світі? Хай мама запам'ятає собі раз назавжди, що "вдова священика" має таке саме реноме, як картяр чи п'яниця. "Вдова священика" — ну і знала мама, що сказати! Краще вже була б мама представилася як "теща Безбородька".

— Не блазнюй, Зонько, — погрозово обірвала її Ольга. — Ти чого причепилася до мами? Може, ще скажеш мамці титулувати себе "мамою друкарки доктора Чуйгука"? Я, між іншим, знала, чи, точніше, чула про одного такого, що представлявся як "брат ксьондза".

Зоня подала голову назад, звузивши очі, ніби хотіла з перспективи краще придивитись до Олі, яку віднедавна перестала впізнавати. З потульної овечки мала господинька переростала в когось з власною волею і думкою.

Звідки такі віяння?

— А ти знаєш, — зауважила єхидно, — що це не найгірший титул, сестричко. Коли б ти знала те, чого не знаєш, мала господинько, ти вкусила б себе за язичок.

— Я не хочу з тобою розмовляти. Ти лише мами не чіпай.

Олена цим разом не бралася рознімати дочок. Не до них було їй тепер. Затаїлася глибоко в собі, покривджена і ображена. Колись добра тітка Ладикова думала, що виграє терно, видаючи вихованку заміж за священика, а сьогодні вдова його — це "найгірша фірма" у фінансовому світі, прирівняна до картярів і п'яниць!

"Теща доктора Безбородька — от до чого дожила я, Аркадію!"

За життя Аркадія з поняттям "люди" в'язалися в Олені тільки приємні враження. Завжди при зустрічі з людьми — було це на селі чи пізніше в Нашому — Олена відчувала теплий флюїд, що плив від них до неї.

Селяни любили молоденьку їмосць за те, що була делікатна, розуміючи під цим словом велику Оленину скромність і ласкавість.

Цінували в ній те, що ніколи не втручалась у службові справи свого чоловіка. Їй належали дім і діти, а церква і її господарство були цілковитим володінням отця Аркадія.

Ніколи, хай бог боронить, не вела переговорів з селянами відносно додаткової

курки або відробітків на городі. Навпаки, коли доводилося бути випадковим свідком таких торгів, старалася тихцем зникнути, аби нічого не бачити й не чути.

Олена приємна зовнішність, ласкава манера, з якою зверталася до простих людей, увага, з якою вислухувала їх скарги, терпеливість до їх поточних справ, добре слово, що мала його для їх дітей, настроювали будь-кого прихильно до молоденької попаді.

Коли в неділю чи свято, одягнена у святкове, за тодішньою модою все у рюшках і бантиках, плаття, поштивим кроком простувала до церкви, відповідаючи на вітання людей, ті, особливо старі баби, не могли зрозуміти, як така лялечка могла піти за рудого попа.

Від того, що селяни вважали Олену нещасливою, ще більше поглиблювалася їхня симпатія до дружини пароха Вишні.

Мила зовнішність і ця сама делікатність пізніше завоювали молоденькій пані добродійці симпатію у міщан та нашівських купців.

Купці, здебільшого євреї, хвалили собі пані добродзейку Річинську ще й тому, що вона, хоч і не походила з родовитих панів, мала в собі більше панськості, ніж будь-яка дідичка. Панськість Олена проявлялася в тому, що вона не вміла (дуже соромилася цього!) торгуватися з купчиками. Платила ціну, якої жадали від неї, і якнайскорше виходила з крамниці, наче соромилася своєї непрактичності.

В день гамана[134] чи пасхи за місцевим звичаєм отримувала Олена від нашівських заможних купців кошички з солодким святковим печивом. Були це специфічні, виготовлені на олії, мелених горіхах, медові, макові та різних цукатах ласощі староеврейської кухні. Важкостравні для незвичного шлунка, вони спричиняли чимало клопоту Олені тим, що діти захоплювалися ними. Викрадали їх у Олені, об'їдалися донесхочу, а пізніше відхворювали свою пожадливість.

Проте відчувала б себе ураженою в самолюбстві, коли б котрогось гамана або пасхи місцеві євреї забули про неї.

Нашівські міщани на інший лад проявляли свою симпатію до дружини отця Аркадія. Щовесни обдаровували пані добродійку Річинську велетенськими, наче снопи, букетами черемхи, бузку, жасмину. Надходило того пахучого квіття стільки, що просто не знала, куди його подіти. У всіх кімнатах, не виключаючи й кухні, стояли вази, а то просто слоїки з-під варення з жасмином чи бузком.

І тут був клопіт з подарунками. На ніч треба було виносити квіти із спалень до сіней чи веранди, бо Олена боялася залишити їх на ніч там, де спали, аби не учадіти від них, головне від черемхи.

Марині спало на думку зайві букети відносити у церкву. І богоугодна справа буде зроблена, і в хаті буде менше мороки з отруйним зіллям (Мариня за сільською звичкою всілякі квіти називала зіллям).

Та це не було найкращою розв'язкою. Трапилося таке, що дурманний запах жасмину в суміші з кадилом у переповненій людьми церкві призвів до того, що котрась з жінок знепритомніла.

Тоді Олена розпорядилася зайві в'язанки гостропахучих квітів просто спалювати під плитою.

Колись у дитинстві покійна Ладикова повчала її, що дарованих квітів, навіть уже зів'ялих, на смітник не викидають. Виховані люди просто спалюють їх.

"Орест Білинський не встиг подарувати мені квіти, але, коли б так сталося, я б їх не спалила, а засушила і носила у молитовнику".

Мала Олена й такі докази симпатії до своєї особи, про які сьогодні не зовсім пристойно згадувати. Багато років тому відвозила вона хвору коклюшем Катерину на село до Несторової. Не пригадує собі вже сьогодні, чому повернулась у Наше не бричкою, як звичайно, а поїздом. На вокзалі сіла у фіакр. Як відомо, з нашівського вокзалу до центру добрих три кілометри. По дорозі на той фіакр почали підсідати різні пасажери і врешті обліпили його так, що мало не поламали Олені капелюха. Її несміливі протести залишились без наслідків. Коли на ринку пришилося розплачуватися, візник стягав оплату з кожного пасажера індивідуально, залежно від того, яким класом той їхав, тобто які вигоди мав на фіакрі. Коли черга дійшла до Олени, власне, він чомусь залишив її на самий кінець, візник зробив рукою широкий жест в бік Олени і на велике здивування всіх пасажирів заявив:

— А цю панюсю я віз задарма!

Олена до сліз зняквіла таким нахабством, кинула зухвалому візникові цілих два злотих й утекла якнайскоріше від місця свого сорому. Така була неприємна ця історія для неї, що навіть не розповіла її Аркадієві. З часом (боже, боже, що то час робить з людьми!) не раз у думках поверталася до цієї пригоди вже без почуття сорому, а, навпаки, з своєрідною жіночою гордістю.

"Що ж, — думала при тому, — ми, жінки, любимо подобатися навіть тим, які нам не подобаються".

Сьогодні Олена має претензію і жаль (невідомо лише, до кого?), що так не по-господарському, так нерівномірно розміщена радість в житті людини: то густо, а то зовсім пусто.

За життя Аркадія, коли в її розпорядженні були такі багаті запаси його любові, коли ближча і дальша родина Річинських цяцькалася з нею (бо потребувала його самого!), тоді й сторонні люди з усіх боків обсіпали її своєю прихильністю. Тепер, коли Аркадій осиротив її, а родина почала спроквола відступати від неї, то й сторонні, колись такі доброзичливі, люди з медоносних бджілок перетворилися на ос.

Є на світі ще й Орест Білинський.

"Орест Білинський, — часто думає Олена, — йде в моїм житті окремою полосою. Він мені ні "люди", ні "родина", ні чужий. Він — Орест Білинський. Господи, чому воно так? Я нітрохи не змінилася до людей. Чому вони стали такими іншими до мене?"

Коли після смерті Аркадія люди перестали проявляти свою доброзичливість до Олени (на гамана і пасху тільки дехто за старою звичкою надіслав кошичок з солодким, те саме можна сказати й про букети бузку та черемхи), то Олена була певна, що їхня байдужість бодай охоронить її від стороннього втручання в її вдовине життя. Просто

перестануть цікавитись нею, як кожною іншою бідною вдовою священика. Та коби воно так! Позбавивши вдову Аркадія Річинського своєї доброзичливості, людці подвоїли до неї своє фальшиве співчуття, що нібито уповноважувало їх порпатись в її душі. Чи то мстилися Олені заднім числом за те, що колись пані Річинській поводилося краще, ніж їм тепер?

За прикладом не доводиться далеко ходити. Ось хоч би Оксана, подруга Славина.

Коли після довгої перерви з'явилася у Річинських, то Олена у своїй простодушності зразу подумала, що Оксана принесла якусь вісточку від Слави, потім вирішила, що дівчина прийшла потішити, розрадити зичливим словом матір своєї подруги, а виявилось, що ні одне, ні друге. Оксана прийшла, щоб запустити жало в Олену.

Не знайшла іншої новини для бідної матері, як та, що доктор Мажарин оженився.

— То пані добродійка ще не чули? Ціле місто гуде про це.

Олені раптом заболіло в крижах. Хто дав право цій чужій дівчині шпигати їй голками поперек? І хоч кожна згадка про Славу — це чергова кровотеча Оленіного серця, бере себе мати в руки й відповідає з гідністю (один лише бог відає, скільки коштує їй це зусилля!).

— В нас, панно Оксано, досить свого клопоту, тому чужі справи нас не дуже обходять.

— Пані добродійка таке говорять, ніби не знали, що Славка збиралася виходити заміж за доктора Мажарина. Мали побратися — і тут собі раптом "чужі справи"!

Олену шокує самовпевнений, безапеляційний тон Оксани. Має рацію доктор Гук, що ті молоді стають неможливі. Проте Олена не дозволить собі, щоб та смаркуля бачила її виведену з рівноваги.

— Мали побратися, кажете? Я про це нічого не знаю. Знаю, що любилися і розійшлися, як багато інших до них і по них. Доктор Мажарин був вільний. То чому не мав би оженитись? Сьогодні шлюбна жінка умирає, і то чоловік не дочікується кінця жалоби і жениться вдруге. Доктор Мажарин був вільний, — каже ще раз і докінчує в думках: "І тому такого кінця можна було й чекати". Так-то воно так, але Олена якраз чекала іншого кінця. Мріяла потай (мріяла і молилася, молилася і мріяла), що одного дня з'являться обоечко перед нею і поміж сліз, поцілунків, перепросин і запевнень, що більше такого не буде, попросять у матері благословення на нову дорогу життя.

І воно б так і сталося, якби Мажарин був тим, за кого його Олена приймала. "Не бідний він чоловік, а підленький, — Олена нещадна у своєму осуді. — І добре, що моя дитина не зв'язала своєї долі з таким".

Незабаром після Оксани, наче сніг у пилипівку, являється Меланія Річинська, буцімто тільки для того, щоб почути спростування плітки, в яку вірити не хочеться.

Як же ж це так, Гелюню? Яким чином, на рани Христа, дійшло до того, що Мажарин покинув нашу Славцю і одружився на якійсь багатій львівській міщанці? На кого поміняв він панну Річинську? Якщо такий тихий, такий "все беріть, тільки мене лишіть" Мажарин міг відчурбанити такий номер, то чого тоді сподіватися від інших? То чого тоді дивуватися пройдисвітові Тихому? (Та ще дідько його знає, чи він справді

Тихий!)

Хто пройдисвіт, хто? Давно це Меланія підносила до небес свого квартиранта?

— Про котрого це ти Тихого, Мелясю? Ти ж казала, що то такий культурний пан. Інспектор кооперативів, чи хто він там. Чей же не його ти маєш на думці?

Власне, його мала на думці Меланія. Тільки більшовицький агент міг спромогтися на таку віроломність, оселитися в домі священика! Кілька днів тому його арештувала поліція. Робили обшук у його кімнаті. І тільки уявити собі: все в домі священика! І хто б сказав, що під овечою шкурою криється вовк! Такий делікатний, такий освічений, такий вихований — і комуніст! Оті бездоганні манери і ввели їх в оману.

— Комуніст, Гелюню, справжнісінький комуніст, а орудував ножем і виделкою, як природжений аристократ. Я, знаєш, хотіла раз випробувати його і питаю: "Що пан воліли б завтра на обід — а була то якраз неділя — різото[135] чи штуфаду[136]?" Я тобі скажу, це мій випробуваний спосіб перевіряти інтелігентність мужчин, які мені здаються підозрілими щодо свого походження. А той преспокійно відповідає, чуєш: "Якщо різото, то тільки з телячих нирок, а взагалі волію штуфаду, тільки прошу, — каже, — не давати багато часнику, бо маю ще бути в одному товаристві". Ох, якби я знала, що то за товариство! І що ти на це скажеш, Гелюню? Комуніст, а вмів розрізнити різото від штуфади! Добре, добре каже Клавда. Світ дійсно сходить на пси. А щодо нашої Славуні, то скажу тобі, — а ти хоч гнівайся, хоч ні, — трохи і сама винна, що так вийшло.

Олена забуває, що присягла собі нікому ніколи не давати втягнути себе у розмову про свою наймолодшу дитину.

— Славуня винна? Як же ти можеш таке говорити, Меляся? Чим, чим же воно винне, біднятко?

— Ти не знаєш? Хоч, правда, мама і жінка дізнаються останніми. А ти винна, дорога Гелюню, що Славуня надто вільно поводитися з Мажариним, з яким, між нами кажучи, не була й заручена.

Олена не береться заперечувати, бо гірше буде, коли виявиться, що мати не знала, що чинить її дочка. Пожовкла з страху перед тим, що зараз звалиться на неї, Олена ледве дихає.

"Наклеп чи правда, — думає у відчаї, — однаково боронитиму свою дитину".

— Ти ж була на концерті Мединського, правда? Скажи сама, чи то пристойно, щоб дівчина цілий вечір трималася за руки з мужчиною, з яким офіційно не заручена? Скажу тобі правду, можеш ображатися на мене або ні, я сама не знала, куди очі свої подіти. А наш Нестор — ти ж знаєш, що то за зіллячко, що я буду тобі говорити! — побачив таку вільність і собі схопив за руку невістку Ілаковичів. Прилюдно, Гелюню, прилюдно! Я думала, що Несторова вже тоді сконає на місці.

— І то все, Мелясю?

Олені хочеться заплакати від великого нервового напруження. Тільки й гріха на її дитині, що трималася з коханим за руки? І за це ти готова її з болотом змішати, ти, суха, безсердечна жінко?

— А по-твоему, то ніц? Якщо ти так вважаєш, то я перепрошую... Я — що мені? — кожний хай дивиться на себе, але знаєш: і твої, і мої панни — Річинські, і я не хотіла б, щоб плітки про твоїх дівчат падали й на моїх. От усе. Тим більше, що мені тепер особливо залежить на добрій репутації моїх дівчат... Особливо!

Меланія, велична і таємнича, чекає, що Олена стане її докладно випитувати, чому це особливо тепер так дорожить вона доброю славою своїх дочок.

Олена думає про інше. За життя Аркадія Меланія на кожному кроці підкреслювала своє посвячення з Аркадієвою родиною, а тепер виходить, що вона мало що не соромиться цього споріднення.

— Я і за життя Аркадія, як знаєш, і тепер ніколи нікому не нав'язую ні своєї особи, ні своїх дітей. Не вважаю, що Славуня допустилася смертельного гріха. Може, ти щось більше знаєш, то, прошу, можеш сказати. Я взагалі не знаю, про що тобі йдеться. Що сталося? Бо я нічого не розумію, не бачу нічого такого...

Меланія починає плакати у батистову хусточку. Виявляється, що це сльози радості.

— Я не хотіла говорити, але хай уже там! Будеш першою, якій я відкрию цей такий радісний, такий несподіваний для нашої родини секрет... Отже, Гелюню, щось таке виходить, що моя Аврельця скоро піде від мене.

— Як? Куди? — ще не може второпати Олена.

— До мужа, Гелюню, до мужа! Скоро будемо мати весілля: Аврельця виходить заміж.

— Оце-то новина! Олю, Нелю, Мариню, де ви там? Ходіть сюди, почувете новину: Аврельця тітки Меланії виходить заміж!

Мариня, яка перша від цієї новини застигла з відкритим ротом, перша й пустила язик у хід: хто наречений? Де познайомились? Скільки йому років? На приватній посаді чи державній? З якої родини? Кавалер чи вдівець?

Меланія, ігноруючи всі запитання Марині, крізь зуби звертається просто до Олени:

— Відколи це у вас заведено, щоб служба втручалася у розмови? Щось не пригадую собі, щоб за Аркадія водилося таке.

Не встигла Олена оборонити Марині (і свій власний авторитет), як ввалився в кімнату, як звичайно підхмелений, стрийко Нестор.

— А-а-а-а, кого я бачу? — присмоктався до руки Меланії. — Мої поздоровлення. Мої найщиріші поздоровлення! Цс... я нічого не сказав. Мовчу, пане добродію, мовчу.

— Можеш не мовчати, я вже сказала Гелі.

— О, то чудово! То ще раз поздоровляю, пане добродію! Тоді я скажу, дорога Мелясю, що я той... щойно розійшовся з твоїм майбутнім зятем, а моїм майбутнім — як його? — племінником. Випили, ну, випили, пане добродію, з такої okazji. Гелюню, тобі казала Меляся? Що, не казала? То ти ще не знаєш, що нарешті будемо мати у своїй родині прямого нащадка великого гетьмана?

— Несторе, ти вже зовсім втратив голову.

— Як то, пане добродію, втратив голову? Я, може, сказав щось недоречно? Наречений Аврельці, пан полковник Василь Іванович, — так, Мелясю? — походить з

гетьманського роду Дорошенків, пане добродію!

— То він росіянин? — живо зацікавилася Олена. Може, випадково наречений Аврельці знатиме, що сталося з тим полковником, що в чотирнадцятому році пив чай на веранді у них на приходстві і співав "Вечерний звон"? Тамтой теж казав звати себе по імені і по батькові.

— Чого зразу москаль? Де ти чула, щоб москаль називався на "енко"? — накинулася на Олену мокрим рядном Меланія. Бушувала в ній ще злість на дівку: яке її собаче діло, скільки років полковнику?

— Він з великої України, — злагіднював задиркуватий тон Меланії п'яний Нестор, який взагалі був прихильний до Аркадієвої жінки, — з Придніпрянської України, Гелюню, нашої батьківщини, пане добродію! Там прийнято називатися по імені й батькові. Мені, наприклад, подобається цей звичай. Так би мовити, народний, пане добродію. То ми тут під впливом польської культури навчилися "пше пані, пше пані". А сам пан Дорошенко — полковник, син генерала, пане добродію!

— Всі петлюрівські емігранти — або князі, або генерали, а в крайньому разі полковники, і всі вони полишили маетки на тому боці, — сказала Ольга до Нелі так, аби не почувла тітка Меланія. Тіточка становилася попросту несмачна своєю бундючністю.

— А скільки йому років, коли він ще за Петлюри був полковником? — наївно спитала Неля, не думаючи вразити тітки Меланії. Та тітка Меланія того дня була надто вразливою.

— Запам'ятай собі, Нелюню, що мужчина має стільки, скільки відчуває. А пан Дорошенко відчуває себе ще ого-го.

— Він дійсно, пане добродію, ще ого-го! Давай, Гелюню, може, в тебе щось там знайдеться, вип'ємо за щастя молодих, пане добродію! Гаудеамус ігітур, ювенес дум сумус! [137] Вип'ємо, пане добродію, вип'ємо за щастя молодих — це перш за все, за ті маетки над Дніпром — це по-друге, бо я ще не сказав, Гелюню, що пан Дорошенко, крім того, що полковник, ще й дідич, чи то пак поміщик, пане добродію! Ех, — Нестор хвацько взявся за потилицю, ніби замірявся пуститись навприсядки, — як відберемо землі від більшовиків, тоді, пане добродію, повеселимося у маетку Василя Івановича! Мелясю, ви собі уявляєте, пане добродію? На тройках з хутора до хутора на млинці, з кав'яром, на пампушки з українським борщем. "Ай да тройка, снег пушистый, ночь морозная кругом..."

Олена найшла пляшку перцівки, яку приховала ще з весілля Катерини. Думала розпечатати на весіллі Славуні. Не довелося розпити її за щастя рідної дитини, то Олена офірує її за щастя дочки Михайла (за Меланину лише не пила б!).

Олена, яка по смерті Аркадія навчилася надавати вагу достаткам, обережно спитала з чемною інтонацією:

— А з чого будуть жити молодята по шлюбі? Мені здається, що петлюрівські полковники не отримують пенсії.

Меланія і цим разом захистила майбутнього зятя:

— А нащо пенсія молодому здоровому мужчині? Це — по-перше. По-друге, вже все

обговорено і вирішено. Дотепер пан Дорошенко працював художником. Тобто художньо розмальовував церкви, реставрував образи, але тепер має намір зайнятися чимось серйознішим. Хоче відкрити на Поділлі українську фарб'ярню, чи, як він каже, красильню. Я тобі кажу, Гелюню, він усіх нас вчить тепер правильно говорити по-українськи, так смішно! Такий амбітний, кажу тобі, спішить, щоб до весілля пустити фабрику в рух. Каже, що не хоче, щоб пізніше говорили, — а ти знаєш, які наші галичани? — що він побудував фабрику за віно, чи то придане — треба казати, за придане жінки. Хоч не без того, щоб Аврельця щось не дістала з дому. Певно, голу-босу я її з хати не випущу, але він має свої амбіції, а я не перечу, Гелюню, не перечу, бо то добре, коли мужчина ще не втратив амбіцію. Це не те, що той пройдисвіт Тихий. Полковник відразу показав нам свій родовід. Має намальоване таке гінекологічне дерево.

— Не гінекологічне, а генеалогічне! — реготався до сліз Нестор.

— Я, швагре, латини не вивчала. Зрештою, ви всі знаєте, про що мені йдеться... таке дерево, з якого видно, що він дійсно походить з гетьманського роду. Це не те, щоб мені хтось там сказав, а сама я на власні очі бачила те дерево.

— Якщо він такий маляр, як тіточка говорять, то може й цілий ліс намалювати, а не лише одно дерево, — озвалася Ольга, навіть не здогадуючись, як глибоко вона вразила тітку.

Правда, Меланія стрималася, але червоні лапчасті плями на шиї свідчили про те, що всередині у неї все кипить. Проте, пам'ятаючи, либонь, що вона в недалекому майбутньому теща гетьманського нащадка, обмежилася лише короткою реплікою:

— Заздрість завжди злослива.

Аби вдруге не вразити тітки, Ольга відвернула лице від неї. Стільки було написано на ньому глуму й співчуття!

— Правильно, — рывкнув знічев'я Нестор, якому перцівка повернула попереднє охмеління. — Правильно! Українська фарб'ярня. Та хай і буде написане "фарб'ярня", а ніяка там "красильня". Я проти більшовицьких українських словечок, проти, пане добродію, і баста! Нам, українцям, пане добродію, треба прибирати все до своїх рук. Добре робить Василь Іванович. "Українська фарб'ярня", але тільки "фарб'ярня". Я хотів би спитати, пане добродію, чому дотепер нема в Нашому українського похоронного закладу? Український і польський цвинтар то є, а чому, пане добродію, лях має дороблятися маєтку на наших українських небіжчиках? Хіба вони за життя були меншими патріотами, ніж ми? Чому, — перепрошую панни, ми всі тут дорослі, наймолодшої, слава богу, нема серед нас, — так нетактовно згадав неприсутню Славу, — чому, питаю, навіть у Львові немає українського бардачка з українською вівіскою? Чому українські холостяки, як говорить Василь Іванович, не кавалери, а саме холостяки, мають набивати кишені польських і єврейських бандерш? Добре говорить Славко, з ним я згодний на сто процентів, пане добродію: доки немає українського кабаре, національно свідомої проститутки, доти ми не доросли до державної нації. І хай нас доти копають і плюють нам у пику різні шляхтичі-ляшки...

— Несторе, — заскиглила Олена, — ти б хоч рахувався з тим, що дівчата слухають.

— Не звертайте уваги на нього, — виручила Олену Меланія, пхнувши енергійним рухом Нестора на диван. — Він уже готовий. Не треба було йому ще тієї перцівки давати, та пропало! Я хочу ще сказати, — повернулася вона до такої милої її серцю теми, — що мій майбутній зять обіцяє і Марусю забрати до себе, бо молоді, — ти питала, Гелюню, на які кошти вони житимуть, — зараз по шлюбі виїдуть.

— Куди? У маєтки молодого під Києвом? — спросоння вигукнув Нестор. — А то щоб мене не забули! "Ночь морозная круго-ом!.."

— ...Маруся дістане роботу на фабриці... ні, ні, не фізичну — теж щось! — буде там рахівником чи бухгалтером; адже панна закінчила гімназію. А потім, — закашлялася Меланія, — як у Аврельці буде маленьке, бо Василь Іванович — побожна людина... не з тих сучасних фіфаків, що дивляться на благословенство боже, як на катастрофу, то Маруся, аякже, допомогла б їй коло дитинки, а пізніше... все, все вже домовлено, малого я заберу до себе. А для Марусі пан полковник теж має кавалера.

— Браво! Бравіссімо! — знову зірвався Нестор, про якого всі думали, що він уже заснув. — Але, Мелясю, але... що отець Голубінка на це?

Такої нетактовності не могла вже знести Меланія. Забувши, чия вона теща в найближчому майбутньому, обізвала Нестора мургою, хамом та свинею і заявила, що вона не може далі залишатися з ним під одною стелею.

Роз'юшена вибігла з хати, а Нестор, розуміється, за нею, бо хоч і п'яний, та все ж таки не дурень псувати добрі взаємини з представником гетьманського роду (а може, й претендентом на булаву!), пане добродію.

Ольга й Неля дуже скептично поставилися до щастя, що його вдалося впіймати Аврельці. Просто навіть не мали охоти розмовляти про нього, таким видалося воно їм бутафорним.

Олена була іншої думки. Яка там Меланія не є, але на брехні ще не впіймала її Аркадієва жінка. Зрештою, що за сенс видумувати всю цю історію? Однаково шило з мішка вилізло б, а тоді що? Хоч до Америки виїжджай з сорому?

Олена не заздрила, боронь боже, але таки дуже дивувалася: диви, диви, як воно сталося!

Жила собі десь у глухому селі нічим не примітна, не дуже-то вродлива, не дуже-то здорова дівчина — і раптом, наче в казці, з'являється лицар і просить стати його дружиною.

Не розуміє лише Олена, чому вона не заздрить (хоча б і тією найблагороднішою заздрістю), тобто чому не бажала б такого щастя жодній дитині.

Щоб знайти сяке-таке виправдання цієї незвичайної події, Олена починає вишукувати всі добрі прикмети характеру Аврельки. Дівчина, правда, не красуня, зате, боже мій, порядна, господарна, скромна, спокійної вдачі, домосідка, не політикантика, не феміністична діячка, не передових поглядів, а чого ще більше треба немолодому, нікуди правди діти, чоловікові від молодої дружини?

Тільки Мариня ніяк не може заспокоїтися. Оленин оптимістичний підхід до справи

тільки роздратував її.

— Ой, як їмосць зараз усьому вірять! А я їмосці кажу, що тут справа нечиста. Згадають їмосць моє слово! Тут щось не так.

— Моя Мариню, що тут може бути не так? Навіть коли б пан полковник...

— А їмосць бачили його полковницькі документи? — грубо перебила Мариня.

Олена преспокійно продовжувала далі:

— Навіть коли б пан полковник був уже раз жонатий, то й тоді нічого страшного немає. У православних розвід дозволяється, а тепер пан Дорошенко перейде на греко-католицьку віру. А що ще більше може бути не так?

— Власне, що я не знаю, але чую, чую, відчуваю, відчуваю, — Мариня підшморгнула носом, — що тут щось не так. Щось воно, прошу їмосці, задобре, щоб могло бути на правду. Згадають їмосць мої слова.

— Хай Мариня не крякає, — відповіла на те Олена, чомусь маючи на думці не Меланину дочку, а свою красуню Нелю. — Хай Мариня перестане, а то справді накрече ще якусь біду на нашу хату.

— Їмосць на правду як дитина: почнуть про одне, а кінчають другим, — сказала Мариня без злості, скоріше з співчуттям.

Роки минули, а вона й досі не може збагнути, чим наша їмосць могла сподобатися Василющці.

Стаха вважала, що обличчям вона схожа на бабу по матері (довголітню графську покоївку), а характером пішла в діда Тимка по батькові. Був то розумний, статечний (кажуть, що за сорок років співжиття з бабою тільки раз унісся і сказав: "Вийди, стара, з хати, бо чую, що можу тобі сказати паскудне слово"), веселий і дуже гонористий, хоч і вбогий чоловік. І татові брати говорили, що дідів гонор не дав йому добитись будь-якого майна. Мав "польську натуру", як казали, ображатись за кожну дрібницю. Тому й не міг на жодній роботі зігріти місця.

Мама не раз докоряла Сташці:

— О, вилазить вже з тебе натуронька діда Тимка!

Стаха не заперечувала. Їй подобалося бути розумною, веселою, статечною і гонористою, як дід Тимко.

Фі, навіщо їй поспішати з шлюбом? Заручена дівка має більше вартості, ніж заміжня. А Вовк від неї не відчепиться, аби ломакою мала гнати від себе. Прив'язала його Стаха таким... гм... гм... ланцюжком, що бігтиме за нею, наче собака за слідом свого пана.

Не пліснійте, дівоньки, з зазвисті, не пліснійте, бо то вже мені богом дано такий талант!

Певно, коли в неділю пополудні приодягнена, напарфумована, в шовкових панчохах виходить на spacer з Вовком, на якому теж парадний чорний костюм і біла сорочка, то мнихівські відданиці разом з своїми мамунцями втопили б Сташку не в ложці води, а в найглибшому місці Пруту.

Поки що Вовк найбільше потрібний їй для того, щоб подратувати ним нашівських

пліткарок, а щодо заміжжя, то, як співається у танго, "я мам час, я почекам".

Щодо Бронка, то розум каже: нащо тобі здався той Завадка? То не чоловік, а перекотиполе. Сьогодні тут, завтра там. Тюрма вже давненько плаче за ним, а який тоді свій льос?

Що ж, дівко, вигулялася, вишумілася, витанцювалася, тож пора й про сім'ю подумати. Трапляються тобі тепер люди, йди, поки не пізно, а через рік-два то й пес з кульгавою ногою не гляне у твій бік.

Може, тому й зійшлася Стаха з Вовком скоріше, ніж з будь-ким з його попередників.

Фі, що мала втрачати? Чей же не цноту. Стаха відразу збагнула, що Вовк не з тих, що люблять довго церемонитися з жінками.

Хочеш? Добре! Не хочеш? Друге добре.

Є вашого цвіту по всьому світу. Була певна, що коли не скориться його волі, то й не оглянеться, як знайдеться інша, покірніша і хитріша за неї. Нема дурних! Женихами на державній посаді хат не підмітають!

Зав'язавши Вовком гудза, тобто упевнившись, що ніде він не дінеться від неї, Стаха почала у мріях вимальовувати Бронка як свого майбутнього коханка.

Фі, а чим вона гірша від тих пань, що мають одного про пйонтек[138], а другого про свйонтек[139]?

Треба тільки Сташці подбати про попередній шик, тобто повернути своїй веснянкуватій пиці її колишню мармурову білину, підбити обцаси в туфельках, купити прозорчасту газову блузку, зубної м'ятної пасти, запам'ятати собі кілька заголовків з газети "Роботнічи глос" — і гайда в атаку!

Так їй весело робилося від цих думок, що куди ходила, то наспівувала:

Чимайсе огона альбо огонечка,

Бендзеш моя жона альбо коханечка...[140]

Досі Стаха не в'язалася з жонатими, — хоч ого скільки з них чіплялося її! — і завжди осуджувала заміжніх жінок, що шукали собі розваги на боці!

Тепер вона змінила свій погляд на цю справу. Як казав колись Бронко, все пливе, все змінюється! Ха-ха-ха!.. Бачиш, кармеліто, до чого придалася твоя наука?

А втім, Бронко Завадка ніколи не був і не буде чужим для неї, хоч би вона мала бути тричі замужем, а він тричі жонатим, а з своїм погрішити — сам бог велить!

Фі, то тільки жінки мають плакати через коханок? А хай би чоловіки трохи поплакали через коханців!

Хоч коли мова про Вовка, то Сташці не хочеться, щоб він мав плакати через неї. Правда, не гине за ним, але й не забуде йому, що підняв її, можна сказати, з болота, зрівняв з людьми. Ким була б тепер, якби він не стояв при її боці? Покидькою, якій Карольчині дівки виграли марша!

Вовк добрий для неї, а обманути доброго однаковий гріх, що дитину скривдити. То хай уже краще по-інтелігентному, щоб очі не бачили та серце не боліло.

Поки що заспокоювало і обнадіювало Стаху те, що у Бронка не було постійної баби.

Було це доброю ознакою для Сташки. Попостить парубок, попостить і котрогось вечора таки застукає умовним знаком в її віконечко. Були вже такі, що зарікалися, а потім являлися смирененькими, як цуцики. А те, що Марисьці хтось там казав, ніби бачив Бронка попідруку з котроюсь з панен Річинських, то чистий сміх у залі! Видно, той хтось не знає, хто такий Бронко Завадка! Та той кармеліта скоріше пішов би з сукою попідруку, ніж з попівським насінням!

Проте не Стащина була рація, а Марисьчина.

Посивіти можна від такого, слово честі!

Було воно так: другого дня свят Вовк повів Стаху (ой боже, чи привикне вона коли-небудь до того, щоб звати його по імені?) до ресторанчика навпроти польської гімназії. Признався ("я такий, що таїти не буду"), що у великі свята водив сюди і свою небіжку, бо любив і любить якось екстра відзначити свято. Не те щоб йому дуже смакували ресторанні страви (який там їдець з нього!), але має приємність в тому, щоб коли-неколи посидіти за накритим святково столом, на якому блищали б вишліфоване скло, метал столових приборів і щоб перед ним увивався кельнер з серветкою через руку — "проше пана, проше пана". Якщо чоловік не може собі дозволити таку розкіш кожного дня, то хай трохи скуштує її у свято.

А Сташці що? Поки що не пропивають наші гроші, а тільки його. Втім, признатися щиро, воліє з Вовком ресторанчик, ніж притемнену алею в парку.

Коли вийшли з локалю[141], був вже пізній вечір, якщо не сказати просто — ніч. Нічого приховувати: обое мали добре в чубку.

На темнавій Костьольній вулиці Вовк зовсім знахабнів. Обняв Стаху за талію, щипав за всякі недозволені місця, слинив своїми холодними, розлізлими губами її вухо та нашіптував розмаїті посороми.

Стаха пацала його пальцями по губах, відкидала його руки від недозволених місць, хоч самій його зальоти, видно, були не такі вже противні, коли реготалася на все горло. Були такі зайняті собою, що й не запримітили, коли повз них, тісно притулившись одне до одного, пройшло двоє.

Коли розминулися, Сташку сіпнуло щось озирнутись, і щойно тоді впізнала Бронка. По чому? Біс його маму знає, по чому! По нахилу голови, по плечах, по чубу, по росту. По всьому і по нічому. Вів, як догадалася, під руку попадаю. Не фігуру, а живу панну Річинську! Ноги підкосилися під Сташкою. Не могла далі кроку ступити. Сперлася об чужі штахети вся знеможена, задихана.

— Що тобі? — пробував Вовк тягти її за собою. — Що тобі, га?

З злістю відкинула його руки, як щось, що не давало їй дихати вільно.

— Що тобі, Сташуню? Що сталося?

Уф! Не мала сили до того дурня. Душилася. Розстебнула блузку.

— Пече мене, — потерла рукою по шиї.

Вовк не на жарт настрашився. Мав діло з дівчиною, яка вже раз труїлася.

— Мамо рідна, чи не пошкодили тобі часом ті шпроти? Чекай, може б, до аптеки?

Де тут аптека?

- Йой, звар'юю від того дурня.
- Та чого ж я дурень, Сташуню? Хочу допомогти тобі.
- Лиши мене саму.
- Та як же ж таку тебе лишати?
- Та мовчи бодай...

Мовчав. Як завжди, вволив її волю. Чортівська дівка так оволоділа ним, що був безсилим супроти неї. Дурійка брала його від однієї думки, що Сташка може погратися ним і кинути, як не одного до нього. Не міг зрозуміти, чого це вона зволікає з одруженням. Та інша на її місці — мамо рідна! — сама тягла б його до вівтаря, а цій наче і байдуже. Так уже звик чоловік, що, власне, Стаха має бути господинею в його хаті, що аж привиджуватись стала вона йому. То ввижається йому вкрита перлистим потом, в білій хустинці набакир за діжею з тістом, то без хустки, кучерява, шиє на машині фартушки дівчаткам, то підтикана вище колін поле грядки на городі, сама як маків цвіт. Хай господь боронить та заступить, щоб це мали бути лише видіння!

Сташка тим часом настільки оговталася, що була вже в силі йти. Ласкаво дозволила Вовкові провести себе аж під браму. Не пручалася, коли поліз цілуватися. Хай собі лижеться, коли йому так цього дуже хочеться, а вона вся й так думками при тамтій парі.

Нарешті дізналася, хто її суперниця! Виходить, що це не від сьогодні тягнеться, коли плітки дійшли аж до Мариськи! Добре то кажуть, пригадує Стаха свої давні думки з приводу Бронка: коли худоба не хоче їсти, то напевно хвора, а коли чоловік уникає жінки, то напевно має іншу!

Як більшість жінок її середовища, всю вину звалювала вона виключно на свою суперницю, на суку. Нізащо в світі не повірять Стаха, щоб Бронко перший став залицятись до попівни. Не беруть паничі попадянок з голими задницями, то вони стали нашим хлопцям вішатися на шию! Те, що на Бронка, яким колись так вона помітувала, здивилася панна Річинська, робило його в очах Стахи понад усяку міру дорогим та бажаним!

Тепер тільки здавала собі Кукурбівна справу, кого вона втратила та як недооцінювала той скарб.

Ох і лють охопила Стаху! Чого вона тільки не вчинила б, якби дала фольгу[142] тій лютій силі в собі!

Могла б в неділю після дев'ятки[143], коли найбільше людей у місті, вчепитися Річинській у патли і кричати на все горло, що попівська шльондра відбиває чоловіка в неї.

Могла узяти сукастого бука, податися на вулицю Куліша і вибити Річинським усі вікна. Могла підпоїти нашівських батярусів і намовити, щоб вдерлися юрмою до Річинських та стали питати, котра тут називається Ольга, бо вони чули, що вона файна... і не дорого бере. Могла підкупити за кілька грошів хлопчаків, щоб тамті ходили за Ольгою та вигукували всякі непристойні кавалки. Могла б, але нічого з цього вона не зробить. Є речі, які велять її розсудкові гальмуватись, чи, як кажуть на

Нашівщині, тримати бики, бо процесія йде.

Стаха знає, що коли зробить гранду[144] попадянці, то не бачити їй Бронка своїм любовником, як власної потилиці.

Крім того, Стаха оглядається трохи і на Вовка. Чи є сенс, люди добрі, через попівського запортка втрачати такого жениха? Вовк хай і з лицем, як чайник, але свій чоловічий гонор таки має. Коли йому донесуть (Карольчині дівки перші полетять до нього з такою звісткою!), що Стаха і далі дуріє за Бронком, то Вовк відступиться від свого слова. "Я такий: як з моїм невлад, то я своїм назад".

Про те, щоб ця підлість насухо обійшлася попадянці, теж не може бути й мови.

Не була б Сташка Сташкою, та ще й онукою діда Тимка!

Ольга і припустити це могла, що знервована, з злим виразом обличчя, розпатлана дівчина іде... на неї. Мала господинька поступилася незнайомій з дороги (подумала, що дівчина засліплена великим горем), коли Сташка, порівнявшись з Ольгою, войовничо стала навпроти неї лице в лице.

— Ей, ви, маю вам щось сказати.

— Мені? — не може повірити Ольга, яка вперше бачить цю злу дівчину. Дикою здається і недружелюбна збудженість незнайомої. Очевидно, це якесь непорозуміння, яке вона зараз розвіє. — Ви, певно, маєте мене за когось іншого. Я вас не знаю, — тактовно і лагідно спростовує Ольга.

— Що? Що? Не знаєте? — перекиривляє та малу господиньку. — А чіплятися чужого чоловіка — то знаєте?

Ольга більше не сумнівається, що незнайома душевнохвора людина.

Мати божа, рятуй мене!

Розчепірені драпіжно[145] пальці, роз'ярене, пунцове, недобре лице, витріщені з люті очі, приспішений віддих свідчать, що божевільна готова кинутись на малу господиньку як стоїть.

Ольга, смертельно перестрашена, оглядається, чи не надходить хто вулицею. І на думку не спливає малій господиньці, що несамовита дівчина може мати який-небудь зв'язок з Бронковим минулим.

Стаху тим часом чорти беруть від того, що попівська дурепа не догадується, з ким має справу.

— Я спала з Бронком Завадкою, — мусить викласти тупій попадянці на лопаті.

Мала господинька зблідла.

Правда, страх не був єдиною причиною нервового струсу в Ольги. Опинилася раптом в настільки новій і незвичайній для себе ситуації, що не знала, як їй бути. Безпритомний страх перед публічним скандалом (одну з панен Річинських прилюдно побили — бр-р!), а водночас і гостра легковажна цікавість (ану-ану, що воно далі буде!) паралізували в її свідомості всякі роздуми.

Лише згодом доходить до Ольги, що це саме та дівчина, про яку колись розповідала Олена, буцімто вона труїлася з кохання до Бронка, коли той відмовився від одруження з нею.

Ольга розчарована. Уявляла собі Сташку романтичним, незвичайної вроди створінням, а тим часом бачить перед собою вульгарну дівку.

Щойно тепер озивається в Ользі ображена її дівоча гордість: як сміє хтось казати, що вона чіпляється чужих чоловіків?

— Я... я... — Ольга зосереджує всю волю, щоб зберегти власну гідність, — я надто шаную себе, щоб чіплятись до чужих чоловіків. Ви... помилились в адресі.

Сташка свиснула від несподіванки. Ач, попівське насіння, ще й носа задирає!

— Я тебе зараз як пошаную по бузі, то аж свічки в очах стануть! Чо-сь вилупила на мене бульки? Мовчиш? Боїшся гранди? Га? Тобі набрехали, що в мене криві ноги? На, подивись! — вона задерла спідницю і показала непропорційно до своєї фігури велике, біле, як сир, стегно.

Ольга скорчилася, інстинктивно закриваючи руками живіт. Боялася, що Стаха може її копнути якраз у це місце.

Якого приниження, якої ганьби зазнала вона, Ольга Річинська! І через кого! Якою життєво недосвідченою була, коли думала, що можна безслідно вихопити людину з її середовища. Якою наївною була, коли вважала, що своїм коханням відгородить Бронка від його світу, наче непрохідним живоплотом!

Тепер дістала урок, якого всеньке своє життя не забуде.

Згори, від церкви, показалася стара, по-селянському одягнена жінка. Знизу від моста крокував у їх напрямі поліцай, за ним плентались якісь хлопчачки.

Близька присутність сторонніх людей відразу присмирила Сташку. Вона миттю опустила спідницю і почала приводити себе до порядку. Ольга скористалася з нагоди і пустилася вниз по вулиці Легіонів. Згодом вона нишком оглянулася.

Кукурбівна стояла посередині тротуару, піднявши руки до голови, начеб збиралася розчісувати волосся.

А може, плакала?

Стаха не плакала. Вона проклинала. Проклинала, на чому світ стоїть, попадянку і свою непогамовану натуру. Після скандалу, що вчинила Річинській, буде бачити Бронка своїм любовником, як діда Тимка з того світу!

Ех, Броник, Броник, в політиці з тебе перша кляса, а в житті темний, наче кагла.

Та чи убуло б твоїй попівській булці чи моему слинявому від того, якби ми з тобою час від часу зустрілися у місячну ніченьку десь у лозах?

Тож не гріх, кармеліто, і не зрада, а найкращі ліки проти ув'ядання.

Але що то говорити, коли нема до кого говорити?

Коли Леся Чуйгукова вийшла з брами по вулиці Зеленій, було вже з полудня. Сонце висіло ще на середині неба, злегка лише перехилене в один бік, але від лугів над рікою тягло вже прохолодою, і тіні довжилися так, що ратушева вежа падала на побілені мури василіанського монастиря.

— Вже вечір, — схаменулася Леся з почуттям страху в серці. Був це куций страх, що походив від болючої свідомості руху. Біль, що від полудня розсаджував її нутро, був нічим іншим, тільки рухом.

День біг, тікав, гнався, а треба було, щоб він зупинився, аби цілу ту темну, болючу справу завернути, звести до стану небуття.

Сонце переважилося на захід, а хотілося, щоб воно стояло на сході і щоб вона, Леся, опинилася серед ранку в своєму домі із своїм чоловіком, із своїми дітьми.

О боже, коли скінчився, яким робом пропав той чудовий останній ранок в її домі, в її та її дітей житті?

Леся Чуйгукова, дружина адвоката Чуйгука, того дня розгубилася до тої міри, що не могла впорядкувати звичайних фактів з свого життя.

Пробі, як це сталося, як воно дійшло до того, що та дівчина стала постійним недільним гостем в її домі?

Василь ще до цієї мав двічі секретарок у своїй канцелярії. Були так само, як і Зоня, дівчата з доброго дому. Приблизно в тому самому віці, на тих самих правах і обов'язках у канцелярії, але ні одна з них не старалася, так би мовити, приватно наблизитися до Чуйгуків. Відстань, що ділила меценасову від друкарок канцелярії її чоловіка, не була тільки спеціального характеру. Просто ті дівчата становили в очах Лесі складову частину канцелярії. Дома з волі Василя виключалося в розмовах усе, що могло нагадувати його професію.

"Дома хочу забути про те, що я адвокат", — така була формула, якою боронився перед того роду розмовами в своєму домі.

Крім того, Леся вважала себе застару на компаньйонку для машиністок Василя. Тут ішлося не тільки про різницю віку. Леся мала й інші міркування. Вважала, наприклад, що її заміжжя й подвійне материнство перекреслюють ті інтереси, що їх можуть мати жінки навіть її віку, але незаміжні й бездітні.

Зоня прийшла сама в їх дім. Без запрошення з боку Лесі, навіть без натяку на нього, так, як приходять у дім листоноша.

Одного пополудня Леся стояла з Христею на руках біля вікна, рада з того, що дитина зацікавилася воронами на протилежному боці. Раптом побачила, як вулицею Українською надійшла Василева друкарка. Тоді-то Чуйгукова мала нагоду вперше уважно придивитися до тієї дівчини. Зоня викидала ногу перед себе, як перегоновий кінь, наче за кожним кроком виставляла її комусь напоказ. Голову тримала високо, злегка відхилену назад, і було таке враження, ніби дівчина та примруженим оком дивиться на світ. Мала зграбну форму голови, що надавала всій її постаті особливої вишуканості. Риси обличчя бездоганно симетричні і пропорційні, але бракувало їм життя.

Навіть акуратно викладеним кучерям на її чолі, наче вирізаним з золотого картону, теж бракувало життя — на погляд Лесі Чуйгукової.

Коли Зоня повернула у браму їхнього будинку, перше почуття в Лесі був страх. Тоді подумала собі, що, можливо, трапилося щось погане з Василем. Леся вибігла назустріч друкарці, але так і не спитала ні про що, збентежена безцеремонною поведінкою Зоні. Зоня поводила себе так, наче була щоденним гостем у цьому домі. Не чекаючи на запрошення, скинула з себе пальто, сама знайшла в передпокою місце, де повісити

його, якось зовсім невимушено, по-домашньому поправила собі волосся гребенем, що стирчав у щітці перед дзеркалом.

Виглянув Влодка, синок Чуйгуків, і вона підійшла до дитини, наче була з хлопчиком давно знайома. Відразу запропонувала йому будівлю якоїсь там залізниці і вже мала хлопця на своєму боці.

Залишивши Влодка, Зоня з такою самою безцеремонністю взялася до дитини на руках у Лесі, малої Христини. Показала їй кілька штучок на пальцях при допомозі носової хусточки. Дитина реготалася, аж захлиналася слиною. Не подобалося Зоні, що Леся звертається до дитини здрібнілими, перекрученими словами.

— Не треба так, новітня педагогія каже, що дитина повинна змалечку вчитися правильно вимовляти слова.

Що це за "гамцю", чи "лю-лю", чи хоч би "спатки", чи "їстки"?

Накінець добралися до самої Лесі. Чому вона ніде не показується? Ні на сходинах "Союзу українок", ні на концертах, ні в театрах, ніде її не видно. "Що це має означати?" — запитала Зоня. В її питанні звучала нотка глуму. Леся чомусь взяла глузування Василевої друкарки за щирість. Вона, яка ще перед хвилиною не могла надивуватися зухвалій поведінці Василевої машиністки, тепер почала раптом виправдуватися. Діти й хатні обов'язки не дозволяють їй бувати поза домом, але скоро, тільки діти підростуть...

Зоню не задовольнило таке виправдування.

— Зле робите! Я ще не бачила жінки, якій би вийшло на добре те, що була надто зразковою мамою чи дружиною.

І щойно тепер розкрила Зоня мету свого візиту. До містечка заїхав мандрівний театр ліліпутів. Вона прийшла по Лесю. Квитки на дві особи мала вже при собі. Факт, що хтось клопочеться про неї, взагалі подумав про неї, крім Василя, розчулив Лесю.

Вона затримала Зоню на підвечірок, але на виставу з нею не пішла. Обіцяла вона в той вечір кіно хатній робітниці, і не було кому заступити її при укладанні дітей до сну.

На кількаразове прохання Лесі нарешті пішов Василь із Зонею. Бачила з виразу уст у нього, що був не радий з такого обороту справи. Боялася, що, як повернеться додому, буде їй робити докори з того приводу. Та Василь не нарікав. Навпаки, жалкував, що Леся не могла піти разом з ним. Було дуже приємно, хоч, правду сказати, трохи незвично.

— А як там твоя компаньйонка? Теж задоволена з вистави? — спитала Леся просто тому, що важко було їй уявити собі, щоб Зоня могла з чого-небудь радіти.

— Уяви собі, що вона хотіла головне тобі зробити приємність цими ліліпутами. Так мені казала. Маю враження, вона була незадоволена, що замість самій піти ти випхала мене.

Іншим разом Василь знову прийшов додому опівдні, на годину раніше, ніж завжди. Леся здивувалася, а Василь зразу пояснив:

— Я думав, що ти схочеш піти на передвиборні жіночі збори. Кажуть, що має приїхати якась делегатка з Львова.

Я прийшов, щоб залишитися з дітьми. Одягайся, Лесечко, Зоня піде заздалегідь і

зарезервує тобі місце в залі.

Зачувши це ім'я, Леся втратила охоту йти на збори.

— Теж десь не мали коли, та в саме полудне починати збори!

— Смішненька ти! Саме в тій порі приїздить поїзд з Львова...

— Не знаю, що мені робити. Саме обідня пора, і Христя, мені здається, щось ніби не своя... Не знаю, чи то на зубки, чи що, але дитина чогось химерить сьогодні.

— Ей, а може б, ти таки зібралася? — наполягав.

Вже тоді було якось неприємно Лесі за Василя, що він, не свідомий навіть того, підпав під вплив своєї машиністки. Оскільки знала, що до того часу він досить іронічно висловлювався про жінок, що, занедбавши свої елементарні родинні обов'язки, бралися будувати Україну. Остаточо стало на тому, що іншим разом Леся: піде вже на збори. Василь більше не торкався цього питання, і до того іншого разу так і не дійшло.

Що може Леся сьогодні сказати про це? Чи була в цьому добра чи зла воля Зоні, чи, може, це був тільки підступ з боку Василевої секретарки? Чи, може, первісний план Зоні був такий, щоб утворити з них сильне тріо, а пізніше вже облишити Лесю, як когось, хто не годиться для справ вищого польоту?

Одне може сьогодні Леся сказати про себе: не була ніколи затурканою, обмеженою квочкою, за яку (Леся знала про це) вважав її дехто з громадських діячок, втім, і Зоня. Мала вроджену несміливість щодо справ, що лежали поза колом її інтересів або переходили межі її природних здібностей. Можна сказати про неї, що мала заглибоке, як на пересічну жінку, відчуття свого місця в житті.

Наприклад, траплялося так, що, плануючи кіно чи хоч би родинні покупки з нагоди різдва чи великодня, обіцяла Василеві зайти за ним до канцелярії, а звідтіть мали вже вдвох піти в місто. Могла Леся тут, у канцелярії свого чоловіка, почувати себе невимушено, а проте не було так. Коли заставала там когось чужого, никла, втрачала ту скромну певність себе, що робила її такою симпатичною в її власному домі.

Василь дивувався її скромності, а іноді докоряв:

— Яка з тебе ще дитина... Адже ти тут у себе.

— Е, то тільки так говориться. В себе я на вулиці Львівській. Тут у себе можуть бути твої акти, твої кодекси, твої клієнти. Чому я маю вдавати, що на чомусь розуміюся, коли я... зрештою, сам найкраще знаєш, як воно є...

Одного разу (було це на самому початку праці Зоні в Чуйгука) Василева машиністка насмілилась навіть звернутися до Лесі:

— Прошу сідати. Чого пані меценасова стоять? Пан меценас повинні зараз надійти. Яюсь не відчуваються пані меценасова добре в нас.

"В нас" неприємно різонуло вухо Лесі.

Не аналізувала Леся тих слів тоді, але пам'ятає, що вони зробили на неї неприємне враження. Помітила білого слоника на грудях у Зоні, і її неприязнь до друкарки зросла. Хоч що таке слоник? Трафаретний символ щастя.

Василеві, коли опинилися на тротуарі, сказала тоді:

— Якась дуже несимпатична та твоя друкарка...

— Маєш рацію, — відразу погодився Василь і ще додав від себе, — притому із страшеними претензіями. Уяви собі, що старий Гук діру вивертів мені в животі, щоб я прийняв бідну сироту, а та прийшла до мене з таким виглядом і таким тоном стала говорити про свою працю в мене, наче мені ласку робила, що погоджується працювати в мене.

Леся хотіла вже запитати, чому в такому разі прийняв її і тримає в канцелярії, як Василь сам відгадав її думку:

— Але має голову на карку, це треба їй віддати належне. Здається мені, що при ній зможу обійтися і без секретаря... і взагалі відпочину собі трохи.

Пізніше, коли Зоня стала, як то кажуть, бувати в них, обоє потроху змінили думку щодо її характеру. Хоч Леся не мала ніколи того переконання, що дівчина та може справді симпатичною комусь видаватися, а проте вона, Леся, була першою, що почала запрошувати Зоню на недільні обіди і потім сама дивувалась, чому вона упадає коло тієї химерної панни.

З початком літа винаймив Василь для своїх човен на ставі. Тому, що Зоня перед тим згадувала, що мала б шалену охоту покататись, Леся сама попросила Василя, щоб погодився взяти на цю прогулянку і Зоню. Василь погодився, правда, без великого захоплення.

— Влодко був би сидів між нами, а так треба буде мені сісти на бічну дошку.

— То будеш його мати напроти себе.

День випав сонячний, але не душний. Вода, хоч купатись іще не можна було, тягла так до себе, що весь час плюскалися в ній руками. Леся боялася, що Влодкові може недобре зробитися від одноманітного руху по поверхні ставка, але, на щастя, якимось обійшлося без неприємності. Влодко виявився, як жартував собі тато, "невразливим на морську хворобу". Влодко вертівся на човні так, що аж доводилось його за полу притримувати. То раз хотілося йому наздогнати качок на ставі, то намагався вловити кульки води, що розбризкувалися від весла, то хотілося йому квітки водяної лілії.

Леся, як ініціатор і організатор цієї прогулянки, забула зовсім про себе, дбаючи тільки про те, щоб усі інші були задоволені.

Василь, без піджака, в самій тільки сорочці, зарум'янений від веслування, виглядав молодо, аж по-школярськи якимось. Зоня, захоплена водою і сонцем, майже не відзивалась, але обличчя її сяяло таким задоволенням, що аж приємно було дивитись на неї. Леся тішилась тим, що Влодко так гарно бавився, що Василь відчуває себе так по-юнацьки, що Зоня в такому блаженному настрої.

Увечері в домі Чуйгуків говорилося багато про ту прогулянку. Хоч щойно відбули її, згадували про неї, як про давноминулий факт, такою гарною, такою неповторною видалася їм та хвилина за містом. Леся певна була, що Зоня теж щось подібне пережила.

Якимось зустрівшись з Зонею, чекала подяки чи хоч би висловів захоплення з боку тамтої. Але та мовчала. Тоді Чуйгукова перша заговорила про прогулянку.

— Правда, яка чудова була прогулянка? Ви знаєте, мені аж снився той став...

Зоня зробила гримасу, наче вперше чула про цю прогулянку.

— Так? Я й не думала про це. Нічого собі... було досить приємно.

Що мала Леся відповісти на це? Не знаходила такого пристойного слова, щоб могло визначити нахабство панни Зоні.

Якось зустрілися були на вулиці, і Леся, хоч їй треба було йти в одному напрямі з Зонею, викрутилася, щоб тільки увільнитися від присутності тамтої. Завернула під якимсь смішним приводом у стрімку, з глибоким яром по одному боці і низькими жовтими хатинами по другому вуличку.

Ішла, ішла, аж побачила перед собою місток над мутним потічком і зупинилась.

Брудною водою пливли одна за одною качки. З такою повагою гребли вперед, що можна було їм повірити, що спішать у важливій справі. Їх темні необрамовані очка стриміли нерухомо, не розсіваючи дорогоцінної уваги ні праворуч, ні ліворуч. Скидалося це на парад.

Тут Леся опам'яталася поволі. Чого вона загналася аж сюди? Перед ким утікала? Могла просто залишити тамту посеред вулиці, а сама перейти на другий бік тротуару — і кінець!

Така поведінка була б, власне, у стилі панни Зоні. Далєбі, вона шкодує, що не зробила так!

Василеві за обідом розповіла про цю зустріч. Свою розповідь закінчила вже трохи піднесеним тоном:

— Останній раз зачепила я ту грубіянку на вулиці! Взагалі вирішила я собі покінчити з тією приязню. Ніби з якої речі? В суботу не запрошуй її на неділю до нас!

— Це залежить тільки від тебе, Леся, — відповів Василь, — як хочеш.

Але сама обставина, що Василь так байдуже поставився до цієї справи, що не боронив Зоні, урівноважила Леся.

Ще того самого дня змінила вона свою думку про Зоню. Власне, та дівчина... не є зла. Найкращий доказ те, що має такий добрий вплив на дітей. Скільки разів було так, що Влодко вередував, шукав кістки в молоці, як говорилося, але як тільки з'являлася панна Зонька, дитина ставала наче зовсім іншою. Влодко жвавішав, помітно було, як він хоче звернути Зонину увагу на себе. Розповідав їй свої сни, історії своїх забавок, показував їй свої малюнки.

— Ви повинні вийти заміж і мати бодай четверо дітей, — зауважила якось Леся.

— Що ви таке говорите? Така істеричка, як я, не повинна загалом дітей мати! — І, помітивши Лесин намір боронити її, докінчила поквапно: — Навіть не кажіть нічого. Знаю себе!

Правда й те, що присутність Зоні відчувалася як свого роду дразливий тягар. Ішов з неї якийсь неспокій, що каламутив атмосферу їх тихого сімейства. Здавалося іноді, що вся кімната сповнюється нервовим очікуванням, як димом. Було іноді враження, що, якби Зоня встала і пішла собі, в хаті запахло б свіжістю озону. Та коли справді йшла, то відразу давалася ознаки її відсутність.

Почувалося, як спроквола опадає ще недавно збуджена активність рухів, думок,

відчуттів.

В найближчу неділю після тієї прогулянки Зоня, річ ясна, була знову на обіді в Чуйгуків. Мало цього. Леся з вродженого почуття гармонії намагалася відносини поміж ними довести до такого стану, як було раніше. Упадала коло Зоні з подвоєною запопадливістю. Сторонній міг би мати враження, що не друкарка її, а, навпаки, вона, Леся, тамту чимсь дошкульно зачепила, а тепер злагіднює прикре враження, як уміє.

Власне, була одна прихована й трохи делікатна причина, чому Леся Чуйгукова трималася Зоні. Нікому, навіть Василеві, не говорила про це. Факт той, що, відколи Зоня в канцелярії Василя, їм стало матеріально краще вестися. Василь став давати більші суми на дім. Коли Леся, незвична до таких цифр, пробувала дещо відкласти з домашнього бюджету, Василь збивав її напівсмішком:

— Не веди, прошу тебе, подвійної бухгалтерії.

Напровесні, як ніколи, Василь закупив дрова на весь літній сезон.

— То на які сплати? — спитала Леся, трохи заклопотана цим. Мала намір тепер, улітку, купити по дешевій ціні зимове хутерко для Влодка.

— На ніякі сплати! Я заплатив готівкою!

— Власне кажучи, можна було не спішитися з тими дровами на літо. Скажу тобі щиро... я хотіла придбати хутерко Влодкові. Завжди воно влітку дешевше...

— Справ йому і хутерко! Скільки тобі на це потрібно?

Назвала суму і навмисно не хотіла розпитувати про їхні доходи.

Одного ніяк не могла собі пояснити Леся Чуйгукова.

Досі здавалося їй, не тільки здавалося, а мала глибоке переконання, що деякі матеріальні недостачі в їх житті — це лише наслідки безмежної Василевої чесності як адвоката. Не соромилася того, що мусила по чотири зими ходити в одному пальті, тоді коли інші меценасові що другий рік справляли собі нові хутра. Вважала цей факт не за ганьбу для себе, а радше була горда за такий стан речей. Очі її, коли сиділа, скромно одягнута, непомітна, десь на зборах, у колі елегантних жінок інших адвокатів, говорили: "Ось глядіть і робіть свої висновки. Так одягаються жінки адвокатів, що займаються темними, кримінальними справами, а так може одягатися дружина чесного адвоката, який не продає своєї совісті".

І несподівано, щось після півроку, як з'явилася Зоня в канцелярії, і в них заводяться гроші. Це позначається в безлічі дрібниць. Наприклад, незважаючи на календарну весну, в них топиться в обох кімнатах, а потім вікна цілий день навстіж відчинені. Діти після обіду дістають тепер постійно помаранчу. Купуються перші весняні овочі на базарі: перший шпинат, перша редиска, огірки, навіть імпортовані помідори. Одержують два журнали. Говориться про те, чи не придбати б до хати піаніно.

Іноді на дозвіллі розкладають з Василем карту і міркують, що краще: Карпати й ультрафіолетові промені чи Заліщики й виноград.

Правда, Лесю ні на хвилину не покидала тверда віра, що гроші ці походять з абсолютно чесного джерела, але чому раніше не було їх? Чому з'явилися вони з прибуттям Зоні в канцелярію Василя? Соромно признатися, але були хвилини, коли

Леся була схильна вважати Зоню за людину-талісман, яка приносить щастя. Тепер навіть характер Зоні, що спочатку приводив до частих дисонансів, на тлі цього добробуту діяв якось відсвіжуюче. Було так, наче Зоня взяла на себе роль морального поштовхуна. Може, вони були б обважніли в цьому спокої, а так був хтось, що їх розворушував і підганяв до нового.

Якось Василева друкарка, — це тільки один із ста прикладів, — ні з того ні з сього звернулася до Лесі:

— Меценасова, чому ви не підмальовуєте собі брів? Власне кажучи, маєте карі очі, але це зовсім непомітно... Треба трохи почорнити брови, аби ті очі дістали якусь оправу.

— Та що ви, панно Зоня? — аж настрашилася Леся. — Василь має мене за таку солідну жінку... Можу уявити собі його лице, якби побачив мене з підчорненими бровами...

Леся збентежилась, а Зоня, навпаки, сміялась:

— Недобре робите, меценасова. З підмальованими бровами будете теж солідна жінка. Солідна, але модерна... Відстанете від темпу сучасності, а це може помститись...

І хто б подумав, що після цієї розмови Леся при нагоді у парикмахера звеліла собі підчорнити брови.

Леся, яка раніше боялася догани з боку Василя за цей вибрик, тепер була розчарована, що він не помічав зміни в ній. Зоня, хоч і сама намовила Лесю підмалювати оті нещасні брови, тепер почала напівнатяками підглузувати собі з дружини свого шефа. Зате нагорода прийшла з іншого боку. Зустріла якось одну з жіночого товариства, і та відразу до Лесі:

— Що це ви, пані меценасова, ніде не показуєтеся? Ми оце вже якось згадували на сходинах жіночого товариства... Чи не виїхали куди, що ніде вас не видно... Але мушу сказати комплімент пані меценасовій: погарнішали пані, що аж приємно глянути.

В ліжку призналася Леся Василеві:

— Знаєш, зачепила мене сьогодні Грегоринська. Не знаєш її? Голова нашого жіночого товариства... Та, що її чоловік продає в церковній крамниці... Дивувалася, що я не показуюся ніде... Мушу колись вибратися до них.

Василь не захоплювався її більше до участі в громадських справах, але якраз тоді чекала на таке заохочення з його боку.

Коли прийшов вечір, то хоч Леся натякала, що сьогодні збори, Василь не запропонував їй піти на них. Зрозуміла, що сторонні впливи (читай, Зоні) перестали діяти і він знову повернувся до свого трохи консервативного погляду, що місце жінки при дітях і чоловікові.

Взялася докінчувати вишивати суkenочку Христі й так-таки не пішла ні в той, ні в наступний четвер на жіночі сходи.

Хвилинку! Що сказав сьогодні вранці Василь з приводу Христі? Проби! Чим скінчився цей їх спільний останній ранок?

Стояла з Христею на руках у передпокою, а Василь одягав дощовик, бо зранку

росив трошки дощик. Така дрібничка: любила рух, яким застібав гудзики на пальті. Його мужськість, так здавалося Лесі, найкраще виявляла себе назовні в тому скоординованому русі.

— Па, — погладив дитину по голівці, а потім ущипнув її злегка в носик, — нічого не завадило б, якби ти мала носик на півміліметра коротший...

— Дай спокій, — усміхнулася Леся, — довгі носи — це порода!

Потім прийшла справа тогорічного сливового компоту. Дві останні банки "Века" зовсім запліснявіли.

— Я казала Ксені добре слоїки виварити і на гарячій висушити...

— Ні, прошу пані, то не слоїки винні! То вже такий рік, і на це нема ради! Пані нагадують собі, як то було з підпеньками?

А потім? Потім той, від електрики. Десь поділися квитанції, хоч усі, до найдрібнішого, урядові папери держить вона в шухляді, відповідно розсортовані, поскріплювані, як має бути. Потім виринуло питання, чи на обід варити зелений борщ, чи овочевий суп. Потім... Нічого, здається, більше.

Христю покладали на передобідній сон. Близько десятої, як звичайно, прийшов листоноша. Леся почула шурхіт коло поштової скриньки і вийшла без особливого поспіху.

Газета, дві рекламні листівки, державна лотерея і якийсь медичний препарат. Лист завинувся у складки газети так, що впав Лесі у подолок, коли розгорнула газету.

Місцевий лист на її ім'я. Вражена неприємним передчуттям, розгорнула і найперше подивилась на підпис: "Приятель". Перший порух був спалити анонім. Це був би порух доброго виховання. "Анонімам місце в коші", — чула не раз цю фразу від матері. Проте не зважилася знищити листа, не прочитавши його спочатку. Власне, чому не мала довідатися, що про неї думають люди? "Приятель" не виявив себе надто балакучим. Остеріг тільки наївну, засліплену жінку перед романом, який веде її чоловік із своєю друкаркою. Місце любовних зустрічей — гарсоньера панни на вулиці Зеленій. Тепер Леся дивується і задрить своєму тодішньому психічному станові, бо той лист не справив ніякого враження на неї.

О господи боже, була тоді ще начебто недосяжна для такого роду переживань. Ще раз прочитала і часинку наче прислухалася сама до себе.

Хто?

Хвилинку призадумалася, як би вона поставилася до цього листа, коли б мала які-небудь, хоч би найменші підстави для підозріння.

Навіть теоретично не могла уявити себе в ролі жінки, яку зраджують. Почуття абсолютного довір'я до Василя, свідомість його пуританської чесності в їх взаємовідносинах, міцна самовпевненість жінки, яка незамінна на своєму місці, — все оте разом перешкоджало Лесі хоч би в уяві припустити таку можливість. Крім того, Василь у ролі донжуана — це було в очах Лесі щось таке неймовірне, таке протиприродне, як дитина в ролі ката.

Гарсоньеру Зоні по вулиці Зеленій Леся знала. Була там кілька разів із Зонею. Раз

навіть у товаристві Василя. Чи був там Василь без неї? Можливо. Цілком можливо. Не раз скаржився, що Зоня, виходячи остання з канцелярії, забирала ключі від шафи з актами з собою, а рано, коли спізнялася на роботу (Василь пояснював ці спізнення тим, що вона вночі працює), він мусив іноді йти їй назустріч, щоб скоротити собі час. Можливо, що ця обставина і дала привід авторові аноніма остерігати бідну жінку. Де ж пак! О пів на дев'яту вранці виходить доктор Чуйгук із своєю друкаркою з її приватної квартири.

Леся охоплює раптом пустотлива веселість, яка є нічим іншим, тільки виявом приємного почуття своєрідної гордості. Їй хочеться не палити, не нищити цього листа, а, навпаки, показувати і прочитувати його всім своїм знайомим. Вважає, що трапилася чудова нагода для того, щоб почванитися перед світом вірністю свого чоловіка.

І коли так гралася думками довкола того листа, почувала, що зростає у власних очах.

"Інша на моєму місці, — підлещувала сама собі, — напевно завагалася б у своїй вірі або в найкращому випадку стала б досліджувати, які підстави спричинились до того, що хтось написав такого листа. Може, інша і почала б нарікати на людську підлість. Зробилася б підозрілива і недовірлива, а я сміюся! А я можу сміятися!"

І вона справді заспівала якусь веселеньку пісню. Покрутилася дзигую по хаті. Поцілувала Христю, яка щойно прокинулася, і знову повернулася до листа. Тепер розглядала його з іншого боку.

Крім того, Василь... Поважно задумалася тепер над тим, чи розповісти йому про той випадок з анонімом. Знала добре його характер, знала, як він органічно не переносить найневинніших пліток.

— Не цікавлять мене чужі секрети. Маю їх досить в канцелярії.

Ні, не покаже Василеві листа. Для нього могла б бути неприємною думка, що хтось, хай би і дурень, вміщує його у плітку, зв'язуючи його особу з Зонею, яка була тільки друкаркою в його канцелярії.

Не треба. Крім того, ця справа могла б неприємно відбитись на їх службових відносинах. Ні, не треба поки що знати Василеві про цей лист. Коли-небудь згодом, як Зоні не буде вже в його канцелярії (адже і на це прийде свій час!), розповість Василеві цей випадок, а він, напевне, похвалить її жіночу мужність, що вона знайшла в собі досить сили, щоб змовчати про цей факт. Хоч сам вважає її за вісімнадцятикаратову жіночку і, як казав, був гордий з її високих якостей, завжди тішився, коли виявляла деколи риси мужського характеру.

Не давала Лесі спокою ще одна річ. Хотіла знати, чи таке підозріння обурить Зоню, чи, може, в якомусь відношенні буде приємне для неї. Можна припускати, що скоріше обурило б воно панну Зоню. Леся вже бачила її вираз обличчя, її сміх при тому:

"Ну, знаєте! Я і меценас! Ну, знаєте!"

Глум цей міг стосуватися і до Василевої зовнішності, включно до трьох-чотирьох волосинок, що завжди стримлять йому з ніздрів носа. Цей сміх міг стосуватися і Василевих літ, але міг так само добре натякати і на обставину, що Василь жонатий і

дитячий.

Певність, що Зоня так, а не інакше реагувала б на цей лист, ображала Лесю з самої солідарності з Василем. Бо й справді! Чому Василь не мав би подобатися іншим жінкам, крім своєї? Можливо, що в своєму, трохи злинялому костюмі, похнюплений над актами, зачитаний (як висловлювався Влодко), він міг здаватися комусь сухарем, але в родині, особливо десь на дозвіллі, за містом, у лісі чи на пляжі, відпочилий, охочий до жартів, рухливий, вигадливий, — чи не був би це ще мужчина, гідний уваги?

Так, у безпосередньому зіткненні з природою все на ньому і в ньому так виділялось якось, що очам було любо дивитись на нього. Допіру там, на вільному повітрі, помічалися його міцні, по-спортивному спадисті плечі, блиск його молодечих, дарма що у сітці зморщок, очей. Навіть голос його у таких випадках набирив іншого тембру.

На подібних міркуваннях Леся не помітила, як настало передполудне. Не помітила навіть, як злетів той час, коли Василь прийшов з суду. Той самий звичний, трохи недбалий вже рух, яким щодня цілував її на привітання, за ним те саме старе, знайоме запитання:

— А як там діти?

Леся дивилася, як він з недбалою втомою скидав з руки плащ. Даремно тяг його з собою. Як тільки вийшов з Львівської, перестав трусити дощ. З якою приємністю міняв піджак на хатній халат, з якою насолодою поринав у своєму клубному фотелі (ще парубоцьке надбання!), щоб потонути в газеті. І подумала Леся з ніжністю матері:

"Стаємо вже важкуватими, кохання".

Сама усміхнулася до думки, що цю стару, втомлену дитину можна підозрівати у любовних дурошах.

Проте не могла Леся збутися якоїсь мимовільної настороженості, з якою сприймала того полудня кожну фразу, кожний рух Василя. Щось з детективу пробудилося в ній, і вона почала, не надаючи тому найменшого практичного значення, стежити за Василем.

При компоті спитала ні з сього ні з того:

— Подобається тобі твоя друкарка?

Вимовила цю фразу і відразу почервоніла з сорому. Запитання було поставлено тоном, зовсім незвичним. Був у ньому якийсь присмак, якого не можна передати словами. Василь зморщив чоло. Подивився пильно на Лесю, і Леся вичитала в тому погляді докір для себе. Знала, що Василь не переносив, коли вона, така досконала в його очах, чинила некоректно.

— Зоня? — спитав і занурився в газету. Потім підвів очі, якось чудно подивився на жінку і відповів просто: — Не має гарної цери...

Тепер розуміє Леся, що в тій хвилині стояла на межі, від якої треба було б їй звернути.

Чому не урвала на тому питанні, яке вже само по собі було тактичною помилкою з її боку?

Чому ставила такі глупі, образливі в першу чергу для неї самої запитання? Чому

приневолювала Василя давати відповіді, які через кілька хвилин використовувала як зброю проти нього самого? Чому не показала йому тоді листа, а гналася з ним до Зоні?

Одне тепер для Лесі ясно. Мусила з кимсь, точніше, з одним з них, поділитися тією вісткою, яка мучила її, кидаючи то в зневіру, то знову підносячи Лесю на шпиль такої моральної чистоти, що аж здавалася неправдоподібною.

Як тільки Леся вийшла з хати, вона піддалася новій хвилі сумнівів. Може, таки повинна була показати листа першому Василеві? Може, треба було, щоб Зоня взагалі ніколи не дізналася про цей лист? Чи факт, що вона довірила листа першій Зоні, не скидається на змову проти Василя?

Можливо, що, якби в тій хвилині Василь не читав був з такою уважністю газети, була б йому першому показала листа, але він був так зайнятий політикою, що, здавалося, наче зовсім не відчував її присутності в кімнаті.

Леся кілька разів навмисно доторкалася до нього, щоб звернув увагу на неї, але він тільки відсунув крісло, як від чогось такого, що заважає йому.

Леся ще в дверях постояла хвилину. Тільки коли рипнули двері, Василь підвів очі з-під газети, але й тоді не спитав, куди йде чи коли вернеться.

— Будь здоров, Васильку!

— Па! — і тільки всього.

Вийшовши на вулицю, Леся Чуйгукова прискорила ходу, мало не побігла. Так перебігла повз адвоката Гука. Привітав її, аж коли минула:

— Куди так, добродійко, куди?

У котромусь з вітринних дзеркал побачила своє відображення.

Зарум'янена, з розвіяними кучерями на скронях, у білій вишиваній сукенці видавалася сама собі не тільки молодою, але й такою, що ще може подобатися.

Чи Зоня краща за неї?

Яке безглузде питання? А проте як хотіла б Леся мати на нього правдиву відповідь!

Чи Зоня краща за неї?

Хто може це сказати? Хто?

Василь казав колись...

Та ну, він і тепер говорить іноді про те, що вона, Леся, має чудову шкіру. А про те, що в Лесі негарні зуби, Василь навіть не натякає ніколи.

Коли була ще дитиною, то мати журилася, що їй будуть рости зуби допереду. Пізніше, коли піросла, то саме ця вада у красі була для декого, от хоч би для Василя, принадою. Тепер, коли схудла і шкіра стратила свою еластичність, воліла б Леся мати нормальні зуби.

Зоня не має гарної шкіри, але вона має зате вроджене почуття елегантності, і одне одним компенсується. Крім того, в Зоні сидить якийсь чортик — справедливість змушує Лесю визнати це, — що просто штовхає людей до Зоні хоч би для того, щоб посперечатися з загонистою панною.

Колись-то Василь сказав, що вона має голову на карку.

На вікні у Зоні помітила Леся білий фарфоровий збанок і чомусь взяла це за знак,

що Зоня дома.

Леся подзвонила і зразу занепокоїлася.

Зоня зустріла її спокійно, так, начебто чекала її приходу. Минула добра хвилина, поки Зоня спромоглася попросити Леся сісти.

Розмова не клеїлась. Байдужий вираз обличчя в Зоні не захоплював до щирості ні до жартів. Леся щораз більше залишала впевненість.

По дорозі уявляла собі, що прийде в хату і з порога заговорить про анонім.

Оберне справу на жарт, насмішить їх обох. Уявляла собі, як будуть читати його і реготатися.

Тепер почувала, що такий тон не під силу їй. Мусила б це бути гра, на яку Леся вже з своєї природи не мала здібності.

Вона могла тільки зробити так, як зробила. Відчинила торбинку і, не показуючи Зоні листа, сказала трохи нервовим, хоч мовби й веселим тоном:

— Я прийшла... я прийшла... панно Зоню, сваритися з вами за те, що ви... заводите роман з моїм чоловіком...

Леся дивилася при тому просто на Зоню і тому не могла не помітити, як та на якусь мить змінилася на обличчі. Звичайно, могла Зоня, така амбітна і самолюбна, образитися на саме підозріння на її адресу. Може, і вхопилася б Леся цієї можливості, якби у грі очей тої, в перемінному, швидкому, як думка, намаганні прибрати то сувору, то знову байдужу маску обличчя, у короткій, тільки для інтересованих очей вловленій розгубленості Зоні не побачила страху, що блиснув і згас.

Коли Зоня підвела на Леся погляд, вже досить спокійний і досить нахабний, то зустрілася з поважним, блідим обличчям Чуйгукової.

"Боже мій, — гризла своє серце Леся, — щось є... щось є... Але коли вона заперечить усе, то я не зможу їй нічого довести, бо в моїх руках немає нічогосінько, крім цього брудного клаптика паперу".

Треба було тепер міцно, спокійно поводитись. Треба було тримати на припоні всю увагу.

Це Леся добре розуміла, але страх, що прошумів по її жилах, збурило кров і перед хвилиною неможливе зробив дійсним, знесли зовсім Леся.

Не були це ревності. Навіть не біль зраненого серця. Був це перш за все голий, божевільний, смертоносний страх перед самою можливістю чогось, що стало вже дійсністю.

Леся була вже впевнена, що анонім говорить правду, хоч поки що не мала ні одного справжнього доказу зради Василя.

І в міру того, як зростала і зміцнювалася ця жахлива впевненість, зростав у Лесинім серці протест проти неможливого.

Якби в цій хвилині сама Зоня стала доводити Лесі провину Василя, то вона, Леся, з усіх сил заперечувала б її словам, як огидному наклепові.

Та Зоня мовчала, а конче треба було скінчити якось із цією справою.

— Я хотіла б почути ваше слово, — голос Лесі ломився, і здавалося, що вона ось-ось

заплаче.

Може, тому і зміряла її Зоня холодним, недобрим поглядом:

— Я не маю нічого вам сказати. Спитайте свого чоловіка.

Зоня посміхнулася вульгарно, перекривленою губою, а Леся відчула дивний, незнайомий холод на поверхні тіла. Холод той ішов від ніг.

"Може, я божеволю?" — майнула думка, і Леся зблідла. Встала, начебто хотіла переконатися, чи спроможна ще керувати своєю волею, але зараз же сіла.

Розгублена, розглядалася по кімнаті. Підсвідомо шукала свідків Василевого перебування тут.

Несподівано почула в собі нову, легку думку. Власне кажучи, що це все може займати її? Хіба така справа може стосуватися до її чоловіка?

Раз існує ця справа, значить, нема в неї більше чоловіка. Опустила повіки і вчула новий біль у серці. Новий і такий немилосердно дошкульний. Сказав раз її батько: "Не любити — справа серця. Зраджувати — справа честі".

...Василь теж міг перестати любити її. Могла, вульгарно висловлюючись, набриднути йому. Але міг, не тільки міг, а повинен був ("справа честі") в якийсь спосіб дати їй пізнати, що його ставлення до неї змінилося. О боже, десять способів було на те, щоб повести себе як людина честі. Власне, як людина честі, а не як злодій, підлий езуїт, що прилюдно світить богові свічку, а присмерками викрадається завулками до місця гріха.

Як же міг він так майстерно, так обдуманно обманювати її? Він, саме він, що навіть пліток на цю тему не терпів. Такий далекий від того роду справ і такий, здавалося, чистий.

Леся Чуйгукова встала:

— Добре, в такому разі я розмовлятиму із своїм чоловіком...

Вона попрямувала до дверей, коли Зоня із силою, що не віщувала нічого доброго, схопила Лесю за плечі і знову посадила в крісло.

— Якщо хочете... і маєте відвагу почути правду, то ми з вами теж можемо розмовляти. Про що вам ідеться? Це правда! Правда! — повторила піднесеним голосом, бо видалося їй, що Леся не почула добре.

Леся справляла враження не зовсім нормальної людини. Вона дивилася на Зоню без усякого виразу. Кліпала нервово очима, ковтаючи сльози.

Можна було сподіватись, що вона крикне вголос або кинеться на Зоню. Зоні хотілося привести її в нормальний стан, і вона почала навмисно байдужим голосом:

— Що ж ви з себе вдаєте тут наївненьку дівчинку! Ви ж доросла людина! Що ж то, ви вперше від мене чуєте, що чоловіки зраджують своїх жінок з іншими? Вас ревності мучать?

Леся заперечила головою.

— Що ж ви таку драму затіяли з цього? Було й нема! Розумієте, було й нема. Якщо ви впевнені, що ваш чоловік вперше зрадив вас, то скажу вам... для вас, може, воно й краще, що, власне, зі мною посковзнулася вашому чоловікові нога... Так, пані

меценасова, так! Не слід робити таких перестрашених очей... Я бодай не матиму жодних претензій до вашого чоловіка...

Леся зробила заперечливий, нервовий рух головою. Зоню розсердив він.

— Ех, ви! То ви воліли б, щоб це трапилося з вашим чоловіком... десь на парубоцькій гулянці, як це люблять улаштувати собі ваші чоловіки під час вашої відсутності... як з вашою Ксенькою?

Сльози набігли Лесі на очі. Вона покvapно витерла їх ріжком хустки.

— Ви тільки плакати вмiєте, — з презирством, скрививши губу, кинула їй Зоня. — Я питаюся вас, чому вся вина має падати тільки на мене? Чому ви не маєте бути співвинні в цьому?

Леся зробила рух губами, що його можна було пояснити собі, як запитливе "я?".

— Ви, пані меценасова! Ви! Бо вашого чоловіка я зовсім не враховую. Він тільки мужчина. Облишимо його. Але чому ви не маєте бути співвинною? Я вас питаю, власне, яким правом ви, як жінка, були такі... певні себе? Коли меценас закохався у вас і женився з вами, то ви могли його захопити такою, якою були ви тоді, але від того часу змінилися поняття, ба навіть смак на жінку... Прийшли, так, пані меценасова, так, інші типи жінок до моди і до голосу, а ви надалі залишилися у старому стилі. Чому були ви такі вперті і так конвульсивно трималися старого світу з його трьома "К", коли я — мусите визнати, що так було, — коли я... не знаючи, яким способом вказати вам на небезпеку... спочатку... сама хотіла витягнути вас у ширший світ, поза стіни вашого дому... Ви... заслонилися ширмою нібито великого вашого поважання чоловіка й стали зовсім не цікавитися його справами, мовляв, куди нам до них... Неправда, не вірю цьому, щоб сам ваш чоловік бажав собі, щоб ви не цікавилися його професіональними клопотами... Ви були господарна, ощадлива, вирозуміла[146], добра дружина й добра мама. Це все правда. Але правда й те, що він не знайшов у вас друга, товариша. Говорилося про те, що ви створюєте йому домашню, приємну атмосферу, в якій він повинен відпочивати, тобто не ділитися з вами справами, які його турбують. А йому, власне, треба було такої атмосфери, такого відпочинку, який дозволив би йому розкривати свою душу, але ви — зразкова дружина — не здогадувалися цього. — Зоня запалила папіросу, машинально простягаючи і Лесі коробку з папіросами. — А, правда, ви не курите. Ми часто мусили після судових справ залишатися удвох з вашим чоловіком у канцелярії, щоб покінчити негайні роботи. Ви ніколи не поцікавились оцим нашим сам на сам. Ви не хотіли зрозуміти, що почуття так само старіють, як тіло... Не зрозумійте мене фальшиво. Ваш чоловік любить вас, але чому ви не подумали про те, що... нагода робить злодія? Ви вважали, що ваш чоловік не може знизитись до... дружби з друкаркою? Чому ви думаєте, що ініціатива... вийшла від мене? Невже ви справді так мало знаєте свого чоловіка, Лесю? Обставини самі лізли нам у руки, а ви допомагали їм. А щодо мене, то я мала в цьому свій розрахунок.

— Розрахунок? — зойкнула Леся, налякана самим звуком цього поняття. — Який же тут міг бути розрахунок?

Зоня скривилася зневажливо.

— У всякому разі, не те, щоб розлучити меценаса з вами. Можете мені вірити.

Леся звела на неї вогкі, рожево-сині очі з таким здивуванням, що Зоня аж підсміхнулася. Заслонивши усмішку димом, вона продовжувала:

— Якби ви більше цікавилися справами свого чоловіка, то ви б знали, в якому стані була його канцелярія, доки я не поступила до нього на працю. Я вже з перших днів... може, це буде звучати для вашого вуха трохи чванькувато, але воно насправді так було... це може навіть сам меценас посвідчити...

— Та що ви! — почервоніла Леся.

— В канцелярії панував балаган, який мене жажнув. Так, пані Леся. Меценас просто занедбував справи клієнтів... Не вмів ніколи оцінити клієнта на око... і відстрашував від себе клієнтуру тим, що замало казав собі платити... Йому просто люди переставали вірити... Ви ж знаєте, що наш хлоп оцінює тільки те, що дорого коштує... Інших знову відганяв від себе тим, що казав собі давати зависокі гонорари. Я розумію його... треба було якось удержувати рівновагу в бюджеті... Я прийшла як друкарка, а скоро була змушена й інші роботи виконувати...

Леся здригнулася.

— Ви можете не здригатись, пані меценасова! Мене просто захопила ця робота, і я почала діяти на власну руку. Я завела касову книгу, бо до того часу ваш чоловік клав гроші в кишеню і навіть не знав точно, скільки їх від кого дістав. Я завела картотеку для кожного клієнта, де була замітка про його матеріальний стан та політичні й релігійні переконання. Для його власного добра я примирила його з двома єврейськими адвокатами-конкурентами. Я, — Зоня підійшла до вікна і для чогось затигла завіску на нього, — пішла навіть на змову з демоном, — стишила голос, — щоб тільки поставити канцелярію на ноги. Але що ви можете знати про ці справи? Адже навіть ваш чоловік, а мій дотепніший шеф не завдав собі клопоту, щоб дізнатися, як я, технічна сила в його канцелярії, завербувала йому трьох найвигідніших клієнтів з-поміж довколишніх поміщиків... Так, Леся, так. Меценас, щоб не сушити собі надто голови, задовольнився самим фактом, що графи Дідушицькі звернулися до нього про правниче заступництво у Рільничому банку в справі десяти тисяч злотих... Чи ви вважаєте, що такі справи можуть діятися щасливим випадком тут, у нашій містечку, де маємо дев'ять адвокатів-поляків з партії ендеків? На цьому інтересі ми заробили не тільки два проценти від загальної суми, але й репутацію. Заступництво меценаса в справі купівлі-продажу гарбарні "Шарф ет комп" коштувало мені вже менш зусиль і... енергії... І знову перепало нам два проценти. Але не меценас і не ви, а я... так, пані Леся, я, друкарка, мусила конферувати з тими панамі в кафе "Де-ля-пе" і відповідно репрезентувати фірму "Чуйгук"... І то не тільки нашу фірму персонально, але в деякому відношенні навіть українську інтелігенцію, бо тим шляхціцам здавалося, що українка мусить обов'язково витирати скатертю уста чи ножем рибу краяти. Вам здається, певно, що це ваша заслуга, що пан меценас тепер порядно, якщо не сказати вже елегантно, одягається... Можливо, що це у ваших очах дрібниця, але коли адвокат Чуйгук з'явився в залі розправ у новому костюмі, то суддя, — я випадково була свідком

цього, — суддя інакше поставився до нього. Це не був уже занедбаний доктор Чуйгук, але хтось, хто вже самою своєю зовнішністю змушував помічати себе.

Леся дивилася на Зоню широкими, тупими очима.

— Все це було б добре... було б дуже добре... якби... — Леся почервоніла з сорому за Василя, не довівши думки до кінця.

Зоні теж зробилося неприємно.

— Не будьте дитиною, — сказала шорстко, щоб приховати своє збентеження, — вся ця справа торішнього снігу не варта. Кажу вам ще раз: було й нема. Нема й більше ніколи не повториться. Чого вам ще більше треба?

— І ви, — очі Лесі стали аж вузькі від зневаги, — і ви ще вважаєте й надалі можливим наше знайомство з вами?

— Так, — енергійно відповіла Зоня і ще раз повторила: — Так! Тепер уже вважаю можливим... Не робіть такої обурливої міни. Я потрібна нашій канцелярії, як спритний спільник.

Леся зблідла. Сталося це насамперед помітно по губах, що стали блідо-жовтими, як квіт жасмину.

— Ви цинічні — я не можу більше...

— Ні, вислухати мене до кінця то ви ще зможете. — Зоня важко поставила кулак на стіл, наче хотіла поставити печатку на своїх словах. — Я цинічна, кажете? Так, я цинічна, я зла, але, пані меценасова... вас ще у вісімнадцять років життя водила мамця під ручку до церкви, а мною ніхто особливо не цікавився... Навіть за життя батька.

Зоня урвала раптом. Перед ким це вона сповідається? Чуйгукова (зрештою, як і багато інших Зониних знайомих) вважає, що це її, Зоні, щастя, що їй поталанило знайти місце друкарки в адвоката. Може, і мають рацію. В ці прокляті часи навіть місце друкарки за вісімдесят злотих місячно вважається особливо щасливим випадком. Хіба оця випечена мамина дочка змогла б навіть уявити собі стан людини, коли запах жареного м'яса чи смаженої на жирі цибулі може призвести до запаморочення? Але оце Зоня їй скаже. Хай знає.

— І коли я вступила в канцелярію вашого чоловіка, я дуже скоро зрозуміла, що матиму справу з безвольною і не такою вже нормальною, як вам здається, пані меценасова, людиною... А крім всього, він ще й бездара в юридичних ділах.

— Ви не смієте! — здобулася Леся на вияв енергії і притупнула на Зоню ногою. — Ви не смієте паплюжити... — "мого чоловіка" вона й не вимовила.

— Не будьте смішні, Лесю. Ви хочете, щоб я всю відповідальність взяла на себе? А з якої рації, дозвольте запитати вас? Що я хотіла сказати? Ага! Для мене в дуже короткому часі стало ясным, що тут якесь трагікомічне нерозуміння. Якийсь злий дух переплутав наші стільці. Це ж я, до лиха, повинна бути шефом канцелярії, а ваш чоловік мав би виконувати мою роботу... друкарки і технічного секретаря. Але що ж! У вашого чоловіка диплом в кишені, а я собі дівчина з загальною середньою освітою, одне слово, нуль перекреслений.

— І ви вирішили... — промовила Леся, засоромилася і замовкла.

Зоня посміхнулася:

— Як ви все ж таки банально міркуєте, пані меценасова! Навіть біль не загострив вашого ума. Вам здається, що мене цікавить виключно матеріальна користь. А воно трохи не так, Лесю. Трохи не так, але ви цього не зрозумієте.

Може, і справді Чуйгукова не зрозуміла б, коли б друкарка її чоловіка сказала б тепер їй, що нею керувало почуття амбіції. Зоня знала, що в неї вистачило б сили покерувати справами канцелярії так, щоб вона стала одною з найбільш квітучих в їх місті. І чим більш зростала її амбіція, тим більше накопичувалася в ній і якась зла енергія. Іноді хотілося їй просто підійти до стільця, на якому сидів отой бездара, зіпхнути його і самій сісти на його місце. До цього всього додалося ще й бажання помсти. Їй хотілося мстити тому суспільному ладові, що не давав їй, як жінці, можливості самій стати на чолі установи, мстити таким, як оця Леся перед нею, жінкам своїх чоловіків, що просувались у житті за титулом свого чоловіка, як за ширмою, нарешті, самому життю, що так по-мачушиному обійшлося з нею, Зонею. Але кому говорити про всі ці речі?

— І от трапилась нагода, Лесю, і я скористалася з неї. Я свідомо, з розрахунком, так, Лесечко, з холодним розрахунком не боронилась проти незграбних залицянь вашого чоловіка... А може, іноді й делікатно йшла йому назустріч... Бо я знала, що це єдиний спосіб для мене поміняти стільці. Ви ж зрозумійте мене, до холери, нарешті, що я хотіла працювати творчо, а не механічно...

Зоня так заглибилась у свою сповідь, що навіть не помітила, яка зміна сталася з Лесею. Обличчя Чуйгукової, перед хвилиною таке рухливе від внутрішнього хвилювання, тепер наче закам'яніло.

— Ви і він можете робити, що вам подобається, це мене тепер абсолютно не обходить.

Зоня здивовано подивилася на Лесю.

— То ви вирішили розлучитися? — сказала вона. — Яка дурниця...

— Дурниця? — болісно посміхнулася Леся. — Щирість у подружжі... чесність у людських відносинах — це... дурниця по-вашому? Я... — почала за чимсь шукати в сумці, — я... не знаю... для мене це все... Як же ж інакше? Я не можу, я не могла б... Ні, якщо так, то краще смерть.

Зоня, яка ще хвилинку тому явно глузувала з до смішного наївного підходу Чуйгукової до життєвих процесів, тепер розглядала цю саму шепеляву Лесю, як відкриття. Починала поволі розуміти, що Леся не така міщанка, ані така наївна, як їй, Зоні, здавалося. Ба, що більше! Зоня відчувала моральну вищість цієї людини, незважаючи на її обмежений світогляд. Для Зоні стало ясным, що вона ціляла в одного, а її стріла досягла зовсім когось іншого.

"І є ще десь на світі такі люди... — мигнуло Зоні в думці, — і вони зовсім не смішні..."

Зоня впіймала себе на тому, що вона в цій хвилині заздрить Чуйгуковій і навіть її болю!

— Не варто все це брати так близько до серця, — сказала Зоня. Чи не лежало тепер в її обов'язку рятувати ту жінку перед нею самою?

— Не мірте мене своєю міркою, — відповіла їй, здавалося, спокійно Леся і раптом вибухнула кризь сльози: — Я вас зневажаю! Ви... страшна!

— Не зовсім точна адреса! — крикнула їй Зоня з роздратуванням. Її заболіло те, що моральне право дозволяє Лесі сказати таке на неї. — Не зовсім точна адреса, пані меценасова! Не тільки я страшна, але ще й обставини, які штовхнули мене на...

Леся вчула тільки звуки останніх слів, не впіймавши їх смислу. Спускаючись сходами вниз, Чуйгукова продовжувала ще в думці розмову з Зонею: "Не ти страшна, а обставини? Як же це розуміти? Боротьба за існування, чи як? А якщо це дійсно боротьба за існування, то при чому тут я? При чому тут мої діти? Моя сім'я?"

І щойно минувши, будь він проклятий, будинок, в якому жила друкарка, Леся усвідомила собі, що, власне, жертвою тієї боротьби впало і її сімейне щастя.

В родині Річинських сталася подія, яка звела нанівець всі дотеперішні журби і клопоти.

Того ранку, як тепер пригадує собі Олена, Неля прокинулась у звичайний час, але не встала відразу, як звикла (особливо після хвороби), а валялася ще, може, з годинку з ліниво розкинутими руками, з напівзаплющеними очима. Сказав би хто — нездорова, якби не щасливе сяйво на личку.

Поснідавши, Неля попросила Мариню розпалити їй грубку у ванній кімнаті. Чому, — запитує тепер себе Олена, — ні вона, ні Мариня не звернули уваги на незвичайність такого прохання? Що це за примхи купатися серед тижня, коли з дровами так сутужно?

Правда, це було безпосередньо після похворобового періоду, коли Нелина апатія виключала всілякі бажання. Абсолютно ніщо на світі не викликало в неї найменшої зацікавленості. І тому кожний прояв бажання у Нелі сприймався тепер з запобігливою готовністю.

Неля хоче скупатися в середу замість традиційної суботи, коли в одній нагрітій ванні купається вся родина по черзі? Прошу, Нелюсю, зараз буде зроблена ванна.

Чому не впало у вічі Олені чи Марині, що, йдучи купатися, Неля не попросила оцту й вийшла з ванни з сухою головою? Коли таке бувало, щоб, купаючись у ванні, не помити голови?

Накинувши на себе халатик, Неля довго і терпеливо розчісувала перед дзеркалом волосся. Це вже зауважила Олена. Спочатку мати з любов'ю споглядала плавкі, ретельні рухи дониних рук. Згодом ця процедура почала видаватись задовгою, начеб самоціллю. Ніколи до цього часу не помічала Олена за Нелею схильності до самозакоханості. Звідкіль тепер це в неї? Олені почало вже верзтися, чи, не дай боже, не повернулася хвороба у дитини, але Неля закінчила орудувати гребенем. Відчинила шафу й вийняла з неї свою парадну (тонесенька ліонська шерсть лілля-руж[147]) випрасувану, ніби щойно з-під праски, сукенку. Чому не здогадалася Олена, що сукня, очевидно, була заздальгідь крадькома випрасувана? Адже неможлива річ, щоб за зиму

вона у шафі не втратила форми.

Неля взула білі тифельки, взяла білі рукавички, які кілька днів тому прала. І знову-таки нікому не прийшло в голову запитати, чому пере сама рукавички? Адже у них в домі при теперішній системі ощадливості змилки з-під тонких речей завжди використовуються для прання грубших, наприклад, панчіх чи кухонних рушників.

Неймовірно! Вбрана, як лялечка, як панна до шлюбу, стояла Неля перед Оленою, а матері й не прийшло в голову спитати, пощо і куди так причепурилася її дитина. Просто якесь запаморочення нашло того ранку на Олену, не інакше!

Неля поцілувала маму в руку, потім узяла ту руку, притулила собі до щоки й сказала найневиннішим у світі голоском:

— Прошу мене поблагословити, мамцю!

— Ой ти... ти... — поцілувала її жартома Олена поза вухо.

Тоді Неля повторила, але вже більш серйозно:

— Я прошу маму поблагословити мене.

Щойно тоді дійшло до Олени, що це не жарти. По її розширених очах було знати, що вона не хоче, аби було правдою те, про що вона здогадується. Олена мимоволі кладе руку на серце, ніби цей жест може припинити його калатання.

Нелі стає жаль переляканої матері.

— Чого мамця так настрашилася? Мамця журиться навіть там, де треба веселитися...

— Чого ж мені веселитися? Я, власне, хочу веселитися. Скажи, аби я знала...

— А хіба мамі не буде весело, як її ще одна дочка вийде заміж?

— Хто, дитинко, виходить заміж?

— Я!

— Я тебе питаю: хто?

— А я мамі відповідаю: я!

Що за страшний діалог! Олена досі дивується, що її не покинув розсудок.

— Коли? — спитала нерозумно, замість поцікавитися насамперед "за кого?".

— Сьогодні!

— Я не чую, що ти говориш.

— Я нічого не говорю, мамцю. Я — щаслива. А, мамця питала "коли?". Зараз.

— Як то — зараз? Я нічого не розумію.

— Я мамці поясню. Тепер маємо пів до десятої. В одинадцятій годині мій шлюб. Що з мамою? Чого мама плаче?

— Я хіба плачу? А хто він? Той, з ким ти хочеш брати шлюб? Де Оля? Мариню! Де Мариня? Біжіть скорше котрась.

Неля міцно бере матір за обидві руки. Як тремтять ті бідні, дорогі руки!

— Хай мамця нікого не кличе. Я... мені нічого. Зі мною все в порядку. Я, — збентежилася, — при здоровому розумі. Він, мамо, — Маркіян.

— Я не знаю жодного Маркіяна. Що це за напасть на мене? — починає кричати Олена в надії, що надбіжить Ольга чи Мариня. Може, треба буде притримати, не

пустити з хати Нелю. Як же ж дасть сама собі раду?

— Хай мама заспокоїться! Що з мамцею? Нічого не сталося, мамцю, то Маркіян Івашків, той... той з тюрми.

Наплив нової неправдоподібності замрячує свідомість Олени: захворіла її дитина чи сталося чудо?

— Нелечко, дитинко, його випустили з тюрми? Боже ти мій, боже, чому ж ти нічого, донечко, не кажеш?

Нелині очі заходять слізьми з болю за матір. Не можна в тому віці аж такою каригідно наївною бути!

— Мамо, — цілує Олену де попало: у руки, щоки, шию, — прошу вислухати мене спокійно. Це я так хотіла. Хай мама ні до кого не має жалю. Це моя така воля — чує мамця? Ми з Маркіяном будемо брати шлюб у тюрмі.

Олена захиталася від удару, але встояла. Витримала. Кажуть, людина не залізо. Ні. Вона сильніша за нього. Людина може більше витримати, ніж література і медицина разом допускають.

Коли згодом Олена при спокійнішому душевному стані піддавала аналізу характер Нелі, то завжди не могла надивуватись, звідкіль взялась у ньому така не притаманна її натурі якість, як самостійність. Завжди мали її в родині за таку не од миру сего, за таку непрактичну, несміливу, а вона, бач, зуміла дістатись до тюремних начальників, полагодити всілякі, напевно, сильно заплутані формальності, домогтися дозволу тюремних і церковних властей та поставити на своєму.

"Господи, що це за кара на мене, що я так блукаю серед своїх дітей?"

Того вечора ліхтарник, очевидно, знову запив. Вже зовсім стемніло, а газові ліхтарі по вулиці Куліша і досі не засвічені.

Ольга Річинська, запнута у мамину білу, з найтоншої лодзинської шерсті шаль (останній подарунок батька перед смертю), наряджена, як наречена, сидить на веранді і чекає Бронка. П'ятий вечір підряд... Їх остання зустріч на цьому місці, коли без слів признались у коханні, й досі здається малій господиньці сном літньої ночі.

Бронко мусить прийти хоч би для того, щоб підтвердити, що все, що сталося в той несамовито прекрасний вечір, — це не туман мрії, не фатаморганні видіння закоханої дівчини, а нова, тривала, чудова дійсність в Олинім житті.

І все ж таки чому його нема? Чому тебе нема у хвилю цю? Ольга пильно вслухається в голос власного серця. Не чути там найлегших шумів сумніву, лише ритмічні удари страху.

Адже в місті, кажуть, тепер так небезпечно для таких, як він.

Ні, господь не може допустити, щоб доля (досі ніхто не сказав Олі, чи доля теж підлягає загальному божому командуванню) так садистично повелася з нею. Що за нелюдяна була б це гра: подарувати Олі щастя, не дати їй роздивитися його і тут же забрати його!

Очікуючи і роздумуючи, приходить Ольга до дикого висновку, що страх — це один з основних компонентів змісту любові.

Кожна любов має свою тінь — страх. Як тінь від предмета, так страх від любові нерозлучний.

Мати по-іншому любить і боїться за своє дитя. По-іншому дитина тягнеться до матері і боїться розлучитися з нею. По-іншому любить і боїться втратити своє кохання дівчина. Так само, а проте по-іншому боїться за своє кохання юнак. Ще по-іншому любить і тремтить за своє кохання мужчина у зрілому віці. А ще по-іншому старі жінки дрижать за своїх внучат.

Любов не позбувається своєї тіні й у самий полудень, коли тихо і спокійно на її горизонті.

Закоханий боїться втратити ласку найдорожчої своєї людини, боїться заподіяти їй біль, зіпсувати настрій, викликати недовіру до себе, втратити власну віру в неї, самому показатись їй байдужим.

"О господи, — бавиться мислями Ольга, — безліч відтінків і варіантів страху містить у собі кожна любов!"

Стривай, — блискає Олі в голові, ніби хто там сірником черкнув, — а може, Бронко ходить попід її вікнами з вулиці, чекаючи сигналу від неї, не насмілюючись сам зайти на подвір'я?

Кутаючись шаллю, наче весільною фатою, Ольга сходить на подвір'я.

Тепла, післядощова волога вдаряє дівчину по оголених литках.

Скільки приємних спогадів у кожної людини зв'язується з літніми теплими дощами!

Яка це розкіш була, — пригадує Ольга, — перевісити зв'язані шнурками черевики через плече і хлюпатись у нагрітих до температури води у ванні дощових озерцях, у калюжах.

Прозорі, висвічені кольорами веселки бризки розліталися на всі боки, і чим більше їх було, тим веселіша була забава.

А скільки пізніше було клопоту з брудними водяними плямами на платтях! Сестри довгий час не могли додуматись, як це Мариня пізнає, що вони хлюпались у калюжах.

Коли дізналися, що їх видають саме оті плямки на платтях, примудрилися скидати з себе суkenочки і гарцювати в одних сороченятах і панталончиках.

Та оскільки, як навчав татко, кожний таємний гріх мусить стати явним, то і їх гріх довго не затримався в таємниці.

Виявила його... травинка, що приліпилася до Олиної п'ятки. Олена з цієї нагоди дала дівчаткам коротеньку поуку про перст божий. Діти справді якийсь час, з остраху перед караючим перстом, сторонилися дощових калюж.

Розніжена спогадами дитинства, Ольга подалася до хвіртки.

Промита теплим літнім дощем зелень пахла всіма можливими ароматами.

Ольга глибоко, по-фізкультурному, вдихнула в себе повітря.

Яка симфонія запахів!

Промите дощем листя ліщини, матіола (яку Мариня в цьому році посадила з великим запізненням), медунка на сусідньому городі, яку через неухажність плуг залишив живою, гриби псюрки під зогнилим пнем, напучнявіла кора слив, промоклі

соснові дошки, що їх привіз господар для ремонту квартири, свіжий подих напоєної вологою землі — все це зливалося у невідмінний духмянний запах літа.

З-за штахет було видно, як пари, обнявшись, подавались на набережну Пруту. Їх притишені голоси губились разом з відгомонам їхніх кроків.

"Щасливі", — позаздрила Ольга доброзичливо, з почуттям людини, свідомої свого власного щастя.

Мала господинька вийшла на тротуар, щоб переконатися, чи її здогад не виявився фальшивим, коли з тіні ясеня біля протилежного будинку виступила чоловіча постать.

Бронко! А хто б інший?!

— Олю! — окликнув її неголосно. — Я... так давно чекаю тебе. — Оце вперше вжите в їх взаєминах "ти" прозвучало у вечірній тиші, як любовний заклик.

"Він давно мене чекав". Сльози сердечної вдячності затьмарили їй усе навколо.

Бронко взяв її обережно, з оглядкою за плечі, як беруть химерних дітей, і завів на подвір'я Річинських.

Мала господинька не противилася.

Без слова зняв з неї довгу тонкопрядивну шаль.

"Це він весільну фату знімає з мене!"

Шаль сповзла з плечей. (Для того вона і шерстяна, та ще й тонкопрядена). Ольга не притримала її, і вона впала на землю. Бронко підняв шаль і тримав на руці, як цінну заставу.

— Я був зайнятий і все думав: вона відчує і зрозуміє, що я не можу...

— Я так і думала, я так і думала...

Зринув спогад про Сташку, але в думках відмахнулася від нього, як від осінньої мухи.

Не треба нічого в'яснювати, ні про що питати, бо все, що їх розділяло, залишилося позаду. Єдине, що мало якийсь зміст, — це те, що вони знову разом.

Оля, немов у пам'ять того їх вечора, простягає руку і торкається його обличчя. Чи, може, не довіряла своїм очам?

Дужі, нетерпеливі мужські руки владно сягають по ній. Мала господинька не борониться від його поцілунків. І так давно в думках належить до нього. Може тепер робити з нею, що сам захоче. Не розуміє лише одного: чого це вона так слабне в його обіймах?

— Слухай, ти не думай, що ти легко мені прийшлася. Я хотів, щиро признаюся, перебороти себе, викинути тебе з серця і пам'яті, і бачиш, нічого не вийшло з того! Як багато я думав, Олю! Ох, коли б ти знала, скільки я думав! Ну що ж, думаю, розумний зрозуміє, а дурному рота не заткнеш, отож і взагалі не треба звертати уваги на нього! Але й ти, моя біла панно, будь приготована, що нас з тобою чекає ще не одна гірка пілюля. Твої будуть переслідувати тебе за зраду станом, а з мене мої кров цідитимуть, що зв'язався з попадяркою. Слухай, я думав: велику дурницю ми робимо, що беремо на себе відвагу йти всупереч цілому світові, але, напевно, ще більшу зробили б, коли б змалодушничали і розійшлися страху ради.

Пригортаючи дівчину до себе, Бронко відчував, як від її безпорадності множиться його власна сила. Здавав собі справу з того, що йому треба буде зужити чимало енергії, щоб якомога безболісно вирвати її з старого ґрунту та пересадити на новий, аби за старим не тужила, а відразу прийнялася цвісти на новому.

Аж посміхнувся до своїх мрій. Не тільки Ольгу викрадемо з її середовища, не тільки її одну! Все краще, що тільки засіватиметься на їхньому лані, переноситимемо на своє поле. І таланти, і світлі уми, і вмілі руки, і благородні серця, і такі милі створіння, як оця моя...

— Слухай, я тільки одного боюся, щоб ти пізніше не шкодувала. Оцього так боюся, що коли подумаю, що таке могло б колись бути, то аж шкіра терпне на мені...

— Ти тому так думаєш, що не знаєш мене.

— Тобі не гріх таке говорити: я тебе не знаю?

— А тобі не совісно таке думати про мене? Боже, таку ціну заплатити за нашу любов, як ми з тобою, а потім, ніби сліпці, розгубити її... Тоді якої кари вимагати б для нас?

Вони забилися в куток між верандою і стіною. Бронко, нахилившись усім своїм корпусом, утворив для Ольги вигідну і надійну підпору, а крім того, мала господинька вихрила йому чуба.

— Вірність — це чеснота, яка не кожному дається. Для цього треба особливих, витончених натур.

— А тобі здається, що ми такі й є?

— Так, — відповідає поважно і з переконанням, — тільки мені не здається, а я впевнена в цьому. Ми і є ті особливі натури, обдаровані вищою ласкою вірності. Ми, Бронусь, з тобою ті, що про них говорить Кобилянська: "Що люблю, люблю навіки".

— А ти чого посміхнулася?

— Я подумала, скільки молодих людей у світі читало Кобилянську і запам'ятовувало з неї якраз ці слова.

— А скільки разів ти їх повторяла без мене, хочу сказати, до мене?

— Буду гніватися, Бронусь. Я подумала про свою сестру Славу. Вона їх, напевно, теж повторяла. Аби тільки ти...

Бронко не дав їй докінчити. Він зло, як би навмисне, щоб зробити їй боляче, дико впивається в її губи.

— О, а тепер я тобі скажу: ти не знаєш мене! Слухай, я тут, в цю хвилину присягаюся тобі, що моє дурне серце, якщо ти тільки не обманеш його, ніколи не перестане битись для тебе одної... Такий я вже є.

— Який?

— Смішний у коханні...

Сташка! Ще багато води спливе у Пруті, поки час вимете її словечка з його пам'яті.

Бронко оповив Ольгу шаллю, ніби дитину, і так підняв на руки.

— Моя ти жадана... моя виболена. Слухай, аж не віриться мені, — поклав її на землю і сам ліг поруч, — аж страшно стає. Слухай, ніколи, чесно кажу, ніколи-

преніколи не думав, що кохання може так скрутити чоловіка. Ух ти, моя недосяжна, ти! — він знову схопив її в обійми, а потім буквально відштовхнув її від себе. — А тепер іди до хати, бо зі мною щось дике діється. Я такий вар'ят в цю хвилину, що можу вдертися до пані добродійки Річинської і вже схочу вийти з її хати тільки... разом з одною з її дочок. Або ще гірше: можу схопити тебе на руки і, як вовк здобич, занести у свою хату. Слухай, ти уявляєш собі, що то за світовий скандал буде? Іди, моя біла панно, йди, бо не відповідаю за себе... Я чотири ночі не спав, а людина, коли не виспить, легко уподібнюється звірові... А завтра, чи коли скажеш, стану перед обличчям твоєї родини, і щойно тоді почнеться... Іди, моє серце. Дай ще раз тебе поцілую, йди...

Ніхто не знав, чому для річних кінських ярмарків обрано нічим не примітне підгірське містечко з жіночим ім'ям Отелія. Розташоване на дні широкого яру, прикрите трепетою, вільхами та березами, воно зовсім ховалося від стороннього ока. З віддалі його не було видно, і тільки під'їхавши до символічних воріт (дві придорожні, мохом порослі кам'яні брили), ви могли побачити місто, яке починалося із старих, врослих у землю халуп.

Проте Отелія не потребувала ні реклам, ні рекомендацій, бо ті, що їх цікавили кінські ярмарки на Покутті, приїздили сюди щороку з Варшавського, Краківського, ба навіть Познанського воеводств.

Панство з далеких сторін знало, що в Отелії двічі на рік відбуваються великі кінські ярмарки: пізньої весни, коли вже поле обпоране, і восени, коли картопля вже в кагатах, а кукурудза в кошинях. Крім цих річних ярмарків, тут кожного першого понеділка нового місяця відбуваються менші, воеводські кінські ярмарки.

Тут можна купити чи продати рідкісного коня, пошити в дурні новачка в цій торгівлі або самому стати жертвою досвідченішого за тебе шарлатана.

В Отелії в ярмаркові дні призначали побачення друзі, зводили порахунки поміж собою вороги, а в річні ярмарки чигали на свої жертви шулери міжнародного рангу, торговці морфієм, гендлярі живим товаром, закордонні кишенькові злодії, відбірні повії. Тут бились за коня не менш пристрасно, ніж у середньовіччі за ласку дами серця.

Перед річними ярмарками Отелія за місяць, а то й більше наперед готувалася до прийому гостей. Ішлося головним чином про нічліги. Невеличкий готель міг вмістити тільки дуже незначну частину приїжджих.

Ті, що носилися з думкою побудувати тут готель столичного масштабу, слушно розмірковували, що це не оплатиться, якщо той готель буде заповнений гістьми тільки двічі на рік. Коли б Отелія мала ще якусь атракцію туристського, історичного чи релігійного характеру (могла б, наприклад, об'явитись у містечку мати божа чи знайти руїни замку з часів Данила Галицького), тоді б і побудова готелю виправдала себе.

Тим часом люди скористалися з цієї обставини і стали будувати нові доми так, щоб одна кімната мала ізольований вхід. В дні ярмарку вся родина тіснилася в решті дому, а кімната з некремпуйонцем вейсцем[148] здавалася за великі гроші. Приїжджих обслуговували дві корчми. Панство (вишукане) зупинялося у "мисливському домику" —

готелі-корчмі на двадцять осіб, яка належала отелівському дідичу. Крім того, тут відбувалися прийоми під час великого полювання, різні партійні конференції, дипломатичні переговори під ширмою полювання. Дідич відпускав на той час свого кухаря, за яким їхали фіри з різними кулінарними делікатесами.

Все це було призначено для лівого боку, бо треба знати, що ярмаркова площа в Отелії ділилася на дві частини. Праву, меншу, займали селяни, тобто господарі, конокради (які здебільшого теж походили з селян) і цигани. Цих останніх було небагато. Тільки де-не-де червоною плямою впліталася яскрава сорочка, з блискучими гудзиками камізелька цигана чи кепка конокрада з румунського або угорського боку.

Кожний кінь, що його виставляли на продаж, мав паспорт (у конокрадів фальшивий), в якому виписані всі його скромні дані. Його власник мав довідку від громади, яка стверджувала не лише прізвище господаря, його місцепроживання, але й причину, яка спонукала його продавати коня. Крім цього, більшість коней спочатку йшли на пробу. Якщо до визначеного терміну кінь не сподобається новому господарю, він мав право привести його назад попередньому його власникові і отримати свої гроші.

На правім боці ярмарку найбільше часу займали торги за коней. Від самого коня на цій половині вимагалось небагато: доброї робочої сили, апетиту і всяких таких манер, аби не фицкався чи не гриз за плече нового хазяїна.

Торгувалися тут довго, з умінням і смаком, з приповідками, з двозначними натяками, з удаваною образою, з поплывуванням на долоні, з братською сердечністю та ворожнечею напереміну. Розходилися, зарікаючись здибатись коли-небудь у житті, взаємно глузуючи, то сходились знову і починали торг спочатку.

Вся насолода купця і покупця була у майстерності торгування. Декотрі з них доходили до неперевершеної досконалості.

Епілогом великої гри була корчма і могорич.

Зовсім інші вимоги ставилися по лівому, панському, боці.

Тут вимагали грації, краси, тонкості манер, індивідуального характеру кожного коня. На цьому боці коня не показують. Його демонструють в бігу, в ході. Виставляють напоказ його розум, швидкість орієнтації в заплутаній ситуації, його ніжність чи войовничий характер. Було, нетерпеливий, химерний кінь, що не міг і хвилини спокійно встояти на місці, привертав увагу саме своїм темпераментом. Бували коні статечні по природі, яким не подобався привселюдний показ, і вони не приховували свого обурення: не слухались команди або виконували її навпаки. Вони могли, наприклад, не бажати бігти не з химер, а тому, що в даний мент це видавалося їм безглуздом, але коли вже бігли, то з якою грацією згортали копитами землю під себе!

Орися Ілаковичева, яка рідко коли пропускала місячні ярмарки в Отелії, цим разом зупинила свою увагу на "англійці" чистої породи. Кінь був довгий (але не занадто), м'який, гладкий, розумний, спокійний, але з прихованим темпераментом, що тільки додавало пікантності його постаті.

Орися згадала, що недавно читала повість польської письменниці Зофії Налковської "Роман Терези Геннерт" (дивно, що з якогось часу тягне її на роман, де до трагічності

розгортаються людські пристрасті). Авторка описувала коня, начеб фотографувала словами "англійця", на якому зупинила Оріся свою увагу: певний, економний в рухах, замкнений у собі, з м'якими переливами м'язів під шкурою. Вся його гідність, вся елегантність його бездоганно викінченого тіла, все багатство його добрих манер належало не йому, а його породі. Був її репрезентантом.

Налковська гарно висловилася, що вся натура, своєрідність психіки у тварин виявляється перш за все у динаміці їх тіла, в їх рухах. У коней не має значення, каже письменниця, як у людей, вираз обличчя, рух голови чи погляд очей. Кінська фізіономія йде від чуба на лобі до кінця хвоста. У коня важливі хвіст, ноги, лінія хребта, повівання гривною, удар копитом.

Біля "англійця" зібралася групка аматорів чистої породи, але відразу стало помітно, що найбільше пожирає його очима тільки один серед них. Це був молодий, з-панська одягнений селянин, брюнет з вродливим лицем. Здавалося, він був не свідомий своєї краси.

Оріся підступила й собі. Не мала при собі аж стільки готівки, але знала, що як дійде до серйозного, то в Отелії завжди зможе роздобути потрібну суму. Тим паче, що коня продавав особисто знайомий їй поміщик, марнотрат і гуляка, нащадок колись могутнього аристократичного роду, і отой "англієць" був його останньою картою... тимчасового порятунку. Казали, що він позичав гроші й дуже акуратно віддавав, але для того, щоб віддати, мусив в іншому місці позичити, і так колом без кінця.

Власник коня поставив високу ціну. Парубок у зеленому капелюсі завагався, але не відступився. Напевно, думав, що ціна відстрашить інших покупців. Оріся почекала, поки він почав торгуватись за коня й збив ціну на цілих сто злотих.

Тоді Оріся підійшла й накинула двадцять злотих. Зміряв її поглядом, ніби вилами проколов.

— То ніби як? — спитав, затинаючись від злості.

— А отак, що накидаю двадцять — і кінь мій.

— А я тридцять.

— Тоді я сорок.

— А я п'ятдесят.

Оріся опам'яталася. Відчула, що втягується в якусь азартну гру, в якій кінь не основна ставка. Заворожив її той сільський красень, чи що, до біса?

— Кінь ваш, — весело сказала, ніби хотіла дати зрозуміти, що переторги поміж ними тільки забава.

— То вже так бог дав, панійко, що чоловіче мусить бути зверху! — При тому поглянув на неї так, що Орісі кров ударила в обличчя.

"Невже ж я своєю поведінкою даю право навіть мужикові відзиватися до мене так? В себе в селі я б плюнула йому межі очі... Який хам!"

Вона відійшла з гордовито випнутою нижньою губою ще для того, щоб не дивитись, як той хам милується конем.

Здалека спостерігала, як парубок поводився з конем, ніби з нареченою, потім

любовно поплескав його по шиї і віддав тому, для кого купував.

"Посередник, але любить коней", — мусила справедливо визнати Оріся.

Незадоволена собою і сьогоднішнім ярмарком взагалі, вона подалася до скромнішого з двох шинків, щоб дещо перекусити. Людей було відносно мало. Здебільшого запивали могорич. Лише замовила собі порцію гуляшу і мале пиво, коли той, у зеленому капелюсі, з'явився на порозі.

Стежив за нею.

Попрямував просто до столика, за яким сиділа Оріся.

— Можна? Вільне? — і, не чекаючи відповіді, сів навпроти неї. Тут ніхто не бавився у формальну чемність. Сідали на вільні місця за столом, як у себе вдома. Оріся розцінила цей жест з його боку, як бажання показати себе кращим серед присутньої публіки.

Притакнула, вдаючи, що не впізнає його. Він інколи зиркав на неї з-під вій. Очевидно, не дуже вірив, що можна так легко забути його обличчя. Переплівши пальці, поставив на стіл свої важкі мужицькі руки.

Оріся, побіжно торкнувшись поглядом, з задоволенням помітила, що його нігті вільні від чорних обвідок (бодай не псуватиме їй апетиту). Втім, відчула дивне враження, начеб це хтось третій сів з ними за стіл. Важкі мужицькі руки нагадали їй Маркіяна. Хоч з дитинства не робив на ріллі і п'ятнадцять років провчився у школі, руки його так і не позбулися свого атавістичного вигляду.

Звела очі вище. Нічого більше в ньому не нагадувало Івашкова.

— Я вас перепрошую... вам... то... вам дуже хотілося того коня?

— А вам що? — не дуже привітно стягнула брови невістка Ілаковичів. — Хай вам ставить могорича той, кому ви купили коня, — додала з трохи робленим презирством.

Парубка не вразив неприязний тон сусідки.

— Аби-сьте знали, що хотів частувати, — заговорив весело. — Аякже ж, так і годиться, але я волів тут присісти. Люблю, я вас перепрошую, але таку натуру маю, люблю подивитися ще раз на того, кому я товар з-під носа свиснув.

Показав свої бездоганно чисті зуби з здоровим синюватим відтінком. Звідки вони в нього такі? Певна, що в руках і не тримав ще зубної щітки.

— А ви хоч баба, перепрошую, хотів сказати, кубіта, ніби пані, але на конях розумієтеся. Признаюся вам, що я таких ще не здибав. У вас, відай, і сила є. Коні люблять сильних. Плохих аніраз не хочуть слухати. Тому баба, перепрошую, жінка, ніколи не може бути добрим фірманом.

Принесли замовлений Орісею гуляш. Парубок замовив для себе Двісті грамів мішанини, чотири яйця, чвертку шабасівки і півлітра румунського білого вина.

Нічого собі апетит!

Оріся взялася за їжу, навмисне з великою етикетністю орудуючи ножом і виделкою. Була свідома, що хизується перед парубком: хай бачить мурга, як пані вміють їсти. Мала цю дурну звичку з дитинства. Малою дівчинкою хизувалася косами, які справді були в неї незвичайні, своїм ростом і вагою, ба навіть силою. В цьому

відношенні серед своїх ровесників була перша. Щойно Маркіян делікатно відучив її від цього.

Ах, Маркіян, Маркіян!

Господи, як тортували його за столом цьоці і кузини Лісних, приневолюючи першим брати з полумиска страви, яких перед тим у вічі не бачив, і вживати приборів, яких не знав, як у руці тримати.

Цього навпроти небагато обходив столовий етикет. Брав виделкою шматочок ковбаси з тарілки, пальцями перекладав його на скибку хліба й так пакував у рот. П'ючи горілку, кривився не в міру (мабуть, це належало до доброго тону) та по-сільському нюхав хліб.

Орися зволікала з їдою. Милував її око цей валет з колоди карт. Типовий сільський красень з Покуття чи північної Буковини: чорнобровий, тонконосий, довгоногий, з невід'ємним лиснючим чубом над очима.

Одягнений був по-сільському з деяким міським акцентом, наприклад, штани-райтки з нашитою зсередини колін шкірою, що, очевидно, являлося явною ознакою заможності валета.

Сусід попросив дві чари під вино.

Одну налив по вінця, другу — до половини.

— Я перепрошую, але я просив би вас зробити мені честь і випити зі мною трохи цього білого. Румунського, як той казав.

Спитала з неудаваним непорозумінням:

— А чого це я маю випивати з вами? Теж щось... з якої речі?

Підняв брови, як би дивуючись її здивуванню.

— Я перепрошую... ви по ярмарках буваєте... Ви хіба не знаєте, що завжди ставить той, що виграє, тому, що програє? Я гадав, що ви знаєте цей звичай.

— Звичай-то я знаю, але я не розумію. Ви хочете сказати, що виграли у мене?

— Аякже! До цього я і кажу.

Його примітивна безпосередність розсмішила молоду Ілаковичку.

— Що ви виграли? Скажіть, хай і я знаю, що я програла.

— А виграв я хоч би те, що досяг того, що-м хотім.

Не зовсім була ясна для Ориси його відповідь, але більше не допитувалася.

— Ви виграли б тоді, коли б кінь вам дістався. А ви ж його не для себе торгували.

— Ой, га! — вдарив себе заводіяцьки по потилиці. — Я такий пес на коні, що як котрого вподобаю, то вже його з рук не випущу.

Захотілося їй підколоти джигуна, аби менше хизувався:

— Не штука чужими грішми набивати ціну.

Втопив в ній докірливий сумовитий погляд ("А очі — як вирізьблені", — подумала).

— А ви як не знаєте, то так не говоріть, панійко. Я вас перепрошую, але ви помиляєтесь. Кінь той не був аж стільки вартий. Я дивуюся, що ви не впізналися. Я з власної кишені додав п'ятдесятку, аби моє було зверху. Завжди має бути чоловіче зверху, а не бабське, перепрошую за слово. Вип'ємо, панійко.

Випили. Оріся залишалася під враженням тільки що почутого.

Ніколи б не подумала, що хлоп здатний на такий жест. І що, власне, спонукало його до цього? П'ятдесят злотих для мужика в наш химерний час — це ж ціле майно! Цікавий характер. Розглядала його очима дослідника.

Той знову наповнив келихи вином.

— Ви кажете, панійко, — могорич! А що мені могорич? Мені що — не стане самому собі поставити могорич? Я такий, що для мене сам трунок нічого не значить. Може стояти горілка, а я і не подивлюся в той бік. Мені не важний трунок, а важне, з ким я його випиваю. Дай боже, панійко, аби це не було наше останнє здибання.

Випили. Парубок подобався їй щораз більше. Вино не було з міцних, але попередній кухоль пива всуміш з ним спричинив те, що в Орісі закрутилася голова.

Спитала кокетливо:

— Виходить, ви через мене втратили півсотки? Скажіть, не шкода вам?

— А я ніколи не жалкую за тим, що з власної волі трачу. Я ж сам хотів...

— А нащо?

— Я ж вам вже казав: аби ваше не було зверху. Ще не знайшлася дотепер баба, перепрошую вас за слово, аби мене скрутила.

Ні, він дивував її щораз більше! Куди салонним тюхтіям а-ля її Славчик до цього орла!

— Ов, така сила у вас?

— Не, панійко, такі баби слабкі.

— І жодна ще не зігнула досі вас?

— Одна зігнула, але так уже зігнула, що, відай, за ціле життя не випростаюся.

Орісю дійняла його репліка. Була за це зла на себе.

— Мабуть, дала вам якихось чарів. Мусила бути дуже гарна.

Смішно, але вона відчуває, що починає нерозумно ревнувати цього парубійка до незнайомі.

— Може, колись і гарна була, але я запам'ятав її вже старою.

— Кепський жарт.

— А чого мав би я жартувати з своєї мами?

— А, мама! То інша річ.

— Правда, що мама — то інша річ. Тому й не проклинаю, але якби мені хто інший зробив таке... Лишім цю бесіду, панійко.

— Про мене.

— Випіймо ще трошки, вже решта. Тому, що то мама, тому і не проклинаю, кажу, але якби мені хто інший зробив таке, то вже не ходив би по світі своїми ніженьками.

— Я не знала, що ви такий небезпечний чоловік.

— Лише для того, панійко, хто мені посеред дороги стає. Ви вгадали. Для декого, може, я й небезпечний.

— А то, може, й небезпечно сидіти коло вас так близько?

Оріся відверто кокетувала з ним. Була це маленька заспокійлива пілюля від болю

тої рани, що залишив по собі в її серці Нестор.

— Для вас? — змірив її безличним поглядом, затримуючись довше на грудях, що випирали з-під спортивної куртки. — Ще ні, панійко. Але може настати така хвилина, що й для вас може бути небезпечно.

Ілаковичева здавала собі справу, що пристойність вимагала б спинити трохи цього зухвальця, але солодка, заколискова лінь брала верх над усім. Румунське винце вчинило, що життя стало на мить безпроблемне й просте, як табличка множення. Нестор чи цей парубійко, гусарин чи валет з колоди карт — яка зрештою різниця?

— Не лишайте, панійко, трунку в чарі, бо вас щастя лишить.

Послухала його і випила остаток.

— Щастя... щастя... Воно й без того заблудило дорогу до мене.

— Ігі! То якесь чисто дурне оте ваше щастя. Не потрапити у хату до такої файної панійки...

— Як вас звати?

— Дмитро. А що?

— Нічого. Отак спитала.

— У панів, відай, нема Дмитрів.

— Рідко.

— Панійко, вас чисто на сон клонить. Ходіть, я вас заведу у ванькирчик, та й здрімайтеся трохи.

— Не треба. Буду їхати додому.

— А де ваша дома, панійко? Може б, я колись заблукався до неї, якщо вже вас ваше щастя минуло.

— Не треба вам цього знати, Дмитре. І взагалі — забудьте цю нашу розмову поп'яному.

— Чудні якісь ви, панійко, — розсміявся сердечно. — Та як мені захочеться, то узнаю, і де живете, і як ваше ім'я, і скільки років маєте, і чи ви дівка, чи є у вас чоловік, та ще любить він вас чи отак собі... А ви боїтеся сказати мені, де ви живете... Чудна панійка, — сказав наче про себе. — Ой, га! Лиш би мені захотілося узнати, — хвацько лягнув себе по потилиці і, пересівши так, щоб міг обняти спинку крісла, на якому сиділа молода Ілаковичка, заспівав тихим, шельмовським голосом:

Звари й, люб-ко, пи-рі-женьок та й внес-си го-рівки,

В те-бе нема чо-ло-віка, в мене й не-ма жі-нки...

— В мене є чоловік... — Орися вчула, як закололо її в очах.

— Е, — зробив зневажливий жест, — з таким чоловіком, що пускає молоду жінку по кінських ярмарках... чужим чоловікам на спокусу.

Все ж таки стягнула усмішку з лиця. Відразу немов протверезилася: що за амікошонство[149] з мужиком?

— Ви, здається, забагато випили і говорите, як з гарячки.

Гречно пересів на своє попереднє місце, навпроти неї. Підпер голову рукою, похитуючись в такт пісні, звук якої бринів ще у повітрі.

— Люблю, як на мене файні молодичі гніваються. Кажете, що-м випив? Ще ні. У мене це не називається "випив". Можу багато випити, — сказав ствердно, без нотки самохвальби. — Але ба й ви, панійко, теж можете...

Мусила б хіба вдати, що сердиться на нього. А в ім'я чого грати їй? Замість того перехилила голову і спитала з жіночою лукавістю:

— А ви звідки знаєте? Бачили-сьте?

— Аби-м такий здоровий був, що-м бачив! Бачив я вас раз в шиночку в Нашому, як попивали-сьте винце з одним високим череватим ксьондзом.

Орися почервоніла.

— Не туди стежка в горах, Дмитре. То був мій вуйко...

— Я вас перепрошую, але той вуйко щось дуже крохмалився до вас. Панійко, а у Вишні ви не були ніколи?

— Не була. А що там таке, у вашій Вишні?

— Ой панійко моя злата, не нарозповідався б вам, чого немає у нашій Вишні! Таж там славні на всю Нашівщину теплиці-води, що не замерзають взимку. Вліті приїжджає, тепер, правда, вже менше, але попередні роки приїжджало до нас різне панство, бо ті прала їм спокою не дають. А пани такі смішні. Порозкладаються з коцами та валізами попід вербами і просять сільських дїтлахів, аби їм за булки винесли від мами чорного хліба. Дивлюся на вас, панійко, і думаю собі таке пусте: чи не приївся вам, водно та й водно, білий хліб? Чи не хотіли б ви часом, як ті пани на пралі, перекинути його чорним?

Алегорія була ясна. Орися тьмяно пам'ятала, що треба би нарешті поставити того сільського джигуна на місце, але ця душевна активність була понад її сили. Грузла щораз більше у валеті з колоди карт. Заколислива лїнь, що зневолювала її тіло, глушила й рештки сили волі. Зрештою, любила певного гатунку грубість у чоловіків, як любимо терпкість у доброму вині. А чого їй справді квапитись додому? Не однаково.

— А вам не приївся ще житній хліб?

— А хто вам сказав, панійко, що я одним чорним хлібом живлюся? За гроші можна яку хочете білу булку дістати.

— За гроші... Ех, Дмитре, ви навіть не знаєте, що ви сказали. Чекайте, чекайте. Ви знаєте? Мені здається, що я п'яна...

— А може, таки перейдете, панійко у ванькирчик?

— Куди ви кажете?

— Я ж казав вже вам, що тут є спеціальний ванькир для відпочинку.

— Видко, ви тут не раз бували, коли знаєте всі входи і виходи.

— Всяке бувало. Може-м, і бував.

— А там нікого нема?

— За кого ви мене маєте? Я заки ще присів до вашого столика, то вже заповів, що на цей вечір ванькирчик мій.

— Ви страшенний нахаба!

— Не розумію, перепрошую, панійко, що ви сказали?

— Я сказала, що якби ви були мені рівня, то дала б вам поличника за таке...

Просіяв увесь.

— Правду кажете, панійко? Ото мав би-м пізніше чим вихвалитися!

— Чим? Поличником?

— Аякже ж! Кожний би собі подумав: щось-то мусило добре поміж ними зайти, коли така делікатна панійка хлопів по писку заїхала! То, чуйте, неспроста!

— А, ви з того боку! Дмитре, а ваша жінка вас любить?

— А до чого мені чиясь любов, коли я своєї не можу дати взаміну? Нащо вона мені здалася, та чужа любов? За капелюх її затичу чи нап'юся води з неї? Ви, певно, гадаєте, що я п'яний.

— Гадаю, Дмитре, що я таки добре п'яна.

— Встаньте, панійко, — бере її сильно і незграбно попідруки, — я таки заведу вас у ванькирчик.

Коридорчик, яким вів Савицький невістку Ілаковичів, був вузький, з нерівною долівкою, так що йшли майже притулені одне до одного, час від часу спотикаючись то в один, то в другий бік.

Навпроти відчиненої спальні господарів непримітно поміж дошками з поламаної шафи чи якогось стелажа вели низькі двері у ванькир.

Продовгаста, темна, з одним вікном, і то заслоненим фіранкою, низька, начеб перероблена з шопи чи притули, кімната.

Бамбетель з подушкою, нічна тумбочка з розкішним срібним ставником, либонь, єдиним вартісним предметом в цьому приміщенні, стіл на філігранних ніжках під бідермайєра, два засмальцьовані, колись, мабуть, темно-вишневі фотелі, олеодрук[150] з пастухом і пастушкою, темні неозначеного кольору порт'єри над дверима, які правдоподібно виконували тут роль звукоглушителя, притаманний всім ванькирам при корчмах запах непровітрюваних речей, прокислого вина, мишей і цвілі творили весь зміст інтер'єра.

— А сюди ніхто не увійде? — напливла на Орісю коротка хвиля свідомості.

— Не бійтеся, панійко! Можете кричати "рятунку", скільки захочете. Ніхто не увійде сюди. Міг би-м вас тут, я перепрошую, і задушити, і ніхто не узнав би.

— То якісь страшні люди живуть тут...

— А, може бути. Лиш ви зо мною, аніраз нікого не бійтеся.

Орісю стряс безслізний схлип. Не так давно подібними словами ламав Нестор остатки її цнотливого опору.

Так хочеться прикластись до подушки (боже, чи бодай чиста пішва на ній?). Чому ніхто не викурить цей набридливий мишачий запах?

Скинула черевики. Оберігаючи правила пристойності, не простягнулася на бамбетелі, а, скулившись, підібгала ноги під себе.

Дмитро Савицький сидів поштиво на фотелі навпроти, показово витягнувши ноги у боксовому чоботі.

— То ви кажете, що не з любові оженилися? — перша поновила слизьку тему

Орися.

— Е, нема про що говорити, — закурив, пускаючи дим угору з пересадною[151] натугою.

— Бачу, що ви не з бідних.

— А, то ви ніби тому, що в мене капелюх за п'ятнадцять злотих готівкою? Ви, панійко, — чвиркнув крізь зуби, — не зичив би я вам того, що маю в хаті.

— Ви ж не знаєте мого життя, Дмитре, — простягла поволі ноги, поклавшись боком на подушку так, щоб не дотикатися щокою до неї.

— Певно, що не знаю. Як то кажуть, в кожній хаті по букаті. Потерча снується мені поперед очі, а чічка в'яне у криміналі.

Ілаковичева не зрозуміла алегорії.

— Я не зрозуміла вас, Дмитре. Хочете сказати, що та, що ви її любите, за другим, за нелюбом?

— Не так, файна панійко. Не так. Вона сама у криміналі.

Орися впала горілиць на подушку, затуливши долонями лице. Що за чортівське сплетіння випадків? Неймовірно дивовижною здавалася їй оця аналогія в їхніх біографіях.

— То хто там, у криміналі, жінка чи любка?

— Мое серце в криміналі. А що-то має до речі, я вас перепрошую, чи вона мені шлюбна, чи ні?

— Що за випадковість!

— Що ви сказали, панійко?

— Дивно, кажу, дуже дивно.

— Правда, панійко, багато чудасій на світі! Якось був я у такого одного, що працює у криміналі. Є такий чоловік, що за п'ятку може услужити християнинові. Розповідав, що недавно, але я щось в те не дуже вірю, в криміналі ніби брала шлюб дочка нашого бувшого пароха Річинського.

— То правда, Дмитре.

— Ви то теж чули?

— Ага. Дмитре, я хочу ще вина.

— Вмиг буде, панійко!

Противне вино має ту єдину прикмету, що кисле.

— Якщо то правда, то, видно, бог не б'є буком.

— Ви про що, Дмитре?

— Про Річинського. Дочка йде заміж за кримінальника, а ще за такого, що буде там коротати свої дні до самої смерті. А то собі жениха вибрала!

— Чого ж ви радієте з чужого нещастя?

— Не питайте мене! З попом Річинським в мене окремі порахунки...

— А якби Річинські були мої родичі, то ви б зі мною теж порахувалися?

— А думаєте, я перепрошую вас, що пожалів би? Панійко, ви плачете?

Не могла довше стримати сліз. Навіщо було Несторові так безвідповідально сіяти

ласкавими словечками? Адже те, що сталося, могло статись і без тієї словесної фальші.

— Я вас ніц не питаю. Я вас прошу: не плачте, — сів коло неї на бамбетель, підсунувши свою руку під Орисині плечі. — З мене такий опришок, що, ади, чоловіка можу вбити, коли маю помсту на нього. А на бабські сльози, я перепрошую вас, слабій-ем. Чого? Ну, чого?

Витягнув з кишені акуратно складену хустину, від якої занесло тютюновим самосадам, і став вимакувати сльози поміж її вій, поволі, але з настирливою послідовністю налягаючи корпусом на панійку.

— Що ви, Дмитре? Дайте спокій.

Її безвольний, кволій голос тільки додав впевненості його діям.

— Запізно, молодиче. Я ж тобі говорив, що я опришок.

Орися зробила ще одну фізичну і моральну спробу звільнитися з-під тягара його тіла. І в ту ж мить, усвідомивши собі, що не дасть ради геркулесові, з розпачу закинула йому обидві руки за шию. Подразливий запах кінської стайні одурманив її до решти.

За вікнами була вже ніч, коли Орися стала взуватися при свічці у срібному ставнику. Припинила шнурувати другий черевик і раптом розкотисто засміялася.

— Ти чого? — спитав Савицький не без цікавості. Дотепер якось не доводилося йому бачити, аби баба реготалася після любовної пригоди. Дідько його маму знає, може, то в панів так водиться!

— Я подумала, ох, я подумала, що то за сенсація буде на все Покуття, як у моїх тестів з'явиться внук.

— Що-о? — злість, презирство, зненависть, що водночас прозвучали в його окликові, заскочили Орисю так, що відчула, як зціпеніла їй потилиця. — Не бійся, — ехидно усміхнувся, — не народиться! Якби мені було все одно, кого мій син буде мамою кликати, то він давно був би вже на світі. Але мама мого сина у криміналі. А я хоч простий мужик, перепрошую вас, панійко, але своїм насінням не розкидаюся.

Кров відплила Орисі з обличчя, і воно стало холодне. Вона торкнулася його пальцями і не впізнала під ними своєї шкіри.

Їй хотілося схопити ставник з запаленою свічкою і заїхати тому хамові по голові.

Критичний момент минув, і Орися зітхнула з полегкістю: слава богу, що розсудок взяв верх над розгуканими нервами.

— Ти що, мой, — навмисне ужила діалектного слівця, — почав розрахунки з Річинськими?

— А якби і так, то що? Колись тра було початок зробити, — розсміявся їй у вічі. — Бувай здорова, файна молодиче, та не бануй, що час стратила зі мною!

Насадив капелюх на потилицю і вийшов з ванькира, насвистуючи мелодію знайомої Орисі коломийки.

За якийсь час Ілаковичева з порога входових дверей корчми гукнула у темінь:

— Гей, Василю, подавай коні!

Коли бричка під'їхала, Орися скочила на передне сидіння, вихопила віжки з рук фірмана, взяла батіг і почала пужалном періцтити кінські зади. Спантеличені та

настрашені такою поведінкою, коні рвонули на вулицю, мало що не перевернули брички, зачепивши переднім колесом об велетенську бочку з дощівкою.

На гостинці невістка отця Ілаковича, як би до решти зійшла з розуму, гнала коні, начеб табун вовчий біг за нею. Ще добре, що з огляду на пізню пору ніхто не попадався на шляху, а то нещастя було б готове.

Коли увігналася на приходство, коні і вона сама стікали потом.

Ольга Річинська захворіла ревнощами.

Недуга навістила її у сні, коли ні розсудок, ні воля не могли дати їй належного відпору. Раптовість захворювання нагадувала початок занедужання Нелі, хоч її хвороба, як говорили лікарі, мала свій інкубаційний період.

Мала господинька стала страшним відкриттям для себе самої. В її нутрі, як виявилось, була ще одна, не звідана досі комірчина, про існування якої вона не мала поняття.

"Невже ж я можу бути й такою?" — запитувала себе. Пригнічувало її те, що ні до кого іншого не могла звернутися з цим питанням.

Розсудливість, велика душевна рівновага, саможертвенність, а наді все глибоке, хоч і не ефектне на перший погляд почуття дівочої гідності — всі ці добрі якості її на тури, що за них і отримала вона почесне названня "мала господинька", тепер лежали перелякано ниць перед потворою в її натурі.

Єдина особа, яка могла б зрозуміти Ольгу, вмерла.

Як часто згадувала вона тепер тітку Христину і як розуміла мотив її розпачливого кроку!

Ольга почувала себе з нововідкритою коміркою у своїм нутрі, наче у глухому лісі сам на сам з страшним, допотопним звіром.

Наступила на неї незнайома, велетенська, може, ще мезозойська темна потвора, а вона не могла од неї ні втекти, ні сховатися, бо, куди не ткнулася, куди не метнулася б, всюди натрапляла на її кліщенаті лапи.

Ненормальність реакції на заяву Сташки, що вона спала з Бронком Завадкою, була й в тому, що звістка про це не була аж ніякою новиною для Ольги. Він же сам назвав колись Ользі Стаху своєю фактичною жінкою.

Невже ж і ця хвороба мала свій (який довгий!) інкубаційний період?

Шалені ревності спустошили все нутро малої господиньки. Стали вони для неї свого роду манією переслідування.

Коли увечері ставала навколішки до щоденної молитви, сама відчувала, що більше грішить, ніж очищається від гріха.

Мала сердечний жаль, болючу претензію до Бронка, що посмів не дочекатися її, долею йому судженої! Хотіла неможливого супроти фактів життя. Хотіла абсолюту в коханні: все віддати і все взяти. Бути для нього тим, чим він скоро станеться для неї: початком і кінцем.

Мав бути, як і вона, без досвіду у цих справах, без спогадів, без можливості порівняння. Мали бути для себе першовідкривачами і вчителями разом у великій

тайні природи. Тільки їх єдине кохання мало бути поезією. Хотіла, ах, як цього хотіла, щоб колись-колись, як кінчатиметься їхня спільна путь, він міг їй сказати: "Ти була єдина жінка в моїм житті", а вона щоб могла йому відповісти: "Ти був єдиний мужчина, якому була дана ласка дістати мене".

Одночасно Ольга розуміла всю марність своїх запізнілих, неможливих претензій до Бронка, але нічого не могла вдіяти з собою.

При зустрічах з ним була маломовна і стримана. Не уникала його пестошів, але й не йшла їм назустріч, як раніше. Сиділа з віддутими загнувано губами, з хмурним, блукаючим поглядом.

— Ти приховуєш щось від мене, — не питав, а відразу констатував Бронко.

Котрогось вечора, коли знову повторяв це саме, Ольгу прорвало:

— Ти її любив?

— А я ніколи цього не заперечував...

— Тоді, на вулиці Легіонів, вона видалася мені такою вульгарною, такою негарною, що я не вірила, що вона могла тобі коли-небудь подобатися. Але пізніше я змінила свою думку. Ти ж любиш сильні враження, а вона така стихійна. Я бачила тоді на містку, яка вона була роз'ярена та одчайдушна. В неї є той злий вогник, який, напевно, може захопити. Тільки не переч, прошу... Я знаю. Я маю передчуття.

Бронко, що бавився Олиною косою, притиснув дівчину до грудей.

— А я ж сказав уже тобі, що не заперечував ніколи і не заперечуватиму. Може, так і повинен поступити галантний кавалер, але це була б брехня... ну, одним словом, свинство з мого боку. А я, маленька, свинею ніколи не був і не хотів би нею бути навіть для спокою твого серця. І що з того, що я її любив? Любові не можна порівняти поміж собою, хоч вони й складені з однакових елементів. Мені здається, що кожна любов інша, не схожа на попередню, хоч і всі на світі любові, як я вже сказав, сестри поміж собою. Поетично сказано, правда? Єдиним мірилом, слухай, так мені здається, сили любові є глибина сліду, який вона залишає по собі.

— Та ти і досі її любиш, — сказала вперто, з нагніваними губами.

— Тепер я люблю тебе і тільки тебе, — хотів знову притулити її до себе, але вона відгородилась ліктем. — Хіба ти цього не відчуваєш? Я тобі, слухай, скажу ще щось смішніше. Мені здається, що я тебе любив, заки взагалі ще побачив. Ще, може, десь з тринадцяти років, відколи мені взагалі почали снитись дівчата... Так, так, моя біла панно! Слухай, — розплітав і заплітав кінчик коси, — може, навіть і раніше. Може, з тієї пори, відколи я став захоплюватися всім... музичним і кольоровим? В тебе був такий період? Ти слухай, одного дня — могло мені бути тоді дев'ять-десять років — я цілий день пробродив за катеринкою з рожево-зелено-жовтою папугою. Хто його знає? Може, то була прелюдія моєї любові до тебе? Хіба людина може знати все, що в ній твориться? Бачиш, коло тебе я вже й філософом стаю.

"Ти маєш рацію: людина не може знати, що з нею може скоїтися. Я теж колись ніколи б не припускала, що буду з розуму сходити з ревнощів до "вбивці" покійного татка. Ти маєш рацію".

Проте сказала сама собі наперекір:

— Яка ж то прелюдія була, коли ти не міг дочекатися мене? Як же ж це не відповідає одне одному!

— Ти сама не віриш в те, що говориш, Оленько! Ти хочеш, щоб я сказав, що Стаха перша чіплялася мене чи вішалася на шию? А навіть, слухай, навіть коли б і так, то яке це має значення тепер? Тепер, коли є ти і я? Слухай, мала, навіть коли б ініціатива йшла від неї, то що? Невже ж ти вважаєш, що я настільки слабосилий, що не міг би опертися спокусі? В таких випадках, на мою думку, немає більш винних. Вина, якщо це взагалі гріх, коли двоє любляться, повинна ділитись порівну...

— А чого ти її кинув, коли ти її любив?

— Оленько, не треба... Ти знаєш більше, ніж я, може, хотів би. Ти сама тільки що сказала, що в тебе добре розвинуте передчуття. Я можу сказати тільки те, що моя історія з Стахою ані така романтична, ані така вульгарна, як донеслося до твоїх вух. Справа ускладнювалася ще й тим, що я пробував на ній свої політично-педагогічні здібності. Поганий з мене вчитель, маленька. Нічого з того не вийшло. І тому ніколи не провокуй мене, щоб я паплюжив жінку, з якою був колись близький. Ти хочеш мені ще щось сказати, правда?

Ольга думає: "Як він мене музично відчуває! Це наша перша суперечка, відколи ми належимо одне одному. Він поводить себе як справжній мужчина. Його є за що любити".

— А ти вгадав...

— Я не вгадав. Я відчуваю. Знаю напевно, що так.

Ольга ховає лице в нього на грудях. Банальний жест в літературі такий індивідуальний в житті.

— Я боюся тобі про це сказати.

— Боїшся мені сказати, Оленько?

— Уяви собі, що так. Боюся, що після того ти розчаруєшся в мені... я хочу сказати, погано подумаєш про мене, як дівчину.

— Ти не образишся, як я скажу щось не зовсім делікатне?

— Не знаю.

Сама думає: "Як же я можу образитись, коли люблю? Як же ж він може образити мене, коли любить мене?"

— Кинь ти, мала, свої попадаянські фанаберії! Що це значить: "Ти погано про мене подумаєш"? Я збираюся все своє життя зв'язати з тобою, я по таких труднощах іду до тебе, а ти мені: "Погано подумаєш про мене, як дівчину". Виходить, що й досі не знаю тебе, чи як? Но, чого знову губки віддула? До речі, тобі ця міна дуже до лиця. Я тебе слухаю.

Ольга мовчить.

— Я тебе слухаю, — щіпає її за щічку. — Ну, чого ти така? Ти говори, а я буду на тебе дивитися. В російській мові є таке гарне слівце, як "ненаглядная". Ти — моя ненаглядная! Пам'ятаєш, як я вдивлявся в тебе, не маючи ніякого права на це, тоді, на

концерті Мединського? Та я не даю тобі слова мовити. Говори. Ти говори, а я буду на тебе дивитись. А ти, слухай, зовсім інша ввечері. Така сама гарна, як вдень, але зовсім інша. Але я вже мовчу. Буду тільки дивитись на тебе.

— А я не хочу, щоб ти тепер дивився на мене. Це не попадаянські фанаберії, Бронусь, а великий, важкий сором. Я буду говорити, але отак! — Вона щільно притислася лицем до його грудей. — Аби ти мене не бачив. Слухай, я не знаю, як тобі сказати. Одне слово... дівчата кажуть, що хлопець, який вже зазнав жінки, — ти знаєш, що я маю на думці, — вже не може обійтися без тієї близькості. Боже, як мені соромно, як мені страшно соромно говорити тобі про це. І тому такі хлопці... хоч і люблять кого іншого, ходять до непорядних жінок. Бронусь... я мушу тобі сказати, що, якби ти таке зробив, ми мусили б розійтись... Я не знаю, може, це тобі видається смішним, може, наївним, але клянуся тобі пам'яттю татка, що я тобі такого не могла б простити. І тому, коли ця річ у вас, чоловіків, така вже необхідна... коли вже так мусить бути, як дівчата говорять, то я, — тільки ти не подумай погано про мене, благаю, — я готова на жертву. Я стану твоєю таємною, ну, нелегальною жінкою, доки ми не узаконимо свій зв'язок... Не треба, Бронусь, не хочу, щоб ти бачив моє лице...

Почув, як ридала в собі.

Ніжно, по-братськи, погладив їй волосся.

Був до того схвильований, що не міг поки що слова видобути з себе.

Коли б не боявся її настрашити, взяв би на руки і поніс перед собою, як свою найбільшу чоловічу перемогу, як трофей, якому немає ціни.

Дріб'ятко хотіло віддати йому те, що вчили його вважати найбільшим скарбом дівчини. Його біла панна! Та чи посильну ношу бере він для своєї грубуватої натури, в'яжучись з цією весталкою?

Вона навіть не квітка взагалі, а біла троянда з невідпорними, крихкими пелюстками...

"Посильну! — вперто відповідає тому в собі. — Бо ця ноша, брате, дасть мені сили взяти будь-який тягар на плечі!"

— Дівче, ти моя, — і це правда? Правда? — стиснув її в обіймах, але зараз же звільнив їх: відчув, як вона вся застигла зі страху. — Не бійся, серце, я не рушу тебе! А тому не рушу, що настали дуже непевні часи. Такі непевні, що кожне наше побачення може бути останнім. А я не хотів би залишити тебе, ніби надкушене яблуко, аби якийсь дурень пізніше не збиткувався над тобою та не обзивав тебе, мою непорочну... А найбільше тому не рушу тебе, що я... страшно захланний на тебе. Коли вже має бути наше свято, то, як кажуть гуцули, хай буде Великдень. Я ж тебе так вистраждав. І тому... хочу великодню, а не краденого в поспіху. Хочу бачити тебе в ліжку в довгій нічній льолі з заплетеною м'яко, на ніч, косою... Щоб не наслуховувати шереху, щоб не насторожуватись від рипу дверей у сусіда, щоб не тримати наготові одягу, щоб не думати, як зависоко вікно від землі... Хочу, щоб наше свято було повне щастям до кінця...

"І я теж... і я теж..." — думає Ольга.

— Хочу підійти до тебе, як віруючий до причастя... А то знаєш, ти і досі видаєшся якоюсь русалкою. Тримаю тебе у своїх обіймах, чую, як б'ється твоє серце, і все ж здається мені, що це сон. Ще й тепер для мене більш наміряна, ніж дійсна... Ти... ти... чудо моє... казка моя! І після всього цього, після тієї великої жертви, яку ти, дріб'ятко моє, хотіла принести для мене, я мав би йти до продажної жінки? Та я за таке скоріше б собі око виколов.

— Дівчата казали, і я думала...

— Ага, дівчата казали! А тепер ти мені скажи, хто дав тобі право, бо мені здається, що я... Ні, вважати мене за такого слабовольного? Такого безхарактерного? До речі, пригадуєш собі, маленька, як я тобі говорив, що ми багато можемо, коли захочемо. Я тобі навіть грозив, — ти забула?

— Як ти можеш так говорити? Я не забула жодного твого слова. Я ж їх так часто повторюю в думках, коли тебе нема зі мною.

— Так? А я й не знав! Я ж тобі грозив, що коли дуже захочу, то зроблю й таке чудо, що панна Річинська не гнатиме мене від себе.

— І сталося чудо... Люблю тебе. Поцілуй мене.

Взяв її голову у свої руки і поцілував, як свою дружину, що вийшла йому назустріч з порога їх хати.

— Будемо відтепер, маленька, вважати себе за чоловіка і жінку. З цієї хвилини не зватиму тебе маленькою господинькою, але своєю дружиною, — скинув піджак і розпростер його на траві. — Хочу, щоб ти полежала в мене на руці. Ти ж — моя жінка.

Взяв її попід коліна, з ніжною обережністю поклав на піджак. На темному фоні саду продовгаста біла пляма. Його кохання. Його божевілля. Його дружина.

— Я ніколи не забуду, маленька, того, що ти хотіла вчинити заради мене.

— А я тобі теж. Я тобі ще більше не забуду. Боже, як я боялася. — По-пташиному втулила свою голову йому під пахву, наче під крило.

Бронко повернувся боком, аби поцілувати її.

Ольга здригнулася.

Ще незайманою, стала вже жінкою.

Бронко зайшов до Рити Валевської з надією здибати там Бориса Каминецького. (Підозрілим щойно видалося б, якби Каминецький перестав бувати у Рити!)

Мав передати Борисові важливу відомість. Не далі як учора дізнався, що в нашівських Карпатах є ще дві партійні організації, яким досі не відоме рішення Комінтерну про розпуск КПЗУ, і вони продовжують свою діяльність.

Поза тим Бронкові взагалі хотілося побачити Бориса. Стужився за ним, хоч і вважав, що саме це слово замало чоловіче, а тому й не повинно мати місця у взаєминах між мужчинами.

Риту застав за столом, заваленим шкільними зошитами та словниками. Стіл, либонь, заради правильного освітлення, стояв не повздвж, як цього вимагала б економія місця, а впоперек кімнати.

Знайомим духом війнуло на Бронка від цієї малої, надміру високої кімнати з одним

"варшавським" вікном у сад. Широкий тапчан, застелений ловіцькою, у яскраві смуги, домотканою веретою, займав половину всієї вільної площі. Кремові стіни були заставлені по стелю вузькими стелажками, запаханими книгами різного формату.

Над стелажками висіло кілька дереворитів на тему татринської природи. На старовинній шафі у стилі барокко (Бронко підозрівав, що кімнату здали разом з шафою, якої господарям ніде було подіти, а на дрова порубати шкода) виднілася гуцульська кераміка.

Вся оця обстановка була знайома Бронкові ще з тих часів, коли він бігав до Рити, чи то пак до ходячої енциклопедії, на уроки історії революційного руху в Росії.

Сьогодні Рита видалася йому особливо втомленою.

За останній час вона помітно схудла, що не зовсім корисно відбилося на її фігурі й обличчі. Строга, поза вуха, зачіска, що так личила їй при овальній формі обличчя, робила його тепер ще більше вугластим.

— Ви зажурені чимсь чи сердиті?

— Сердита. Четвертий рік, — показала рукою на зошити, — вивчають французьку мову, а, за винятком трьох відмінниць, не могли впоратися з такою нескладною вправою, як приклади на інфінітив з прийменником "ен" для визначення двох рівночасних дій в реченні.

При всій своїй повазі до ходячої енциклопедії Бронко не повірив Риті, що єдина причина її невеселого настрою — це безграмотність у французькій її учениць.

— Борис не заходив сьогодні до вас?

— Ні. Власне, чекаю...

— А ви коли його бачили?

— Ще у четвер. Юлько бачив його вчора.

— І що?

— Стара історія. Слухайте, скільки йому Юлько не довбав голови, однаково, що горохом об стіну. Не хоче покидати Нашого, і що ви йому зробите? "Капітан покидає корабель останнім", — каже.

Йому треба втікати, доки не пізно. У гори або на поліські болота. Всюди є свої люди, аби тільки його переконати.

— В нього один аргумент: чому замість нього має хтось класти голову? Він каже: які б не були заслуги керівника та який би він не був потрібний для справи, на випадок загрози він не має права рятуватись ціною чужого життя. Чорт його знає, може, у своїй основі і правильна думка. Юлько розповідав, що Борис розкричався на нього, ніби має вже досить всіх опікунів, тобто нас з вами, і хоче нарешті сам розпоряджатись собою. — Рита заломила руки на потилиці, похитуючись в такт. — Яка велика вірність собі. Ви поговорите з ним ще, постарайтесь переконати його, правда?

— Розуміється. А ви?

— Себе залишаю на кінець. Маю ще один аргумент проти нього, якщо і він не допоможе, тоді не знаю, що...

— Тоді почекаємо Бориса.

— Та так. Він повинен ось-ось надійти.

Бронко, як би на ознаку того, що розмова переходить на іншу тему, взяв із стола відкриту книжку з ілюстрацією якогось театрального інтер'єра.

— Читаєте?

— Еге ж, — взяла Рита книжку з рук і показала йому обкладинку, — "Перський театр" Бертальса. Коли я чим знервована, то мушу читати речі найбільш віддалені від себе. Між іншим, вчитала я тут цікавий факт. У тринадцятому столітті в Малій Азії був собі такий перський поет і професор богослов'я на ім'я Джалаледдін Румі. Одного разу той професор зустрів дервіша незвичайної краси. Прозивали того дервіша Сонцем Тебриза, що по-перськи звучить Шамсі Тебриз. Професор, побачивши красеня дервіша, відразу... закохався в нього. Як це вам подобається? Він зробив дервіша своїм наставником і цілими днями волочився за ним, зовсім занехаявши свої заняття з учнями. Під час вуличної бійки, яка правдоподібно була спровокована учнями професора, один з них убив Сонце Тебриза. Безмежна — ви чуєте, Броник? — була туга поета і професора за своїм улюбленцем, бо, як бачите, кохання зробило його і поетом. Він присвятив померлому багато віршів. Причому свої вірші підписував не власним ім'ям, а ім'ям померлого улюбленця на доказ того, що особа автора повністю злилася з Сонцем Тебриза. Найцікавіше, що поет-професор, чи професор-теолог, заснував орден Мевлі, присвячений пам'яті друга. На знак жалоби по Шамсі Тебриз члени ордену носять траурний одяг — синьо-зелені мантиї. Їх зборища проходять під акомпанемент тужливої мелодії флейти, що оспівує біль розлуки з коханцем. Секта існує по сьогоднішній день. Уявляєте собі, сім століть оплакується пам'ять вродливого дегенерата дервіша.

— То тільки на Сході здатні на таку абсурдну, ненормальну любов.

— Так думаєте? — Рита розтягла голос. — Я знаю одного комуніста, що так безглуздо закохався в попадянку...

На Бронковім лиці сіпнувся мускул.

— Ви на кого натякаєте?

— Натякаю? Товариші обурені вашим сліпим захопленням Річинською.

— Це моя особиста справа! — ще ніколи так зухвало не відповідав своїй вчительці.

— Коли будете жити на самотньому острові, тоді ваші справи будуть виключно особисті. Чи, може, ви перестали вважати себе комуністом?

Остання фраза була зайвою. Найгірше, що це саме відчув і Бронко.

— Ви хотіли мене вколоти, товаришко Валевська? — Був зримо задоволений з того, що ходяча енциклопедія вийшла з свого стилю розмовляти з такими, як він.

— А ви й раді? Бачите, коли людині не вистачає переконливих аргументів, вона, буває, починає грубити.

— Ви про мене?

— А про кого, на вашу думку?

— Я не то... Я лише не люблю, слухайте, коли вам здається, ніби я й надалі той хлопчик, що бігав до вас на уроки...

— Мені щось інше здається. Мені здається, що різниця віку поміж нами ще не досягла тієї межі, коли починають стиратися грані років між такими, як ви і я. І тому поки що мій життєвий досвід домінує над вашим, що до деякої міри дає мені право читати вам мораль. Жаль мені, скажу вам відверто, Стахи. Як жінки і як людини.

Перебив її:

— Нічого з неї не вийде, товаришко Валевська, бо виходить заміж за залізничника... Забезпечений, на державній посаді...

Рита глипнула на нього строгим педагогічним поглядом:

— Ваша іронія не робить вам честі. А може, це Стаха вам навмисне робить? Адже вона, наскільки я зорієнтувалася, й досі любить вас. Що, замало інтелігентна була для вас?

— Ви тільки що сказали, що моя іронія не робить мені честі. То чого ж ви...

— Розумію. Маєте рацію. Будемо говорити без іронії. Я вже казала вам, що товариші осуджують вас.

— А я вам відповів, що не дозволю нікому втручатися...

— Ей, Броник, — блідо посміхнулася Рита, — ви тільки що заявили, що ви вже не той хлопчик, який бігав до мене на уроки. Не бажаючи колоти вас, я думала, що у вас більше сили волі.

Бронко прикусив верхню губу. Свідомо чи ні, кольнула його в найбільш болюче місце.

— Чого ви зараз — "сила волі"? А може, я не хочу зрікатися дорогої мені людини? Я ж не кажу, що я не можу, але що не хочу. А крім усього іншого, мені здається, що нам не треба відмовлятися від будь-чого гарного і доброго, що є в тому таборі... Чи будуть це культурні надбання, чи живі люди.

— Це добра думка, але вона не ваша, а запозичена у Леніна, хоч він про це трохи інакше сказав. Але ви, як бачу, вже й ідейну базу підвели під свій роман.

Вчув теплінь на чолі. Мусив пригадати собі, що не сміє зірватись.

— А це не роман, Рито, а кохання, за яке я буду зубами гризтися.

Рита журно похитала головою.

— Аби вам пізніше, Броник, не довелося, пробачте за грубий вислів, лікті гризти.

Знову спалахнув бунтарський вогник на його лиці

і згас, придушений якраз тією силою волі, брак якої закидала йому Рита.

— Це неделікатно, Рито. Я ж люблю.

— Облиште! Любов, як кажете, може бути злагіднюючою обставиною, а не виправданням. А щодо делікатності, то всі ми замало неделікатні у принципових питаннях чи то, власне, занадто делікатні там, де треба рубати з плеча. Броник, послухайте мене, я знаю те середовище. Я знаю, як воно всмоктує в себе людину. Знаю теж, що людина — перш за все продукт свого середовища. І тому ваша обрана, яка б вона не була з природи добра, належить перш за все...

— Пробачте, що переб'ю. Я знаю, що ви хочете сказати: яка б вона не була, вона все ж таки продукт свого середовища. А я вам відповім, що мені прикро за вас.

— За мене? — здвинула плечима.

— Ага. Ви завжди були для мене зразком великого, об'єктивного розуму. А в даному випадку ви, слухайте, не об'єктивні. Ви ж знаєте, що не завжди людина буває тільки продуктом свого середовища. Я не хочу порівнювати велике з малим. Я міг би навести приклади з біографій великих революціонерів, які походили якраз з кругів аристократії. Але я не буду шукати прикладів аж в історії. Візьму ближчий. От, наприклад, ви. Ви, товаришко Валевська, наскільки мені відомо, теж з буржуазії, але вас не засмоктало ваше середовище. Ви ж органічно — не так? — увійшли в наш клас.

— Я? — Рита почервоніла. Була, видимо, ображена самим порівнянням з Річинською. — Я? Я хотіла б насамперед знати, хто дав вам право порівнювати мене з панною Річинською? Я зросла на революційних традиціях, хоч ті самі "революціонери" пізніше потоптали ті традиції у вільній Польщі... Я пішла у революційну боротьбу не через роман з революціонером.

Бронко пустив плазом останню фразу.

— А я, до вашого відома, не сподіваюся від Ольги і не чекаю, щоб вона стала революціонеркою.

— То тим більше це не дає вам права порівнювати її зі мною. Я зірвала з своїм середовищем свідомо, духовно підготованою, а їй то мені не легко прийшлося.

— Тому я й хочу допомогти їй вирватись з цього солонцю.

Рита послинила хусточку і стала старанно витирати на пальці пляму чорнила. Нервувала. Борис задовго не приходив.

— Не робіть, прошу вас, товаришу Завадка, пробачте за порівняння, послуги жабі й не витягайте її з болота. Боюся, що вам надто дорого обійдеться ваша фантазія...

— Не буду більше переконувати вас у тому, що це не фантазія, а серйозна справа мого життя. Якщо ви, жінка, самі цього не розумієте, то не треба. Я знаю, що мені доведеться заплатити за свою сміливість, чи впертість, чи любов, чи як це збоку виглядає. Що ж, слухайте, як треба, то заплачу, ретельно, до гроша. Нікому не залишуся винним, — сказав з пристрасстю, — нікому! — Раптом насторожився: — Хтось іде чи мені причулося?

— Борис! — схопилася Рита. — Пізнаю його кроки! Ви поговорите з ним, а потім залишите нас самих, чуєте?

Цим разом Риту підвела її інтуїція.

Увійшов Юлько Скиба.

Був жовтий, як гарбуз. Рита зрозуміла все.

— Коли? — спитала лише.

— Тільки що, — впала коротка відповідь.

— На квартирі?

— По дорозі до вас.

— Так, — сплела пальці так, що кісточки хруснули, — польовий суд — і кінець. Чого ж ви, хлопці, такі перестрашені? Цього і треба було чекати.

— Рито, — почав Бронко не своїм голосом. Був блідий і ніби брудний на обличчі.

— Я розумію ваш намір, Броник, але не треба. Нічого мені не треба. Не турбуйтеся мною. А тепер, хлопці, — схопилася обіруч за скроні, — прошу, залишіть мене саму.

— Ми вас не лишимо, — Юлько заплакав.

— Ні слова більше, — Рита відчинила двері, — йдіть. Хочу побути сама з ним у думках. Чого ви ще... зволікаєте?

Бронко затиснув рот тильною стороною долоні і прожогом вибіг з кімнати.

Юлько, ридаючи, припав до одвірка.

З долонями на скронях, задивлена в одну точку, страшна своїм закам'янілим спокоем стояла товаришка Рита Валевська.

Неля була певна, що її зв'язки з організацією порвалися остаточно. Перенесена хвороба декваліфікувала її, як члена підпільного товариства.

Проте до суду над "Круком", незважаючи на цинічну заяву слідчого судді відносно ролі Славка Ілаковича в її завербуванні до організації, Неля по інерції ще очікувала сигналу від них. Ішла було вулицею й оглядалася, чи не йде хто їй по п'ятах. Розумувала, зрештою, правильно: на якій моральній підставі має вона повірити Янічечкові, що він сказав їй правду про Славка Ілаковича? Де впевненість, що це не провокаційний наклеп з боку слідчого судді? Зрештою, за всіма прикметами, останнє припущення навіть правдоподібніше за перше.

Коли відбувся суд над "Круком" (прокурор вимагав п'ятнадцять, присяжні змилосердились і дали вісім), Неля остаточно, хоч як це гірко, повірила, що Янічек таки говорив правду ладней паненце. Славко Ілакович довів свою відданість справі, і Неля стала не потрібна ні йому, ні організації. Добре, що на підмогу прийшло Нелі захворювання, а то ще невідомо, який поворот взяли б її справи.

Позбувшись нездорових ілюзій, Неля стала приходити до душевної рівноваги.

Була шлюбною жінкою своєму коханому, і їй поки що цього вистачало.

Відчувала опіку чоловіка й на віддалі. Ніхто тепер не збирався сватати її, спекулювати її вродою чи хоч би залицятись до неї, бо ж була мужаткою[152], про що свідчила шлюбна обручка на пальці. Була безпечна. Була недоторкана, ніби посол. "Нолі ме тангере"[153]. Занурилася у свій внутрішній світ, як черв'як, з народного прислів'я, у хрін. Не хотіла чути (буквально затикала пальцями вуха!), не хотіла бачити, як оточення сприйняло її вибрик.

Почувала гордість за себе, спромоглася на відвагу стати на прю з усталеними віками нормами товариського життя.

Сама відшукала його (хіба не могли бути все свідоме життя разом і лише через непорозуміння опинитись нарізно?), сама попросилася в його серце і сама заступалася перед світом за їхнє виімагіноване[154] кохання. Неонілія-Марія Івашкова.

Любила повторяти в пам'яті вичитану колись у "Новій жінці" мініатюру якоїсь італійської письменниці, яка тепер так дуже відповідала її душевному настроєві:

"Чому ви вважаєте, що я одинока дівчина, якій не вдалося піймати чоловіка? Це ж не так. Я не одинока, не вдова, не розлучена й не покинута. Я просто чекаю свого вибраного.

Задовго чекаю, кажете?

Ой які ж бо ви: та хіба воно так легко відшукатися в цьому метушливому багатотисячному місті?

Звичайно, я давно поникла б духом, якби не свідомість, що мій коханий так само чекає мене.

Хіба вам нічого не говорить та обставина, що він і досі не жонатий? Він, як і я, не втрачає надії, що наші стежки кінець кінцем таки зійдуться.

Та часто марю: ось зараз пролунає дзвінок, я відчиню двері і занімію з радості. А мій коханий, не дивуючись, не запитуючи ні про що, звичним рухом поставить валізки на підлогу й скаже просто:

— Ось я і прийшов.

І зразу буде ясно, що він з цієї хати нікуди більше не піде, бо сталося те, чого не могло не статись.

І так, як бачите, ми обоє роками чекаємо на цю благословенну хвилину. Часто ввечері, готуючись до сну, розраджую свого коханого:

— Не журися, єдиний, що й сьогодні не поталанило нам. Потішимо себе тим, що завтра цілий, ще не займаний день перед нами.

А він у свою чергу розважає мене:

— Ти про мене не турбуйся, єдина. Я витривалий, аби тільки ти не втратила віри. Бо коли б навіть недобра доля не дала нам зустрітись, то хіба ми й без того все своє свідоме життя не належали одне одному, хіба й без того не була ти мені дружиною, а я тобі чоловіком?

І тому ви помиляєтесь, коли думаєте, що я жінка, яку не сподобав собі жодний мужчина. Я просто-напросто чекаю свого коханого. Свого вибраного, коли хочете знати".

Полюблялось іноді Нелі уявляти собі, що вона, наприклад, готує обід для Маркіяна, який ось-ось повернеться з роботи. Коли одного разу поверталася вранці з базару з думкою про обід для чоловіка, її перестрів незнайомий хлопець, у спортивних коротких штанцях, сам засмалений під шоколад. Неля злякалася. Ще жили в її мозку рештки попереднього великого страху. Хлопець насамперед відкрито усміхнувся, немовби хотів сказати: "Не бійся мене. Приходжу з добрими намірами".

Неля повірила хлопцеві.

— Маю вам щось передати від вашого чоловіка.

(Не сказав: "від Івашкова", а "від вашого чоловіка", що Неля й оцінила відповідно).

Він витяг з-за пазухи спортивної сорочки завинене щось у газеті.

— Це щоденник Маркіяна. Він передавав клаптиками, як то в тюрмі, знаєте. Ми тут переписали, і ось вам. Це не його почерк. Аби ви знали.

Неля могла відповісти з законною гордістю:

— А я знаю почерк свого чоловіка.

Хлопчисько зробив здивовану міну: звідки?

— Оригінал ми зберігаємо як документ. Для слушного часу. Все. Я пішов.

Доки Неля не познайомилася з щоденником Маркіяна, не розуміла, чому оригінал мусить переховуватись в чужих руках до слушного часу.

З ЩОДЕННИКА МАРКІЯНА ІВАШКОВА

Є тут один ключник, що його прозивають оправця. Худий, з довгим, тоненько закінченим носом і хитрим підборіддям. Виявляється, що в людині може бути хитре підборіддя.

Оправця пропадає за... мертвими.

Варто спостерігати, з якою любов'ю він змиває з трупів слід крові, як зачісує їх, вирівнює уста, як старанно чистить нігті на руках і ногах, як жадно завжди чигає, коли скатований нарешті перестане дихати.

Повинен би працювати у морзі. З мене в інших умовах вийшов би письменник. Бог мусив бути п'яний в ту годину, коли розподіляв людські долі.

Ми чомусь звикли відмірювати втрачений час одними роками так, начеб місяці, тижні, дні, години не мають жодної вартості в рахунку людського життя. Бухгалтерія, товариство. За таке недбальство віддають під суд!

Хочеться лупцювати кулаками по голові від того, що ніхто не почує дискусій, які провадяться тут.

— Ти служиш німцям.

— Брешеш. Я служу своєму народові.

— Так, аби допомогти тому народові влізти у фашистське ярмо.

— Неправда твоя. Німеччині потрібна Україна в її дальших планах східної політики.

А крім того, як база сировини і ринок збуту.

— Ага.

— Щоб ти знав! Німеччина хоче Україною шахувати Росію, Польщу, Румунію.

— І все?

— Чого все? Англія зацікавлена в самостійній Україні, щоб спинити наступ Німеччини на Схід. І знову-таки ослабити Москву, яка загрожує англійським посіlostям у Малій Азії та Індії. І тому я співпрацюю з німцями як своїми майбутніми союзниками.

— Але ти кажеш, що ти проти поляків.

— Що за дурне питання! Само собою, що я проти ляхні.

А як же ти дивишся на те, що польський уряд вступив у союз з Гітлером?

— Це дипломатичний трюк з боку Гітлера. Німці не проміняють України на Польщу.

— А навіщо їм міняти, коли вони збираються проковтнути одну і другу.

— Не бійся, не такі німаки дурні. То дипломати!

— Хто дипломати? Німці? А ти знаєш, що сказав Гінденбург про німецьку дипломатію?

— А я не зобов'язаний все знати.

— Рація! Тоді я тобі скажу. Ще Гінденбург сказав: "Що німецький воїн завоює, то німецька дипломатія програє". А ти чекаєш, що німець подасть тобі самостійну Україну на тарілці, ніби печену качку?

— Я не потребую простацьких порівнянь!

— Прошу дуже!

— Власне, тому, що я знаю, що мені не дадуть нічого готового, тому я дію...

— Займаєшся шпигунством на користь фашистської Німеччини.

— Перепрошую. Не зовсім так. Я працюю в дипломатії. Я не винний у тому, що поки що не можу носити фрака дипломата і що в мене поки немає закордонних представництв.

— Тобі, як Іуді, виплачують срібняками за твою роботу?

— Я не знаю, чи є на світі дипломати, що не брали б грошей за свою працю.

— Ти блазень!

— Якщо б я почув таке на волі, я викликав би тебе на поєдинок. Жадаю доказів, що я блазень!

— Я готовий навести їх тобі. Скажи, ти читав "Майн кампф" свого бога?

— Це ще не доказ, що я блазень.

— Це я тобі пізніше доведу. Тепер відповідай на моє запитання.

— Ухиляюся від відповіді.

— Гітлер твердить, що твоя порода може бути лише погноєм для його вищої раси.

— В мене в роду не було євреїв.

— Мова про таких слов'ян, як ти.

— А тоді і ти підеш на погній.

Ось тобі й готовий доказ, що ти блазень. Я не хочу допустити до того, щоб мій народ став погноєм для фашизму, а ти стараєшся, аж з шкіри лізеш. Такі, як я, хочемо спасти культуру нашого народу, його історію, забезпечити йому добре ім'я серед народів світу в майбутньому, а ти, свинюко, хочеш допомагати угноювати тевтонські землі своїми земляками, аби на них виростала-розквітала вища арійська раса. Блазень ти чи не блазень?

— Я мушу ще подумати над цим.

Кожна вільна хвилина заповнена тут або порнографічними історійками, або дискусіями. Ще грають у карти.

Так, тамтой таки блазень.

Снився мені живий берег Дніпра під Києвом. Побачити, торкнутися губами — й можна вмирати. Батьківщина — не пережиток.

Якщо б я був на волі і мав свій літературний журнал, то друкував би в ньому таку власну поезію у прозі:

"Яка несправедливість, дідусю, — жалівся Горобчик Морозові. — Кіт приходиться на світ у теплих шкарпетках, а йому ще й чоботи шиють".

Плюну в пику тому, хто назве мене сентиментальним!

Нелечко! Візьми рушничок і витри ним себе всю-всю. Потім непраним передай його сюди. Ти — моя жінка.

Яка переоцінка цінностей. Слабе серце на волі — нещастя. Тут — спасіння. Є серед нас хворий на серце комуніст. Можна позаздрити йому. Від одного кулака в ніс втрачає

притомність. Щасливий.

Оправця розчарований, що я своїми ногами приплентався до камери. Кілька шишок на лобі й розкривавлена губа не дають йому задоволення. Здається, вони не будуть мене катувати. Я, певно, призначений для того, аби з мене лахи дерти.

Ще про комуністів. Здебільшого фанатики. Молоді. Нарешті дійшов, звідки в них береться така надлюдська стійкість, попросту чортівський гарт волі. Вони й тут відчують за собою свою партію. Для людей не їх кола незрозумілий такий фанатизм. Почувають себе органічно частками чогось великого, що носить назву "партія". Проводив я аналогію між ними і собою: хто стоїть за мною?

Сумні результати.

Ті, що відчують і думають, як я колись, складають сіру, без права, без вирішального голосу і слова масу. Більше ніж переконаний: до них і досі не дійшло, що їхні вожді були б ще смішнішими маріонетками, якби не тамті сірі, рядові, одним словом, маншафт[155]. Проблема, над якою варто призадуматися тим, на волі. Вожді (як раніше це не впадало мені у вічі!) після засуду нас цілковито перестають цікавитися нами. До процесу займаються нами настільки, щоб ми їх не всипали. Потім ми зникаємо з поля їх уваги. Множимо безконечний список павших за волю народу борців. Є серед нас і такі наївні, що вірять, ніби нам колись ставитимуть пам'ятники, називатимуть вулиці, школи нашими іменами. Особисто я дуже сумніваюся. З часом літери зблякнуть на папері. Наші імена заступлять нові. Нашу епоху змажуть нові повороти історії. Ще буде добре, коли наші нащадки не паплюжитимуть наших поривів. Це було б жахливо! Адже ми не змогли б встати з могил і оборонити свого чесного імені.

Проклинаю життя, якщо воно у спроможності породити таке страхіття!

З моїх літературних випотин мозку:

"Якщо життя — поїзд, а ми пасажири, то далеко не однаково, в який нам вагон попасти: м'який чи товарний.

Марна втіха в тому, що обидва вони прибудуть на ту саму кінцеву зупинку".

Моїй Нелі.

Десь є вулиці, якими ти ходиш.

Десь є дім, в якому ти живеш.

Десь є стіл, за яким ти вечеряєш.

Десь є ліжка, в якому ти спиш.

Десь є ти. Моя — не моя.

Психологічно цікаво. Зненависть наших ста п'яти[156] стосується одних москалів. До росіян вони, навпаки, мають пошану за Пушкіна, Толстого, Чехова. Невже ж вся проблема у формі, чи пак у формальному звучанні, слова?

Цікаво, хоч і не зовсім зрозуміло.

Єврика! Є ідея! А що, якби влаштовувати міжнародні бали для представників всього всесвіту?

А щоб не дійшло до міжнаціональних непорозумінь, треба би наймати танцюду на

Марсі.

З претензією на літературність: "Зірваної квітки вода не лікує, а продовжує її муки".
Що за збіг обставин!

Той, що цитував мені Фіхте, як дві краплі води схожий на мого професора-шовініста по новітній історії. Завертав по декілька разів студентів-неполяків за неправильну вимову в польській мові. Треба уточнити: схожий на професора, коли той був молодшим.

Він повторяв думки Фіхте, а мені перед очима стояв мій професор.

"Ще ніколи переможець не виявляв доброї волі справедливо оцінювати подоланих. Чим більше він їх принижує, тим справедливішим здається сам собі. Хто скаже, скільки благородних дій тієї чи іншої нації пішло в забуття через те, що їх нащадків уярмлено, а переможець видав про них свій безапеляційний осуд, як йому було корисно".

Хоч про Фіхте знаю тільки те, що його "я" саме з себе творить світ зі всіма його законами, цитовані слова мене переконують.

Воістину треба, щоб народи самі писали свою історію.

Під впливом попереднього. Кілька днів пізніше.

Треба подумати про міжнародний (а може, навіть міжпланетний!) трибунал, який судив би злочинські уряди. Від віків сильніші обкрадають слабших шляхом переманювання у свій табір талантів, шляхом фальсифікації історії, шляхом замовчування. Це велика несправедливість.

Голосую за міжпланетний трибунал справедливості, який примусив би злочинців віддати награбоване.

Вони більше не катують мене. Вони насміхаються наді мною. Панські жарти. Почастували сигаретою. Я, дурень, повірив і взяв. Вирвали її мені з губ і припекли нею лице. Вони не катують мене.

Мені дуже подобаються слова: "Чуєш, сурми заграли, час розплати настав". Мелодія теж. А найбільше вирази їх облич, коли співають свій гімн.

Основні пункти непогодження між ними і мною. Я: насамперед своя держава, потім зміна суспільного ладу. Вони: тільки зміна суспільного ладу може принести соціальне і національне визволення.

Чому розходяться подружжя? Причини прості: не дотримують умов, складених до шлюбу. А як нам бути, Нелечко? Ми ж з тобою не склали жодних умов ні до шлюбу, ні після.

Моя література:

"Зайчику маленький, ти дуєшся, що тобі причепили ярличок боягуза? Дурненький, це ж не з злоби, а з великої ніжності до тебе".

У ковельському процесі комуністи — поляки, українці, євреї — зажадали акта звинувачення на українській мові. На запитання судді демонстративно відповідали лише по-українськи. Мотивація: суд відбувається на окупованій польським фашизмом території Західної України. Вони солідаризуються з українським народом, що бореться проти фашизму і окупації заодно.

Здорово. Для моїх слабких нервів аж засильно. Часом здаюся собі соломинкою, яку закрутив каламутний вир.

Щоб увійти у безсмертя, людина мусить скласти два екзамени: один — перед сучасниками, другий — перед історією.

Я не узурпатор. В мені нема нічого з поневолювача. Я не садист і не збираюся ним бути. Я не солідаризуюся з тими, що мріють про Україну від Вісли по Волгу. Я не збираюся нікого вбивати. Переслідувати. Змітати з лиця землі інші нації, щоб моя могла панувати над ними. Але я хочу, щоб мені не плювали в обличчя за те єдино, що розмовляю мовою, якою вчила мене говорити мама-селянка. Хочу праці не в преріях Аргентини й не в офісах Нью-Йорка, а на своїй землі. Я веду розмови з своєю землею, і вона, моя земля, каже, що вона може прогнати мене, якщо я чесно прикладу до неї рук.

Я хочу мати право, що його мають мільйони людей на світі: йти вулицею рідного міста й співати пісні свого народу. Хочу, як неможливого, того, що знову ж таки для мільйонів здається природним з природного: бути господарем на рідній землі. Хоч раз єдиний в житті відсвяткувати річницю Тараса не в stodolі, не в підвальному приміщенні студентської їдальні, а в залі української державної опери. Хочу, щоб мою святу землю, що дісталася мені з діда-прадіда, не топтав чобіт шляхтича-вусача. Хочу цього, як води, як хліба. Я насамперед хочу цього, бо я дуже зголоднів за ним протягом усієї історії. Коли насичуся хлібом і водою, будете говорити зі мною про комунізм, про націоналізм, соціалізм, фашизм. Поки що, зрозумійте, люди добрі, мене пече голод.

Не жалій мене, моя. Ніхто, — чуєш? — ніхто з засуджених довічно не вірить, що йому доведеться відсиджувати кару до кінця. Мова про політичних.

Невисокого класу провокація.

— Ти (до мене) — германофіл.

— Тільки всього? Заявляю, що я з чортом готовий піти на змову, аби тільки дістати волю своєму народові.

— А з комуністами?

— І з комуністами. Тобі це треба було знати?

Мовчить дурнувато і посміхається.

Кують ту політекономію, аж в ухах дзвенить від того їхнього бубоніння. Пробував одному з них довести, що в Східній Галичині специфічні національно-соціальні умовини. Окупант (буду їх терміном називати польський уряд) почав наступ якраз з національних позицій, і тому саме на цю лінію фронту і перекинемо всі резерви. Мене переслідують не тому, що я син бідняка чи робітника, а перш за все тому, що я українець. Мені не дають роботу не тому, що я пролетарського походження, а насамперед тому, що я домагаюся її українською мовою. І я безробітний не тому, що роботи взагалі нема, а тому, що за неї я повинен заплатити вірою і національністю своїх прадідів. Як на мій аполітично-економічний розум, то не можна живцем переносити економічно-політичні положення в дореволюційній Росії на наш галицький ґрунт. Не

погоджуюся. Не подобається мені такий догматичний підхід до питання. Хотів би колись поговорити з марксистським філософом, хоч з мене такий філософ, як з клоччя батіг.

Якщо є пекло взагалі, то я вже його маю.

Щоб мене знищити морально (вони ж мене не катують), влаштували мені очну ставку з Ілаковичем. Була спеціально для мене зроблена інсценівка. Щоб у мене не було абсолютно ніяких сумнівів, перед тим показали мені його зізнання в поліції. Наш вождь ні більше ні менше як працював одночасно з німецькою розвідкою і польською дефензивою. Цього одного факту було досить, щоб вмерти з розчарування, болю і сорому.

Найбільше пече мене моя беззастережна, абсолютна віра в нього.

Комуністи вбили провокатора. Незрозуміло, чому ця звістка так пізно дісталася сюди.

Честь комуністам за це!

Ілаковича не вб'ють. Яка ганьба!

Ти не вб'єш його, бо ти не змогла б убивати взагалі. Крім того, він твій брат. Стривай, якщо той падлюка твій брат, то мені він доводиться швагром! Яка ганьба! Яким кольором змалювати ганьбу? В червоно-фіолетовому?

Вождь. Провідник. Авторитет. Зразок. Величина — і провокатор. Це так, як би хтось глибоко віруючому наплював у чашу з святими тайнами.

Театр, який влаштували спеціально для мене, виглядав так: приймальня слідчого. Дійові особи:

Слідчий суддя окружного суду — років тридцять п'ять — тридцять сім.

Провідник націоналістичної групи Ярослав Ілакович — років двадцять сім.

Я — свідок — років двадцять чотири.

Я — в ролі судової публіки.

Суддя (до Ілаковича). Ви працювали водночас з німецькою розвідкою й нашим Другим відділом?

Ілакович. Так.

Суддя. Всякі підривні акції ОУН на Нашівщині ви погоджували з Другим відділом?

Ілакович. За малими винятками, так.

Суддя. Ви отримували гроші за свої послуги?

Ілакович. За послуги — ні. Хіба що діставав добові.

Суддя. Я не цікавлюся призначенням грошей. Я вас питаю: отримували ви гроші з Другого відділу?

Ілакович. Так.

Суддя. Ви говорили про це своїм товаришам?

Ілакович. Як я міг видавати себе?

Суддя. Ви завжди видавали гроші за призначенням?

Ілакович. Не завжди. Часом залишалися.

Суддя. Ви повертали їх до каси?

Ілакович. Я їх отримував не з каси.

Суддя. В конверті?

Ілакович. Так.

Суддя. А ті гроші, що у вас залишалися, ви віддавали в бойовий фонд організації?

Ілакович дурнувато посміхається.

Суддя. Я вас питаю, і ви відповідайте на запитання.

Ілакович. Ні!

Суддя. Ті гроші прилипали до вашої кишені?

Ілакович (ніяково). Залишав їх в себе.

Суддя. На власні видатки?

Ілакович. Так.

Суддя. Добові ви отримували лише у зв'язку з якою-небудь конкретною акцією?

Ілакович. Так.

Суддя. Залежно від ваги акції підвищувалася і сума добових?

Ілакович. Так.

Суддя. Вам відомо було, що вбивство було внутрішніми, власне, персональними поррахунками між двома польськими політичними партіями?

Ілакович. Так.

Суддя. Другий відділ був інформований про всі стадії підготування до вбивства?

Ілакович. Так.

Суддя. Ви знали, що атентатчики[157] йдуть на певний провал?

Ілакович. Так.

Суддя. Ви були особисто зацікавлені, щоб Івашкова ізолювати довічно?

Ілакович. Так.

Суддя. Ви знали, що за співпрацю з німецькою розвідкою вас чекає польський польовий суд?

Ілакович. Так.

Суддя. А вам хотілося жити, бо ви недавно одружилися?

Ілакович. Так.

Суддя. Якою ціною заплатили ви за своє життя?

Ілакович. Я дав зобов'язання працювати в німецькій розвідці, але інформувати про свою роботу політичний відділ польської поліції.

Суддя. Говоріть далі.

Ілакович. І шляхом організації нападів на державні банки та влаштування фіктивних атентатів на польських діячів...

Суддя. Останній атентат не був фіктивний.

Ілакович. Він і не мав бути таким.

Суддя. Продовжуйте.

Ілакович....організацією фіктивних атентатів допомагати поліції усувати невігідних осіб з оунівського підпілля.

Суддя. А якщо ваша дволична гра викриється? Вас можуть згладити з світу

німецька агентура або ваші однодумці.

Публіка, тобто я, думає: "Він має рацію".

Суддя (продовжує). Ми з вами ведемо розмову при свідкові. Хоч це і переслідується тюремною адміністрацією, але свідок, ви це знаєте, дасть сигнал на волю, що ви провокатор. Що тоді буде?

Ілакович (понура). Я застрахувався.

Суддя (з насмішкою). На яку суму?

Ілакович. Я не маю на думці грошей.

Суддя. Ви хочете сказати, що ви застрахувалися морально?

Ілакович. Саме так.

Суддя. Як, наприклад, застрахувалися ви від помсти ваших однодумців? От, скажім, щоб вас позбутися, вистачить відпустити на волю свідка. Свідок Івашків, я маю рацію?

Свідок, чи то пак я, мовчить.

Суддя. Хто мовчить, той притакує. Отже, як ви застрахувалися від помсти, відкрийте нам свій секрет.

Ілакович. Є купка людей, якій відомо, що польська поліція розпускає поголоски, ніби я співпрацюю з нею, аби підірвати серед української націоналістично настроєної молоді...

Суддя. Ту купку людей ви оплачуєте вже з своєї кишені.

Ілакович. Я нікому не даю грошей.

Суддя. Звичайно, це принизливо і для того, хто дає, і для того, хто бере. Досить з вас, що ви мусите брати гроші у поліції. Отже, ви грошей тим людям не даєте?

Ілакович. Ні.

Суддя. Не гроші... Значить, фундуєте пиятики?

Ілакович. Не часто і не всім.

Суддя. Зрозуміло. Тільки найбільш довіреним.

Ілакович (непевно). Так.

Суддя. Це ваша ідея розпускати чутки, ніби вас підозрівають в співпраці з поліцією?

Ілакович. Ні.

Суддя. Певно, для ідеї треба голови. Значить, вам підказали. Так?

Ілакович. Так.

Суддя (до мене). Ви його знаєте?

Я мовчу.

Суддя (до Ілаковича). Ви його знаєте?

Ілакович. Так.

Суддя (до мене). Тепер ви бачите моральну вартість ваших провідників?

Я мовчу. Ілакович морщиться.

Суддя. Може, пригадуєте собі його?

Я мовчу. Суддя підвищеним голосом втретє повторює запитання.

Мовчу.

Суддя натискує кнопку. Входить оправця.

Суддя. Вивести цього трупа.

Проклинаю його всіма найстрашнішими прокльонами, що їх знає мій народ. Не смію вмерти, доки не зустрінуся з ним віч-на-віч. Хто вбив би його тепер, став би моїм особистим ворогом.

Зустрінемося, провіднику, навіть коли б ми обидва вже були старцями над гробом.

Пробач, моя, що не кохання, а помсту поставив на чолі всіх своїх життєвих питань. Уяви не маєш ти, моя росинко, яким могутнім стимулом до життя може бути жага помсти. І якою аморфною видається тепер моя зненависть до москаля, ляха, постолока у зрівнянні з цією, що її ношу у грудях до... свого!

Сталося те, чого я найбільше боявся: починаю втрачати віру в сенс нашої боротьби. Маю враження, що подібного відчуття зазнає людина, коли починає втрачати розум. Що може бути більш трагічне, як безглузда, безцільна, нікому не потрібна, нічим не виправдана, абсурдна жертва?

Ми з ним поговорили до світанку, тобто я виливав перед ним всю жовч, а він слухав і мовчав (і певно, щось собі думав при тому). Наостанку запитав мене серйозно:

— А якби це все, що ти тут виклав, дала українському народові Комуністична партія?

Я помітив, з якою напруженою увагою стежить він за мімікою мого обличчя.

Я відповів, не кривлячи душею:

— Я зняв би перед нею капелюха і сказав: "Прости, мамо, блудному синові".

Він без слова потис мені руку.

Треба було крові тамтого на моїх руках і моєї тюрми, щоб дізнатись, що марксистські теоретики розрізняють два націоналізми: гнобителів і гноблених. Курц унд біндінг[158].

Моя жінко!

Мене вбили, почетвертували, вкинули у горнило, висушили, розтерли у порошок, розвіяли по пустині, а я уцілів.

Живу і житиму.

Проте запам'ятай собі, жінко: ті, що повертають з того світу, вже ніколи не зможуть бути тими, що колись.

Я теж не той, що був колись.

Та чи зрозумієш ти мене, росинко?

На цьому кінчається другий щоденник Маркіяна Івашкова.

Нелю мучило, що вона єдина в родині знає страшну таємницю Славка Ілаковича і мовчить про це. Чоловік, заражений моральною чумою, ходить поміж людей, вітається з ними за руку, їсть за одним столом, а ніхто не знає, що це потвора в людській подобі. Хіба не належить до обов'язку порядної людини здерти маску з потвори?

Неля довго надумувалася, палаючи від внутрішньої гарячки, в який спосіб їй викрити потвору.

Врешті вибрала, як звичайно після довгих вагань, найбільш заяложений прийом: плюнути падлюці в обличчя при свідках!

Прилюдно, на вулиці? Боже борони! Перехожі могли б прийняти її за ображену любку, яка так вульгарно розплачується з своїм невірним коханцем.

Неля вибрала годину, коли в Річинських з нагоди дня народження Олени зібралася вся ближча родина. Вуйко Ілакович з огляду на шлунковий розлад у тітки Наталі делегував на родинне свято представника роду — сина.

Славко, очевидно, зважаючи на почесну роль, яка випала на його долю, з'явився в чорному святковому костюмі, з такого ж кольору "метеликом" замість краватки, з поважним виразом на блідому, неприємно масному обличчі. Енергійний орлиний ніс, здавалося, був виставлений напоказ разом з новими перламутровими запонками на рукавах сорочки. Молодий Ілакович більше прислухався до розмови, ніж встрявав у неї. Зрештою, у присутності Орисі він не дуже й поривався до слова.

Якраз доктор Гук, впавши у патріотичний тон, ремствував, що українці, зокрема галицькі, не цікавляться, а тому й мало знають земляків-рослин, а захоплюються всякими зайдами.

— Ось для прикладу співають "зелененький барвіночку", а хіба цей барвінок — то українець з походження, наш земляк? Нічого подібного. Це француз. Улюблена рослина Жан-Жака Руссо. Так, прошу панства, так! Латинська назва цієї рослини "вінка мінор", і вона, за свідченням професора Черняєва, на Україні не росте в дикому стані. Або, прошу панства, така ботанічна нісенітниця: "Стоїть явір над водою". Це "ацер псевдоплатанус", дуже рідко подибуваний в дикому стані на Україні, який не може стояти над водою, бо це дерево, яке не любить вологості. Аля я не це хочу сказати. Ми культивуємо, плекаємо в себе всяких зайд — французів і т. д., а тим часом, славу наших рослин, земляків, як то кажуть, добрий сусід вкрав. От, наприклад, тюльпани! Немає інтелігента, навіть далекого від ботаніки і естетики, щоб не знав, що батьківщина тюльпанів — це Голландія. А тим часом це брехня, історична фальсифікація і, коли хочете знати, панство... і національна кривда! Батьківщиною тюльпана є наші Чорноморські степи! Але чи нашому русинові сплигло б у голову робити гешефти на тюльпанах? Мало того. Ми, українці, до війни, а може, й тепер самі одержуємо цибульки тюльпанів з голландських чудово рекламаних фірм!

Славко кинув погірдливо:

— Ви чекаєте від слов'янського вола комерційного розуму, пане докторе? Ви знаєте, як каже Ніцше?

— Я тебе прошу, мовчи! — тихо, але з погрозою пригадала йому свою присутність Орися.

Ілакович вмовк, зробивши при тому міну, мовляв: "Не хочу зв'язуватись з бабою".

Орися, аби оживити настрій при столі, почала жартома переконувати доктора Гука, що він колись пожалкує, що не одружився, хоч воно й тепер ще не пізно.

Найзабавніше було те, що Гук зовсім серйозно поставився до жарту молодій Ілаковички.

— Не буду! Даю слово, що не буду, хоч і знаю, що помру, як собака.

— Що пан доктор таке говорить! — жажнулася Олена. — Ще, слава богу, ми є...

Доктор спростував:

— Є таке прислів'я, пані добродійко, що кавалер живе, як пан, а вмирає, як собака; жонатий живе, як собака, зате помирає, як пан.

Всім стало весело. Тітка Клавда зо сміху поплескувала себе по стегнах, як у чардаші. Безбородько скористався з нагоди, щоб запропонувати ще по лампці вина.

За винятком Олени й доктора Гука, який уже досяг своєї норми, ніхто не відмовився.

Мариня урочисто заповіла традиційну з такої нагоди горіхову бабку з сметанковим кремом, коли підвелася Неля з свого місця з-за столу. Можна було подумати, що вона збирається виголосити привітальну мову на адресу матері. Постава була в неї така, як би вона хотіла щось промовити. Неля справді хотіла сказати: "Сліпі, прозріте, серед вас Іуда!"

Здається, ніхто й не звернув уваги, крім Олени, яка дуже не любила, коли хтось передчасно нечемно покидав стіл, що Неля вийшла з-за столу, обійшла півколом спини гостей при цьому, дала знак Орисі рукою, щоб та трохи відсунулася з своїм кріслом. І саме ця невеличка суматоха звернула увагу декого з присутніх. Олена, яка слідкувала за Нелею, злякалася, побачивши, як раптом зблідла дитина. Не встигла спитати, що з Нелею, коли та, відхаркнувшись, плюнула в обличчя Славкові з вигуком: "Каналія!"

Здавалося, що, коли б у квартирі вибухнула пожежа, не зчинилося б більшого замішання, ніж вчинок Нелі. Всі зірвалися з місць.

Дехто з таким поспіхом, що аж крісло перевернув. Хоч усі бачили, що сталося, ніхто не хотів вірити своїм очам. Таким несумісним був Нелин вчинок з її лагідним характером і добрими манерами.

Олена з риданням простягла руки Нелі. Не сумнівалася, що її нещасну дитину завернуло.

Зоня тут же скористалася з нагоди, щоб дати доказ своєї далекоглядності:

— Я ж казала мамі, що коли вона виживе, то залишиться вар'яткою!

Славко Ілакович, якого взяли потішати та перепрошувати Безбородько з тіткою Клаудою (хоч у щирості співчуття в останньої можна було і посумніватись), стояв блідий, непорушний та безмовний, наче з вапняку витесаний. Не хотів сідати за стіл, але й не виявляв охоти покидати квартиру тітки, де його так ображено.

Не реагував на перепросини родичів, але й не виявляв обурення з приводу того, що зайшло.

Катерина, бажаючи вивести кузена з закам'яніння, доводила йому, що Неля хвора і їй не треба дивуватись.

Тим часом Ілакович один знав справжню причину Нелиного вчинку. Його думка блискавично, тільки Неля стала перед ним, пов'язала логічний ланцюжок з причин і наслідків напереміну: якщо Неля знає його таємницю, то, крім неї, знає або буде скоро знати ще хтось. Якщо буде знати ще хтось, то знатиме її і той, хто захоче розправитись з ним, Ярославом Ілаковичем. Отже, вирок над ним — це тільки питання часу, а з цього випливає одне: тікати. Чим скоріш тікати, поки не пізно.

Олена з Олею вивели Нелю з їдальні. Мариня вмовила її лягти до ліжка і прийняти ліків, які вона про всяк випадок заховала ще з часу Нелиної хвороби. На щастя, це були якраз потрібні в цьому випадку бромові препарати.

Коли гості розійшлися (яка то вже була гостина, зжалься боже!) Олена дала волю своїм сльозам.

Мариня заспокоювала її лагідними словами; а коли це не допомогло, стала кричати:

— Чого їмосць заводять тут, як по небіжчикові? Чо' тут ревіти? Я скажу їмосці, що Нелюська здорова і нісь її не завернуло! Ого, аби нам з їмосцею такого здоров'я! А може, їй так виходило, що мусила плюнути Славкові в пику?

— Моя Мариню, що поміж ними могло таке статися, якщо то родина, та ще й близька?

Мариня від великого зачудування сплеснула руками:

— А то файс! А їмосць що мають на думці? От тобі на! Та хіба я щось пусте маю на думці? Я нічого не хочу говорити, але скажу їмосці, що сина стрийка Сидора багато людей не любить. То недобрий чоловік, прошу їмосць! Хай їмосць звернуть увагу, що він як говорить, то ніколи не дивиться людині у вічі.

— Хай Мариня перехреститься. Що Мариня видумує?

Хоч родинний скандал і мав залишитись в чотирьох стінах, проте вістка, що в Нелі Річинської повторилася хвороба, скоро облетіла все Наше і повернулася до місця, з якого вона вийшла, тобто до Олениного дому.

Олена, якій і досі важко було примиритись з думкою, що Неля (так нещасливо) вийшла заміж, після цього родинного скандалу схопилася за факт її одруження, як потопаючий, що ладний схопитися і за бритву.

Хай люди плещуть про її дитину, що їм слина на язик принесе, вони однаково не зможуть ні в чому пошкодити їй, бо Нелюся має чоловіка.

Неля записала у своїм щоденничку (який завела собі під впливом Маркіяна) з приводу цього випадку таке:

"Я помстилася за тебе, коханий. Знаю, що цього замало, але клянуся тобі маминим здоров'ям, що на більше не вистачило б у мене сили. Це — найсміливіший, найбільш одчайдушний вчинок, на який я спромоглася за все своє дотеперішнє життя. Людина більше не може, ніж... може".

Схвильована тривожними домислами, Наталя Ілаковичева лежала в себе в кімнаті і ламала голову над загадкою, якої ніяк не могла розв'язати: чого це батько з сином замкнулися в салоні?! Перед ким — перед нею чи невісткою?

Досі на пробостві замикалися кімнати на ключ тільки у випадку від'їзду з дому всіх членів родини. І то ключі вручали довірній особі з служби, а якщо на той час такої не було, то старшому братові Петрикові. Був це, правда, досить проблематичний доказ довіри, бо всі шафи, буфети, письмові столи, чи, як тут говорилося, шрайбтіші, комоди, серванти та білизнярки були замкнені на ключі, які зберігала Наталя в себе в секретерику, тобто жіночим письмовим столику, з ключем від якого не розлучалася.

Хто перед ким виливає секрети: батько перед сином чи син перед батьком? Один і другий варіант виключався своєю неправдоподібністю, тобто самою логікою характеру взаємовідносин між батьком і сином. Якщо б у Славка були таємниці, які вимагали замкнутих дверей, то він не ділився б ними з батьком, чи то пак, батько був би останньою людиною, яка дізналася б про них... І навпаки. Якщо б у Сидора була таємниця (Наталя категорично не вірить у таку можливість), то він не пішов би з нею до сина. Крім того, в родині ще діяли, щоправда, щораз слабше, ще й законні ієрархії віку.

Залишається тільки одне припущення, що таємниця не стосувалася ані батька, ані сина, а тільки її, матері і дружини, точніше — секрету її хвороби.

Хай буде й так, але для чого тоді замикатися в салоні на ключ? Обидва чоловіки могли спокійно поготорити собі про це в саду, знаючи, що вона не встає з ліжка.

"Може це бути, — думає далі Наталя, — змова проти Орисі, але тоді вона, мати й жінка, могла б бути там третім у трибуналі. Зрештою, перед невісткою не замикалися б вони на ключ хоч би з страху, щоб та не виламала дверей".

Зближалася година, коли треба було їй випити напар з лікувальних зел, а вона не дзвонила, не взивала нікого до себе, аби батько і син могли спокійно закінчити свої секретні справи.

Коли Сидір увійшов до кімнати, вдала, що тільки-но прокинулася з пополуночного сну.

З першого погляду помітила, що до його обличчя приліплена штучна усмішка, як вуса у провінціального актора.

— Я сказав Гафії, щоб запарила зела. — Це мало означати, що він прийшов до Наталі просто з кухні.

— Здається, я здрімнула.

— А що будеш уночі робити? Мишки ловити?

Пестливо-здрібнілий тон, який ще зберігався поміж ними з тих часів, коли і вони були інші, і взаємини були не ті, що тепер, сьогодні був схожий на скрипку без струн.

— Я тільки що мав розмову з Славком, мамцю. Йому конче треба щось кінчати. Диплом... диплом йому потрібний, бо на випадок політичної зміни забудуть про його теперішні заслуги перед народом, а вимагатимуть папірця, диплома.

Невже ж диплом для сина — це тема для розмови, задля якої треба замикатись на ключ? Щось не дуже віриться Наталі.

— Диплом, овшім, не було б погано, але ти сам знаєш, що Славко вже відвик від навчання. Та й сам він не дуже рветься до книжки. Нічого з того не вийде, Сидоре, тільки нові витрати спадуть на нас.

— Не перечу, мамцю, але тут справа стоїть трохи інакше. Хай би хлопець поїхав за кордон на студії.

— Овшім, хай би їхав, але ж бо то вже не хлопець, татку. Що з Орисею робити? Ані її в себе не залишати, ані її за кордон не посилати, бо сам знаєш... Прошу, підстав мені подушку, хочу сісти. От так, дякую. — Задихалася, але хіба не від того, що сіла в ліжку,

підперта подушками. — Присядь, татку, коло мене. От тут. Хочу мати твоє лице близько свого. — Взяла його за руку. Не відклонив своєї, але рука його зберегла цілковиту пасивність. Відчула це. Прикусила губу і... нічого. — Я тебе ще раз хочу запитати: як з Орисею буде?

— Оріся може на той час поїхати до своїх батьків. Воно, може, й краще буде для неї і... для нас.

Очі Ілаковичевої мало що не викотилися з орбіт:

— Що? Відіслати невістку її батькам, щоб дати людям матеріал для пліток? То я для того несла протягом усього часу їх одруження тягар брехні: "Овшім, овшім, молоді живуть, як пара голубків", — щоб тепер усе розлетілося? Ти що, Сиді, хочеш... ти, батько, хочеш власними руками розвалити подружжя сина?

Ілакович обняв жінку за талію, ховаючи лице, аби вона не дихала на нього.

— Бідна ти моя. Твоя благородна брехня і так ні до чого не придалася, бо, мамцю, ми можемо сказати собі віч-на-віч: подружжя нема і ніколи його не було.

— Сиді, не говори мені те, що я краще від тебе знаю. Але доки вони разом, то бодай для людського ока...

— Нема вже і для людського ока, мамцю. Я не хотів тебе хвилювати, але повір мені, що Оріся... не повинна знаходитись з нами під однією стріхою. Якби не те, що вони обоє католики, а він ще й син католицького священника, я був би за сепарацію[159].

— Сиді! — вигукнула і впала на подушки. — Як ти можеш так говорити!

— Я ж просився в тебе, мамцю. Я не хотів говорити, але тепер вже скажу. Мені говорив один корчмар з Отелії, що наша невістка поводить себе, як лецта.

— Не говори, — завищала, — не говори! Не хочу чути!

— І тому це був би найкращий вихід, коли б так: Славка — за кордон, а Орісю — до старих Лісних. Гірше буде, якщо вона не захоче поїхати від нас. Бо є прогноз, що й таке може бути.

— Тоді хай Славко нікуди не їде. Овшім, я розумію... диплом... але якщо справи так стоять, то хай краще залишається дома.

Сидір, перемагаючи відразу, припав до дружини грудьми. Була напарфумована до свербіння в носі, проте гострий запах не забив задуху людини, нутро якої розкладається за життя. Як священник, який сотні людей висповідав на смертельному ложі, добре знав, що віщує такий задух.

— Мамцю, зрозумій, що Славко мусить виїхати за кордон.

— Чому, Сиді, аж мусить?

— А якщо я тебе попрошу не питати мене про це?

Жах, що відбився на її обличчі, зробив Наталю трупоподібною.

— Сиді, — їй було важко говорити від знервування, — ми прожили з тобою тридцять років... і йдеться про нашу спільну дитину. Невже ж ти мені не скажеш?..

— Мамцю, — закрив її рота щокною, аби вона не змогла поцілувати його в губи, — поговоримо про це, коли видужаєш. Поки що я їду до Зибця у справі закордонного паспорта для Славка.

Конвульсійно вчепилася йому за шию й примусила подивитись собі у вічі:

— Ти не вийдеш з цієї кімнати, доки я не знатиму правди. Я не те що не видужаю, я вмру, коли ви обидва будете ховатись з своїми секретами від мене.

Її слова подіяли на нього. Відчув страх перед тим, що могло статись.

— Мамцю, — гладив її по щоці, — в ім'я того всього гарного, що було поміж нами, дозволь не говорити тобі правду. Ти сама мені пізніше не простиш цього.

Наталі здалося, що наступає її остання година.

— Дефраудація?[160] — спитала губами, що вмирили на очах.

— Ні, — відповів з щирістю.

— Присягаєш, що ні?

— Клянуся твоїм і моїм здоров'ям.

— Слава богу, — розплакалася, — слава богу. Все пусте, аби честь була збережена. Мені такі страшні думки приходили в голову, думала, може, де підпис на векселі підробив, може, де гроші здефраудував, але як кажеш, що ні...

— Я клянуся...

— Добре, Сиді, тепер уже все добре. Хай їде. Робіть, що знаєте, мене нічого не обходитиме. Ере ферльорен — аллес ферльорен[161]. Іди пригадай Парасці, щоб принесла напар. Недобре, коли задовго настоюється...

Референт справ політичних при нашівському старостві прийняв отця Ілаковича так, ніби зустріч поміж ними була наперед домовлена.

— Моє ушанування, моє ушанування. Чого це ксендз так довго не показувалися в нас? Прошу, прошу сідати. Сигарету позвільть ксендз?

Добрий настрій Квасніцького лише діяв на нерви Ілаковичу, як звичайно, коли людина у великій зажурі зустріне весельчака.

— Бачу, що у пана референта чудовий настрій. Чи не виграли пан референт часом в лотереї, а може, авансик усміхається?

— Хай ксендз не завидують мені, моєму гальгенгумору[162].

Це признання прихильніше настроїло Ілаковича до колишнього шкільного товариша. Свідомість, що ще хтось, крім нас, терпить, не зменшує нашого власного болю, але бодай притуплює нашу заздрість.

— Невже ж і у вас справи стоять кепсько?

— Кепсько? Делікатно сказано, Сидорцю.

Ілаковичу чомусь згадалася історія, яку колись напідпитку розповідав йому отець Нестор.

Вийшло так, що, мандруючи по Карпатах, Нестор потрапив до одного газди на медобрання. Власне кажучи, було вже по-всьому, і господар з цієї нагоди по роботі частував своїх сусідів молодим медом, розведеним самогоном. Газдині не було дома, і тому за столом велася чисто чоловіча розмова. Господар дому, аби, очевидно, розвеселити гостей, вихвалявся своїми чоловічими успіхами.

Запаморочений солодким трунком, він верз, що йому слина на язик несла, а гості для більшої втіхи ще й стали підбивати його запитаннячками, від яких стіни червоніли.

Раптом відчиняються бічні двері з комірчини і в них появляється господиня дому. Всім стало ясно, що газдиня чула сповідь свого чоловіка.

Що зробила б у такій ситуації інтелігентка? В найкращому випадку показала б гостям двері, а у звичайному — заїхала б чоловікові по циферблату і побила б посуд.

А як вчинила малограмотна, але обдарована природною інтелігентністю гуцулка? Вона спростається на блідий, як її губи, усміх і каже:

— Люди добрі, газди шановні, що ви його слухаєте? Та мій Іван такий дурний, що як вип'є, то таке на себе наговорює, що якби хто його не знав, то подумав би, що то і є правда...

Історію цю Нестор розповів Ілаковичу, очевидно, щоб посміятися над Христиною за її ревності, з якими не могла дати собі ради, але чому саме цей епізод з усього, що чув Ілакович від Нестора, спав йому тепер на думку?

— А як ксендзу подобається таке. По смерті Ільчука не було антидержавних демонстрацій на Нашівщині. Ладне. Пенкне. Ми подали реляції про спокій у повіті, запевнили вищестоячі органи про благодійний вплив політики УНДО на маси, а тут рівно через тиждень доносять мені, що чиясь злочинна рука переіменувала з десятого на одинадцять цього місяця вулицю Легіонів, найкращу вулицю Нашого, на вулицю — ксендз повірили б? — на вулицю Ільчука, а театр імені Сенкевича, — це просто скандал, — на театр... імені Ільчука. Розуміє ксендз, шито-крито, без великого шуму та диверсій. А минулого місяця потрапила мені до руки летючка. Адресована кому? Адресована до рядових поліцаїв.

Отець Ілакович радий би був викласти свою справу, але не міг відразу вгамувати балакучість референта і тому спитав от так собі:

— А яка протидія з боку уряду, Зибцю?

— Робимо, що можемо. Історія не зможе закинути нам, що ми у такий відповідальний час сиділи склавши руки. Закриваємо читальні "Просвіти", гуртки "Сільського господаря", спортивні організації, взагалі всі організації на місцях, де виявляється вплив комуністів.

— Яких комуністів, Зибцю, коли КПЗУ розпущена?

— Сидорцю, я не такий наївний, щоб повірити у твою наївність в цих справах. Партія розпущена, а комуністичний рух, на жаль, придушений тільки в наших рапортах. Але що тут говорити, коли скажу Сидорцеві: сама комуністична верхівка не здає собі справи, до чого зреволюціонізовані низи. Я дам Сидорцеві такий приклад. Одним з актуальних гасел Комуністичної партії було "Геть війну з Радянським Союзом!". Це тому, що верхівка — Сидорцьо розуміє? — не вірить, щоб на випадок війни з Гітлером Радянський Союз міг вийти переможцем. А галицький мужик вбив собі в голову, що Радянський Союз не лише розгромить фашистську Німеччину, але й приєднає Східну Галичину з Волинню до "матері Радянської України".

— Я перепрошую тебе, Зибцю, але звідки ти знаєш, що собі думає галицький мужик?

— Га, подобається мені таке запитання! Я зараз скажу ксендзу, звідки я знаю. Маю

достовірні конфіденціальні відомості, що у селі Ставки дійшло до серйозних словесних старць[163] між комуністами і їх прихильниками, бо одні хочуть на панськiм маєтку (коли Червона Армія поб'є Гітлера!) організувати колгосп, а другі хочуть радгоспу. Але ксендз, очевидно ж, не за цим прийшов до мене?

— Не за цим. Ти вгадав, — намагався тепер держатися рідкого поміж ними "ти", сподіваючись на сентимент, якого не було поміж ними. — Я у справі свого сина. Знаю все. Треба рятувати мені сина.

Референт від справ політичних з нерозумінням здвигнув плечима.

— Авжеж, тільки... я не знаю, що загрожує твоєму синові?

— Знаю все, — повторив членороздільно. Почав нервуватись, що Квасніцький грається ним, а відповісти йому різко не міг, бо потрібний був Ілаковичу, як ніколи.

— А я ще раз питаю: що загрожує молодому панові Ілаковичу?

Ілакович пояснив, хоч розумів, що Квасніцький прекрасно знав, про що йде мова.

— Секрет, який він мав з Другим відділом, вийшов, я думаю, що при допомозі того ж таки Другого відділу, назовні. Мого сина може чекати доля Мундика.

— Гм... І що ще ксендз хоче мені сказати?

— Мій син мусить виїхати за кордон.

— Ксендз дійсно такий наївний у політиці? Паспорт, проше бардзо, можемо дати, але чи він врятує твого сина від смерті, якщо вона... запланована?

Смерть! Слово це не виражає собою свого кошмарного змісту доти, доки воно не стосується наших найближчих.

Отець Сидір мало зазнав радощів від свого сина: коли підріс, душевний контакт поміж ними майже зовсім урвався, і оце тільки небезпека зблизила їх між собою, а проте яким дорогим, рідним був йому той чужий молодий чоловік!

— Я думаю, Зибцю, що, — він відкашлявся, — що ти... що ви всі разом... подумаете про якусь охорону для мого сина.

Квасніцький мусив подумати, що відповісти.

— Я розумію батька, — сказав згодом, як видалося Ілаковичу, щиро, — міг би зрозуміти і товариша по шкільній лаві, але поступати, діяти мушу так, як вимагає цього від мене моя посада. Скажу тобі образно: потриманого товару ми не приймаємо. Охорона доти, доки служба. А за кордоном твій син нам не потрібний.

— Але ж він, — Ілакович відчув, як виступив йому піт на переніссі і чолі, але не хотів при Квасніцькому витирати його, — наразився на смертельну небезпеку в ім'я... для добра Польської держави.

— Прошу ксендза, ми досить довго знаємося, щоб говорити між собою відверто. Те, що ти сказав, то воно трохи не так. Там, де пахне грішми, можна про почуття не згадувати. Безперечно, пан Ярослав Ілакович був цінний для нас ще й тим, що не кожного можна на таке діло наломити. Хай ксендз не думає собі, що ми багатьох не перепробували, заки зупинилися на його сині. Є такі завзяті бестії, що воліють, щоб їм ребра поламати, ніж їх характер надломити. А у сина ксендза рідкісна гнучкість характеру. З такими прикметами він не пропаде і за кордоном, хоч є прислів'я, що

влада любить доноси, але не шанує донощиків.

— Залишмо, Зибцю, філософію на потім. Славко в мене єдина дитина, і йому загрожує смерть... Коли ви його, як ти кажеш, зігнули чи зламали його характер, то за моральним кодексом співвинуватці його нещастя.

— Сидорцю, тепер я тобі скажу: залишмо моральні закони на пізніше. Ми — чоловіки і завжди маємо справу тільки з повнолітніми. Твій син знав, на що йде.

— Хай буде і так. Це була з його боку політика дальшого прицілу.

— Політика? — референт запхав руки в кишені і кілька раз гойднув ногами. — Я не зустрічав більшої проститутки, ніж політика.

— І це говорить референт від справ політичних?

— Це говорить колишній колега своєму колишньому шкільному колезі. А втім, якщо мої слова пошокували ксендза, то ксендз може в іншому місці зробити з них вжиток.

— Мені не до жартів, Зибцю, — голубі очі отця Сидора підозріло зарожевілися.

Квасніцький не помітив чи, може, вдав, що не помітив психічного заламання в Ілаковича. Прибравши бадьоро-привітний тон, яким привітав був гостя, сказав, потираючи руки:

— Паспортник буде, прошу ксендза, а щодо особистої охорони сина, на жаль, не можемо не тільки щось зробити, але й пообіцяти не маю права. Ксендз дарують, але я чекаю службового дзвінка з Варшави, — він тицьнув Ілаковичу два пальці, делікатно попихаючи його до дверей.

"Яка ганьба, — подумав Ілакович за дверима, — мене, Сидора Ілаковича, виставили за двері, і ще хто: Зибцю Квасниця! Маєш рацію, мамцю: "Ере ферльорен — аллес ферльорен".

Пожалкував, що в цю хвилину не мав при собі револьвера. Знав добре, що заки заїде додому, то знайде причину, яка випросить його у смерті.

Олена поралася в їдальні коло буфетів (Мариня викинула черговий коник: як немає добробуту в домі, то нічого й порядки на глянец тримати в ньому), коли без стукоту і привітання увійшла заплакана Меланія Річинська.

Були то перші щирі сльози, що їх побачила Олена на очах Михайлової дружини.

— Так, Гелюню, — хлипала, прикладаючи і без того мокру хусточку до очей, — п'ять кімнат на плебанії, а я — чи повірив би хто? — не маю де виплакати. Передучора, так, у середу, так мені все допекло, що втекла аж на горище, але й там мене знайшли і... ох... ох... мало дверей не вивалили. А в усьому винен той бовдур Михайло. Йому здалося, прошу тебе, що я пішла туди вішатися. Такі-то гаразди в мене. Ой, нема в тебе "Когутика"?[164] Будь так добра, Гелюсю, скажи Марині, хай мені заварить натуральної кави, але міцної... Не треба, не треба! Я забула, що у вас не вживають натуральної кави. Тоді хай буде чай, але міцний, щоб аж червоний... Ох... ох!.. Голова мені розтріскується! Чекай, куди ти?

Олена підвелася, щоб дати доручення Марині, хоч з таким самим успіхом могла це зробити, не зрушуючись з місця. Дівка й так підслуховувала під дверима.

Олена пішла сама заварити чай для Меланії, а Мариню нишком послала по

Катерину і Теофіла.

Після сумного досвіду з Христиною Олена не ризикувала залишатись наодинці з украй схвильованою Меланією. З тією творилося щось несамолюбне. Олена ще не бачила кузину такою позбавленою будь-якого психічного гальма.

Правду мовити, Олена з дня на день чекала гостей з Чугрова, тільки не Меланії, але молодих, які б повинні скласти передшлюбні візити родині молодої і при нагоді запросити на весілля. Речинець шлюбу з якихось там причин відкладався вже двічі, що не доконче було корисним для панни, яка вже раз була заручена.

Коли увійшла Меланія, Олені відразу стало ясно, що з таким виразом обличчя більше годиться запрошувати на похорон, аніж на весілля. Як же ж подалася Михайлова жінка за цей короткий час, відколи Олена її не бачила!

Бідна Меланія не належала до людей, що їх обличчя старість облагороджує і по-своєму робить знову привабливими.

(Боже, якою благородно гарною була тітка Ладикова, власне, у похилому віці! Як гармоніювало біле пухнасте волосся з матовим обличчям і широкими смолистими бровами!)

У Михайлової жінки заповідалося навпаки. Вже перші ластівочки постаріння зраджували ознаки карикатурного спотворення колись правильного, може, й гарненького, але для Олени завжди несимпатичного лиця: зникла симетрія очей, втрачав свою рівну лінію рот, набрякав від вугрів і поширених пор ніс. Зрештою, Меланія вже в тридцять років робила на Олену враження передчасно зів'ялої квітки, хоч Нестор в той час захоплювався божественною формою її довгої шиї.

На фотографіях часів молодості Меланія вже тим була кращою від природи, що та, на портреті, не рухалася і не галасувала.

Згадалося, ніби майнув перед очима давно забутий краєвид: чому ж вона, Олена, не має фотографій з своєї юності? Може, тому, що на лісничівці у Лісках фотографічний апарат був такою диковинкою, як у ту пору автомобіль, а може, ще й тому, що Оленіні добрі опікуни вважали, що порядній дівчині вистачить фотографуватись двічі в житті: коли йде до першого причастя і до шлюбу, але за повсякденними клопотами не скористалися і з тих нагод.

"Одні тільки очі сфотографували мене, коли мені було сімнадцять, але чи не побляк в їх пам'яті і той портрет за стільки років?"

Пораючись біля чаю (хоч як дивно, але в домі тільки одна Мариня заварює чай за рецептом доктора Гука), Олена думала про Меланію: що такого могло скоїтись у Чугрові, що так її виколіло?[165]

Меланія було не раз приїздила до Олени розстроєною. Звичайно причиною її збудженого стану була байдужість преосвященного до долі родин сільських священників, чи негідна священничого сану поведінка Михайлового сотрудника, отця Голубінки, чи нехлюйське недбальство самого Михайла, але завжди її нарікання скидалися на протест свідомої своїх прав і сили людини, яка спересердя під свіжим враженням дає вихід своєму незадоволенню.

Цим разом за столом у їдальні сиділа нещаслива, морально вбита жінка, яка не знаходила в собі сили хоч частково маскувати своє горе.

Меланія з таким нетерпінням накинулася на чай, ніби в чашці містилися ліки від її нещастя.

Заспокоївшись плачем, а може, й гарячим чаєм, Меланія стала посилати Олені короткі зрадницькі погляди. Напевно, жалкувала, що показала перед Оленою такою розклесною. Налезала до типу людей, для яких випадковий свідок їхнього падіння це не хтось, якого варто б задобрити, а ворог, якого треба знищити.

— А як же ж тобі ведеться, Гелюню? — питала з зміїною фальшивістю, що не пройшло повз вуха Олени.

Не знаючи, якої відповіді жадає від неї Меланія, Олена вирішила, що краще буде, коли дасть добру.

— Слава богу, все в порядку.

Меланія видовжила шию, мовби вона в неї була на пружині.

— Та що ти кажеш? Все в порядку? — перепитала ехидно.

Олена, як звичайно, зніяковіла. Чи щось не так сказала?

— Ти собі думаєш, що біда тільки до мого дому знайшла дорогу, а твої ворота минула?

— Та й мої не минула, — зміркувала нарешті Олена, що Меланії треба, щоб і вона була нещаслива.

Меланія атакувала далі:

— А ти навіть не спитала, чого я така розстроєна.

— Не спитала, бо думаю, що як вважатимеш за потрібне, то сама скажеш.

— Я тобі скажу, ага, я тобі скажу, — бубоніла, ніби не до Олени, Меланія, шукаючи щось пальцями в себе на блузці, — але аби ти не була така певна, що в тебе "слава богу, все в порядку", то я зараз скажу тобі таке...

Олена вся в страху, не знає, як і чим вибачитись перед Меланією за ту необачну фразу.

— Та я кажу, хто знає, чиє горе більше, твоє чи моє. Ти думаєш, я вже забула, що Неля... можна сказати, за життя закопала себе тим одруженням.

Та вже запізно. Меланія вже скуштувала смаку помсти. Вона якось по-курячому скрутила голову вбік і, шулячи й без того підпухлі від плачу очі, врешті кинула важким:

— Аби ти знала, що мої сльози не впадуть на камінь. А знаєш, через кого плачу? Через твою доньку!

— Через мою доньку? — Олена була до тої степені заскочена, що й не спитала, через котру саме і з якої причини. — Ти плачеш через мою дитину? Господь з тобою, Мелясю!

— Так, — з цілковитим переконанням підтвердила Меланія. — Господь зі мною, і він не залишить мене, бо ніхто з моєї родини не водиться з безбожниками, як твоя, як твоя мала господинька. От через кого моє горе і мої сльози!

Коли Меланія назвала ім'я Ольги, Олені відразу відлягло від серця. Увесь лемент

Меланії, так рясно скроплений слізьми, видався Олені не більше як істеричним випадком.

Плакати через ту, яку господь створив для того, щоб осушувала сльози іншим? Яка підла вигадка! Яка нісенітниця!

Меланія з ехидною гримасою довкола рота великодушно дозволяє Олені помилятися: чим глибша віра, тим сильніше розчарування.

— Я тобі ще не сказала. Пан Дорошенко повернув слово Аврельці. Не жахайся! Зробиш великі очі, коли дізнаєшся, що причиною зірвання заручин є... твоя Ольга. Тепер уже знаєш, чому мої очі кілька днів не висихають від сліз. Така ганьба: вдруге наречений повертає слово! Що ти, мама, скажеш на це?

Олена нічого не скаже. Вона певна, що Михайлова жінка з'їхала з глузду. Коби хоч скоріше надійшли Безбородьки чи котра з дівчат.

Господи, та коли вже на те пішло, то мала господинька у вічі не бачила задрипаного Аврельчиного нареченого!

Меланія — таке враження — любить неознаністю Олени. ("Чим глибша віра, тим сильніше розчарування").

— Бачу, Гелюню, що до тебе ще не дійшло. Тобі все ж таки здається, що твоя мала господинька тут ні при чому? Я зразу хотіла пощадити тебе, але твоя самовпевненість, не гнівайся, обурила мене. І тому знай, твоя ідеальна, твоя чудесна мала господинька волочиться з комуністом.

— Бодай ти здорова була, Мелясю! — мало що не перехрестилася Олена.

Стільки жадливих натяків, стільки таємничості, стільки погроз, а то нема що на патичка взяти!

Якби воно було так, що мала господинька ходила з кимсь, то Олена, мама, була б першою, хто знав би про це. Вона не береться ручитися за Зоню чи Славу (а хто був би сказав, що Неля здатна на щось подібне?), але коли йдеться про Ольгу, то вона кладе голову навідріз. Мала господинька, здається, розхворілася б, якби мусила щось приховати від матері. Крім того, яке відношення може мати Олина симпатія до того, що пан Дорошенко покинув Аврельцю?

Меланія підстрибнула так, ніби сіла на їжака.

— Не покинув, Гелюсю, не покинув, а повернув слово, — а це велика різниця! Потім твоя Ольга не з ким-небудь, а з комуністом волочиться. Дочка священика — і комуніст! Як це звучить для твого вуха?

— Чекай, Мелясю, чекай, не змішуй одне з другим. Твоя дитина розійшлася з нареченим. А при чому тут моя? Щось воно виглядає так, що й купи не тримається.

— Гелюня помиляється. Все, що тут виклала Меланія, тримається купи, й то міцно! Пан Дорошенко великий український патріот, — зараз, Гелюсю, вона ще не скінчила, зараз, — як відомо, нащадок гетьманського роду, що, зрештою, і документами стверджено...

— Я це вже чула. Ти мені розповідала.

Нехить Олени до біографії гетьманського нащадка не справляє враження на

Меланію. Більшовики забрали у нього на Україні не лише маєтки, але й титули, а хто зна чи й не гетьманську булаву! Так, так, і нічого тут скептично похитувати головою. І тому він такий непримиренний до всього, що хоча б здалека заносить більшовизмом. Тому, — тепер чей же ясно Гелі, — не хотів він ввійти в родину, де одна з панянок збирається заміж за комуніста. Видно, Гелюню, визнав для себе неможливим називати швагром свого ярого політичного ворога чи хоч би коли-не-коли зустрічатися з ним в одному товаристві. І тому, хоч як йому подобалася Аврельця, з боєм мусив зірвати заручини.

Олена не вірила жодному слову Меланії, хоч і дивувалася її спритності. Вдова Аркадія підозривала, що той гетьманський нащадок — звичайний матримоніальний ошуканець, який виманив від Михайла гроші в рахунок майбутнього посагу Аврельці, а сам дременував туди, де перець росте. Хитра Меланія зміркувала, що для обманутої Аврельці буде морально кориснішим, просто гоноровішим, коли причиною зірвання заручин буде принциповий характер екс-нареченого.

Для Меланії було замало, що вона вигадала версію, треба ще, щоб і повірили в неї.

— Ти не віриш, — бачу по твоїх очах, — не віриш, що твоя золота мала господинька могла так повестися.

— Нічого не скажу. Прийде зараз Ольга, і ти сама спитаєш у неї.

Олена не могла сказати тій скаженій бабі, що з часу, коли й Ореста Білінського звинувачували у симпатіях до комуністів, слово "комуніст" набрало для неї іншого змісту. Страшним воно було в устах Аркадія і його родичів. Особа Ореста Білінського очистила його, якось узаконила, а найважливіше — зняла з нього компрометуючу поволоку. О ні, тепер цим словом не застрашити вже Олени.

Меланія ніяк не могла заспокоїтися:

— Ти, може, думаєш, ніби це не причина, заради якої можна повертати слово нареченій, так? Що... що... пан Дорошенко міг би в крайньому разі порвати з твоїм домом, так? А я, Гелюсю, скажу тобі на це, що ти думаєш так, як усі наші безпринципні галичани. А то людина з наддніпрянських степів. Аристократ по духу і за походженням. Видно, він не зміг би перенести, щоб якийсь там голотяпник-комуніст чванився тим, що він доводиться швагром нащадкові великого гетьмана. То ми тут, під Польщею, здрібніли, захиріли, стали людьми без переконань і честі, а він... О, він не з тих! То справжній пан! Тепер ти розумієш, яке непоправне горе спричинила твоя маленька господинька моїй бідній дитині.

— Почекай, Мелясю, хтось іде. Певно, Оля...

То була не Ольга. Прийшов Теофіл сам, без Катерини, з лікарським саквоюжем у руках. Олена здивувалася, що він так скоро з'явився на її виклик. Мариня, можливо, ще й не дійшла до Джерельної.

Олена мала рацію. Безбородько відвідував хворого поблизу вулиці Куліша й при нагоді заглянув до тещі. Олені були особливо приємними такі позапланові, випадкові візити зятя. Вони могли свідчити про синівські почуття у Філька до жінчиної матері.

Не знала Олена, що досить часті візити зятя не були ані випадковими, ані

принагідними і вже найменше стосувалися її особи.

Безбородька гнало на вулицю Куліша непереможне, просто патологічне бажання бачити Нелю і бодай при прощанні чи вітанні потримати її ручку у своїй долоні.

Відколи Неля стала формально жінкою іншого, його зацікавлення молодницею-дівчиною набрало нездорових рис. Вбив собі в голову, що поскільки він випадково не одружився з Нелею, то у компенсацію за кривду, яка йому заподіялася, має бути тим першим, що відкриє їй солодку таємницю статей. Дон-Жуан Лесі Українки хизувався, що на своїй совісті не мав тільки черниці й дружини приятеля, а чим поступається черниці жінка вірго інтакта?

Побачивши Меланію, Безбородько з галасом кинувся вітатися з нею.

— О, тіточка приїхали! Цілую руці! Що там чувати коло вас? Тітуся знають, що я через вас мало що не посварився з жінкою. Прошу уявити собі. Катруся говорить, що мені... гм... не пасує йти на весілля без жінки, а в її стані... тіточка розуміють... Ну, ну, коли нарешті те весілля?

— Дякую, дякую. Ти вже раз висватав Аврельцю за Мажарина, — сухо мовила Меланія, пригадавши йому старі гріхи.

— Що сталося, чому тіточка щось такі не в гуморі, мамо?

Олена, з остраху, щоб Меланія не випередила її і не представила справи по-своєму, досить доречно (не без іронічного відтінку!) розповіла зятеві, яка напасть спала на малу господиньку.

— Моя швагерочка ходить з комуністом? — ніби здивувався Безбородько, але так незграбно, що Олені відразу стало ясно: це для нього не першоновина.

Прийшла Неля. Вся Безбородькова увага зразу дісталася їй одній. Як кумедно виглядала її нова зачіска "а-ля мужатка" при недорозвинутих ще груденятах та дитячих гострих плечиках.

Якщо й молився на яку жінку з тих, що промарширували крізь його серце, то тільки на неї єдину!

— Чого всі ви як на спиритичнім сеансі? Що сталося?

— Чекаємо Олі, — відповіла за всіх Олена.

Але не встигла пояснити, для чого їм потрібна мала господинька, як увійшла сама Ольга.

Вона щойно попрощалася в саду з Бронком, тобто вирвалася з його обіймів, і явилася з розпатланим волоссям, з розпашілими від поцілунків губами, червоними плямами на щічках і шиї від його неголеної щоки, сама наче підхмелена.

Олена кинула оком на малу господиньку і в одну мить побачила те, що сліпа безпечність досі заслоняла перед її очима: дівчинка закохана!

— Чого ж ви всі стоїте навколо стола? — повторила Ольга запитання Нелі.

— Та і я кажу, що як на спиритичнім сеансі, — сказала Неля, але Ольга звернулася до Олени:

— Що сталося? Чого тітка заплакана? Взагалі, що тут діється, мамцю?

Олена, знервована, з палаючими неспокійними очима, й цим разом не дала Меланії

першій прийти до слова. Заїкаючись, вона п'яте через десяте розказала Олі, в чому підозріває її тітка Меланія.

Сенсаційна звістка, здавалося, не справила жодного враження на малу господиньку. Тільки і тієї реакції з боку Ольги, що знизала плечима, мовляв, що за сон рябої кобили у петрівку!

— Ти чого відмовчуєшся? — напала на неї тітка Меланія. — Бачиш, твоя мама чекає, щоб ти сказала правду. Вона вірить тобі. Візьми і скажи, що в тебе любчик — комуніст!

Олена, мовби сліпий, намацала позад себе крісло і сіла в нього. Любчик? Думала, що йдеться про Олину симпатію, але любчик-коханець? Пресвята діво Марія, рятуй нас!

— Чого ж ти мовчиш, Оленько, бійся бога!

Ольга сама набиралася духу якомога спокійніше відповісти тітці:

— В мене немає коханця, тітко Меланіє. Бронко — мій наречений і скоро буде моїм чоловіком. Тітці це треба було знати?

Двері з кухні нагло відчинилися. На порозі стала Мариня, прижовкла, з виряченими, немов при базедовій хворобі, очима.

— А то що за наречений? Звідки той наречений узявся? Коли ті заручини були, що ми нічого не чули про них? Їмосць чують? Чують і мовчать? А я, дурна, — засміялася крізь сльози, — заплювала людям очі, що то все плітки, що то все виссана з пальця брехня. А ми вже й нареченого маємо в родині... Їмосць чують? Скоро будемо мати ще одного зятя!

Ольга підійшла впритул до неї і промовила тихо, з просьбою:

— Мариню, прошу вийти собі до кухні.

Мариня шарпнулася і ступила кілька кроків в глиб їдальні.

— Вийти? Паннунця кажуть мені вийти? Та я й сама не хочу і дня довше залишатися в цьому домі, от що я паннунці скажу! Вийти! Та аби-сьте мене мали навколішках просити залишитись, то я і так не послухала б. Аби я мала usługувати синові Завадки? А не дочекав би він того, а я разом з ним!

— Хай Мариня цієї ж хвилини замкне двері з другого боку. Що то за фокуси? Тут сама родина! — гримнув на неї Безбородько, але витрутити дівки не насмілився.

— А, родина! — залилася сльозами Мариня. — Родина... А хто я така? Відколи я в цьому домі чужа? Пан доктор ще не знали номера цього дому, коли я вже була тут своя. Хай пан доктор не рушають мене, хай мене залишать у спокою, аби я не пригадала панові докторові, хто в чийм домі... чи ми у вашому, чи пан доктор у нашому!

Олена наблизилася до Марині й тепло притулила її до себе, сама ледве стримуючи сльози.

— Хай Мариня заспокоїться. Мариня забуває, що пан доктор наш зять і має право... Тихо, Мариню, тихо... Прошу тебе, Фільку, не сердься на неї. Вона вкрай схвильована. Хай Мариня витре собі лице, — подала їй Олена свою носову хусточку.

— Йой їмосценечко, — захлипала Мариня в Олени на грудях, — чого ми

дочекалися! Та бідний отець у гробі перевернувся б! А я, дурна, ще беру та сварюся з людьми... — Вона відірвалася від Олени і стала трагічно заламувати руки. — Боже, боже, чого я дочекалася!

— Подай їй води, — сказала Ольга до Нелі. Та пустилася до дверей, але Безбородько притримав її за руку:

— Не треба, Нелюсь. Мариню, хай Мариня піде до кухні і... сама нап'ється холодної води.

Мариня значливо подивилася на нього і стала витирати сльози. Це по-людському сказано. Такому може вона й підкоритися. Хіба вона така тупиця і не розуміє, що панству не пасує, щоб вона перед очима у всіх слухала їхні розмови? Хіба забороняє їй хто-небудь підслуховувати під дверима? Треба було так зразу, по-культурному до неї, а не казати їй замикаати двері з другого боку, гейби чужениці якій. Так, води напиться вона піде. Чому би ні?

Меланія, роздратована тим, що її новина не дала сподіваного ефекту, хотіла бодай ще раз кольнути Олену:

— Тепер ти вже віриш, що я тобі сказала правду? Чи тобі замало того, що сама Ольга призналася?

Безбородько жестом попросив усіх присутніх сісти. Сам він стояв, охопивши руками спинку крісла.

— Тіточко, — почав ораторським тоном, — я, як єдиний поки що чоловік в цьому домі, вважаю своїм святим обов'язком взяти під захист маму моєї жінки, мою вельмишановну і дорогу тещу, пані Олену Річинську.

Олена крадькома витерла сльозу. Так, так, свій як не заплаче, то бодай скривиться.

— Тепер, коли ми тут одна родина, — глянув на відхилені двері до кухні, за якими, був упевнений, стояла з приставленим вухом Мариня, — самі свої, то, думаю, можемо поговорити відкрито. Тільки відверто і абсолютно щиро! Я дуже жалкую, що Катруся не змогла прийти, може, якби була знала...

— Я посилала Мариню на Джерельну, але вона заки рушиться...

— Ов, то треба було посилати аж по панство докторів? — іронічно кинула Меланія.

— Катрусі, мамцю, вже важко ходити. Але не будемо відхилятися від головного... Як я вже сказав, в родині повинна панувати щирість і ще раз щирість. Щирість і відвертість! Останнім часом на нашу родину, починаючи від найважчого, смерті татка, валиться удар за ударом. Я не можу сказати, буцімто всі ми захоплені тим, що Слава — будемо, мамцю, називати речі їхніми іменами — втекла з дому, або Неля, не порадившись ні з ким з нас, поспішила взяти шлюб, чи, врешті, тим, що Оля не знайшла нічого кращого, як зупинити свій вибір на друкарському майстрі. Я поки що абстрабуюсь від його політичних переконань. Нам довелося тут вислухати гіркі слова правди з уст служниці, і нам, прощу панства, від цієї правди нікуди подітися. Але я кажу: краще найгіркіша правда, чим солодка брехня! Отже, перш за все — щирість. Щирість, тіточко Мелясю.

Ольга помітила, як тітка Меланія з живої людини поступово перетворювалася на

трупа, так почала на очах бліднути й якось наче занепадатися в себе. Правда, мови їй поки що не відняло:

— Я себе дуже погано почуваю, докторе. Перемінім тему. А якщо я й сказала не так, то у всіх вас тут прошу пробачення. Я втрачаю голову і вже сама не знаю, що той дурний язик меле. Я не знаю, що ти маєш на думці, але я так себе зле почуваю, що не в силі. Може, маєш якісь краплі від серця?

Ольга допомогла їй з крісла перейти на отоманку і лягти горілиць.

Безбородько за той час приготував для неї ліки. Воду принесла Мариня без виклику, але й не затрималася в їдальні довше, ніж потрібно було.

— Тепер тіточка зможуть спокійно вислухати мене до кінця.

— Не треба, Фільку.

— А чому не треба? — втрутилася Ольга. — Я хочу знати правду.

— Фільку, — простогнала Меланія, ловлячи Безбородька за руку, ніби збиралася поцілувати її, — прошу тебе, пощади мою бідну дитину.

— Тітко, — різко вирвав руку Безбородько, — тільки без істерії! Тут уже запізно щадити чи не щадити. Річ у тому, прошу панства...

— Ох, мені погано, млію... — спищала Меланія.

Безбородько дав знак, аби не чинили переполоху.

— Хто вмліває, то не повідомляє про це. Як лікар, запевняю: тітці нічого не загрожує. Спокійно, прошу. Річ у тому, прошу панства, що вчора пізнім вечором був у мене отець Голубінка і я йому відповів, що, по-перше, я католик, а по-друге, жодний лікар не наважиться робити операції на п'ятому місяці вагітності...

— Фільку, тітка насправді зомліла! — скрикнула Неля, сама побілівши, як лілея.

— Води і ложечку... скоріше дайте ложечку, аби не прикусила язика. Спокійно... Дякую Марині, що принесла ложечку, дякую, а тепер ще води. Зараз, зараз... Добре, що маю з собою нашатирний спирт... Так... А-а... завертіло в носі? Тепер зміряємо пульсик... те-ек... майже нормальний. Все, прошу панства, в порядку.

— А чому тітка не відкривають очей? — поцікавилася Мариня.

— Мариню, прошу віднести воду до кухні, вона більше не потрібна.

— Так-то, прошу панства! — Безбородько злегка ляснув Меланію по лиці. — Реакція нормальна. Пульс теж, чуємо все, що навколо нас говорять, а що не хочемо відкрити очей — це наша особиста справа.

— А як ти себе почуваєш, Нелюсь? — взяв її за обидві руки. З якою жадобою притулив би їх до уст!

— Нічого, — злегка відсторонилася Неля. — Вже пройшло, але як маєш, то дай мені чогось бромистого.

— Крім нашатирного спирту, який потрібний мені як швидка допомога, не маю нічого такого... Хіба в уколах?..

— Колоти? Ой ні, ні... — запручалася Неля, скориставшись з нагоди, аби вирвати руки з швагрових долонь.

— Тоді давай послухаю серце...

— Ні-ні...

— А чому ні? — втрутилася Олена. — Послухай її, Фільку, а то ми — як ті родичі шевця, що ходять у подертих черевиках.

Безбородько, схопивши Нелю за плечі, хотів нахилити вухо до грудей швагерки, як та пригадала йому:

— А фонендоскоп, докторе?

Знервований, увесь спітнілий, увіткнув у вухо фонендоскоп.

— Куди ми спішимо? Пульс трохи підвищений.

— Як ти кажеш? — відразу злякалася Олена.

— Нічого, мамцю, — Неля відсторонила від себе Безбородька разом з фонендоскопом. — Я завжди нервую, коли мене лікар слухає.

До Безбородька повністю дійшов скритий зміст цієї фрази. Катерина мала рацію у той перший їх пошлюбний ранок: Неля брідиться його. Зробилося йому жаль себе. Бідний ти, чоловічку, з своїми титулом і грішми: маєш з ким лягти у ліжку, а не маєш з ким прокинутись...

— Але я все-таки не розумію, — Олена знову була в доброму гуморі: Безбородько вислухав Нелю і не знайшов у її серці нічого загрозливого. — Чому Аврельця має відповідати за гріхи Марусі?

— Мамця правильно ставить питання. А коли ще додати, що наша мала господинька потрапила в цю історію, як Пілат у "Вірую"...

— Та ти скажи, — настоювала Олена, аби дізнатись правди, поки Меланія вдає зомлілу, — я нічого не розумію: чому Дорошенко зірвав заручини?

— Прошу мамці, вуйко Михайло поставив Дорошенкові вимогу, щоб той переписав дитину Голубінки на себе. Буцімто його дитина і Аврельці. А той не захотів.

— І правильно зробив! — втрутилася Мариня, яка на всякий випадок з'явилася цим разом з чашкою чаю.

— Було б правильно, якби пан гетьманич не взяв суму грошей у свого майбутнього тестя в рахунок посагу Аврельці. Таж та фарб'ярня на Поділлі — за вуйкові гроші. Я знаю, що накликав на себе біду тим, що тут розповів, але я не міг інакше. Вважаю, що в сім'ї щирість — це перша умова.

Ольга відвела Безбородька в куток:

— Хочу погратулювати тобі...

Філько галантно поцілував руку швагерки:

— Хоч одна людина в цьому домі належно оцінила мене. Ти подумай, тітка хотіла виїхати на тобі.

— Знаєш, Фільку, тільки ти правильно зрозумій мене, але я ніколи не думала, що ти такий принциповий.

— Належимо до найближчих родичів, а не знаємо одне одного, — відповів пофілософськи Безбородько. — Ти уявляєш, що відтепер матиму в особі тітки смертельного ворога, а я все ж пішов на це. Догадуєшся чому?

— Як то? — не зовсім розуміла його Ольга. — Ти, здається, досить ясно висловив

свою думку. В родині щирість — перша умова.

— Який це дурень сказав? — цинічно засміявся. — В родині щирість? Ха-ха-ха! Я собі уявляю, як би після того виглядали родинні стосунки. Чого ж ти так дивишся на мене, ніби не розумієш, що говорю?

— Бо я таки не розумію. Хвилину тому ти...

— Я тобі зараз поясню, швагерочко. Живемо в такий непевний час, коли останні, як каже святе письмо, можуть бути першими...

— Ти говори ясніше, бо я тебе таки не розумію. Я вже зовсім відвикла від алегорій та фігуральних висловів, що ними напихали нас у школі. В чому справа, пане швагер?

— Тобі ще не ясно?

— Вже ясно, — перебила його Ольга, яка справді раптом усе зрозуміла. — Ти страхуєшся на той випадок, коли голос матимуть такі, як Бронко Завадка?

— Браво, швагерочко, ти майже вгадала!

— І ти хотів упевнитись, що я не забуду сьогоднішнього твого героїчного виступу і того, що ти взагалі коректно повів себе відносно політичних переконань мого нареченого. Ти хотів уточнити...

— Еге ж. Медицина любить точність, а я, як знаєш, медик. До речі, ти таким тоном говориш про це, ніби в цьому є щось поганого?

— Для тебе — нічого.

Не вважала навіть потрібним довести до його відома, як їй соромно за те, що хоч на мить прийняла Теофіла Безбородька за порядну людину.

А втім, Олі було не до Безбородька. "Завадка в хату, я — з хати", — трагікомізм Марининого виступу був безпідставний. Ольга не збирається приводити Бронка на вулицю Куліша, так як і не має наміру йти жити до його батьків.

Егоїзм їхнього кохання домагався самотності. Ольга хотіла бодай перший час пожити один на один з чоловіком. Жадала цілковитої, беззавітної і безконтрольної свободи слова і дії. Прагла тієї вільності для свого кохання, що її мали первісні люди.

Розуміла тепер увесь сенс пошлюбних подорожей: молодій парі давали нагоду медовий місяць прожити далі від цікавих очей близьких. "Коли б татко жив, то я теж поїхала б у шлюбну подорож", — подумала і урвала думку. Якщо б татко жив, то вона не могла б вийти заміж за Бронка. З того напрошується висновок: якби не смерть батька, то її обминуло б щастя, а чи, може, власне, Бронко — нагорода за передчасну смерть татка?

На ці питання Ольга Річинська воліла не давати відповіді...

Коли всі інші спроби вплинути на Бронка Завадку звелися нанівець, Філіпчук у великому розпачі вдався до останнього засобу рятування підприємства. Задумав запропонувати Завадкам спілку при умові, що для всестороннього скріплення зв'язків молодий Завадка ще й одружиться з родичкою Філіпчуків.

Сам Кость свою пропозицію вважав за найганебніше моральне приниження, яке будь-коли спіткало його в житті. У розчуленні над самим собою порівнював себе до Христа, коли той ніс хрест на Голгофу. Як Ісус прийняв муки заради спасіння

людського роду, так і він, Кость Філіпчук, взяв на свої плечі хрест упокорення заради спасіння українського друкованого слова на Нашівщині.

Та Ісус, ідучи на муки, знав заздалегідь, що його самопосягата буде відповідно оцінена й винагороджена не лише богом-отцем, але й людьми на всій кулі земній у всіх віках, а Кость Філіпчук, прошу я вас, не знає, як сприйме громадськість Нашого його високопатріотичний жест. Ба що більше! Він не мав упевненості, чи той бутний драб, молодий Завадка, ще захоче йти з ним у спільники!

І тому почав він свої переговори з старим Йосифом, почав, як то кажуть, добиратися до бога через святих.

Справа малася у буфетику Рузі за келишком коньячку, так що Йосифові Завадці не важко було приховати своє велике хвилювання. Ба й сльозу, що заколола в очі, можна було віднести на карб їдконого махоркового диму.

Його син — співвласник друкарні!

Увійти у спільники була заповітна мрія Йосифа з тієї вже днини, як уперше став за реал[166].

Ніколи, слухайте ви мене, ніколи, навіть у ті віддалені зелені роки, не прагнув бути неподільним власником підприємства. У крові мав, видно, вже нахил до кооперування.

Господь свідок, що не мав на думці лише заробітків. Погодився б навіть, як співвласник, на ті самі заробітки, що отримував би кваліфікований майстер-друкар, бо ж не про матеріальні, а моральні цінності йшлося.

Павлина називає це чоловічим гонором і глумиться з нього, бо вона темна, хоч і з голубиним серцем, жінка і не в силі зрозуміти, що для чоловіка його чоловіча амбіція більше важить, ніж для молодого дівчини її врода.

Бронко теж не хоче його зрозуміти, хоч і з іншої причини.

Як же тепер Йосифові підійти з такою пропозицією до сина?

Йосиф починає розмову з сином віддалеки. Від політики. Від убивства Мундика та засуду Ільчука в Нашому не політикують хіба діти та глухі баби.

— Я собі гадаю, слухай ти мене, Бронку, що як має настати яка зміна, то вона не питатиме дозволу ні у старого, ні у молодого Завадки. Історія піде понад наші голови.

— А що таке історія, тату? Таж то теж творіння людських рук і умів. Як усі будемо сидіти із складеними руками, то й історія не буде рухатись.

— А я тобі кажу: стій із складеними руками чи махай ними, час однаково не стоятиме на місці. Я хочу тебе спитати, ти певний, що та зміна, якої і я не відмовився б, ти певний, слухай, що вона прийде ще за твого життя?

"Так само питав мене недавно Тарас Чиж. Вони вкладають у справу свій ідейний капітал і хочуть конкретно щось мати з того. Так, брате".

— А може, те нове прийде аж за життя твого внука? А життя, сину, одне. Про це стає тобі ясно щойно тоді, як те життя кінчається. Коли починається, ти думаєш: "Го-го-го! Яка довга не зорана нива переді мною!" А коли оранка наближається до кінця, ти оглядаєшся позад себе і думаєш, слухайте мене: "Якби я мав ще раз починати, то інакше орав би я тебе, нивко!"

— Ясно, тату.

Бачить старий, як неохоче слухає його син, і сам не знає, чим би прикувати його увагу до себе.

— Тобі все ясно, бо ти ще дуже молодий.

— Хочете сказати — зелений?

— Ні, я що інше хочу сказати. І не так сказати, як спитати. Ти скажи мені, але правду.

З задоволенням помічає, як син червоніє з злості:

— А ви мене багато разів піймали на брехні?

— Добре, добре... вже добре. Ти мене не так зрозумів. А може, я й не так висловився. Я хотів спитати тебе, але ти не шарпайся зараз. Як на твою думку, але так, сину, з рукою на серці, там, за Збручем... все гаразд?

— Я там не був, тату. Я не знаю, де точно правда, де брехня, і ви цього не жадайте від мене. Але вірю, що все, що там робиться, іде до кращого. Вірю, тату!

— Бо ти молодий, сину, а молодість, слухай ти мене, може вірити й всліпу! А я тобі скажу, якщо тільки половина правда, що пишуть...

— Брешуть, хочете сказати, тату?

— Най буде, що брешуть націоналістичні та всякі інші унівські газети... якщо тільки половина в тому правди, що там чоловік непевний ні вночі ні вдень, що люди бояться сходитись поміж собою, що вистачить твоєму ворогові набрехати на тебе, аби ти вже світу божого не бачив, що брат не довіряє братові, а чоловік жінці, якщо тільки половина правди в цьому, кажу, то я, старий соціаліст, Йосиф Завадка, скажу тобі щирю правду, не хотів би такого тут...

— Бачите, тату, люди можуть робити помилки, але ідея залишається ідеєю. Можу вам тільки те сказати, що дотепер людство не породило благороднішої ідеї, ніж комунізм.

— Ідеї, синку, розраховані на сотні років, а людське життя коротке і дається людині раз.

— І тому треба прожити його так, щоб не було соромно вмирати.

— Е, слухай ти мене! Я хотів з тобою поговорити, як з сином, а ти мені берешся лекцію читати.

— Бо я не знаю, тату, чого ви таку розмову завели і чого вам треба від мене.

— Так, що б ти сказав, мені треба поговорити з тобою про... твою будучину.

Бронка розсмішив нехитрий батьків маневр.

— Та що вам таке на думку прийшло? Чи ви не думаете мною журитися? Слава богу, подбали-сьте, що маю фах.

— Та воно-то так, але скажу тобі, слухай ти мене, що минулися ті часи, коли фах вже означав хліб. При теперішній конкуренції до фаху потрібно ще й спритності.

— Не гнівайтесь, тату, але чого як чого, а спритності вчитись у вас таки не стану.

— Тобі смішки в голові, а справа важлива, слухай ти мене. Роки йдуть, сину, і час би, як той казав, і за розум взятись. Трапляється, синку, одна оказія. Як тобі сказати?

Така okazія трапляється раз на кілька людських життів, і коли ти її прогавиш, то я не знаю і навіть думати боюся, що б з цього могло б нічого не вийти. Все залежатиме від тебе, сину, і тому я говорю, що боюся за твою будучину. Я не знаю, як тобі сказати...

— Не мучтеся, тату, я за вас скажу. Філіпчук пропонує нам спілку.

— Так, — твердо сказав старий безкровними губами. — Так.

Бронкові до сліз стало жаль батька. Ще ніколи так яскраво не позначалася різниця віку і світогляду поміж ними, як цієї хвилини.

— І ви хочете, тату, щоб я пристав з своїм шефом до спілки? Я, що завжди воював з ним проти кривди і визиску друкарів, тепер мав би сам...

Йосиф жестом руки наказав синові вмовкнути.

— Чекай, чекай, прошу тебе, не гарячися. Вислухай мене до кінця. Я не вважаю, що це було б зрадою робітничої справи, якби мій син був справедливим, чесним у заробіткових справах, добрим для робітників принципалом...

— Ей, тату, таж-бо в тому й річ, що люди доти чесні та порядні, доки самі шефами не стають!

— Е, перепрошаю тебе, то собі якісь там люди, а то мій син! Мені не йдеться, повір мені, про заробітки! Я навіть не хотів би, щоб ти собі визначував більшу плату, як її мав би у тебе, скажім, майстер. Я навіть хотів би, щоб ти ті справи вирішував, так мовити б, колективно. Розумієш — кожному по його внеску праці у діло. Ти був би власником чи співвласником тільки формально, а фактично це був би кооператив.

— Ну добре, тату, якщо б це мав бути фактично кооператив, то чого вам так боляче залежить на тій формальності?

От, зажене тебе бенькарт[167] таким питаннячком у сліпу вулицю, а ти відповідай йому, як знаєш!

— Слухай ти мене, чи ти думаєш, що я забув, як він мене обманув з твоїм першим заробітком? Міг обіцяти, а пізніше сказати, що йому не хочеться дати, — і що я був би йому зробив? Але він обманув мене! Насміявся наді мною! А що я міг йому тоді зробити? Ти ж мав учитись у нього. Я був залежний від нього. Я змовчав, але сказав собі, що ще прийде коза до воза. І я таки дочекався, що прийшла коза. Пан Кость Філіпчук, фірма, як він каже на себе, просить мене, аби я напутив тебе на розум, щоб ти пристав на спілку з ним! Бронку, та чи міг я коли-небудь припускати, слухай мене, чи бодай снити про те, що Кость запобігатиме твоєї і моєї ласки? Ти не думай собі, що твій тато на старість з'їхав з глузду і надумав з сина-революціонера зробити капіталіста. Я, слава богу, ще при здоровій пам'яті і здаю собі справу, які можуть бути заробітки в українській друкарні. Але я хотів би, ти не повинен цього взяти за зле старому батькові, я хотів би, слухай ти мене, щоб мій син досяг того, чого батькові не вдалося. "Друкарня К. Філіпчука і Б. Завадки"!.. Другий раз така okazія не повториться, сину. І хто то міг подумати, що дуб так скоро спорохнявіє! І ще одно, Бронку. Правда, ми ніколи з тобою в таку бесіду не заходили, але, як той казав, колись треба і про це поговорити. Одним словом, треба тобі, сину, і про женячку колись подумати.

— Та... треба! У монахи записуватись не гадаю.

— О, це розумне слово! Філіпчук якраз натякав мені, що мав би для тебе дівчину. Бронко спохмурнів.

— То ви, татку, маєте мене вже за такого нездару, що навіть сам собі жінки пошукати не може?

— То так говориться. Я не хочу, той, боже борони, тобі докорів робити, але ти вже раз пошукав собі сам жінки.

Натяк на Сташку недвозначний. Не подобається Бронкові така неделікатність батькова. Стримує себе, щоб не відповісти йому грубувато.

— У всякому разі, не просив я вас, щоб ви мене розженювали, і взагалі нема про що говорити.

— Но-но! — поплескує Йосиф сина по плечу. — Ти, бачу, вже надувся на тата. Ти не думай собі, що твій тато хотів би випхнути тебе за стару, криву, горбату, аби багату. Я не хотів тобі наперед нічого говорити, але тепер скажу. Я бачив ту дівчину. Видиш, кращої невістки й не бажав би собі.

— То ви не спитали мене і пішли оглядати дівчину для мене?

— А що було питати. Я ж знаю, що ти тепер вільний.

Бронко відчув гарячий приплив крові на чолі і щоках.

— Ви певні, тату, що аж так добре знаєте мої наміри?

— Гадаю, тато повинен знати, що син думає. Але чекай, ми з тобою про дівчину...

— Я теж мав на думці дівчину, лише не родичку Філіпчука. Добре старий лис комбінував собі, але з того нічого не вийде!..

— Як то, Бронку, ти... ти... кажеш "не вийде"? — загикується від великого хвилювання Йосиф Завадка.

— А так, тату, не вийде, бо це — неможливо.

— Чому неможливо? Чому? — задихається той від власних слів.

— Тому неможливо, що я мусив би сам собі в лице наплювати. Ану, спробуйте таке втнути, чи вам таке вдасться? — пожартував невесело, а по хвилі додав серйозно, майже урочисто: — Є, тату, рови, через які я не міг би проскочити... І ви мене вчили.

— Сину!

Бронко повертає голову в бік голосу і зустрічається з таким по-собачому (це страшно порівняння, але воно єдино вірне в цьому випадку) благальним поглядом, що серце в нього защемлює.

— Не можна, тату, аж так допускати собі до серця. Ви вже не маєте здоров'я для цього.

— Видиш, Бронку, я тобі вже казав і ще раз повторюю, що річ, слухай ти мене, не в одних заробітках. Ти не думай собі, той, що у старого почався маразм чи якась там стареча скупість. Але бачиш... От біда! Відчуваю, що ти в душі проти, і тому мені так важко говорити з тобою про це. Бракує мені, той, слів, хоч і знаю, що хочу сказати. Кожна людина, ну, може, не кожна, але переважно так воно і є, як кажу, має якусь свою амбіцію в житті. Одну точку, в яку все своє життя буде бити думками...

— Ідея фікс?

— Не знаю, як це по-вченому називається. Але ти мене, бачу, не розумієш.

— Чому ви так думаете, тату? Вас я розумію. А те, що я не в силі думати так, як ви, — це зовсім інша, окрема річ.

Йосиф, здавалося, не слухав, що говорив Бронко.

— Відколи я став за реал, хочу сказати, відколи я зрозумів, як несправедливо, як по-хамському власники друкарень обходяться з своїми підлеглими, гм... слухай ти мене, став я подумувати, ніби як пристало ідейному соціалістові, про друкарський кооператив. І все воно ніби хилилося до того, коли раптом — війна! А війна, сину, то нещастя, як той казав. Злодій Зілінський скористався з того, що ми, пайщики, пішли на фронт, повиманював від дурних жінок...

— Я вже чув це, тату! — досить нечемно обірвав його Бронко.

— Так, так... ну, добре. Ти вже чув про це. Ну, не буду розводитись, бо ти знаєш, чим скінчилася та історія. Коли ти підріс і треба було вирішувати твою долю, я сказав собі, — моя точка залишалася такою самою, тільки змінила свій напрям: від батька повернулася в бік сина... Так, ага... я сказав собі: твій син, Йосифе, доведе задуману тобою справу до кінця. І ти ще дочекаєшся друкарського кооперативу, чи там спілки, а молодий Завадка, ніби ти, слухай ти мене, буде там керівником. Ніби таким, як має бути. Чекай, не перебивай мене, дай нарешті виговоритися. Я знав, що до спілки, чи хоч би кооперативу, потрібний капіталік. А звідки він взявся б у мене? І от я почав, як сам знаєш, відкладати з заробітку, а потім з пенсії... як каже поляк, зярко до зярка і бендзе мярка. Було воно нелегко, сину. Голодувати ми не голодували, щоправда, але що тут говорити? Я за все своє життя не був ні разу у справжньому театрі. Я сторонився людей, не хотів ні в кого бувати, щоб і до себе не запрошувати, бо то коштувало б. Твоя мама ходила сім років в одній сукенці на правий бік, а сім на лівий. У найбільшу спеку, було, йдемо з мамою містом, їй піт градом котиться з лиця, а я не можу дозволити собі рідній жінці зафондувати порцію морозива, бо... сам знаєш, чому. І все я думав собі, що ще рік, ще два, ще три — і я таки дочекаюся, що мій син буде в друкарським кооперативі. А виходить, не треба було, що пусто-дармо скупився собі і твоїй мамі, що я... одне слово, пошився в дурні. От що мене, Бронку, найбільше пече, — тицьнув рукою собі під груди.

— Не треба, тату, — Броник бере батька за руку.

Цей скупий жест ласки знову запалив каганець надії в серці Йосифа:

— А якби я взяв і сказав тобі: Бронку, сину мій, зроби це для мене, старого, і більш нічого в житті я тебе просити не буду!..

"Неси слухати такого й людині з кам'яним серцем. А що я можу, тату?"

— Тату, повірте мені, що, якби я міг, я зробив би це для вас.

— А якби я тобі сказав, що це моя остання просьба до тебе? Засуджують людину на смерть, та й то ще питають: чого ти собі бажаєш перед смертю? Подивись на мене, сину, мій вік уже не довгий, і... по моїй смерті поступиш, як сам захочеш, а тепер, прошу тебе, піди раз проти себе самого і зроби так, щоб я ще за свого життя побачив тебе у спілці. Га, сину?

— Тату, мені серце болить за вас. Я прошу вас, не завдавайте мені ще більшого болю, бо я не можу... Зрозумійте, не можу цього зробити. От так, як не міг піти за вас просити до Осадчука, хоч мама жадали цього від мене. Не просіть мене, тату, — в його голосі бринить ніжність, за яку хвилину пізніше буде ніяково перед самим собою, — такого, чого я не можу для вас зробити. Ви ж самі мене вчили бути твердим у своїм слові. Ви все казали: "Ми, Завадки, маємо слово, гей мур", — а тепер хочете, аби один з Завадків, ваш син, тату, став зрадником?

Слово це ніби протверезило старого.

— Зрадником? — лупнув на Бронка червоним, наче після п'янки, оком. — Ти? Ні, не хочу, щоб мій син був зрадником... Що ні, то ні... Аж такої офіри не вимагаю від тебе, сину. Де мама? — став розглядатись по хаті, хоч і знав, що Павлини немає з ними.

Бронкові знову боляче защеміло серце. Батько робив враження людини несповна розуму.

— Гей, жінко! — відкрив Йосиф двері до сіней. — Де ти там? Ануко, ходи сюди!

Увійшла з кухні Павлина, за звичкою витираючи по дорозі руки фартухом. Нічого не спитала, лише перелякано дивилася то на чоловіка, то на сина.

— Жінко, — ступив крок до неї Йосиф, силкуючись здобутися на бадьорий тон. — Хочу тобі сказати, аби ти взяла з тих грошей, що у буфеті, і купила собі гарну сукенку, і відповідні мешти до того, і хустину на голову. Слухай ти мене, я ціле життя заощаджував, а тепер ти маєш виглядати в мене, як пава.

На обличчі Павлини вимальовувався щораз більший жах.

— Чого ти, жінко, слухай ти мене, така перестрашена? Ти, може, гадаєш, що я не при здоровому розумові? От тобі і на! Нічого не сталося, Павлино, тільки, слухай ти мене, нашому синові грошей не потрібно, а ми з тобою, дурні, не знали цього і ціле життя заощаджували...

Бронкові стає жаль бідної матері.

— Мамо, ви не слухайте тата! Вони жартують.

— Та я виджу, які тут жарти.

— Я, мамо, правду кажу. Тату, коли я сказав, що мені не потрібно грошей? Певно, хай мама куплять собі нарешті якесь пристойне вбрання, але... боюсь, що й мені скоро буде потрібно грошей. Мамо, тату, хочу вам сказати, що я задумав женитись.

Павлина ні вважала, ні зажурилась. Можна було б подумати, що справа не стосується її сина.

Йосиф промимрив:

— Та добре, що хоч сказав, а то могли тато з мамою від чужих людей дізнатись.

— А я вже чула від людей, — недружелюбно втрутилася Павлина. — Сміялися якось тут, що ти в самого ксьондза Річинського женишся.

— А то не сміх, мамо, а правда. Беру одну з сестер Річинських. Оту найкращу, — додав з щасливою міною на обличчі. — А ви, мамо, повинні б її знати. То та сама, що говорила з вами, коли ви заходили туди у справі тих штанів по каноніку.

— Хай бог благословить, — тихо проговорила ошелешена Павлина те, що звичайно

в таких випадках кажуть. Спромогтись на більше не почувала себе в силах.

Від того, що почула від сина, так їй зашуміло в вухах, так загуділо в голові, що аж коло серця, хай преч кажеться, зробилося їй млосно. Ніби після довгої лежії, чуйте, звелася на ноги і раптом відчула ще всю слабкість свого тіла.

Хотіла чимхутчіш вибратися з хати в город, до грядок.

Може, на свіжому повітрі перестане в її голові гудіти той млин і вона зможе зібратися трохи з думками.

Коли розглянулася по подвір'ю, то нова біда найшла її: не розуміла, як сусіди праворуч можуть так ліниво поратися біля своїх грядок, а ті ліворуч так преспокійно полоскати білизну в балії біля криниці, коли в її домі така новина...

Її син, людоньки, таки напrawdę жениться у панства Річинських!

Обережно, наче тісто для струделя[168], натягає Зоня (в рукавичках) на ногу панчошу-павутинку. Впоравшись з цією делікатною процедурою і надівши туфельки, береться готувати сніданок. Запалює спиртівку, ставить риночку з молоком і щойно тепер усвідомлює, що сьогодні їй нікуди поспішати.

Дотеперішній нормальний порядок дня у самій основі поламаний доценту.

Нормальний день звичайно починався букетом запахів: запах спалюваного денатуратного спирту, потім свіжозвареної кави, потім запах зубної пасти, потім пасти до взуття, потім туалетного мила і наостанку ніжний запах садового горошку.

Зоню покидає охота снідати. Скинула туфлі, сіла на ліжку, обнявши коліна. Закурила.

Цигарка на порожній шлунок (чого ніколи досі не практикувала) подіяла досить міцно. Наступає короткотривала підвищена ясність розуму.

Історія з Лесею Чуйгуковою впала на неї, як хвороба на здоровий організм. Ах, чорти б то побрали! В канцелярії чекають її пекучі, невідкладні справи, а вона сидить собі на ліжку і... з нудьги обнімає власні коліна.

Іронія долі в тому, що крах її становищу наніс не хто інший, а затюкана домашня квочка Леся Чуйгукова!

Ота шепелява, з білими, наче м'якуш соняшника, яснами тютя якимсь чином перетворилась в силу, яка спроможна перевернути догори коренем все Зонине життя.

Найгірше, що та ідіотка не сприймає того, чим Зоня намагається промовити до її розсудку.

Ніяк не можна втлумачити цій дурній гусці, що той зв'язок давно вже обтяжував їх обох (так, начеб він коли-небудь легким був!) і Зоня, по суті, вдячна Лесі, що та поклала йому кінець. І тепер, саме тепер, коли перестала б їх в'язати томлива таємниця, коли їх відносини могли б набрати справді приятельсько-ділового характеру, коли, нарешті, справи канцелярії пущені на стійкі рейки, та інфантильна тютя руйнує все, що збудовано з таким напруженням енергії, розуму і хитрості.

Ах, як легко було б усе це пояснити жінці з нормально функціонуючим розумом! Та насамперед зрозуміла б, що зв'язок між Зонею і Чуйгуком був настільки незначний, настільки обтяжливий для них обох, що тепер з чистою совістю можна вважати його за

недійсний.

Не маючи куди подіти попіл з цигарки, Зоня струшує його до своєї туфлі.

Далебі, всяких невдач і перешкод могла чекати на свою голову, тільки не цього!

А тепер що?

Крах!

Фіаско!

Шнурок на шию чи, може, з естетичних мотивів збільшена доза снотворного?

Усміхнулася. Такі романтично-трагічні жести не в стилі Річинських. Виняток, можливо, становлять мама і мала господинька, але обидві вони не нашого роду, а невістки в ньому. (Ольга теж. Ольга теж).

...Збоку, у третій знизу шухляді, є додаткові матеріали до справи Максим'яка. Якщо вони ще сьогодні попадуть у руки Чуйгукові, то він зможе довести, що теща підсудного була попереджена про задуману пожежу, а тим самим зізнання зятя і синів вимальовується в іншому освітленні...

Дещо і повчального винесла Зоня для себе з цієї трагікомедії, що її розчинила пришелепувата Леся Чуйгукова: по-перше, вона, Зоня, за жодних умов не вийде заміж. Таємницю статей, єдиний фактор, що міг її кинути в це нещастя, вона вже пізнала. Чесно прийшла до переконання, що шкірка вичинки не варта.

Зоня до смерті лишиться Річинською. Продовжувачкою не тільки прізвища покійного батька, але й лінії його світогляду. В недалекому (бог добрий!) майбутньому заступить місце тітки Клавди. До того часу подбає про те, щоб докорінно увійти у фінансове довір'я панни. Надто схожі і надто різні їхні характери, щоб з цієї суміші симпатії і зненависті, обожнювання і зневаги не витопився метал міцної ділової дружби.

У своїх взаєминах з чоловіками буде притримуватися девізу тітки Клавди: мужчину толерувати лише в ліжку, і то ненадовго.

Роман з Чуйгуком навчив Зоню, що тільки від жінки залежить, чи вона буде жертвою мужчини, а чи запряже його в цю роль (як у випадку з шефом).

Тепер ми покладемося горілиць, будемо дивитись на стелю і думати, як нам далі бути. Коли міст над прірвою завалився, то це ще не причина, щоб поваленим мостом йти нам... у прірву.

Проте справа Максим'яка не дає Зоні спокійно полежати. Якщо вона сьогодні не вручить відомого матеріалу Чуйгукові, то завтра на судовому засіданні він зможе обернутися вістрям проти нас.

Встала.

Одягла свій парадний чорний костюм-фрак, що облягав її фігуру, наче лаковий листок. Шапочка-точок з блискучого чорного пір'я, білі шкіряні рукавички з чорними прожилками, біла маркізетова в чорну горошинку блузка творили приємну гармонійну цілість.

Зоня Річинська вмiла одягатись, як на сцені, відповідно до ролі, яку їй потрібно було зіграти в житті.

За старою звичкою Зоня не подзвонила, а відімкнула канцелярію своїм ключем.

Чуйгук сидів у своєму кріслі за столом. Гостро, мов при блискавці, очі схопили його постать. Наче все на місці. Навіть краватка на ньому така сама, що й учора. Ця деталь викликала ілюзійне враження, що... нічого не змінилося в канцелярії.

Проте, коли Чуйгук підвів голову, щоб відповісти на її привітання, Зоня перелякалася. За столом сиділа не людина, а купа глини в лахмітті. Лице його за одну ніч обвисло й посіріло так, що змінило свій рисунок.

"І це називається мужчина!"

Ох, взяти б цю купу глини на велетенську лопату і викинути б разом з лахміттям за двері, а самій сісти в його крісло!

О, з неофітським завзяттям взялася б вона за справи і як блискуче повела б їх! А з яким знанням справи і людської психології виступила б завтра на процесі Максим'яка! Була б то не оборона, а прем'єра в першорядному театрі!

— Ну, і як? — спитала без іронії, але й без співчуття, оглядаючись, де б їй присісти.

— Леся настоює на розлученні, — відповів, ховаючи очі. Складалося враження, що ця баба в штанях готова вибухнути плачем.

— А як з дітьми? Як же вона гадає позбавити їх батька? Вона така побожна, така патріархальна. А крім того, про яке розлучення може бути мова, коли ви обоє католики? Сепарація хіба...

Зоня примостилася поверх купки газет у кріслі. Заклавши за своїм звичаєм ногу на ногу, всадила цигарку в кут рота і стала нишпорити в сумці за запальничкою.

За нормальних умов пан меценас підбіг би з сірниками. Тепер, видно, не обходив його весь світ поза його жінкою і дітьми.

— Моя родина, моя жінка і діти — для мене все. Цілий світ. Я згоден на всякі жертви, аби тільки утримати їх при собі.

"Той кретин припускає, що я прийшла сюди пред'являти йому свої претензії. Фу, як гидко!"

— Не будьте смішні, — нарешті запалює цигарку, — і візьміть себе трохи в руки. Я не прийшла сюди розбивати вашу святую родину. Хочу вам лише сказати, що у шухляді мого стола є додаткові матеріали до справи Максим'яка, з якими вам треба ще сьогодні познайомитись, у всякому разі, перед судовим засіданням. Виявляється, що його теща... Але ви мене не слухаєте? Що з вами, меценасе? Занурте голову у холодну воду... завтра вам треба виступати на суді! Меценасе, опам'ятайтеся, чуєте?

— Чую...

— Нічого ви не чуєте. Беріть, до чорта, блокнот і нотуйте, що вам потрібно зробити. Пишіть:

1. Познайомитись з додатковими матеріалами у справі Максим'яка.

2. Переговорити з Кубішталем.

3. Викликати телеграфом Михальчука з Залісся і... — урвала посеред речення. Помітила, що Чуйгук перестав писати. Розізлилася, відчинила друкарську машинку, заклала фірменний бланк і енергійно почала писати:

СВІДОЦТВО

Видане в тому, що панна Зоня Річинська працювала в мене на посаді секретаря-помічника. Свої обов'язки виконувала чесно і сумлінно. Самостійно вела канцелярію, тому можу панну Зоню Річинську рекомендувати як висококваліфіковану особу для самостійної роботи. З моєї канцелярії звільняється за власним бажанням.

Василь Чуйгук, адвокат

— Підпишіть і поставте печатку, — поклатла папірець перед ним, притримуючи його двома пальцями.

Чуйгук, ледве кинувши очима на заголовок, підписався, вийняв печатку, механічно хукнув на неї і поклав біля підпису синяво-водянисту пляму.

— Так, — сказала Зоня замість нього.

Чуйгук відчинив сейф, вийняв звідтіль дві пачки паперових однозлотівок і без життя, як робот, відсунув їх Зоні.

"Цей ідіот навіть не усвідомлює, яке хамство дозволяє собі. Ех, з якою насолодою подерла б ці папірці на його очах, якби... вони не були такі крайньо потрібні..."

— Зараз зробимо обрахунок, пане шефе. — Її фальшивий спокій аж бринів від іронії. — Отже, основна платня на вересень 180. Дивіденд від Шенфельда — 93. Так? Зворот за канцелярйне приладдя — 1,75. Разом, — підсумувала на папері, — 274,75. А що ви мені тут тичете? Я зараз, — скинула рукавички і вправно, мовби професійний касир, відрахувала собі 275 злотих, здавши йому 25 сотиків.

— Сховайте решту. Гроші тепер вам придадуться... — не певна, чи до нього дійшов її натяк.

Чуйгук повернув вухо до Зоні, як людина, яка недочуває.

Зоня підсвідомо підвищила голос.

— Кажу, тепер вам знову буде важко з грошима. Чи ви бодай здаєте собі справу, пане меценасе, що з моїм відходом від вас почнеться і повільний захід щасливої зірки вашої канцелярії? — не могла відмовити собі в приємності, щоб цього не сказати йому.

Дивився на неї, либонь, не помічаючи її. Був крайньо апатичний.

— Для мене тепер це не має значення. Моя родина — єдине, що може ще мати якийсь сенс у моїм житті.

— Дуже гарно, що у вас так розгорілися родинні інстинкти, але не забувайте, що ваші діточки схочуть гамати...

Не мав охоти чи сили розмовляти з нею.

Настільний календар показував учорашню дату. Зоня зірвала аркушик, зім'яла і викинула до коша з паперами. Потім, не звертаючи найменшої уваги на Чуйгука, що стояв біля вікна, наче вішак[169], повідчиняла шухляди свого письмового стола і стала наводити там порядок.

Верхня шухляда ліворуч мала сліди пудри і пахла малиною всуміш з "Коті". Забрала звідтіль надщерблене дзеркальце і пилочку для нігтів. З середньої шухляди вийняла папери. Деякі з них, як справу Максим'яка, відклала набік. Інші з якоюсь садистичною уподобою рвала розмашисто на чвертки. Папери не вмщувалися в коші, і Зоня

втовкала їх рукою, як шатковану капусту.

З останньої шухляди витрусила на газету кришки з булки. Пальцем відлупала кілька сливових кісточок, що прилипли до дна шухляди.

— Здається, все, — зітхнула неширо. — А тепер хіба... до побачення?

Чуйгук болісно смикнув губами.

— Не дай боже, аби я мав ще бачитись з вами. Ідіть здорові і ніколи не вертайтеся сюди...

Вона з перебільшеною ретельністю натягає останній крик сезону — рукавички з чорними прожилками. В котрійсь хвилині перериває порання біля пальців і приглядається до Чуйгука з нахабною відвертістю:

— А ви знаєте, на вас і ображатись не можна. Вас можна... просто жаліти, як побитого собачку!

Заціпнувши рукавички, не квапиться з виходом. Стоїть хвилину посеред кімнати і розглядається по ній, начеб роздумує, що взяти звідсіль на пам'ятку.

Врешті з згіршливо скривленими губами, не турбуючись про те, щоб хоч двері примкнути за собою, Зоня виходить на вулицю.

Інстинктивно іде в напрямі вулиці Куліша. Ні, мама в цьому випадку нічим не зможе допомогти їй. Невістка Річинських насамперед мусила б її хоч трохи зрозуміти, а до цього інтелект Олени ще не доріс (та вже й не доросте).

Біля міського скверика зупинилася: гей, а куди ж їй поспішати?

Знайшла затишну лавочку у глибині парку під плакучою вербою (няні з дітьми прийдуть десь за годину) і з полегкістю примостилася там.

Мусила закурити.

Знов відчула приємну, хоч і тимчасову чіткість думок. Що ж, поскільки нам нікуди поспішати в цей діловий ранок, зробимо собі невеличкий обрахунок совісті.

Почнемо з того, що допомога чи опіка в ім'я тих, що на тому світі, — це вексель без підпису. Класичним прикладом цього є приятель татка, шкільний куратор Вацик. Тому в боротьбі за твердий ґрунт під ногами залишимо у спокої друзів покійного татка. Не треба, щоб йому доводилося червоніти за них на тому світі.

Тим часом нам гранично ясно, що ми не будемо ані філе плести (приблизно п'ятдесят сотиків за вісім-дев'ять годин), ані не підемо до комісара у справах політичних жебрати свідоцтва лояльності, щоб за сорок чи шістдесят злотих в "Рідній школі" водити до туалету нащадків впливових батьків, ані не будемо вміщувати в газетах розпачливі оголошення про приватну вчительку і допомогу господині дому, щоб гарувати за п'ятнадцять злотих у місяць (що кінець кінцем теж зводиться до п'ятнадцяти грошів на день, але не за дев'ять, а за дванадцять годин праці), плюс зальоти батька учня чи учениці.

Ми знайдемо більш надійні засоби, щоб утриматись на поверхні життя. Один з них — це фінанси тітки Клавди плюс видавництво бульварної літератури. За цю ідею ми схопимося зубами, а вони в нас поки що по-хижацькому міцні. (Треба тільки припилувати, щоб Ковальчук комусь іншому не продав адрес)[170].

Нашої спритності і людської бездонної глупоти вистачить для того, щоб забезпечити нам (з заощадженням на чорну годину) зовсім пристойне існування.

Девізом нашої діяльності буде: обманюй і другому не перешкождай обманювати!

Навіть при невеличкій життєвій нашій практиці нам рішуче ясно, що в наш час людина може утриматися на поверхні тільки обманом. Це залізний закон на всіх ділянках людського життя: в сім'ї, економіці, політиці, релігії, мистецтві. Кожний видає себе за того, ким він не є, і обіцяє те, чого він (наперед будучи свідомим цього) не зможе дати. Драбина в цьому відношенні багатощаблиста: від міністра до жебрака під церквою. Цей останній теж ("Дайте, не минайте мені, бідному, незаріблому") видає себе за більшого каліку, ніж він фактично є, і теж обманює, коли обіцяє молитись за здоров'я жертводавця.

Коротка практика в Чуйгука навчила нас, що вміння обманювати треба удосконалювати, як кожне інше. Крім методичності, як кожна наука, воно вимагає ще чималої дози цинізму, огрубілих нервів і систематичного гартування совісті.

Якби ми були відповідно вишколені в цій філософії, то ми не дискутували б з Лесею Чуйгуковою на морально-етичні теми, а зажадали від неї доказів, якими вона могла б підтвердити наші близькі стосунки з її чоловіком.

Стривай, подала голос якась заблукана думка, обманців щораз то більше розмножується, а народ один, і то з кожним роком бідніший, — як же ж бути? Що буде, коли та шкапа народ, на якій кожний хоче поїздити верхи, не витримає і простягне ноги?

Витримає!

Господь, крім талантів, наділив наш народ ще й великою терпеливістю. Бідкається і нарікає на важкі часи не сам народ, а ті, що їздять на його спині. При цьому вони водночас роблять аж дві корисні справи: відвертають увагу від свого благополуччя і нагулюють собі славу борців за щастя народу. Чому Зоня Річинська має бути більшою роззявою, ніж вони?

Зробилося їй смішно: ех, якби народ знав, скільки беззаконня і злочинів вчинено від його імені, то він, їй-богу, вніс би заяву про зміну свого прізвища!

Перше враження моральної незалежності від того, що Ольга вже звільнилася від гнітючого тягаря таємниці, виявилось оманливим.

Внутрішньо не була вільна, як їй під впливом першого враження здавалося. Зрозуміла, що вона замало морально підготовлена для того, щоб стати на прох з так званою публічною опінією. Не досягла ще того рівня моральної зрілості, щоб не брати до серця осуд людей, яких не поважала. Відчувала страх перед тим, що про неї не лише скажуть, але й подумають нашівські вищі сфери, хоч і розуміла всю безглуздість своїх побоювань. Іронізувала над собою і водночас жаліла себе.

Почувала себе, як людина, яка запалила бікфордів шнур і чекає вибуху.

Хоч родинна рада, скликана з ініціативи Катерини (яка чи не найбільше вболівала за славу фамілії), постановила родинний скандал тримати в таємниці, але вістка про заручини панни Річинської з якимсь друкарем скоро обігла все Наше.

Загадкою залишалася для Ольги та обставина, чому публічна опінія толерантно поставилася до такої скандальної події у вищих колах Нашого, як заручини дочки каноніка з друкарем. Правда, її ніхто не поздоровляв, як це мало місце з заручинами Катерини з Безбородьком, але й бойкоту своєї особи Ольга теж не помічала.

Можна було здогадатись, що нашівська артистократія просто-напросто зігнорувала цю подію.

Бікфордів шнур хоч і не спричинив вибуху, проте не переставав тліти.

Олена, яка в думках вже пережила страхіття бойкоту малої господиньки, очунявши, звернулася з своїми претензіями до долі (боялася, щоб найдобрішому богові не урвався терпець від її вічних просьб): чому це в її родині не так, як у людей? Чим вона так прогрішилася у своєму житті, що навіть те, що людям звичайно йде на радість, в неї обертається на сльози і клопоти?

Колись здавалося Олені, що вершиною її сімейного щастя буде пора, коли її дочки почнуть виходити одна за одною заміж та дарувати їй з Аркадієм внука за внуком. А тим часом ні про одного, ні про другого свого зятя не може Олена сказати: "Я щаслива, що моя дитина вибрала собі його".

Про обрання Ольги Олена поки що не береться судити.

Бодай у цьому випадку хоче зберегти вірність колись даному собі слову: не боронити дітям іти за велінням серця.

(О, іроніє! Тоді Олена ще не знала, що діти можуть і не послухатись її заборони!)

Підбадьорювала Олену свідомість, що зі всіх її дочок мала господинька найбільш врівноважена, найбільш розсудлива, найбільш життєво розумна і тому вона знає, що робить, обравши Бронка Завадку.

Бронко, якого Ольга після скандалу з Меланією привела в хату, подобався Олені.

Хоч Орест Білинський у своїй молодості причислювався більше до шатенів, ніж брюнетів, та ще й таких яскравих, як її майбутній зять, Олена знайшла подібність між юним Орестом Білинським і нареченим дочки. Обидва вони, на думку Олени, належали до того типу чоловіків (якого ж рідкісного в теперішній час), які з першого погляду збуджують беззастережну довіру до своєї особи.

Таку довіру мала Олена у свій час до Ореста Білинського. Коли б він тоді, у Лісках, взяв її за руку й сказав: "Ходи зі мною", — була б пішла без спротиву, не питаючи, куди, як зрештою... несповна рік пізніше пішла за Аркадієм Річинським.

Взяло Олену за серце у майбутнього зятя й те, що він з великим тактом оминув формальності, яких вимагав би ритуал освідчення жениха. Бронко поцілував з пошаною Олені руку і сказав зі щирою простотою, яка завжди нас підкуплює:

— Ви знаєте, чого я прийшов до вас.

Попсувало гарний настрій хіба те одне, що Мариня, без якої, як звісно, не обходилося жодне родинне свято у Річинських, забилася в кухню і, незважаючи на сердечні просьби Олени, не хотіла показатись гостеві.

Коли Бронко пішов, Олена сказала Марині досить рішучим тоном, що вона має вже досить її коників. Мариня вперто стояла при своєму:

— Я ж їмосці вже говорила: Завадка у хату, я з хати.

— І Мариня по стількох роках залишила б наш дім, мене?

В Олени зламався голос, а на очах виступили сльози.

— Я їмосці не залишу, — заявила Мариня з скрушно опущеною головою, — але обслуговувати сина Завадків теж не буду.

— Як це собі Мариня уявляє?

— Отак і уявляю собі: хай молоді по шлюбі ідуть набік, а ми з їмосцею наймемо собі хатчину з двома малими кімнатками і будемо якось жити. Будемо тримати студентів або столовників, їмосцина мала пенсія, і... щось зароблю... і будемо якось жити...

— Мариню! Мариню! — картає Олена дівку. — Мариня говорить, як дитина. А де ж мала господинька пішла б від мене? Де ж би Олечка хотіла розлучатися з мамою?

Щось злорадісне, довгоглушне засвітилося в очах Марині.

— Їмосць так думають? — взялася попід боки, ще й голову перехилила набік. — Їмосць хочуть, щоб воно так було, а воно не так. Панна Оля тільки чекають, щоб вирватись від нас і пожити одній з ним. Я це їмосці кажу, і не мають їмосць чого червоніти. Я якось нехотячи заздріла в саду, як вони обіймалися... прошу їмосці, то щось страшне... я ще такого не бачила, відколи живу. А їмосць кажуть: "не захоче піти"! Та мала господинька на то, як на боже лято! Певно, може, пізніше, коли наситяться собою, коли появиться дитина на світ, то ми з їмосцею станемо їм потрібні, але тепер? Тепер, прошу їмосці, ми їм такі потрібні, як псові п'ята нога. Смішні їмосць. Я, бігме, не розумію, як можна виховати п'ятеро дочок і так а ніц не розумітися на людях.

Зоня теж (цій Олена промовчує, бо розуміє, що людина, сама без моральної цяточки, має право іншим витикати їхні прогріхи) не попускає нагоди, щоб не дюгнути матір:

— Мама так завжди хвалилася, що мала господинька така домосідка. Коли ж це вона встигла завести роман з Завадкою? Адже для цього потрібно було часу, мамо. А може, то ще за життя татка почалося? Мама завжди так нас пильнувала, так перевіряла на кожному кроці, слідкувала навіть за виразом наших облич. Як же ж мама пропустила Ольгу?

Цим разом Зоня має рацію. Щойно тепер виринають в Олениній пам'яті безпричинні вибухи чулості до матері з боку маленької господиньки, на високих тонах веселі настрої, що спонукали серйозну, статечну Олечку крутитись веретенем по хаті, то якась задума, що відбивалася внутрішнім щасливим сяйвом на її лиці. Та поскільки мала господинька була поза підозрою, Олені ніколи на думку не спливало дошукуватись причини зміни настроїв у дитини...

Олена була б обійшла Мариню, як болячку, але мала господинька сама зачепила дівку:

— Чого це Мариня ходить насуплена, ніби Марині хто рідну маму образив? А ця хустина по самі брови то ніби має означати, що Мариня з сорому не може людям у вічі дивитися?

Олена обстала за Маринею так, щоб та не знала про це.

— Дай спокій Марині, Олечко. Вона переживає великий смуток. Зрозумій, дитино, що вона так прагла блиску не для себе, ні, але для кожної з вас. Вона тільки й жила тим, щоб мати привід хвалитися вами і нашим добробутом. Вона нічого свого не має. Ціле життя живе нашим відблиском, а тепер їй здається, що погасне те, що так блистіло колись... і тому вона так біситься. Залиш її у спокої. Вона мусить сама переболіти і сама зрозуміти. Так і Василюшку ніхто не міг вибити їй з голови, поки сама не розправилася з ним у своїм серці. Ти б, може, попросила Бронка, щоб тим часом менше навідувався сюди.

Ольга розсердилася, але не на Мариню, а на матір:

— Через Мариню Бронко не може бути в хаті? А чому мамця не витлумачить своїй Марині, що мені треба заздувати, а не жаліти мене? Правда, — докинула їдко, що дуже рідко траплялося з малою господинею, — мій наречений не теолог, ані навіть не священничої родини, але я думаю, що матиму легше життя, ніж його мала тітка Христина з Нестором.

Олена не сказала цього, але подумала, що вона навіть рада, що її майбутній зять не дуже високого коліна. Чи багато вона мала з того, що її, сільську дівчину, забрав Аркадій від простих людей і пересадив у панський ґрунт? А може, в цьому воля божа, що саме мала господинька через одруження має повернути її знову у той світ, з якого вивів Аркадій?

Затримавши думки при собі, Олена тільки сказала:

— Залишім ці справи, дитино, часові. Він мудріший і делікатніший за нас усіх.

Давши розумну пораду маленькій господиньці, Олена не почувала себе в силах самій скористатися з неї: невже ж і найбільш врівноважена, найрозсудливіша з-поміж її дочок теж здатна на таку сліпу, шалену любов, коли й рідна мати стає завадою?

Ольга під впливом розмови з Оленою написала листа до Слави, в якому оповістила про свої заручини з Бронком Завадкою і... про любов взагалі.

Відповідь Слави більше стосувалася її і Севера, ніж Ольги і Бронка.

Слава писала своїм щедрим, неухважним ("гандрабистим", — казала Олена) почерком:

"Дорога Олю, одночасно з цим листом висилаю і фамілійного на адресу мами. З нього дізнаєшся, як працюю, на чому сплю, що їм і де живу.

З тобою мені хочеться поговорити. Ти поняття не маєш, як цього не вистачає поза домом. Дома ми теж між собою рідко говорили по душі, але це частково заступає наша фізична близькість і... інтонація слова. Ми могли порозумітися одними поглядами тоді, коли для написаного слова так багато треба, щоб передати його теплінь.

І так оте непередане безпосередньо нагромаджується в мені, нагромаджується, аж поки перестає бути актуальним, але й тоді давить душу своїми тлінними останками.

А взагалі час поза домом набирає іншої питомої ваги і звучання. У Нашому після матури я не знала, що робити з часом, доки не став його всього поглинати Север! Тут я завжди терплю голод часу. Поза домом (під словом "дім" розумію маму, вас усіх,

Філька, Мариню) багато життєвих істин приходять до людини без прикрас і впритул, і нікому тебе виручити перед ними. Ти у великому гурті, але ти — одна. За все, що зробиш, відповідаєш тільки — ти. А дома? Там всяка радість, і горе, ба й відповідальність — подільні. Але це дає особливий гарт духу, якого ніколи не здобути у домашніх умовах. І я цим трошки пишаюся. Ми ті, що поза рідною стріхою і... маминим фартушком. Маю враження, що ті, поза домом, повинні читати (тобто виховуватись на спеціальному роді літератури) таких авторів, як Джек Лондон, Конрад, Майн Рід, наш Стефанік. Поза домом я увійшла у душевний конфлікт — ніколи не додумаєшся, з ким! — з... Ольгою Кобилянською. А я ж її обожнювала і обожнюю! Її твори розвинули в мені жіночу гордість так, що я поставила завищені вимоги до того, кого любила (ти знаєш, кого маю на думці, правда?). Я послухала Наталки Верковичівни[171], а тепер каюся. Наталка гордо відкинула свого Орядина[172], бо він в її очах не досяг свого полудня, і... полюбила гідного себе доктора Марка. А зі мною та біда, що я відкинула Севера, а не можу полюбити гідного себе. Є тут один такий хлопець, що любить мене, а вся моя душа рветься до слабохарактерного, неповороткого в житті, без полудня, тепер чужого мужа. Чи не помилкова ця думка відкидати людину від себе тільки тому, що природа створила її слабшу духом і вона по самому складу своєї натури не може бути інакшою? Чи не доцільніше було б, коли б сильні брали на себе добровільний, за велінням серця, обов'язок тягти слабших?

Мене навчила література бути гордою, а не навчила, як робити, щоб серце не боліло за тим, кого відкинула з висоти своєї гордості.

Де ж тут логіка: відкидати людину, як недостойну, а потім ціле життя плакати за нею?

Та не думай, що я тут зовсім розклеїлася з туги. Крім того, що працюю (заробляю на власний хліб), ще й займаюся спортом та спостерігаю, як мене любить той хлопець.

Ну, годі про себе!

Олю, я від усього серця свого дурного поздоровляю тебе з коханням і... громадською відвагою!

Слухай, майже завидую. Передай моєму майбутньому швагрові, що я авансом симпатизую йому. Уявляю собі, як Наше палає сенсацією!

Так дивно. Ти, найбільш урівноважена і розсудлива поміж нас, здобулася на відвагу підпалити такий пожежа, а я, що збиралася діставати зірки з неба, так ганебно спудлювала. Своїм дочкам забороню зачитуватися книгами про жіночу гордість. Чого все те варте, коли нема біля нас того, кого ми любимо?"

Неля, якій Ольга дала почитати листа Слави, сказала:

— Славка має рацію. Ти не знаєш, бо не можеш знати, яке це щастя, що він з тобою. Була б ти на моїм місці, тоді навчилася б цінувати те, що маєш.

— А я й без того ціную, сестричко.

Бікфордів шнур тлів, тлів, аж одного дня дав невеличкий, але все ж таки вибух: на ім'я Ольги прийшов лист з редакції "Нова жінка", в якому редакторка просила при нагоді зайти в особистій справі. Судячи з того, як півтора року тому пані Вільчинська

прийняла Ольгу, коли та приходила просити будь-якої праці, не могла вона сподіватись й тепер нічого доброго для себе. Правда, різниця в тому, що тоді вона сама прийшла, а тепер її запрошували.

Ольга була задоволена, що листоноша вручив листа їй, а не кому-небудь з домашніх. Було б боляче, якби мама у своїй наївності пов'язувала з ним якісь надії. Тому Ольга не призналася ні Бронкові, ні сестрам, а тим паче Олені в тому, що отримала запрошення від редакторки "Нової жінки" зайти в особистій справі.

Редакторка прийняла Ольгу з шанобливою ввічливістю, як достойного і бажаного гостя, без іронічного, як попереднім разом, "чим можу служити?".

Пані Вільчинська, яку протягом цього часу Ользі доводилося бачити тільки зрідка, трохи поповніла, що, може, було б їй і на користь, якби не зайві волосинки на підборідді і над губами. Гладка рожева шкіра обличчя, акуратна (для дам середнього віку) зачіска, бездоганно випрасувана біла блузочка і чорна, теж бездоганно вичищена і випрасувана сукня-безрукавка, пенсне на золотому ланцюжку і витонченої форми жіночі руки робили редакторку приємною жінкою.

— Прошу сідати, панно Олю. Гарно, що ви прийшли.

Ольга відразу зміркувала, що редакторка запобігає її ласки, а значить, чогось хоче від неї. Але, боже ти мій, чого може пані Вільчинська хотіти від сироти по каноніку? Загадковість ситуації ще більш онесміливила Ольгу.

— Тому півтора року ви заходили до нас. Ви хотіли якої-небудь праці, але, на жаль, тоді ми нічим не могли вам допомогти.

"Можна б цього і не згадувати", — подумала Ольга.

— Тепер ми плануємо "Нову жінку" зробити тільки міським журналом, а для села видавати окремий під назвою "Нова селянка". Так. Специфіка життя і роботи жінки-селянки вимагає окремого журналу. В зв'язку з цією реорганізацією у нас у редакції буде одне вільне місце. Нам для "Нової селянки" буде потрібна секретарка.

Ольга тужавіє вся від неймовірної радості. Не насмілюється підняти очі на редакторку, щоб та не вчитала в них некорисні зміни. Коли вже на те пішло, то їй тепер більш потрібно грошей, ніж тоді, коли приходила просити праці. З своїх грошей зможе вона забезпечити маму і Мариню. Це дасть їй моральне право перейти з Бронком на окрему квартиру.

Все ж таки почуття чесності наказує їй признатися:

— Я мушу сказати, що я дотепер ще не працювала на жодній посаді. І... на машинці не вмю друкувати.

Пані Вільчинська заспокійливо, по-материнськи гладить її руку. Спокійно-спокійно. Вона розуміє, що Ольга Річинська нічого не знає.

— А це зовсім не штука навчитись цокати на машинці. До ваших обов'язків належатиме записувати листи, які поступатимуть до редакції, заносити в картотеку нових передплатниць, викреслювати тих, що вибули, надсилати нагадування, коли будуть затримки з передплатою, відписувати на листи і... іноді допомагати при експедиції номера. Тоді ми всі допомагаємо... я теж. На початок, панно Олю, не зможу

вам більше дати, як п'ятдесят злотих.

З Ольгою домовляються вже про висоту платні, а їй все ще не йдеться віри, що її посада — реальна справа. Вона знає, що у Нашому є декілька дівчат, які після гімназії покінчали курси друкарок та бухгалтерів і... плетуть філе. Чим завдячує Ольга, що вибір редакторки впав саме на неї, дівчину без будь-якої кваліфікації?

— Пізніше, як наберетеся вправності, попробуєте своїх сил на рекламних статейках. Ми розсилаємо їх до всіх газет, а такі ж самі з інших видавництв містимо на шпальтах своєї газети. Це вже вимагає деякого літературного хисту. Читач не повинен відразу здогадатись, що читає рекламу. Практика показала, що це не найгірший спосіб вербування читача. Якщо перейдете на цей відділ, то тоді ми підвищимо вам платню на шістдесят злотих. Якщо б "Нова селянка" досягла тиражу бодай п'ять тисяч, тоді ми могли б дозволити собі заплатити вам і вісімдесят злотих на місяць...

Ольга не хоче аж такої суми. Вона боїться забагато хотіти, щоб не втратити мінімального. Не треба аж вісімдесят! Вона піде працювати за сорок...

За тридцять, аби тільки це було напевно, бо чим щедріше підвищує її редакторка платню, тим більше фатаморганною видається Олі її посада.

— Коли ви, панно Олю, докладніше познайомитеся з нашою газетою, ви самі побачите, яких ми докладаємо зусиль, щоб її урозмаїтити. Ми завели такі нові відділи, як "Жінки поміж собою", "Домашній лікар", "Сама собі кравчиня", "В родинному колі". Новинкою в нас теж відділ "Будьмо знайомі!". Хочу сказати, що ця наша рубрика не має нічого спільного з матримоніальними оголошеннями в бруковій пресі. Ми даємо такі оголошення, виходячи з чисто патріотичних мотивів. Даємо нашим, відірваним від рідного краю заточенцям змогу знайти собі дружину поміж своїх. В той спосіб ми бодай частково охороняємо нашу молодь перед плягою[173] мішаних подруж. Прошу взяти до уваги й те, що тепер поліція щораз більше переслідує всяку культурно-освітню роботу по селах. Це призводить до того, що навіть довголітні активні члени "Союзу українок" відмовляються їхати з рефератами на села, аби... не наражувати на службові неприємності своїх чоловіків. І тому в даних умовах наша газета, так би мовити, силою обставин, являється єдиним будителем і організатором українського галицького жіноцтва. А відомо, яке жіноцтво, таке й майбутнє народу. Робимо все, що в наших силах, — пані Вільчинська скромно опустила очі, — щоб "Нова жінка" сіяла зерна свідомості серед нашого подекуди ще темного і забобонного українського жіноцтва. При цьому, мушу вам сказати, ми маємо передплатниць буквально на всій земній кулі, всюди, де тільки б'ється українське серце. Ось сьогодні, наприклад, отримали ми один лист з Голландії, а другий — з Ріо-де-Жанейро. Тут вже доводиться говорити, прошу панну, про міжнародну політичну місію нашої газети. Ось, прошу, що пише нам наша читачка з села Княже, але лист, подивіться на штемпель, вкинутий у поштову скриньку у Нашому, бо з села він не дійшов би до нас.

Ольга подивилася на вказаний лист і дізналася з поштової печатки, що він прийшов три місяці тому. Редакторка, очевидно, тримала його під рукою, як показовий рекламний матеріал.

— Вільчинська читала з відповідним пафосом:

— "Передвчора поліція робила ревізію[174] в нашому кружку "Союз українок". Як знайшли "Нову жінку", дуже взлостилися і подерли. Казали, що треба читати польські газети, а не забивати собі голову якоюсь Україною. Але ми вашу газету все одно читаємо. Як будуть її на пошті переловлювати, то ми будемо по черзі ходити аж у Наше. А без газети таки не лишимося. Ваша газета є для нас світелком, що показує шлях у кращу будучину". Коли таке почитаєш, — пані Вільчинська крадькома приклала хусточку до очей, — то бодай не жаль, що свою молодість віддала праці для народу. Маєш бодай ту сатисфакцію, що твоя жертва не пішла надаремно.

Ольга досі не знала, що "Нова жінка" (з якої, до речі, посміювалася вся чоловіча галузь роду Річинських) відіграє аж таку переважливу роль у житті українського жіноцтва.

— І уявіть собі, панно Олю, яке нещастя... Що там нещастя! Це просто... національна трагедія! Уявіть собі, що "Нова жінка", яка так необхідна нашому жіноцтву, опинилася перед загрозою ліквідації.

В Ольги стислося серце. Від цього, либонь, і з'явилося відчуття холоду в кінцівках рук і ніг. Фата моргана зникла. Міраж посади теж. Не розуміє лише, для чого пані Вільчинська закликала її до себе? Чей же не для поминок по "Новій жінці"?

Редакторка помітила враження, яке викликали в Ольги її слова. Вона начеб рада з того.

— Ліквідація нашого видавництва, — обтирає вона хусточкою сухе чоло, — що тут говорити, це... ніж до горла українському друкованому слову на Нашівщині. А відвернути той ніж, панно Олю, — нахилиється над малою господинькою так близько, що та чує запах її поту, — можете тільки ви.

Ольга торопіє ще дужче, ніж півгодини тому від радості. Вона, мала господинька, може бути чимсь корисною в громадській справі? Що за абсурд! Що за непорозуміння! Досі в їх родині єдина Неля була тією, що її домашні й чужі використовували, зважаючи на її незвичайну вроду, в різних дипломатичних місіях, але вона, Ольга? Ользі вже неприємно від того, що пані Вільчинська помиляється. Вважає своїм обов'язком внести ясність у справу.

— Я перепрошую, але мені здається, що пані редакторка помиляються щодо моїх можливостей. Я не хотіла б вводити в оману... Може, пані мають на думці мою сестру Нелю?

Редакторка заперечливо хитає головою. Помиляється не вона, а Ольга.

— Я знаю, що говорю, — заявляє спокійно і авторитетно, — і з ким говорю. Я ж не веду розмову з вами, як з дочкою покійного отця каноніка, але як з нареченою пана Броніслава Завадки. Я не помилилася, сподіваюся? — спитала лукаво.

— Ні, — призналася зовсім спантеличена Ольга.

Мала господинька дізнається від редакторки, що за намовою її нареченого (пані Вільчинська буде постійно притримуватись цього терміна) робітники друкарні Філіпчука вступили у об'єднану профспілку, що в дальших наслідках неминуче приведе

до загибелі "Нової жінки" й взагалі всього українського друкованого слова на Нашівщині.

Редакторка довго і детально пояснює Ользі, в чому помилка Бронка і чому від усунення цієї помилки залежить, бути або не бути "Новій жінці", що у її вагомій ролі в суспільному житті українського жіноцтва Ольга тільки що мала нагоду переконатись (лист читачки!). І тому прохання до панни Олі, щоб та вплинула на нареченого, аби той відмовився від членства у об'єднаній профспілці в ім'я збереження українського друкованого слова на Нашівщині. Не досить, що нас польський уряд гнобить на кожному кроці, то ще будемо самі себе винищувати?

— Я хотіла ще вам сказати, — шепоче довірчо пані Вільчинська, — що ви особисто, маю на думці вас і пана Завадку вже як подружжя, матеріально майже нічого не втрачаєте. Ту надвишку, що дістав би ваш чоловік як член об'єднаної профспілки у Філіпчука, будете отримувати у нас ви на посаді секретарки...

Безперечно, якась логіка є в тому, що говорить редакторка, але Ольга інтуїтивно відчуває, що на цю логіку у Бронка знайдеться своя надлогіка, якою він розіб'є вщент міркування пані Вільчинської.

Ні, мабуть, найкраще буде, як Ольга збереже цілковитий нейтралітет у цьому питанні.

— Я не можу цього взяти на себе, пані редакторко, бо я... я... взагалі не втручаюся в його справи.

Пані Вільчинська, довголітній борець (чи, як говорилося в ті часи, боркиня) за емансипацію жінок, обурена:

— Ви не втручаєтеся у справи свого нареченого? А це по-якому? Де ж ваша жіноча рівноправність? Ви, як українська патріотка, не маєте права цього робити. Треба вам, панно Олю, ширше дивитись на справу. Ми селянок вчимо, щоб вони втручалися у громадські діла своїх чоловіків, а ви інтелігентка... От бачите, до чого призводить, коли молоді панночки не читають "Нової жінки"! Ми, ваші попередниці, стільки жертв понесли, стільки енергії і здоров'я витратили в ім'я жіночої рівноправності, а ви, наша зміна, так легко відступаєте... Неймовірно! Просто... скандально! Ніколи такого не сподівалася б від вас, дочки відомого і заслуженого патріота, яким був ваш покійний татко!

Воля і думка Ольги працює тільки в одному напрямі, щоб мерщій вирватись з лабет Вільчинської на волю, до Бронка!

— Чого ж ви мовчите, панно Олю? — постукує олівцем по столу редакторка, як бувало вчителька, що хотіла підігнати її до скорішої відповіді.

— Я признаюся пані редакторці, — не знає Ольга, чи саме так треба їй боронитись перед атакою Вільчинської, — я не зовсім знаюся на цих справах... Я мусила б подумати...

— Думати? — грізно зводить брови та. — Надумуватись там, де йдеться про ваш патріотичний обов'язок? А якщо я вам скажу, що це не прохання до вас, а вимога української громадськості? Тоді ви теж будете надумуватись, як вам поступити? Ми,

панно Олю, мусимо брати приклад з жінок інших націй, що були колись, як ми тепер, у неволі. От хоч би польки. Хіба не було випадків, що з наказу підпільної організації польські дівчата-патріотки ставали коханками російських генералів? А ви... вагаєтеся, чи зламати нерозумний опір закоханого у вас нареченого? В ім'я великої громадської справи?.. Але ні!.. — стискає Ользі руку, заглядає у вічі і довірчо підморгує. — Дочка отця Річинського буде на висоті. Я вірю в це! Я напевно знаю, що так буде! Я свято переконана в цьому!

Зворушена пафосом власних слів, вона обняла спантеличену Ольгу, притисла до своїх пишних грудей і мовчки урочисто вивела її за двері. Очевидно, вважала справу поміж ними полагодженою. По дорозі ще вказала стіл, за яким Ольга працюватиме.

Бронко, якому Ольга розповіла про свій візит у редакцію "Нової жінки", пояснив нареченій:

— Вони ставили на тебе, моє ти наївне, а ти дивувалася, чому тебе не бойкотує аристократія Нашого. Ти дивись, вони, як видно, готові й мене, розуміється, з певними застереженнями, прийняти у своє товариство як зятя покійного отця каноніка. Правда, я без титулу, але нічого... Серед них тепер модно бавитись у демократів, але нічого з того не вийде... А ти чого носика похнюпила?

— А... що буде з "Новою жінкою"? Вона перестане виходити. А шкода. Газета все ж таки потрібна, як я переконалася.

— Припустимо, що не ти переконалася, а тебе переконали. А щодо газети, то я, слухай, вважаю, що Вільчинська перебільшує її позитивну роль так само, як дехто з моїх однодумців — негативну. Певно, газета опортуністичного напрямку, з буржуазним, розумієш, ставленням до гострих проблем життя, але не вважаю, що це погано, коли вона вчить жінок гігієни, чи бореться з забобонами і знахарством, чи час до часу, правда, в дуже лагідній формі, вказує на сваволю з боку уряду. Хай орють, як орють, а засівати однаково будемо ми! А втім, сьак чи так, не журися, газетка існувати буде.

— Не буде, — переконливо заперечила Ольга, — тут я вже тобі скажу, що не буде. "Нова жінка" не в силі так високо оплачувати друкарські роботи, як оце доведеться, згідно з новим тарифом. Мені Вільчинська розповідала докладно, як поставлено питання. У крайньому випадку "Нова жінка" мусила б на сто процентів збільшити число своїх передплатниць або на сто процентів піднести ціну на газету. Одне й друге неможливе.

— А чого зараз підвищувати ціну? Не журися, буржуазія знайде спосіб підтримати свій орган.

— Який орган? Чий? Ти хіба не знаєш, що це приватна газета?

— Я знаю, що ти чудове наївне дитя, — він поцілував Ольгу в очі. — І що мені робити з тобою... такою необізнаною в громадських справах? А знаєш, Оленько? — він задивився вдалину, мовби десь на виднокраї побачив себе самого. — Я так думаю: у цій твоїй сліпій вірі до мене, опришка, у цьому твоєму святому незнанні життя є велика твоя привабливість і... моя біда. Ой дівче, ще попаде мені за тебе!

— Дивись, зоря падає, — повернула Ольга його лице вбік, але було вже запізно.
Метеор згас.

У двадцять третій камері-одиначці станіславської тюрми (за браком місця переробленої з убиральні) тріснула каналізаційна труба. Позаштатний слюсар тюрми, по якого негайно послав заступник начальника, не виявився на місці. Була якраз неділя, і майстер, як поінформувала його дружина, поїхав на село по садовину.

На щастя, пані майстрова могла порекомендувати помічника свого чоловіка, людину однаково довірену і чесну, як і сам її Вікентій.

Коли помічник слюсаря разом з ключником увійшли у двадцять третю камеру, в'язень стояв спиною до дверей.

Він навіть не завдав собі труда споглянути, кого привів ключник. Очевидно, той чоловік скінчив уже свій обрахунок з світом, і тепер ніхто і ніщо більше не займало його.

Помічник слюсаря, враховуючи, де він знаходиться, мовчки і покvapно приступив до роботи. І тут — треба було такого випадку — серед інструментів помічника слюсаря не виявилось такої необхідної речі, як молоток. Цю непростиму недбалість можна пояснити хіба тим, що посланець заступника начальника тюрми надто квапив підмайстра, бо справа була справді нагла й не терпіла зволікання.

— Чи немає у вас молотка?

— Є!

Лише вчора прибивали в кабінеті пана начальника новий портрет президента Речі Посполитої.

Ключник цієї ж хвилини може доставити підмайстрові молоток, але що зробити з ним самим?

Він може почекати на ключника в коридорі або, якщо підмайстер нічого не буде мати проти, в камері, але тоді він, ключник, мусить замкнути підмайстра разом з в'язнем на ключ. Це триватиме недовго — миг один, але закон є закон, прошу пана!

Помічник слюсаря розуміє, що закон є закон, і тому не має нічого проти, щоб на кілька хвилин залишитись замкнутим у камері, тим паче, що йому не можна відриватись від роботи, бо паскудство залле камеру.

В такий спосіб Бронко опинився сам на сам з Борисом Каминецьким.

— Не відривайся від роботи. За нами можуть стежити крізь юдаша[175].

— Борисе, я хочу вам сказати...

— По-перше, говори тихше, а по-друге, я здогадуюся, що ти хочеш мені сказати, але цим разом говорити буду тільки я. Зрозумій, хлопче, що це моя остання нагода виговоритися. Знаєш, як кажуть, думала мовчать, та не мовчиться.

— А час втікає... а я спішу, щоб нічого з нього не втратити, і таке виходить, що... що, розумієш, збився і не знаю, з чого починати. Крім того, та проклята свідомість, що тепер кожне слово надзвичайно важливе і разом з тим, власне, вже без значення.

Бачиш, Бронку, я вмів, так мені бодай здавалося, чудово вмирати теоретично, а практично... боюся, що не здам екзамену на "відмінно". Знаєш, — хлопче, чого в тебе

така міна, як у воші у великий піст? — жити таки простіше. Може, тому, що ми почали засвоювати собі цю штуку ще в лоні матері? А взагалі, розумієш, смерть як така була б цікавим експериментом, якби його можна було повторити. Бачиш, я не кажу, що я не боюся. В мене є, хлопче, є той підлий страх. Я чую його в мозку. В горлі, коли воно злипається так, що не може пропустити повітря, у вухах. Цікаво, правда? Але то не страх перед самою смертю. Сама смерть, розумієш, вже не болить. В мене є страх тільки перед церемоніалом смерті. Зрозумій, що я досі ще не вмирав ні разу і тому — смішно, що? — не знаю, як воно вийде в мене. Може, треба би якось... патетично, а я не знаю, як це робиться. Не репетирував цього на волі, от біда! Все ж таки передай товаришам, що постараюся вмерти, як солдат революції. Слухай, то не занадто пишно сказано?

І ще одно, бачиш, був би забув! Вважайте, хлопці, на себе... бережіть себе, бо так хочеться, щоб хоч один з нашої когорти увійшов у "вольную нову...". І знаєш, що мене ще страшенно мучить, що... що це може статись дуже скоро після того, як я наживаю п'ятами...

Ох, як досадно від цієї думки! Мене у пеклі шляк трафить, коли воля прийде за рік чи два після мене... Невже мене доля має аж так виківати? А взагалі всім доведеться вмирати, і на це нема ради. Постараюся, хлопці, не завдати вам сорому. Чого ти так сумно дивишся на мене, немов ми більше не побачимось? Я не граю, хлопче, не бадьорюся, не рисуюся штучно...

До речі, є ще одна побічна цікавість, що додає мені... ну... як це сказати... Не знаєш? Бадьорості, чи як? До біса цікаво, як буде уриватися остання ниточка життя. Розумієш, перехід від свідомості до небуття. Розумієш, трохи легше від того, що я просто примусив себе усвідомити собі, що стою перед необхідною неминучістю. Чи буду співати, чи товкти головою об мур, нічого від цього не зміниться. А крім того, розумієш, чому я повинен би бути нікчемнішим від сотень і сотень, що йшли до мене назустріч смерті з піднятою головою.

Все в порядку, слухай. Я ще колись, двадцять років тому, сказав собі: я готовий на все, навіть на смерть. Розумієш, такий контракт з костусею. Вона мала право кожної хвилини прийти по мене, а вона, дивись, показала великодушною і продовжила мені життя на цілих двадцять років. Але людина, хлопче, завжди свиня. Завжди їй мало. Ага, ще одно. В мене, як у кожного порядного смертника, є останнє бажання. Прощу тебе, час до часу цікався, де Рита і що робить... Скажи їй, що просив прощення, що так воно все якось по-дурному між нами вийшло. Можеш сказати, що вона мені завжди була дуже дорогою. Хлопцям передай...

Бронко схопив Каминецького за руки і міцно стиснув їх:

— Борисе, ви мусите мені сказати ще...

— Спокійно, хлопче, пусти мені руку. Нас можуть підглядати. Я знаю, про що тобі йдеться. Отже, слухай: я не помилився тоді над Прутом, коли говорив тобі, що наша партія ще ніколи не була такою спаяною і впливовою, як тепер. І ось перед обличчям неминучості скажу тобі свою справжню думку: вважаю, що ліквідація КПЗУ — велика

історична помилка. А там історія розсудить, наскільки я мав рацію. Однаково вмиратиму як член Комуністичної партії Західної України. І ще одно, от старий чортяка, був би забув! Передай хлопцям, щоб з приводу моєї смерті жодних там демонстрацій — вигуків, летючок і тому подібного. Не такий тепер час. — Нагло урвав. Кивнув головою в бік дверей: — Пс-с! Він іде.

— Я не чую.

— Але я чую. Він уже близько, — приклав Борис палець до губ. Заки ключник повернув ключ у замку, встиг ще шепнути Бронкові:

— Ти не повинен знати, що він своя людина.

Увійшов ключник з молотком. Слюсарські справи Бронка не пройшли намарне: тріснута труба була заклепана і запаяна, як належить!

Вночі з 15 на 16 серпня поліція забрала Бронка, коли той повертався від Річинських. Був певний, що попав під акцію, яка офіційно йменувалася профілактикою публічного спокою. Масові селянські страйки в околицях, напади селян на панські шпихліри, підпали незмолочених скирт, криваві сутички з імпортованими сільськогосподарськими робітниками, спільні виступи місцевих і приїжджих робітників проти двора давали достатню підставу для Бронкових міркувань.

Близько півночі комісар поліції закликав Завадку до себе. Бронко запідозрив, що поліцаю змудилося чекати, поки привезуть новий транспорт арештованих, і він захотів прогнати свою скуку його коштом.

Комісар, дебелий блондин з бичачим карчиком, сидів за столом, схрестивши перед собою свої ведмежі лапи, густо порослі золотистим пушком.

— Бунт, знову бунт, пане Завадко! — позіхнув на весь рот. — Ви так дуже любите русинського хлопа і завжди штовхаєте його в біду.

Бронко вирішив мовчати. Зрештою, дискусія мала б сенс лише тоді, коли могла б водночас послужити і агітаційним матеріалом, а для цього бракувало такого необхідного фактора, як... публіка.

— Доведеться організаторам відповідати за збройні напади русинських хлопів. Що ви на це, пане Завадко? Як ви, скажім, повелися б на нашому місці? А потім будете горлати по закордонних прокомуністичних газетах, що уряд для наведення порядку примінив чергову пацифікацію. А хто ж її викликав, як не такі, як ви? Ми дивимося на пацифікацію, як на зло. Ви трохи вчилися латині, знаєте, що то — малюм нецесаріум?[176]

Бронко розглядав гудзики на його мундирі.

— Уявляю собі, Завадко, як розгулявся б червоний терор, якби ми своєчасно не приклали рук до того, щоб його приборкати! О, то була б панорама! То було б, слово честі, видовище, гідне уваги!

Не кваплячись, він вийняв з кишені срібний з монограмою портсигар, натиснув кнопку, взяв цигарку, що вискочила звідтіль, постукав об віко портсигара, пом'яв мундштук, а щойно потім запалив запальничку.

Бронкові ця процедура нагнала такого апетиту до куріння, що аж у щелепах

залоскотало.

Комісар, очевидно, для повної приємності, вигідно розлігся у кріслі, заклав ногу за ногу, якусь хвилину стежив за кружальцями диму, а потім ствердив:

— Ви, як бачу, не бажаєте говорити зі мною, пане Завадко. Я вас розумію. Я вас дуже добре розумію, пане Завадко. Ви з охотою заговорили б, коли б ми з вами були у переповненому залі суду. Вам треба трибуни, чи не так? На наш великий жаль, не можемо доставити вам цієї приємності, за що дуже просимо пробачити. Що ж, — розвів руками, що могло означати, буцім ці справи не від нього залежать, — так воно є... Скажу вам, пане Завадко, що поміж нами склалися досить дивні взаємини. Ви поводитеся так, ніби ми з вами вперше бачимося, а ми ж таки давненько з вами знайомі. Тому менше-більше два, а може, три роки. Не пригадуєте? Мали ми з вами розмову в цьому ж кабінеті. Тоді ви відповідали бодай на кожне моє третє питання. Пригадайте собі, що вже тоді я намагався промовити до вашого розсудку, щоб ви нарешті зрозуміли, що немає найменшого сенсу бути таким вірним, таким наївно відданим Комуністичній партії.

Правда, ви тоді заперечували свою приналежність до КПЗУ, хоч ми і мали докази, що ви активний член цієї організації. Але ми не арештували вас. Мали для цього свої міркування. Я питав тоді вас, якщо пригадуєте собі, чому у вас не вистачає мужності признатись у своїх політичних переконаннях. Я наводив вам приклад, як перші християни воліли клітку з голодними левами, ніж відречення від Христа, а ви... герої лише на словах. Я ще, оскільки пригадую собі, наводив вам приклад з нашої польської історії. Ми, прошу пана, теж боролися у підпіллі, але ми не зрікалися своєї ідеї, хоч за неї часто доводилося нам платити Сибіром. Правда, ви мені кинули ехидне запитання, чи я сам був на засланні на Сибіру... Молодеча вихватка, прошу я вас. Я, чи мій батько, чи дід — яке це має принципове значення? Я питав вас: чого варта така ідейність, коли ви в будь-яку хвилину небезпеки ладні відмовитися від своєї ідеї? Не хотіли ви тоді мене послухати, Завадко! Ви не вірили мені, коли я вам говорив, що комунізм — це вигадка росіян! Так щоб ви знали, що так!

І тому тільки одним росіянам він психологічно підходить. Тим розхристаним натурам, де "степь да степь кругом", відповідає така форма суспільного ладу, але нам, європейцям, прошу пана, чужа вона по самій своїй природі. Ви не задумувались ніколи, прошу пана, над тим, чому саме руський Ванька взявся за цю утопічну справу, а не, припустим, розумний чех чи педантичний німець? Ви мені відповіли тоді хитро, — о, на демагогію ви мастаки, — що, либонь, тому, що з усіх націй Росія видала з себе Леніна.

Я вам сказав, що так говорити може фанатик, і до того ж зовсім сліпий. Ви знову зволили заговорити і спитати мене, чи, вірніше, попросили мене, щоб я назвав вам фанатиків в нашому таборі. Архінаївна вимога, пане Завадко! В нас нема фанатиків, бо нам не треба їх! Це, прошу вас, безвідповідальні люди, зайвий баласт у машині добре налагодженого суспільного життя. А ви думаєте, Завадко, коли б ваші взяли верх, в що я ніколи не повірю, але так, теоретично, то ви були б їм потрібні? Ваші ж "товариші" відкинули б вас, бо ви фанатик, а фанатики — не творчий, не будуєчий елемент. І так

ви виграли б на своїй революції, як Заблоцький на милі. Я, коли говорив вам це, і сам не знав, що з мене такий чудовий пророк. Не минуло два чи три роки, а ваша Комуністична партія, за яку ви так розпиналися, показала вам дулю. Дулю, пане Завадко, справжнісіньку дулю! — він переплів пальці і тицьнув ними мало що не під самий ніс Бронкові. — Вам здавалося, що ваша КПЗУ прискорить світову революцію, а ви, її члени, — незамінимі. Ви в ім'я цього ладні були рідного батька продати, що ви, Завадко, і зробили, оженивши його з тим редакторством. А тим часом Комінтерн накопав вас у денко[177] і перед усім світом заявив, що ви їм... не потрібні. Розумієте, не потрібні! Ви були їм тільки на заваді, і без вас прекрасно, знаменито, чудово може обійтися... світова революція! От до чого ви доборолись, Завадко! А ви так вірили своїм вожакам, так смішно, наївно вірили...

Він вийшов з-за столу, потираючи руки, як людина, якій щойно здорово поталанило.

— Ось така вам дяка від "товаришів", пане Завадко! Але ви, щось мені здається, і далі намагаєтесь триматися. Вас уже за шию повісили, а ви ще пробуєте ногами дригати. Ви ще вірите, як мене поінформовано, — зробив наголос на цій фразі, — якусь фатальну помилку, яку історія з часом виправить, а заодно і вас реабілітує... та визнає ваші заслуги перед світовою революцією. Свята наївність, пане Завадко! Я, як ваш ідеологічний ворог, повинен би радіти з того, а мені, як людині, щиро жаль вас, як бога кохам! Мене інформували, що ви надалі морально вважаєте себе вірними синами Комуністичної партії, тобто ідейними безпартійними комуністами. Як каже русинське прислів'я? Чекай, псе, поки кобила здохне.

"Спокійно. Спокійно. Спокійно", — б'є ритмічно Бронкові у скронях.

— А візьмем, пане Завадко, ще один фактор, що ваші капезуївці наобіцяли простому русинському хлопві! З яким лицем ви тепер покажетеся перед його очі? Ви ж обманули свій народ! Вам вірили, а ви так ганебно їх підвели! Я на вашому місці, як людина честі, пустив би собі кулю в лоб! Як бога кохам!

"Витримати. Витримати. Витримати", — прискорює свою роботу моторчик у висках.

— Що ж, пане Завадко, я вам не стану доводити вашу належність до КПЗУ, бо такої вже немає. Схрупував її Комінтерн, дай йому боже здоров'я! Доводити, що ви підбурювали хлопів до збройного повстання, — теж не стану. Не тому, що у вас надто добрі алібі, а в мене немає доказів... просто нам поки що цього з тактичних мотивів не потрібно. В нас є інші наміри щодо вас. Шкода мені вас, молодий чоловіче, — голос його набрав фальшивої м'якості, — як бога кохам! Життя саме показало вам, як ви помилялися. КПЗУ розпустили ніби тому, що туди пробралися провокатори, але ми з вами, пане Завадко, знаємо, що це не причина, а тільки привід. І якщо мені від цього легше, то у вас кровоточить рана. Але й бо рана рані не рівна. Поранений на полі бою солдат з честю, з гонором переносить свої рани, а вас зранили, ще й ляпаса дали "товариші". Копнули вас, пане Завадко, наче собаку-приблуду. І, скажу вам, треба не мати й крихітки людської амбіції, щоб після цього всього далі тягнутись до них.

"Спокійно. Спокійно. Спокійно".

— Що ж, пане Завадко, як то кажуть, за науку треба платити. Та ви ще молоді. Вам ще не пізно починати життя заново. Чого це ви кинулись? А, таки беруть вас за живе мої слова? Дуже радий. Може, нарешті дійдемо до якогось порозуміння. Ви тільки не подумайте, пане Завадко, ніби ми такі простачки, що станемо вам зараз співпрацю пропонувати. Не, прошу пана. Ми хоч і поліція, а на людях теж трохи розуміємося. Ми знаємо, що Завадка-молодший на таке не піде. А пропо... ваш папа скандально повів себе тоді на суді. Та це справи не стосується. Єдине, чого чекали б ми від вас, це не перешкоджати нам. Не допомагайте і... не перешкоджайте. Тим паче, що у теперішній вашій ситуації, пане Завадко, це й вам вигідно. Світ малий, пане Завадко, а Наше особливо акустичне містечко. Ах, що за йолоп з мене! Мені треба було насамперед скласти вам побажання з нагоди ваших заручин з панною Річинською. Між нами кажучи, панна — як цукерок! Треба, треба не забувати вам, в яку родину ви входите. Колишній комуніст... Ви хочете щось сказати, пане Завадко? Ні? Мені видалося, що ви хотіли запротестувати проти слова "колишній". Так, проше пана, колишній комуніст і дочка отця Річинського — хіба це не сенсація на весь світ? Мені здається, проше пана, так між нами, чоловіками, кажучи, це якраз і добра нагода, щоб порвати з минулим... хочу сказати — з помилками юності. Ну що, згода? Невже ж ви й тепер не промовите, пане Завадко? Я ж не вимагаю письмової заяви. Думаю, що ви оцінюєте мою делікатність, що? І боронь боже, й не при свідках. Нашої розмови, як ви можете самі переконатися, не записує підслуховий апарат. Я вимагаю від вас тільки одного слова, без свідків і без фіксації на письмі: "Згода". Отже, слухаю вас. Як? Як ви кажете, пане Завадко?

— Та ви ж бачите, до дідька, що я мовчу! — вирвалося у Бронка, і він механічно вдарив себе по губах.

Жест цей розсмішив комісара.

— Ах, таки прорвало вас? Заспокойтеся, пане Завадко. Ми вас не заарештуємо. Ви незадоволені цим? Ви воліли б постраждати за ідею? На жаль, ми, як я вже сказав, не зацікавлені в цьому. Ви до вечора посидите в мене, у поліційнім арешті, разом із своїми однодумцями, а під вечір ми вас випустимо... на рандеву з нареченою. Пригадуєте собі, як тому рік, коли був той напад на маєток пана Загурського...

— Який напад? — Бронкові нерви знову підвели.

— Ах, нарешті ви таки вирішили заговорити? Розумно, мушу похвалити, дійсно розумно, тим паче, що про якісь насильні методи й натяку немає.

Бронко справді саме в ту хвилину вирішив мовчати, як мертвий.

— Так, маєте рацію, до нападу у буквальному розумінні не дійшло, бо хлопці опам'яталися, але заарештувати декого таки довелося. Ми тоді і вас притримали... Пригадуєте собі той інцидент? Притримали і... випустили. То не був випадок, пане Завадко, як могло здаватися. Скажу вам по секрету, що декому з ваших однодумців це дуже не сподобалося. Навіть більше: як нас інформували, це видалося майже підозримим. А нам тільки того і треба було, щоб ваша особа почала викликати підозру. Мають націоналісти свого Ілаковича, то чому комуністам не дати Завадки? Докази...

факти вашої з нами співпраці? Смійтеся, пане Завадко! З фактами дасть собі раду й простачок, але що робити з тінню підозри? Тим більше, що і сам здоровий глузд промовляє, що майбутньому зятеві панства Річинських годилося б, як я вже сказав, порвати з гріхами юності. А нам тільки про те й ідеться, щоб навіяти на вашу особу легеньку, мов газовий серпанок, тінь. Ха-ха... Чого ж ви, молодий чоловіче, самі насилуєте себе? Я ж відчуваю, врешті я бачу, що вам хочеться кинути мені репліку. Прошу. Я слухаю вас! Отже — ваше останнє слово? Нагадую вам ще раз нашу умову: не допомагайте, але й не перешкоджайте! Таки мовчите? А може, вам потрібний час для роздуму? Йдіть, пане Завадко, подумайте, а потім прийдете і скажете нам, що ви вибрали: тепле місечко в ліжечку при боці молоденької жіночки чи... тюремні нари. Бо скажу вам, теж по секрету, що ми цяцькаємося з вами, доки цяцькаємося. А коли нам забагато буде цю-цю бабки, то накриємо горобчика, посадимо у клітку, а тоді хай цвірінькає... Хе-хе... Тепер ви вільні, пане Завадко! До відзенья, колего!

Звичайно після розмови з комісаром чи слідчим Бронко було з цього проклятого приміщення вилітав кулею, а цим разом не поспішав.

Мусив довести до чіткого формулювання думку, що стукнула йому під час монолога поліція.

Є! Слово честі, брате, є!

Ворог з грізного і небезпечного перетворюється на... смішного! Все це — блазнада, брате, від непереможного моцарства[178] від можа до можа[179] до... спренжистої[180] поліції.

І тут, начеб хтось навів її, згадалась Бронкові одна цитата з Карла Маркса: "Історія діє ґрунтовно і проходить через багато фаз, коли несе в могилу застарілу форму життя. Остання фаза всесвітньої історичної форми — її комедія. Нащо так рухається історія? Для того, щоб людство, сміючись, розлучалось з своїм минулим".

Сниться Олені, що сидить біля вікна і пряде вовну, але то не вовна, а піна. Чим більше пряде вона ту піну, тим більше виростає її на куделі. Олена не сидить уже на ослоні, а пливе по білому шуму. Світ за вікном поволі з зеленого перетворюється на молочно-білий, бо вовна-піна сягає вже віконних рам.

"Ще залле дім і потопить дітей, наче кошенят", — думає з острахом Олена, але перестати прясти не може. Пальці проти волі сукають білі сувої, а веретено фуркоче, наче заведений механізм.

"Коби хоч діти врятувати, бо мені вже й так кінець!" — і у сні Олена турбується насамперед про дочок.

Прокидається з тягарем на серці. Хоч не має годинника під рукою, знає: вже пізній час.

Відхиляються до кухні двері. Увіходить Мариня. Сміється з порога.

— Але ж бо їмосць спали-спали. Щось балакали крізь сон. Я аж настрашилася. Думаю, не дай боже хвороба яка.

— Котра година? — питає Олена, щоб зорієнтуватися в часі.

— Пів на десяту! Файс їмосць спали, що? Листоноша був. Приніс лист і листівку. Ще

злостився, що на листі не той номер написано. А я йому відтяла, що до нас можуть приходити листи і без номера. Мудрий який! Щось мені здається, прошу їмосці, що то листівка від Славуні.... Ану, хай їмосць подивляться.

Листівка була справді від Слави. Писала своїм гандрабистим (а яким дорогим для материних очей!) письмом, що завтра-післязавтра вибирається знову до Львова. Звідтіль напише докладніше про свої плани.

Олена насторожилась: які плани? Чого це вона раптом знову вибирається до Львова, коли, згідно з попередніми планами, вона повинна б ще мандрувати по Поділлю? Що за вибрик знову?

Та хай там! Слава богу, що сон виявився тільки сном, а її дітям не загрожує смерть від білої повені.

А де ж той лист? Лежить на нічній тумбочці біля Олениного крісла, там, де його поклатла Мариня.

Олена взяла лист і машинально перевернула на другий бік: хто ж надавець? Адреси там не було. Поштова печатка була з Нашого. Місцевий, значить.

Боже, боже, за життя Аркадія місцеві листи здебільшого означали запрошення на весілля, хрестини, ба навіть і заручини.

Уважніше придивилася до адреси, і в неї почали труситися пальці (а лист їм у такт!).

Мамо рідна, таж на ньому було написане Зонине ім'я!

Олена підсвідомо відчула, що лист не добрий для її дитини. Можливо, в цьому і рука провидіння, що ця погана звістка попала насамперед в руки їй, матері.

Хоч у Річинських вважалося поганим тоном читати навіть чужі листівки, Олена героїчно роздерла конверт.

Лист починався стереотипним зверненням "високоповажна пані", а далі виписувалися в ньому такі несотворенні страхіття, що у Олени аж виступив холодний піт на побілілім лобі. Річинську обняв такий страх, що й серце перестало битись. Подумала: "Помру, і ні одної дитини не буде при мені". Усвідомлення такої жахної можливості повернуло їй сили, і вона ревно заплакала. Були то сльози глибокої образи, жалю до злих людей і обурення на них, а попри все те і підбадьорлива свідомість, що весь той брудний наклеп на її дитину — огидна брехня.

Така напасть на її дитину, така напасть!

Олена не заперечує, що іноді в уяві бачила своїх дітей іншими, ніж вони були насправді, але якщо і знала котре з них ґрунтовно, то була ним саме Зоня. Тому Зоня, що вона, якраз вона, ніколи не старалася маскувати негативних якостей своєї натури.

В міру того як Олена наново і наново перебирала в думках зміст страшного листа, мінявся її душевний стан.

Тепер уже не ремствувала на Лесю Чуйгук, а жаліла її, як нещасну жінку. Бідна переконалася, що чоловік перестав її любити, і тепер наосліп шукає призвідника свого нещастя. І зупинилася на тому, що найближче було під рукою: на Олениній дитині! І то ще на котрій! Гордій аж до безумства, неприступній дівчині, яка через свою

королівську поведінку у відношенні до чоловіків, либонь, і залишиться у старих дівах.

Бідна Чуйгукова. Бідна Леся, як засліпило її горе!

Леся знала Олена ще підлітком. Було то несміливе, маломовне дівчатко, яке мама довго водила за ручку до церкви і одягала трохи по-старомодному. Ніхто не повірив би, що з тієї затурканої (напевно, через дрібний дефект у вимові) виросте жінка, яка докотиться до того, що безсоромно вимагатиме розводу з чоловіком.

Треба бути справедливим: як же господь може благословити подружньою вірністю родину, в якій мати-католичка піддається таким безбожним течіям?

Подумати тільки, в чийм домі бувала її дитина!

— Може, їмосці гербати зробити?

Олена заперечливо скривилася. Не мала охоти ні їсти, ні пити. При її теперішньому душевному стані було це завелике зусилля для неї. Не бажаючи викликати підозри Марині, все ж таки одяглася і випила чаю з сухариком.

— Мариню, мені в одній справі треба піти до пана меценаса Білинського. Хай Мариня не чекає на мене з обідом.

Мариня плеснула долонями, змовницьки підморгнувши Олені:

— Певно, пан меценас підшукали нам яке мешканнячко, — чи не вгадала я, прошу їмосці?

— Хай Мариня не говорить дурниць...

— А, бо їмосць не хочуть признатись? Прошу їмосці, а рукавички?

— Правда, бачить Мариня, яка в мене голова! Не ці! Бачить Мариня, що то церовані, а отут палець зовсім вилазить. У шафі, у коробці від капелюхів, є нові, шкіряні. Хай їх Мариня подасть мені.

У нових, тісних, куплених ще з нагоди похорону покійного Аркадія рукавичках Олена відразу відчула себе дамою, що, безперечно, надавало їй самовпевненості.

На жаль, цей бадьорий стан довго її не тримався. Що ближче вулиця, на якій жив Орест Білинський, то в Олені наростало вагання: з якого боку почне вона цю таку болючу для себе розмову з Орестом Білинським?

Орест Білинський явно здивувався, але і явно зрадів візитові Річинської.

— До мене, пані Оленко? Що за приємна несподіванка! До мене?

Олені йшлося тільки про одне: як з юридичного боку найкраще реабілітувати честь Зоні без того, щоб справа не набрала не потрібного для обох сторін розголосу?

Річинська, заки ще розповіла справу, з якою прийшла, заздальгідь здалася вся на присуд Ореста Білинського. Як він вирішить, як скаже, так вона і зробить.

— Пройдім, пані Оленко, до мого приватного кабінету, бо тут нам кожної хвилини може хтось перешкодити.

Яка вдячна була йому за те, що не поставився до неї тільки як до клієнтки!

В кабінеті меценаса Білинського панував чималий нелад. На спинці крісла висіла розпростерта біла з накрохмаленою манишкою мужська сорочка, поміж паперами валялись недокурки, на етажерці поверх книжок стояла тарілка з склянкою від чаю і недоїденим шматком хліба, що, зрештою, нітрохи не бентежило господаря. На

окремому столику стояв на підносі сифон з водою і дві склянки.

— Нап'ємося содової води, пані Оленко, — потягнувся Орест Білинський до сифона, по дорозі пильно глянувши на Оленине змучене обличчя. — Ви занадто переймаєтеся речами, які світ давно перестав брати близько до серця.

— Так, — призналася, не зовсім розуміючи, що він має на думці. Сльози знов набігли їй на очі.

Орест Білинський погладив Олену по руці. Річинська потупила погляд, аби приховати новий приплив сліз. В міру того як силою обставин дубіла від людської грубості, ставала вразливішою до прояву ніжності.

— Я і сам думав вибратися до вас, але побоявся, що приймете мою щирість за неделікатність.

— Та що пан меценас говорять? Я... — затнулася, — я і сама сподівалася, що пан меценас покажуться в нас. Але я розумію. Пан меценас завжди такі зайняті...

— Говоріть мені просто "ви", пані Оленко! — хотів нагадати їй, що займається потроху проблемою чистоти української мови, а тому звертання в третій особі ріже їйому вухо. Прикусив, однак, язика, бо помітив підозрілі рум'янці на Оленинім обличчі. Була схвильована. Догадувався про причину, яка привела її до нього, але не повністю був упевнений в цьому. Бажаючи відтягти неприємну розмову, спитав з погідною ввічливістю: — Пригадуєте собі, пані Оленко, як я вас освідомляв у Лісках? На друге літо я приїхав був знову. Розпитував про вас. Оскільки мені не зраджує пам'ять, то привіз книги, що їх спеціально для вас підібрав у Львові, але, на жаль... тітка Максимовичева сказала мені, що ви вже добродійка Річинська. Я тоді зрозумів... все зрозумів.

Олена неспокійно рухнулася у кріслі: як це так? Він приїздив спеціально для того, щоб вручити їй книжки, а ніхто не сказав їй про це? Яким правом завдали їй таку велику, непростиму кривду? По-іншому була б штовхала ті роки перед собою, якби мала в серці солодку свідомість, що він пам'ятає про неї навіть у бурхливому Львові.

Так, на друге літо була вже жінкою Аркадія і вагітна Катериною, але хіба й без того не вела довгі роки роздвоєного життя: одне наяву, а друге у спогадах?

— Восстанне в горах ми бачилися з вами на весіллі Рузі у Зеленій. Ви тоді цілу ніч сперечалися з ксьондзами про якийсь "йорчик". Більш ні на що інше не звертали-сьте уваги.

— Правда, правда... Чи ми тоді танцювали з вами?

— Ні, — призналася, глибоко засоромлена його неуважною пам'яттю. — Ні. Ви були зайняті тим "йорчиком".

— Та чекайте, — шанобливо заперечив Орест Білинський, — бо то щось не узгоджується. Кажете, що я не танцював з вами? В такому разі з ким? З ким я взагалі міг танцювати, крім вас?

Олена пояснила угодово, трохи меланхолійно:

— Можливо, ви танцювали другого дня, бо ми тоді зранку поїхали. У вуйка Ладика, — зніяковіло опустила очі, — гм... смішним тепер здається те все... мала жеребитися

кобила-первістка, і тому він квапив з від'їздом.

— Зате ми тепер надолужимо собі, пані Оленко, на весіллі котроїсь з ваших дочок! — дозволив собі грайливий тон, та одразу зрозумів, що допустився нетактовності.

— Теперішні діти, пане меценасе, виходять заміж так, що і рідна мама не знає, як і коли. Мої дочки, пане меценасе, мої дочки... Мої діти, — вона ковтала сльози, не криючись. — П'ять дочок маю, а чи знають пан меценас, що, властиво, я... залишилась одинока?

Орест Білінський потиснув руку Олені у своїй долоні.

— Перебільшуєте, Оленко, повірте мені, що перебільшуєте! Те, що діти відійшли від вас, — не трагедія, а природний порядок речей. Що сказали б ви про квочку, яка водила б за собою здоровенних молодих курок? Трагедія була б щойно тоді, коли б ваші панни ніколи не покинули батьківського дому.

Не таких слів розради чекала від Ореста Білінського. Те, що він їй сказав, міг би повторити першій-ліпшій матері в такому, як Олена, становищі. Діткнена його холодною, як їй видалося, безсторонністю, Олена звільнила свою руку з його долоні.

Орест Білінський встав і, не спитавши дозволу, закурив. Згадав, що ще сьогодні повинен бути в суді, тому радий був би якнайскоріше довести до кінця цю розмову.

— А тепер слухаю вас, пані Оленко.

Олена вмить відчула зміну в його ставленні до її особи. Нерішуче підвелася:

— Може, пан меценас поспішають кудись, то я проведу і по дорозі викладу всю справу, бо я не хотіла б...

— Але ж, Оленко, — взяв її за плечі і посадив знову у крісло, — для вас у мене знайдеться час.

Знову беззастережно здалася на його осуд. Розкрила сумку, знайшла потрібний лист і, не подаючи його Орестові Білінському, почала:

— Це досить незвичайна справа, пане меценасе. Лист адресований моїй дочці, але із змісту видно, що писаний мені. Очевидно, вже сам господь скерував так, що лист попав у мої руки. Я не знаю, я боюся уявити собі, що було б, якби цей лист прочитала Зоня. Та особа хіба з розуму зійшла, вона пише... мені дуже соромно, важко, пане меценасе, говорити про ці речі. Я не знаю, як можна так? Вона пише і нахабно твердить, що Зоня не заперечує... Ніколи, пане меценасе, ніколи не повірю, — Олена почервоніла так, що й очі зарожевілися, — щоб Зоня, сама Зоня могла чіплятися жонатого чоловіка. Тому я хочу просити пана меценаса якось зняти наклеп з моєї дитини. Така напасть, така напасть на нас...

Олена пригубилася до склянки з водою. Рух, яким витерла хусточкою губи, якоюсь далекою асоціацією викликав у його пам'яті русяве дівчатко з Лісок. Чи кохав його? Була це, можливо, любов у потенції, зрештою, як і багато інших справ його життя того періоду.

"Єдиний свідок моєї юності!" — подумав розчулено.

— Ви пригадуєте собі, пані Оленко, як я був у вас перший раз і ви знайомили мене з своїми дітьми, прошу пробачення, паннами? В мене вже тоді вкралося підозріння, що

ви надто односторонні у характеристиці своїх дітей. Хочу сказати, що ви тоді вже надто упрощували їх характери.

— Направду? — перелякалася Олена. — Вам здавалося, що я не досить добре знаю своїх дітей?

Чому ж він тоді, її приятель, не перестеріг матір перед її сліпотою? Може, коли б знала, в чому її помилка, то і долі її дочок пішли б іншими дорогами?

Дивилася на нього повними докору очима і ніяк не могла зрозуміти загадкової усмішки на його обличчі. Власне, і не на обличчі, бо його до половини закривала борода, а в лукаво прищулених очах.

— Нагадуєте мені, пані Оленко, одну наївну дівчинку з Лісок. Не можна так... — поклав руку їй на плече, — не можна так упрощувати життєвих явищ.

Олена подумала, що їй треба точніше викласти свою справу, бо він, мабуть, не зовсім розуміє, чого вона хоче від нього.

— Пане меценасе, я звертаюся до вас, як до людини, якій я... я... беззастережно вірю. Це така справа, що я не хотіла б розголосу. Але прошу мене зрозуміти: та особа кинула пляму на честь моєї дитини, і цього не можна подарувати. Зрештою хай пан меценас самі прочитають, що та особа пише...

Білинський делікатно відсторонив її руку з листом.

— Не треба. Я досить докладно знаю цю справу. Пані меценасова Чуйгукова була в мене.

Олена не розгубилася від такої відповіді. Навпаки. Вона начеб додала їй отухи[181].

— Я думаю, що пан меценас заступились за честь нашої родини і сказали, що належить, тій особі.

Подивився на неї довго і зичливо. Мав до вдови Аркадія Річинського сентимент, про який думав, що він давно завмер. Воістину єдиний свідок юності!

— Оленко, дорога моя, я не хотів би вам завдати болю, але повинен, тобто мушу вам сказати, що це не наклеп, а правда. Чуйгукова написала правду.

Всякої іншої реакції міг сподіватися з боку Олени, тільки не самовпевненої, майже задоволеної міні і цього бадьорого, високого тону:

— Пане меценасе, я ж то краще знаю свою дитину, ніж та особа, правда? Я дивуюся, перепрошую, що так висловлююся, просто... з дива не можу вийти, що пан меценас так дали тій особі вплинути на себе. Це абсолютний нонсенс, що плете та неопанована, ревнива особа. Якби пан меценас знали ближче мою Зоню, то розуміли б, що це виключена... абсолютно неможлива річ. Просто щось несамовите! Я взагалі не знаю, як та особа насмілилася панові меценасу щось подібне говорити. То мусить бути хвора людина, не інакше.

— Пані добродійко, — переходить Орест Білинський на офіціальний тон. Материнська засліпленість Олени Річинської переходить звичайні норми і починає дратувати його, — зрозумійте зрештою, що маємо справу не з підозрінням, а з фактом, і від цього нікуди нам з вами подітись.

— Але ж, пане меценасе, — заскиглила Річинська, — то неможливе, бо моя Зоня... я

ж кажу панові меценасові, що якраз вона така неприступна, така гордовита, така далека від чоловіків, а пан Чуйгук, — боже мій, як це мені неприємно говорити, — аж ніяк не подібний на донжуана. Це просто обурливо. Тут якийсь огидне непорозуміння. Чому вона мала б звернути свою увагу саме на нього, такого непоказного... такого — аж не знаю, як це сказати, — такого...

Орест Білинський у безрадній заклопотаності погладжував бороду, що віялом укривала білу манишку сорочки. Уф, як йому важко було говорити з тією наївною мамою п'яти дочок!

— Я згоден з вами, що з меценаса Чуйгука дійсно кепський донжуан, але не про це йдеться в цій дійсно дуже прикрій історії.

— А про що? — Оленин плач мав би говорити про те, що вона остаточно повірила у нещастя, яке скоїлося з її неприступною дочкою.

— Бачите, справа в тому... — шукав, в який би то спосіб висловитись, — що боротьба за існування не перебирає в засобах. Розумієте мене? — спитав терпеливо.

— Ні, пане меценасе.

— А як я вам скажу, що фактичним керівником канцелярії Чуйгука була панна Зоня, то буде вам тоді зрозуміло? — І, не маючи певності, що й за цим разом дійде до неї його думка, пояснив це: — У панни Зоні багато сприту і енергії. В інших умовах вона, можливо, була б прекрасним керівником якогось великого підприємства. Це ж вона поставила на ноги Чуйгукову канцелярію, але... мусила за це заплатити. Ви навіть не уявляєте собі, скільки нервів мені коштувало, заки вмовив пані Чуйгукову дати собі спокій з розводом. Це ви, пані добродійко, повинні її перепросити, а не вона вас.

— Я? Її? За що? — підняла на нього Олена залиті сльозами очі. Сльози скочувались на ніс і робили його таким неестетичним. — За те, що її чоловік збезчестив мені дитину? Хто її візьме тепер таку?

Орест Білинський посміхнувся. Був безсилий супроти її психічної впертості.

— Я не хотів би образити панни Зоні, але запевняю вас, що ініціатива цього роману належить не Чуйгукові. Ви самі сказали, що він не схожий на донжуана. Що знову, Оленко?

— Боже мій! — підняла руки до скронь, змінена на обличчі. — Ви хочете сказати, що Зоня сама чіплялася до жонатого чоловіка?

Виходило, що Олена погодилася вже з фактом як таким і тепер їй ішлося лише про те, хто кого перший почав чіплятись.

— Я хочу сказати, що панна Зоня йшла до мети, не дуже розбираючи засоби. Їй сподобалося мати становище... Стривайте, як це сказати? Одним словом, роман з шефом був єдиним засобом до мети. Вона зробила Чуйгука, по суті, другорядною фігурою в канцелярії.

— Пане меценасе, а дівоча честь... це...

— Це, Оленко, в наш час досить відносно поняття. У всякому разі, я певний, що ця, безсумнівно, неприємна історія не попсує кар'єри панни Зоні.

— Пан меценас так вважають? — схопилася за цю думку, наче за мамину спідницю.

Орест Білінський не кидає каменем на її бідну дитину?

Нещастя, що спіткало Зоню, не з тих, що ламають життя людині? Її дитина ще зможе бути така, як усі?

Та особа настільки вгамувалася, що не буде розголошувати справи по судах?

Боже добрий, якщо воно так, — а воно інакше не може бути, бо Олена цієї хвилини вірить Орестові Білінському, наче самому богові, — то чого, власне, їй журитись?

Хусточкою обтерла очі, але вони знову зарожевілись слізьми великого розчулення: чи не було в цьому божого провидіння, що незадовго до смерті Аркадія Орест Білінський переїхав у Наше? Що вона, нещасна, робила б тепер без його моральної підтримки?

Весь жаль і претензії, що їх перед тим мала до Лесі Чуйгукової, звернула до покійного чоловіка: вмерти, не прилаштувавши в житті ні одної дитини? То так батько робить? Лежати собі спокійно в гробі тоді, коли життя так немилосердно шарпає її зо всіх боків?

Як же ж можна бути таким егоїстом, Аркадію!

Хоч речинець офіційної жалоби по чоловікові минув ще у грудні, Олена Річинська щойно навесні спам'яталася, що її гардероб вимагає чималої переробки. По-перше, зайшли деякі зміни у моді. Занижена талія піднялася вгору і зайняла своє нормальне місце на лінії стану. По-друге, чи від того, що не було кому водити тепер Олену на прогулянки, чи, як кажуть в Нашому, на spacerи, чи було пов'язано це з критичним періодом в жіночому організмі, — досить того, що вдова поповніла дещо.

Поки що тих кілька кілограмів зняли з Олени тільки вуглуватість (не завжди приємну у підлітків, а тим більше в жінок по сороківці!) і цим самим надали рукам, шиї, овалу лица, литкам, ба навіть бедрам певної м'якості форм.

Вчора надвечір Ольга, наша мала господинька, забачивши маму, як та поверталась з городу з першими нарцисами в руках, вигукнула спонтанно:

— Слово честі, наша мамця помолоділа! Ще як надіне ясне плаття — фурор готовий!

Олені подобається і не подобається таке панібратство дочок, але хай там!

Поки що того плаття ще немає.

Олена сидить при відчиненому навстіж вікні і бритвочкою поре одну з своїх "ще зовсім порядних", але не модних на сьогодні і дещо завузьких в грудях сукенок. Лілову, з рожевими переливами, тонку бельську шерсть може Олена довірити тільки кравчині або власним очам та пальцям.

Сонце перекотилося через верхів'я горіхів і світить тепер Олені просто у вічі. Відсувається вона з своїм кріслом і табуреткою, на якій лежить коробка з різними кравецькими приборами, в глиб кімнати і поре далі.

"Аркадію, ти мене чуєш? Наша мала господинька виходить заміж. Не за такого, скажу тобі правду, якого ми собі бажали б, але вона, розумієш, щаслива. Вона любить його ще яко наречена, не те, що я. Моє блискавичне нареченство — чи добре я висловлююся, Аркадію? — не давало мені жодних прав... Хіба одні кайдани наклало

мені на руки. Так, на руки, але не на серце... І ось як воно вийшло, мій мужу: я тебе не зрадила з іншим ні ділом, ні помислом, ні думкою, а в парі з тим ні одної днини, ні одної ночі моє серце не належало до тебе... а тамтому моя вірність була однаково, що торішній сніг..."

Якщо Оля зустрічається з ним у місті, то повернеться додому аж поза північ. Право нареченої, тату...

Ольга не умовлялась на той день з Бронком Завадкою, а тому повернулася додому ще за дня.

Очевидно, — як пізніше тлумачила собі Олена, — не побачивши її на парпеті вікна, мусила подумати, що мама порається на кухні чи в городі. Тільки так можна пояснити тепер факт, що Олена стала мимовільним свідком розмови Ольги з Маринею, яка біля криниці (ой боже, це треба було зробити ще у березні) пересаджує кактуси.

Слова долітали до Олени дещо приглушено, проте жодне не загубилося в дорозі.

Голос Ольги. Що я хотіла сказати... Мариня так боялася, що муситиме обслуговувати мого чоловіка...

Голос Марині. Ще 'го паннунця не мають...

Голос Ольги. Але скоро буду мати...

Голос Марині. Паннунця так кажуть, якби не знати, яке терно[182] виграли.

Голос Ольги. Може, й виграла... хто знає...

Голос Марині. Я паннунці не ворог, але я казала і кажу: Завадка — в хату, я — з хати. Не дочекане його, аби я мала синові старого Завадки пуцувати черевики чи виносити за ним...

Голос Ольги. Мариня не може делікатніше?

Голос Марині. Може, але мені не хочеться...

Голос Ольги. А, то що інше... І Мариня припускає, що Бронко дозволив би, щоб йому Мариня черевики чистила?.. Як Марині не гріх навіть подумати щось подібне?

Голос Марині. А, гріх! Я гріх в міх, а зверху буком! Не знаю, чи дозволив би, чи не дозволив би Броник, щоб я йому черевики пуцувала, але з мене все їдно сміялися б люди.

Голос Ольги. А чого б це мали б з Марині люди сміятись?

Голос Марині. А паннунця гадають, що з паннунці не сміються?

Голос Ольги. А що на мені смішного?

Голос Марині. Ади, сміються, що дочка священика віддається за комуніста, який з криміналу не вилазить...

Голос Ольги. Та хай собі сміються... я в тому нічого смішного не бачу.

Голос Марині. То зле, що паннунці все їдно, що про неї люди думають. Мені мій гонор ще милий, а тому я таки буду стояти на своїм: Завадка — в хату, я — з хати.

Голос Ольги. Може Мариня і надалі стояти на своїм, бо ми й так житимемо окремо.

Голос Марині. Як то "окремо"? А їмосць?

Голос Ольги. Мамця буде жити з Маринею... Мариня сама цього хоче, правда?

Голос Марині. А їмосць... то знають, що мала господинька хоче покидати їх?

Голос Ольги. А от зараз піду і скажу мамі...

Голос Марині. Йой, та їмосць як вчують, то хіба на місці трупом впадуть.

Олена не впала, лишень, чекаючи Ольги, відклала роботу. Удар був настільки сильний, що біль прийшов згодом.

Ольга застала вже маму, як звичайно, у спокійній задумі, з шитвом на колінах. Таке було враження у малої господиньки. Порвана стихією своїх почуттів, Ольга оглухла і осліпла на все, що не стосувалося безпосередньо її переживань. Інакше не могли б пройти повз її увагу закостеніле, наче у паралітика, обличчя матері і обезкровлені пальці на шитві. Не видалося їй підозрілим і те, що мама з сухими очима без опору і застереження погодилася з тим, що остання з п'яти дочок покидає батьківський дім.

А втім, Олену бентежив тупий спокій у ній. Звечора навіть заснула, як звичайно, біля десятої. І щойно по півночі, коли линув той шалений дощ, Олена, прокинувшись від лопоту дощових батогів по шибях, пролежала без сну до самісінького ранку.

Кам'яний спокій Олени, хоч і пізначно було, що роблений, вибивав Мариню з душевної рівноваги.

Дівка не знаходила собі місця.

Олена завважувала, як Мариню, змордовану підозрінням та різними припущеннями, не бралася ні робота, ні їжа.

— Мариня має мене щось спитати чи, може, мені щось сказати? — перша здалася Олена, якій напружена, понура атмосфера в домі ставала щораз дужче незносною.

"В Мариню вступив дух. Я собі чомусь зразу подумала, що то не добрий дух, а той, з ріжками. От прошу!"

— А то фяйс — їмосць давали колись свою голову навідріз, що хто як хто, але мала господинька ніколи не покинула б їмосці. А тут диви, лише показали штани, а вона відразу і хвіст задерла!

— Мариня собі забагато дозволяє, — непримиренним, таким чужим поміж ними тоном з місця скартала Олена дівку.

"Але в даній ситуації я не можу ще й Мариню мати проти себе, бо залишуся зовсім одна. А в хаті навіть kota нема. Скажу їй сумирно".

— Я просила Мариню не раз, щоб Мариня... на правду... хоч трохи культурніше висловлювалася.

— Ет, тої самої! Їмосць як не знають, що відповісти, то зараз культури чіпаються. А я не люблю у папірці завивати. Я така... що на умі, то на язиці!

— Моя Мариню, між щирістю, правдивістю і грубістю — велика різниця. Звідки Мариня взяла, що я не знаю, що відповісти Марині? Коли таке було?

— Або я пам'ятаю? Знаю, що було.

— Я Марині скажу більше, — Олена приостановилася на мить, чи бути їй щирою до кінця, — я прийшла до такої думки, що Мариня краще пізналася на моїх дітях, ніж я, їх мама... Так, Мариню, сумне це, але правдиве...

Олена прислонила долонею очі. Не була певна, чи не прийдеться їй колись пожалкувати на цей вилив щирості.

Мариня прудко, наче курка, окинула Олену поглядом, відвела голову вбік, зайнявшись вся нервовим рум'янцем. Признання Олени до неї велико значило.

"Вона могла б виглядати значно молодшою і зовсім симпатичною, коли б захотіла бути трохи добрішою", — зробила Олена для себе відкриття.

— Прошу їмосць, я давно говорила, що наша Олечка на то, як на боже лято. Я ще з осені знала, що вони захочуть по шлюбi жити окремо.

Олена здригнула плечима, Мариня неделікатно заскоро зробила ужиток з довіри, якою її обдарувала Олена: що просте, то просте.

— Мариня, доправди, ніби пророк який...

"Шкода натуги: моя іронія не досягла її".

— І чого зараз окремо? І так мали б окрему спальню. Само собою, як кожна молода пара.

Мариня розрегочується по-простацьки:

— А може, їм захочеться колись і вдень переночувати?

Олена мовчки взялася за скроні і підійшла до вікна.

Небо перетворилося в решето, з якого лляв мутними шнурами дощ. На вибоїнах дороги поутворювались брудні калюжі, які, здавалося, кипіли під ударами дощових кульок. Від вікна заносило розмоклими дочорна футринами[183]. Земля приймала в себе дощівку і тут же позбувалася її надміру у вигляді димкових випарів.

Дощ був теплий, хлібодайний. У Лісках знали йому Ціну.

"А що, коли Мариня має рацію?"

Господи, що та природа потрапить витворяти з людьми! Що значить "з людьми"? Що мене обходять чужі люди? Мова про малу господиньку. Втілення дівочої скромності. Зразок прив'язаності дитини до батьків. І раптом все це не так?

Допоможи мені, Аркадію, — може, тобі звідти видніше, — розмотати цей клубок: була мала господинька в дійсності чи тільки в нашій з тобою уяві? Мовчиш? Гаразд. Я теж мовчатиму".

— Їмосць зажурилися, де ми знайдемо мешкання? А нам не треба шукати, бо воно нас само знайшло.

Новина ця не врадувала, а, навпаки, насторожила Олену.

— Що Мариня говорить? Яке мешкання чекає нас?

— Їмосць пригадують собі, як тому рік оглядали ми той домок на вулиці Крутій, під черепицею?..

Олена, хоч відразу знала, про який будинок Мариня веде річ, задумалася: чи не про господиню того дому чула, ніби та померла якоюсь загадковою смертю?

Мариня інакше витлумачила собі задуму Олени:

— Три кімнати... на горбику і такий запущений город... порічки там... А господиня як дізналася, що ви — вдова по священику, то не хотіла й говорити.

І що то за неделікатна натура: згадувати неприємні справи! Від найбільшої неприємності в Оленинім житті, Аркадієвої смерті, на все негативне реагує вона з підвищеною чутливістю. Якщо б Мариня хоч трішки розумілася на речі...

— Ну і що тим Мариня хоче сказати?

— Хочу сказати, що та господиня ще півроку тому померла...

Ага, виходить, таки правда.

— Дивно, що Мариня допіру тепер згадала про це.

— Не говорила-м, бо-м поклялася, що буду тримати язик за зубами.

— Я не розумію Марині...

— Їмосць хочуть, щоб їм все на лопаті викласти...

— Мариню!

— Ну, бо... бо, може, я не хочу всього сказати?

— Мені Мариня не може сказати?

— А як я скажу їмосці, що докторова дала п'ятку, аби-м мовчала.

— Моя дочка дала Марині п'ятку, аби Мариня промовчала переді мною про смерть чужої, можна сказати, незнайомої особи? Мариня п'яна, чи що?

— Ага, п'яна-м! Впила-м ся дощем, бачать їмосць, як періщить по шибах? Пані докторова не казали мені акурат їмосці про це не говорити, але вцале[184] нікому, а я така: як нікому, то нікому. П'ятка пішки не ходить, а нам якраз тоді грошей треба було...

— Я далі не розумію, в чому справа...

— Та в тому, що та жінка отруїлася...

— Та я щось чула одним вухом.

— А то фایс! А чому мені їмосць нічого не сказали? А як їмосць чули? Чим вона отруїлася?

— Моя Мариню, я маю досить своїх клопотів, так що чужі не дуже тримаються моєї голови.

— Е, та-бо то цікаво! Вона, ніби покійниця, малювала собі якоюсь бідою — чують їмосць? — не брови і не кліпавки, а попід очима... І десь був там прищ чи остуда, досить того, що дістала щіпняка[185] — і фертіг.

— Але я далі не розумію, причому тут наша докторова?

— Та не про докторову йдеться, а про пана доктора... Першого покликали до неї нашого зятя, а пан доктор щось не міг зразу пізнатись на хворобі, а як привезли другого, то було вже запізно.

— То виходить, що вона не отруїлася... а... Хто це Марині наговорив такого?

— Одна жінка на базарі казала мені.

— Скільки я Марині говорила, щоб Мариня не приносила з базару жодних пліток!

"Допікаю їй тим базаром, а по правді, якби не Мариня і не базар, то я не знала б, що у світі діється. Так, Аркадію, так, тепер базар весь мій світ, а Мариня вікно в нього... Значить... Фількові не пощастило... Якщо Мариня дістала п'ятку, то скільки заплатила Катерина родині покійниці? А лікарі — конкуренти, які тільки і чигають, щоб

їхньому колезі поковзнула нога... Чим... чим... заставив він їх мовчати... хіба одним тим, що у свій час не зробив ужитку із скандальних випадків у їхній практиці... рука руку мие, бо обидві брудні. А мої діти затаїли переді мною... але це не з жалоців

до мене, що ніби зараз всім проймаюся... ні, ні, не з жалощів, Аркадію, а... якась дурна недовіра до матері... А особливо Катерина, знаєш, яка вона..."

— Їмосць щось кажуть?

— Ага, кажу. Кажу, що наколи пані докторова дала Марині п'ятку, щоб Мариня мовчала, то хай Мариня мовчить.

— Або я комусь говорю?

— Ну добре, вже добре... А звідки Мариня знає, що чоловік покійниці готовий винаймати нам будинок? Та він, напевно, має великий жаль до нас всіх, хоч ні я, ні Мариня не знаємося на медицині й небіжки не рятували.

— А бачить їмосць, що не має.

— Десь Мариня все знає...

— А то файс! — за своєю улюбленою звичкою скресала Мариня долонями. — Чай-ко не виссала я того з пальця! Сам, прошу їмосць, говорив мені про це.

— Говорив Марині, що не має жалю до нас?

— Не це... не це... говорив, що готовий тепер винаймати нам той будинок.

— Дивно... А чого це Мариня тримала це дотепер у секреті переді мною?

— Та тому, що до сьогоднішнього дня я не знала на зіхер, чи будемо жити разом з молодятами.

— А що це мало до речі? У помешканні з трьох кімнат могли б і молоді поміститись.

— Ага, тої самої! Господар не хоче, щоб з нами жили й молоді.

— Так казав?

— Ая, казав. Ще казав, що йому дотепер неприємно, що покійна відмовила нам... питав мене, чи їмосць не образилась...

— Та за що я там мала так дуже ображатись? Мене цікавить що інше: чому він не хотів, щоб молоді жили разом з нами?

— Їмосць, бігме, як дитина. А хто нині хоче брати молоду пару на мешкання? Їмосць не знають, як воно є? Де двоє, там до року троє. А їмосць знають, як то в хаті, коли мала дитина... купцяння... хлюпцяння... пелюшки... вільгість в хаті... стінки мокріють... А нині кожному його праця дорога, кажім сюди, кажім туди. А крім того, може, йому не до вподоби, що Бронко — комуніст.

— Так казав?

— Та що їмосць пристають до мене, як прокуратор: казав чи не казав... Не казав, але міг подумати.

— Я не знала, що Мариня вміє читати чужі думки...

— Ага, вмію! От зараз їмосць скажуть мені, що тепер нема у Нашому комуністів, бо їх розігнали ще влітку минулого року!

— О, то Мариня аж так добре проінформована?

"А чому б не була проінформована, коли по базарі валандається повно безробітних "просвітителів".

— Що їмосць кажуть?

— Хочу сказати, чи Мариня не застановлялася над тим, що для нас двох трохи

забагато мешкання з трьох кімнат? Мариня не думала над тим, що з чогось треба ті покої оплачувати?

— А чому не думала-м? Думала-м.

— І що надумала Мариня своїм розумом?

— А надумала-м то, що для нас три покої в сам раз. В одному, тому найменшому, будемо жити самі. В другому, тому від кухні, будемо тримати столівників, а до третього візьмемо студентів на стацію, бо я не гадаю сидіти, склавши руки.

— Мариня має фантазію.

— Прошу їмосць, якби не моя фантазія, то їмосць, як інші вдови по священниках, не вилазили б з єпископської канцелярії.

Олена зціпила зуби. Натяк був грубий і дошкульний, але слухний.

Олена перечекала, як випогодиться, щойно тоді вибралася на переговори з власником будиночка під черепицею.

В міру того як ущухав дощ, уляглись і збурені материнським жалем почуття в ній. Прийшла настільки до рівноваги, що могла подивитись на се очима сторонньої людини.

За малим винятком, одружені діти (притому у всіх суспільних верствах) воліють жити окремо. Такий закон життя. Чого ж тобі, нерозумна мамо, робити трагедію з того, що сама природа визнала законом?

Олені згадується розмова з Орестом Білінським, коли її дочка Неля тайком від усіх обвінчалася в тюремній каплиці з людиною" засудженою до смерті.

— П'ять дочок маю, а чи пан меценас знають, що, властиво, я залишилась одинока?

Орест Білінський співчутливо потиснув їй руку:

— Перебільшуєте, Оленко, повірте мені, що перебільшуєте. Те, що діти відходять від нас, — не трагедія, а природний порядок речей. Що сказали б ви про квочку, яка водила б за собою здоровенних молодих курок? Трагедія була б щойно тоді, коли б ваші панни ніколи не покинули батьківського дому.

Як же придалися їй тепер слова друга юності! Стали для неї кладкою з надійним поруччям, якою могла пройти понад розбурхану ріку почуттів на берег розсудливої рівноваги, хоч серце не переставало пощемлювати.

На передмісті, де тротуари заступали стежки понад придорожні фоси[186], змогла Олена наглядно побачити зміни, які зайшли у природі після довготривалих громових дощів. Горбисті ґрунти були наче навмисне попоясані повздовжніми рівчаками, а низові зрівняв намул до того, що викохані господинями чепурні грядки перетворились в одну незугарну зелену площу.

Проте всюди буяла зелень, яка здавалася ще соковитішою на чорному фоні вологої ситої землі.

Поділася кудись людиною визначена різниця між бур'янами і корисними рослинами. Все буяло, цвіло і видавало запахи, навперейми заманюючи до себе бджіл і комах, що їх назви знають хіба одні ентомологи. Мала враження, що бачить голим оком, як пульсує кров на листячках.

Ідучи стежкою почерез луку, яка мала завести її на вулицю Круту, Олена відчула,

що цей буйний вегетативний рух у природі впливає і на її психіку.

"Я одинока? Так, але — не покинута!

Самітна? Так, але водночас вільна!"

Вільна! Слово це зазвучало в її свідомості новим, але яким сильним акордом, що відразу сповнив всеньке її нутро неопределеною субстанцією, надаючи водночас її думкам, рукам, ногам неймовірної, незвичайно приємно відчутної легкості.

Не йшла, а пливла поміж трав і квітів!

Вільна!

Вільна від чого?

Міг це бути голос її власного розсудку. Міг він належати і Аркадієві...

Отже, допитувався голос, від чого вільна. Від прив'язаності до рідних дітей?

"Так, — відповідала, не дуже турбуючись кому, горда у своєму зухвальстві, — вільна від рабської прив'язаності до дітей, яким я давно не потрібна, якщо не сказати більше, — і за що, власне, осуджувати мене?"

Відтепер мій вільний час буде належати тільки мені і моїм мріям! Мала сорок п'ять (фактично ще їх не скінчила!), тільки сорок п'ять і волю, якої не знала дотепер.

Чула про таку одну, що в юності повинувалася матері, пізніше свекрусі, пізніше невістці, а наостатку обзавелася собачкою, щоб і собі, хоч на старість, покомандувати кимсь.

А хіба зі мною не було таке саме? З тією різницею, хіба, що матір заступала мені тітка Ладикова, свекруху — моя найстарша дочка, а за невістку мені — Мариня".

Олена свідок, як без фальшивого сорому і мізерної, притаманної тільки людині турботи про майбутнє потомства рослинний світ кохався і запилювався на очах всього людського і тваринного роду. Голубе дівоче небо видавало з себе, здавалось, світлу мелодію, доступну лише з досконалішим від людини слухом рослинам і звірам. Вся ота симфонія барв, ліній, світла, звуків і маси незбагнаних, невідомих поки що, а може, й взагалі недоступних людині елементів прекрасного творила єдину рацію, єдине логічне виправдання життя на нашій планеті.

Опинившись на вулиці Крутій під номером три, Олена постояла хвилину у ваганні. Хвилювалася, як завжди, коли чекала її ділова розмова, тим паче, що їй передувала не зовсім приємна історія із зятем-лікарем. Врешті, перехрестившись у думці, піднялася кам'яними східцями вгору до будинку.

Відчинені навстіж вікна, обперті об стіну хати грабельки з слідами свіжої глини на зубцях, решета на сходах ганку свідчили про те, що господар десь недалеко. І справді, з гущі молодих щеп вийшов їй назустріч простоволосий, у залізничній приношеній формі, з неприємно білим чолом і загореними щоками чоловік. Пошмагане вітрами, з передчасними суворими повздовжніми бороздками лице говорило про те, що людина перебуває під голим небом без огляду на погоду, але здебільше у службовій шапці на голові.

— Цілую ручки, — випередив Олену з привітанням. Заки та встигла відповісти, нахилився і цмокнув її по-простацьки голосно в руку. Відколи покинула село, відвикла

вже від того роду манер. Не здивувалася, що залізничник відразу взнав, хто вона. Була б здивована, якби було навпаки, особливо після тієї історії з зятем. Весь час чекала, коли залізничник почне про це мову...

"Якби що до чого, то я тут ні при чому. Зрештою, повинен розуміти, що лікарські помилки трапляються і найбільшим світилам. А взагалі я зробила дурницю, що після такого скандалу прийшла сюди. Діти, ні, не похвалили б мене за це. Особливо Зоня".

— Я переказував вашою служницею, бо сам якось... не мав сміливості зайти...

— Мариня в нас не служниця...

— Так... як звав, так звав, аби щось дав.

— Я теща доктора Безбородька.

От такої! Не вдова по каноніку Річинським, якого комуністи загнали на той світ, а теща доктора Теофіла Безбородька, який допоміг твоїй жінці переправитись на лоно Авраама.

— Я знаю, прошу пані. Ви вже раз оглядали цей будинок ще... за небіжки. Прикро, що воно якось так неладно вийшло тоді. Небіжка, дай їй, боже, царство небесне, була досить шорстка з людьми. Коли покійна, як той казав, чим нарушила ваш гонор, то я перепрошую в пані і за неї, і за себе.

"В тебе є якась задня думка, чоловіче, тільки я не можу впіймати її за хвіст".

— Залишим небіжчиків у спокою, пане. Ваша жінка була така, як треба. Вона відразу, повинна я вам сказати, зорієнтувалася, що ціна не по нашій кишені, і натурально не було їй інтересу вести далі розмову з нами. Я й тепер не маю надії, що діб'ємо торгу, хоч будиночок, що тут таїти, мені сподобався.

— Дякую, — відповів, зворушений похвалою. — Я просив би пофатигуватись і оглянути зсередини... як той казав, будувалося власними руками і для власного ужитку.

Відчувалося, що він багато праці й серця вклав у той будинок, і тепер він для нього — наче жива істота.

Олена більше з вдячності за його такт, як з практичного зацікавлення (щораз менше мала надії, що зійдуться на ціні оренди), погодилася оглянути будинок зсередини.

— Прошу — пивниця. Хай пані звернуть увагу на догідність входу. Електрика зовні, прошу пані. Це має свою вигоду. А на ці гаки, прикріплені до сходів, накладаються в разі потреби спеціальні дошки, по яких можна легко викочувати і скочувати бочки. Прошу звернути увагу, що вхід до пивниці збоку, а не напроти сходів на горище. Це свого роду гарантія проти нещасливого випадку. Не так давно на сусідній вулиці Медовій був такий нещасний випадок: жінка з наруччям сухої білизни сходила з горища і не добачила, що напроти — сходи у пивницю відкриті... Щастя, що обійшлося на переломі ключиці і кількох вибитих зубах. А шпаграт у кухні, прошу ласкаво звернути увагу, так штуденно додуманий, що його теплом можна довільно (це найголовніше!) ogrівати суміжну кімнату: треба мені тепла в кімнаті, замикаю цей шубер[187], а відмикаю отой або навпаки. Тепер пішла не така мода. Що значить мода?

Зайшла потреба на віконниці. Прошу, ні, прошу навмисне подивитись, як це штучно приспособлено: пані добродійка можуть сидіти собі в теплій хаті і тільки крутити ручкою вліво або вправо, а віконниці будуть вже самі або замикатись, або відчинятись.

Олені в голові крутилося від усіх отих закамарків. Ішла за ним безучасна, знервована, запитуючи себе: навіщо це все мені бачити й знати, коли я й так не житиму тут?

"Правду каже Мариня, що я у своєму намаганні нікого не вразити сама перетворююся у смішну жертву своєї власної нібито доброти".

— Все добре... будиночок мені сподобався, нема що, але й хотіла б все ж таки знати, який чинш, бо в мене, — почервоніла від муки, — до диспозиції тільки вдовина пенсійка.

— А хіба я вас питаю за гроші, прошу пані? Я радий, що вам подобається, а решта пусте!

— О ні, далеко не пусте!

Олена хоч і не втручалась в генделеві справи свого покійного чоловіка, то все ж таки знала, що означає і чим воно, як кажуть, пахне, коли людині пропонують товар, не питаючи про гроші.

"А що ти скажеш на це, Аркадію? Придивись йому уважніше. Мені здається, що він не виглядає на лайдака... або я зовсім не розуміюся на людях".

— Пані, бачу, гей здивувались, що я таке повів, але, як той казав, між своїми можна...

— Я вас трохи не розумію.

І справді, поняття не мала, на яке посвоячення він натякав.

— Таки не впізнаєте мене? Ануко, придивіться мені ближче...

Сам дивився на неї з мольбою, виставивши себе всього на оглядини. Аж прикро було за нього. Олена шкірою відчувала, як його думка напружено намагається допомогти її пам'яті.

— Але ж ви знаєте мене... ви мене добре знаєте, мене... то тільки роки так змінили чоловіка...

— Ні, — щиро, навіть з жалем призналася Олена, — я не пригадую собі вас...

— Я працював колись сезонно у пана лісничого Ладика у Лісках. Василь Лукаш...

— А... а... — мало що не скрикнула, вся в одну мить перемінена, але не від того, що впізнала Василя Лукаша, а від того, що він назвав Ліски, які в її пам'яті асоціювались з найкращими спогадами її життя.

Відразу став для неї своєю людиною, далеким, а водночас якимсь чином і близьким свідком її юності.

— Ліски... Ліски... І треба було, щоб мої опікуни померли від отруєння грибами. Вони, що знали ліс і в лісі, як власну хату. То було страшно... я у перші роки повернутися не могла у ті сторони, а пізніше... збиралася поїхати туди, але якось не вийшло. Зразу малі діти приковували до дому, потім... коли з Вишні переїхали в Наше і діти почали ходити до шкіл, заєдно виринали якісь справи, що не пускали з хати: то

отець віддалявся з Нашого, то хтось з родини гостював у нас, то самим треба було бувати в гостях.

— Аякже ж, — докинув він поштиво, — як люди бувають у нас, то треба і в людей.

— А втім, — замислилася, ніби не до нього кажучи, — властиво, я поза лісничівкою не знала нікого з людей. Навіть не знаю, до кого мала б я там заїхати. Цікаво, а сад, що його садив вуйко Ладик, напевно, вже постарів?

— Але мене-то пригадуєте собі?

З усього, що вона тут наговорила, його цікавила тільки та одна, для нього найважливіша, справа.

— Але ж так! — не завагалася Олена скривити душею. Зрештою, що зміниться від того, чи вона пов'яже цього підстаркуватого, добре лисавого чоловіка з одним з тих чорнобривих чи білобрисих сільських парубчаків, що вештались на лісництві, чи буде стояти на своєму? Вся вартість його особи була для Олени в тому єдиному, що він зростав у тому раю, що і вона, знав її опікунів, а може, чого доброго, і студента Ореста Білінського. — Пригадую собі вас, аякже ж... тепер вже пригадую, хоч на вулиці була б ніколи не впізнала.

— Літа, прошу пані. Я тоді ще у війську не служив.

— Так, так... а ви, може, пригадуєте собі сестрінка учителя Максимовича, студента Ореста Білінського? Приїздив інколи у Ліски на вакації...

— Пригадую собі, — обрадувався, що щораз більше ниток з минулого зв'язує їх. — Такий високий... все любив ходити з книжкою під пахвою. Збирав нас, молодих, у читальні та вчив хору. Хтось мені казав, що адвокатом тепер у Нашому, але, відай, якби-м зустрів його тепер, то так не впізнав би, як ви мене.

Меланхолійна посмішечка заграла Олені на губах.

— Напевно. Пан Білінський запустив бороду, як липован (хотіла ще сказати, що й полисів доценту, але подумала, що це було б неделікатно з її боку). Один голос в нього хіба що той, що колись...

— А, і голос, напевно, не той! То тільки так вам здається! Голос теж старіє, прошу пані. Ади, я говорив з вами, а ви мене не впізнали по голосі, хоч не раз, бувало, ми перекидувались з вами словом.

Так, самій було їй цікаво знати, серед яких обставин це могло траплятись.

— Про що ми з вами говорили?

— Та... так, щоб акурат про щось, то не можна сказати. Але не раз було панночка вибігали на ганок і гукали: Василю, де ти, Василю? Внеси-ка води, чи дров, чи скоч до Мошка по сіль, чи що там вже треба було. А ви не дуже змінились, — сказав раптово, знітившись сам від своєї сміливості, проте докінчив думку: — Я всі ті роки, що ви у Нашому, приглядаюся вам... певно... здалека... тільки коси не ті, що колись, і, певно, тепер ви, перепрошую, як той казав, за сміливість, більше в тілі... але, як на мій густ, то навіть краще.

"Мені треба зараз, у цій хвилині, встати і піти, поки не пізно. Але бабська цікавість (за яку я себе не хвалю!) приклеїла мене до крісла, на якому сиджу: невже ж

насмівся б? Вдова по отцю каноніку Річинським — і колійовий. Ні, не може бути, щоб він посмів так подумати!

А чому не може бути? Міг Бронко Завадка, людина без певного шматка хліба, скомпрометована тим своїм комунізмом, сягнути на дочку отця Аркадія, то чому не може він, державний службовець, власник двох будинків, попробувати щастя у вдови по тому ж отцю каноніку? До того ж, як каже Зоня, наш домашній адвокат у спідниці, вдова по священику — то найгірша фірма у фінансовому світі".

— Хотів би я почути ваше слово, прошу пані, — колійовий ступив крок вперед.

Олена передбачливо сховала руки за спину.

— Яке я можу мати слово, коли ви досі ціни не назвали?

— Ви фурт своєї! Хай вас за ціну голова не болить. Спроваджуйтеся і жийте на здоров'я... хай хата пустою не світить...

— Слухайте, пане Лукаш, те, що ми з вами давні знайомі, ще не дає мені права використовувати вас...

— А може, я хочу того використовювання? — спитав з розпачем, чи від того, що його не хочуть зрозуміти, чи від того, що програє, коли зрозуміють, до чого він річ веде.

Олена в розгубленості не знайшла нічого іншого, як захиститись перед ним своїми прибраними батьками:

— Мої опікуни вчили мене, що нічого не дається людям задармо. За все треба раніше чи пізніше платити...

А я вам загадувала, що у мене нічого, крім удовиної пенсійки...

Піт зросив йому чоло. Виймив з кишені досить свіжу, як на вдівця, картату хустину, і вимакував нею чоло і перенісся.

— То щось на те подобає, що я, гей той казав, про образи, а ви про гарбузи, але як вже так дуже дарованого боїтесь, то чого? Можна б його, як той казав, якось уладити, щоб вовк був ситий і коза ціла. От ішов би я з роботи та повернув час до часу, а ви б мені подали ложку теплої зупи чи гарячої, ще з-під покришки, бульби...

А там... час най би робив своє... Може б, ми обзнайомились краще!.. Привикли одне до одного... пізнали натуру ви мою, а я вашу, і, як то кажуть... далось б видіти...

"Мене недвозначно сватають, Аркадію, і ти подивись хто... І це тобі байдуже? І тут сама мушу виплутуватись... Може, дійсно, найкраще зробила б, коли б відразу тоді встала і пішла? Пропало..."

— Дякую вам за честь, пане Лукаш, але я не гадаю вдруге заміж виходити.

— Я розумію, — він дивився Олені просто у вічі, і це було найприкріше, — що, як той казав, зависокі пороги на мої ноги... Я все тото розумію, але я гадав собі, що поскільки ми знаємось ще з молодих літ, можна сказати, з самого дитинства, то я так поміркував собі, що воно, може, й не зле було б... все ж таки, рахувати, не зовсім чужі...

— Не знаю, пане Лукаш (свідомо тицяла те "пане" де треба й не треба), чи вийшло б воно нам на добро, чи зло, але я помінила[188] собі вдруге заміж не виходити, а ви знаєте, що це значить...

Знав, а як же ж, що це означає: помінити для побожної людини — однаково що присягти.

Був безсилий перед доконаністю факту, проте тим більше проймав його душу пекучий жаль: чого... чого поспішила з присягою?

Дивився на Олену німо сльозавими, скривдженими очима і лишень водив двома пальцями по губах, намагаючись якось успокоїти їх.

Нахабство залізничника (сміх і сором людям признатись, що він собі надумав!) погасило в Олені співчуття до нього, як людини.

В міру того, як спускалася східцями вниз до дороги, осідало в ній збурене нутро, ніби фуси в каві.

Звичайно, нічого не помінила вона собі, бо їй не було потреби в цьому. І без того не вийшла б ніколи вдруге заміж. Не з сліпої вірності Аркадієві, ні! Хоч це, може, й була б справедлива помста за те, що у свій час, скориставши з права, що йому надало євангеліє і свячена вода, кинув її, сімнадцятирічну, напівпритомну од страху, в постіль на поталу своїй розгнуданій, безмилосердній пристрасті.

Вона давно усвідомила собі, що належить до тої категорії жінок, жіночої природи яких стає тільки на одного мужчину. Так само, як і серце, необачно в юності офіроване Орестові Білінському (любов до дітей — то окреміший великий світ!), не могла вже подарувати Аркадієві, ні жодному іншому мужчині. Коли Аркадій переконував її, що фізична близькість не виключає кохання сердець, а, навпаки, ще більше скріплює його, Олена мовчала, сповнена бунту і зненависті за його блюзнірство.

Цікаво, як би діти поставились до зальотів Василя Лукаша? Напевно, зреагувало б кожне по-своєму.

Зоня, розуміється, обурилась би. Хам! Як сміє?

Мала господинька шукала б золотої середини: якби так доктор Гук запропонував мамці руку і серце, ми б не мали нічого проти такого вітчима.

Неля, бідна романтична душа, напевно, шепнула б: наша мамця пішла б тільки за пана Ореста Білінського, коли б він був вільний...

"Ні, дітки, не пішла б я навіть за Ореста Білінського, хоч спогад про нього вмурувався в моє серце, як рильце мушки в янтарі".

Орест Білінський... Орест Білінський... Господи, прости богохульство, але варто вимовити ці два слова вголос, коли на серці стає легше, ніби від щирої молитви.

Не треба ідеалізувати того цілого Ореста Білінського, всі вони, чоловіки, одним ликом шиті, хоч... коли це нікому не заважає, а мені додає отухи до життя, то чей же не гріх — гріха в цьому немає?

Раптом почула своє ім'я. Хоч ніхто вже не кликав її по імені (родина і то воліла її Гелею називати), чомусь була певна, що то саме її стосується. Оглянулася. Праворуч на березі, чи то пак на камені, вистеленому паперами, кілька кроків від берега, у штанах, закованих по коліна, без піджака, у поламаним солом'янім брилі стояв з вудкою в руках Орест Білінський.

— Цілую рученьки, Оленко! Що за мила несподівана зустріч! Прощу вас, зайдіть

сюди, тут якраз берег не стрімкий...

Коли була при воді, зіскочив з каменя, аби привітатись з нею. Не випускаючи її руки з своєї долоні, спитав довірено:

— Що сталося?

— Нічого, — відповіла, почервонівши за свою неправду.

— Ви це можете кому-небудь іншому говорити, але не мені... Отже?

— Ай, нема про що згадувати. Мала щойно досить дивну розмову з одним залізничником...

— Якась неприємність?

— Боже борони...

— Чесно?

— Я, здається, ніколи не говорила вам неправди...

— Ви мене присоромили, Оленко. До речі... я не пригадую собі, щоб ви коли-небудь називали мене на ім'я...

— Ми так мало з вами зустрічаємося, пане меценасе...

— Оресте...

"Я й в думках не називаю тебе інакше, як "Орест Білінський"..."

— Не хочете назвати мене на ім'я?

— Що ж ви тут наловили, пане меценасе? Дрібнота сама... буде ваша пані мати роботу на сьогодні вечір...

— Мою жінку не обходить, що я роблю. Має синів та спорт, і це їй вистачає. Ви розумієте, що це значить?

— Не треба пояснювати, Оресте Білінський...

— Але одну сімейну таємницю таки дозвольте відкрити вам: не знайшов я у сімейному житті того, чого сподівався, — і, ніби вичитавши в її очах запитання, випередив його своєю відповіддю, — але й вам не дав би того щастя, на яке ви, безперечно, заслужили.

— Я, здається, ніколи не нарікала на своє подружжя з Аркадієм, — сказала, піднявши дещо голову.

"Яка в неї молодеча ще шия, — подумав Орест Білінський. — Жінота стільки уваги приділяє шкірі під очима, а, власне, старість починається в них від шиї..."

Олена думала паралельно: "Не зазнати щастя в подружнім житті — особиста справа мого серця, але нарікати з цього приводу — це вже справа честі моєї родини, пане меценасе... Мало тобі того, що я всеньке своє життя промарила тобою, тобі ще й хочеться бачити мене нещасною?"

— Я давно вас не бачив, але мушу зробити вам комплімент, Оленко, чудово виглядаєте, слово честі...

— Пане меценасе, ви вірите у долю... ну, призначення, скажимо?

— Я вже вас просив, не називайте мене "меценасом"...

— Тільки хіба що на людях.

— Буду щасливий і цією крихітною таємницею поміж нами. Чи я вірю у

призначення? Ні, Оленко! Не вірю, так як і не вірю, що "кожний є ковалем своєї долі". Випадок, звичайний ординарний випадок грається людиною...

— Так, — погодилася по надумі, — коли б я двадцять вісім років тому не поїхала з своїми опікунами на те весілля у Зеленку, то не була б познайомилася з Аркадієм Річинським...

— А я... коли б на тому весіллі, замість згаяти час на дурну дискусію з ксьондзами про "йорчик", зайнявся був танцями, то хто знає, чи були б ви їмостою Річинською...

— Вся біда в тому, — докинула, бавлячись пальцями по воді, — що старість приходиться заскоро, а розум запізно...

— Ви... до чого це?

Мав враження, що вела внутрішню розмову з ним, і це була її відповідь.

Вона замовчала, а він не спішив допитуватись. Врешті, Олена підвелася з-над води і, стріпавши воду з пальців, вимакувала долоні об поли сукні. Яке чудове поєднання: достигла формами жінка і цей дівчачий рух, — та вона поняття не має про це! Але чого це його обходить?

Коли глядів на неї отак з профілю, що чітко обрисовував лінію рубенсівських грудей і дівочу плоскість живота, виглядала йому на ту, якою колись марив, яка і пізніше поставала перед очима в душі, особливо після гострих конфліктів з дружиною, і... яка, можливо, була б йому найбільше потрібна саме тепер, на останньому, такому вразливому на самотність етапі його життя. "Хто ти, мила з'яво? — І відповів собі словами Шекспіра: — Ти тільки тінь милої тині".

Побувши ще трохи над берегом (а вода пливе і пливе... пливла до нас... буде плити і по нас), Олена збагнула в котрійсь хвилині, що її присутність зайва. Не було їй прикро від того, що Орест Білинський не дуже затримує її, хоч потиск його руки при прощанні був вимовнішим, ніж при привітанні.

Опинившись на стежці поза рінню, Олена начеб завагалася. Могла зробити невеликий закруг і повернутись тією самою дорогою поміж трав, якою вийшла з дому. Могла б знову пройтись тим місцем, де навідало її душу таке чудне, не зазане досі відчуття душевної невагомості, що було наче вираження найвищої, найчистішої свободи людини.

"Небилиці все це! — і пішла дорогою, куди пустилася. — Сон наяву! І не повториться воно більше в моєму житті, як не повторюються сни. То тільки людям здається, що можна один і той сон снити двічі".

Це душевне змішання, що пережила на луці годину тому, видалося їй тепер не тривкішим за пушок кульбаби.

...А тебе, Аркадію, я ще раз обдурила. Моє призначення — не подружня постіль, а материнство. Щоб ти знав, хоч ледве чи там пригодиться тобі це знання, що жінка, маю на увазі нормальна жінка, ставши раз матір'ю, вже не може нею не бути. Навіть коли її єдина дитина померла, а вона сама не мала надії народити другу.

Про яку душевну незалежність можу думати я, якої тіло п'ять разів перемололо, а душу п'ять разів потрясло материнство? Може, я не в дітях, це інша справа, але зате всі

вони разом і кожне зокрема — в мені!

І на це нема ради, як нема ради на смерть!

Мариня має рацію. Треба буде винаймати мешкання з трьох кімнат. В одній будемо жити з Маринею. В другій будемо тримати студентів на стації. В третій, ні, в третій столовників не буде. В третій буде стояти стіл, два крісла, шафа і ліжка з завжди свіжою постіллю. Буде це кімната душевної відради для кожної моєї дитини, що захоче виплакаться на маминій подушці.

Згадалися слова покійного опікуна (може, під впливом розмови з залізничником про Ліски), глибокий зміст яких аж тепер дійшов до неї:

— З рідним домом, як з батьківщиною: половину життя можна прожити на чужині, але до останнього свого віддиху треба мати свідомість, що десь є та батьківщина...

КІНЕЦЬ ДРУГОЇ КНИГИ

ПРИМІТКИ

Ще в 30-х роках в Ірини Вільде виник задум твору, де, за її словами, була б індивідуалізована не лише мова персонажів, а відповідно до стилю кожного з них і мова авторська. "Мені хотілося, — зазначала письменниця, — щоб кожний з героїв повісті був у виключно своїм кольорі від початку й до кінця... Люблю писати про жінок. Мені здається, що вони дають письменникові багатший психологічний матеріал, ніж чоловічі персонажі. Отож мала то бути повість про жінок, про кожну в іншій гамі. І от якось у розмові з однією своєю приятелькою я почула таку фразу: "Щоб пізнати справжній характер людини, треба для того якогось катаклізму в її житті. У нормальних умовах люди здебільшого всі нормальні, а от у біді, наприклад, кожний проявляє себе по-різному". У цій хвилині народилися "Сестри Річинські". (Вільде І. Над романом "Сестри Річинські". — Твори: В 5 т. — К., 1968. — Т. 5. — С. 533).

Роман спершу публікувався окремими фрагментами, розділами, скороченими частинами в газетах і журналах, починаючи з 1945 р.

Первісний варіант твору надруковано в журналі "Жовтень" (1955, № 9—12; 1956, № 10—12). Письменниця й далі працювала над романом, враховуючи зауваження літературної критики, зокрема розширила соціально-політичне тло, на якому показано обмежений світ родини Річинських.

Перша книжкова публікація: Вільде І. Сестри Річинські. — Львів, 1958.

В наступному виданні (Вільде І. Твори: В 5 т. — К., 1967—1968. Т.1-3.) роман складається з двох книг, книга друга розділена на дві частини. Остаточний варіант твору — в двотомному виданні: Вільде І. Сестри Річинські. — Кн. I, II. — К., 1977. Це видання доповнене новим заключним розділом, що друкувався у згаданому п'ятитомнику як окрема новела під назвою "Столовників не буде".

Докладнішу інформацію про публікації "Сестер Річинських" див. у кн.: Вальо М. В., Лазебна Є. М. Вільде Ірина. Бібліографічний покажчик. — Львів, 1972.

Текст нинішнього видання друкується за останньою авторською публікацією: Вільде І. Сестри Річинські. — Кн. I, II. — К., 1977.

Нижче подаються в алфавітному порядку пояснення реалій тексту всього роману.

Бек Юзеф (1894-1944) — польський реакційний політичний діяч. Як міністр закордонних справ Польщі (1932-1939), проводив угодовську політику щодо гітлерівської Німеччини, виступав проти створення системи колективної безпеки, що привело Польщу до вересневої катастрофи 1939 р.

"Бесіда". Спершу "Руська бесіда", потім "Українська бесіда" — культурно-освітнє товариство на західноукраїнських землях у 1862-1939 рр.; мало ліберально-буржуазний характер, зазнавало націоналістичних впливів.

Бідермаєрський стиль — Виник у ХІХ ст., найвиразніше виявився у формах меблів — простих і зручних. Назва походить від імені героя віршів німецького поета Ейхрода — Бідермаєра.

Босі Кармеліти — католицький орден, заснований хрестоносцями на горі Кармель у Палестині 1156 р. Кармеліти займалися жебрацтвом, ділилися на босих (обсервантів) і взутих (конвентуаліїв).

Бригідки — так називалась тюрма для політв'язнів у колишньому монастирі святої Бригіди у Львові. За часів польського буржуазного уряду в ній ув'язнювали сотні борців революційно-визвольного руху, насамперед комуністів.

Василіанки — черниці ордену василіан (від імені св. Василя Великого, який у 361 р. написав устав ордену). На Україні василіани насаджували унію, з метою впливу на населення організували школи.

"Вогнище" ("Огніско") — профспілкова організація робітників-друкарів, яка була під впливом ППС (див. примітку нижче).

"Воля народу" — західноукраїнська легальна революційна газета, що виходила у Львові в 1921-1927 рр. Пропагувала марксизм, висвітлювала досягнення Радянської влади, боролась проти українського буржуазного націоналізму, виступала за возз'єднання західноукраїнських земель в УРСР. Відіграла важливу роль в організації "Сельробу" (див. примітку нижче).

Гауптман Гергарт (1862-1946) — видатний німецький драматург і прозаїк. Ідеться про його п'єсу "Перед заходом сонця" ("... У Гауптмана є теж така річ").

Гарцеже — члени одноіменної польської молодіжної організації, (скаути), на яких впливали буржуазні націоналісти.

"Діло" — газета ліберально-буржуазного, а згодом буржуазно-націоналістичного напрямку; виходила у Львові в 1880-1939 рр. З 1925 р. — орган УНДО (див. примітку нижче).

Ендек — належний до т. зв. Народної демократії (НД), буржуазно-націоналістичного політичного табору, що сформувався у Польщі в кінці ХІХ — на поч. ХХ ст. У міжвоєнний період його організації (Ліга народова, Стронніцтво народово-демократичне, Стронніцтво народове та ін.) проголошували класовий мир, виступали проти робітничого руху, висували гасла націоналістичної експансії, придушували національні меншості, виражаючи інтереси буржуазії, поміщиків і дрібного міщанства.

Євгеніка — реакційна псевдонаука про вдосконалення "людської породи" біологічним шляхом.

Загорода шляхта, засцянкова шляхта — дрібне поміщицтво в буржуазній Польщі, яке своїм побутом мало відрізнялось від селян.

"Католицька акція" — антирадянська пропагандистська кампанія, яка розпочалася в 1927 р. І досягла свого апогею в 1930 р., коли папа Пій XI проголосив "хрестовий похід" проти більшовизму. На Західній Україні основним інструментом цієї антирадянської кампанії стала організація "Католицька акція", утворена в березні 1931 р. Її керівними органами були генеральний інститут "Католицької армії" у Львові та єпархіальний інститут у Перемишлі. В рамках "Католицької акції" діяли й інші клерикально-націоналістичні організації.

Коц Адам (1891-1969) — польський профашистський політик, сенатор; 1939 р. втік за кордон.

"Маслосоюз" — Союз молочарських кооперативів. Заснований 1907 р. в Стрию. Захищав інтереси куркулів та поміщиків, фінансував буржуазно-націоналістичні партії.

Мосціцький Ігнаци (1867-1946) — польський державний діяч, президент Польщі (1926-1939), утверджував у країні "санацийний" режим (див. примітку нижче), проводив антинародну політику, у вересні 1939 р. втік за кордон.

"Народний дім" — західноукраїнська культурно-освітня організація буржуазно-націоналістичного характеру в 20-30 рр., яка мала свої клуби, читальні.

"Неофіти" — Йдеться про поему Т.Г. Шевченка.

ОУН (Організація українських націоналістів) — профашистська терористична організація. Захищала класові інтереси поміщиків, капіталістів, куркульства, реакційної уніатської верхівки. Вела боротьбу проти революційно-визвольного руху трудящих західноукраїнських земель, провадила злісну антирадянську пропаганду, допомагала гітлерівцям готувати війну проти СРСР. Під час Великої Вітчизняної війни оунівці співробітничали з фашистськими окупантами.

Пілсудський Юзеф (1867-1935) — польський політичний діяч, маршал, диктатор Польщі у 1926-1935 рр. Здійснював політику нещадного придушення революційного руху, жорстокого національного гноблення непольського населення, зокрема українців і білорусів.

ППС (Польська соціалістична партія) — партія реформістського напрямку в польському робітничому русі, заснована в 1893 р. У 1906 р. стався розкол ППС на "лівицю" і "правицю". З останньої утворилась т. зв. революційна фракція, куди входив Ю. Пілсудський і яка підтримувала його диктаторський режим у буржуазній Польщі міжвоєнного періоду. Делегати від ППС брали участь у парламенті. Представники правого крила ППС проводили реформістську, антикомуністичну й антирадянську політику.

"Просвіта" — культурно-освітнє товариство, засноване в 1868 р. В його роботі у свій час брали участь А. Українка, М. Коцюбинський та інші прогресивні діячі української культури. З кінця ХІХ ст. керівні органи товариства перебували в руках українських буржуазних націоналістів. На західноукраїнських землях (Західна Україна, Північна Буковина, Закарпаття) у 20—30-х роках українські буржуазні націоналісти намагалися

перетворити читальні "Просвіти" у розсадники націоналізму та антирадянщини. Але чимало місцевих організацій "Просвіти" було під впливом комуністів, які використовували їх для проведення легальної роботи в масах.

"Рідна школа" — громадське культурно-освітнє товариство буржуазно-ліберального напрямку, що діяло на Західній Україні (1881–1939). Відстоювало українську освіту перед утисками шляхетської влади, організовувало приватні школи, гімназії і ліцеї з українською мовою навчання, курси для неписьменних, дитячі садки, книгарні, видавало двотижневик "Рідна школа". Передова інтелігенція боролася проти буржуазно-націоналістичного керівництва товариства. Значна частина цієї інтелігенції у 20—30-і роки була під впливом Компартії Західної України.

"Санаційний" режим, санація — реакційно-диктаторський режим, який існував у Польщі в 1926–1939 рр. Лозунг "санація" (від латин. слова санаціо — оздоровлення) використовувала в політичних цілях кліка Ю. Пілсудського, яка свій прихід до влади видавала за оздоровлення політичного й економічного життя Польщі. Насправді ж "санаційний" режим захищав інтереси великих землевласників і капіталістів, провадив політику національного гноблення, особливо на Західній Україні і в Західній Білорусії. Зовнішня політика "санаційного" режиму відзначалась антирадянською спрямованістю.

"Сельроб" ("Українське селянсько-робітничє об'єднання") — масова легальна західноукраїнська революційна організація, яка була створена з ініціативи Компартії Західної України в 1926 р. І проіснувала до 1932 р., коли була розпущена польським буржуазним урядом. Головним завданням ставила боротьбу за соціалізм, у якій гегемоном мав бути робітничий клас, а його союзником — трудяще селянство. Сельробівські газети "Воля народу", "Сельроб", "Наше слово", "Нове життя", журнал "Сяйво" пропагували успіхи Країни Рад, викривали реакційну буржуазну ідеологію, піднімали трудящих на боротьбу проти соціального і національного гніту, за возз'єднання з Радянською Україною. Сельробівці разом з комуністами очолювали аграрні страйки, проводили масові сільські віча, антифашистські демонстрації.

Сенека Луцій Анней (бл. 4 р. до н.е. — 65 р.н.е.) — римський філософ, політичний діяч, письменник, визначний представник стоїцизму; проповідував співчуття і любов до ближнього, покірливість долі.

"Сільський господар" — сільськогосподарське кооперативне товариство на Західній Україні (1898–1939), об'єднувало в основному куркульську верхівку села. У 1926–1939 рр. видавало разом з об'єднанням "Маслосоюз" двотижневий журнал "Сільський господар" буржуазно-націоналістичного напрямку.

"Союз українок" — жіноче культурно-освітнє товариство (1917–1939) буржуазно-націоналістичного характеру.

УВО (Українська військова організація) — контрреволюційна воєнізована організація фашистського типу, створена 1920 р. на Західній Україні з колишніх петлюрівців і офіцерів та солдатів Української галицької армії (військового формування т. зв. "Західноукраїнської Народної Республіки"). Вела боротьбу проти Радянської влади на Україні та революційного руху на західноукраїнських землях, служила польським

фашистам і німецькій розвідці. 1929 р. ввійшла до складу ОУН (див. примітку вище).

УНДО (Українське національно-демократичне об'єднання) — буржуазно-націоналістична партія, яка існувала на Західній Україні в 1925–1939 рр. Проводила угодовницьку політику щодо польських окупаційних властей та антирадянську пропаганду.

Фребелівські курси — курси виховательок дитячих садків. Фрідріх Фребель (1782–1852) — німецький педагог, теоретик дошкільного виховання, послідовник видатного швейцарського педагога Й. Г. Песталоцці (1746–1827).

Шпенглер Освальд (1880–1936) — німецький філософ-ідеаліст. Заперечував історичний прогрес, проголошував занепад сучасної європейської культури, вороже ставився до визвольної боротьби трудящих. Його реакційні націоналістичні ідеї були одним з джерел фашистської ідеології.

1

Комору.

2

Чисельність.

3

"Закон суворий, проте закон".

4

Чарівник.

5

Висунувся (з пол.).

6

Образа, ляпас (з пол.).

7

Надлюдини (нім.).

8

"Немає величі без домішки безумства" (латин.).

9

Взуття альпініста (з нім.).

10

Дитячий садок (з нім.).

11

Новизна.

12

Що це таке? (Нім. і фр.)

13

Лояльних.

14

"Слова відлітають, написане залишається" (латин.).

15

Чудово (пол.).
16
Юрист.
17
Між нами кажучи (нім.).
18
Діамантик.
19
З певністю (з нім.).
20
Як попадає ворона в клітку? (Євр.)
21
Тут: здібність (пол.).
22
Умова (з пол.).
23
Зовсім (з пол.).
24
Крісло для відпочинку.
25
Не дратувати.
26
Вартості (пол.).
27
Незаконнонароджену (латин.).
28
Невинну (пол.).
29
Непорочна діва (латин.).
30
Суперник (пол.).
31
Романтичне кохання (пол.).
32
Безрелігійність.
33
Монастир (пол.).
34
Тільки не поспішайте (євр.).
35
Поразка (пол.).

36

Випускник.

37

Нахабство.

38

Візників.

39

Люльку.

40

Ділянки, наділи.

41

Живицю.

42

Псевдо-Марію (нім.).

43

Державну зраду (з пол.).

44

Непередавана гра слів, тут у значенні "Хай собі" (пол.).

45

З успіхом (з пол.).

46

Дрібницю, крихту (пол.).

47

Знуцання, мордування в релігійних обрядах.

48

Дістав у спадщину, успадкував (з пол.).

49

Трохи лестощів таки подобається (нім.).

50

Чисте, порожнє місце (лат.).

51

Жар.

52

Відшкодування.

53

Військова підготовка (пол.).

54

Церковний адміністративний орган.

55

У кліточку.

56

Сережок.

57

Зачепилась (пол.).

58

Босячні.

59

Тонкого паперу.

60

До ста чортів (пол.).

61

Декламує.

62

Пойнятий (пол.)

63

Своя братія (з пол.).

64

Юридична наука.

65

Високого чину.

66

Доля (пол.).

67

На очну ставку.

68

Гріш.

69

Посміх (нім.).

70

Рекомендований терміновий лист (пол.).

71

Після закінчення роботи (з нім.).

72

З німецького жаргонного вислову: "гіммельсфарткомандо" — послати на той світ.

73

Зберігайте (з пол.).

74

Розлучитися — це мовби частково вмерти (фр.).

75

Способу мислення (пол.).

76

Балувана дитина, бешкетник (фр.).

77

Оберемком.

78

Світові й місту (латин.).

79

Слово "Львів" німецькою мовою передавали як "Лемберг" — глиняна гора.

80

Викрутаси.

81

Статтю (пол.).

82

Чиновників.

83

Бали.

84

Потрудилося прийти (пол.).

85

З'їла, і ще хочеться.

86

До речі (фр.).

87

Хто наступний? (Латин.)

88

Гарні романтичні слівця (пол.).

89

Смаку (пол.).

90

Чого ви так зажурилися? (Пол.)

91

Одна умова (пол.).

92

Очна ставка (пол.).

93

Двійку (пол.).

94

Розвеселила (пол.).

95

Компенсація, відшкодування (пол.).

96

Тут: цінував, ставив.

97

Комедія закінчена (іт.).
98
Відчуваєте симпатію одне до одного (пол.).
99
Виклик (пол.).
100
Умовно (пол.).
101
Розбишаку (пол.).
102
Частина ксьондзівського одягу.
103
Прилюдна компрометація.
104
Провінційна влада у давній Галичині.
105
Заплутати справу (пол.).
106
Це мене радує (пол.).
107
Річ (пол.).
108
Уявляє себе (пол.).
109
Запевняю вас (пол.).
110
Взагалі (пол.).
111
Член підпільної терористичної організації.
112
Чорти його знають (пол.).
113
Мудро (з нім.).
114
Посвідчення повії.
115
Натерпівся.
116
Пристрасть (з латин.).
117
Спосіб життя (латин.).

118

Типчика.

119

Переведення диплома про закінчення закордонного закладу на диплом даної держави.

120

Шинки.

121

Губі.

122

До побачення! (Пол.)

123

Висівок.

124

Любовні (з пол.).

125

Б'єте на сполох (з пол.).

126

Диванчик (з пол.).

127

Помічник адвоката.

128

Вмер у черевиках. Тут: вважай, пропав (пол.).

129

Не ліпше (нім.).

130

Дезорганізатори.

131

Холостяцьку кімнату.

132

В комишах, очеретах (з пол.).

133

Учнівську квартиру.

134

Єврейське свято.

135

М'ясо, запечене з рисом і сиром (італ.).

136

Печеня з волового м'яса, яке лежало в оцті, перекладене салом.

137

Із старої студентської пісні: "Радуймось, поки молоді" (латин.).

138

П'ятницю (пол.).

139

Свято (пол.).

140

Тримайся хвоста або хвостика,

Будеш моєю жінкою або коханкою... (пол.)

141

Тут: з ресторану.

142

Волю, свободу (з пол.).

143

Після дев'ятої години.

144

Скандал.

145

Хижо (з пол.).

146

Поблажлива (з пол.).

147

Бузково-червона (фр.).

148

З вільним входом (пол.).

149

Панібратство.

150

Літографія, надрукована олійними фарбами.

151

Перебільшеною (з пол.).

152

Одруженою (з пол.).

153

"Не чіпай мене". Також назва квітки (з латин.).

154

Уявне (з фр.).

155

Дружина, команда (нім.).

156

Ультранаціоналісти.

157

Терористи.

158

Коротко і стисло (нім.).

159

Тут — розлучення.

160

Шахрайство.

161

Честь втратити — все втратити (з нім.).

162

Гумору вішальника (з нім.).

163

Сутичок (пол.).

164

Порошок від головного болю.

165

Змусило піти на хибний шлях.

166

Друкарський верстат.

167

Байстриук (пол.).

168

Листковий пиріг.

169

Вішалка.

170

Видавництва бульварної літератури мали адреси своїх постійних покупців.

171

Героїня повісті "Царівна" Ольги Кобилянської.

172

Герой цієї ж повісті.

173

Нещастям (з пол.).

174

Обшук.

175

Отвір-вічко у дверях тюремної камери.

176

Конечне зло (латин.).

177

Пхнув вас у м'яке місце.

178

Сильної держави (з пол.).

179

Від моря до моря (з пол.).

180

Еластичної (з пол.).

181

Відради (пол.).

182

Виграш на лотереї.

183

Дошками (з пол.).

184

Зовсім (пол.).

185

Стовбняка.

186

Канали, рови.

187

Засувка, заслінка (в печі).

188

Постановила, обіцяла.